

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 10^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1980

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ὈΡΓΑΝΟΝ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Καθηγητής: Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΗΤΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ { Γ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
Σ. ΚΑΔΑΣ

BYZANTINA

ANNUAL REVIEW OF THE CENTER FOR BYZANTINE STUDIES OF THE
SCHOOL OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF THESSALONIKI

EDITOR: PROF. I. E. KARAYANNOPULOS

EDITORIAL ASSISTANTS { J. PASCALIDOU-PAPADOPOULOU
S. KADAS

BYZANTINA

10

1980

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

I. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΙ

	Σελ.
B. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Ζητήματα ιστορίας του βυζαντινού ναού του Εύπαλίου	9
PH. MALINGUDIS, Die Nachrichten des Nicetas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates	51
M. ΠΑΤΕΡΑΚΗ-ΓΑΡΕΦΗ, Παρατηρήσεις γύρω απ' την ξenoia του βυζαντινού ὄρου «ἀγρός»	149
Δ. ΜΙΣΙΟΥ, Ἡ Εἰρήνη καὶ τὸ «παραδόξως» τοῦ Θεοφάνη. Συμβολὴ στὴ συσταγματικὴ θέσιν τῆς βυζαντινῆς αὐγούστας	169
A. ΣΤΑΥΡΙΑΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Ἀνέκδοτο «Ὑπόμνημα» τοῦ Πατριάρχου Ἀντωνίου Γ' Στουδίτη (974-979)	179
B. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Συργῆς Ντελενουζίας, ἄρχων Σερρών 1341-1342	193
Θ. ΚΟΡΡΕΣ, Οἱ διώξεις τῶν Παυλικιανῶν ἐπὶ Μιχαὴλ Α' . . .	203
Σ. ΜΑΥΡΟΜΑΘΗ-ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐπανάστασις τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη στὶς σύγχρονες καὶ μεταγενέστερες ἀφηγηματικὰς πηγὰς	217
I. BARNEA, Dinogetia-ville byzantine du bas-Danube	237
D. BURKHARDT, Gallic Perspectives from the Reign of Louis XIV to 1900, as reflected in the Works of Selected Historians	289
V. BEŠEVLIJEV, Die Nachrichten des Malalas über die Bulgaren bei Theophanes	337
E. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Ἐνας ἀνέκδοτος ἀργυρόβουλλος ὀρίσμος τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου καὶ τὰ προβλήματα τοῦ	347
M. BALIVET, Deux partisans de la fusion religieuse des Chrétiens et des Musulmans au XVe siècle: Le turc Bedreddin de Samavna et le grec Georges de Trebizonde	361
M. BORGOLTE, Papst Leo III., Karl der Große und der Filioque Streit von Jerusalem	401
J. FERLUGA, Die Chronik des Priesters von Diokleia als Quelle für die byzantinische Geschichte	429

II. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

G. S. MARCOU, Zaccaria (679-751): L'ultimo Papa greco nella storia di Roma altomedievale. Note storico-giuridiche (A. Forte)	461
B. FERJANČIĆ, Tesalija u XIII i XIV veku (G. Weiss) . . .	467

J. W. CLARK, The Care of Books, An Essay on the Development of Libraries and their Fittings from the Earliest Times to the End of the Eighteenth Century (Μ. Γρηγορίου-Ίωαννίδου)	483
H. BUCHWALD, Sardis Church E.A Preliminary Report (Γ. Δημητροκάλλης)	487
LEXICON DES MITTELALTERS, Erster Band/1.u.2. Lieferung (Θ. Κορρές)	491
D. M. NICOL, Meteora, The Rock Monasteries of Thessaly (Θ. Κορρές)	494
V. AL. GEORGESCU et E. POPESCU, Legislația urbană a Țării Românești (La législation urbaine de Valachie), 1765-1782 (H. Mihăescu)	497
D. SIMON, Fontes Minores II ('Ι. Καραγιαννόπουλος)	500
OTTO KRESTEN, Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitz des Kardinals Isidor von Kiev ('Ι. Καραγιαννόπουλος)	503
GERHARD RÖSCH, "Όνομα βασιλείας (Δ. Μισίου)	506

III. VARIA

I. E. KAPATIANNOΠΟΥΛΟΣ, Corpus Fontium Historiae Byzantinae	517
NEKPOΔOΓIA, Agostino Pertusi (H. Mihăescu).	523
NEKPOΔOΓIA, Victor Nikitič Lazarev (Σ. Κίσσας)	529
NEKPOΔOΓIA, Στέλιος Καψωμένος ('Ε. Κριαρᾶς)	539

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΙ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΕΥΠΑΛΙΟ ΔΩΡΙΔΟΣ *

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ/Θεσσαλονίκη

(Με πίνακες 1 - 4)

* Σ.Σ. 'Η άνωτέρω έργασία προοριζόταν νά περιληφθῇ στὸν 9ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ ἀλλὰ γιὰ λόγους τεχνικοῦς δημοσιεύεται μόλις στὸν παρόντα τόμο.

‘Ο «ἀπέριττος παλαιὸς ναὸς» ὁ «τιμώμενος εἰς μνήμην Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου»¹, ποὺ ὀρισμένα προβλήματα ἱστορικῆς τοποθετήσεώς του ἀποτελοῦν ἀντικείμενο μελέτης αὐτῆς τῆς ἐργασίας, * βρίσκεται στὴν τοποθεσία Ἀι - Νι κ ὀ λ α ς, τρία χιλιόμετρα περίπου βορειοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ Εὐπάλιο (πρ. Σουλές), πάνω σὲ πλάτωμα ἀντερεισματικοῦ ὄγκου γῆς στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ μικροῦ ποταμοῦ (Καρυώτης) ποὺ ρέει πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐπαλίου². Τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο εἶναι κτισμένος ὁ ναὸς ἀπέχει δέκα περίπου χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Ναυπάκτου. Ἕνας στενὸς ἀμαξιτὸς δρόμος ποὺ ἐνώνεται μὲ τὴν ἐθνικὴ ὁδὸ Ναυπάκτου-Λιδωρικίου, στὴ βορειοδυτικὴ ἄκρῃ τοῦ Εὐπαλίου, ὁδηγεῖ στὸ χῶρο τῶν πηγῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες ὑδρεύεται ἡ κοινότητά· ἀπὸ ἐκεῖ ἓνα λιθόστρωτο, διαλυμένο τώρα, μονοπάτι φέρνει τὸν ἐπισκέπτη στὸ χῶρο τοῦ μνημείου.

Πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια ἡ ἰδέα τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν ἀπόψεων γιὰ τὴν ἱστορικὴ τοποθέτηση τοῦ βυζαντινοῦ τούτου ναοῦ ἐπέβαλε τὴ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῶν θεμάτων ποὺ σχετίζονται μ’ αὐτὸν καὶ τὴν τοπογραφία τῆς γύρω περιοχῆς. Ἡ ἔρευνα στράφηκε σὲ ὀρισμένα ζητήματα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μ’ ἓναν ἐπιμεριστικὸ τρόπο. Ὡς βασικὰ προβλήματα ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἰδιαίτερη μελέτη θεωρήθηκαν τὰ ἀκόλουθα:

1. Τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τῆς κατασκευῆς τοῦ κτηρίου.
2. Τὸ πρόβλημα τῆς κατατάξεως καὶ χρονολογήσεως τῶν τοιχογραφιῶν.
3. Τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς τοποθετήσεως τοῦ μνημείου.

Τὸ δεύτερο πρόβλημα ἀποτέλεσε τὸ θέμα μιᾶς εὐρύτερης ἔρευνας ποὺ τὰ συμπεράσματά της ἀνακοινώθηκαν συνοπτικὰ στὸ XV Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν³. Στὴν ἀνακοίνωση γίνονται ἐπίσης ὀρισμένες ἀναφορὲς καὶ

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγ. κ. Ν.Β. Δρανδάκη, τόσο γιὰ τὴν παρότρυνση νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ μνημεῖο-τὸ ὁποῖο ἐπισκεφτήκαμε καὶ μαζι-ὅσο καὶ γιὰ τὸ ὅτι ἔθεσε ὑπόψη μου τίς παρατηρήσεις του καὶ μοῦ παραχώρησε πολλές φωτογραφίες ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο μὲ τὸ δικαίωμα τῆς δημοσιεύσεως. Ἐκφράζω ἐπίσης θερμὰς εὐχαριστίες στὸν καθηγ. κ. Εὐδοξο Θ. Τσολάκη γιὰ τίς πολύτιμες συμβουλές καὶ ὑποδείξεις του σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας.

1. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας*, ἔκδοσις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀνωγεινῆς Ἀδελφότητος, Ἀθῆναι 1922. Παράρτημα. Ὁ παρὰ τὸ Εὐπάλιον ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, σ. 37.

2. Ἀργ. Πετρονότη, *Ἀρχιτεκτονικὰ καὶ οἰκιστικὰ μνημεῖα καὶ ἱστορικὲς θέσεις Φωκίδος, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τόμ. Δ', Ἀθῆναι 1973, σ. 101 καὶ χάρτης ἐναντι τῆς σελ. 132.

3. Στὸ κείμενο τῆς ἀνακοινώσεως γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἔρευνας τοῦ μνη-

στά δύο άλλα θέματα.

Ἡ μελέτη αὐτὴ στρέφεται κυρίως στὴ διερεύνηση τῶν προβλημάτων ποὺ ἀναφέρονται σὲ ζητήματα ταυτίσεως τοῦ ναοῦ καὶ ἀποτελεῖ εὐρύτερη θεώρηση τῶν χρονολογικῶν ζητημάτων τοῦ κτηρίου καὶ τῆς μετονομασίας του. Παράλληλα παρέχεται μιὰ συνοπτικὴ περιγραφὴ τοῦ γραπτοῦ διακόσμου ποὺ σὰν σύνολο παρέμεινε ἄγνωστος στὴν ἔρευνα. Πρέπει ὥστόσο νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι καρπὸς μιᾶς παλιότερης προσπάθειας γιὰ τὴ μονογραφικὴ μελέτη τοῦ μνημείου ποὺ τὴν ἐτοιμάζω καὶ ἐλπίζω νὰ δημοσιεύσω μελλοντικά.

A. APXITEKTONIKH

Ἡ κάτοψη καὶ οἱ τομὲς τοῦ ναοῦ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν πρῶτο μελετητὴ⁴. Στὴ διαπραγμάτευσή του ὁ καθηγητὴς Ὁρλάνδος ἔστρεψε τὴν προσοχὴ του κυρίως στὸ σύστημα στηρίξεως τῆς ἀνωδομῆς καὶ τὴν ἰδιοτυπία τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, ἡ ὁποία κατέχει ἐδῶ τὴ θέση τοῦ τρουλλοῦ. Λίγες μόνο γραμμὲς ἀφιερώθηκαν γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ περιγραφὴ καὶ τὶς λεπτομέρειες τῆς μορφολογίας τοῦ ναοῦ⁵.

Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ὁρλάνδου ὁ ναὸς ἔχει σὲ κάτοψη τὸ σχῆμα τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ μὲ προσκολλημένα διαμερίσματα στὸ βόρειο καὶ τὸ δυτικὸ σκέλος, τὰ ὁποῖα εἶναι μεταγενέστερα. Τὰ τέσσερα σκέλη τοῦ σταυροῦ, ἀνισοπλατῆ, ἦταν ἀδύνατο νὰ βάσταζαν τρουλλο. Τὴν ἀδυναμία αὕτὴ κάλυψε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λύση τῆς τρουλλοκαμάρας.

Ἡ μορφή τῆς στέγης στὴν τρουλλοκαμάρα ἀρχικὰ ἦταν ἴδια μὲ τὴ σημερινὴ διαμόρφωση τῆς ἀντίστοιχης στέγης τοῦ νάρθηκα· ἀετωματικὴ διάταξη τῶν τεσσάρων πλευρῶν καὶ κάλυψη τοῦ συνόλου «διὰ τεσσάρων διέδρων γωνιῶν, ὧν αἱ ἀγκαὶ συντρέχουσιν εἰς μίαν μόνην κορυφὴν εὐρισκομένην εἰς ὑψόμετρον ὑψηλότερον τῶν τεσσάρων ἀετωμάτων»⁶.

μεῖου καὶ ἀναγράφεται ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ ἀνακοίνωση θὰ δημοσιευθῇ στὰ Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου.

Εἶναι περιττὸ νὰ τονισθῇ ἡ ἀνάγκη νὰ ληφθῇ σύντομα κάποια μέριμνα γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ναοῦ. Οἱ τοιχογραφίες ἀπολεπίζονται καὶ καταστρέφονται ἀνησυχητικά, ἐνῶ ἡ διάβρωση τείνει νὰ καταλύσῃ τὸ οἰκοδόμημα. Οἱ σεισμοὶ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1976 ἐπιδεινῶσαν τὴν κατάσταση. Οἱ ἰσχυρὲς σεισμικὲς δονήσεις προκάλεσαν μερικὲς ὑποχωρήσεις τῶν λίθων στὸ τόξο τοῦ νότιου παραθύρου τῆς τρουλλοκαμάρας, σ' ἕνα σημεῖο ποὺ εἶναι δυνατό ν' ἀποτελέσῃ τὴν ἀρχὴ γιὰ τὴν κατάρρευση τῆς ἀνωδομῆς.

4. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 38 εἰκ. 26. καὶ σ. 39 εἰκ. 27. Τοῦ ἴδιου, *Eine unbeachtete Kuppelform*, *B.Z.* 30, 1929-1930, σ. 577 εἰκ. 1.

5. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 37-41.

6. Ὁ.π., σ. 41. Βλ. καὶ εἰκ. 28 τῆς σελ. 40.

Ὁ κεντρικὸς τροῦλλος (δηλ. ἡ τρουλλοκαμάρα) ἐπισκευάστηκε σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ· κατὰ τὴν ἐπισκευὴ συμπληρώθηκαν οἱ ἐσοχὲς ἀνάμεσα στὰ ἀετώματα κι ἔγινε ἡ στέγη δίρριχτη. Ὡς σύστημα δομῆς ἐφαρμόστηκε γενικὰ τὸ ἰσόδομο. Ἡ παρουσία τῶν πλινθῶν εἶναι σπάνια στοὺς ἄρμους καὶ χρησιμοποιεῖται κυρίως στὰ κεραμοπλαστικά τῶν ἀετωμάτων⁷. Τὰ πώρινα πλαίσια τῶν παραθύρων τοῦ νάρθηκα διαμορφώνουν τὶς γωνίες τοὺς σὲ σχῆμα ράβδου, θυμίζοντας ἔτσι φραγκικὰ πρότυπα⁸.

Εἶναι ὅμως σκόπιμο νὰ προστεθοῦν ἐδῶ μερικὲς παρατηρήσεις ποὺ συμπληρώνουν ἢ ἐπανατοποθετοῦν ὁρισμένα θέματα καὶ συμβάλλουν στὴ διασάφηση τῶν πραγμάτων.

Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα δομῆς καὶ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὸ χτίσιμό του ἡμικατεργασμένοι λίθοι καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ τοιχοδομία τῶν προσκτισμάτων στὴν προέκταση τῆς βόρειας καὶ τῆς δυτικῆς κεραίας, ἡ ὁποία ἀργότερα ἀποτελέσει τὸ νάρθηκα, εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ κατὰ κάποιον τρόπο παραμελημένη. Ὀλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα στηρίζεται σὲ κρηπίδωμα.

Ἡ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ εἶναι τρίπλευρη ἐξωτερικὰ καὶ οἰκοδομημένη μὲ πωρολίθους ἐπιμελημένης κατεργασίας. Ἐνα πώρινο λοξόμνητο γέισο διατρέχει τὶς τρεῖς πλευρὲς στὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου. Τοξωτὰ μονόλοβα παράθυρα ἀνοίγονται ψηλὰ στὸ βόρειο καὶ νότιο τύμπανο τῆς τρουλλοκαμάρας, στίς τρεῖς πλευρὲς τοῦ νάρθηκα (βόρεια, νότια καὶ δυτικὴ) καὶ στίς δύο τοῦ βόρειου παρεκκλησιοῦ (ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ). Δύο μικρὲς φωτιστικὲς θυρίδες ἀνοίγονται στὸ νότιο τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ μιὰ στενὴ στὴν ἀψίδα.

Θύρες ὑπῆρχαν στὸ βόρειο, νότιο καὶ δυτικὸ τύμπανο τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ. Ἡ νότια ὀφείλει τὴ σημερινή της μορφή σὲ μεταγενέστερη ἐπισκευή· ἡ βόρεια εἶναι τοξωτή. Μὲ τὴν προσθήκη τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ βόρειου προσκτίσματος ἡ δυτικὴ καὶ ἡ βόρεια θύρα τοῦ κυρίως ναοῦ ἔπαψαν νὰ ὑπηρετοῦν τὸν ἀρχικὸ τοὺς προορισμό, τῆς ἐπικοινωνίας δηλ. τοῦ ἐξωτερικοῦ μὲ τὸ ἐσωτερικό, καὶ προστέθηκαν ἄλλες δύο στὸ νάρθηκα, χαμηλὲς μὲ τοξωτὴ διαμόρφωση, μία πρὸς τὴ Δύση κι ἡ ἄλλη πρὸς τὸ Νότο.

Ἐξωτερικὰ τὰ ἀετώματα τῶν καμαρῶν εἶναι διακοσμημένα μὲ κεραμοπλαστικά. Στὸ ὕψος τῶν φωτιστικῶν θυρίδων τῆς νότιας πλευρᾶς ὁ τοῖχος παρουσιάζει κάποιαν διατάραξη τῆς μορφῆς, σημεῖο ποὺ ἐπιβάλλει ἰδιαίτερη προσοχή (πλν. 1,5).

Στὴ βάση τῆς νότιας πλευρᾶς ἔχει κτιστῇ πολὺ μεταγενέστερα θρανίον,

7. "Ο.π., σ. 41.

8. Αὐτόθι.

πού βαίνει ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ φτάνει ὡς τὸν ἀνατολικὸ τοῦχο τοῦ νάρθηκα. Ἐξωτερικά, στὸ βόρειο χῶρο, τὸ μνημεῖο ἔχει ἐπιχωσθῇ ἐξαιτίας τοῦ κατηφορικοῦ ἐδάφους. Τέλος, ἡ παρουσία ἐρειπωμένων κελιῶν πρὸς τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ πλατώματος, πάνω στὸ ὁποῖο βρίσκεται ὁ ναὸς, ἢ ἐκείνων πού ἐφάπτονται στὸ νότιο περίβολο, μαρτυρεῖ ὅτι ὑπῆρχε ἐδῶ μικρὸ συγκρότημα μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς· ἐπομένως ὁ ναὸς χρησίμευε ὡς καθολικὸ μονῆς.

Χρονολογικὰ προβλήματα.

Ὁ καθηγητῆς Ὁρλάνδος, μὲ βάση κυρίως μορφολογικὰ δεδομένα, τοποθέτησε τὸ ναὸ στὸν 16ο αἰ. Ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο εἶδε τὸ σύστημα δομῆς ὡς ἰσοδομικὸ καὶ παρατήρησε ὅτι οἱ πλίνθοι σπανίζουν στοὺς ἀρμούς⁹. Τὴν ἀποψή του στήριξε ἐπίσης συμπερασματικὰ καὶ στὸν τρόπο πού διακοσμήθηκαν τὰ ἀετώματα τῆς τρουλλοκαμάρας¹⁰.

Καὶ τὰ δύο αὐτὰ κριτήρια τῆς μορφολογίας τοῦ μνημείου δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ στηρίξουν σήμερα τὴν ἀποψή. Ἡ μορφή τοῦ πλινθοπερίβλητου συστήματος δομῆς, πού ἐφαρμόζεται στὴν τοιχοδομία τοῦ ναοῦ καὶ προϋποθέτει ἀφθονία τῶν πλίνθων, ἀνατρέπει τὴ χρονολόγησή του ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχή. Ἡ ὑποταγὴ στοὺς κανόνες δομῆς τοῦ πλινθοπερίβλητου συστήματος, μὲ τὴ φροντίδα τῆς ἐφαρμογῆς ἑνὸς μόνου λίθου μέσα στὸ πλαίσιο πού διαμορφώνουν οἱ ὀρίζοντες στρώσεις μὲ τοὺς κάθετα τοποθετημένους πλίνθους στὰ κατώτερα μέρη τοῦ κύριου σώματος τοῦ ναοῦ, τοποθετεῖ τὴ μορφή τῆς τοιχοδομίας τοῦ μνημείου πλάι στὰ παραδείγματα ναῶν τῆς ἐλλαδικῆς σχολῆς¹¹, χωρὶς βέβαια νὰ παραβλέπη κανεὶς τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἐπαρχιωτικὸ ἔργο.

9. Αὐτόθι: «ὡς οἰκοδομικὸν σύστημα ἐφημέροσθι γενικῶς τὸ ἰσόδομον μετὰ μεγάλης φειδῆς περὶ τὴν χρῆσιν τῶν πλίνθων, αἵτινες σπανίζουσι κατὰ τοὺς ἀρμούς, χρησιμοποιοῦνται κυρίως εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν τοξωτῶν πλαισίων θυρῶν καὶ παραθύρων. . .».

10. "Ο.π., σ. 42: «Τὸ κτίριον ὅμως τοῦ ναοῦ εἶνε ἀρχαιότερον ποιηθὲν πιθανῶς περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰῶνος. Πάντως προγενέστερον τῆς ἀλώσεως δὲν δύναται νὰ εἶνε καὶ λόγῳ τῆς σπάνιως τῶν πλίνθων καὶ λόγῳ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν διεκοσμήθησαν τὰ ἀετώματα τοῦ τρούλλου του». Ἡ σπανιότητα τῶν πλίνθων εἶναι ἀντιθετικὴ σ' ἕνα πλινθοπερίβλητο σύστημα δομῆς καὶ τὸ κύριο θέμα πού ἐφαρμόζεται στὴν κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση τῶν ἀετωμάτων (opus spicatum) εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένο κατὰ τὸν 13ο καὶ 14ο αἰῶνα, βλ. πρῶχειρα, Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 173 καὶ σημ. 4.

11. Βλ. πρῶχειρα, Γ. Α. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1942, σ. 411.

Ἡ ἐπίδραση τῆς ἐλλαδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τονίζεται ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀρμονικὴν διάταξιν τῶν μερῶν καὶ τὰ ἐπὶ μέρους μορφολογικὰ χαρακτηριστικά, πὺλ εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς ὁδηγήσουν σὲ μιὰ χρονολογικὴ προσέγγιση κατασκευῆς τοῦ μνημείου.

Ἡ ἀψίδα εἶναι τρίπλευρη¹² καὶ οἱ μεταγενέστερες ἐπισκευὲς δὲν ἐπηρέασαν τὴν μορφήν της. Τὸ πῶρινο λοξόγνητο γείσο, πὺλ ἀντικαθιστᾶ κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα τὰ ἀὲκ πλινθίνων ὀδοντωτῶν ταινιῶν γείσα¹³, καὶ ἡ ἔλλειψη ἄλλου κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ μᾶς ὁδηγοῦν στὸ πνεῦμα λιτότητας πὺλ ἐφαρμόζει ἡ ἐλλαδικὴ σχολὴ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνα¹⁴.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ ἀπομάκρυνση τῆς τεχνικῆς τοῦ κύριου σώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐπαλίου ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου διαφαίνεται κυρίως στὸ σύστημα δομῆς¹⁵ καὶ στὴν ἀπουσία μιᾶς εἰδικῆς αἰσθητικῆς πὺλ ἐκμεταλλεύεται τὶς πλαστικὲς ἀποδόσεις γιὰ τὸ παίχνιδισμα τοῦ φωτός ἡ ἐπιδιώκει τὴν ἀναζήτηση τῶν ἐντυπώσεων μετὰ τὸ βαρυφορτωμένο διάκοσμο ἰδίως στὰ τόξα τῶν παραθύρων¹⁶.

Τὸ γεγονός ἐπίσης ὅτι ὁ ναὸς στηρίζεται σὲ κρηπίδωμα ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ μνημεῖο τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν¹⁷.

Ὁ 12ος αἰῶνας συγκεντρώνει τὰ περισσότερα στοιχεῖα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ βασιστῇ ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος. Ἡ ναοδομικὴ δραστηριότητα πὺλ παρατηρεῖται στὴν περιοχὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ ἡ παντελὴς ἔλλειψη ὀδοντωτῶν ταινιῶν πὺλ προσιδιάζει στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.¹⁸ τοποθετοῦν χρονολογικὰ τὸ κύριο σῶμα τοῦ ναοῦ στὸ β΄ μισὸ τοῦ αἰῶνα.

Ὁ Ὁρλάνδος διαπιστώνει: «τὰ δύο τετράγωνα διαμερίσματα ἦτοι ἐν παρεκκλήσιον πρὸς Β. καὶ πρὸς Δ. εἰς νάρθηξ» ἔχουν κτιστῇ ἀργότερα καὶ «ὅτι τὰ τμήματα ταῦτα ἔχουσι κατασκευασθῇ μετὰ τὴν κτίσιν τοῦ ἀρχικοῦ

12. Γιὰ τὴν τρίπλευρὴ ἀψίδα βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκυρᾷ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου*, *Δελτ. Χριστ. Ἀρχ.* 'Ετ., τόμ. Ε', Ἀθῆναι 1969, σ. 159.

13. "Ο.π., σ. 164-165 καὶ σημ. 71.

14. H. Megaw, The chronology of some middle-byzantine churches, *The Annual of the British School at Athens* 32, 1931-1932, σ. 123.

15. Βλ. πρῶχειρα, Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Ἀρχιτεκτονικὴ*, σ. 211 καὶ πίν. 8α. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Ὁ ἐν Ἀκαρνανίᾳ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας, *ABME* Θ', 1961, σ. 27 εἰκ. 6 κ. 8.

16. V. Korać, L'architecture byzantine au XIIIe siècle, *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani 1965*, Beograd 1967, σ. 11-23, πίν. 1-4.

17. Χαρ. Μπούρα, Ἡ Παλαιοπαναγιά στὴν Μανωλάδα, *Ἐπιστ. Ἐπ. Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμ. Α' (1969-1970), 1970, σ. 254.

18. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Περὶ τὴν χρονολόγησιν*, σ. 164 καὶ σημ. 68.

ναοῦ ἀποδεικνύεται 1ον ἐκ τοῦ ὅτι οἱ τοῖχοι των δὲν εἶνε ὀργανικῶς πρὸς τοὺς τοῦ παλαιοῦ συνδεδεμένοι, 2ον ἐκ τοῦ ὅτι ἡ τοιχοποιία των εἶναι διάφορος κατὰ τι τῆς τοῦ ὄλου ναοῦ καὶ τέλος διότι οἱ τοῖχοι τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου οἱ βλέποντες εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν διαμερισμάτων εἶνε ἐκτισμένοι κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα, προωρίζοντο ἄρα ἀρχικῶς νὰ εἶνε ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι» 19.

Πράγματι ὁ ἐπιτόπιος ἐλεγχος τῶν ξεχωριστῶν ἀρχιτεκτονικῶν μερῶν, ποὺ δένονται φαινομενικὰ σ' ἓνα ὀργανικὸ σύνολο, καὶ ἡ παρατήρηση τῶν διαφορῶν ποὺ ὑπάρχουν στὶς μορφές τῆς τοιχοδομίας, διαφορὲς ποὺ ἐπισημαίνονται στὸν τρόπο δομῆς ἢ στὴν ποιότητα τῶν ὕλικῶν, ἐπιβεβαιώνουν τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ νάρθηκας καὶ τὸ βόρειο πρόσκτισμα εἶναι μεταγενέστερες προσθήκες. Στὸ νάρθηκα ἡ πλινθοπερίβλητη τοιχοδομία εἶναι ἀμελής· οἱ διαφορὲς στὴν κατασκευὴ εἶναι ἐμφανέστερες στὴ σύγκριση τῶν πλίνθων μὲ τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὸ νάρθηκα εἶναι παχύτεροι, τὸ ἀσβεστοκονίαμα δὲν εἶναι τόσο σκληρὸ κι οἱ πέτρες βουλιάζουν μέσα του. Σπάζει ἡ αὐστηρότητα στὴν τοιχοποιία καὶ μικροὶ λίθοι, τοποθετημένοι ἀνὰ δύο ἢ τρεῖς στὰ παραλληλόγραμμα διάχωρα, χαλαρώνουν τὸ σύστημα δομῆς, ἀδυνατίζουν τὴν ἀντοχὴ καὶ παρουσιάζουν διαλυμένη μορφή· τὸ πλῆθος τῶν ρωγμῶν ποὺ ὑπάρχουν στοὺς τοίχους μαρτυρεῖ τὴ διαφορετικὴ ἀντοχὴ τῶν ὕλικῶν. Κάτι ἀνάλογο γίνεται καὶ στὸ βόρειο πρόσκτισμα. Ἀντίθετα στὴν τοιχοποιία τοῦ κυρίως ναοῦ, χαμηλὰ, διακρίνεται μιὰ συνοχὴ καὶ κάποια πειθαρχημένη τεχνικὴ ἐκτέλεση· οἱ λίθοι περιβάλλονται ἀπὸ λεῖο ὑπέρυθρο ἀσβεστοκονίαμα, ἓνας μόνον στὸ κάθε διάχωρο ποὺ σχηματίζουν οἱ πλίνθοι 20.

Πρωταρχικὰ θὰ πρέπη νὰ ἐρμηνεύσουμε τίς προσθήκες σὰν προσπάθειες γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ οἰκοδομικοῦ σχεδίου τοῦ ναοῦ. Οἱ προσπάθειες ὅμως αὐτὲς πρέπει νὰ συνδυαστοῦν καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ παρατηροῦμε ψηλὰ στὴν τρουλλοκαμάρα τοῦ κέντρου καὶ στὰ γεμίσματα τῶν γωνιῶν. Στὸ νότιο τύμπανο τῆς τρουλλοκαμάρας εἶναι ἐπίσης δυνατό νὰ ἐπισημάνη κανεῖς τὴν ἔλλειψη κεραμοπλαστικῶν, τὴ διαφορετικὴ μορφή τοῦ τόξου τοῦ παραθύρου καὶ τῆς τοιχοδομίας, καθὼς καὶ μερικὲς ἀποκλίσεις στὶς ἀρχιτεκτονικὲς γραμμές.

Ὅλες αὐτὲς οἱ διαταράξεις τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ ναοῦ, οἱ προσθετικὲς ἐργασίες στὸ χῶρο τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ βόρειου πρόσκτισματος καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ μνημείου, οὐσιαστικὰ μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν, ἀφοῦ κατανοήσουμε τὴν ἀλληλοδιαδοχὴ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων.

19. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μ. Βαγνάνοβας*, σ. 37.

20. Βλ. πίν. 1. Πρβλ. παραπλήσια τεχνικὴ στὴν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριάς (Χρ. Μαυροπούλου-Γσιούμη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα στὴν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973, πίν. 1.), ὅπου χρησιμοποιεῖται διπλὴ σειρὰ πλίνθων.

Μία λεπτομερειακή παρατήρηση δείχνει ὅτι ὁ ναός, σ' ἓνα ὕψος γύρω στὰ 1.30 μ. ἀπὸ τὸ θρανίον τῆς νότιας πλευρᾶς, παρουσιάζει ὀρισμένες διαφορὰς στὴν τεχνικὴ ἐκτέλεση, οἱ ὁποῖες διακρίνονται κυρίως στὰ σημεῖα πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλι τῆς νότιας θύρας καὶ τῆς ποδιᾶς τῶν φωτιστικῶν ἀνοιγμάτων. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ ὁ ναός παρουσιάζει, στὸ ὕψος περίπου τοῦ λαιμοῦ τῶν ὀλόσωμων ἀγίων τῆς κάτω ζώνης, ὀλόγουρα κάποια διατάραξη ποὺ ἀπέκοψε τὶς κεφαλὰς τῶν μορφῶν σ' ἓνα σημεῖο ποὺ σήμερα φαίνεται ἐπιχρισμένο μὲ σκληρὸ κονίαμα (πλν. 2). Τὰ ἀβαθῆ τόξα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ (B καὶ N) διατήρησαν τὶς γενέσεις μὲ λίγες φθορὰς πρὸς τὶς κορυφές.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι κατέρρευσαν κάποτε οἱ θολωτὲς κατασκευὲς τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κυρίως ναοῦ· τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπέβαλε τὴν ἀνοικοδόμησιν. Τότε δόθηκαν καινούργιες ἢ ἀνανεώθηκαν οἱ παλιότερες ἀρχιτεκτονικὲς λύσεις. Προστέθηκαν τὰ δύο προσκτίσματα καὶ ὁ κυρίως ναός ἐνσωματώθηκε στὴ νέα κατασκευή. Δόθηκε ἐπίσης καινούργια μορφή στὰ παράθυρα τῶν προσκτισμάτων μὲ φανερὴ μίμηση φραγκικῶν προτύπων στὰ πώρινα τοξωτὰ πλαίσια ²¹ καὶ ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ἀετωμάτων μὲ κεραμοπλαστικά.

Τέλος, παρατηροῦμε μιὰ τρίτη ἀρχιτεκτονικὴ φάση, ποὺ μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ στὸ μεταίχμιο τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων καὶ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὶς προσπάθειες συντηρήσεως τοῦ καθολικοῦ.

B. ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Μὲ συντομία ἀναφέρθηκε ὁ καθηγητὴς Ὁρλάνδος στὸ θέμα τῆς γραπτῆς διακοσμήσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ, σημειώνοντας καὶ τὴν κατάστασιν τῶν τοιχογραφιῶν κατὰ τὸ χρόνο τῆς ἐπισκέψεώς του ²². Ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἐσωτερικοῦ περιγράφει μόνον τὰ θέματα τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τῆς Πρωδοσίας ²³.

Ἡ ἀναγνώριση ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ τοιχογραφημένων ἐπιφανειῶν, ποὺ διατηρήθηκαν σὲ πολλὰ σημεῖα ὡς σπαράγματα μᾶλλον ἐξαιτίας τῆς καταστροφικῆς ἐπιδράσεως τῶν ρωγμῶν οἱ ὁποῖες σπάζουν τὴ συνοχὴ τοῦ κονιάματος, ἐπιτρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸ ὅλο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα

21. Ἄν. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μ. Βασιλική*, σ. 41.

22. Ὁ.π., σ. 41: «Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν δέ, αἵτινες ἐκόσμουν ἄλλοτε τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ, ἐλάχιστα μόνον διακρίνονται καὶ αὐταὶ λίαν ἀμυδρῶς. Αἱ δὲ λοιπαὶ ἔχουσι τέλει ἀμαυρωθῆ ἢ ἐξαφανισθῆ ὑπὸ τε τοῦ χρόνου καὶ τῶν ὕδατων, ἅτινα ἀφῆκαν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν ἀδιαφανὲς ἀλάτων στρώμα».

23. Ὁ.π., σ. 41-42.

τοῦ ναοῦ.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ μικροῦ καθολικοῦ, ὡς σύνολο μὲ εἰδικότερα προβλήματα, δὲ θ' ἀποτελέσουν ἀντικείμενο μελέτης αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Θὰ πρέπει ν' ἀρκεστοῦμε γιὰ τὴν ὥρα στὴ συνοπτικὴ παράθεσιν τῶν θεμάτων καὶ σὲ μιὰ γενικότερη χρονολογικὴ προσέγγιση.

Χῶρος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διακρίνονται ἔχνη τῆς Πλατυτέρας (στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας) μὲ λείψανα ἀπὸ τὶς μορφές τῶν ἀρχαγγέλων σὲ μετάλλια. Στὸ κοῖλο τῆς κόγχης ἀπολεπισμένες εἰκονίζονται οἱ μορφές τεσσάρων ἱεραρχῶν σὲ μετωπικὴ στάση· ἔχνη τριῶν ὁλόσωμων ἀγίων (ἱεραρχῶν) στὸ νότιο τοῖχο καὶ δύο ἀντίστοιχων στὸ βόρειο μὸλις διαγράφονται σχηματικά. Στῇ βόρειᾳ μικρῇ κόγχῃ διακρίνονται ὑπολείμματα τοῦ φωτοστεφάνου τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ στὴ σκηνὴ τῆς Ἀκρας Ταπεινώσεως. Ἡ μνημειακὴ παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς στὸ βόρειο σκέλος τῆς καμάρας, ποὺ καλύπτει τὸ χῶρο τοῦ Ἱεροῦ, παρουσιάζει σχετικὰ καλὴ διατήρηση. Στὸ νότιο σκέλος παριστάνεται ἡ Γέννησις τοῦ Κυρίου, μὲ καλὴ διατήρησις τοῦ δεξιοῦ (ἀπὸ τὸ θεατὴ) τμήματός της. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ μετώπου τοῦ τόξου τῆς ἀψίδας καὶ τῆς ταινίας τοῦ κλειδιοῦ τῆς καμάρας κλείνουν τὸ σύνολο τοῦ γραπτοῦ διακόσμου στὸ χῶρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Χῶρος τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ κυρίως ναοῦ.

Στὴν τρουλλοκαμάρα ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα περιτοιχιζόταν ἀπὸ τὶς μορφές τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν σὲ μετάλλια τοποθετημένα στὶς γωνιές τῶν ἀπολήξεων τῶν σκελῶν της. Ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτὲς τίποτε δὲ διασώθηκε ἀκέραιο. Στὰ σημεῖα τῆς συμβολῆς τῶν τεσσάρων κεραίων καὶ τῆς τρουλλοκαμάρας, ποὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα στὴ διάταξιν τῶν τρουλλαίων ναῶν, ὑπῆρχαν ἐπίσης στηθάρια ποὺ τὰ ἔχνη τοὺς ξεχωρίζαν παλιότερα ἀμυδρά. Στὸ βόρειο τύμπανο τῆς τρουλλοκαμάρας οἱ μορφές τῶν προφητῶν-βασιλέων (Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος) χωρίζονται ἀπὸ τοξωτὸ παράθυρο. Στὸ ἀντικρινὸ τύμπανο παριστάνονται δύο προφῆτες, ὁ Μιχαίας καὶ ὁ Ἡσαίας· τοῦ ἐνὸς διατηρεῖται ἀκέραυη ἡ μορφή, τοῦ ἄλλου διαλύεται σ' ἓνα πλῆθος σπαραγματικῶν ὑπολειμμάτων. Ἀντικριστὲς ἐπίσης μορφές (Προφητῶν στὸ βόρειο, Ἀποστόλων στὸ νότιο) εἰκονίζονται καὶ στὰ τόξα τῆς βόρειας καὶ νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ. Τὸ βόρειο τύμπανο, πάνω ἀπὸ τὴν παλιὰ θύρα ποὺ τώρα λειτουργεῖ ὡς ἀνοιγμα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ βορινὸ πρόσκητομα, καταλαμβάνει ἡ ἀπεικόνισις τῆς Καθόδου τοῦ Χρι-

στοῦ στοὺν Ἀδῆ. Στὶς παρειές τῶν τοίχων ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς κατακόρυφους σταθμοὺς τῶν τόξων τῆς βόρειας καὶ νότιας κεραίας ὑπῆρχαν παραστάσεις ὁλόσωμων μορφῶν· σήμερα διακρίνουμε μόνο ἐλάχιστα τμήματά τους. Στὸ δυτικὸ σταθμὸ τοῦ νότιου τόξου ἡ κεφαλὴ πρεσβύτη ἀγίου διατηρεῖται ἀμυδρά, ἐνῶ τὰ ἔχνη τοῦ λαιμοῦ ἐνὸς ἄλλου κατέχουν τὴν ἀντίστοιχη θέση στὸ βόρειο.

Δυτικὴ κεραία.

Οἱ παραστάσεις ποὺ διακοσμοῦσαν τοὺς πλευρικοὺς τοίχους καὶ τὴν κἀμάρα τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ στοὺν ναὸ τοῦ Εὐπαλίου ἀντιπροσωπεύουν τὰ ρεύματα μιᾶς παλαιολόγειας τέχνης μὲ πρῶιμους καὶ προχωρημένους χαρακτηριστεῖς. Ἡ εἰκονογράφηση ἀκολουθεῖ κι ἐδῶ τὴν τεχνικὴ τῶν διαχωριστικῶν πλαισίων μὲ ἐρυθρὲς ταινίες καὶ λευκὰ περιγράμματα, τοποθετώντας τὶς παραστάσεις σὲ δυὸ ζῶνες· ἡ κάτω ζώνη περιλαμβάνει ὁλόσωμες μορφὲς ἀγίων: Δημητρίου καὶ Γεωργίου, Αἰκατερίνης καὶ Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολογίας· στὸ νότιο τοῖχο ἡ τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ μὲ τὴν μορφὴ ἐνὸς πρεσβύτη ²⁴ στὸ βόρειο. Ἡ διατήρηση τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι καλύτερη στὸ νότιο τοῖχο καὶ στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ βόρειου. Σὲ μιὰ μικρὴ ἐπιφάνεια ἀποσπασματικῆς τοιχογραφίας ἀναγνωρίζουμε τὴν παράσταση τῆς ἁγίας Μαρίνας· διακρίνεται ἀπὸ τὴ γνωστὴ χειρονομία τῆς κατὰλύσεως τοῦ ἀλυσοδεμένου διαβόλου. Ἡ τοιχογραφία βρίσκεται στὸ δυτικὸ

24. Ὁ μετωπικὸς πρεσβύτες ἅγιος, ποὺ χωρίζεται μὲ τὸ πλαίσιο τῆς ἐρυθρωπῆς ταινίας ἀπὸ τὶς μορφὲς τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ βόρειο τοῖχο τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ, παριστανόταν ὁλόσωμος στὸ ὕψος περίπου τῶν 1.60 μ. καὶ σὲ πλάτος 0.60 μ. Ἡ θέση του κατέχει μᾶλλον τὴν θέσιν τοῦ «τιμωμένου ἀγίου», ἀλλ' ἡ κατάστασις τῆς τοιχογραφίας δὲν εὐκολύνει στὴν ἀναγνώρισιν τῆς μορφῆς. Διατηρεῖται σήμερα ἕνα μέρος τοῦ φωτιστεφάνου καὶ τοῦ ἀριστεροῦ κροτάφου τῆς μορφῆς· τὸ πρόσωπο καὶ τὸ κορμὶ καταστράφηκε. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου, τὰ λευκὰ μαλλιά, ποὺ παρουσιάζουν παρόμοια διάταξιν μὲ τὴν κόμην τῶν ἱεραρχῶν τῆς ἀψίδας στὸν ναὸ τοῦ Θεολόγου-Kaneo τῆς Ἀχρίδας (Petar Miljković-Pepc, Contribution aux recherches sur l'évolution de la peinture en Macédoine aux XIIIe siècle, L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopotani 1965, Beograd 1967, σ.189-196, πίν. 14), μὲ τὶς ἀπαλὲς ἄκρες σὲ χαρακτηριστικὴ καμπυλότητα πρὸς τὸ μέρος τοῦ κροτάφου, ἀποτελοῦν μᾶλλον ἕνα κοινὸ τύπο πορτραίτου ἱεραρχῶν. Ἡ ὁμοιότητα τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγίου μὲ τὴ συνηθισμένη παράστασις τοῦ ἀγίου Νικολάου θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστῇ, ἂν σωζόταν ἀιέριοι τὸ μέρος τοῦ πηγουνιοῦ· γιὰ τὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ ρωγμὲς διέλυσαν τὴν μορφὴν καὶ οἱ προσπάθειες τῶν τεχνιτῶν ποὺ φρόντισαν γιὰ τὴ συντήρησιν τοῦ μνημείου συνέβαλαν στὴν ἀλλοίωσιν τῶν σημείων τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λαιμοῦ. Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐπίσης ὅτι ἡ διαφορετικὴ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῆς τοιχογραφίας προδίδει διάφορες ἐπεμβάσεις. Δὲν ἀποκλείεται ἐπιζωγράφηση σ' ἕνα πρόσωπο ποὺ ἀρχικὰ παρίστανε τὴν μορφὴν τοῦ ἀγίου Νικολάου.

τοῦχο νοτίως τῆς θύρας εἰσόδου ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναό, ἐνῶ τὴν ἀντίστοιχη θέση πρὸς Β κατέχει ἓνα μέρος ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ ὁσίου Ἀρσενίου.

Στὸ νότιο σκέλος τῆς καμάρας ἀπλώνεται ἡ σκηνὴ τῆς Προδοσίας ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα συγκερασμὸ δύο θεμάτων, τῆς Προδοσίας τοῦ Ἰούδα καὶ τοῦ Ἐλκομένου, σὲ μία εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση. Τὸ θέμα αὐτὸ παρουσιάζει ὀρισμένα προβλήματα καὶ ἴσως εἶναι, ὅσο γνωρίζω, μοναδικὸ παράδειγμα στὴ βυζαντινὴ τέχνη. Στὸ βόρειο σκέλος, πλάι σ' ἓνα διάχωρο καταστραμμένης σκηνῆς, ἀπεικονίζονται τὰ θέματα τῆς Ἀποκαθηλώσεως καὶ τοῦ Θρήνου.

Ἡ παράσταση τῆς Σταυρώσεως, μὲ τὴν ἰδιομορφία τῶν εἰκονογραφικῶν λεπτομερειῶν ἰδιαίτερα στὸ θέμα τῶν Μυροφόρων ἢ τοῦ Δίκαιου Ληστῆ, καταλαμβάνει τὸ τύμπανο τοῦ τόξου πάνω ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα (θύρα) τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Νάρθηκας: Ὁ κύκλος τῆς ζωῆς καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Νικολάου.

Ἡ ἀναγνώριση τῶν σκηνῶν στοὺς τοίχους τοῦ νάρθηκα ἔδειξε ὅτι οἱ κατακόρυφες ἐπιφάνειες ἦταν διακοσμημένες κατὰ ζῶνες ἐπ'ἀλλήλες μὲ τὸ γνωστὸ διαχωρισμὸ τῶν ἐρυθρῶν ταινιῶν. Χαμηλὰ τὸ ἄσβεστοκονίαμα δὲ διατηρήθηκε. Ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων καὶ πρὸς τὰ πάνω σώζονται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Νικολάου. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ καταλάμβαναν καὶ τίς χαμηλότερες ἐπιφάνειες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τῶν διακοσμημένων τμημάτων. Σίγουρα ὅμως ἀποτελοῦσαν μιὰ ζώνη ποὺ περιέτρεχε τοὺς τέσσερις τοίχους στὸ ὕψος τῶν παραθύρων τοῦ νάρθηκα.

Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν σκηνῶν καλύτερα διασώθηκαν ἔξι. Ἡ ἀναγνώρισή τους δυσκολεύεται, καθὼς ἡ διατήρησή τους δὲν εὐνοεῖ τὴν ἄμεση παρατήρηση τῶν μαυρισμένων ὑπολειμμάτων. Οἱ μικρογράμματα ἐπιγραφές ποὺ συνοδεύουν τίς παραστάσεις συνέβαλαν οὐσιαστικὰ στὴν ἀναγνώρισή τους.

Στὸ νότιο τοῖχο, δεξιὰ κι ἀριστερὰ τοῦ παραθύρου, ἀπεικονίζονται δύο σκηνές τῶν ἐνυπνίων· στὴ μιὰ ὁ ἅγιος Νικόλαος «ἐνυπνιάζει» τὸ Βασίλεια καὶ στὴν ἄλλη τὸν Ἐπαρχο. Στὸ νότιο μέρος, ἀριστερὰ (ὡς πρὸς τὸ θεατὴ) τοῦ παραθύρου τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἡ ἀπεικόνιση τριῶν προσώπων (Οὐρσου, Νεπωτιανοῦ καὶ Ἐρπυλίωνα) ταυτίζεται μὲ τὸ θέμα τῶν στρατηγῶν στὴ φυλακῇ. Στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ βόρειου μέρους παριστάνεται ἡ σκηνὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἅγιος σώζει τοὺς τρεῖς στρατηγούς ἀπὸ τὸ ξίφος τοῦ δημίου. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ψηλὰ πάνω ἀπὸ τὴ θύρα, διατηροῦνται σὲ ἓνα κομμάτι ἐτοιμόρροπο δύο ἀκόμη σκηνές: ἡ μία ἀνήκει στὴ Γέννηση τοῦ Ἀγίου (Λουτρό)· ἡ ἄλλη, ποὺ ξεχωρίζει σαφῶς ἀπὸ τὴν προηγούμενη,

ἀπεικονίζει δύο μορφές-μιὰ πλουσιοντυμένη γυναικεία μὲ καλύπτρα καὶ μιὰ ἀνδρική νέου ἀναφαλαντρία- καὶ σχετίζεται ὅπωςδῆποτε μὲ τὰ θέματα τοῦ κύκλου τοῦ ἁγίου Νικολάου, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή ποὺ ἀνήκει σ' αὐτὴν τὴν παράσταση²⁵.

Στὴν τρουλλοκαμάρα τοῦ νάρθηκα διασώθηκαν παραστάσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ: ἡ μνημειώδης παράσταση τῆς Ἑγέρσεως τοῦ Λαζάρου, ποὺ διατηρεῖ τὶς ὁμάδες τῶν προσώπων, καταλαμβάνει τὸ δυτικὸ σκέλος. Ἔχει χαθῇ ἐντελῶς ἡ σκηνὴ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τῆς καμάρας. Παλιότερα διέκρινε κανεῖς ὑπολείμματα ποὺ ἐνίσχυαν τὴν ἄποψη ὅτι στὴ θέση αὐτὴ ἦταν τοποθετημένη ἡ παράσταση τῆς Εἰσόδου τοῦ Χριστοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα.

Τὰ δύο τύμπανα τῆς τρουλλοκαμάρας καταλαμβάνουν οἱ σκηνές τῶν Μυροφόρων πρὸ τοῦ Τάφου στὸ βόρειο μέρος καὶ τῆς Μεταμορφώσεως στὸ νότιο.

Τέλος, στὰ ὑπολείμματα τῶν κονιαμάτων πάνω ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀναγνωρίζεται ὁ Χριστὸς «εὐλογῶν».

Μεγάλῃ καταστροφικῇ ἐπίδραση προξένησε στὶς τοιχογραφίες, κυρίως τοῦ νάρθηκα, ἡ ἀμέριμνη ἐνέργεια τῶν ποιμένων ποὺ κατέφευγαν ἐδῶ σὲ παλιότερα χρόνια, συνηθίζοντας νὰ ἀνάβουν φωτιές καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ ναὸ ὡς κατάλυμα. Σήμερα τὰ κατώτερα μέρη τῶν κονιαμάτων τοῦ νάρθηκα δὲ διασώθηκαν καὶ τὸ βορινὸ πρόσκητισμα γυμνώθηκε ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ κάλυπτε τὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων καὶ τῆς ὀροφῆς. Ἄν λάβουμε ὑπόψιν μας καὶ τὴν ἀποσπασματικὴ διατήρηση τῶν παραστάσεων τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ Ἱεροῦ, μπορούμε νὰ χαρακτηρίσουμε γενικὰ τὴν κατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν σὰν ἓνα σύνολο σπαραγμάτων.

Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τῶν τοιχογραφιῶν.

Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ χρονολογήθηκε, ὅπως εἶπαμε, στὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα, μὲ βάση κυρίως τὴν τεχνотροπία²⁶.

25. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ σκηνὴ νὰ ταυτίζεται μὲ ἐπεισόδιο τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ μικροῦ παιδιοῦ Βασιλείου μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἁγίου Νικολάου. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος αὐτοῦ βλ. Anna Tsitouridou, A propos de deux nouvelles representations de «l'enfant Basile» dans le cycle de Saint Nicolas, Cyrillomethodianum III, Thessalonique 1975, σ. 178-182 καὶ πίν. 1-3.

26. Ἄν. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μ. Βαγνάκοβας*, σ. 42: «Ἡ μετρία τέχνη τῶν εἰκόνων ἐλεγχόμενη ἐκ τοῦ ἀτελοῦς καὶ ξηροῦ σχεδίου καὶ τῶν ἀνεπιτυχῶν χρωματισμῶν ὑποδεικνύει ὡς χρόνους ἁγιογραφίσεως τοῦ ναοῦ τοὺς περὶ τὸ τέλος τοῦ 17ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου μ.Χ. αἰῶνος».

Ἡ πολλαπλότητα τῶν στοιχείων καὶ ἡ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῶν θεμάτων παρέχουν τὴ δυνατότητα γιὰ τὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις:

1ον. Στὸ σύνολο τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ διακρίνουμε τρεῖς ὁμάδες τοιχογραφιῶν.

Ἡ πρώτη ὁμάδα ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῶν ὁλόσωμων μορφῶν τῆς κάτω ζώνης καὶ τὴ διακόσμηση τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, ἡ δεύτερη ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες ποὺ βρίσκονται στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ, στὰ τόξα καὶ στὰ τύμπανα τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ σταυροῦ κι ἡ τρίτη ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ διασώθηκαν στὶς καμάρες τοῦ «τρούλλου», τῆς δυτικῆς κεραίας καὶ στοὺς τοίχους τοῦ νόρθηκα.

2ον. Ἡ κατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν, μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ διατάραξη τῶν μορφῶν τῆς κάτω ζώνης στὸ ὕψος περίπου τοῦ λαιμοῦ, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σχετίζουμε τὴν ὑπαρξή τους μὲ τὸ θέμα τῆς καταρρεύσεως τῆς ἀνωδομῆς, ποὺ φαίνεται ὅτι δένεται ἄμεσα μὲ τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τους.

3ον. Στὸ μνημεῖο, τόσο στὸ ἐξωτερικὸ (πύρινα πλαίσια παραθύρων), ὅσο καὶ στὸ γραπτὸ διάκοσμο τοῦ ἐσωτερικοῦ (ἀσπίδα τοῦ ἁγίου Δημητρίου), διακρίνουμε κάποια φραγκικὴ ἐπίδραση. Ἡ παρουσία («δυτικῶν») στοιχείων - ποὺ δὲν ἐπικρατοῦν - προδίδει βασικὰ τὶς καλλιτεχνικὲς ἀντιλήψεις μιᾶς ἐποχῆς ποὺ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ φραγκικὸ περιβάλλον, ἀλλ' ἀφομοιώνει τὰ ξένα στοιχεῖα μέσα στὴν πλούσια καὶ μακραιώνη βυζαντινὴ παράδοση ²⁷.

4ον. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἀναπτύσσεται σύμφωνα μὲ τὸ συνηθισμένο στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ δογματικὸ ἢ λειτουργικὸ σύστημα ²⁸. Οὐσιαστικὰ κυριαρχοῦν δύο κύκλοι: α) ὁ Χριστολογικὸς καὶ β) ὁ κύκλος τῆς ζωῆς καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Νικολάου. Στὴν κορυφὴ δέσποζε ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα ²⁹. Κάτω ὁ χορὸς τῶν

27. Πρβλ. καὶ Μανόλη Χατζηδάκη, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὁρωπό, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἐτ., περ. Δ', τόμ. Α', 1960, σ. 107. Ἀγάπης Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα, Ἀθῆναι 1971, σ. 114. Σημαντικὴ ἀποβαίνει μιὰ πληροφορία ἀπὸ τὶς ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποκαύκου (Κατάλοιπα Ν. Βέη) ποὺ ἀναφέρεται σὲ θέματα θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. Ὁ μητροπολίτης τῆς Ναυπάκτου ζητᾷ ἀπὸ τὸ φίλο του Εὐθύμιο Τορνίκη ζωγράφους ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ φραγκοκρατούμενη Στερεά, βλ. Ε. Βέη-Σεφερλῆ, Νικόλαος, ἕνας ἀνύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τοῦ 13ου αἰῶνα (1227-1234), ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 21° τόμο τοῦ *BNJ* (1971-1974), σ. 284.

28. Βλ. Γ. Α. Σωτηρίου, *Η Ἁγία Τριάς Κρανιδίου, ΕΕΒΣ Γ'*, 1926, σ. 197. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἐν Σαλαμῖνι μονὴ τῆς Φανερωμένης, ΕΕΒΣ Α'*, 1924, σ. 123 κ.ε.

29. Βλ. O. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration*, London 1948, σ. 27. Πρβλ. Karoline Papadopoulos, *Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Panagia τῶν Χαλκίων in Thessaloniki*, Graz-Köln 1966, σ. 18.

ὀλόσωμων ἁγίων καὶ ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ σημεῖα οἱ Προφῆτες³⁰, οἱ Εὐαγγελιστὲς³¹ καὶ οἱ πολυπρόσωπες σκηνές. Οἱ παραστάσεις ποὺ ἀπουσιάζουν (Εὐαγγελισμός, Βάπτισις, Ἀνάληψις, Κοίμησις, Πεντηκοστή), ἂν δὲν καταλάμβαναν ἐπιφάνειες ποὺ ἔχουν τώρα καταπέσει, παραλείπονται ἀπὸ ἔλλειψις χώρου³².

Τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῶν τοιχογραφιῶν δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο οὔτε καὶ τὰ ζητήματα ζωγραφικῆς τοῦ 13ου αἰῶνα στὴ φραγκοκρατούμενη ἢ μὴ Στερεά. Τὰ θέματα αὐτὰ, καθὼς καὶ ἡ θέση τοῦ μνημείου στὰ καλλιτεχνικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς, ἀπαιτοῦν, ὅπως εἶπα, εἰδικότερη διαπραγμάτευση.

Κατὰ τὴν περιληπτικὴ διατύπωση τῶν πορισμάτων τῆς ἀνάκρινσως στὸ XV Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο τῶν Ἀθηνῶν ἐπέμεινα στὴ διάκριση τῶν τοιχογραφιῶν στὶς τρεῖς ομάδες, χρονολογώντας τὴν πρώτη στὸ β' τέταρτο τοῦ 13ου αἰῶνα, τὴ δεύτερη στὴν ἴδια περίοδο πρὸς τὰ μέσα καὶ τὴν τρίτη πρὸς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα.

Ἡ τρίτη ομάδα τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ θεματολογικῆ ἄποψης.

Ἡ παρουσία τῶν σκηνῶν ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Νικολάου προκαλεῖ στὸ μελετητὴ ἰδιαίτερη ἐντύπωση. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀποτελοῦσε συνήθεια στὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ, κατὰ τὴ διακόσμησιν ἑνὸς ναοῦ μὲ παραστάσεις, ἓνα ἰδιαίτερο τμῆμα ἀπὸ τίς ἐπιφάνειες τοῦ ἐσωτερικοῦ νὰ ἀφιερώνεται γιὰ τὴν ἀπεικόνισιν τῶν σκηνῶν ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου στὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἦταν ἀφιερωμένος ὁ ναός³³.

30. Βλ. Karoline Papadopoulos, ὁ.π., σ. 24-25.

31. Κατὰ πάσα πιθανότητα οἱ Εὐαγγελιστὲς ἀπεικονίστηκαν σὲ μετάλλια. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ἀγάπης Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας*, σ. 35 καὶ σημ. 18.

32. Ἡ παράλειψις αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἰδιομορφία. Σὲ πολλὰ βυζαντινὰ μνημεῖα παρατηρεῖται τὸ ἴδιο φαινόμενο.

33. Ἀ. Ξυγγόπουλου, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1964, σ. 18 καὶ σημ. 13. Πολλὲς φορές ὁ συνδυασμὸς τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων καὶ τῶν ἁγιωνυμίων ποὺ παραδίδονται γύρω ἢ κοντὰ στοὺς ναοὺς εἶναι δυνατό νὰ μᾶς δώσῃ τὴ λύσιν τῶν προβλημάτων ὀνομασίας ἑνὸς ναοῦ γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ξέρομε σὲ ποιὸν ἁγίου τὴ μνήμην ἦταν ἀφιερωμένος. Στὴν Ἐπισκοπὴ τῆς Μέσα Μάνης π.χ. (βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήναι 1964, σ. 65-112) ἡ παράδοσις φέρει τὸ ναὸ ἀφιερωμένο στὴ Θεοτόκῃ. Ἡ παρουσία σκηνῶν ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Γεωργίου (ὁ.π., σ. 103-109 καὶ διάγραμμα σ. 84-85) παρότρυνε τὸν καθηγητὴ Δρανδάκη νὰ συμπεράνῃ: «Τὸ πλῆθος τῶν ἐν τῇ ἐπισκοπῇ παραστάσεων, αἵτινες εἰκονίζονται σκηνὰς ἐκ τοῦ Συναξαρίου τοῦ ἁγίου Γεωργίου, μὴνύει ὅτι μᾶλλον εἰς μνήμην τοῦ μάρτυ-

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι σ' ἓνα τόσο μικροῦ μνημεῖο, μὲ τὶς σχετικὰ λίγες καὶ μικρὲς γιὰ διακόσμηση ἐπιφάνειες στὸν περιορισμένο χώρο τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἡ ἀπεικόνιση τῶν σκηνῶν τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Νικολάου δένεται μὲ τὴν ἀρχικὴ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὴ μνήμη τοῦ Ἀγίου.

Στὴν προηγούμενη διαπίστωση συμβάλλει οὐσιαστικὰ ἡ τοπωνυμία "Αἰ-Νικόλας στὸν περιορισμὸ τῆς ὁποίας βρίσκεται ὁ ναὸς καὶ ἡ ὁποία παραδίδεται μέχρι σήμερα. Ἡ παράδοση τοῦ ἁγιωνυμίου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῶν σκηνῶν τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἐνισχύουν τὸ προηγούμενο συμπέρασμα γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Νικολάου.

*Ὡς προστεθῇ τέλος ὅτι ὁ Rouqueville³⁴ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς χωριοῦ "Ἁγίος Νικόλαος· ἡ θέση του στὴν περιοχὴ εἶναι λίγο πολὺ καθορισμένη, καθὼς σημειώνεται σὲ παλιότερο χάρτη³⁵. Σήμερα ἔχει ἐξαφανιστῇ λησμονήθηκε σχεδὸν ἐντελῶς καὶ ἡ ὑπαρξὴ του στὸ παρελθόν, ἀφοῦ δὲ μνημονεύεται ἀπὸ τοὺς περιοίκους. Λεῖψανα τῆς ζωῆς του μαρτυροῦν τὰ κατασπαρμένα ἔρημα σπίτια καὶ ἡ μορφολογία τοῦ χώρου ποὺ φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσε παλιότερα τὴν ἔγγεια κτήση τῶν κατοίκων του (δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ μικροῦ ποταμοῦ ποὺ ρεεῖ πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐπαλίου), πολὺ κοντὰ στὴ θέση τοῦ μνημεῖου· ἡ ὀνομασία του σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν παρουσία τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν ὁποῖο πῆρε πιθανότατα τὸ ὄνομά του³⁶. Ἡ ἐπιτόπου ἔρευνα ἀποδεικνύει ἐπίσης ὅτι σὲ παλιότερα χρόνια ἡ ἐπικοινωνία τοῦ μικροῦ μοναστηριοῦ γινόταν μ' ἓνα μονοπάτι ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν πορεία τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ (Πλατανόρεμα) κι ἔφτανε στὸ χωριὸ "Ἁγίος Νικόλαος.

ρος ἐτιμᾶτο ἀρχικῶς ὁ ναὸς» (δ.π., σ. 109. Πρβλ. Τοῦ ἴδιου, Δεόμενοι ἅγιοι ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀψίδος εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσα Μάνης, AAA 4, 1971, σ. 237).

Τὴν παρατήρηση αὐτὴ πρέπει νὰ ἐνισχύση μὲ βεβαιότητα ἡ ἐνδειξὴ ὅτι ὁ ναὸς βρίσκεται κοντὰ στὸ μικρὸ συνοικισμὸ "Ἁγίος Γεώργιος (δ.π., σ. 65), ὅπου τὸ ἁγιωνύμιο εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ μὴ σχετίζεται μὲ τὸ μνημεῖο. Κάποιο ἀνάλογο φαινόμενο θὰ πρέπη νὰ παρατηρήσουμε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐπαλίου μὲ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς τοῦ Ἀγίου καὶ τὸ παρακείμενο χωριὸ "Ἁγίος Νικόλαος.

34. Βλ. *Voyage de la Grèce*, τόμ. 4, Paris 1826, σ. 50-51, πρβλ. καὶ σ. 45 ὅπου τὸ χωριὸ σημειώνεται σὲ στατιστικὸ πῖνακα ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ τῶν γύρω περιοχῶν μαζί μὲ τὰ χωριά Cardari : Καρδάρια, Zaravelli : σημ. τοπωνύμιο Σιριβέλι (πρβλ. τοπωνύμιο Suroveli στὴν Ἀκαρνανία· βλ. G. Weigand, *Die Aromunen...*, τόμ. I, Leipzig 1895, σ. 187-192), Vlachocatouna : σημ. Τρίκορφο, Πάνω καὶ Κάτω Καρυὰ κλπ.

35. Γ. Σωτηριάδου, Ζητήματα αἰτωλικῆς ἱστορίας καὶ τοπογραφίας, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 31, 1907, χάρτης ἐναντι σ. 272, θέση Hagios Nicolaos.

36. Βλ. πρόχειρα (Μανόλη Τριανταφυλλίδη κ.ἀ.), *Νεοελληνικὴ Γεωμνησιακὴ* (τῆς Δημοτικῆς), Ἀθήνα 1941, σ. 206, § 466B.

Ὁ ναὸς λοιπὸν τοῦ Εὐπαλλίου, χτισμένος σὲ μιὰ πρώτη φάση ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα, φαίνεται νὰ γνωρίζῃ τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς του στὸν 13ο αἰώνα ὡς καθολικὸ μικροῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος ἀφιερωμένο ἀρχικὰ στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Νικολάου.

Γ. ΠΗΓΕΣ

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν συγχρόνων πηγῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸ χῶρο καὶ στὰ πράγματα τῆς περιοχῆς Ναυπάκτου, μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη πρὸς τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο³⁷ φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὰ προβλήματα τοῦ θέματός μας. Παραθέτουμε ἐδῶ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

«Εἶη δὲ μηκέτι παροικίαν ἐκ παροικίας ἀμείβειν, ἀλλὰ τὰς λοιπὰς τῶν παλαιστικαίων ἡμερῶν μου σικίας ἐκμετῆσαι δεῦρο, ἔνθα μεγάλην μνημοσύνην τῆς σῆς ἀγιοσύνης τελούμενην εὖρον, καὶ οἶαν οἱ τοῦ φροντιστηρίου κτήτορες ἔχουσιν. Ὅσακις γὰρ ἐκείνων ὑπερεύχονται οἱ μοναχοὶ κατ' ὄνομα ἐκφωνουμένων, τοσαυτάκις καὶ ὑπὲρ τῆς σῆς σωτηρίας καὶ ζωῆς ἱκετηριάζουσι.

8. Καὶ ἐπεὶ μετόχιον ἔχουσιν αὐτόθι, μονιδίον τι τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἐπιλεγόμενον τοῦ Σώζοντος, δωρηθὲν παρὰ τοῦ μακαρίτου Κομνηνοῦ, ἀξιῶ σὺν τῷ καθηγουμένῳ καὶ τοῖς μοναχοῖς περιθάλλειν τὸ τοιοῦτον ὡς οἰκεῖον καὶ διατρεῖν πάσης ἐπηρείας καὶ ὀχλήσεως ἀνώτερον. Ῥάδιον γάρ σοι τοῦτο, ἅτε καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς χώρας ἀγαθὴν ἔχόντων διάθεσιν περὶ τὴν συγγενικὴν αὐτῶν μονὴν τοῦ Προδρόμου. Ἵλεως εἶη μοι ὁ Θεὸς διὰ τῶν σῶν ἱερωτάτων εὐχῶν»³⁸.

Μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Μιχαὴλ ἀνακοινώνει τὴν ἀπόφασή του στὸν Ἰωάννη νὰ παραμείνῃ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του στὴ μονὴ Προδρόμου τῆς «Μουντινίτσας»³⁹. Τὰ λεγόμενά του ἀποτελοῦν ἀπάντηση σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου μὲ τὴν ὁποία τὸν εἶχε παρακαλέσει νὰ κατέβῃ κοντὰ του καὶ νὰ παραμείνῃ στὴ Ναύπακτο⁴⁰. Στὴ συνέχεια γίνεται λόγος γιὰ κάποιον ναῖσκο - καθολικὸ μικρῆς μονῆς στὴν περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου, ποὺ δέχτηκε προστασία ἢ παραχωρήθηκε ὡς δωρεὰ⁴¹ ἀπὸ κάποιον πρόσωπο τοῦ οἴκου τῶν Κομνηνῶν Ἀπὸ τὸ κείμενο μαθαίνουμε ἐπίσης ὅτι τὸ μικρὸ μοναστηριακὸ συγκρό-

37. Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου, *Τὰ σωζόμενα*, ἐκδ. Σπυρ. Λάμπρου, τόμ. Β', Ἀθήναι 1880 (ἀνατ. Groningen 1968), σ. 330-332.

38. Ὁ.π., σ. 331-332.

39. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηναϊκὰ ἐκ τοῦ IB'-II' αἰῶνος, *Ἀρμονία* 3, 1902, σ. 285. Πρβλ. G. Stadtmüller, Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca1183-ca1222), *Orientalia Christiana* Nu 91, (τόμ. XXXIII, 2-1934), σ. 205 σημ. 5.

40. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηναϊκὰ, σ. 285-287.

41. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ρήματος *δωρεομαί* βλ. G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1972, λ. *δωρεομαί*.

τημα ήταν μετόχι τῆς μονῆς Προδρόμου τῆς Βοδονίτσας· γι' αὐτὸ ὁ ἡγούμενος καὶ οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς φαίνεται ὅτι ἐπεισαν τὸ Χωνιάτη νὰ ἀναφερθῇ στὴν προστασία τοῦ μετοχιοῦ στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸ μητροπολίτη τῆς Ναυπάκτου. Ἔτσι τὸν παρακαλεῖ νὰ μεσιτεύσῃ στὸ Θεόδωρο Κομνηνὸ τῆς Ἡπείρου γιὰ τὴν εὐνοια πρὸς τὸ μικρὸ μοναστήρι, ὑπενθυμίζοντάς του τὴν ἐξάρτηση τοῦ Θεοδώρου ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς, τοὺς «τοῦ φροντιστηρίου κτήτορες», ιδρυτὲς δηλ. καὶ προστάτες τῆς περιφημῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου μὲ τὴν ὁποία συνδεόταν τὸ «μονίδιον» τῆς περιοχῆς Ναυπάκτου.

Δύο εἶναι βασικά τὰ ἐρωτήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου:

α) ποίος ἦταν ὁ «μακαρίτης» Κομνηνὸς τὸν ὁποῖο ὑπαινίσσεται στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Χωνιάτης,

β) ποῦ ἀκριβῶς βρισκόταν τὸ μετόχι μὲ τὸ ναὸ τοῦ ἀγίου Νικολάου. Εἶναι ἀδύνατο νὰ δοθῇ ἀντικειμενικὰ ὀρθὴ ἀπάντηση στὸ πρῶτο ἐρώτημα. Ἡ σημασιολογικὴ ἐρευνα τῆς λέξης *μακαρίτης*⁴² δὲν ἔχει καμιά ἀποδεικτικὴ σημασία· ἐκεῖνο ποὺ ἐκφράζει μὲ βεβαιότητα εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρεται σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς ποὺ ἤδη εἶναι πεθαμένος. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ὁ Μιχαὴλ ἀναφέρεται πρὸς κάτω στὴ σχέση τῶν ἀρχόντων τῆς Ἡπείρου μὲ τοὺς Κομνηνοὺς⁴³, ἡ ὁποία «διὰ τῆς Θεοδώρας»⁴⁴ φτάνει, γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ Χωνιάτη, («ὡς τῆς κομνηνικῆς ἀρχῆς, ἥς ἀρχηγέτης μὲν ὁ πρῶτος καὶ μέγας Ἀλέξιος»⁴⁵ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προηγούμενη μνεία τῶν κλητόρων τοῦ «φροντιστηρίου»), τὸ ὁποῖο ξέρουμε ὅτι ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α' ⁴⁶, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέ-

42. Βλ. Δ. Δημητράκου, *Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι 1949 (ἀνατύπωση 1964), λ. *μακαρίτης*.

43. Ἡ συγγενικὴ ἐξάρτηση δίνει τὴν ἀφορμὴ στὸ Μιχαὴλ Χωνιάτη νὰ κολακεύσῃ ἀλλοῦ μὲ γράμμα του τὸν ἴδιο τὸ Θεόδωρο, βλ. *Τὰ σωζόμενα Β'*, σ. 329, 16-18: «Τοσαύτην μνείαν ποιουμένων ἐκάστοτε τῆς σῆς ἀντιλήψεως ὁπόσῃν καὶ τοῦ μακαρίτου προσγενοῦς σοι καὶ κτήτορος».

44. Ἡ Θεοδώρα, κόρη τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α', ἦταν μητέρα τοῦ Ἰωάννη, πατέρα τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου, βλ. L. Stiernon, *Les origines du Despotat d'Épire, Revue des Etudes Byzantines* 17, 1959, σ. 90-126, στέμμα τῆς σ. 118. Πρβλ. D.M. Nicol, *The Despotate of Epirus*, Oxford 1957, Genealogical Tables I, μεταξὺ τῶν σελ. 237-239. Γιὰ τὸν Ἰωάννη, ποὺ ἀναλαμβάνει στὰ χρόνια τοῦ Μανουὴλ τῇ γενικῇ ἀρχηγίᾳ τῶν βυζαντινῶν δυνάμεων στοὺς πολέμους κατὰ τῆς Σικελίας (1155) καὶ κατὰ τοῦ σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου (1176), βλ. Ἰ. Α. Ρωμανοῦ, *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ἱστορικὴ πραγματεία*, Κέρκυρα 1895 (ἀνατ. 1959), σ. 3.

45. Μιχ. Χωνιάτου, *Τὰ σωζόμενα Α'*, σ. 318, 1-4.

46. Ὁ.π., τόμ. Β', σ. 355, 15-19: «Ὁς ταῖς πέριξ τῶν Ἀθηνῶν νήσοις... εἰς τὴν μονὴν τοῦ Προδρόμου τοῦ οἰκοδομηθέντος παρὰ τοῦ μακαρίτου Κομνηνοῦ κυρ Ἀλεξίου κατεσκήνωσα». Ὁ Ἀ. Μηλιαράκης (*Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (1204-0261)*, Ἀθῆναι 1898, σ. 189-190) διατυπώνει τὴν ἀποψη

ρασμα ὅτι πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ἐδῶ τὸ ὄνομα κάποιου ἀπὸ τοὺς μεγάλους Κομνηνοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου.

Οἱ ἄρχοντες λοιπὸν τῆς Ἡπείρου, συγγενεύοντας μὲ τοὺς Κομνηνοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς θεματοφύλακες τῶν ὑποθηκῶν τους σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε στὴ συνδρομὴ καὶ στὴν ὑποστήριξιν τῶν μοναστηριῶν ⁴⁷. Ἔτσι δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χωνιάτης ἐπικαλεῖται

ὅτι ἡ «δωρεὰ» τοῦ μονυδρίου τῆς Ναυπάκτου στοὺς μοναχοὺς «τῆς ἐν Κέῳ μονῆς τοῦ Προδρόμου» ἐγίνε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνόν. Ἡ ἀπόδοση ὁμῶς αὐτῇ δὲ στηρίζεται μὲ ἀσφάλεια στὰ δεδομένα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Χωνιάτη.

47. Οἱ Κομνηνοὶ αὐτοκράτορες ἀπόκτησαν τὴ φήμην ἰδρυτῶν καὶ προστατῶν μοναστηριῶν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Α.Α. Vasiliev, *History of byzantine empire*, τόμ. 2, Univ. Wisconsin '1971, σ. 471. Ἀπ' ὅλους περισσότερο ὁ Μανουὴλ φαίνεται νὰ φρόντισε πάρα πολὺ γιὰ τὴν ὑποστήριξιν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῶν ἀπομονωμένων ἰδρυμάτων, μείωσε τὸ θεσμὸ τῶν «χαριστικαρίων» (Peter Charanis, *Monastic properties and state*, *Dumbarton Oaks Papers* 4, 1948, σ. 72-92) καὶ συνέβαλε εἴτε στὴν ἀνεξαρτητοποίησίν τους (Lysimaque Oeconomos, *La vie religieuse dans l'empire byzantine au temps des Comnènes et des Anges*, Paris 1918, ἀνατ. Ν. York 1972, σ. 142-152) εἴτε στὸ νὰ καταστοῦν ἰδρύματα κοινωφελῇ (Κ.Ι. Ἀμάντου, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, τόμ. 2, Ἀθῆναι 1957, σ. 282, 320). Ὁ Ἀμαντός (δ.π., σ. 320) σημειώνει: «Καὶ αἱ δωρεαὶ τοῦ Μανουὴλ εἰς ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια ὑπῆρξαν πολὺ μεγάλα. Τὴν ἰδρυσιν ὁμῶς νέων μοναστηριῶν εἰς πόλεις δὲν ἤθελεν, διότι δὲν ἦσαν πλέον ἀναγκαῖα· ἡκολούθει δηλ. εἰς τοῦτο τὴν πολιτικὴν τοῦ Νικηφόρου Φωκά. Εἰς τὰς ἐρήμους ὁμῶς καὶ μακρὰν τῶν πόλεων, εἰς δυσπρόσιτα μέρη πάντοτε ἦσαν εὐπρόσδεκτα τὰ μοναστήρια, διότι συνετέλουν εἰς ἐξημέρωσιν τοῦ τόπου διὰ τῆς ἀσκουμένης φιλανθρωπίας καὶ τῆς καλλιέργειας τῶν γραμμάτων».

Ὁ Θεόδωρος τῆς Ἡπείρου σ' ἓνα «χρυσόβουλλο» πρὸς τὴ μητρόπολιν Ναυπάκτου διατηρεῖ βαθύτατο συναίσθημα τῆς προγονικῆς μοίρας: «πολυκτῆμονα μὲν τὸ πάλαι καὶ πολυπρόσοδον οὖσαν, εἴτα γενομένην ὀλιγοκτῆμονα καὶ βραχυπρόσοδον ἐκ τὸν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐοιδήμου προπάππου τῆς βασιλείας μου κύρ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ...» (V. Vasiljevskij, *Epirotica saeculi XIII, Viz. Vrem.* 3, 1896, σ. 296, 24-26). Γιὰ τὴν ἀνάμειξιν τῶν «δεσποτῶν» τῆς Ἡπείρου στὰ πράγματα καὶ στὰ προγράμματα ἀνεγέρσεως καὶ φροντίδας ναῶν καὶ μοναστηριῶν βλ. γενικὰ: Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, *ABME B'*, 1936, σ. 3-171 καὶ 180. D.M. Nicol, *The Despotate*, σ. 196-203 καὶ σημ. σ. 211-214. V. Korać, *L'architecture byzantine, L'art byzantine du XIIIe siècle*, σ. 11-22. D. Pallas, *Rb K, II*, σσ. 207-334, λ. Epirus. Στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τῆς μονῆς Βαρνάκοβας, στὴν περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου, ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Κομνηνοῦ (Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 7). Παραδίδονται ἐπίσης ἀπὸ χρονικὰ σημειώματα τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς τὰ ὀνόματα τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου καὶ Μανουὴλ ὡς δωρητῶν καὶ εὐεργετῶν τῆς, βλ. Σπ. Λάμπρου, *Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας καὶ οἱ ὑποτιθέμενοι τάφοι τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου καὶ Μανουὴλ τῶν Κομνηνῶν, Νέος Ἑλληνομνήμων* 6, 1909, σ. 382-392. Στὴν ἴδια μονὴ παρατηρεῖται ἀργότερα καὶ ἀνάμειξιν τῶν Κομνηνοδουκάδων τῆς Ἡπείρου στὰ οἰκοδομικὰ ἢ στὰ προγράμματα διακοσμῆσώς της (δ.π., σ. 382-384) κατὰ τὸν 13ο αἰ. θάβονται μάλιστα ἐδῶ σημαντικὰ πρόσωπα τῆς οἰκογενείας τους, βλ. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 10-16. Ὡς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ἐπισημαίνω τὴν παρουσίαν τῶν Κομνηνοδουκάδων τῆς Ἡπείρου σὲ ἐπιγραφὴ τῆς ἐπισκοπῆς Μάστρου, ἡ ὁποία μᾶς βοηθᾷ νὰ χρονολογήσουμε καὶ τίς τοιχογραφίες τῆς στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ Δεσποτάτου. Ἡ ἐπιγραφὴ βρίσκεται στὸ νότιο μέρος τοῦ τεταρτοσφαι-

τῇ σχέσῃ τοῦ Θεοδώρου μὲ τοὺς Κομνηνοὺς αὐτοκράτορες μὲ σκοπὸ νὰ πείσῃ τὸν Ἀποκαυκο νὰ μεσολαβήσῃ γιὰ τὴν προστασία τῆς μικρῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου.

Στὸ ἐρώτημα ποῦ ἀκριβῶς βρισκόταν τὸ μετόχι τὸ βάρος πέφτει στὴ σημασία τοῦ ἐπιρρήματος αὐτόθι⁴⁸. Τὸ ἐπίρρημα ὁμῶς παρουσιάζει κάποια σχετικὴ ἄδυναμία προσδιορισμοῦ τῶν σημείων καὶ φαίνεται ὅτι ἀρκεῖται στὴ δυνατότητα προσδιορισμοῦ τῶν τόπων. Μερικὲς φορὲς τὸ αὐτόθι «ἐπὶ προσώπων» παίρνει τὴ σημασία apud vos → κοντὰ σὲ σᾶς, στὴν περιοχὴ σας⁴⁹, κυρίως γιὰ πρόσωπα διοικητικῆς ὑπευθυνότητος μιᾶς περιοχῆς⁵⁰. Ἔτσι παρέχεται ἡ δυνατότητα μιᾶς ἐρμηνείας ποὺ δὲν ὑπόδη-

ρίου τῆς ἀφίδας τοῦ Ἱεροῦ (Π. Α. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 25, 1970, Χρονικά, πίν. 257) μισοκαταστραμμένη. Τὸ μνημεῖο, ποὺ δημοσιεύτηκε πρόσφατα (Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 11-20 καὶ 179-181), διατέλεσε στὰ χρόνια τοῦ Δεσποτάτου ἔδρα τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἓνα κείμενο τοῦ Ἱ. Ἀποκαυκο, βλ. Sophrone Pétridès, Jean Apocaucos, lettres et autres documents inédits, *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole*, 2-3, 14, (Sofia 1909), σ. 72, II, στίχ. 8^ο (τὴν παραπομπὴ ὀφείλω στὸ συνάδελφο κ. Σ.Κ. Κίσσα τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ). Πρβλ. καὶ τὴ μεταγενέστερη πληροφορία τοῦ Διον. Πύρρου ἀπὸ τὸ ἔργο του «Περὶ ἡγήσεως τῆς Ἑλλάδος» (τόμ. Α', φ. 569-570) ποὺ βρίσκεται χειρόγραφο στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (Ἀρχεῖο Γιάννη Βλαχογιάννη): «Πρὸς ἄρκτον τοῦ Νεοχωρίου, 2 μίλια εἶναι τὸ Μάστρο χωρίον καὶ πλησίον αὐτοῦ εἶναι μία παλαιὰ ἐκκλησία, Μητρόπολις τανῦν λεγομένη, ὅπου ἦτον ἡ καθέδρα τοῦ Ἀχελώου καὶ Ἀετοῦ Ἀρχιερέως, καθὼς λέγουσιν». Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχελώου βλ. τὸ συνοπτικὸ καὶ κατατοπιστικὸ ἄρθρο τοῦ Κ.Σ.Κώστα, Ἀχελώου ἐπισκοπὴ, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 2, σ. 574-577, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

48. H. G. Lidell-R. Scott, *Μέγα λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, μτφρ. Ε. Π. Μόσχου, ἐπιμ. Μ. Κωνσταντινίδου, Ἀθῆναι ΧΧ., λ. αὐτόθι· «ἐπὶ αὐτοῦ, ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ». Πρβλ. τίς σημασίες τοῦ αὐτοῦ· «ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τόπου, ἀκριβῶς ἐκεῖ ἢ ἀκριβῶς ἐνταῦθα, αὐτοῦ, τοπικῶς, ὡς λέγομεν καὶ νῦν, λατ. illico» (δ.π., λ. αὐτοῦ). Βλ. καὶ Δ. Δημητράκου, *Λεξικόν*, λ. αὐτόθι· Σκαρλάτου Βυζαντίου, *Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι 1889, λ. αὐτόθι. Ἡ ἄδυναμία τῆς προσδιοριστικῆς ἀκρίβειας τοῦ ἐπιρρήματος φαίνεται καθαρὰ στὴν ἐπιρρηματικὴ χρῆση τοῦ ἐπιρρ. αὐτοῦ στὴ νέα ἑλληνικὴ καὶ στὸ πλῆθος τῶν δεικτικῶν προσχηματισμῶν, τῶν συνθέσεων ἢ τῶν συνεκφορῶν τοῦ μὲ ἀνάλογα ἐπιρρήματα γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦ ἀκριβέστερου προσδιορισμοῦ, βλ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς* 3, Ἀθῆναι 1941, ἀπὸ λ. αὐτοῦ ἕως λ. αὐτοῦ πλάγιν μέρος καὶ ἄνω. Ἡ προσδιοριστικὴ ἀκρίβεια τοῦ τοπικοῦ ἐπιρρήματος ἀποδίδεται καλύτερα στὴ σύνταξη μὲ τὴν πρόσθεση συχνὰ τοῦ τόπου· «συνήθως ἐπακολουθεῖ λέξις ἢ φράσις ἀκριβέστερον προσδιορίζουσα τὸν τόπον» (Δ. Δημητράκου, *Λεξικόν*, λ. αὐτοῦ).

49. Θησαυρὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης (ab Henrico Stephano) 1, Paris 1829, λ. αὐτόθι (ἀνατ. τόμ. II, Graz 1954, σ. 2522).

50. Πρβλ. Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, *Λεξικόν τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας* (1100-1669), τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1973, λ. αὐτόθι.

λώνει αναγκαστικά ότι ἡ Ναύπακτος, ὡς πόλη καὶ μόνο, εἶναι ὁ τόπος ποῦ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ἐπίρρημα αὐτόθι, ἀλλὰ καὶ ὁ χῶρος ποῦ εἶναι γύρω ἀπὸ τὴν πόλη, ἡ περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου, μὲ μιὰ σημασία τέτοια ὅπως τὴν ἐννοοῦμε καὶ σήμερα ὅταν πρόκειται γιὰ τοπικούς προσδιορισμούς· τὴν ἐννοια δηλ. τοῦ καποουκεῖ. Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ περιοχὴ στὴν ὁποία βρισκόταν τὸ μνημεῖο ἦταν ἐξαρτημένη γεωγραφικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἀπὸ τὴ μητρόπολη τῆς Ναυπάκτου. Ἔτσι μεταφράζουμε:

Κι ἐπειδὴ ἔχουν κάπου ἐκεῖ κοντὰ σὲ σένα (στὴν περιοχὴ τῆς δικαιοδοσίας σου) [οἱ μοναχοὶ] κάποιο μικρὸ μοναστηράκι τοῦ ἀγίου Νικολάου ὡς μετόχι....

Ἄλλες σύγχρονες πηγές δὲ μνημονεύουν στὴν περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου μικρὸ μοναστήρι μὲ ναῖσχο ἀφιερωμένο στὸν ἅγιο Νικόλαο⁵¹. Μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας τῆς μητροπόλεως Ναυπάκτου μαρτυρεῖται γραπτῶς ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἡ μονὴ τοῦ ἀγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ⁵², σπήλαιο στοὺς βράχους τοῦ Ἀρακύνθου ποῦ διατήρησε ὡς τις μέρες

51. Βλ. καὶ Τ. Φ. Χριστοπούλου, Ναύπακτος, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἱστορικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, Ἀθῆναι 1966, στ. 323-328. Οἱ μεταγενέστερες πηγές δὲν καταγίνονται τόσο μὲ τις περιγραφὰς τῶν χριστιανικῶν ἱδρυμάτων, ὅσο μὲ τὰ δημογραφικὰ θέματα καὶ τὴν ἀπαρίθμηση ἐνὸς μέρους μόνο ἀπὸ τ' ἀξιόθεατα τῆς πόλης, κυρίως ὑπολείμματα τῶν κλασικῶν ἀρχαιοτήτων. Οἱ Jacob Spon-George Wheler (*Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant...*, τόμ. 2, Lyon 1678, σ. 36) ἀναφέρουν τοὺς τόπους λατρείας τῶν Ἑβραίων τῆς πόλης (βλ. σχετικὰ, Π. Φ. Χριστοπούλου, Ἡ ἐβραϊκὴ κοινότης Ναυπάκτου, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τόμ. Α', 1968, σ. 277-300) καὶ γιὰ τις ἐκκλησίες τῶν Χριστιανῶν παραδίδουν: «Les Grecs n'ont que deux Églises, une dans chaque Fauxbourg. La principale est S. Dimitri, qui pourroit peine tenir cent personnes».

52. Γιὰ τὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Κρεμαστὸ τὰ ἄρθρα τῶν Θ. Ε. Μπερσίμη, Ἀρχεῖα Ἑταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπουδῶν, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1958, σ. 243 καὶ Κ. Σ. Κώνστα, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. 1, σ. 136-137, ἔχουν καθαρὰ πληροφοριακὸ χαρακτήρα. Σύντομη περιγραφὴ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο σπήλαια παρουσίασε ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος στὸ ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 327-328, πίν. 235-237. Συμπληρωματικὰ στὴν παρουσίαση αὐτὴ ταυτίζουμε: α) τίς ὑπ' ἀριθ. 2-3 παραστάσεις (δ.π., σ. 327) μὲ τὴ σκηνὴ τῆς Βαπτίσεως καὶ τὴν ἀπεικόνιση τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, β) τὴν ὑπ' ἀριθ. 15 σκηνὴ (δ.π., σ. 328) μὲ τὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων· στὸ ἀριστερὸ μέρος διακρίνεται καθαρὰ τὸ ἡμιχώριο τῶν Ἀποστόλων, ἀναγνωρίζονται οἱ μορφές τους, καθὼς καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ ποῦ κρατεῖ τὸ Ἅγιο Πόθηριο. Οἱ μορφές τῶν ὑπ' ἀριθ. 9-10 παραστάσεων (δ.π., σ. 327-328) ἀνήκουν σ' ἓνα πλαίσιο μὲ πλάτος 1,60 μ. καὶ διατηρημένο ὕψος 1,20 μ. Ἀριστερὰ - ὡς πρὸς τὸ θεατὴ - στὴ γωνία ἡ ὑπ' ἀριθ. 10 (δ.π., σ. 327-328) «γυνὴ φέρουσα μαφόριον» ταυτίζεται μὲ τὴ βοήθεια ἐπιγραφῆς στὸ πλάι καὶ δεξιὰ τῆς Η Ε/ΒΑ. Δεξιότερα διακρίνεται χέρι ποῦ κρατεῖ σταυρὸ τῆς «Ἀναστάσεως» καὶ πλάι ἡ ὑπ' ἀριθ. 9 παράσταση (δ.π., σ. 327) ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν κατακόρυφα γραμμὴν ἐπιγραφὴν σὲ δυὸ στήλες Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΙΩ[ΑΝΝΗΣ]/Ο

μας ένα σύνολο τοιχογραφιών μιᾶς τέχνης με ἀνατολικό (καππαδοκικό) χαρακτήρα⁵³. Ἡ μονὴ ἀναφέρεται σὲ «σιγίλλιον ἡγουμενείας», ἓνα ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ μητροπολίτη Ἱ. Ἀποκαύκου⁵⁴.

«καὶ οὐ λέγω εἰ καὶ καλῶς ἢ κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν Ἀχελώου μονὴ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, ἥτινι ἐκκλησίαν ἐξ αὐτοῦ ὁ πρῶτος ταύτην δομησάμενος ἐχαρίσατο ἔρωτι τῷ θεῷ γενόμενος ἐκκρεμῆς καὶ ἀκολούθως τῷ τρόπῳ ἐν ἀποκρήμνῳ τῇ πέτρᾳ ἐπικρεμάσας τὸ δόμημα καὶ παρονομάσας οὕτω τοῦ Κρεμαστοῦ»⁵⁵.

Ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ Κρεμαστός εἶναι ἀδύνατο νὰ ταυτιστῇ μετὰ τὸ μονίδιον τοῦ ἁγίου Νικολάου ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χωνιάτη γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους: α) βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ναυ-

ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ. Κάτω δεξιὰ ἡ ἐπιγραφὴ ΔΑΔ δηλώνει τὴν παρουσίαν τοῦ «προφητὰνακτος» ποὺ φορεῖ ριτιδόμορφο στέμμα. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ταύτισιν τοῦ συνόλου τῶν μορφῶν μετὰ τὴν παράστασιν τῆς Ἀναστάσεως.

Σημειώσουμε ἐπίσης: α) τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐπιγραφῆς στὸ κάτω μέρος τῆς σκηνῆς τῆς Πλατυτέρας (πίν. 3) στὸ βάθος τοῦ σπηλαίου, ποὺ παραδίδει τὸ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ Νικάνδρου, πιθανότατα ζωγράφου, τὴν ἡμερομηνία καὶ τὴν ἰνδικτιώνα, ἀλλ' ὅχι καὶ τὸ ἔτος· β) τὴν ὑπαρξὴ γυναικειᾶς μορφῆς (ἁγία Θέκλα;) στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ σπηλαίου, σὲ σημεῖο ποὺ καλύπτεται τώρα ἀπὸ τὸ κτιστὸ μεταγενέστερο τέμπλο.

Ἐνα σύνολο τοιχογραφιῶν διατηρεῖται ἐπίσης σὲ μικρὸ σπήλαιο πολὺ κοντὰ καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὴν κλίμακα τῆς εἰσόδου ποὺ ὁδηγεῖ στὸ μεγάλο σπήλαιο (παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας, τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Προδρόμου καὶ τῶν ἁγίων Νικολάου, Ἀντωνίου καὶ Θεοδότῃς) διακρίνονται καὶ ἀκάλυπτες τοιχογραφίαι (Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα σὲ τοῖχο κοντὰ στὴν εἰσοδὸ τοῦ μεγάλου σπηλαίου) ἢ βραχογραφίαι στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ σπηλαίου ποὺ παρίσταναν εἴτε ὀλόκληρες συνθέσεις (Εὐαγγελισμός, εἰς Ἄδου Κάθοδος) εἴτε μεμονωμένες, σήμερα ἐξίτηλες, μορφές ποὺ σώζονται ἀποσπασματικά. Δὲ γίνεται λόγος ἐδῶ γιὰ τὰ χρονολογικὰ καὶ τὰ ἄλλα ζητήματα λειτουργίας τοῦ μνημείου· τοῦτο ἐξέφρασε τὴν ἐπιθυμίαν νὰ περιλάβῃ σὲ γενικότερη μελέτῃ του γιὰ τοὺς ναοὺς τῶν σπηλαίων τῆς δυτικῆς Στερεᾶς ὁ συνάδελφος κ. Σ. Κ. Κίσσας.

53. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 22, 1967, Χρονικά, σ. 328. Στὴν τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν πρέπει νὰ διακρίνουμε δύο τεχνοτροπικὰ ρεύματα ποὺ οἱ διαφορές τοὺς ὀφείλονται μᾶλλον στὴ χρονικὴ ἀπόστασιν τῶν τοιχογραφιῶν παρὰ στὴν ὑπαρξὴ δύο τεχνιτῶν ποὺ ἐργάζονται ταυτόχρονα.

54. Τὸ κείμενο τοῦ «σιγιλλίου» βρίσκεται σὲ δύο κώδικες: στὸν κώδ. 276 τῶν Ἱεροσολύμων, φ. 71 -72^v (βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Α', St. Petersburg 1891, ἀνατ. Bruxelles 1963, σ. 340, ἀριθ. 43) καὶ στὸν κώδικα τῆς Περτρούπλεως 250 (τώρα στὸ Leningrad), φ. 16 -16^v (βλ. E.E. Granstrom, *Katalog grecheskich rukopisej leningradskich hranilisč, Viz.Vrem.* 24, 1964, σ. 182, ἀριθ. 40). Σχολιασμένη ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου, ὅπως μετὰ πληροφόρησε ὁ ἴδιος, ἐτοιμάζει ὁ κ. Σ. Κ. Κίσσας. Ἀναμένεται ἐξάλλου καὶ ἡ ἐκδοσὴ, ἀπὸ τὰ κατάλοιπα Ν. Βέη (βλ. παραπάνω σημ. 27), κειμένων τοῦ Ἀποκαύκου ἀπὸ τὸν κώδικα Περτρούπλεως 250.

55. *Codex Hierosolymitanus* 276, φ. 71.

πάκτου, σὲ μιὰ περιοχὴ τὴν ὁποία ἐποπτεύει ὁ ἐπίσκοπος Ἀχελώου⁵⁶. β) ἡ προσωνομία Κ ρ ε μ α σ τ ὸ ς (δχι Σώζων), ἀφοῦ ἀναφέρεται σὲ σύγχρονη γραπτὴ πηγὴ καὶ παραδίδεται ἀμετάβλητη ὡς τὶς μέρες μας, φανερῶναι ὅτι καὶ σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ θὰ ἦταν εὐρύτατα γνωστὴ ἡ μονὴ μὲ τὴν ἴδια προσωνομία κι ἔπρεπε συνεπῶς νὰ ἀναφέρεται στὸ κείμενο τοῦ Χωνιάτη. γ) Τέλος, ἡ ὀργανωμένη κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν Ἀχελώου μονὴ εἶναι ἐντελῶς ἀπύθανο νὰ ταυτιστῇ μὲ τὸ ταπεινὸ μονίδιον τοῦ ἁγίου Νικολάου ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ.

Ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Νικολάου, μέσα σ' ἓνα σπήλαιο τῆς Βαράσοβας⁵⁷, ΝΔ τοῦ χωριοῦ Κάτω Βασιλική, ποὺ λειτουργοῦσε ὡς ἀσκητήριον ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. καὶ γνώρισε μιὰ περίοδο ἀκμῆς στὸν 13ο αἰ. (ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀνθεῖ ὁ μοναχικὸς βίος στὴν περιοχὴ τῆς Βαράσοβας) δὲ φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Χωνιάτη, γιατί ἡ ὁποιαδήποτε ἐκκλησιαστικὴ ἐξάρτησή της θὰ σχετιζόταν μᾶλλον μὲ τὴ μεγάλη μοναστικὴ κίνηση στὸν ἴδιο χῶρο γύρω ἀπὸ τὸν περίφημον ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου⁵⁸, ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν τουλάχιστον ἓνα λαμπρὸ καθολικὸ μιᾶς μεγάλης μονῆς⁵⁹.

Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χωνιάτη, σὲ μιὰ συγκέντρωση τῶν στοιχείων, πληροφοροῦμαστε ὅτι:

α) στὴν περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου ὑπῆρχε στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. ἓνας μικρὸς ναὸς ἀφιερωμένος στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Νικολάου,

56. Πρβλ. τὸ χωρίο: «ὡ κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν Ἀχελώου μονὴ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου...», ὅ.π.

57. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 25, 1970, Χρονικά, σ. 301 καὶ πίν. 260 γ.

58. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας, *ΑΒΜΕ Α'*, 1935, σ. 105-120. Πρβλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 22, 1967, Χρονικά, σ. 325.

59. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ μοναστικὴ δραστηριότητα στὴν περιοχὴ τῆς Βαράσοβας (βλ. Κ. Σ. Κώνστα, Βαράσοβα, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 2, σ. 592, πρβλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 22, 1967, Χρονικά, σ. 325 καὶ *ΑΔ* 25, 1970, Χρονικά, σ. 300-301, πίν. 260 α,β,γ, 261 α,β), ἀποτελεῖ ἓνα ζήτημα ποὺ ἀναμένει τὸ μελετητὴ του. Ἡ συνέχεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια (Εὐθ. Μαστροχώστα, *ΑΔ* 16, 1960, Χρονικά, σ. 196) ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόνοια ὅτι ὑπῆρχε ἐδῶ κάποιον κέντρο ποὺ κατεῦθνε τέτοιες δραστηριότητες. Στὴν ὑπόψια αὐτὴ συμβάλλει ἓνα σημεῖωμα τοῦ μητροπολίτη Ἰωάννου Ἀποκαύκου (γεγονὸς ἐπὶ τῇ φθορᾷ τῶν γεννημάτων τῆς ἐπισκέψεως Βαρεσόβης) (βλ. Ε. Granstrom, *Katalog grečeskich rukopisej, Viz. Vrem.* 24, 1964, σ. 183, ἀριθ. τίτλου 66) καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὅρου ἐπίσκεψις στὴ διοικητικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις τοῦ Δεσποτάτου [πρβλ. ἐπισκεψις Ἀχελώου = ἐπισκοπὴ Ἀχελώου, ἀλλὰ καὶ Δουξ τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου (βλ. Π. Πολάκη, Ἰωάννης Ἀποκαύκος μητροπολίτης Ναυπάκτου, (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Νέας Σιών»), Ἱεροσόλυμα 1923, σ. 43 σημ. 2 (1)]. Γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ὅρου ἐπίσκεψις βλ. πρόχειρα: Michael Angold, *A byzantine government in exile, government and society under the Laskarids of Nicaia* (1204-1261), Oxford 1975, σ. 244 καὶ σημ. 5.

β) ὁ ναὸς αὐτὸς χρησίμευε ὡς μικρὸ καθολικὸ μονῆς μὲ ὀλιγάριθμη μοναχικὴ δύναμη καὶ τὸ ὄνομά του συνδεόταν μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς αὐτοκράτορες,

γ) ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου ἦταν ἐξαρτημένος ἐκκλησιαστικὰ ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου τῆς Βοδονίτσας⁶⁰ ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν ἐδρα ἐνὸς ἀξιόλογου φραγκικοῦ τιμαριῶ, τῆς μαρκιωνίας τῆς Βοδονίτσας⁶¹.

* * *

Σὲ μεταγενέστερα χειρόγραφα τῆς μονῆς Βαρνάκοβας, δύο χρονικὰ σημειώματα μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν στὴν περιοχὴ τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐπαλίου.

Ἀναφέρουμε ἀρχικὰ ἓνα κείμενο σὲ ἰταλικὴ γλῶσσα⁶² ἀπὸ τὰ λεγόμενα ἐνετικά ἔγγραφα τῆς μονῆς Βαρνάκοβας⁶³, ἔγγραφα δηλ. τῆς ἐποχῆς τῆς Δεύτερης Ἐνετοκρατίας στὴν περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου (1688-1698). Τὸ κείμενο αὐτὸ χρησιμοποιοῦντο ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς ὡς ἀπο-

60. Ὁ Σπ. Λάμπρος πίστευε ὅτι ὁ ναὸς τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Χωνιάτη ἦταν μετόχι τῆς Μονῆς Προδρόμου τῆς Κέω (Μιχ. Ἀκομινάτου, *Τὰ σωζόμενα Β'*, σ. 647). Ἡ πίστις αὕτῃ ἀπέρρεε βέβαια ἀπὸ τὴ σύγχυση τῶν δύο μονῶν ποὺ *δέχτηκαν τὸ Μιχαὴλ Χωνιάτη*, τῆς Κέω (βλ. Σπ. Λάμπρου, *Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος κατὰ πηγὰς ἀνεκδότους*, Ἀθῆναι 1878, σ. 106, πρβλ. Μιχ. Ἀκομινάτου, *Τὰ σωζόμενα Β'*, σ. 326 καὶ 355, G. Stadtmüller, *Michael Choniates*, σ. 191-205 καὶ 205 σημ. 5, Ἰωάννη Θωμοπούλου, *Μελέτη τοπωνυμικῆ τῆς νήσου Κέω*, Ἐπ. Ἐτ. Κυκλαδικῶν Μελετῶν 3, 1963, σ. 300) καὶ τῆς Στερεᾶς (Μιχ. Ἀκομινάτου, *Τὰ σωζόμενα Β'*, σ. 327, 328, 329, 331, 332, 333 πρβλ. καὶ τὴν πληροφορίαν γιὰ τὴν ἱδρυση τῆς μονῆς, ὁ.π., σ. 355, 15-19. Βλ. ἀκόμη Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου*, *Βυζαντινὰ Α'*, 1909, σ. 10, 13. Τοῦ ἴδιου, *Ἀθηναϊκά*, σ. 285. V. G. Vasiljevskij, *Epirotica saeculi XIII, Viz. Vrem.* III, 1896, σ. 258). Τίς δοξασιεὶς τοῦ Σπ. Λάμπρου γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Χωνιάτου ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του στὴν Κέω (Μιχ. Ἀκομινάτου, *Τὰ σωζόμενα Β'*, σ. 647), ποὺ ἀκολούθησαν καὶ ἄλλοι μελετητὲς (Ida Carleton Thallon, *A medieval humanist. Michael Akominatos, Vassar Medieval Studies*, New Haven 1923, σ. 275-314, ἀνατ. ed. C. F. Fiske, 1973, σ. 32), ἀνέτρεψε ἡ νεώτερη ἔρευνα (G. Stadtmüller, *Michael Choniates*, σ. 205 κ.ἐ. πρβλ. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 637).

61. W. Miller, *Journal of Hellenic Studies* 28, 1908, σ. 234 κ.ἐ. = *Νέος Ἑλληνομνήμων* 21, 1927, σ. 56 κ.ἐ. Τοῦ ἴδιου, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge 1921, σ. 245 κ.ἐ. καὶ *The Latins in the Levant ...*, μτφρ. Σπ. Λάμπρου, *Ἱστορία τῆς φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1909-1910, σ. 53-54.

62. Ἀρχικὴ ἐκδόση: Σπ. Λάμπρου, Ἡ Μ. Βαρνάκοβας, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 6, 1909, σ. 384. Μετάφραση τοῦ κειμένου: Π. Π. Καλονάρου, *Ἱερὰ μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἡ ἐπιλεγομένη Βαρνάκοβα...*, Ἀμφισσα 1957, σ. 142-143. Νεώτερη ἐκδόση: Ἰωάννου Γ. Γιαννοπούλου, Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα τῆς ἐν Δωριδί μονῆς Βαρνάκοβας (1688-1698), *Ἐπετηρὶς Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1970, σ. 503-504 (ἀριθμὸς ἐγγράφου 3).

63. Ὁ.π., σ. 474-476.

δεικτικὸ στοιχεῖο, ποὺ βεβαίωνε τὴ δικαιοδοσίαν τῆς στὴν περιοχὴ τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐπαλίου, πρὸς τὶς ἐνετικὲς ἀρχὲς τῆς Ναυπάκτου γιὰ διάφορες κτηματικὲς διεκδικήσεις⁶⁴. Παραθέτουμε ἐδῶ τὸ χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει:

Medemamente il prenominate Comnino ha erretto altro tempio cioè metochi del sudetto, havendolo intitolato Cimiterio, cioè sepoltura della Madonna nell'anno ab initio mundi 6660 et altra chiesa pur metochi intitolato S. Nicolo; Poscia un altra dedicata a S. Athanasio nelle pertinenze della fiumera di Lepanto, qual fiumera è pertinenza, e circonda sino al mare⁶⁵.

Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ ὁ Μανουὴλ Κομνηνὸς ἔκτισε τρεῖς ναοὺς στὴν περιοχὴ τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐπαλίου⁶⁶. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου⁶⁷, ὁ ἄλλος στὸν

64. Ὁ Ἰ. Γ. Γιαννόπουλος στὴν ἐκδόσή του (δ.π., σ. 502-514) τοποθετεῖ τὸ κείμενο μεταξὺ τῶν ἐγγράφων ποὺ ἀναφέρονται στὴν ὑπόθεση «Ἀπόδοσις νομῆς καὶ κατοχῆς γαιῶν σπόρου 30 κουβελίων εἰς τὴν μονὴν τῇ αἰτήσῃ της» [16 Μαΐου 1690 Ν.Η.] παρὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Σπ. Λάμπρου (Ἡ Μ. Βαρνάκοβα, σ. 385): «τὸ ἰταλικὸν δὲ τοῦτο κείμενον δὲν εἶναι μετάφρασις τῶν ἀνωτέρω ἐλληνικῶν σημειωμάτων» κλπ.

65. Ἰωάννου Γ. Γιαννοπούλου, Ἑνετικὰ ἔγγραφα, σ. 504, ἀρ. ἔγγρ. 3.

66. Σπ. Λάμπρου, Ἡ Μ. Βαρνάκοβα, σ. 386. Πρβλ. Π. Π. Καλονάρου, Βαρνάκοβα, σ. 93 καὶ 143 σημ. 2. Ἰωάννου Γ. Γιαννοπούλου, Ἑνετικὰ ἔγγραφα, σ. 483 σημ. 9.

67. Ὁ Καλονάρος (Βαρνάκοβα, σ. 143 σημ. 2), βασιζόμενος σὲ μιὰ ὑπόθεση τοῦ Ὁρλάνδου (Ἡ Μ. Βαρνάκοβα, σ. 7 σημ. 3), ταυτίζει μὲ πιθανότητα τὸ «Κοιμητήριον τῆς Θεοτόκου» μὲ τὸν ἐρειπωμένον ναὸ τῆς Κοιμήσεως στὴν περιοχὴ Στενοῦ Λιδορικίου Ἡ ἀποψη αὐτὴ θὰ πρέπη νὰ ἀποκλεισθῇ: α) ἐπειδὴ οἱ πηγὲς ποὺ παραδίδουν τὴν πληροφορίαν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ναοῦ ἀναφέρονται στὴν περιοχὴ τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐπαλίου, β) ἡ ἰδρυσιμὴ τοῦ ναοῦ τοποθετεῖται στὰ χρόνια τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1152), ἐνῶ ἡ κτηγορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Ἀγίας Μονῆς παραδίδει τὴ χρονολογίαν ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως στὰ 1198. Τὴν ἐπιγραφὴν αὐτὴ ἐπίσημανε στὰ εἱρεῖνια τοῦ ναοῦ ὁ W. J. Woodhouse, *Aetolia, its geography, topography and antiquities*, Oxford 1897, σ. 365 σημ. 2. Ὁ Γ. Σωτηριάδης δημοσίευσε τὸ κείμενό της καὶ παρέδωσε διαφορετικὴ ἐπωνυμίαν τοῦ ναοῦ (Ἱερὰ Μονή), ἀγνοώντας προφανῶς τὴ μυθία τοῦ Woodhouse (βλ. Γ. Σωτηριάδου, Βυζαντινὴ ἐπιγραφὴ ἐξ Αἰτωλίας τοῦ ἔτους 1199, Ἑπ. Ἑπ. Φιλ. Συλλ. Παρνασσός 1914, σ. 208-210). Μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ἀσχολήθηκαν ἀκόμη: ὁ Σπ. Λάμπρος, Βυζαντιναὶ ἐπιγραφὴ τῆς ἐν Ναυπάκτῳ μονῆς Βαρνάκοβα, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 12, 1915, σ. 445-449 ὁ Ἀν. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Μ. Βαρνάκοβα, σ. 7 σημ. 3, μὲ κριτικὴ καὶ διορθώσεις στὶς μελέτες τῶν προηγουμένων. Ὁ Εὐθ. Μαστροκώστας (Κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Ἀγίας Μονῆς Δωρίδος, *ΕΕΒΣ* ΚΓ', 1953, σ. 355-357) ἀναδημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴν μὲ διαφορετικὰς ἀναγνώσεις ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν Γ. Σωτηριάδου καὶ Σπ. Λάμπρου, χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπόψιν τοὺς ἐργασίες τους. Ἡ περιοχὴ Λιδορικίου θὰ πρέπη νὰ ἐξετασθῇ καὶ αὐτὴ ὡς αὐτόνομον ἐκκλησιαστικὴν περιοχὴ. Σὲ μιὰ τέτοια θεώρηση ἀπομακρύνεται κάπως ἀπὸ τὴ μονὴ Βαρνάκοβα καὶ γιὰ λόγους - ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λόγους τοπικῆς ἀπομακρύνσεως - ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας ἕνας ἀριθμὸς μνημείων ποὺ διατηρήθηκαν ἐρειπωμένα, ὅπως π.χ. ὁ Ἅγιος Βασίλειος (W. J. Woodhouse, *Aetolia*, σ. 365, πρβλ. Ἀργ. Πετρονώτη, *Μνη-*

ἅγιο Νικόλαο καὶ ὁ τρίτος στὸν ἅγιο Ἀθανάσιο⁶⁸. Παραδίδεται μάλιστα ὡς χρονολογία ἰδρύσεως τῶν δύο πρώτων ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6660 (→ ἀπὸ Χριστοῦ 1152)⁶⁹, ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ τρίτου Κομνηνοῦ αὐτοκράτορα στὸν ὁποῖο ἀποδίδεται ἡ ἰδρυσὴ τους⁷⁰.

Τὸ γεγονός ἐστὶ τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου — ὡς αἰτιολογικὸ γιὰ τὴ διεκδίκηση τῶν κτημάτων στὴν περιοχὴ τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐπαλίου — ἀναφέρει τοὺς τρεῖς ναοὺς, ποὺ ἡ ἰδρυσὴ τους ἀνάγεται κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ ἰδίου στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ κτήματα τῆς μονῆς θὰ ἦταν κοντὰ στοὺς χώρους στοὺς ὁποίους ὑπῆρχαν ἀπὸ παλιὰ κτισμένες οἱ ἐκκλησίαι. Ἐπὶ πλέον μὲ τὸ νὰ γίνεταί μνηεῖα τῶν ναῶν, ποὺ μὲ τὸ χαρακτηρὰ τῆς παλαιότητάς τους διασφάλιζαν τὴν ἀλήθεια τῶν ἐγγράφων ὡς ἀποδεικτικῶν στοιχείων, οἱ ναοὶ αὐτοὶ θὰ πρέπη νὰ σώζονται στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. τουλάχιστον ἐρειπωμένοι.

μεῖα καὶ ἱστορικὲς θέσεις Φωκίδος, σ. 111), δύο ἄγνωστοι μέχρι σήμερα ναοί, τοῦ ἁγίου Νικολάου στὴν περιοχὴ Στυρός δυτικὰ τοῦ Καλλίου καὶ τὸ καθολικὸ διαλυμένης μονῆς τῶν Κατεζῶν ΒΑ τοῦ Λιδορικίου, ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Γεωργίου (ὁ παλαιός) στὴν κορυφὴ τοῦ κάστρου καὶ τὰ λείψανα τοῦ ναοῦ ποὺ βρέθηκαν κοντὰ στὸ τοπωνύμιον Ἐπισκοπή (βλ. Βασ. Πετράκου, ΑΔ 26, 1971, Χρονικά, σ. 282, πίν. 246 α-β, 247. α-β), μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κίνησις τῆς περιοχῆς Στενοῦ-Λιδορικίου κατευθυνόταν ἀπὸ τὴν ἑδρὰ τῆς ἐπισκοπῆς Λιδορικίου. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ βλ. Heinrich Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte des Notitiae Episcopatum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen und Verwaltungsgeschichte*, München 1901, σ. 557 (Notit. II) ἀριθ. 551, σ. 635 (Notit. IX) ἀριθ. 234. Gustavi Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum*, Berolini 1866, σ. 121 (Notit. 3) ἀριθ. 498, σ. 217 (Notit. 10) ἀριθ. 604, σ. 260 (Notit. 13) ἀριθ. 455. Fr. Miklosich et Ios. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani* 1, Vindobonae 1860, σ. 588. Βλ. ἐπίσης Κ. Ν. Σάθα, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου*, Ἀθῆναι 1865, (ἀνατ. 1962), σ. 100. Π. Π. Καλονάκου, *Βαρνάκοβα*, σ. 47 καὶ 55. Γιώργου Ε. Καψάλη, Ἐπισκοπὴ Λιδορικίου, *Φωκίδα, λησμονημένες σελίδες*, Ἀθήνα 1972, σ. 7-14. Γιὰ τὴ θέσις της, Εὐθ. Μαστροκώστας, *ΕΕΒΣ* ΚΓ', 1953, σ. 357· πρβλ. ΑΔ 26, 1971, Χρονικά, σ. 282. Ὁ ναὸς τοῦ Κοιμητηρίου τῆς Θεοτόκου θὰ πρέπη νὰ ἀναζητηθῇ στὴν περιοχὴ τῆς κοιλάδας Εὐπαλίου. Μερικὲς ἐνδείξεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν μπορεῖ νὰ γίνη λόγος ἐδῶ, μᾶς ὁδηγοῦν στὸ σημερινὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου Φανερωμένης τῆς κοινότητος Μανάγουλη.

68. Στὸ συνοικισμὸ Γρηγορήτικα τῆς κοινότητος Εὐπαλίου μνημονεύεται ἀπὸ τοὺς πολλοὺ παλιότερους κατοίκους τῆς περιοχῆς ἕνας ναὸς ποὺ ἦταν ἀφιερωμένος στὸν ἅγιο Ἀθανάσιο. Σὲ κτήμα τῆς οἰκογενείας Κατσαντῶν παραδίδεται τὸ ἀγώνυμο «Ἀι-Θανάσης» μὲ τὶς πληροφορίες ὅτι ὁ ναὸς αὐτός, «πολὺ παλαιός», διατηροῦσε πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια τὴν ἐρειπωμένη μορφή του.

69. Σπ. Λάμπρου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβα*, σ. 386 σημ. 1.

70. Π. Π. Καλονάκου, *Βαρνάκοβα*, σ. 143 σημ. 2. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀξιοπιστίας τῶν εἰδήσεων αὐτῶν ποὺ μᾶς παραδίδονται ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα χειρόγραφα τῆς Βαρνάκοβας ὁ Σπ. Λάμπρος (*Ἡ Μ. Βαρνάκοβα*, σ. 388) κατέληγε στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα ποὺ ἀναφέρεται μάλιστα στὴν περιπτώσι τῶν ἰδρυμάτων: «γίνεται δῆλον ὅτι οὐδένα ἔχουμεν λόγον ν' ἀμφιβάλωμεν, ὅτι ἐν τοῖς σημειώμασι περιλαμβάνονται ἐξ ἀρχαίων ἀναγραφῶν ἀκριβῆ γεγονότα περὶ τῶν κτισμάτων τῆς μονῆς».

Με βάση λοιπόν τὸ ἰταλικὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τῆς Μ. Βαρνάκοβας, ἓνας ναὸς ἀφιερωμένος στὸν ἅγιον Νικόλαο, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο πρέπει νὰ ἦταν μικρὸ καθολικὸ ὀλιγάριθμης μοναχικῆς δυνάμεως (μετόχι), κτίζε-
ται στὰ χρόνια τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺμποροῦμε νὰ
προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα. Γιὰ τὴ θέση ὅπου βρισκόταν ὁ ναὸς σημαντικὴ
συμβολὴ προσφέρει ἓνα ἀκόμη χρονικὸ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς ποὺ φέρει
τὴν ἐπιγραφή: Μετάγραψις εὐγαλμένη ἀπὸ ταῖς κολώ-
ναις τῆς ἐκκλησίας τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς
ἐπονομαζομένης Βαρνάκοβα, πλησίον τῆς πόλεως
Ναυπάκτου⁷¹.

Τὸ κείμενο τῆς Μεταγράψεως⁷² φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ὑπόθεση
τῆς διεκδικήσεως τῶν κτημάτων ἀπὸ τὴ μονὴ Βαρνάκοβας στὴν περιοχὴ Σου-
λές, στὴ γεωγραφικὴ δὴλ. θέση τοῦ σημερινοῦ Εὐπαλίου⁷³.

Τὸ περιεχόμενο τῆς Μεταγράψεως ἀποτελεῖ θὰ λέγαμε τὸ πιὸ συνθετικὸ
βραχὺ χρονικὸ γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς Βαρνάκοβας· παράλληλα ὁμως
ἀποτελεῖ καὶ τὸν ὁδηγὸ τῆς τοπογραφικῆς καταστάσεως στὴ βορειανατολικὴ
περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγινε ἡ σύνθεση τοῦ κειμένου
κι ἂν πιστέψουμε τίς πληροφορίες τοῦ⁷⁴ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. καὶ ἐξῆς.

71. Ἐκδόσεις: H. Buchon, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée*, Paris 1845, σ. LXXXV, Annexe C. Ἀνατύπωση: K. N. Σάθα, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον τοῦ Γαλαξειδίου*, σ. 42-44. Ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως Σάθα μὲ ὀρισμένες ἀλλαγὰς στὴ μορφή τοῦ κειμένου: Π. Π. Καλονάρου, *Βαρνάκοβα*, σ. 135-139· μὲ σχόλια ἱστορικῶν περιεχομένου. Ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο ποὺ νομιζόταν χαμένο (δ.π., σ. 135 σημ. 1) καὶ ἀπὸ μιὰ μετάφραση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα, ποὺ βρίσκεται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους 11, *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, ἐπιμέλεια Κ.Α. Διαμάντη, Ἀθῆναι 1972, σ. 321, ἀριθ. φακέλου 96) ἐτοιμάζω τὴν ἐκδοση τοῦ Χρονικοῦ αὐτοῦ τῆς Μ. Βαρνάκοβας.

72. Ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται γιὰ λόγους συντομίας.

73. Γιὰ τὴν ἀποψη αὕτη πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε στὸ χωρίο τῆς αἰτήσεως τοῦ ἡγου-
μένου Ἰσαώβου, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ «συνημμένον ἑλληνιστὶ ἔγγραφον» καὶ τὴ μετά-
φρασή του (βλ. Ἰωάννου Γ. Γιαννοπούλου, *Ἑνετικὰ ἔγγραφα*, σ. 508, ἀριθ. ἔγγραφου 1)·
πρβλ. τὴ φράση τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου: «carta in Greco, et sua traduttione» (δ.π., σ. 502,
ἀριθ. ἔγγραφου 1).

74. Ἐχουν ἐκφραστῇ ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν ἱστορικὴ
σημασία τῶν εἰδήσεων ποὺ περιέχονται στὸ κείμενο καὶ ἡ ἀλήθεια τοὺς ἀπασχόλησε παλιό-
τερα τὴν ἔρευνα, βλ. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβα*, σ. 7-10· Δ. Ζακυθνοῦ,
Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντι-
νῷ κράτει, *ΕΕΒΣ ΚΑ'*, 1951, σ. 186· Π. Π. Καλονάρου, *Βαρνάκοβα*, σ. 135 σημ. 1· πρβλ.
Ἰωάννου Γ. Γιαννοπούλου, *Ἑνετικὰ ἔγγραφα*, σ. 483 σημ. 9. Στὸ πρόβλημα τῆς καταστά-
σεως τῶν πληροφοριῶν, ποὺ μᾶς παραδίδονται ἀπὸ μεταγενέστερα ἔγγραφα, ὁ μελετητῆς

Ἄπ' ὅλα τὰ θέματα τοῦ κειμένου προέχει εἰδικότερα γιὰ τὴν ἔρευνά μας ὁ ἔλεγχος τῶν τοπογραφικῶν δεδομένων. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ παραθέτουμε ἐδῶ τὸ ἀπόσπασμα — πού ἀναφέρεται στὸν περιορισμὸ⁷⁵, στὴ δικαιοδοσία δηλ. τῆς μονῆς Βαρνάκοβας σὲ ἐδαφικὲς περιοχὲς τοῦ τόπου — ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Βαρνάκοβας σὲ παραλληλισμὸ μὲ τὴν ἰταλικὴ μετάφρασή του.

Τὸ ἐλληνικὸ κείμενο

Τὸ δὲ τοποθέσιον¹ τῆς Βερνικώβου² ἦν ἐπὶ τόπου πεδινοῦ εἰς μέσον ἀνομαλοῦ, δηλαδὴ λακκόδη, ὀρίζων³ δὲ καὶ τοὺς τόπους τούτους, ἀπὸ δὲ τὸν πόρον⁴ τοῦ ὀνομαζομένου ποταμοῦ μόρνου, ἕως τὸ ἄκρον τῆς θαλάσσης⁵, κ(αί) ἕως τὸ παλαιοκλήσι τοῦ ὀνομαζομένου ἁγίου Νικολάου⁶ μὲ ὄλον τὸν λόγγον⁷, καὶ ἀφιέρωθη εἰς τὸ αὐτὸ μοναστήριον παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου Ἐμμανουὴλ τοῦ πορφυρογεννήτου. Ἔχει δὲ καὶ μετόχιον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ λόγγου⁸, πλησίον τῆς θαλάσσης τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀρσενᾶ⁹. Τὸ δὲ Νεόκαστρον¹⁰ ὁποῦ εἴ(ναι) εἰς τὸ ἄκρον τοῦ λόγγου¹¹, ἀφιέρωθη παρὰ Ἰωάννου βασιλέως τοῦ μετ' Ἀκακίου¹² ἡγουμενεύοντος, ἔτι Ἰωάννου τοῦ μοναχοῦ. Ἔχον δὲ κ(αί) πλησίον τῆς Ναυπάκτου μετόχιον εἰς τὴν πέτραν¹³ τῆς ὑπέξωθεν τῆς Ναυπάκτου, κ(αί) ἔλαιαῖς ῥίζαις ἑξακόσιαις ἑβδομήντα ἕως τὸ ξηροπήγαδον¹⁴, καὶ ἔλαιοτρίβιον, κ(αί) ἕτερον μῦλον, καὶ χρυσόβουλλα βασιλικὰ βέδρων¹⁵. καὶ ἄλλο μετόχιον πλησίον τῆς παλαιᾶς πάτρας, τὸ

βρίσκεται μπροστὰ σὲ θέματα πού ἐπιβάλλουν μεθοδολογικὰ διαχωρισμὸ τῶν προβλημάτων. Στὴν περίπτωση τῆς Μεταγράψεως ἀντιμετωπίζουμε βασικὰ δύο προβλήματα: α) τῆς ἱστορικῆς σημασίας τῶν ὧσων ἀναφέρονται στὸ κείμενο, β) τῆς ἱστορικότητας τῶν κτισμάτων πού δένεται ἄρρηκτα μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξή τους. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ σημασία τῶν πληροφοριῶν προσέφεραν πάρα πολλὰ οἱ ἔρευνες τῶν Σπ. Λάμπρου, Ἡ Μ. Βαρνάκοβας, σ. 382-392. καὶ Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Μ. Βαρνάκοβας, σ. 10-16. Θὰ πρέπη ἀκόμη νὰ παρατηρήσουμε ὅτι στὴ διαδικασία τοῦ ἱστορικοῦ ἐλέγχου τοῦ κειμένου ἀπαιτεῖται παρόμοια ἀντιμετώπιση μὲ ἐκεῖνα τὰ κείμενα πού παρουσιάζουν τὰ ἴδια προβλήματα ὅπου: «ἀφαιρουμένου τοῦ διακόσμου τοῦ μυθικοῦ στοιχείου, παραμένει ἐν τῷ ἀφηγήματι ὁ ἱστορικὸς πυρὴν» (βλ. Δ. Ζακυθνοῦ, Ἁγιος Βάρβαρος, τόμος εἰς μνήμην Κων. Ἱ. Ἀμάντου, Ἀθήναι 1960, σ. 449). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά οἱ τοπογραφικὲς πληροφορίες τοῦ κειμένου, πού σχετίζονται ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ δεῦτερο πρόβλημα, δὲν ἀφήνουν πολλὰ περιθώρια ἀμφισβητήσεών τους μὲ πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία. Στις διαδικασίες τῶν ἀπαιτήσεών τους οἱ μοναχοὶ δὲν ἀποκόμιζαν ὄφελος νὰ ἀναφέρονται σὲ κάτι πού δὲν ὑπῆρχε, γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν πατροπαράδοτη κληρονομιά τους.

75. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὅρου βλ. Δ. Δημητράκου, *Λεξικόν*, λ. περιορισμὸς, σημασία 1.

ὀνομαζόμενον τρεῖς Ἐκκλησίαις. . .¹⁶

(Χειρόγραφο 1 τῆς μονῆς Βαρνάκοβας φ.2^v, 12-19-φ.3, 1-20)

Ἡ ἰταλικὴ μετάφραση

Il sito di Varnacova esiste in luogo campestre, in mezzo anomalù, cioè fossa e commanda questi luoghi. Dalla sboccatura del fiume nominato Mornu, insin' all'estremità del mare, e fin alla Chiesa vecchia, nominata S. Nicolò con tutto'l bosco, e fù consecrato in d^{to} Monasterio dal Religiosissimo Emmanuele di Porfirogenito, havendo anco un hospitio nell'estremità del bosco, appresso il mare, con la chiesa di Sant' Arsenà. Ma il Neocastro che nella estremità del Borgo esiste fù consacrato da Giovanni Imperatore dopopo Acacio, essendo ancora Abbate Giovanni Monacho. Possiede ancora vicino à Lepanto un' altro hospitio in Petra, fuori di Lepanto, e piante di olivazj seicento settanta fin'à Xeropigado, un eleotrivio, et un Molino, e Chrysoboli Regij in carta pergamina, et un'altro hospitio vicino à Patrasso vecchio, nominato, tre Chiese. . .

(Χειρόγραφο Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, Μοναστ. «Εγγράφα, Φ.96) b, φ.2^v, 1-20—φ.3, 1-5)

Σημ. Στὰ παραπάνω κείμενα κρατήθηκε ἡ ὀρθογραφία καὶ ἡ στίξη τῶν χειρογράφων.

Σχολιασμός τοῦ ἀποσπάσματος.

1. τοποθέσιον: τίθεται ὁ περιορισμὸς τῆς μοναστηριακῆς δικαιοδοσίας τῆς μονῆς Βαρνάκοβας καὶ δὲν προσδιορίζεται τὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῆς θέσης τοῦ καθολικοῦ, ὅπως πιστεύει προφανῶς ὁ Π. Π. Καλονάρος⁷⁶.

2. Βερνικώβου: τὸ ἐπίθετο Βαρνάκοβα, Βερνίκωβα ἢ Βερνίκωβο, «θα ἔλαβεν ἡ Θεοτόκος ἐκ τῆς τοποθεσίας ἐν ᾗ κεῖται ἡ μονή, ἣτις θὰ ἐλέγετο Βαρνάκωβα ἢ Βερνίκωβο»⁷⁷.

3. ὁρίζων: μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἔννοια τοῦ «προσδιορίζω τὴν θέσιν ἀπὸ τινος μέρους, τόπου. . . τινός»⁷⁸. ἀναφέρεται στὸν περιορισμὸ τῆς δικαιοδοσίας τῆς μονῆς.

76. Βαρνάκοβα, σ. 137 σημ. 2.

77. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Μ. Βαρνάκοβας, σ. 3 σημ. 1.

78. Δ. Δημητράκου, Λεξικόν, λ. ὁρίζω.

4. τὸν πόρον: ὁ Ὀρλάνδος παρατηρεῖ: ἀπὸ τινος γεφύρας τοῦ ποταμοῦ Μόρνου, ὅστις θὰ ἐχρησίμευε ὡς τὸ δυτικὸν αὐτῆς ὄριον, φθάνοντα «ἕως τὸ παλαιοκλήσι τοῦ ὀνομαζομένου Ἀγίου Νικολάου, με ὄλον τὸν λόγον»⁷⁹. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κειμένου μετὰ τὰ πράγματα πρέπει νὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ στενὸ τῆς γεφύρας τοῦ ποταμοῦ Μόρνου, στὴν περιοχὴ «Ρέρεση» ἢ «χά-νι τ' Ἀποστόλη», ὅπου ὁ δρόμος διακλαδίζεται πρὸς τὸ Λιδορίκι (δεξιὰ) καὶ πρὸς τὰ χωριά Λιμνίστα, Καλλιθέα, Ἐλατοῦ κλπ. (ἀριστερά). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε παλιότερα γέφυρα — ἴδιας μορφῆς καὶ πιθανῶς σύγχρονη μετὰ τὴ γέφυρα τῆς περιοχῆς Στενοῦ-Λιδορικίου⁸⁰ — καὶ ἀκουγόταν ἐδῶ ἡ τοπωνυμία **πέρρασμα**. Ὁ πόρος αὐτὸς ἀποτελοῦσε ἓνα **περίπου** ΒΑ ὄριο τῆς ἐκτάσεως τῆς κτηματικῆς δικαιοδοσίας τῆς μονῆς Βαρνάκοβας.

5. ἕως τὸ ἄκρον τῆς θαλάσσης: ἐννοεῖται ἡ παραλία στὸ σημεῖο τῆς ἐνώσεως τοῦ Κρισαίου καὶ τοῦ Καλυδωνίου πελάγους, στὴν περίπου θέση τοῦ ἀκρωτηρίου Κόκκινος. Στὴν ἐνδο-χώρα, στὴν εὐφορὴ πεδιάδα τοῦ Μόρνου καὶ στὴν κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Μαντήλα (παραπόταμος τοῦ Μόρνου), ἡ μονὴ Βαρνάκοβας συγκέντρωνε ἰδιοκτησίαν⁸¹ καὶ ἔδρευε μετόχια κατασπαρμένα «δίκην σκοπιῶν ἀνά τὴν ἑκτασιν τῶν ἀμπελῶνων καὶ ἐλαιῶνων τῆς μονῆς»⁸².

6. τὸ παλαιοκλήσι τοῦ... Ἀγίου Νικολάου: ὁ προσδιορισμὸς τῆς θέσης τοῦ ναοῦ ἢ τοῦ τοπωνυμίου μόνον θεωρητικὰ ἀπασχόλησε ὡς τώρα τοὺς μελετητὲς ποὺ ἀρκέστηκαν νὰ ἀναφέρουν ἀπλῶς ὅτι θὰ ὑπῆρχε ἐδῶ κάποιο μετόχι τῆς Βαρνάκοβας. Ὁ Ἀν. Κ. Ὀρλάνδος, ἀντλώνοντας τίς πληροφορίες τοῦ χρονικοῦ, ἔγραψε: «ὅλη ἡ ἑκτασις αὕτη ἀφιερῶθη εἰς τὴν μονὴν παρὰ τοῦ βασιλέως Μανουὴλ τοῦ Πορφυρογεννήτου, ὅστις ἔκτισεν ἐν αὐτῇ τῷ 1152 μετόχια: τὸ λεγόμενον Κοιμητήριον τῆς Θεοτόκου, τὸν Ἅγιον Νικόλαον καὶ τὸν παρὰ τὸν Μόρνον Ἅγιον Ἀθανάσιον»⁸³. Ὁ Π. Π. Καλονάρος γράφει: «Περὶ τοῦ μετοχίου Παλαιοκλήσι τοῦ Ἀγίου Νικολάου, πρβλ. καὶ περαιτέρω χωρίον (§22), ἐνθα φέρεται τοῦτο καὶ ἐκεῖ ὡς ἀφιερῶθὲν ὑπὸ τοῦ αὐτοκρ. Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1143-1180), εἰς τὴν Βαρνάκοβαν»⁸⁴. Ὁ ἴδιος ἄλλου ἀναφέρει: «Τὸ δὲ μετόχιον τοῦ Ἀγίου Νικολάου εἶναι τὸ ἀνα-

79. Μ. Βαρνάκοβας, σ. 9.

80. W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, τόμ. 1, London 1835 (ἀνατύπωση Amsterdam 1967), σ. 599. Πρβλ. Ἀργ. Πετρονάτη, *Μνημεῖα καὶ ἱστορικὲς θέσεις Φωκίδος*, σ. 110 (ἀριθ. 219) καὶ χάρτης ἐναντι τῆς σελ. 132.

81. Διογ. Ξαναλάτου, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς ἐν Δωριδίᾳ ἱερᾶς μονῆς Βαρνάκοβας, *Ἑλληνικά* 11, 1939, σ. 14-15.

82. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 9.

83. Αὐτόθι.

84. Βαρνάκοβα, σ. 187 σημ. 2.

φερόμενον ὡς Παλαιοκλήσι ἐν § 5. Βλέπε σελ. 137, ὡς καὶ ὑπόσημ. 2, αὐτό-
 θι»⁸⁵.

7. λ ό γ γ ο ν: ἡ λέξη στή μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη ἑλληνικὴ γλῶσσα σημαίνει τὸ π ο λ ὺ π υ κ ν ὸ δ ά σ ο ς⁸⁶. Στὴν περιοχὴ τῆς Δ. Στερεᾶς σήμερα χρησιμοποιοῦν τὴ λέξη γιὰ νὰ δηλώσουν τὰ ἔρημα καὶ ἀφύλακτα δάση ποὺ ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ βαλανιδιές ἢ ὅπως λένε, τὰ δ έ ν τ ρ α⁸⁷. Μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πυκνοῦ δάσους προσδιορίζονται τοπογραφικὰ καὶ σήμερα οἱ δασωμένες περιοχὲς γύρω ἀπὸ τὴ μονὴ Βαρνάκοβας.

8. Ἡ διατύπωση τῆς προτάσεως «Ἐχει δὲ καὶ μετόχιον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ λόγγου, πλησίον τῆς θαλάσσης τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀρσενᾶ.», ὅπως ἐμφανίζεται στὸ χειρόγραφο τοῦ κειμένου, παρέχει τὴ δυνατότητα διπλῆς ἐρμηνείας: α) Ἐχει καὶ μετόχι στὴν ἄκρῃ τοῦ λόγγου. Κοντὰ στὴ θάλασσα (ἐνν. ἔχει) τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀρσενᾶ. β) Ἐχει καὶ μετόχι στὴν ἄκρῃ τοῦ Λόγγου κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀρσενᾶ. Τότε ἡ λέξη λ ό γ γ ο ς ἀναφέρεται στὴν τοπωνυμία Λ ό γ γ ο ς⁸⁸. Πρβλ. τὸ σημερινὸ χωριὸ Λόγγος (Ἄνω καὶ Κάτω Λόγγος) δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ Ναύπακτο πρὸς τὴν Ἰτέα, κοντὰ στὸ χωριὸ Μανάγουλη. Ἡ γραφὴ λόγγος → Λόγγος εἶναι ἐξίσου πιθανή, ἀφοῦ καὶ ἄλλα τοπωνύμια στὸ κείμενο γράφονται μὲ σημεῖα τῆς μικρογράμματος, π.χ. μόνος, ξηροπήγαδον.

9. τ ὸ ν ν α ὸ ν τ ο ὦ ἁ γ ί ο υ Ἀ ρ σ ε ν ᾶ: σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀρσενᾶ πρέπει νὰ βρισκόταν π λ η σ ί ο ν τ ῆ ς θ α λ ᾶ σ σ η ς, κοντὰ καὶ νοτιώτερα ἀπὸ τὸ χωριὸ Λόγγος. Ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου, ἓνα σπήλαιο μὲ ὑπόγεια κρύπτη, βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ ὁμώνυμου ὄρους Ἀ ρ σ έ ν ι ο ς, ΒΔ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας· ὁ ναὸς αὐτὸς χρησίμευσε ὡς ἄ σ κ η τ ῆ ρ ι ο τοῦ ἰδρυτῆ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας, μοναχοῦ ὀσίου Ἀρσενίου, σὲ ὑψόμετρο 1.000 μ. καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστῇ μὲ τὸν ὁμώνυμο ναὸ ποὺ βρισκόταν π λ η σ ί ο ν τ ῆ ς θ α λ ᾶ σ σ η ς. Δὲν ἀποκλείεται ὁ ναὸς τοῦ χρονικοῦ νὰ βρισκόταν σὲ ἄμεση λειτουργικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ μετόχι εἰ ς τ ὸ ἄ κ ρ ο ν τ ο ὦ Λ ό γ γ ο υ, ἀφοῦ τὸ σημεῖο τῆς ἀκτῆς σήμερα δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴ θέση ὅπου μὲ βεβαιότητα τὸ τοποθετοῦμε, στὴν

85. "Ο.π., σ. 143 σημ. 2.

86. Δ. Δημητράκου, *Λεξικόν*, λ. λόγγος· πρβλ. Γ. Τ. Κόλλια, *Τοπωνυμικὸν τοῦ Δήμου Δωριέων Παρνασσίδος*, Ἀθηνᾶ 34, 1932, σ. 134 σημ. 6.

87. Πρβλ. καὶ τοπωνύμιο Μ. Δένδρος, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2, σ. 773, λ. Δένδρος.

88. Πρβλ. Ε. Granstrem, *Viz. Vrem.* 34, 1964, σ. 189 τίτλος 153: «τρεῖς ἄνδρες ἀπὸ τοῦ ὀνομαζομένου Λόγγου)...».

περιοχή δηλ. Ρίζα, ἐκεῖ πού ὑπάρχουν τὰ ἐρείπια ἑνὸς ὑδρομύλου βυζαντινῶν χρόνων⁸⁹.

10. τὸ δὲ νεόκαστρον: τόσο ὁ Σάθας⁹⁰, ὅσο καὶ ὁ Καλονάρος⁹¹, πού ἀνατυπώνει τὸ κείμενο τοῦ Σάθα, παραλείπουν τὴ φράση πλησίον τῆς θαλάσσης τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀρσενᾶ. Τὸ δὲ Νεόκαστρον ὁ πού εἶναι εἰς τὸ ἄκρον τοῦ λόγγου. Ὁ Καλονάρος μάλιστα προβαίνει σ' ἕναν ὑπομνηματισμὸ τοῦ χωρίου πού περιπλέκει περισσότερα τὰ πράγματα⁹². Σύμφωνα μετὰ τὰ γραφόμενα τοῦ καθηγητῆ Ὁρλάνδου πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἀναφερόμενο Νεόκαστρο βρίσκεται κοντὰ, τοπικά, μετὰ τὸ τοπωνύμιον Λόγγος⁹³. Χωριὸ Νεόκαστρο ὑπάρχει στὴν ὄρεινὴ Ναυπακτία, πρὸς τὸ ὄρος Μπίλια, στὸ δρόμο πού ὁδηγεῖ πρὸς τὸ χωριὸ Στύλια. Σὲ νεώτερο συνοικισμὸ, πού συγκροτήθηκε ἀπὸ μετοικισμοὺς τῶν κατοίκων τοῦ παλαιοῦ χωριοῦ, δόθηκε τὸ ὄνομα Νεόκαστρο· ὁ συνοικισμὸς αὐτὸς βρίσκεται βορειανατολικά τῆς Ναυπάκτου.

11. εἰς τὸ ἄκρον τοῦ λόγγου: στὴν ἰταλικὴ μετάφραση ἀπαντᾷ καὶ γραφὴ Borgο πού δηλώνει τὴν τοπωνυμία Λόγγος. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ δὲν ἀποκλείεται ὁ συσχετισμὸς τοῦ τοπωνυμίου μετὰ τὴ θέσιν τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Καστράκι (πρ. Ὁμὲρ Ἐφέντη), πού βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν τοποθεσίαν Ἀπάνω Λόγγος, τὸν παλιότερο δηλ. συνοικισμὸ τοῦ σημ. χωριοῦ Λόγγος.

12. Ἡ σύγχυσις τῶν παραδόσεων μεταξὺ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Βαρνάκοβας ἀπέδωσε τὸ θρύλον τῆς ταφῆς τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου Α' καὶ

89. Ἡ τοπωνυμία Λόγγος ἀπαντᾷ σὲ κείμενα τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Βαρνάκοβας πού ἀναφέρονται στὴν περίπτωσιν ἐνοικιάσεως ἀπὸ τὴ μονὴ ἑνὸς μύλου «μετὰ γῆν», πού βρισκόταν στὴ θέσιν Λόγγος. Στὸ ἔγγραφο (βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς*, Ἀθήναι 1869, (ἀνατύπωση 1962), σ. 420-421) διαβάζουμε: «νὰ τοῦ δοθοῦν ὁκτὼ ζευγάρων χέρσα, ἅτινα βεβαιώνει νὰ ἦσαν πάλαι τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου ἀμὴ ἀπὸ κάποιον Τούρκον ὀνόματι Δουράκ μπέη εἰς τόπον ὅπου Λόγγος ὀνομάζεται, ἔτι καὶ θέλημα νὰ κτίσῃ ἕνα νερόμυλον τοῦ ὁποίου τὰ θεμέλια ἔως τοῦ νῦν φαίνονται πῶς ἦσαν ἄλλοτε τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου». Πρὸβλ. Διογ. Ξαναλάτου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 37-38. Π. Π. Καλονάρου, *Βαρνάκοβα*, σ. 147-148 καὶ σημ. 1, 2. Ἰωάννου Γ. Γιαννοπούλου, *Ἐνετικά ἔγγραφα*, σ. 494. Στὴν περιοχὴ Ρίζα τῶν σημερινῶν συνοικισμῶν Ἀνω καὶ Κάτω Λόγγος, κοντὰ στὸ ναὸ τῆς Φανερωμένης, μέσα σὲ κτῆμα τοῦ κ. Βύθ. Δημάκη, ἐπισήμανα κατὰ τὴ διάρκειαν ἐπιτόπιας ἐρευνας τὰ ἐρείπια τοῦ μύλου πού ἀναφέρεται στὸ κείμενο. Ἡ ἀρχικὴ του κατασκευὴ ἀνάγεται στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Συνεπῶς στὴν περιοχὴ αὕτῃ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ τὸ ἀναφερόμενον «μετόχιον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ Λόγγου».

90. *Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου*, σ. 43.

91. *Βαρνάκοβα*, σ. 137.

92. Ὁ.π., σ. 137 σημ. 3.

93. *Ἡ Μ. Βαρνάκοβα*, σ. 9-10.

Μανουήλ τῶν Κομνηνῶν στο καθολικὸ τῆς μονῆς ⁹⁴. Ἡ σύγχυση αὐτὴ εἶναι πιά καθορισμένο ἀπὸ τὴν ἔρευνα ὅτι προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη τοῦ ὀνόματος τῶν Κομνηνῶν τῆς Ἡπείρου στὰ πράγματα τῆς μονῆς. Δὲν ἀποκλείεται ἀκόμη καὶ ἡ σύγχυση τῶν Κομνηνῶν μὲ τοὺς Παλαιολόγους στὶς διηγήσεις τῶν μοναχῶν τῆς Βαρνάκοβας. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, δεσπότης τῆς Πελοποννήσου, ποὺ πέθανε στὶς 4 Μαρτίου τοῦ 1428, ἔγινε μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Ἀκάκιος ⁹⁵. Ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀνάμειξη καὶ τῶν Παλαιολόγων στὰ πράγματα τῆς μονῆς δὲν εἶναι μόνο οἱ εἰδήσεις γιὰ τὴ δικαιοδοσία τῆς μονῆς στὴν Πελοπόννησο (μετόχι τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν ποὺ κτίζονται ἀπὸ κάποιον Ἀνδρόνικο Παλαιολόγο), ὅσο ἡ μνημόνευση τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀνδρονίκου στὰ ὀνόματα τῶν εὐεργετῶν καὶ τῶν δωρητῶν τῆς ⁹⁶. Στὸ ζήτημα ὅμως αὐτὸ θὰ ἐπανεέλθουμε εὐκαιριακὰ μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ κειμένου τοῦ χρονικοῦ.

13. π έ τ ρ α: τοπωνύμιο-περιοχὴ ΒΑ τῆς Ναυπάκτου.

14. ξ η ρ ο π ή γ α δ ο ν: τοπωνύμιο - περιοχὴ σὲ ἀπόσταση τριῶν περὶπου χιλιομέτρων ΒΑ τῆς Ναυπάκτου.

15. β έ δ ρ ω ν α: ἡ ἰταλικὴ μετάφραση παραδίδει: in carta pergamina ⁹⁷.

16. τ ρ ε ῖ ς ἐ κ κ λ η σ ί α ι ς: ὁ Γ. Σφραντζῆς ἀναφέρει: «τέλος ἐστήσαμεν, ἵνα ἀπέλθωμεν καὶ νυκτὸς οὔσης εὐρεθῶμεν εἰς τόπον πλησίον τοῦ τέλους ἀμπελίων αὐτῶν δὴ τῶν πατρηνῶν εἰς Τ ρ ε ῖ ς Ἐ κ κ λ η σ ί α ι ς ὀνομαζόμενον, ἐπεὶ καὶ ᾗσαν παλαιόθεν <ἐκεῖσε>» ⁹⁸.

* *

* Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ κειμένου τῆς Μεταγράψεως καὶ τὴν ἰταλικὴ μετάφρασή του ἀντλοῦμε τίς πληροφορίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ναοῦ τοῦ ἁ γ ί ο υ Ν ι -

94. Σπ. Λάμπρου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 390-392. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 10-16.

95. Βλ. Averkios Th. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, München 1938, Nr. 93. Πρβλ. Γ. Σφραντζῆς, *ἐκδ. V. Grecu*, București 1966, σ. 26, παράγραφος 8 καὶ σ. 260, στίχ. 26-27.

96. «...καὶ Ἀνδρονίκου, καὶ εἶναι γραμμένοι οἱ ἄνωθεν κτήτορες, ἐν τῷ Κόνδικι τῆς αὐτῆς μονῆς, καὶ μνημονεύονται ἀκαταπαύστως εἰς ταῖς ἀγίας, θείας, κ(αί) ἱεραῖς μυσταγωγίαις, καὶ ἀκολουθίαις, ἕως τὴν σήμερον» (ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Βαρνάκοβας)· πρβλ. H. Buchon, *Recherches historiques*, σ. LXXXV.

97. Βλ. καὶ H. Buchon, *δ.π.*, σημ. 1. Τὴ σημασία τῆς λέξης βλ. στοῦ Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Leiden 1688 (ἀνατύπωση Graz 1958), λ. MEMBRANA. Πρβλ. τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Γαλαξειδίου, *ἐκδ. Κ. Ν. Σάθα*, σ. 191, λ. μεμβράνια.

98. Γ. Σφραντζῆς, *ἐκδ. V. Grecu*, σ. 28, 20-23. Πρβλ. Ψευδο-Φραντζῆς, *δ.π.*, σ. 278, 16-18. Βλ. καὶ Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 10. Στ. Θωμοπούλου, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν*, *ἐκδ. δευτέρα*, Πάτραι 1950, σ. 288 σημ. 4· πρβλ. Δ. Ζακυθηνού, *ΕΕΒΣ ΚΑ'*, 1951, σ. 186.

κολλάου, πού κατά την εποχή στην οποία ἀνάγονται οἱ πληροφορίες (τελευταία δεκαετία τοῦ 17ου αἰ.) χαρακτηρίζεται ὡς παλαιολήσι· ἡ λέξη ἐκφράζει τὴν ιδιότητα τῆς παλαιότητάς του ἀπὸ ἀποψη κυρίως χρονολογική⁹⁹. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἓνα μικρὸ ναὸ ἀφιερωμένον στὸν ἅγιον Νικόλαο, πού ἡ θέση του προσδιορίζεται στὸ σημεῖο ἐνὸς τριγωνικοῦ ἄκρου τῆς ἐκτάσεως τοῦ περιορισμοῦ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας.

Ἄν δεχτοῦμε λογικὰ ὅτι ὁ προσδιορισμὸς μιᾶς ἐκτάσεως πού ἔχει πλάτος καὶ μῆκος δὲν μπορεῖ νὰ γίνη μὲ δύο μόνο προσδιοριστικὰ σημεῖα καὶ ἀφοῦ παρακολουθήσουμε τὸν περιορισμὸ τῆς περιοχῆς, πού ὀρίζεται ὡς ἔκταση - κτήμα τῆς μονῆς Βαρνάκοβας μὲ τρία σημεῖα (πὸ ρος τοῦ ποταμοῦ Μόρνου ΒΑ, ἄκρον τῆς θαλάσσης Ν, παλαιολήσι τοῦ ἁγίου Νικολάου) ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο, τότε θὰ πρέπη, γνωρίζοντας καὶ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς, νὰ ἀναζητήσουμε τὴ θέση τοῦ ναοῦ κάπου πρὸς τὰ δυτικά, ὀρίζοντας τὴν περιοχὴ σ' ἓνα τρίγωνο μὲ κορυφές τὰ ΒΑ, Ν καὶ Δ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Ἡ γραμμὴ πού σύρεται νοητὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς θάλασσας πρὸς τὰ δυτικά θὰ πρέπη νὰ κατευθυνθῇ πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ τοπωνυμίου Ἀι-Νικόλας καὶ αὐτῇ, πιστεύω, εἶναι ἡ πιὸ ὀρθὴ πορεία πού μᾶς ὁδηγεῖ μὲ ἀκρίβεια πάνω στὸ ναὸ τοῦ Θεολόγου¹⁰⁰.

Ἐξετάζοντας συγκριτικὰ τὴ Μετάγραψιν καὶ τὸ ἰταλικὸ σημείωμα, διαπιστώνουμε ὁμοιότητες πού φέρνουν τὰ δύο κείμενα μεταξὺ τους πάρα πολὺ κοντά. Μιλοῦν γιὰ τὴν ἴδια περιοχὴ, γιὰ τὰ πράγματα τῆς ἴδιας μονῆς, στὸν ἴδιο περιορισμένον χώρο, μὲ τίς ἴδιες χρονολογικὲς προσεγγίσεις· ἡ προέλευσὴ τους εἶναι κοινή. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο παρέχεται ἡ δυνατότητα κάποιου συνδυασμοῦ τῶν εἰδήσεών τους γιὰ μερικὸς ἀκριβέστερους προσδιορισμοὺς τῶν πραγμάτων πού μᾶς ἐνδιαφέρουν.

Τὸ ἰταλικὸ σημείωμα παραδίδει τὴν πληροφορίαν σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὰ χρόνια τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ ἱδρύνονται τρεῖς ἐκκλησίαι στὴν περιοχὴ πρὸς τὰ μέρη τοῦ ποταμοῦ τῆς Ναυπάκτου¹⁰¹. Ἡ Μετάγραψιν ἀπὸ τίς τρεῖς ἀναφέρει τὴ μία ὡς παλαιολήσι τοῦ ὀνομαζομένου ἁγίου Νικολάου καὶ παραλείπει τίς ἄλλες. Βασικὸς λόγος τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς ἀποτελοῦσε χαρακτηριστικὸ ὁροθετικὸ σημεῖο στὴν ἔκταση τῶν κτημάτων τῆς μονῆς Βαρνάκοβας.

Εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ δοῦμε ὅτι ἡ θέση τοῦ ναοῦ αὐτοῦ μπορεῖ νὰ ἐντο-

99. Δ. Δημητράκου, *Λεξικόν*, λ. παλαιολήσι, ὡς πρῶτο συνθετικὸ λέξης. Πρβλ. Πρωίας, *Λεξικόν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα ΧΧ., λ. παλαιός. Τὴν ἴδια σημασίαν ὁλοκληρώνει καὶ ἡ ἰταλικὴ λέξη *vecchia* τῆς ἰταλικῆς μεταφράσεως.

100. Βλ. τὴ σήμανση ΑΒΓ στὸ χάρτη πού συνοδεύει τὸ κείμενο (πλν. 4).

101. Ἰωάννου Γ. Γιαννοπούλου, *Ἑνετικὰ ἔγγραφα*, σ. 504, ἀριθ. ἔγγρ. 3.

πιστῇ σίγουρα πρὸς τὸ ΒΔ μέρος τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐπαλίου, στὴν περιοχὴ ὅπου ὑπῆρχε παλιότερα τὸ χωριὸν Ἁ γ ι ο ς Ν ι κ ὀ λ α ο ς. Πράγματι, ἂν παρακολουθήσουμε τὴ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ὁ χώρος αὐτὸς βρίσκεται μεταξὺ τοῦ πεδινοῦ τόπου πρὸς Ν καὶ τῶν ὑψωμάτων πρὸς Β.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς γεωγραφικῆς θέσης τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐπαλίου δὲν μποροῦμε πιά νὰ μιλάμε γιὰ καλλιεργήσιμους εὐφορους τόπους-κτῆματα τῆς μονῆς Βαρνάκοβας. Ἀρχίζει πρὸς τὰ ψηλότερα ἢ διάταξη τῶν λοφοσειρῶν καὶ τῶν ὄρεινῶν ὄγκων ποὺ καταλαμβάνουν τὸν χώρον ἀνάμεσα στὸν κάμπο καὶ τὴ μεγάλη καμπὴ τοῦ Μόρνου, ποὺ ὁ Ὁρλάνδος θεωρεῖ ὡς τὸ «δυτικὸν αὐτῆς ὄριον»¹⁰². τὸ ρεῦμα τοῦ ἀκολουθεῖ τὸ φυσικὸ κοίλωμα μιᾶς βαθιᾶς χαράδρας. Τὰ ὑψώματα, διαβρωμένα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν χαραδρῶν, διχάζονται σ' ἓνα σημεῖο γιὰ νὰ ὑπαχθοῦν τελικὰ στὶς δύο ψηλότερες βουνοκορφές, τοῦ Τρικόρφου (πρ. Βλαχοκάτουνο)¹⁰³ στὰ δυτικὰ καὶ τοῦ ὄρους Ἀρσένιος πρὸς τὰ βορειανατολικά. Ἡ γεωγραφικὴ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου ἐντοπίζεται χαμηλότερα, στὰ πρῶτα ὑψώματα μεταξὺ τῶν ἀντερεισμάτων τῶν δύο μεγάλων βουνοκορφῶν.

Ὁ ναὸς τοῦ Εὐπαλίου, μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς ἀφιερώσεως στὸν ἅγιο Νικόλαο, μὲ τὴν παρουσίαν του στὸν χωρὸν ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 12ου αἰ. καὶ μὲ τὴν θέσιν του στὴν περιοχὴ ποὺ τοπογραφικὰ ἐξετάσαμε λεπτομερέστερα, συγκεντρώνει μὲ τὸ μέρος του ὅλες τὶς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταύτισιν μὲ τὸ μνημεῖο ποὺ μᾶς παραδίδουν τὰ χρονικὰ σημειώματα τῆς μονῆς Βαρνάκοβας.

Ὁ παραλληλισμὸς τῶν εἰδήσεων ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Χωνιάτη καὶ τῶν χρονικῶν σημειωμάτων τῆς μονῆς Βαρνάκοβας μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὅλα τὰ στοιχεῖα συγκλίνουν πρὸς τὴν πολὺ πιθανὴ ἀποφῆ τῆς ταυτίσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐπαλίου μὲ τὸ ναὸ ποὺ μνημονεύουν οἱ πηγές ποὺ ἐξετάσαμε. Σὲ μιὰ ἐπισκόπηση οἱ πηγές μᾶς μιλοῦν γιὰ ἓνα μικρὸ ναὸ, καθολικὸ μικρῆς μοναχικῆς ἐγκαταστάσεως (μετόχι), χτισμένο στὰ χρόνια τῶν Κομνηνῶν - τὰ σημειώματα παραδίδουν τὸ ὄνομα τοῦ Μανουὴλ καὶ τὸ ἔτος ιδρύσεως - κοντὰ στὴν πόλιν τῆς Ναυπάκτου.

Ὁ ναὸς τοῦ Εὐπαλίου, κτίσμα μικρῶν διαστάσεων (6.70x4.10 μ.) ποὺ χρησίμευσε ὡς καθολικὸ μικροῦ μοναστηριοῦ, μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ χρονολογικὰ στὸ β' μιστὸ τοῦ 12ου αἰ. καὶ νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου, ποὺ παραδίδεται μέσα στὴ στενότερη γεωγραφικὴ περιοχὴ τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐπαλίου. Ἡ ἀπόστασή του ἀπὸ τὴ Ναύπακτο δὲν εἶναι μεγάλη· βρί-

102. *Η Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 9.

103. Δ. Ζακυθνοῦ, *ΕΕΒΣ ΚΑ'*, 1951, σ. 192 σημ. 3. Ὁ Pouqueville (*Voyage de la Grèce* 4, σ. 52) παραδίδει: «Vlachocatouna, colonie des Valaques Bomiens». Δὲν ἀποκλείεται ἡ περιοχὴ νὰ σχετίζεται μὲ τὰ προβλήματα τῆς «αἰνιγματώδους Provintia Velachativae» καὶ τὶς ἐπαφές μὲ τὴν ἀνατολικὴ Χέρσο Ἑλλάδα καὶ τὴ Θεσσαλία, βλ. Δ. Ζακυθνοῦ, δ.π., σ. 191-192.

σκειται μέσα στην ακτίνα των 10 χμ. κι ἡ ἀκμή του φαίνεται νὰ καλύπτῃ τὸν 13ο αἰ. Συνεπῶς δὲν ἀποκλείεται τὸ κείμενο τοῦ Χωνιάτη νὰ ἀναφέρεται στὸ σημερινὸ ναὸ τοῦ «Θεολόγου».

Οὐσιαστικὴ συμβολὴ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι δυνατό νὰ προσφέρῃ ἡ μελέτῃ τῶν φραγκικῶν ἐπιδράσεων στὸ μνημεῖο τοῦ Εὐπαλίου¹⁰⁴, θέμα ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὶς ἐξαρτήσεις τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὶς φραγκοκρατούμενες περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, ἐνὸς χώρου δηλ. ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθαν οἱ τεχνίτες ποὺ δούλεψαν γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ διακόσμησή του. Τὸ θέμα αὐτὸ βέβαια ἀπαιτεῖ εἰδικότερη ἔρευνα, γιὰτὶ ἀπὸ τὴ φύση τοῦ παρουσιάζει πολλὰ καὶ δυσεπίλυτα προβλήματα¹⁰⁵. Μὲ μιὰ τέτοια θεώρηση τὸ μνημεῖο τοῦ Εὐπαλίου μπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς ἀνάμεσα σὲ δύο καλλιτεχνικὲς κινήσεις τοῦ 13ου αἰ., τῆς μιᾶς στὶς φραγκοκρατούμενες περιοχὲς τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου¹⁰⁶ καὶ τῆς ἄλλης στὶς περιοχὲς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου¹⁰⁷.

Κάποια - φαινομενικὴ - ἀντινομία προκύπτει ἀπὸ τὴν ταύτιση τοῦ ναοῦ ποὺ ἀναφέρεται στὰ σημειώματα καὶ ἐκείνου τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Χωνιάτη. Ἡ ἀντινομία αὐτὴ βρίσκεται στὸ σημεῖο τῆς διαφορετικῆς παραδόσεως τῶν πηγῶν αὐτῶν ὡς πρὸς τὴν ἐξάρτησή τοῦ με το χ ί ο υ ἀπὸ τὴ μία (Προδρό-

104. Ὁ Ὁρλάνδος σημειώνει: «ἀξία παρατηρήσεως εἶνε ἡ ἐν σχήματι ράβδου διαμόρφωσις τῶν γωνιῶν <τῶν πλαισίων τῶν παραθύρων τοῦ νάρθηκος, πρόσθ. καὶ τοῦ βορείου προσκτίσματος> (εἰκ. 29) ἥτις ζωηρῶς ἐνθυμίζει φραγκικὰ πρότυπα» (*Ἡ Μ. Βασιλίσκος*, σ. 41). Ἀλλὰ καὶ στὸ γραπτὸ διάκοσμο διαπιστώσαμε ὀρισμένα φραγκικὰ στοιχεῖα. «Ὅλα αὐτὰ ὁδηγοῦν στὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τῶν τεχνιτῶν ἀπὸ φραγκοκρατούμενες περιοχὲς. Ἡ Ναύπακτος καὶ ἡ περιοχὴ της παραμένει στὴν κατοχὴ τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου (βλ. D. M. Nicol, *The Despotate of Epirus*, σ. 24-46) μέχρι τὴν ἐποχὴ ποὺ συνάπτεται τὸ περίφημο συνοικέσιο τοῦ Φιλίππου, τετάρτου γιοῦ τοῦ Καρόλου τοῦ Α', μὲ τὴν κόρη τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἡπείρου καὶ τοῦ παραχωρεῖται ὡς προίκα μαζί μὲ μερικὰ ἄλλα φρούρια τῆς δυτικῆς Στερεᾶς (Γ. Παχυμέρης, ἐκδ. *Βόννης*, II, σ. 202, 5-7. H. Buchon, *Recherches historiques*, σ. 323-324. πρβλ. Ἀνδρέου Μουστοξύδου, *Ἑλληνομνήμων, ἀνατύπωση* 1965, σ. 224-229. Ἱ. Α. Ρωμανοῦ, *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου*, σ. 48-53. W. Miller, *Ἡ φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι*, τόμ. Α', σ. 260-262 καὶ σημ. 1 τῆς σελ. 262). Στὰ 1307 τοποθετεῖται στὴ Ναύπακτο Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος (βλ. W. Miller, *δ.π.*, σ. 261 καὶ σημ. 1. πρβλ. Τάκη Φ. Χριστόπουλου, Ναύπακτος, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9. Ἀθῆναι 1966, σ. 323-328).

105. Πρβλ. τὶς ἀντιθετικὲς ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν: A. Xyngopoulos, *Icones du XIIIe siècle en Grèce, Symposium de Sorocani*, σ. 79 κ.ε. καὶ Jovanca Maksimović, *La sculpture byzantine du XIIIe siècle*, *δ.π.*, σ. 32.

106. Μαρίας Γ. Σωτηρίου, Ἡ πρόμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ον αἰ., *Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ.*, περίοδος Δ', τόμ. Δ', (1964-1965), Ἀθῆναι 1966, σ. 257 κ.ε.

107. Ὁ.π., σ. 268-270. Πρβλ. A. Xyngopoulos, *Icones du XIIIe siècles en Grèce*, *δ.π.*, σ. 80-81.

μου) ή την άλλη (Βαρνάκοβας) μονή. Το ζήτημα τούτο χρειάζεται ουσιαστικά βαθύτερη προσέγγιση. Είναι φανερό ότι στα μεταγενέστερα κείμενα της μονής Βαρνάκοβας παρουσιάζεται σύγχυση στην ιστορική αλληλουχία των γεγονότων που έρμηνεύεται με τη διαπίστωση ότι οι διάφορες έπεμβάσεις των μοναχών ήταν έπιβεβλημένες «πρός έπίδειξιν μείζονος δόξης τής μονής»¹⁰⁸. 'Επί πλέον τὰ κείμενα αὐτὰ χρησιμοποιούνται σὲ μιὰ ὑπόθεση κτηματικῶν διεκδικήσεων τῆς μονῆς ἀπὸ ἕναν ἡγούμενο ποῦ, ἐξυπηρετώντας βασικὰ τὴν πολιτικὴ τῶν Βενετῶν¹⁰⁹ σὲ μιὰ περιοχὴ ζωτικῶν τους συμφερόντων, δὲν ἀποκλείεται νὰ διεκδικοῦσε μὲ τυπικὲς διαδικασίες πράγματα ποῦ δὲν ἀνῆκαν στὴ μονή, προσάγοντας ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα μὲ σχετικὰ ἀλλοιωμένο περιεχόμενο σὲ ὅσα σημεῖα δὲν ἐξυπηρετοῦσαν τὰ συμφέροντά της¹¹⁰, προπαντὸς μὲ τὴν κάλυψη τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν τῆς Ναυπάκτου. 'Η φράση «ἔως¹¹¹ τὸ παλαιὸν κλῆσι τοῦ ὀνομαζομένου ἀγίου Νικολάου», ποῦ τίθεται ὡς ὄριο περιορισμοῦ τῆς κτηματικῆς δικαιοδοσίας τῆς μονῆς, ὑποδηλώνει ὅτι ὁ παλαιὸς ναὸς βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας αὐτῆς, γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἡ Μετάγραψις δὲν τὸν περιλαμβάνει στὰ μετόχια της· ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο τὸν συνδέει μὲ τὴ μονὴ Βαρνάκοβας εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ γεωγραφικὴ γειτνίασις καὶ ἡ ἀναφορὰ στὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Κομνηνόν, ποῦ φέρεται ὡς δωρητὴς καὶ τῶν δύο ἱδρυμάτων. "Ενα ἀκόμη παράδειγμα αὐτόνομης λειτουργίας μικροῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος στὴν περιοχὴ τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐπαλίου, ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου κοντὰ στὴν πηγὴ Θέρμα τῆς κοινότητος Ν. Κουκούρων¹¹², ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ μικρὸ μοναστη-

108. Σπ. Λάμπρου, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 391.

109. Βλ. Ἰωάννου Γ. Γιαννοπούλου, *Ἑνετικὰ ἔγγραφα*, σ. 482. Πρβλ. Κων. Ντόκου, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς κατὰ τὸν ἐνετοτοκρατικὸν πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλῶνων Φιλόθεος*, Ἀθῆναι 1975, σ. 32 σημ. 2 καὶ σ. 34 σημ. 2.

110. Τὸ θέμα θυμίζει ἀνάλογες περιπτώσεις τῶν βενεδικτίνων μοναχῶν τῆς Δύσης (βλ. Ἰ.Ε. Καραγιαννοπούλου, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ*, Θεσσαλονίκη 1971, ἀνατύπωση 1975, σ. 60-61). Τὸ γεγονὸς ὅμως αὐτὸ δὲν ἐπηρεάζει τὸ ζήτημα τῆς ὑπάρξεως τῶν κτισμάτων στὴν περιοχὴ· ἀντίθετα προϋποθέτει τὴν ἱστορικὴ παρουσία τους ποῦ θὰ ἐνίσχυε φαινομενικὰ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἀποδεικτικῶν στοιχείων.

111. Δ. Δημητράκου, *Λεξικόν*, λ. ἔως κ. ἐπὶ τόπου: ἔως ὧδε. Ἡ ἱταλικὴ μετάφρασις προσδιορίζει ἀκριβέστερα τὸ τέλος: «e fin alla chiesa vecchia, nominata S. Nicolò».

112. Τὸ μνημεῖο βρίσκεται πάνω σὲ πλάτωμα ἐνὸς ἀντερείσματος ἐξαρτημένου ἀπὸ τὴν κορυφογραμμὴ Κρανιὰ στὴ δεξιὰ ὄχθῃ τοῦ ποταμοῦ Μαντῆλα, μέσα σὲ κτῆμα τοῦ κ. Κων. Νικολέτου. Τὴ θέση του πῆρε στὰ τελευταῖα χρόνια ἕνας νεόδημος ναὸς (χτίστηκε τὸ 1964 «Δαπάνη Κων/νου καὶ Πηνελόπης Φασουλᾶ». . .) τοῦ τύπου τῶν μονοχωρῶν αἰθουσῶν. Τὸ καθολικὸ εἶχε σὲ κάτοψιν τὸ σχῆμα μονόχωρης βασιλικῆς - 9 μ. περίπου μῆκος καὶ ἑσωτερικὸ πλάτος 5,40 μ. - μὲ νάρθηκα. Στὴν τοποθεσίᾳ Π λ α τ α ν ἄ κ ι α ἐπιστημάνθη-καν ἴχνη ὕδραγωγείου τῆς μονῆς. Τὰ τυπολογικὰ δεδομένα καὶ τὰ λίγα μορφολογικὰ τοποθετοῦν τὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ (12ος-13ος π.θ. αἰ.). Ἡ μονὴ Προδρόμου τῆς περιοχῆς Θερμῶν φαίνεται νὰ γνώρισε μεγάλη περίοδο ἀκμῆς. Ἀπὸ

ριακό συγκρότημα τοῦ ἁγίου Νικολάου λειτούργησε αὐτόνομα στὴν ἴδια περιοχή.

Δ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σὲ μιὰ ἐπισκόπηση τῶν προβλημάτων καὶ τῆς πορείας αὐτῆς τῆς ἐργασίας μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα ποὺ ἀναφέρονται στὸ ναὸ τοῦ Εὐπαλίου.

I. Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ. Ὁ ναὸς τοῦ Εὐπαλίου, σὲ μιὰ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση ποὺ ἀφορᾷ τὸν κυρίως ναό, ἐντάσσεται χρονολογικά στὸ β' μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα, καὶ σὲ μιὰ δεύτερη, ποὺ ἀφορᾷ τὰ προσκτίσματα τοῦ νάρθηκα καὶ τῆς βόρειας κεραίας, στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. Μερικὲς συμπληρωματικὲς οἰκοδομικὲς ἐργασίες τοποθετοῦνται στὸ τέλος τοῦ 15ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα. Ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ μνημείου διακρίνεται σὲ τρεῖς ὁμάδες καὶ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὶς περιπέτειες τοῦ μνημείου. Ἡ πρώτη ὁμάδα, περισσότερο ἐξαρτημένη ἀπὸ τὰ ζωγραφικὰ ρεύματα

ἐνα ἔγγραφο τῆς 27ης Ὀκτωβρίου 1688, «Δοσμένο ἀπὸ τὸν Ἐπαχτο» μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Z. Andrea Trivizan (βλ. Ἰωάννου Γ. Γιαννοπούλου, *Ἐνετικά ἔγγραφα*, σ. 492-493), ἀντλοῦμε τὴν πληροφορία ὅτι κάποιος μονὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου» διεκδικοῦσε κτήματα ἀπὸ τὴ μονὴ Βαρνάκοβας στὴν περιοχή Ὁμὲρ Ἐφέντη (σημ. Καστράκι). Ὁ Ἰωάννης Γ. Γιαννόπουλος πιστεῖται ὅτι ἡ μονὴ ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸ ἔγγραφο εἶναι ἡ μονὴ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Εὐπαλίου (δ.π., σ. 481). Ὁ Τ. Φ. Χριστόπουλος (*Ἅγιος Ἰωάννης Βομβοκοῦς, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 1, σ. 121-125) ἐκφράζει τὴν ἀποψη ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ μονὴ ἁγίου Ἰωάννου τῆς Βομβοκοῦς. Ἐχὼ τὴ γνώμη ὅτι ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἐνετικὸ ἔγγραφο πρέπει νὰ εἶναι ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου Θερωῶν. Ὁ Rouqueville (*Voyage de la Grèce* 4, σ. 45, 51) παραδίδει ὅτι ἡ μονὴ στὰ χρόνια τῆς περιηγήσεώς του εἶχε πάνω κάτω 10 μοναχοὺς καὶ ἀπέειχε ἀπὸ τὸ χωριὸ Σουλαῖοι (σημ. Εὐπάλιο) περίπου ἓνα μισάωρο πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὴν περιοχή Μαγούλα. Ἡ αὐτόνομη λειτουργία της στὸ χῶρο διαφαίνεται σ' ἓνα ἀνέκδοτο ἔγγραφο ποὺ περιέχει μιὰ αἵτηση «πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Β/κὴν Γραμματεῖαν τῆς Ἐπικρατείας» τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Βαρνάκοβας καὶ φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ ἡγουμένου Κοσμᾶ Θεοχάρη, στὶς 4 Ἀπριλίου 1837. Ἐδῶ διαβάζουμε: «λαμβάνομεν τὴν τόλμην νὰ παρακαλέσωμε τὴν Β/κὴν ταύτην Γραμματεῖαν ὅπως εὐαρεσθηθεῖσα διατάξῃ νὰ συμπεριληφθῇ εἰς τὴν κατοχὴν τῆς Μονῆς μας τὸ κατὰ τὸ μέρος Μαγούλα ἐπιτεγόμενον Μετόχιον τῆς διαλελυμένης Μονῆς καλουμένης, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, μὲ τὰς πέριξ γαῖας αὐτοῦ» (ΓΑΚ, Φ. 96b). Ἡ μονὴ λοιπὸν τοῦ Προδρόμου φαίνεται νὰ κατείχε κτηματικὴ περιουσία στὴν κοιλιάδα τοῦ Εὐπαλίου καὶ ἐρχόταν σὲ προστριβὲς μὲ τὴ μονὴ τῆς Βαρνάκοβας ποὺ εἶχε κι αὐτὴ κτηματικὴ περιουσία στὴν ἴδια περιοχή. Μὲ τὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου τῶν Θερωῶν σκέφτομαι νὰ ἀσχοληθῶ ἐκτενέστερα. Εὐχαριστῶ τὸ φίλο καὶ συνάδελφο κ. Παναγιώτῃ Φάκλαρη, ποὺ ἡ βοήθειά του στὴν ἐρευνα τῶν Γενικῶν Ἀρχειῶν τοῦ Κράτους μοῦ στάθηκε πολὺτιμη. Εὐχαριστίες ὀφείλω καὶ στοὺς: Ἀρχιμανδρίτῃ Ἀμβρόσιο Γεωργακό, ἡγούμενο τῆς Μ. Βαρνάκοβας, κ.κ. Κων. καὶ Παν. Ἱ. Κατσαρό, Ἀ. Πλέσια, Θ. Ζέρβα, κατοίκους Εὐπαλίου, καὶ στὸ δημοδιδάσκαλο Ν. Κουκούρων κ. Ἰωάννη Ἡλιόπουλο, ποὺ μοῦ συμπαραστάθηκαν σὲ ὅλη τὴ διάρκειά τῆς ἐπιτόπου ἐρευνᾶς μου.

τοῦ α' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ., μᾶς ὁδηγεῖ χρονικὰ πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, γὰρ νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ δευτέρα στὴν ἴδια περίοδο καὶ ἡ τρίτη στὸ μεταίχμιον 13ου-14ου αἵωνα.

II. Ὡς πρὸς τὴ μετονομασία καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ταυτίσεως.

Ἡ παρουσία σκηνῶν ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ προβληματική παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου(;) τῶν ὁλόσωμων μορφῶν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ οἱ στενὲς ἐξαρτήσεις τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ ἁγιωνύμου Ἀι-Νικόλαος στὴν ἴδια περιοχὴ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ναὸς ἀρχικὰ ἦταν ἀφιερωμένος στὸν ἅγιο Νικόλαο. Μὲ τὴν ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὸν ἅγιο Νικόλαο μπορούμε νὰ ἀναζητήσουμε ἀναφορὰς τοῦ μνημείου στίς πηγές. Ἀπὸ δύο χρονικὰ σημειώματα τῆς μονῆς Βαρνάκοβας ἕνας ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἰδρυμένος ἀπὸ τὸ Μανουὴλ Κομνηνὸ, πρέπει νὰ ταυτιστῇ μᾶλλον μὲ τὸ ναὸ τοῦ Εὐπαλίου. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης νὰ ταυτίζεται καὶ μ' ἕνα μονίδιον τοῦ ἁγίου Νικολάου ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Χωνιάτη (1217) στὴν περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου. Οἱ πληροφορίες τοποθετοῦνται στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο καὶ μιλοῦν γιὰ ἕνα ναὸ μικρῶν διαστάσεων ἀφιερωμένο στὸν ἴδιο ἅγιο μέσα στὴν ἴδια περίπου περιοχὴ, παραδίδοντας τὴν ἰδρυσὴ ἢ τὴν ὑψηλὴ προστασία κάποιου Κομνηνοῦ αὐτοκράτορα. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ταυτίσεων, ἂν πιστέψουμε ὅτι ἡ εἶδηση τοῦ χρονικοῦ σημειώματος παραδόθηκε ἀναλλοίωτη, ὁ Κομνηνὸς τὸν ὁποῖο ἀποσιωπᾷ τὸ κείμενο τοῦ Χωνιάτη πρέπει νὰ εἶναι μὲ ἀσφάλεια ὁ Μανουὴλ Α'. Παράλληλα ἡ χρονολογία ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἂν δὲν ἀποκαλύπτῃ τὴν ἀλήθεια βρίσκεται πάντως πολὺ κοντὰ τῆς.

Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε τὸ χρόνο στὸν ὁποῖο συνέβη νὰ μετονομαστῇ ὁ ναὸς οὔτε τίς συνθήκες τῆς μετονομασίας του. *Terminus post quem* μπορεῖ νὰ τεθῇ ἡ τελευταία δεκαετία τοῦ 17ου αἵωνα ¹¹³.

Παραμένουν ἀκόμη σκοτεινὰ τὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τοῦ Κάρολιτς (26 Ἰανουαρίου 1699) καὶ τὴν παράδοση τῶν ἐδαφῶν στοὺς Τούρκους (1701) ¹¹⁴. Ἀλλωστε πολὺ κοντὰ στὴ θέση τοῦ μνημείου μαρτυρεῖται ἐγκατοίκηση Τούρκων ¹¹⁵.

113. Ὁ δὸς αὐτὸς τίθεται βέβαια σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ἐνετικά ἔγγραφα ποὺ παραδίδουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἀφιέρωσή του στὸν ἅγιο Νικόλαο.

114. Βλ. πρῶχειρα, Ἰωάννου Γ. Γιαννοπούλου, *Ἐνετικά ἔγγραφα*, σ. 489.

115. Στὴν τοποθεσίαν Σιριβέλι-περίπου 300 μ. ΝΑ ἀπὸ τὴ θέση ποὺ βρίσκεται ὁ ναὸς - διατηροῦνται μέχρι σήμερα ἐρείπια ἀρχιτεκτονημάτων τὰ ὁποῖα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς παραδόσεις τῶν κατοίκων καὶ τὴ μνηστὴ τοῦ τοπωνυμίου καὶ ὡς «στὰ τούρ' κ' κα χτήρια», πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς χώροι ποὺ κατοικήθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους μὲ τὸ πέρασμα τῆς περιοχῆς στὰ χέρια τους, μετὰ τὸ 1701. Ὁ Pouqueville (*Voyage de la Grèce*

- Δέν ξέρουμε επίσης γιατί μετονομάζεται ὁ ναός. Πιθανοὶ λόγοι εἶναι:
- α) Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ναοῦ ποὺ παρέμεινε γιὰ ἓνα διάστημα ἀλειτούργητος μὲ ἀποτέλεσμα νὰ λησμονηθῇ ἡ μνήμη τοῦ «τιμωμένου» ἁγίου ¹¹⁶.
 - β) Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀγίου στὸν ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένη ἡ μονὴ τῆς Βοδονίτσας καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία πιθανῶς ἐξαρτιόταν ἱστορικά ὁ ναός ὡς μετόχι τῆς ¹¹⁷.
 - γ) Ἡ ἐπικράτηση τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ἀπὸ μοναχοὺς ποὺ μετακινήθηκαν πιθανῶς ἀπὸ ἄλλες γειτονικὲς μονές ὅπως ἦταν ἡ μονὴ Βομβοκοῦς ¹¹⁸ ἢ ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου Θερωδῶν, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένες στὸν ἅγιο Ἰωάννη.
 - δ) Ἡ αὐθαίρετη μετονομασία ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς ¹¹⁹.

4, σ. 45) ἀναφέρει χωρὶς Zagaravelli μὲ 16 οἰκογένειες, ἐνῶ ὁ γαλλικὸς χάρτης σημειώνει Karavel-Kaly (βλ. Γ. Σωτηριάδου, *Ζητήματα αἰτωλικῆς ἱστορίας καὶ τοπογραφίας*, Χάρτης ἑναντι σ. 272).

116. Ἡ ἀποψη αὐτῇ, πὺς πιθανή, μπορεῖ νὰ συνδυαστῇ μὲ τὸ ἱστορικὸ γεγονός τῶν διώξεων ποὺ ἐπιβάλλει στοὺς κατοίκους τὸν ἐκπατρισμό τους στὴν Πελοπόννησο μετὰ τὴν τουρκικὴ ἐδραίωση σ' αὐτὲς τὲς περιοχὲς (βλ. Κων. Ντόκου, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς κατὰ τὸν ἐνεστατουρικὸν πόλεμον*, σ. 99-141). "Ὅταν μὲ τὸν καιρὸ ἐπέστρεψε ὁ πληθυσμὸς στὲς ἐστίες του, εἶχε ἴσως λησμονηθῇ τὸ ἐρημωμένο μοναστήρι ποὺ φαίνεται ὅτι δέχτηκε τὰ πλήγηματα τῆς προσβολῆς τῶν ἀλλοδόξων, ἂν ἀποδοθοῦν στὸ θρησκευτικὸ φανατισμὸ τους ἡ ἐξόρυξη τῶν ὀφθαλμῶν σὲ μορφὲς καὶ ἡ πιθανὴ πυρπόληση, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἔχνη τῆς πυρᾶς στὰ κελιὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

117. Ἡ δευτέρη ἐκδοχὴ φαίνεται νὰ σχετίζεται περισσότερο μὲ τὰ γενικὰ προβλήματα τῆς παρουσίας καὶ τῶν ἐξαρτήσεων τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν περίφημη μονὴ τοῦ Προδρόμου τῆς Βοδονίτσας. Ἔτσι ὁ ναός δέθηκε ἴσως μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῆς ἐκφράσεως «ὁ Ἀνικόλας τ' Ἀγιάνν» ὁ Ἀγιάννης, μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀγίου στὸν ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένη ἡ μεγάλη μονὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτιόταν τὸ μικρὸ μετόχι.

118. Τ. Φ. Χριστοπούλου, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 1, σ. 121-125, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ζωγραφικὴ τοῦ μνημείου βλ. Π. Λαζαρίδη, *Μονὴ Ἀγίου Ἰωάννου Βομβοκοῦς*, *ΑΔ* 21, 1966, *Χρονικά*, σ. 268-269 καὶ πλν. 262α-265β.

119. Ἡ ἀποψη αὐτῇ ἀποτελεῖ ἓνα ζήτημα τῆς λαογραφικῆς ἔρευνας. Πολλὲς φορὲς ἡ λατρεῖα ἐνὸς ἁγίου συνδυάζεται μὲ τὲς ἀσχολίες τῶν κατοίκων καὶ τὸ διακανονισμὸ τῶν πανηγυρικῶν ἐκδηλώσεων. Δέν ἀποκλείεται ἡ ἀφιέρωση στὴ μνήμη τοῦ Θεολόγου (8 Μαΐου) ν' ἀπτοχούσε τὴν ἀνάμνηση τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ μηνὸς Μαΐου σὲ πανηγυρικὴ λειτουργία τοῦ ἁγίου Νικολάου. Στὲς 8 Μαΐου τιμᾶται ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Νέου, «τοῦ ἐν Βουναίνῃ μαρτυρήσαντος», βλ. Δημητρίου Ζ. Σοφιανοῦ, *Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναινῇ*. *Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα, ἱστορικὰ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας*, (I' αἰών), Ἀθῆναι 1972, σ. 72. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ὁσίου πατρὸς Νικολάου μνημονεύεται τὴν 7' καὶ 8' Μαΐου (δ.π., σ. 73 καὶ σημ. 1-3).

Ἡ συστηματικὴ ἐξέταση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὶς ἀντιλήψεις τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 13ου αἰώνα, θὰ καθορίσῃ ἀκριβέστερα τὴ θέσιν τοῦ μνημείου στὴν ἱστορία τῆς π ρ ώ ι μ η ς π α λ α ι ο λ ό γ ε ι α ς ἀ ν α γ ε ν ν ή σ ε ω ς¹²⁰ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἐνισχύοντας τὴν ἄποψη ὅτι ἡ κίνηση τοῦ 13ου αἰώνα πρὸς τὴν π α λ α ι ο λ ό γ ε ι α ἀ ν α γ έ ν ν η σ η εἶναι ἓνα πολυσύνθετο καὶ καθολικὸ φαινόμενο¹²¹.

Π ρ ο σ θ ή κ η

Εἶχε δοθῇ στὸ τυπογραφεῖο ἡ μελέτη αὐτὴ ὅταν κυκλοφόρησε τὸ ἔργο τῶν Johannes Koder-Friedrich Hild, *Tabula Imperii Byzantini 1, Hellas und Thessalia*, Wien 1976 (βλ. σ. 76). Σὲ χάρτη ποὺ παραθέτουν οἱ συγγραφεῖς γίνεται σήμανση τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐπαλίου ὡς μνημείου τοῦ 13ου-15ου αἰ. Δημοσιεύτηκε ἐπίσης ἡ μελέτη Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien), BNJ, 21, 1971-1976 (ἐκ τῶν καταλοίπων Ν.Α. Βέη), σ. 55-160, μὲ προσθῆκες καὶ παρατηρήσεις τῆς κ. Ε. Βέη-Σεφερλῆ (δ.π., σ. 161-243), ποὺ ἀναμενόνταν ἀπὸ καιρό. Στὴ σ. 27 ἔλαβα ὑπόψη μου ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 21ο τόμο τῶν BNJ, ποὺ τέθηκε νωρίτερα σὲ κυκλοφορία. Στὶς σ. 62-64, ἀριθ. 6, τῆς μελέτης τοῦ Ν.Α. Βέη ἐκδίδεται τὸ κείμενο τοῦ «Σιγιλλίου ἡγουμενείας» κατὰ τὸν cod. Petropolitanus 250 στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται οἱ σημειώσεις 54-56 αὐτῆς τῆς μελέτης. Ἡ ἐκδοση Ν.Α. Βέη παραδίδει τὸ χωρίο, ποὺ παρατέθηκε ἀπὸ τὸν cod. Hierosolymitanus 276 (βλ. σ. 55), μὲ κάποια παραλλαγὴ. Σημειῶνω τὴ διαφορὰ: «ἦτινι κλησιν ἐξ ἑαυτοῦ ὁ πρῶτως ταύτην δομησάμενος ἐχαρίσατο, ἔρωτι. . .» (BNJ, 21, ἐκ τῶν καταλοίπων Ν.Α. Βέη, σ. 63, 19-20). Στὴν ἐκδοση Ν.Α. Βέη περιλαμβάνονται ἐπίσης α) τὸ «Σημείωμα γεγονὸς ἐπὶ τῇ φθορᾷ τῶν γεννημάτων τῆς ἐπισκέψεως Βαρεσόβης καὶ τῶν λοιπῶν χωρίων» (δ.π., σ. 70-71, ἀριθ. 11) καὶ β) «Ἐτερον σημείωμα» (δ.π., σ. 78-79, ἀριθ. 18) στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ σ. 88. Τὸ χωρίο «ἡ δὲ τῆς Βαρεσόβης ἐπίσκεψις τῆς ἐκ τῆς βασιλείας σου ἐπισκέψεως χρήζει, ταπεινωθεῖσα καὶ συντριβεῖσα, ὡς ἐκ τοῦ γειτονήματος αὐτῆς

120. Μαρίας Γ. Σωτηρίου, *Ἡ πρώτη παλαιολόγειος ἀναγέννησις*, σ. 257-259, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

121. *Ο.π.*, σ. 273.

*Οἱ φωτογραφίες (πίν. 1-2) ποὺ δημοσιεύονται προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ καθηγ. Ν. Β. Δρανδάκη. Ὁ πίν. 1 παρουσιάζει τὶς μεταβολὲς στὴν τοιχοδομία τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Στὸν πίν. 2 φαίνεται ἡ διατάραξη στὸ ὕψος περὶ τοῦ λαίμου τῶν ὀλοσώμων ἀγίων τῆς κάτω ζώνης. Ἀριστερὰ τοῦ ἀγίου Γεωργίου διακρίνεται ἡ μικρὴ φωτιστικὴ θυρίδα τῆς δυτικῆς κεραίας· πρβλ. πίν. 1. Ὁ χάρτης (πίν. 4) ποὺ συνοδεύει τὸ κείμενο ἐκπονήθηκε (μὲ βάση τὸν γαλλικὸ τὸν ὁποῖο παραθεῖται καὶ ὁ Γ. Σωτηριάδης, BCH, 31, 1907, ἐναντι σ. 272) ἀπὸ τὸ συνάδελφόν κ. Ἰ. Τζανῆ τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ.

κατενόησα» (BNJ, 21, ἐκ τῶν καταλοίπων Ν.Α. Βέη, σ. 132, ἀριθ. 71, 64-66) ἐνισχύει τὴν ἄποψη ποὺ ἐκφράζεται στὴ σημ. 59 σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο «ἐπίσκεψις» καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἢ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς περιοχῆς «Βαρεσόβης». Γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα ὁμῶς ἐλπίζω νὰ ἐπανεέλθω μελλοντικὰ μὲ τὴν εὐκαιρία διαφόρων μελετῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἔρευνα τῆς δυτικῆς Στερεᾶς.

Σεπτέμβριος 1976

**DIE NACHRICHTEN DES NIKETAS CHONIATES UBER
DIE ENTSTEHUNG DES ZWEITEN BULGARISCHEN
STAATES.**

PHAEDON MALINGOUDIS/Thessaloniki

EINLEITUNG

«J'écris beaucoup,... et tout ce que j'écris est imparfait, parce que mon pays a beaucoup de temps à rattraper. Il doit mieux se connaître pour aller en avant»¹. Dieses Bekenntnis eines Meisters unter den Historiographen des europäischen Südostens, Nicolae Jorga, sei der vorliegenden Untersuchung vorausgeschickt: es ist der Schlüssel zum Verständnis des Schaffens all jener Geschichtsschreiber der letzten hundert Jahre, die, auf der Suche nach der historischen Identität Ihrer Nation ihre Vergangenheit entdeckten und, bisweilen als «beaux menteurs», erfan-

Damit sei erst die, für Untersuchungen wie die vorliegende eigentlich stets unumgängliche, Nebenaufgabe hier angedeutet: wir werden uns im folgenden auch um einen historiographischen Beitrag zur Entstehung des Zweiten Bulgarischen Reiches bemühen. Die Hauptaufgabe wird darin bestehen, die Hauptquelle, die über diese Entstehung berichtet, das Geschichtswerk des Niketas Choniates, einer *repetita lectio* in dieser Hinsicht zu unterziehen. Die Geschichte der Ereignisse wird einen sehr kleinen Raum in den folgenden Ausführungen einnehmen: das Wenige, das sich aus den Quellen ermitteln läßt, ist auch, sofern man sich nicht jenen «beaux menteurs» anschließen will, knapp wiederzugeben.

Der chronologische Rahmen der eigentlichen Untersuchung ist die Zeit 1186-1190 (wir werden gelegentlich über diesen Rahmen hinaus greifen); der geographische Raum ist das Gebiet südlich der unteren Donau. Kurz, wir werden uns mit dem Abfall (wie ihn ein legitimistisch gesinnter Byzantiner wie Niketas Choniates nennen würde) oder der «Befreiung Bulgariens vom byzantinischen Joch» (wie der Aufstand der Brüder Peter und Asen in der bulgarischen Historiographie genannt wird) befassen.

1. N. Jorga an Marcel Émerit im Frühling des Jahres 1924 (vgl. *M. Émerit*, *Quelques souvenirs personnels sur Nicolas Iorga*. In: *Nicolas Iorga, l'homme et l'oeuvre*, Bukarest 1972, S. 23).

Damit sei auch das Dilemma angedeutet, vor dem wir im Laufe der Arbeit standen. Wie in jeder Untersuchung, die Ereignisse einer uns der Zeit wie auch dem Geist sehr fern stehenden Vergangenheit nachzuerzählen und zu interpretieren versucht, mußte auch hier doppelt vorgegangen werden: es mußten sowohl die Aufzeichnungen des ersten Berichtstatters, der die Ereignisse miterlebt und für die Nachwelt registriert hat, studiert, als auch die, bisweilen recht divergierenden, Interpretationen all jener modernen Forscher, die sich vor uns mit dem Problem befaßt haben, berücksichtigt werden. Dieses eigentlich selbstverständliche Verfahren führt den, der sich mit dem Aufstand der Aseniden beschäftigt, spätestens dann in ein Dilemma, wenn er die Berichte des Niketas Choniates und anschließend die Auslegung dieser Nachrichten von zwei Forschern verschiedener Nationalität gelesen hat.

Bekanntlich ergab sich zwischen Rumänen und Bulgaren hinsichtlich der Frage, ob die Gründung des Zweiten Bulgarischen Reiches den Bulgaren oder den Vlachen (Rumänen) zuzuschreiben sei, eine Kontroverse. Der Streit, der durch Uspenskijs Werk «Образование второго болгарского царства» im letzten Viertel des vorigen Jahrhunderts inauguriert wurde, ist heute, nachdem er seinen Höhepunkt in der Zwischenkriegszeit erreicht hat, von den Historikern der obengenannten Länder, nicht ganz beigelegt worden. Man berief sich immer auf die Hauptquelle, Niketas' Werk, und versuchte deren vermeintliche Ambivalenz zu beseitigen. Der in die Diskussion neu Eintretende wird sich entscheiden müssen, ob er zur «Klärung» dieser Ambivalenz beiträgt oder ob er Niketas' Äußerungen in ihrer Zeitbedingtheit versteht und akzeptiert. Wir haben uns für den letzteren Weg entschieden aus folgender Überlegung:

Niketas' Aufzeichnungen galten seiner Welt, einer Welt, die gerade jene Details als mitteilenswert empfand, für die ein neuzeitlicher Historiker den Geschmack verloren hat; sie empfand es als nicht unangebracht, gerade in einem historischen Werk detaillierte Schilderungen von «Zeichen und Wundern» zu finden, die bedeutende Ereignisse ankündigten und begleiteten: zweiköpfige Mißgeburten verkündeten schicksalsträchtige politische Ereignisse; Heiligenbilder, die weinten, zeigten dem Kaiser seinen kommenden Tod an; geheimnisvolle Buchstabenkombinationen verrieten dem Tyrannen den Namen seines Rivalen, der nach dem Thron trachtete; die Erde der Kaiserstadt bebte, als der Kaiser mit einem ungläubigen Häuptling seinen Siegeszug feiern wollte; «barbarische» Häuptlinge hielten Demegorien vor ihren versammelten

Truppen nach Art der attischen Feldherren usw. Die Nachwelt, die Welt unserer Zeit, dachte in Kategorien, die Niketas fremd waren: Man wirft ihm heute Zweideutigkeit, Inkonsequenz, Chauvinismus vor. «Dans ses oeuvres Nikéas se révèle comme un esprit cultivé et instruit, mais aussi quelque peu crédule... il a une tendance à voir à tous propos des miracles et croit fermement aux songes, à la magie et à l'astrologie...»².

Vor allem die Historiker der jungen, sich gegenseitig befehdenden Staaten des «Pulverfassens Europas» hegten Erwartungen in Niketas Geschichtswerk, die es zu erfüllen nicht imstande ist. Alles was Niketas über unsere Problematik sagt, wurde von verschiedenen Autoren zu verschiedenen Zeiten verschieden interpretiert: die «Zweideutigkeit» seiner Mitteilungen ist immer aufs Neue geklärt worden. Es sei nochmals an das eingangs geführte Zitat erinnert, das die Motivation Jorgas und seiner Kollegen aus den übrigen südosteuropäischen Ländern treffend wiedergibt und das zugleich ihnen eine Legitimation für ihre Bemühungen verleiht.

In dieser Arbeit ist nicht versucht worden, eine solche neue «Interpretation» zu unternehmen. Es sei hier auf einige Ergebnisse dieser Arbeit vorgegriffen: In einer von Niketas mitgeteilten Episode, der Versammlung von Vlachen und Bulgaren, wo die einen nur Vlachen, die anderen nur Bulgaren sehen wollen, stellen wir die Episode an sich in Frage und diskutieren über ihren Wert in Niketas' Erzählung.

Kurz, wir sind im Laufe der Arbeit zu der Erkenntnis gekommen, daß die Absicht, von Niketas eine Antwort auf Fragen erwarten zu wollen, deren bloße Formulierung ihm fremd war, ein «proton pseudos» ist: Man argumentiert, sich auf das Zeugnis Niketas berufend, an ihm vorbei, ohne ihn und seine Welt zu Worte kommen zu lassen. Dieses «proton pseudos», das eher auf einer Inkompabilität von Denkkategorien zweier sich einander fremd gewordenen Welten beruht, anzudeuten, die Zeitbedingtheit historischer Darstellungen zu zeigen, war das Bemühen des vorliegenden Diskussionsbeitrages.

Nach Anfertigung des Manuskripts (März 1974), erschien die Neuedition der Chronike Diegesis des Niketas Choniates; alle Zitate aus dem Geschichtswerk stammen demnach aus der Ausgabe v. Dietens. Die ins Deutsche übertragenen Zitate sind der Übersetzung Franz Grablers³

2. F. Chalandon, Les Comnènes. Études sur l'Empire Byzantin au XIe et au XIIe siècles, Bd. 2, Paris 1912, S. XXIII-XXIV.

3. Die Übersetzung ist erschienen in der Reihe «Byzantinische Geschichtsschreiber», Graz, Wien, Köln 1958.

entnommen; die Übersetzung einiger Passus, dort wo ich mit Grablers Übertragung nicht einverstanden war, wurde geändert. Diese Zitate sind durch die Beifügung des griechischen Originalwortlauts im Anmerungsapparat kenntlich gemacht worden.

Am Anfang des vorletzten Jahrzehntes des 12. Jahrhunderts war Byzanz außenpolitisch in eine Isoliertheit geraten, die um das Jahr 1185 zu einer Umzingelung des Reiches führte: von allen Seiten her drang der Feind in sein Hoheitsgebiet ein und es mußte den Verlust seiner größten Provinzstadt, Thessalonike, hinnehmen. Innenpolitisch mußte es eine Palastrevolution, die zu gewaltsamem Kaiserwechsel führte sowie die Erhebungen von ehrgeizigen Provinzmagnaten und Feldherren, die nach der Kaiserkrone trachteten, überstehen. In diesem kritischen Moment, da Byzanz innen- wie außenpolitisch in einer Krise stand, erhoben sich zwei «Barbaren» irgendwo im Hämus-Gebirge mit einem Häuflein von Hirten zum Aufstand gegen das Reich. Um den Erfolg dieses Aufstandes, der zur Erneuerung des bulgarischen Reiches führte, besser verstehen zu können, ist es notwendig, jene schlechte Lage, in der sich das einst mächtige Reich befand, etwas näher zu erläutern.

Das außenpolitische Erbe, das Kaiser Manuel Komnenos, der letzte bedeutende Kaiser dieser Dynastie, nach seinem Tode hinterließ, war für seinen elfjährigen Sohn Alexios II. und dessen Vormundschaften zu schwer: die langanhaltende außen- wie innenpolitische Krise ließ nach 1180 nicht lange auf sich warten. Nach dem 24. September 1180 lag die Ausübung der Regierungsgeschäfte in den Händen der Mutter des Knaben Alexios, Maria Xenia, einer Lateinerin, und ihres Günstlings, des Protosebasten Alexios Komnenos, eines Neffen des verstorbenen Kaisers Manuel. Sie stießen auf die Opposition des einheimischen Adels, der von einem Vetter Manuels, Andronikos Komnenos, angeführt wurde. Sehr bald gelang es Andronikos, die Regentin Maria und deren Günstling zu entmachten und bald darauf zu töten. Das gleiche Schicksal ereilte den jungen Kaiser Alexios II. und im September des Jahres 1183 konnte sich der 63-jährige Andronikos zum Kaiser ausrufen lassen.

Die Regierungszeit des Andronikos, die von Niketas mit den düstersten Farben geschildert wird, war eine Zeit der Willkürherrschaft, die eine Reihe von Aufständen in den verschiedenen Provinzen des Reiches zur Folge hatte: Zypern wurde vom Reichsverband abgerissen, als sich einer der Komnenen, Isaak Doukas Komnenos, dort im Jahre 1184 zum «Basileus» ernennen ließ und die Unabhängigkeit der Insel von Konstantinopel ausrief. In den kleinasiatischen Provinzen rief der Gouver-

neur von Philadelphia, Johannes Komnenos Vatatzes, zum bewaffneten Aufstand gegen Andronikos. Noch kritischer sah die Situation in den westlichen Provinzen aus: als erster profitierte der ungarische König Bela III. (1173-1196), der zuvor zeitweilig am Hofe Manuels sogar Ausichten auf die Thronfolge hatte, von den inneren Unruhen des Reiches und besetzte schon ein Jahr nach Manuels Tod Dalmatien, einen Teil Kroatiens und die Provinz Sirmium. Im Bunde mit dem Großžupan von Serbien, Stefan Nemanja, unternahm er in den folgenden zwei Jahren weitere Eroberungszüge und besetzte Belgrad, Braničevo, Ravno, Niš und Serdica (Sofia). Der serbische Župan konnte nunmehr auch faktisch die Unabhängigkeit seines Staates von Byzanz durchsetzen und sein Territorium beträchtlich erweitern.

Die größte Gefahr zog jedoch vom Westen herauf. Nach dem Tode Manuels fühlte sich der Normannenkönig von Sizilien, Wilhelm II. (1166-1189), nunmehr sicher, seine Eroberungspläne gegen Byzanz durchführen zu können. Seine Angriffspläne wurden nicht zuletzt durch das Zureden und die Berichte über die innere Schwäche des Reiches aus dem Munde geflüchteter byzantinischen Magnaten verstärkt. Im Juni des Jahres 1185 erschien die normannische Flotte vor Dyrrachion (Durazzo, Drač), am 24. des gleichen Monats wurde die Stadt von den Normannen eingenommen. Gleichzeitig marschierte das normannische Heer auf dem Lande vom Norden her gegen Thessalonike und erschien vor den Toren der Stadt am 6. August. Die zweitgrößte Stadt des Reiches wurde zu Wasser - die Flotte hatte inzwischen Thessalonike erreicht - belagert und kapitulierte am 24. August vor den Normannen. Nach einigen Tagen marschierte das Normannenheer weiter gegen Konstantinopel und erreichte sehr bald Mosynoupolis, während die Flotte schon vor den Konstantinopel nächstgelegenen ägäischen Inseln erschien.

In der Hauptstadt löste die Nachricht vom Normanneneinmarsch große Unruhe aus; Andronikos, von seiner Gefolgschaft verlassen, versuchte aus Konstantinopel am 12. September zu fliehen. Sein Fluchtplan, in Verkleidung nach Galizien zu fliehen, mißlang jedoch; er wurde dem aufgebrachten konstantinopolitanen Pöbel ausgeliefert, der an seiner bald verstümmelten Leiche einige Tage lang Rache nehmen konnte. Zum Kaiser wurde Isaak Angelos am 12. September 1185 ausgerufen.

Seine erste Aufgabe, die Normannengefahr abzubauen, erledigte der neugekrönte Kaiser rasch und erfolgreich: nachdem schriftliche Drohungen an die Normannen, das Territorium des Reiches zu verlassen, ohne Erfolg blieben, rekrutierte Isaak möglichst viele Bewaffnete und setzte sie unter das Oberkommando von Alexios Branas. Die entschei-

dende Schlacht lieferte das kaiserliche Heer den Normannen am 7. November 1185 in Demetritza (heute Demir-Hisar) und trieb sie in die Flucht, nicht zuletzt wegen der Disziplinlosigkeit ihrer Söldnertruppen.

Nachdem die Normannengefahr gebannt war, versuchte Isaak die an die Ungarn verlorenen Balkanprovinzen wieder zu erobern. Diesmal machte er nicht von den Waffen seiner Arme Gebrauch, sondern bediente er sich des traditionellen Mittels der byzantinischen Außenpolitik: er schlug dem Ungarnkönig Bela vor, dessen kaum zehnjährige Tochter Margarethe als Gemahlin zu nehmen. Nach einiger Zeit konnte Isaak (Anfang 1186) seine Hochzeit feiern und die von Bela einige Jahre zuvor eroberten Balkanprovinzen als Mitgift wieder dem Reichsverband einverleiben. Gerade diese Hochzeit war, nach Niketas, der Anlaß für die Erhebung der Hirtenbevölkerung aus dem Hämus. Mit welchem Erfolg Isaak diese neue Aufgabe löste, davon wird auf den nächsten Seiten dieser Arbeit die Rede sein ⁴.

4. Für diese kurze Übersicht wurde folgende Sekundärliteratur benutzt: *Brand*, Byzantium S. 45-47, 54-55, 88-89, 160-175; *Gy. Moravcsik*, Pour une alliance Byzantino-Hongroise (seconde moitié du XIIe siècle). In: Byzantion 8 (1933) S. 555-568; *Moravcsik*, Byzantium S. 91-95; *H. Hunger* (Übers), Die Normannen in Thessalonike: Die Eroberung von Thessalonike durch die Normannen (1185 n. Chr.) in der Augenzeugenschilderung des Bischofs Eustathios, Graz-Wien-Köln 1955 (Byzantinische Geschichtsschreiber III); *P. Nikov*, Südbata na severozapadnite Bûlgarski zemi prez srednite vekove. In: Bûlgarska istoričeska biblioteka III (1930) H. 1, S. 96-153, insbes. S. 121-122.

KAPITEL I

DIE BYZANTINISCHEN PROVINZEN BULGARIEN UND PARISTRION. BEVÖLKERUNGSVERHÄLTNISSE UND AUFSTÄNDE

In diesem Kapitel werden einige Aspekte der Geschichte Bulgariens im 11. und 12. Jahrhundert erörtert. Diese Periode der Geschichte Bulgariens war oft Gegenstand von Untersuchungen, viele wichtige Fragen sind gelöst, viele bleiben noch offen. Das Hauptanliegen dieses Kapitels wird sein, die noch offenen Fragen, soweit sie in Beziehung mit unserer Hauptfrage stehen, als solche darzulegen⁵.

Nach der endgültigen Unterwerfung Bulgariens durch Basileios II. wurde das ehemalige bulgarische Reich in drei größere administrative Einheiten (Themen) geteilt. Jede von ihnen wurde von einem Doukas oder Katepano verwaltet, dem die Strategoi, Verwalter von kleineren territorialen Bezirken innerhalb des von ihm verwalteten Gebietes, untergeordnet waren. Diese Einheiten waren: a) das Thema Bulgarien, welches das Kerngebiet des ehemaligen Staates von Samuel umfaßte b) das Thema Paradounavion oder Paristrion, das Land zwischen Hämus - (Balkan)gebirge und Donau (Zagora, heutiges Nord-Ost Bulgarien); c) die Eroberungen Samuels an der Adriaküste wurden dem Thema Dalmatien zugeordnet⁶.

5. Die Geschichte Bulgariens im 11.-12. Jahrhundert ist Gegenstand der verdienstvollen Arbeit v. *Litavrin*, *Bolgarija*, auf die ich im folgenden des öfteren Bezug nehmen werde. Spezielle Untersuchungen, die einzelne Fragen dieses Zeitabschnittes behandeln, werden auch im folgenden suo loco angegeben.

6. Vgl. darüber: *Karayannopoulos*, 'Ιστορία, S. 464-467; *Ostrogorsky*, *Geschichte* S. 258. Die lange Diskussion über die administrative Teilung resümiert *Litavrin* *Bolgarija* S. 250-288; außer der dort erwähnten Literatur vgl. noch *H. Glykatzis-Ahrweiler*, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, Athen-Paris 1960, S. 46ff. und 58ff. Sie vertritt auch die Ansicht (a.a.O. S. 65), daß die Titel Doukas und Katepano gleichzusetzen sind. Für eine abweichende Meinung vgl. *T. Wasilewski*, *Les titres de duc, de catépan et de pronôtes dans l'empire byzantin du IXe jusqu'au XIIe siècle*. In: *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines*, Bd. 2, Belgrad 1964, S. 233-239. Die Existenz eines «Thema Serbien» ist als problematisch anzusehen, vgl. darüber mit Lit.-Angaben *Karayannopoulos*, 'Ιστορία, S. 466-467 (Anm. 899), *Ostrogorsky*, *Geschichte* S. 259-260 und *Dj. Radojičić*, *O vizantijskoj temi Srbije iz XI veka*. In: *Glas Srpske Akademije* 268 (1966), S. 1-8.

Das wesentliche Merkmal der Besatzungspolitik des Kaisers Basileios II. in den nach 1018 neugewonnenen Gebieten ist, daß er das Abgabensystem jener Gebiete unverändert weiter bestehen ließ: «Denn der Kaiser Basileios wollte - nachdem er die Bulgaren unterworfen hatte - überhaupt keine neuen Verhältnisse einführen und nichts an der Sache ändern, sondern, daß alles beim Gleichen bleibe und so geschehe wie Samuel seinerzeit angeordnet hatte: so hatte derjenige Bulgare, der ein Paar Ochsen besaß, einen modios Weizen und genau so viel Hirse und einen Krug Wein der Staatskasse abzugeben»⁷.

Das System der Naturalabgaben des Staates von Samuel konnte aber nicht beibehalten werden: zwei Jahrzehnte später mußten die Bulgaren statt der vorgeschriebenen Menge ihre Abgaben in «Nomismata» (Geld) leisten. Das bedeutete faktisch eine Erhöhung und war der Grund für den ersten Aufstand der Bulgaren gegen Byzanz (vgl. unten)⁸.

Die Bevölkerung der nach 1018 gewonnenen Gebiete mußte von nun an das Schicksal der Bevölkerung der übrigen Gebiete des Reiches teilen⁹.

Eine andere Art von Abgaben traf die Bevölkerung der neugewonnenen Gebiete besonders hart, nämlich der Zwangsabkauf der Lebens-

7. Skylitzes, S. 412: «Βασιλείου γὰρ τοῦ βασιλέως, ὁπηνίκα Βουλγάρους ἐχειρώσατο, μὴ νεοχμῶσαι θελήσαντος ὄλως, μηδὲ μετακινήσαι τὰ πράγματα, ἀλλ' ἐπὶ τῆς αὐτῆς μένειν καταστάσεως καὶ οὕτω διεξάγεσθαι, καθὼς πού ὁ Σαμουὴλ διωρίσατο, καὶ διδόναι τὸν ζεύγος βοῶν ἔχοντα Βούλγαρον εἰς τὸν κοινὸν σίτου μῶδιον ἓνα καὶ κέγχρου ποσοῦτον καὶ οἴνου σταμνον ἓνα». Vgl. noch *Skyl. Cont.*, S. 162, 20-24. Diese Angaben ergänzen sich durch die Urkunden Basileios II. v. 1019/1020, ed. *Gelzer* in *BZ* 2 (1893) S. 42-46, insbes. S. 44, 24-26.

8. Freilich bedeutet das nicht, daß schlagartig die bis dahin herrschende Naturalwirtschaft von Geldwirtschaft abgelöst wurde. Betroffen waren übrigens nicht die breiten Schichten der Bevölkerung, sondern eine relativ vermögende Mittelschicht, denn nicht jeder besaß ein Paar Ochsen.

9. Die Auffassung *Litavins*, Vostanie, passim, daß die slavischen Untertanen des Reiches mehr unter dem Abgabensystem litten als die «Rhomäer» (Griechen), ist m.E. unbegründet. Sie beruht auf der Voraussetzung, daß Byzanz eine koloniale Ausbeutungspolitik im modernen Sinne betrieben und die Untertanen der eigenen Nationalität begünstigt habe. Diese Ansicht wird durch jede beliebige Donationsurkunde der Kaiser widerlegt; die Namen der Paroikoi, die zum jeweils geschenkten Stück Land dazu «gehören», sind slavisch wie griechisch. Es gab keine Rhomäer oder Bulgaren in solchen Fällen, sondern privilegierte und unprivilegierte Schichten (um das Wort «Klassen» zu vermeiden) und das ohne Rücksicht auf ethnische Zugehörigkeit. Es ist nicht zufällig, daß die Urkunden der Herrscher des Zweiten Bulgarischen Reiches sowie Serbiens, später auch die ganze Terminologie des byzantinischen Abgabensystems fast vollständig übernommen haben.

und Futtermittel für die Bedürfnisse des Heeres zu einem vom Staat festgesetzten Preis. Dieser Preis war willkürlich festgesetzt und niedriger als der laufende Marktpreis; das war folglich eine weitere Geldabgabe seitens der Bevölkerung. Dieses System der *synone* (*annona militaris*) wurde unter verschiedenen Namen (*ἐξώνησις*, *σιταρχία* usw.) praktiziert ¹⁰. Ferner wurden für die Bedürfnisse des Heeres auch die Arbeitsmittel der Bevölkerung beschlagnahmt: wir hören z.B., daß Manuel Komnenos, im Zuge der Kriegsvorbereitung gegen den Sultan von Ikonion Kilidz Arslan im Jahre 1160, «zwecks Futtertransport und anderer Dienste eine ungezählte Menge von Ochsen mit den dazugehörenden Wagen aus den Gegenden Thrakiens zu bringen befahl» ¹¹.

Die Bevölkerung, auf solche Weise in ihren unmittelbaren Interessen betroffen, leistete in vielen Fällen Boykott, passiven Widerstand, sie weigerte sich, das in ihrem Gebiet befindliche Heer mit Lebensmitteln zu beliefern ¹² oder sie schritt zum offenen Aufstand gegen den Kaiser.

Der erste größere Aufstand der bulgarischen Bevölkerung ist im Norden Makedoniens im Jahre 1040 ausgebrochen ¹³. Die oben erwähnte Umwandlung der bis dahin geleisteten Naturalabgaben war die Hauptursache für den Aufstand ¹⁴. Man wird jedoch den aufständischen Bulgaren auch eine andere Motivation einräumen müssen: sie waren bestrebt, «das rhomäische Joch abzuschütteln und ihre Unabhängigkeit wie-

10. Zur Entwicklung der *συνωνή* - *annona militaris* vgl. J. Karayannopoulos, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates, München 1958, S. 94-105; vgl. noch Dölger, Beiträge S. 58 und Xanlatos, Beiträge S. 49, 50.

11. Kinnamos, S. 199, 19-21: «χορταγωγίας μέντοι καὶ τῆς ἄλλης ὑπηρεσίας ἕνεκεν ἀμύθητόν τι πλῆθος βοῶν σὺν αὐταῖς ἀμάξαις ἐκ τῶν κατὰ Θράκην ἐκέλευεν ἐλάυνειν χωρίων».

12. Einige Beispiele: im Jahre 1128 beschwerten sich die Soldaten bei Johannes Komnenos, der die von Ungarn zerstörte Festung Braničevo wiederaufbauen wollte, daß es ihnen an Lebensmitteln fehle. Etwas später konnte auch derselbe Kaiser einen Kriegszug gegen die Ungarn aus den gleichen Gründen nicht unternehmen (Kinnamos, S. 109ff.); im Jahre 1172, als sich der Herzog von Sachsen, Heinrich der Löwe, auf dem Weg nach Jerusalem, in der Stadt Ravno (zwischen Belgrad und Niš) aufhielt, wurden ihm trotz der Zustimmung des byzantinischen Statthalters von den Einwohnern keine Lebensmittel geliefert (Arnoldi Lubecensis, Chronikon, S. 118; zitiert nach Str. Lišev, Tretijat krstonosen pohod i Bŭlgarite. In: IIBI 7 (1956) S. 213).

13. Quellen: Skylitzes, S. 409, 87 - 415; Kekaumenos, S. 282, 23-28; Psellos, Bd. II. S. 76, 16-82, 23. Ausführlich behandelt bei Litavrin, Bolgarija S. 378-396 (dort ältere Literatur); vgl. auch Izvori, S. 141-155, Anm. 202-242.

14. Izvori, S. 143-144, Anm. 208 und S. 152, Anm. 232.

derzuerlangen»¹⁵. Nach anfänglichen Erfolgen wurde der Aufstand, nicht zuletzt wegen des Zwistes der Anführer, im Sommer des Jahres 1041 niedergeworfen¹⁶.

Etwas mehr als zwei Jahrzehnte später, im Jahre 1066, berichtet uns Kekaumenos über einen Aufruhr der Bevölkerung seiner Heimatprovinz Thessalien. Seine Schilderung, die einzige Quelle über dieses Ereignis, beruht auf den Memoiren seines Verwandten Nikoulitzas Delphinas, der als Führer der Aufständischen an den Unruhen unmittelbar beteiligt war¹⁷.

Im Mai des Jahres 1066 boten die Einwohner von Larissa, Trikala und Pharsala in Thessalien Nikoulitzas die Führung ihres gegen den Kaiser gerichteten Aufstandes an. Er übernahm sie, angeblich gegen seinen Willen, blieb aber weiterhin, nach seinen Ausführungen, dem Kaiser treu und versuchte mit Konstantinopel Kontakt aufzunehmen. Seine Politik bestand darin, die Aufständischen von ihrem Vorhaben abzubringen und die alte Ordnung in seiner Heimat wieder herzustellen. Es gelang ihm nach einiger Zeit, die Gemüter wieder zu beruhigen, nachdem eine beschwichtigende Botschaft des Kaisers das Hauptverlangen der Aufständischen zu erfüllen versprach. Ursache des Aufstandes war wiederum eine übermäßige Erhöhung der Geldabgaben¹⁸. Von dieser Erhöhung waren alle Schichten der Bevölkerung betroffen, sowohl Bauern als auch Leute, die früher vom Kaiser verliehene Ämter bekleidet hatten¹⁹.

15. Psellos, S. 66, 16-77, 27; *Izvorii*, a.a.O., passim (betont hauptsächlich den antifeudalen Charakter des Aufstandes). *Litavrin*s Meinung (Bolgarija, S. 385) ist m.E. die akzeptabelste, da er beide Momente, das nationale sowie das ökonomische gelten läßt.

16. *Litavrin*, Bolgarija S. 385.

17. Vgl. *Kekaumenos*, S. 252, ⁷ - 268, ¹⁸. Vgl. auch die allgemeinen Angaben von *Attaleiates*, S. 77, ^{10,11}, der von «Wehklagen der Provinzen, denen erhöhte Steueranforderungen auferlegt wurden» (ἡλείπετο γὰρ πολὺς γογγυσμός... τῶν δεχομένων φορολογικᾶς ἐπιωξήσεις ἐπαρχιῶν) spricht. Offenbar gibt Kekaumenos hier den Wortlaut eines Briefes seines Verwandten (συμπένθερος) Nikoulitzas wieder, den dieser nach Ablauf der Ereignisse an seine Familie geschrieben hat. (Vgl. darüber *Kekaumenos*, Kommentar Anm. 906, S. 514 - 515). Zum Verwandtschaftsverhältnis Nikoulitzas-Kekaumenos vgl. noch *Lemerle* *Prolégomènes* S. 46-50, 74-75.

18. *Kekaumenos*, S. 260, ^{17,18}.

19. *Kekaumenos*, S. 256, ¹⁶: unter den aktiven Verschwörern war u.a. ein ex-Protospatharios, Johannes Gremianetes und ein Gregorius Vamvakas. Unverständlich, warum *Litavrin*, Kommentar zu *Kekaumenos*, Anm. 934, S. 527, die Möglichkeit nicht ausschließt, daß der Name Vamvakas slavisch oder vlachisch sei. Dieser Name läßt sich nur aus dem Griechischen erklären: mittelgriechisch βαμβάκιον und Suffix für das nomen auctoris -ᾶς.

Über die ethnische Zugehörigkeit der Aufständischen läßt sich nur so viel sagen: am fanatischsten waren die Einwohner von Larissa, die offenbar von Kekaumenos weder zu den Vlachen noch zu den Bulgaren gerechnet wurden²⁰, dann die Vlachen mit ihren «Archonten», die von den Griechen aufgehetzt wurden²¹, und einige Bulgaren. Offensichtlich waren die letzteren nicht so zahlreich vertreten, denn sie werden im ganzen Bericht nur zweimal beiläufig erwähnt. Es werden keine «Archonten» unter Bulgaren genannt; in erster Linie ist nur von Larissäern und Vlachen die Rede. Man kann folglich aufgrund des Berichtes schwer mit den Forschern einverstanden sein, die diese Episode als einen nationalen Aufstand der unterdrückten Vlachen oder Bulgaren bezeichnen. Ob es ein «antifeudaler» Aufstand war, läßt sich auch schwer sagen, denn es waren auch Leute beteiligt (z. B. der ex-Protospatharios Gremianetes), die von den Verfechtern einer Theorie des Klassenkampfes in der byzantinischen Gesellschaft gewöhnlich zu den Feudalherren gerechnet werden²².

20. Vgl. *Kekaumenos*, S. 258,¹³⁻¹⁶: «Mittags kamen wieder alle zu ihm, die Vlachen sowohl die Bulgaren, die von den Larissäern aufgehetzt worden waren» (ἐν μεσημβρία ἦλθον πάλιν πρὸς αὐτὸν πάντες ὁμοῦ, οἱ τε Βλάχοι καὶ Βούλγαροι ἀνατραπέντες παρὰ τῶν Λαρισαίων) vgl. auch S. 264,²³⁻²⁴ und 264,⁹⁻¹¹ ebd.

21. Vgl. Anm. 20.

22. Während die ältere Forschung diesem Aufstand keine Aufmerksamkeit geschenkt hat (vgl. z. B. *Zlatarski*, *Istorija* II S. 123), ist in der Nachkriegszeit die These von einem nationalen Aufstand der Bulgaren formuliert worden: vgl. *Litavrin*, *Vosstanie* S. 123-124 und *G. Cankova-Petkova*, *Jugozapadnite bŭlgarski zemi prez XI v. spored «Strategikon» na Kekaumen*. In: *IIBI* 6 (1956) S. 614-626. Diese Arbeit war mir unzugänglich. Es fällt mir jedoch schwer, Thessalien - ohne in die Frage, nach dem Vorhandensein von Südslaven dort eingehen zu wollen - als einen Teil der «südbulgarischen Länder» anzusehen. *Litavrin's* These (a.a.O. passim) geht dahin, daß es sich hierbei um einen Aufstand hauptsächlich der Bulgaren handelt, die zusammen mit den Vlachen gegen den byzantinischen Ausbeuter revoltierten, weil dieser der nicht-griechischen Bevölkerung höhere Steuer auferlegte; letzteres wird jedoch nicht belegt. Seine vorgefaßte These versucht er durch ein zu freies Interpretieren der Quelle zu stützen: allzu häufig bezieht er Stellen auf die Bulgaren, wo sie sogar durch den Wortlaut ausdrücklich ausgeschlossen sind. (vgl. jedoch *dens.*, *Bolgarija* S. 309-401 und Kommentar zu *Kekaumenos*, S. 524-525, wo er einige Abschwächungen macht.) Objektiver dargestellt, m.E. in *Izvor*, S. 213 bis 217, insbes. Anm. 72, S. 215-216 (mit weiterer Literatur). Daß es sich ebenfalls hierbei nicht um einen nationalen Aufstand der Vlachen Thessaliens handeln kann, beweist überzeugend *Gyoni*, *L'oeuvre de Kekaumenos* (S. 129-180 eine Übersicht der diesbezüglichen Behauptungen der rumänischen Forscher).

Im Jahre 1072²³ wird erneut von Unruhen im Thema Bulgarien berichtet. Wieder, wie 1040 wegen der zu leistenden zu hohen Abgaben, revoltierte die Bevölkerung in diesem Gebiet. Diesmal wurde sie auch vom serbischen Fürsten von Zeta, Michael, unterstützt, der seinen Sohn Konstantin Bodin mit einem Kontingent von 300 Bewaffneten nach Pri-zen schickte. Dort wurde er durch eine Delegation der vornehmsten Einwohner von Skopia unter Georg Voitech zum Caren der Bulgaren ausgerufen und nahm den Namen Peter an. Nach anfänglichem Erfolg der Aufständischen - das Operationsgebiet dehnte sich von Kastoria im Süden bis Niš im Norden aus - wurden sie im Dezember des gleichen Jahres von den kaiserlichen Truppen geschlagen. Voitech erlag seinen Verletzungen und Bodin-Peter wurde nach Konstantinopel abgeführt²⁴.

Sechs Jahre später versuchte ein gewisser Lekas, der sehr wahrscheinlich albanischer Herkunft war, aus Philippoupolis, die Bevölkerung von Serdika (Sofia) gegen den Kaiser aufzuwiegeln. Er wurde von Pečenegen unterstützt und stand im Bündnis mit einem Dobromir, der in Mesemvria offenbar das gleiche versuchte. Sie änderten jedoch sehr schnell ihre Haltung dem Kaiser gegenüber, nachdem sie erfahren hatten, daß er ein starkes Kontingent gegen sie schickte²⁵.

Dieser relativ alltäglichen Episode (außer der Ermordung des Bischofs von Serdika durch Lekas wurden keine großen Untaten von ihnen vollbracht) wurde von den Forschern mehr Aufmerksamkeit geschenkt

23. Oder 1073. Die Datierung ist strittig; vgl. *Izvori*, S. 177, Anm. 9 und *Skyl. Cont.* (Kommentar), S. 212-215 mit Datierung am 16.-31. August 1073.

24. Hauptquelle *Skyl. Cont.*, S. 162, ¹⁸, 166, ¹³; vgl. noch *Izvori*, S. 177-186 (mit Literatur) und *Lišov*, *Kûm vûprosa* S. 74 ff., der die These von einem nationalen Aufstand der Bulgaren vertritt. Nach Liševs Meinung sei der Aufstand deswegen gescheitert, weil sich die Bewegung spaltete: das Volk sei gewillt gewesen, den Kampf gegen die Byzantiner zu führen, während die lokale Aristokratie - aufgrund gleicher ökonomischer Interessen - probyzantinisch war. Liševs Interpretierung übernimmt *Angelov*, *Bogomilstvoto* S. 378-379 und *Litavrin*, *Bolgarija* S. 402-410, der (S. 409) sie weiterführt und von einer Unvereinbarkeit der Interessen zwischen Volk und Aristokratie spricht, «ein Zeichen für die Vertiefung des Entwicklungsprozesses der feudalen Beziehungen». Für diese These finden sich keine Belege in den Quellen. Die Argumentation basiert auf der Stelle von *Skyl. Cont.*, wo berichtet wird, daß unter den Byzantinern, die von den Bulgaren fliehend Schutz in Kastoria suchten auch ein Mann namens Boris-David war (*Skyl. Cont.* S. 164 ¹⁴, ¹⁶). Auch wenn man auf Grund seines Namens ihn als Bulgaren identifiziert (was nicht sicher ist, denn wie viele Byzantiner trugen schon in vierter und fünfter Generation slavische Namen!) stellt sicher dieser eine nicht einen «Teil der bulgarischen feudalen Aristokratie» dar, wie *Litavrin*, a. a. O. S. 129 meint.

25. *Attaleiates*, S. 302, ^{1,13}; *Skyl. Cont.*, S. 184, 13-21.

als sie es eigentlich verdient hätte. So wollen Angelov²⁶, Dujčev²⁷ darin einen Aufstand der Bogomilen gegen Byzanz sehen. Sie übernehmen ebenso wie Diaconu²⁸ ältere Interpretationen Jirečeks und Vassilevskijs²⁹.

Die Zeugnisse der Quellen bekräftigen nicht die oft vertretene Annahme, daß die Sekte der Bogomilen einen aktiven Widerstand gegen die byzantinische Herrschaft in den bulgarischen Gebieten Makedoniens und Thrakiens geleistet habe. Soweit man aus Quellen mit zweifelhaftem Wert, aus vermeintlich bogomilischen Schriften des 11. Jahrhunderts beurteilen kann, bekräftigen diese die Gegenbehauptung, daß nämlich die Bogomilen sich eher passiv, wenn nicht konformistisch der byzantinischen Herrschaft gegenüber verhalten haben. Gewiß, als Vertreter einer religiösen Richtung (und das waren sie an erster Stelle), die im Gegensatz zum offiziellen orthodoxen Dogma stand, wurden sie von der Kirche und dem Staat (eine Scheidelinie zwischen den beiden Mächten existierte bekanntlich in Byzanz nicht) verdammt und verfolgt. Ein Widerstand der Bogomilen gegen die sie verfolgenden Vertreter des byzantinischen Kaisers wäre folglich nicht auszuschließen.

Die m. E. nicht gerechtfertigte Annahme, daß die Bogomilen in der Zeit der byzantinischen Herrschaft in Bulgarien sozial-politische Reformer waren, daß sie das Sammelbecken des nationalen Widerstandes der unterdrückten bulgarischen Volksmassen gegen den byzantinischen Herrscher darstellten, ist keineswegs neu. Schon die ältere Forschung betonte den nationalistischen und antibyzantinischen Charakter der Bewegung der Bogomilen³⁰. Diese Tendenz hat sich in der neuesten Forschung der

26. *Angelov*, Bogomilstvoto S. 380-381.

27. *I. Dujčev*, Quelques observations à propos des courants dualistes chez les Bulgares et à Byzance aux XIIIe - XIVe siècles. In: *Studi Veneziani* 12 (1970) S. 117-118, mit falscher Datierung ins Jahr 1074.

28. *Diaconu*, Les Petschénegues S. 111.

29. Vgl. *Zlatarski*, *Istorija* II S. 162-163, 495-496 und *Litavrin*, *Bolgarija* S. 515. Ausführlicher über den «Aufstand» von Lekas und seiner mutmaßlichen Herkunft, vgl. jetzt *Ph. Malingoudis*, Ένα ἀβανικό όνομα στις βοζαντινές πηγές. In: *Byzantina* 8 (1976), S. 161-165.

30. Vgl. z.B. *A. Gölferding*, *Istorija* Serbov i Bolgar (Sobranie sočinenij T. 1), St. Petersburg 1868, S. 226; *Zlatarski*, *Istorija* II S. 353-354; *Ivanov*, *Bogomilski knigi* S. 31. Während *Uspenskij*, *Obrazovanie* S. 220 eine, von den Quellen keineswegs belegte aktive Teilnahme der Bogomilen am Aufstand der Aseniden in Erwägung zieht, schreibt ihnen *Jireček*, *Istorija* S. 188 eine aktive Rolle an diesem Aufstand zu.

sozialistischen Länder verstärkt ³¹. Dem Urteil Obolenskis ³² ist wohl voll beizupflichten: «But one should beware of making the unjustifiable assumption that the Bogomils ever formed an organized nationalistic party in Bulgaria... the Bogomils were essentially a religious sect, and if and when they participated in secular events it was for temporary and contingent reasons».

Was die Quellen betrifft, so muß auch Angelov ³³ zugeben, daß es keine direkten Zeugnisse in den Quellen für seine These gibt. Er zitiert folglich als Hauptbeleg für seine Auffassung ein Zeugnis von zweifelhaftem Wert: die sogen. «Bulgarische apokryphe Chronik», eine angeblich bogomilische Schrift, die um die Mitte des 11. Jahrhunderts entstanden ist ³⁴. Puech hat den Nachweis erbracht, daß es sich hierbei keineswegs um eine Schrift bogomilischen Inhalts handeln kann ³⁵. Die These Angelovs ³⁶, daß die Schrift «nationalistische» Tendenzen habe und gegen Byzanz gerichtet sei, wird schon durch eine flüchtige Lektüre des Textes ³⁷ zunichte: in der Reihe der Caren Bulgariens werden ohne chronologische Anordnung, neben bulgarischen und anderen erdachten Herrschern auch einige byzantinische Kaiser genannt, unter anderen auch Basileios II., der «Bulgarentöter» (I); nachdem Basileios den Thron Bulgariens bestiegen habe, habe er «alle feindlichen Staaten und alle heidnischen Völker vernichtet, wie ein tapferer Mann. In den Tagen des Caren Basileios hat das Volk viel Gutes erlebt» ³⁸.

Es ist eine Vereinfachung der Problematik, wenn man ohne das Wesen der verschiedenen dualistischen Sekten auf dem Balkan im byzantinischen Reich genauer zu untersuchen - sie als proletarische Revo-

31. Stellvertretend sei hier die Arbeit von *Angelov*, Bogomilstvoto genannt, die als Handbuch gilt. Vgl. dort S. 360-363 u. passim.

32. *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948, S. 173.

33. a.a.O. S. 366.

34. Vgl. *Ivanov*, Bogomilski knigi S. 273-280, Text S. 280 bis 287.

35. *M.L. Puech - A. Vaillant*, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le prêtre, Paris 1945, S. 129-131.

36. a.a.O. S. 362.

37. *Ivanov*, Bogomilski knigi S. 274, mißt dem Text keine Bedeutung als historische Quelle zu.

38. «I priet' Vasilie car'stvo i pogoubi vse zemle ratnie i ezik poganie, jako nêky mouž' chrabr'. V' d'ni Vasilia carja mnogo blaga byša v' ljudech'», *Ivanov*, Bogomilski knigi S. 286.

lutionen gegen den feudalen Ausbeuter oder als nationale Befreiungsbewegung darstellt³⁹.

In diesem Zusammenhang gilt es, einer bis heute verbreiteten Ansicht - hauptsächlich in der bulgarischen Forschung - zu widersprechen. Der Behauptung nämlich, daß während der byzantinischen Herrschaftszeit in Bulgarien die griechischen Bischöfe eine systematische «Entnationalisierung» der bulgarischen Bevölkerung betrieben hätten. Diese «Rhomäisierung», wie sie Zlatarski genannt hat, bestand hauptsächlich in der Verfolgung und systematischen Vernichtung bulgarischen Schrifttums⁴⁰. Der eifrigste Verfolger der bulgarischen Kultur sei - nach dieser Forschern - der Erzbischof von Ochrid Theophylakt gewesen⁴¹. Diese Ansicht wird von nicht-bulgarischen Forschern nicht geteilt⁴².

Die These der «Rhomäisierung» und insbesondere die angebliche Vernichtung bulgarischen Schrifttums durch Theophylakt ist m.E. nicht begründet. Erstens lassen sich in den Quellen keine Belege dafür finden. Zweitens gibt der vermeintliche Verfolger Theophylakt selber Zeugnis vom Vorhandensein slavischen Schrifttums. Theophylakt, der die Vita des Heiligen Klemens verfaßt hat, zählt darin alle Übersetzungen, die der Heilige angefertigt hat, auf und lobt alle, die sich um ihre Erhaltung und Verbreitung verdient gemacht haben⁴³. Daß dies keine leere Behauptung Theophylakts ist, beweist die Tatsache, daß eine Reihe von Handschriften

39. Dies beweist neuerdings mit guter Argumentation: *N.G. Garsoian*, Byzantine Heresy. A Reinterpretation. In: *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971) S. 85-113. Zur gleichen Problematik (für die Frühgeschichte von Byzanz) vgl. *A.H.M. Jones*, Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise? In: *Journal of Theological Studies*, N.O. 10 (1959) H.2, S. 280-298.

40. *Zlatarski*, *Istorija* II S. 167-410 nennt charakteristisch die ganze Periode von 1018-1185 «Epoche der Rhomäisierung» («Epocha na romeizacijata»). Im großen und ganzen bleibt die Ansicht Zlatarskis in der bulgarischen Historiographie bis heute aufrecht. - Vgl. auch *Litavrin*, *Bolgarija* S. 363ff.; außer der dort angeführten Literatur vgl. *V.N. Zlatarski*, *Prima Justiniana* im Titel des bulgarischen Erzbischofs von Achrida. In: *BZ* 30 (1930) S. 484-489.

41. Außer der in Anm. 40 angeführten Literatur vgl. noch *N. Dragova*, *Kliment Ochridski. Razkaz za nego i vragovete mu*, Sofia 1966. In diesem Buch, das für ein breites Publikum geschrieben ist, liest man u.a., daß Theophylakt die Vita des Heiligen Klemens verfaßt habe, um dadurch seine Schuld an der Vernichtung des bulgarischen Schrifttums verdecken zu können.

42. Vgl. *D. Xanatalos*, Θεοφύλακτος ὁ Βουλγαρίας καὶ ἡ δράσις αὐτοῦ ἐν Ἀχρίδῃ Sonderdruck aus *Theologia* 16 (1938) 15 S., und die Anzeige von *F. Dölger* in *BZ* 39 (1939) S. 218.

43. Vgl. *Vita St. Clementis* in: PG 126, col. 1193-1240, insbes. Cap. XXII.

aus dem 11.-12. Jahrhundert erhalten ist. Aufgrund dessen wird auch der These der Rhomäisierung seitens der Slavistik widersprochen: «On peut alors constater, se basant sur le fait de l'origine des manuscrits slaves à cette époque, que le développement de la civilisation et la littérature slaves n'a guère pu être interrompu sous la domination byzantine, bien qu'il ne fut pas favorisé grandement»⁴⁴.

Archäologische Funde widersprechen übrigens dieser Ansicht nicht: verwiesen sei hier auf die in Preslav gefundene Keramiktafel. Diese Tafel, die von Gošev ins 11.-12. Jahrhundert datiert worden ist, wurde von Schülern benutzt, die darauf slavische und griechische Texte eingeritzt haben. Das spricht, nach Gošev, für das Vorhandensein bulgarischer Lernstätten in Preslav während der Zeit der byzantinischen Besatzung⁴⁵.

Über die Verhältnisse, die in dem byzantinischen Thema Paristrion herrschten, sind wir weniger informiert. All das, was wir über diese Provinz wissen, verdanken wir der Forschung rumänischer und bulgarischer Historiker, die die spärlichen Nachrichten der Quellen allerdings recht unterschiedlich interpretierten. Weil die bisweilen polemische Diskussion keineswegs beigelegt ist und heute noch andauert, würde eine detaillierte Stellungnahme zu weit führen. Es ist jedoch für unsere Thematik notwendig, daß wir kurz die entsprechenden Nachrichten der byzantinischen Geschichtsschreiber besprechen⁴⁶.

Attaleiates, unsere Hauptquelle für diese Ereignisse⁴⁷, berichtet von irgendwelchen Unruhen in der Bevölkerung des Thema Paristrion in den Jahren 1072-1073, ausgelöst durch die schlechte Finanzpolitik des Kaisers Michael VII. Doukas und seiner Berater. Die Bevölkerung der

44. So A. Dostál, Les relations entre Byzance et les Slaves (en particulier les Bulgares) aux XIe et XIIe siècles du point de vue culturel. In: Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, London 1967, S. 167-175, insbes. S. 172-175. Vgl. noch ebd.: «il semble que la domination byzantine aux XIe-XIIe ss. accuse certains traits que ne sont pas entièrement négatifs» (S. 172).

45. Vgl. I. Gošev, Starobulgarski glagoličeski i kirilski nadpisi, Sofia 1961, S. 95, Nr. XXI.

46. Die ganze Vorkriegspolemik zwischen Bulgaren (hauptsächlich Zlatarski und Mutačiev) und Rumänen (Jorga, Banescu) bespricht ausführlich Gyoni, Staatsbildungen. Die Erträge der Arbeit Gyonis, der m.E. das Problem am glücklichsten gelöst hat, haben leider wenig Beachtung gefunden. Litavrin, Bulgarija S. 411-414, der die gleiche Ereignisse bespricht, erwähnt sie nicht.

47. Attaleiates, S. 204, 18-206, 10 und 207-209.

Städte in Paristrion, die ohnehin unter den Plünderungszügen der Nomaden (Pečenegen) zu leiden hatte, mußte den Ausfall der Geldzuwendungen, die sie jährlich aus dem kaiserlichen Fiskus bekam, hinnehmen. In einem kleinen und bisher vieldiskutierten Exkurs teilt uns Attaleiates einiges über die Bevölkerung des Paristrion mit: sie sei ein «Gemisch aus barbarischen Völkern» (mixobarbaroi). Der Ausdruck, der Anlaß zu vielen spekulativen Deutungen geboten hat⁴⁸, und bei den Byzantinern sehr geläufig war⁴⁹, gibt treffend die Bevölkerungsverhältnisse in Paristrion wieder. Dieses Grenzgebiet des Reiches war im Grunde ein «melting pot» verschiedener Völkerschaften: Pečenegen, Bulgaren, Russen und - wir können es nicht ausschließen - «Autochthonen» oder «Proto-rumänen» oder Vlachen⁵⁰. «Denn viele und große Städte liegen nah an dem Donauufer und das Volk, welches sie bewohnt, setzt sich aus allen Sprachen zusammen»⁵¹ fährt Attaleiates fort.

Um dem drohenden Aufstand vorzubeugen, so hören wir weiter, entsandte der Kaiser einen seiner Getreuen - einen Mann namens Nestor, der «aus Illyrien stammte»⁵², und der zum Katepano von Paristrion er-

48. *Gyoni*, Staatsbildungen S. 6 gibt ihn ungenau mit «halbbarbarisch», was im Griechischen ἡμιβάρβαρος gelaute hätte, wieder. Neuerdings versuchte E. Stanesco Les mixobarbares du Bas-Danube au XIe siècle. In: *Nouvelles Études d'Histoire III* (Bukarest 1965) S. 48, dem Ausdruck μιζοβάρβαρος die Bedeutung eines Verfassungsterminus zuzuschreiben, was sicher hier nicht zutrifft. Zu Stanescos Deutungsversuch vgl. die Anzeige von P.S.N. (asturel) in: BZ 60 (1967) S. 432-433 und die treffenden Bemerkungen von V. Tŭpkova-Zaimova, Dolni Dunav, granična zona na vizantijskija zapad. Kŭm istorijata na severnite i severoiztočnite bŭlgarski zemi, kraja na X-XIII v. Sofia 1976, insbes. Kap. V (vgl. dazu meine Besprechung in: *Études Balkaniques* 12 (1976), H. 3, S. 132-135).

49. Im Zuge der Diskussion ist es allen, die sich um die Deutung des Wortes bemüht haben, entgangen, daß das Wort eher pejorativ gebraucht wurde, als mit der Absicht, irgendein Ethnikum genau zu beschreiben. In einem Spottgedicht des 14. Jahrhunderts (ed. *Dujčev*, Bŭlgarsko srednov. S. 130ff.) wird uns ein Bild dessen gegeben, was ein Μιζοβάρβαρος für den Griechen ist: «Er ist der Geburt nach ein Vlache, dem Aussehen nach Albaner und seine ganze Gestalt verrät den Bulgaroalbanovlachen» (a.a.O. S. 136, ⁵⁶⁻⁵⁷). Mixobarbaros ist im Mitteligriechischen lediglich ein Schimpfwort («Mischling», «Bastard») und hat keine andere Bedeutung.

50. Es ist müßig, glaube ich, Spekulationen darüber aufzustellen, welches Volkselement die Mehrzahl bildete und welches das Gepräge der Provinz Paristrion bestimmte. Das Problem wird uns dennoch in einem späteren Abschnitt der Geschichte interessieren und wir werden uns damit befassen müssen.

51. *Attaleiates*, S. 204, ¹⁹⁻²¹.

52. *Attaleiates*, S. 205, ⁹: «ἀπὸ Ἰλλυριῶν δὲ τὸ γένος ἔλκοντα». Dieser archaisierende Volksname wird von den Forschern (je nach Nationalität und Einstellung zum ganzen Komplex) entweder mit Bulgare oder Vlache gleichgesetzt.

nannt wurde. Nachdem er dort angelangt war, machte er jedoch gemeinsame Sache mit den dortigen - nicht zuletzt, weil man ihm sein Haus und Vermögen inzwischen konfisziert hatte -, und von den Pečenegen unterstützt unternahmen sie Raubzüge durch Makedonien und Thrakien.

Anna Komnene⁵³, die über das gleiche Ereignis berichtet, nennt auch die Oberhäupter der Bevölkerung von Paristrion: einen Tatus, der auch Chalis genannt wurde, einen Sesthlavos und einen Satzas. Trotz der etymologischen Irrwege Jorgas und einiger anderer Forscher lassen sich diese Namen aus dem Rumänischen nicht erklären: Seslav ist slavischer und die anderen türkischer Herkunft⁵⁴. Wir sind damit auch jeder Möglichkeit beraubt, diese als Leiter irgendwelcher «autonomen vlachischen Staatskeime» in Paristrion anzusehen, wie es hin und wieder in der rumänischen Historiographie behauptet wird⁵⁵. Wenn wir die Existenz von Vlachen in Paristrion für diesen Zeitabschnitt (11. Jh.) nicht ausschließen, so beruht das eigentlich nur auf Wahrscheinlichkeit. Die Quellen erwähnen sie in der Donaueggend erst ein Jahrhundert später zum ersten Male. Die Ergebnisse der Untersuchung Gyónis (vgl. Anm. 46) haben bis heute nichts an ihrer Gültigkeit eingebüßt: es hat keine vlachischen Staatskeime oder Vojvodschaften in der Donaueggend gegeben, vielmehr verlor Byzanz in den Jahren 1074-1091 lediglich die Kontrolle über dieses Gebiet, weil sich die Grenzwachen im Bündnis mit den Pečenegen gegen das Reich erhoben⁵⁶.

In den letzten zwei Jahrzehnten ist versucht worden, die Frage hinsichtlich der ethnischen Zugehörigkeit der Bevölkerung an der unteren Donau mit Hilfe der Archäologie zu klären. Rumänische Forscher haben versucht zu beweisen, daß mit der Wiederherstellung der byzantinischen Herrschaft an der Donau im letzten Viertel des 10. Jahrhunderts, die Existenz einer «autochthonen» Bevölkerung durch archäologische Funde belegbar ist.

53. Anna Komnene, S. 222.

54. Vgl. Belege bei Moravcsik, Byzantinoturcica II, s.v. Tatous, Satzas.

55. Vgl. Stanescu, La crise S. 61; er spricht von einem unabhängigen Staat in Paristrion, der den Charakter einer «confédération préféodale» oder primitiven Feudalismus trägt. Diese «politische Kristallisierung» habe ihre Wurzel schon im 10. Jahrhundert. Während des ersten bulgarischen Reiches sei ein «processus de démembrement» im Gange gewesen durch die Bildung von «Županaten» und «Vojvodschaften», die schon eine gewisse Autonomie innerhalb des bulgarischen Staates genossen. Es wird vorausgesetzt, daß der ethnische Charakter dieser «politischen Kristallisierungen» autochthon, sprich vlachisch, war (S. 61).

56. Gyóni, Staatsbildungen S. 106.

Die Zeugnisse der materiellen Kultur - hauptsächlich Keramik - seien durch ihre Besonderheiten von den slavisch-bulgarischen zu unterscheiden: Hauptträger der «Dridu-Kultur» (so genannt nach dem Ort, wo die Funde zuerst gemacht wurden) sei die autochthone, protorumänische Bevölkerung. Man könne, so die rumänischen Forscher, mit der Präsenz einer bulgarischen Bevölkerung an der unteren Donau nach der Vernichtung des bulgarischen Staates dort nicht mehr rechnen. Die «Dridu-Kultur», die ein weites Areal südlich und nördlich der Donau umfaßt, bezeuge somit die Initialphase der Ethnogenese des rumänischen Volkes⁵⁷. Dennoch hat die These einer protorumänischen Dridu-Kultur außerhalb Rumäniens keine Resonanz gefunden, ja sie ist glatt widerlegt worden: sowohl die Datierung wie ethnische Zuordnung dieser Kultur ist willkürlich; sie basieren auf vorgefaßten Prämissen, die nicht mit den Ergebnissen der Archäologie in Einklang zu bringen sind⁵⁸.

Für unsere Fragestellung sind m.E. jegliche archäologischen «Beweise» ohne Belang, denn das Problem, um dessen Lösung man sich bemüht, hat mehrere unbekannte Faktoren: a) die Quellen schweigen über die Präsenz der «Autochthonen» an der Donau, b) die Sprachforschung kann auch keine verlässlichen Kriterien zur Lokalisierung der Entstehung des Rumänischen liefern, ja es finden sich in den Quellen keine Reste einer protorumänischen Sprache bis zum Ausgang des Mittelalters.

57. Die umfangreichen Materialien der Ausgrabungen, die in den Jahren 1956-1962 unternommen wurden, faßte zusammen E. Zaharia, *Sapaturile de la Dridu. Contributii la archaeologia si istoria periodaei de formare a poporului roman* (Bibliotheca de arheologia XII), Bukarest 1967; vgl. noch I. Nestor, *Contribution archéologique au problème des Proto-Roumains. La civilisation de Dridu*. In: *Dacia* N.S. 2 (1958) S. 371-382.

58. Die bulgarischen Archäologen lehnen natürlich die Existenz einer protorumänischen Bevölkerung in Paristrion ab, vgl. u.a. I. Božilov, *Kulturata Dridu i Pŭrvoto bŭlgarsko carstvo*. In: *IP* 26 (1970), H. 4 S. 115-124; sie schreiben dieser Bevölkerung eine bulgarische Zugehörigkeit zu. Besonderes Gewicht kommt der sachkundigen Argumentation eines Unbeteiligten zu: Z. Hilczzerowna, *Le problème de la civilisation de Dridu (remarques polémiques)*. In: *Slavia Antiqua*, 17 (1970) S. 161-170. Sie lehnt sowohl Datierung als auch protorumänischen Ursprung ab. In diesem Sinne auch: N. Oikonomidès, *Recherches sur l'histoire du Bas Danube aux Xe-XIe siècles: La Mésopotamie de l'Occident*. In: *RESEE* 3(1965), H. 1-2, S. 57-79. (Die Keramik-Funde von Dridu liefern keine solide Evidenz; sie könnten auch bulgarisch gewesen sein, S. 66-67). Nach Daicovicu ist die Dridu-Kultur eindeutig slavo-bulgarischen Charakters «mit starken byzantinischen provinzial-römischen (moesischen) pontischen Einflüssen», vgl. C. Daicovicu, *Der Ursprung des rumänischen Volkes im Lichte der neuesten Forschungen und Ausgrabungen*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 10 (1967), H. 2, S. 12-13.

Archäologische Funde - seien sie auch als nichtbulgarisch zu klassifizieren - können folglich in diesem Falle nichts von einer protorumänischen Bevölkerung beweisen. Die Archäologie hat, wie jede Disziplin ihre inneren Gesetze: sie kann nicht die Geschichte eines Volkes ersetzen, sondern gibt lediglich Zeugnis vom Entwicklungsprozeß der materiellen Kultur der verschiedenen Völkerschaften eines bestimmten Territoriums und kann Erkenntnisse bestätigen oder modifizieren, die man aus anderen Disziplinen bereits gewonnen hat ⁵⁹.

Man kann folglich mit den rumänischen Historikern nicht einverstanden sein, wenn sie vom Vorhandensein von archäologischen Beweisen sprechen, die die Existenz von Autochthonen und deren staatliche Formation in dem byzantinischen Thema Paristrion im 11. und 12. Jahrhundert bestätigen ⁶⁰.

59. Vgl. darüber die grundsätzlichen Bemerkungen von *F. Filin*, Proischoždenie russkogo, ukrainskogo i belorusskogo jazykov, Leningrad 1972, S. 25. Über die Kooperationsmöglichkeit der Archäologie mit der Sprachwissenschaft zur Klärung der Ethnogenese eines Volkes vgl. *G.S. Knabe*, Vopros o sootnošenii archeologičeskoj kul'tury i etnosa v sovremennoj zarubežnoj literature. In: Sovetskaja archeologija XXIX (1959), H. 3, S. 243-257. Er kommt zu dem Schluß, nachdem er eine Übersicht der verschiedenen Methoden der Archäologie zur Bestimmung der ethnischen Zugehörigkeit einer gegebenen archäologischen Kultur angeboten hat, daß diejenige Methode die effektivste ist, in der sich linguistische und archäologische Daten am engsten gegenseitig ergänzen.- Ein illustratives Beispiel der effektiven Kooperation der Archäologie mit anderen Disziplinen ist die vor ca. 15 Jahren gefundene slavische Keramik aus dem 6. Jahrhundert in Olympia: Man kann sie mit absoluter Sicherheit als solche charakterisieren, denn in dieser Gegend sind altertümliche slavische Toponymien erhalten, die Quellen berichten über eine slavische Einwanderung und die Keramik enthält Asche der Bestatteten, was nur für die Slaven typisch ist (Incineration).

60. Weil es sich hier praktisch um eine einmütige Behauptung der rumänischen Nachkriegshistoriographie handelt, unterlasse ich es, einzelne Arbeiten zu nennen. In dieser Beziehung stimmen die rumänischen Forscher von heute mit ihren «bürgerlichen» Kollegen der Vorkriegszeit überein. (Ausführlich darüber: *D. Ghermani*, Die kommunistische Umdeutung der rum. Geschichte unter bes. Berücksichtigung des Mittelalters, München 1967, insbes. S. 124-136).

KAPITEL II

DER AUFSTAND DER ASENIDEN. VERLAUF DES KRIEGES GEGEN BYZANZ (1186-1190).

Ende 1185 oder in den ersten zwei Monaten des Jahres 1186 wurde die Hochzeit des Kaisers Isaak Angelos mit der zehnjährigen Tochter des Königs von Ungarn, Margarete, in Konstantinopel gefeiert ⁶¹. Um die kaiserliche Hochzeit mit dem gebührenden Luxus feiern zu können, ohne sie jedoch aus der eigenen Kasse zu bezahlen (dazu war er zu «knickerig», nach Niketas), befahl Isaak, aus allen Provinzen des Reiches etwas herbeizuschaffen. Besonders betroffen waren die «Barbaren» am Hämus, «die früher Myser, nun aber Vlachen heißen»; ihre Herden wurden nach Konstantinopel fortgetrieben ⁶².

Georgios Akropolites, der nicht so ausführlich wie Niketas berichtet, ergänzt in diesem Falle die Angaben von Niketas: Wegen der Hochzeitsfeier wurden aus dem ganzen rhomäischen Reich Schafe, Schweine und Ochsen gesammelt. Weil aber die Provinz Bulgarien die

61. *Niketas* S. 368, ⁴²⁻⁴⁶: Der Festredner bei der Hochzeit war Niketas selbst, er ist auch wahrscheinlich der Autor eines Gedichtes, das aus diesem Anlaß geschrieben wurde. (Beide jetzt neu ediert: *Niketas Or.* S. 35-44, 44-46). Zur Chronologie: *Uspenskij*, *Obrazovanie* S. 112; *Moravcsik*, *Byzantium* S. 93; *Brand*, *Byzantium* S. 80; v. *Dieten*, *Erläuterungen* S. 88-90 nehmen das Datum Ende 1185/Anfang 1186 als wahrscheinlicher an. *Zlatarski*, *Istorija* II S. 522-523; *Dujčev*, *Vustanieto* S. 339 (und mit ihnen alle, die den Aufstand der Aseniden früh datieren wollen) plädieren für nicht später als Ende 1185, «vielleicht November 1185» (*Dujčev*, a.a.O.). *Zlatarski*s Argumentation, die auf einer nicht annehmbaren Interpretation der Rede von Niketas basiert (er hat, wie er selber zugibt, den Text nur aus den Zitaten *Uspenskij*s gekannt), ist jetzt durch v. *Dieten* (a.a.O. S. 89, Anm. 103) zurückgewiesen. *Dujčev* (a.a.O.) gibt keine Belege für seine Datierung. Eine Anspielung im Text der Rede (*Niketas Or.* S. 39, ¹⁷) auf ein «Waffenbündnis der Lateiner» («Λατινική δμειχμ(α)») bezieht sich sehr wahrscheinlich auf das deutsch-sizilianische Bündnis vom 26. Januar 1186 (v. *Dieten*, *Erläuterungen* S. 90) und läßt die Datierung der Hochzeit im Februar 1186 als die wahrscheinlichste erscheinen. Im ganzen Text der Rede finden sich (trotz *Uspenskij*) keine Anspielungen auf einen Aufstand in Bulgarien.

62. *Niketas* S. 368, ⁴⁷⁻⁵².

größten Viehbestände des Reiches hatte, so wurde auch das meiste von dort genommen ⁶³.

Diese Angaben des Akropolites, bezüglich des Reichtums an Viehherden Bulgariens, bestätigen das, was wir bereits aus anderen Quellen wissen. Reichsbeamte aus Konstantinopel, die in dieser Provinz verweilten, waren immer beeindruckt von den großen Mengen an Schafen, Ziegen und Rindern, die sie dort sahen. So schrieb einer von ihnen, Gregorios Antiochos ⁶⁴, der um das Jahr 1183 in Sofia war, nach Konstantinopel, daß «das einzige Preisgünstige, was diese Gegend aufbringt, sind ganze Kübel und Kannen voll Milch, die man sich gegen einige Münzen erstehen kann, und ganze Flechtkörbe mit frischem Käse, bis oben gefüllt, kosten nur einige Oboloi» ⁶⁵. Schinken, Wolldecken und Käse aus dieser Provinz waren die besten Geschenke, die ein dortiger Reichsbeamter, Bischof etc. seinen Freunden in die Hauptstadt schicken konnte. ⁶⁶

Durch die Beraubung ihrer Viehherden in ihrem unmittelbaren Interesse betroffen, reagierte die Bevölkerung am Hämus auf die gleiche Weise, wie in vielen solchen Fällen zuvor: sie ließ sich zum offenen Aufstand gegen den Kaiser und dessen Stellvertretern bewegen. Die Anführer des Aufstandes, die «das ganze Volk aufhetzten» ⁶⁷, waren die beiden Brü-

63. *Akropolites* S. 18 ^{10,15}.

64. Über ihn vgl. *J. Darrouzès*, Notice sur Grégoire Antiochos (1160 à 1190). In: REB 20 (1962) S. 61-86; *A.P. Každan*, Grigorij Antioch. Žizn' i tvorčestvo odnogo činovnika. In: VV XXVI (1965) S. 77-99.

65. Ediert v. *J. Darrouzès*, Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1163. In: Byzsl. 23 (1962) S. 276-284 und 24 (1963) S. 65-86: «τοῦτον μόνον εὖνον κομίζειν οἶδεν ὁ τόπιος δλους μὲν γαυλοὺς καὶ κισσύβια πλήρη γάλακτος ἀποδομένα δραχμῶν, δλους τε ταρσοὺς τυροῦ πλήθοντος ἀρτιπαγοῦς καὶ σαλεύοντος ἄσσας πρίων τιμωμένους καὶ λεπτῶν κεραμάτων καὶ ὀβολῶν» (a.a.O. S. 280, ⁷²⁻⁷⁵). Die Briefe des Antiochos werden ausgewertet von *G. Cankova-P. Tivčev*, Novi dann i za istorijata na Sofijskata oblast prez poslednite desetiletija na vizantijskoto vladичество. In: IIBI 14-15 (1964) S. 315-323. Vgl. noch *diegl.*, Novi dann i za bita i materialnata kultura na naselenieto v zapadnite bŭlgarski zemi prez XII v. In: Archeologija VI (1964) H. 2, S. 41-45.

66. Vgl. den Brief des Erzbischofs von Philippoupolis (Plovdiv) Michael Italikos an seinen Freund Theodoros Prodromos aus dem Jahre 1147, ediert v. *R. Browning*, Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis and Theodore Prodromos. In: Byzantinobulgarica I (Sofia 1962) S. 279-297, insbes. S. 285, ^{88,89} und S. 291-292 (Kommentar).

67. *Niketas* S. 369, ^{58,59}: «τὸ ἔθνος δλον ἀνασελῶσαντες», Drei Seiten weiter erwähnt, Niketas das Wort γένος für die Bulgaren und die Vlachen (vgl. dazu infra Anm. 166). Liegt hier ein Bedeutungsunterschied zwischen γένος und ἔθνος vor? Meine

der Peter und Asen. Durch ein Erlebnis, das sie einige Monate zuvor im kaiserlichen Lager hatten (im November 1185), hatten sie einen Grund, besonders verbittert gegen den Kaiser zu sein⁶⁸. Nach einer Versammlung der «Vlachen und Bulgaren»⁶⁹, die vielleicht nur Niketas' Feder entsprungen ist, hat das ganze Volk im Frühling des Jahres 1186 zu den Waffen gegriffen.

Wo hat der Aufstand stattgefunden? Zlatarski läßt ihn in Tŭrnovo anfangen und lokalisiert ihn genauer auf einen Hügel der Stadt (heute Carevec)⁷⁰. Obwohl nirgends in den Quellen Tŭrnovo als der Ausgangspunkt des Aufstandes genannt wird, plädiert Zlatarski dafür, weil Tŭrnovo die spätere Hauptstadt des Zweiten Bulgarischen Reiches war. Dort befindet sich eine Kirchenruine, die - nach Zlatarski - die von den Führern des Aufstandes errichtete Kirche des Heiligen Demetrios sei. Dies ist freilich eine Hypothese Zlatarskis, die in Widerspruch zu Niketas Mitteilungen steht. Niketas sagt, daß die «Versammlung» der Aufständischen «irgendwo im Hämus» («kata ton aimon»)⁷¹ stattgefunden habe. Anschließend ergossen sich die «Barbaren» über die «jenseits von Hämus liegenden Landstädte und Gutshöfe»⁷². Dann griffen sie Preslav an, die alte Hauptstadt des ersten bulgarischen Staates. Sie ließen aber von diesem Unternehmen ab, «als sie sahen, daß eine Belagerung nicht ohne

Vermutung, daß Niketas hier *genos* im Sinne von «Teil des ἔθνος», «Stamm» (cf. *Herodot.*, I, S. 56) gebraucht, und daß zum ἔθνος, nach Niketas das γένος der Bulgaren und das der Vlachen gehören, konnte ich nicht bekräftigen. Eine diesbezügliche Untersuchung des ganzen Textes hat sich als negativ erwiesen. Es scheint, daß für Niketas γένος und ἔθνος meist Synonyma sind. In keinem Falle gebraucht er *genos* mit der Bedeutung von «sexus»!

68. Darüber ausführlicher hier Kap. III.

69. Niketas S. 371,¹⁵. Ausführlicher darüber Kap. V.

70. Zlatarski, *Istorijsa* II S. 440 und mit ihm Litavrin, *Bolgarija* S. 435, Dujčev, *Vŭstanieto* S. 346.

71. Niketas S. 368,⁵⁰

72. Niketas (ed. Bonn) S. 486,^{15,16}: «καὶ κατὰ τῶν ἀποθεν τοῦ Αἵμου κομπολέων καὶ συγκλήσεων ἐμπλατύνονται». Niketas (ed. v. Dieten) S. 372^{40,41}: «Und sie gingen aus dem sogenannten Zygos hinaus». Zygos («Kette») war der Volksname des Hämus-Gebirges (vgl. darüber ausführlich Dujčev, *Bŭlgarsko srednov.* S. 151ff.). Daß der Aufstand im Hämus stattgefunden hat, bestätigt auch eine andere Quelle; vgl. Bachmann S. 94: «Der dicke und frevelhatt gesinnte Mensch, dieses westliche Übel, der den Nacken hoch erhoben und den Platz zerstampelt hatte, den der Pöbel des Volkes «Zygos» zu nennen pflegt.» (Übersetzung Bachmanns, Text S. 17^{14,17}) Gemeint ist hier Asen und der Ort des Aufstandes (vgl. auch Dujčev, a.a.O. S. 155).

Gefahr wäre»⁷³, zogen den Hämus hinab (ὕποκατέρχονται) und überfielen die Städte, die südlich dieser Gebirgskette lagen.

Isaak zog gegen sie an der Spitze seiner Truppen persönlich aus⁷⁴. Die Aufständischen vermieden einen Kampf auf offenem Terrain und zogen sich wieder in das Hämus-Gebirge zurück. Sie führten von den schwer zugänglichen Gebirgsgegenden aus einen Guerilla-Krieg gegen die kaiserlichen Truppen. Niketas läßt in seiner Erzählung dann eine Finsternis eintreten, die «die Berge an dem engen Weg, wo sich die Barbaren festgesetzt hatten, überschattete»⁷⁵. So konnte der Kaiser mit seinen Truppen sie überfallen und leicht auseinanderjagen. Peter und Asen ergriffen dann die Flucht, überquerten die Donau und suchten Schutz bei den dort weilenden Kumanen⁷⁶.

Isaak glaubte damit, die Ordnung in dieser Provinz wiederhergestellt zu haben. Er traf keine Maßnahmen, die dortigen Städte mit Garnisonen zu besetzen und ließ nur «Getreidehaufen in Flammen aufgehen»⁷⁷, und kehrte nach Konstantinopel mit seinen Truppen zurück⁷⁸. Diese Leichtfertigkeit Isaaks wurde ihm auch nach seiner Rückkehr, so Niketas, prompt zum Vorwurf gemacht: ein Richter (Leon Monasteriotes) rügte Isaak, die Anordnungen des Kaisers Basileios II., der den ersten bulgarischen Staat unterworfen hatte, mißachtet zu haben. Dieser habe genaue, im Sosthenios-Kloster aufbewahrte Anweisungen hinterlassen, wie der jeweilige Kaiser zu verfahren habe, falls sich die «Vlachen» nochmals gegen das Reich erheben würden. Diese Anweisungen, insbesondere die Errichtung militärischer Stützpunkte in der ganzen Provinz, habe Isaak aber nicht eingehalten⁷⁹.

73. Niketas S. 372^{45.47}.

74. Ein Zeichen dafür, daß in jener Provinz (Paristrion) die byzantinische Präsenz bereits sehr schwach war, ist, daß die dort stationierten Truppenkontingente nicht imstande waren, die Ordnung wiederherzustellen. Zlatarski, Istorija II S. 442-443 «ergänzt» in seinem Werk die knappen Angaben Niketas' und läßt die beiden Brüder Verhandlungen mit dem Stadtkommandanten von Preslav führen. Anschließend sei die ganze Garnison in die Reihen der Aufständischen übergetreten und habe auf ihrer Seite weitergekämpft.

75. Niketas S. 372^{51.54}

76. Ebd. S. 372^{54.373} 59

77. Ebd. S. 373^{63.64}. Diese Mitteilung hilft uns den ersten Feldzug Isaaks in den Sommer (Juli) 1186 zu datieren.

78. Auf diesen ersten Feldzug Isaaks bezieht sich ein Epigramm, das Theodor Balsamon im Auftrag Isaaks schrieb (neu ediert v. Дуйчев, Българско среднов. S. 48-49). Isaak fand im Hause eines der Aufständischen (Peters) eine Ikone des Hlg. Demetrios, die er mit großer Ehre nach Konstantinopel wieder zurückbringen ließ.

79. Niketas, S. 373^{68.78}. Von einer solchen Anweisung Basileios II. (der freilich gegen die Bulgaren und nicht gegen die Vlachen gekämpft hat) ist sonst nichts be-

Nachdem die beiden Brüder sich das Waffenbündnis der Kumanen jenseits der Donau gesichert hatten, kehrten sie in ihre Heimat zurück. Sie fanden sie ohne Truppen des Kaisers, aber «es genügte ihnen nicht, daß sie in Sicherheit waren und sich die Herrschaft über Mysien aneignen konnten, sondern es schien ihnen unerträglich, wenn sie nicht die Rhomäer aufs schwerste schädigten und das Reich der Bulgaren und Myser vereinigen, so wie es einst war»⁸⁰.

Anstatt selber wieder ins Feld zu ziehen⁸¹, zog es Isaak diesmal (Herbst 1186) vor, seinen Onkel, den Sebastokrator Johannes, gegen die mit Kumanen verstärkten Truppen der beiden Brüder zu schicken. Dieser führte den Krieg erfolgreich, geriet jedoch bald beim Kaiser in den Verdacht, nach der Kaiserwürde zu streben⁸². Er wurde von einem Schwager des Kaisers, dem kaisar Johannes Kantakuzenos, im Oberkommando abgelöst. Letzterer aber beging den Fehler, die Kampfkraft des Feindes falsch einzuschätzen. Nachts wurde dann sein Lager, das er ungenügend bewachen ließ, von den Truppen Peters und Asen angegriffen und sein Heer auseinandergetrieben. Das ganze Lager, sogar die persönliche Ausrüstung des kaisar fiel Peter und Asen als Beute zu⁸³. Nach diesen beiden Fehlschlägen wurde schließlich Alexios Branas geschickt. Er aber kümmerte sich wenig um die Kriegsführung, vielmehr versuchte er,

kannt. Hat vielleicht hier Niketas indirekt die Leichtfertigkeit Isaaks zu kritisieren versucht, indem er diese Episode erdacht hat? *Stanescu*, *Byzantinovlachica* S. 419-421 zitiert den Passus (in einer sehr freien Übersetzung) und will damit seine These begründen, daß bereits eine zweihundertjährige Tradition «der byzantinisch-vlachischen» Beziehungen bestanden hätte, und daß Basileios II. auch gegen die Vlachen gekämpft habe. Er schreibt Monasteriotes auf Grund seines Namens (*μοναστήριον* = «Kloster») die Oberaufsicht der Klöster Konstantinopels zu, wo, nach *Stanescu*, die Staatsarchive aufbewahrt wurden. Die bisweilen kritischen Äußerungen Niketas über Isaak erläutert *F.H. Tinnenfeld*, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie*. Von Prokop bis Niketas Choniates, München 1971, S. 158-179 (er erwähnt diese Episode, die m.E. auch eine Kritik an Isaaks Politik ist, nicht).

80. *Niketas* S. 374, ^{79, 87}. Man muß hier, glaube ich, *Zlatarski*, *Istoriija II* S. 456-457, Anm. 3 und *ders.*, *Potekloto* S. 29-41 zustimmen. Unter Myser, wenigstens in dieser Stelle, versteht Niketas nicht die Vlachen allein, sondern die Bevölkerung des Paristrion, Bulgaren und Vlachen. Aus dieser Stelle wird auch die Absicht Peter und Asens deutlich, die beiden Provinzen des alten bulgarischen Reiches (die Themen Paristrion und Bulgarien) wieder in einem erneuerten Staat zu vereinen.

81. Vgl. dazu *infra* Anm. 186.

82. *Niketas* S. 374, ^{88, 95}.

83. *Niketas*, S. 374, ¹ 376 ²⁶

sobald er mit dem Oberbefehl der Truppen betraut war, den Kaiser zu stürzen und belagerte die Hauptstadt des Reiches ⁸⁴.

Nachdem er Branas besiegt hatte, zog Isaak im Herbst 1187 ein zweites Mal gegen die Bulgaren und Vlach. Diese, von den Kumanen unterstützt, drangen bis Adrianoupolis im Süden vor und plünderten das Gebiet um Agathoupolis und die Küstenstädte des Schwarzen Meeres südlich von Anchialos (heute Pomorje). Isaak erreichte Adrianoupolis in größter Eile und bildete dort eine Streitmacht von 2000 ausgesuchten Kriegern, die er mit Waffen und Pferden versah. Der Feind hatte sich inzwischen weiter nach Norden abgesetzt, und so beschloß der Kaiser, ihn zu verfolgen. In der Nähe von Berroe (heute Stara Zagora) angelangt, hörte er, daß sich in der Gegend sechstausend Kumanen aufhielten, die gerade von einem Plünderzug heimkehrten und zehntausend Gefangene, Vieh und große Beute mitschleppten. Er befahl einen Sofortangriff, bevor die Kumanen die Gebirgsgegend erreicht und sich in Sicherheit begeben hatten. Nach ihrer gewohnten Kampfweise ergriffen sie zunächst die Flucht. Als dann die sie verfolgenden Reiter des Kaisers ermüdeten und ihre Formation nicht mehr aufrecht halten konnten, machten die Nomaden kehrt und schlachteten die Soldaten des Kaisers ab. Es schien zunächst, als ob die Schlacht für die Byzantiner verloren wäre. Dann wendete aber Isaak eine Kriegslist an: er befahl seiner persönlichen Leibgarde, die Trompeten zu blasen und mit vielen Kriegsbannern voranzumarschieren, um dem Feind den Angriff neuer Kontingente vorzutäuschen. Die Kumanen ergriffen darauf die Flucht, und so konnte Isaak wenigstens einen Teil der Gefangenen retten und die Kumanen von den Gegenden südlich der Hämus-Kette vertreiben. Da die Jahreszeit ungünstig war - der Winter war bereits eingebrochen - gab er seine Pläne, die Kumanen und Vlach-Bulgaren zu verfolgen, auf. Er ließ sein Heer in Sofia überwintern und kehrte nach Konstantinopel zurück ⁸⁵.

84. Vgl. hier Kap. VII.

85. *Niketas*, S. 394 ^{18,32}; 396⁶⁸-398 ⁴². *Niketas* hatte an dieser Kriegsexpedition teilgenommen; er war als Geheimschreiber (βασιλικὸς γραμματικὸς) des Kaisers dabei (vgl. *Niketas* S. 397, ^{87,88}). Er ist auch der Verfasser eines Sendschreibens des Kaisers an den Patriarchen und die Synode in Konstantinopel, in dem der Kaiser seinen Sieg in Lardea kundtat (*Niketas*, Or. S. 6^{32a}-12³⁰). Dieses Schreiben benutzte später *Niketas* als Vorlage für sein Geschichtswerk; vgl. noch *Zlatarski*, *Istoriija* II S. 459-465, der freilich die Schlacht um ein Jahr früher datiert: Mitte Oktober 1186 (ebd. S. 461); *Bachmann* S. 76-86 datiert 8. Oktober 1187; v. *Dieten*, *Erläuterungen* S. 66-77, Anm. 96 (am. 13. oder 12. Oktober 1186).

Im Frühling des folgenden Jahres (1188) zog Isaak ein drittes Mal gegen die Aufständischen, diesmal mit der Absicht, den Feind in seinem Kernland zu treffen. Er zog von Sofia aus, überquerte mit seinen Truppen den Hämus und belagerte drei Monate die Stadt Lobitzos (heute Loveč), jedoch ohne sichtbare Ergebnisse. Niketas berichtet über keine Schlachten, er erwähnt nur, daß es dem Kaiser gelungen war, den jüngsten Bruder Peter und Asens, Johannes (den späteren Caren Kalojan), sowie Asens Frau gefangenzunehmen. Isaak kehrte mit diesem Teilerfolg heim, jedoch «trat eine Verschlechterung der Dinge ein»⁸⁶.

Im Sommer des Jahres 1189 durchzog das Heer des dritten Kreuzzuges unter Friedrich Barbarossa die byzantinischen Gebiete auf dem Balkan. Friedrich, der zu dieser Zeit dem byzantinischen Kaiser feindlich gesinnt war⁸⁷, wurden von den um ihre Unabhängigkeit strebenden Anführern der Serben und Bulgaren Bündnisangebote unterbreitet. Stefan Nemanja erschien vor dem deutschen Kaiser in Niš und gab seine Bereitschaft kund, ihm den Vasaleneid zu schwören, falls ihm der deutsche Kaiser die Unabhängigkeit seines Landes von Byzanz garantieren würde⁸⁸.

Peter, der Bruder Asens, bot Barbarossa vierzigtausend kumanische Krieger, falls dieser ihm die Krone «Griechenlands» überlassen würde. Friedrich ging jedoch auf diese Angebote nicht ein, er wollte nicht von dem Hauptziel seiner Expedition, der Wiedereroberung des Heiligen Landes, abweichen. Er war eher an einer Beilegung seines Streites mit Isaak interessiert, was durch den Frieden von Adrianopel (Februar 1190) geschah, der es ihm ermöglichte, seine Truppen über den Bosphorus nach Kleinasien überzusetzen⁸⁹.

86. Niketas S. 399, ⁴⁹⁻⁵³, wie lange Kalojan als Geisel in Konstantinopel verbracht hat, ist unbekannt. Niketas S. 472, ²⁵ sagt «ἐφ' ἱκανόν» (eine lange Zeit), später gelang Kalojan die Flucht. Zlatarskis Meinung (Istorija II S. 467-470) ist, daß es zu einem Friedensabschluß mit Anerkennung des Staates der Bulgaren seitens Isaaks kam, wobei Kalojan als Garantie freiwillig mit den Byzantinern ging.

87. Isaak mißachtete die Klauseln des ein Jahr zuvor abgeschlossenen Vertrages und behielt die Gesandten des deutschen Kaisers in Konstantinopel gefangen (vgl. darüber ausführlich Brand, Byzantium S. 166-188).

88. Vgl. darüber Paulová, Učast insbes. S. 287ff. Ihre Ausführungen sind der unbefriedigenden Darstellung von Guiland, Byzance vorzuziehen.

89. Niketas, S. 401, ¹⁹⁻⁴⁰⁴, ⁹³. Vgl. noch die Arbeit von Lišov, der die Zeugnisse der Quellen ausführlich bespricht (Str. Lišov, Tretijat krástonosen pochod i Búlgarite In: IIBI 7 (1956) S. 205-236).

Nach dem Abzug der Truppen Barbarossas aus Thrakien begann Isaak erneut einen Kriegszug (Sommer 1190) ⁹⁰. Diesmal wählte er einen anderen Weg: seine Truppen ließ er durch die byzantinische Flotte auf dem Wasserweg transportieren und in Anchialos landen. Er konnte auf diese Weise mitten im Lande des Feindes operieren. Diesmal aber fand sich Isaak in einer anderen Lage als vier Jahre zuvor: alle Städte waren stark befestigt mit neuerrichteten Mauern und Türmen und die Bevölkerung schien diesmal viel entschlossener zur Verteidigung ihrer Städte zu sein. Die Verlegenheit des Kaisers umschreibt Niketas: «Er konnte nichts unternehmen, was der Anwesenheit eines Kaisers würdig gewesen wäre» ⁹¹. Nachdem er zwei Monate mit der Belagerung von Tŭrnovo, wo sich nun Asen aufhielt, vergebens verbracht hatte, befahl Isaak die Rückkehr, nicht zuletzt, weil bereits der Herbst angebrochen war, die von den Kumanen aus dem nördlichen Donaugebiet für ihre Überfälle bevorzugte Jahreszeit ⁹². In ihrer Eile, in eine sichere Gegend südlich des Hämus zu gelangen und die Stadt Berroe zu erreichen, suchten sich die byzantinischen Truppen den kürzesten Weg durch die Täler des Hämus. Danach war es eine leichte Angelegenheit für die Bulgaren und die Vlach, das schwer bewegliche Heer Isaaks in den engen Pässen eingeklemmt zu halten und zu vernichten: «Wie Schafe wurden die unseren eingepfercht, und die Feinde richteten ein Blutbad an und erschlugen jeden, der ihnen gerade unter die Hände kam» ⁹³.

Mit Mühe konnte Isaak sein Leben retten, und mit einigen Resten seiner Armee nach Konstantinopel gelangen: «... und die, gleich dem Kaiser, ihr Leben gerettet hatten, waren nackt und sehr wenig in der

90. Niketas S. 428, ^{62ff}. *Akropolites* S. 19, 1-20 ⁸. Niketas hielt eine Abschiedsrede an den Kaiser (*Niketas*, Or. S. 3-6), aus der hervorgeht, daß der Kaiser im Hochsommer 1190 Konstantinopel verließ. Dort sagt er u.a., daß «der Aufgang des Hundsterns und die Glut des Sirius» den Kaiser nicht von seinem Vorhaben abhalten werden (ebd. S. 5, ^{26,27}). Die «Hundstage» (zw. 24. Juli und 24. August) standen also bevor. Vgl. auch *Bachmann* S. 88.

91. *Niketas* S. 428 ^{66,67}

92. *Niketas*, ebd.; *Akropolites* S. 19, ^{9,13} mit Ergänzungen: Isaak sei von einem Bulgaren in die Irre geführt worden, der dem Kaiser vorgelogen habe, die Kumanen hätten bereits die Donau überquert.

93. *Niketas* S. 430, ^{13,15}; Beschreibung der Schlacht ebd. S. 429, ⁸²⁻⁴³⁰, ¹³ und *Akropolites* S. 19-20. Vgl. *Zlatarski*, *Istoriija* III S. 71-72 (Identifizierung des Ortes der Schlacht mit dem Hämuspaß Treven zwischen Tŭrnovo und Stara Zagora.).

Anzahl...»⁹⁴. «Als der Kaiser in die Herrscherstadt einzog, trug er seine Stirn etwas weniger hoch» erzählt Niketas⁹⁵.

Diese Schlacht ist auch ein Wendepunkt in der Geschichte des Aufstandes der Vlach und Bulgaren am Hämus. Byzanz hatte nicht mehr mit Aufständischen zu kämpfen, sondern mit einer Bevölkerung, die zur Verteidigung eines Territoriums, das sie nun als das eigene ansah, entschlossen war. Das Thema Paristrion war von nun an für Byzanz verloren, das Reich sah sich einem neuen Staat auf dem Balkan gegenüber: dem Zweiten Bulgarischen Reich. «Von dieser Zeit an wurde das Volk der Bulgaren hochmütig... von dieser Zeit an wurde den Rhomäern nicht wenig Unglück von den Bulgaren beschert»⁹⁶.

94. *Akropolites* S. 19-20 «οἱ δὲ διασωθέντες μετὰ τοῦ βασιλέως γυμνοὶ τε ἦσαν καὶ ὀλίγοι πάνυ».

95. *Niketas* S. 431, 46-47.

96. *Akropolites* S. 19-20: «ἐντεῦθεν ἐφουσιώθη τὸ τῶν Βουλγάρων γένος... ἐντεῦθεν οὐκ ὀλίγα πράγματα τοῖς Ρωμαίοις ἐκ τῶν Βουλγάρων ὑπῆρχεν».

KAPITEL III

ZUR HERKUNFT DER ASENIDEN.

Niketas beschreibt den Anfang des Aufstandes am Hämus wie folgt: «Die Anführer des Aufruhrs, die das ganze Volk aufhetzten, waren die beiden Brüder Petros und Asan. Und die beiden hatten immerhin einigen Grund für ihr Tun. Sie waren nämlich einmal zum Kaiser, der in Kypsella sein Zelt aufgeschlagen hatte, gekommen und hatten ihn gebeten, er möge sie in das rhomäische Heer aufnehmen und ihnen dafür ein kleines, wenig aufwerfendes Stück Land am Haimos durch eine kaiserliche Urkunde verleihen. Sie wurden aber mit ihrer Bitte abgewiesen. Es waltete ein übermächtiges Verhängnis. Sie murrten, weil sie sich mißachtet glaubten, und ließen aus Ärger über ihre vergebliche Bitte auch manch hitziges Wort von einem Aufstand fallen und was sie nach ihrer Rückkehr alles unternehmen würden, besonderes Asan, der von beiden der Verwegenere und Rohere war. Er erhielt deshalb als Strafe für seine Unverschämtheit auf Befehl des Sebastokrators Johannes Schläge ins Gesicht. Unverrichteter Dinge und entehrend behandelt, kehrten sie zurück. Was aber diese gottlosen Verbrecher gegen die Rhomäer ins Werk setzten, welche Worte könnten das schildern?»⁹⁷

Fast einstimmig wird diese Bitte der beiden Brüder um ein kleines Stück Land als eine Bitte um Verleihung einer «Pronoia» interpretiert⁹⁸.

97. *Niketas* S. 396, ^{58.72}.

98. Pronoia waren Landschenkungen mit angesessenen Bauern («Paroikoi»), die sowohl an «Rhomäer» als auch an «Barbaren verliehen wurden für Militärdienst. Diese Art der Verleihung setzt in der späten Epoche der Komnenen in Byzanz ein. Grundlegend (wenngleich nicht unbestritten): *Ostrogorski*, Pronija. Für eine gegensätzliche Meinung vgl. *Lemerle*, *Recherches passim*. Seit *Uspenskij* (*Obrazovanie* S. 106 und *ders.*, *Značenie vizantijskoj i južnoslavjanskoj pronii*. In: *Sbornik statej po slavjanovedeniju, sostavlennyj i izdannij učnikami V.I. Lanskogo*, St. Peterburg 1883, S. 1-32) nimmt man an, daß es sich hier um eine nicht gewährte Pronoia handelt (so *Zlatarski*, *Istorija II* S. 412 u. 435ff.; *Dujčev*, *Vŭstanieto* S. 340; *Ostrogorsky*, *Geschichte* S. 333 und *ders.*, *Pronija* S. 169; vgl. jedoch Anm. 110 infra). Unbegründet und übertrieben sind die Interpretationen *Mutaŭčiev*, *Proizchodŭt* S. 155: Peter

Niketas sagt nichts über die soziale Stellung der beiden Brüder, der Umstand allerdings, daß er Peter und Asen vor dem Kaiser auftreten läßt, spricht dafür, daß sie nicht dem gemeinen Volk angehörten, und daß sie auf Grund irgendeiner Funktion, die sie ausübten, Zugang zum kaiserlichen Hof hatten. Diese indirekte Angabe allerdings veranlaßte viele Historiker Hypothesen hinsichtlich Herkunft und sozialer Stellung der beiden Brüder aufzustellen, ohne sie durch irgendwelche Quellenangaben bekräftigen zu können ⁹⁹.

Niketas ist jedoch nicht der einzige, der den Zwischenfall in Kypsellä für die Nachwelt festgehalten hat. Folgender Passus aus der Erzählung Roberts de Clari wurde in diesem Zusammenhang fast überhaupt nicht berücksichtigt: «... and this John was once a sergeant of the emperor, having charge of one of the emperors horse farms, so that when the emperor sent for sixty horses or a hundred, this John would send them to him. And he used to come to court every year, before he came into ill favor at the court. And he went there one day, and a eunuch, one of the attendants of the emperor, did him a villainous deed; he stuck him across the face with a whip, from which he had great dole. And for this evil deed that was done to him, John the Vlach left the court in wrath and went away to Vlachia... When John the Vlach was come there, he began to win over the high men of Vlachia, like one who was a rich man and had some power and he began to promise and to give to one and to another and he wrought so that all those of the country were soon subject to him, and he was lord over them.» ¹⁰⁰.

Freilich spricht hier Robert de Clari nicht etwa über Peter oder Asen sondern über Kalojan, aber es unterliegt keinem Zweifel, daß er hier die Person Kalojans mit der seines älteren Bruders verwechselt, und das gleiche Ereignis wie Niketas erzählt ¹⁰¹. Wenn man beide Schilderungen nebeneinander betrachtet, zeigen sich folgende Gemeinsamkeiten: a) Asen wird beleidigt und gehohlet von einem «Eunuchen» (Sebasto-

und Asen verlangten «das militärische Oberkommando in Donau-Bulgarien, verbunden mit der Verwaltung einer dortigen Festung» und *Angelovs* (in: IP XIV (1958) H. 4. S. 119): Peter und Asen seien Pronoiarioi gewesen sogar vor ihrem Auftreten in Kypsellä.

99. So z.B. *Andreev-Angelov*, *Istoriija* S. 125: Peter und Asen entstammten der «feudalen Aristokratie» des Paristrion, sie waren Bojaren.

100. *Robert de Clari* S. 87.

101. Vgl. die Anmerkung des Übersetzers ebd. S. 86, Anm. 85. Andere Teile der Chronik Robert de Claris, die mit Niketas' Geschichte übereinstimmen: Robert de Clari S. 49-57 zu Niketas S. 340-351 (die Ereignisse vom September 1185, Sturz des

krator Johannes); b) er verläßt wütend den Hof; c) er organisiert anschließend den Aufstand in «Vlachia». Dieser Kern der Geschichte, den beide Berichte gemeinsam haben, läßt sich wiederum wechselseitig aus beiden Erzählungen ergänzen. Jede gibt Antwort auf eine Frage, die die andere verschweigt: Niketas erzählt, warum Asen gehohlet wurde, Robert de Clari sagt, warum Asen vor dem Kaiser auftreten durfte und beantwortet somit die Frage nach der sozialen Herkunft Asens.

Diese Angabe Roberts de Clari steht nicht im Widerspruch mit allem was wir über Asen wissen: als kumanisch-bulgarischer Mischling ist es nur natürlich, daß er eine Art Pferdezucht in Paristrion betrieb und somit für die Bedürfnisse des kaiserlichen Heeres nützlich war.

Daß kumanische Viehzüchter im byzantinischen Territorium geduldet, ja sogar vom Kaiser durch Schenkungen gefördert wurden, bezeugt folgende Quelle, die für unsere Fragestellung hier nicht ganz irrelevant sein dürfte. Ein «Prostagma»¹⁰² des Kaisers Andronikos Komnenos vom Februar des Jahres 1184¹⁰³, erwähnt einige Kumanen in der Provinz Moglena (West-Makedonien), die ihre Viehherden in dieser Gegend weideten¹⁰⁴. Sie werden neben Vlachen und Bulgaren genannt, sind aber im Gegensatz zu diesen frei¹⁰⁵; sie betreiben Viehzucht auf eigene Rechnung und ihr Anrecht auf zwei Paroikoi wird vom Kaiser nicht einmal bestritten¹⁰⁶. Die Urkunde erwähnt freilich nicht, um was für eine Art Vieh es sich hier handelt. Man kann aber, von allem was wir über dieses Nomadenvolk wissen, mit großer Sicherheit annehmen, daß die Kuma-

Andronikos Komnenos durch Isaak Angelos-vgl. dazu: *E.H. McNeal*, *The Story of Isaak and Andronicus*. In: *Speculum* IX (1954) S. 324-329, insbes. S. 327-329; ferner Robert de Clari S. 59-62 zu Niketas S. 381-388 (April-Juni 1187 Aufstand des Vranas, seine Niederlage durch Konrad von Montferrat). Robert de Clari muß diese Version während seines Aufenthaltes in Konstantinopel gehört haben (Juli 1203-Frühling 1205), vgl. *McNeal*. a.a.O. S. 329.

102. Zu Protagma allgemein vgl. *F. Dölger-J. Karayannopoulos*, *Byzantinische Urkundenlehre*, München 1968, S. 109.

103. *Actes de Lavra* S. 341-345, Nr. 66. Vgl. noch *Lemerle*, *Récherches* S. 276, Anm. 60. Zu berücksichtigen sind noch die Textemendationen von *Dölger*, Textgestaltung S. 34; *Anastasijević-Ostrogorsky*, *Les Koumanes* S. 23 und *Dujčev*, *Bulgarsko srednov.* S. 40-41, Anm. 3 und S. 42, Anm. 2.

104. Das erwähnte Protagma ist freilich eine Verfügung des Kaisers gegen diese Kumanen. Sie werden u.a. zur Rückgabe von zwei Paroikoi angefordert, die dem Kloster Lavra angehören.

105. *Anastasijević-Ostrogorsky*, *Les Koumanes* S. 28.

106. *Dies.* S. 27; *Lemerle*, *Recherches* S. 277.

nen in Moglena ihre Pferdeherden weideten ¹⁰⁷. Ostrogorsky zählt diese Kumanen sogar neben den örtlichen Beamten zu den Mächtigen dieser Provinz ¹⁰⁸. Da sie auch zwölf Jahre später in dieser Gegend wieder bezeugt sind, darf man annehmen, daß sie dort ansässig wurden ¹⁰⁹.

Möglicherweise entstammte Asen einer solcher Gruppe ansässiger Kumanen, die im Lande jenseits der Balkangebirge dem Kaiser durch ihren Pferdebestand nützlich waren und deswegen mit Privilegien ausgestattet waren. Als er seine Privilegien vom Nachfolger des Andronikos, Isaak, bestätigen lassen wollte, vielleicht seine Forderungen überhöhte und eine Landschenkung verlangte, wurde seine Bitte auf die in unseren beiden Quellen geschilderte schroffe Art abgewiesen ¹¹⁰.

Für die kumanische Abstammung der beiden Brüder sprechen aber auch andere Gründe. Der Name des Gründers der Dynastie der Aseniden kann nur aus einer Turksprache hergeleitet werden ¹¹¹. Entscheidende Beweise, daß der Name kumanisch ist, liefern uns die altrussischen Chroniken: in der Laurentius-Chronik sind Namen kumanischer Führer

107. Es ist nicht bezeugt, daß den Kumanen je eine andere Art von Viehhaltung bekannt war. Vgl. z.B. die Schilderung von *Robert de Clari*: «... they (sc. Kumanen) are a savage people, who neither plow nor sow... Each one has at least ten or twelve horses, and they have them so well trained that they follow them wherever they want take them» (S. 81) und die von *Niketas*: «Das Pferd trägt den Skythen (sc. Kumanen) in dem... Kampf, es bietet ihm, wie man sagt, aus der aufgeritzten Schlagader Nahrung und befriedigt, wenn es eine Stute ist, die viehischen Gelüste seines barbarischen Herrn» (S. 94, ⁸⁶⁻⁸⁸). Das ist gewiß ein Barbaren-Topos, wobei allerdings bezeichnend ist, daß dem Zeitgenossen eine andere Art von Existenzgrundlage der Kumanen unvorstellbar war.

108. *Anastasijević-Ostrogorsky*, *Les Koumanes* S. 28; vgl. jedoch *Lemerle*, *Recherches* S. 277.

109. *Actes de Lavra* S. 358-360, Nr. 69 (Oktober 1196).

110. Ich habe hier nicht die Möglichkeit, der allgemein etablierten Ansicht, daß es bei der Forderung Asens speziell um die Verleihung einer Pronoia ging, zu widersprechen. Ich ziehe eher die Bezeichnung «Landschenkung» vor, weil meiner Ansicht nach dies dem Passus von *Niketas* besser entspricht. *Lemerle*, *Recherches* S. 281, Anm. 77, sagt dazu: «il s'agit pourtant d'une donation du type le plus banal, sollicitée ici, je l'admets, en récompence du service, mais qui n'a pas de lien nécessaire et institutionnel avec le service; au surplus elle est refusée-et n'est pas qualifiée de pronoia. Des exemples de donations de ce genre sont nombreux tout au long de l'histoire byzantine.»

111. Diese Frage stellte zuerst *Uspenskij* (*Obrazovanie* S. 108); er ging ihr jedoch nicht weiter nach. *Jireček* (*Istoriija* S. 172) will Peter und Asen als Nachfahren der Caren des Ersten Bulgarischen Reiches wissen (vgl. jedoch *dens.*, *Geschichte der Serben I* S. 269, Anm. 4: der Name Asen sei kumanisch). Seit *Mutaŕŕiev* (*Proizchodŭt*

überliefert, die Asin' und Osen' lauten ¹¹². Diese Namen sind aus altturk. *esän* (osm. *esen*) herzuleiten, das «heil, gesund, robust» bedeutet; sie sind außerdem noch bei anderen, den Kumanen verwandten Turkvölkern im gleichen Zeitraum überliefert ¹¹³. In einer mittelbulgarischen Quelle, dem sogen. Synodikon des Caren Boril, ist ein Beiname (?) Asens bezeugt, der Belgoun lautet und der ebenfalls nur aus einer Turksprache zu deuten ist ¹¹⁴. Die ethnische Zugehörigkeit des zweiten der beiden Brü-

passim) ist die kumanische Herkunft des Namens gesichert; vgl. noch *Zlatarski*, *Potekloto* S. 8ff. und neuerdings *E. Boev*, *Za bŭlgarsko-tjurskite ezikovi vrŭzki*. In: *IIBE* 16 (1968) S. 177-183, insbes. S. 181-182. Nach den achtziger Jahren des 13. Jahrhunderts ging ein Familienzweig der Nachkommen Asens in Byzanz über. Die Geschichte der byzantinischen Familie Asanioi, die noch zu schreiben ist, ist sehr lang und reicht bis in die Neuzeit. Darüber *Moravcsik*, *Byzantinoturcica* II S. 74-75; außer der dort erwähnten Literatur vgl. noch das sehr seltene Buch eines neuzeitlichen Namensvetters: Σ. 'Ασάνη, *Γενεαλογικὸν δένδρον τῆς οἰκογενείας 'Ασάνη μεθ' ιστορικῆς εἰσαγωγῆς*, Konstantinopel 1819 und neuerdings: *B. Krekić*, *Contribution à l'étude des Asanès à Byzance*. In: *Travaux et Mémoires* V (1973) S. 347-355.

112. PSRL I, S. 248-249 und ebd. S. 205 und S. 282-283; vgl. noch PSRL II, S. 196.

113. Außer *Boev* (wie Anmerkung 111) vgl. noch *Drevnetjurskij slovar'*, Leningrad 1968, s.v. *Esän* II (in einem uigurischen Denkmal aus dem 13. Jh. ist der Name eines «təgin» (Prinzen) *Esän* belegt) und ferner *J. Sauvaget*, *Noms et surnoms de Mamelouks*. In: *Journal Asiatique* 283 (1950) S. 31-58; der Name *Asan* kommt mehrmals bei den Mamelouken in Ägypten den engsten Verwandten der Kumanen vor (ebd. S. 36, Nrs. 11, 12, 13, 14).

114. Vgl. *Popruženko*, *Sinodik* S. 77, § 91: «Ioannou Asenou c (esar)ju Bel' gounju svoboždšomou o/tŭ/ raboty gr'č'skje bl'garskyi rod(ŭ) večnaa mou pam(a)t». *Jireček* (*Geschichte der Serben* I S. 269) leitet das Wort aus dem Slavischen her und gibt es falsch mit «Weisspelz» wieder. *Belgun* ist ein deverbatives Substantiv aus der altturk. Wurzel *bil-/bäl* = «wissen» und dem Affix -*un/gün* (vgl. *Drevnetjurskij slovar'* S. 653) und dürfte «Weiser» bedeuten; vgl. noch dazu *St. Mladenov*, *Poteklo i sostav nasrednobŭlg. Belgoun'*, *prjakor na car Asenja I*. In: *SpBAN* XLV (1933), kn. 22, S. 49-66 und *M. Moskov*, *Kŭm vŭprosa za pečenežko-kumanskija substrat v bŭlgarskija ezik*. In: *IIBE* 7 (1961) S. 151-161. Es spräche m.E. nichts dagegen, wenn man das Wort aufgrund seiner Stellung im oben angegebenen Passus nicht als Personennamen, sondern als Adjektiv deuten würde. Schließlich kommt in der Familie der beiden Brüder noch ein türkischer Name vor: der Name des späteren Caren *Boril* (1207-1218), der der Sohn ihrer Schwester war (vgl. *Popruženko*, *Sinodik* S. 79, § 93: «Po sich oubŭ jako preem' c(esar)(s)tvo sestričist' tech bl(a)goc'tiveiši c(esar) Boril» und *Akropolites* S. 24, ⁶ «ὁ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ παῖς Βορίλλας»). Zur türkischen Herkunft des Namens vgl. die Belege bei *Moravcsik*, *Byzantinoturcica* II S. 95-96.

der, Peter, der nach dem «Synodikon» des Caren Boril Theodor hieß, war nach einer zeitgenössischen byzantinischen Quelle slavisch ¹¹⁵.

115. Theodoros Balsamon (vgl. Anm. 78 supra): Εἰς ἅγιον Δημήτριον εὐρεθέντα παρὰ τοῦ βασιλέως εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀποστάτου Σθλαβοπέτρου. Der Name Theodor ist durch das Synodikon überliefert worden (vgl. *Popruženko*, Sinodik S. 77, § 92). Die Annahme *Dujčevs* (Bûlgarsko srednov. S. 52, Anm. 3), daß Theodor der ursprüngliche Name des Bruders von Asen war und daß er, um die Legitimität seiner dynastischen Ansprüche zu bekräftigen, den Namen von Car Peter (927-969) annahm, scheint mir nicht ganz unbegründet zu sein. Folgender, von Dujčev nicht angeführter Beleg spricht für diese Annahme: Die Geschichte der Caren des Ersten Bulgarischen Reiches war den aufständischen Brüdern nicht unbekannt; einige Jahre später (um das Jahr 1202) schrieb der jüngste von ihnen, Kalojan, an Papst Innozenz III: «In primis petimus ab ecclesia Romana matre nostre coronam et honoren tamquam dilectus filius, secundum quod imperatores nostri veteres habuerunt. Unus fuit Petrus, alius fuit Samuel et alii, qui eos imperio precesserunt, sicut in libris nostris invenimus esse scriptum» vgl. Innocentii PP. Epistolae, S. 23 ⁸¹⁻⁸⁵).

EINIGES ZU DEN BAAXOI DES NIKETAS CHONIATES

Der Anteil und die Identität der Vlachen, die, nach Niketas, gemeinsam mit Peter und Asen sich gegen Byzanz erhoben, ist die meistdiskutierte Frage im Zusammenhang mit der Entstehung des Zweiten Bulgarischen Reiches. Bevor wir uns mit dieser Frage in diesem Kapitel befassen, werden wir einige grundsätzliche Bemerkungen vorausschicken. Es wird im folgenden darauf verzichtet werden, das Vlachen-Problem in seiner Gesamtheit zu behandeln, denn - im Gegensatz zu der rumänischen Historiographie - gehen wir nicht von der Voraussetzung aus, daß es in jener Zeit eine «östliche Romanität» südlich und nördlich der Donau gegeben hat, die sich ihrer Zugehörigkeit zu einer den Südslaven und Griechen unterschiedlichen Volksgemeinschaft bewußt war. Die Vorboten eines Nationalgefühls der «Protorumänen» im Mittelalter müssen noch von den Verfechtern dieser Theorie überzeugender nachgewiesen werden; die bisher bekannten Quellen schweigen darüber ¹¹⁶. Wir werden uns also nicht mit den Rumänen im Mittelalter allgemein befassen, sondern wir beschränken uns auf die Vlachen der Balkanhalb-

116. Eng damit verbunden ist die Behandlung der Frage hinsichtlich der Urheimat des heutigen rumänischen Volkes, ob diese südlich, nördlich oder südlich und nördlich der Donau zu lokalisieren sei (eine Übersicht der langen Diskussion über dieses eher historiographische und weniger historische Problem bietet jetzt: *L.L. Polevoj, Formirovanie osnovnych gipotez proischozdenija vostočnoromanskich narodnostej Karpato-Dunajskich zemel' (Feodal'naja i buržuaznaja istoriografija XVIII- pervoj poloviny XX v.)*, S. 46-91. Die rumänische Forschung vertitt heute die These, daß die Ethnogenese der Rumänen nördlich der Donau (im Karpathenraum) stattgefunden habe. Dieser Prozeß sei in enger Beziehung mit der Entstehung einer süd-donauischen Romanität zu sehen. Es wird als erwiesen betrachtet, daß seit der Mitte des 10. Jahrhunderts eine Massive Bewegung vlachischer Bevölkerung nach Süden erfolgt sei, die auch den südlich der Donau befindlichen romanisierten Autochthonen ihren spezifisch vlachischen Volkscharakter verliehen habe. (vgl. u.a. *C. Daicoviciu-E. Petrovici-Ch. Stefan*, Die Entstehung des rumänischen Volkes und der rumänischen Sprache (Bibliotheca Historica Romaniae 3) Bukarest 1964, S. 53ff. und 66). Die

insel (südlich der Donau) im 10.-12. Jahrhundert, um anschließend etwas über die Vlachen, die am Aufstand Peters und Asens teilgenommen haben, zu sagen.

Bezüglich der «Βλάχοι»¹¹⁷, die Niketas erwähnt, gibt es folgende Auffassungen. Diejenigen, die den Anteil der Vlachen am Aufstand vermindern oder gar verneinen wollen, setzen «Vlachoi» gleich «Bulgaren» entweder a) weil Niketas und die übrigen byzantinischen Historiker bewußt die Erwähnung des Namens «Boulgaroi» vermeiden oder b) weil Vlachen nicht als Volksname sondern als Appellativ mit der Bedeutung «Hirte» in diesem Falle gebraucht wird und damit die vorwiegend aus Hirten bestehende *bulgarische* Bevölkerung am Hämus gemeint sei. Diejenigen, die von einem vlacho-bulgarischen oder vlachischen Reich sprechen, nehmen das Wort «Vlachen» in seiner Bedeutung wörtlich an und schließen eine Teilnahme von Bulgaren am Aufstand aus¹¹⁸. Wir müssen also die Stichhaltigkeit dieser Behauptungen einzeln überprüfen.

Erwähnung der Vlachen südlich der Donau erst im letzten Viertel des 10. Jahrhunderts (Vlachen nördlich dieses Flusses werden bekanntlich nicht vor dem Ende des 12.- Anfang des 13. Jahrhunderts erwähnt) erklärt *Stanescu* (*Byzantinovlachica* S. 432-433) durch eine rhetorische Frage: «Le groupe dense et puissant de la romanité nord-danubienne, une fois cristallisé en tant que peuple roumain, n'aura-t'il pas concouru par un afflux de population à la cristallisation de la romanité suddanubienne qui, développée et consolidée de la sorte, aura pu sortir de son anonymat et faire son entrée sur la scène de l'histoire?». Die Aussagekraft der Quellen, die er vorbringt (er nennt sie «réminiscences historiques»), ist in dieser Hinsicht zu strittig, um die Bejahung der Frage, die er stellt, rechtfertigen zu können. Seine Schlußbetrachtung scheint mir auch etwas übertrieben zu sein: «compte tenu de la manière dont ils sont mentionnés, ceux-ci (scil. die Vlachen im 10./11. Jh.) apparaissent comme une catégorie ethnique possédant des caractères sociaux et économiques spécifiques, de fait comme un peuple à part. C'est ce qui explique la force de résistance qu'ils ont su opposer aux tendances de la dénationalisation exercées du dehors» (ebd. S. 438).

117. Die Herkunft des Namens gilt als gesichert aus dem keltischen Namen des Stammes Volcae (griech. Ούόλακι, got. Walhs, ahd. walah, walh, mhd. walch (etymologisch verwandt nhd. Welsch, Walnuß, Rotwelsch) = «romanisierter Kelte, der Romane schlechthin, fremder». Aus ahd. Walah, Walh>gemeinslav. Volchŭ, welches nach der Liquidametathese in den einzelnen Slavinen Vlach (südslavisch, tschechisch) Wolch (poln.), Voloch (russ.) ergab. (Vgl. D. *Miklosich*, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886, S. 393f.; M. *Vasmer*, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1, Heidelberg 1953, s.v. voloch). Die ngr. Form Βλάχος ist aus südslav. Vlach übernommen worden (vgl. *Georgakas*, *Καταγωγή* S. 86; *Petrovici*, *E.*: *Studii de dialectologie si toponimie*, Bukarest 1970, S. 59-60).

118. Diese sind freilich die Hauptrichtungen der dsbz. Interpretationen, es gibt viele Zwischenpositionen, die jedoch im Rahmen dieser Arbeit nicht erwähnt werden

Bekanntlich entwickeln einige Volksnamen im Laufe der Jahrhunderte neben ihrer ursprünglichen auch eine Nebenbedeutung als Appellativa. Das bekannteste Beispiel ist die semantische Entwicklung des Ethnonyms der Slaven: «Slavus» - «slavus» (i.e. «mancipium») ¹¹⁹. Eine ähnliche Entwicklung läßt sich auch im Falle des Ethnonyms «Vlachen» beobachten: im Neugriechischen hat Βλάχος seine ursprüngliche Bedeutung als Ethnonym weitgehend eingebüßt ¹²⁰, während es in den einzelnen Südslavinen neben der Hauptbedeutung in einzelnen Dialekten auch eine sekundäre Bedeutung hat ¹²¹. Von dieser Tatsache sowie von einzelnen Belegen aus altserbischem Urkundenmaterial, vornehmlich des 13.-15. Jahrhunderts, die die Bedeutungsentwicklung «Vlache» - «Hirte» zu belegen scheinen ¹²², ausgehend, wollen einige Forscher diese Entwick-

können. Ein historiographischer Querschnitt wird im letzten Kapitel dieser Arbeit geboten.

119. Dölger hat gezeigt, daß die byzantinischen Schriftsteller «Slavos» nur mit seiner ursprünglichen Bedeutung als Ethnonym bis zum ersten Drittel des 12. Jahrhunderts gebrauchen; im Jahre 1136 findet sich dann der erste Beleg für die Bedeutung «Sklave» (vgl. *dens.*, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jhd. In: Sitzungsberichte d. Bayer. Akad. d. Wiss., phil.-hist.-Kl., Jg. 1952, H. 1, S. 3-28; vgl. noch jetzt A. Avaramea, Σημείωμα γιὰ τὸ ἔθνικὸ ὄνομα Σλάβος καὶ τὴ σημασιολογικὴ του ἐξέλιξη στὶς βυζαντινὲς πηγές. In: Hellenika 25 (1972) H. 2, S. 409-414. Aus den lateinischen Quellen lassen sich frühere Belege (schon im 9. Jh.) für den Vollzug dieser semantischen Entwicklung ermitteln. Vgl. dazu M. and R. Kahane, Notes on the linguistic history of «slavus». In: Studi in onore die E. Lo Gato e Giovanni Maver, Firenze 1964, S. 345-350. Andere analoge Fälle sind altengl. Wealh, mit ursprünglicher Bedeutung «Kelte» und dann «Sklave», oder albanisch remer=«Hirte» (aus Romanus). Belege bei Georgakas, a.a.O S. 89-91.

120. Βλάχος wird im Neugriechischen vorwiegend als Eigenschaftswort benutzt: «Dörfler», «Mensch ohne Manieren» und (vereinzelt) in Dialekten in Epirus, Korfu und Makedonien als Ethnonym - vgl. Georgakas, a.a.O. S. 91-96 mit Belegen für andere Bedeutungen.

121. Für Belege und Literatur vgl. Georgakas, a.a.O. S. 89-90.

122. Eine pauschale Behauptung, die in die Literatur unüberprüft übernommen wird, ist, daß unter «Vlasi» in den serbischen Urkunden vornehmlich slavische Hirten zu verstehen sind (so z. B. D. Angelov, Za zavisimoto naselenie v Makedonija prez XIV v. In: IP XIII (1957), H. 1, S. 56-57 und *ders.*, Agrarnite otnošenija v severnai sredna Makedonija prez XIV v., Sofia 1958, S. 103-105). Man berücksichtigt in diesem Zusammenhang zu wenig die soliden Vorarbeiten, die St. Novaković und K. Kadlec auf diesem Gebiet geleistet haben (vgl. St. Novaković, Selo, Belgrad 1891, zitiert nach der 2. unver. Auflage v. Jahre 1965. S. 37-53; K. Kadlec, Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských, Prag 1916, insbes. S. 448-449 und Exkurs I, S. 451ff.). Ich habe im Zusammenhang mit einer anderen Arbeit eine Untersuchung des Urkundenmaterials, das in dem Corpus von Novaković enthalten

lung schon im Falle der Βλάχοι von Niketas als vollzogen wissen: Βλάχοι bedeute hier nichts anderes als Hirten. Die oben angeführten Argumente geben jedoch dieser Behauptung keine solide Grundlage; das Urkundenmaterial kann nicht mit einem historischen Werk verglichen werden, denn es stammt aus einem sprachlich wie kulturell unterschiedlichen Milieu. Es muß erst bewiesen werden, daß sich ein sprachliches Phänomen, die Umwandlung des semantischen Inhalts des Wortes «Vlachen», etwa gleichzeitig in zwei unterschiedlichen Sprachen (slavisch und griechisch) vollziehen kann¹²³. Das Wichtigste jedoch ist, daß bis zu der Zeit die für uns in Frage kommt (Ende des 12. Jahrhunderts), keine Belege für Βλάχοι=«Hirten» in den byzantinischen Quellen sich befinden¹²⁴.

Es wäre also ein retrospektiver Rückschluß zu behaupten, zumal Niketas selbst Vlachoι eindeutig als Ethnonym gebraucht, daß Vlachos wenigstens in den byzantinischen historischen Werken des 12.-13. Jhds. «Hirt» bedeutet.

Bekanntlich verwendeten die byzantinischen Autoren fast immer, wenn von irgendeinem «Barbarenvolk» die Rede war, archaisierende Volksnamen, «um den Leib der Geschichte nicht zu besudeln». Gewöhnlich wurden diese Völker nach dem aus der Antike überlieferten Name des

ist, in dieser Hinsicht unternommen und gebe hier einige *vorläufige* Ergebnisse unter dem Vorbehalt, daß ich das Ganze in extenso gesondert erläutere: Vlachen werden in den serbischen Urkunden des 13.-15. Jahrhunderts insgesamt 59mal erwähnt, davon ist «Vlach» 34 mal eindeutig als Ethnonym identifizierbar; aus dem Kontext der Urkunde läßt sich darüber hinaus noch in fünf Fällen der Name «Vlach» als Volksname identifizieren. Weiterhin wird «Vlach» noch 20 mal erwähnt, ohne daß man irgendwelche Anhaltspunkte aus der Quelle zur näheren Einordnung des Wortes gewinnen kann. Lediglich 8mal werden Vlachen erwähnt, die einen slavischen Namen haben.

123. Die zeitliche Kluft, die zwischen westlichen und byzantinischen Quellen bezüglich der Überlieferung der Umwandlung Slavus - scлавus (vgl. Anm. 119 supra) besteht, sollte auch in diesem Falle zur Vorsicht mahnen!

124. Um das Gegenteil zu beweisen, berief man sich auf das Zeugnis von *Anna Komnene* (ed. Leib II, S. 134, ^{27-135, 5}); dort wird berichtet, daß in der Schlacht von Levounion gegen die Pečenegen (1091) außer Bulgaren auch «nomadische Stämme teilgenommen haben, die in der Vulgärsprache Vlachen genannt werden». Es ist das Verdienst Gyoni, den eindeutigen Beweis erbracht zu haben, daß es sich hierbei keineswegs um Nomaden allgemein, sondern um Vlachen konkret handelt (vgl. *Gyoni*, *Transhumance* S. 35 und *dens.*, *Le nom des Vlachoι dans l'Alexiade d'Anne Comnène* BZ 44 (1951) S. 241-252, insbes. S. 249): Anna Komnene hatte sich einer Urkunde ihres Vaters, des Kaisers Alexios Komnenos, als Vorlage für die Niederschrift dieses Passus bedient, wo die Vlachen ausdrücklich erwähnt werden.

Landes, welches sie zur Zeit ihrer Erwähnung bewohnten, genannt ¹²⁵. Niketas stellt auch in dieser Hinsicht keine Ausnahme dar, er ist jedoch in den meisten Fällen bestrebt, seinen Leser nicht im Unklaren zu halten und gibt neben dem archaisierenden auch den für seine Zeit geläufigen («volkstümlichen») Namen des Volkes über den er berichtet. Ich lasse einige Beispiele aus Niketas' Geschichtswerk folgen: «Akarnaner und Aitoler, die man jetzt Artiner nennt» ¹²⁶; «Gegen die Paionen, die Ungroi (Ungarn) und Hounoi genannt werden» ¹²⁷; «Halitza ist eine der Provinzen bei den Ros, die man auch Hyperboräische Skythen nennt» ¹²⁸; «Die Enetoi... die man auch Venetikoi nach deren eigenen Sprache nennen kann» ¹²⁹; «Der Befehlshaber der axtragenden Germanoi, die jetzt Inglinoi genannt werden» ¹³⁰; «Einige der Frangiskoi (die früher Flamiones genannt wurden)» ¹³¹.

Niketas bleibt auch im Falle der Vlachen bei seinem Gebrauch, neben dem archaisierenden auch den für seine Zeit geläufigen Namen zu erwähnen, konsequent. Wörtlich sagt er dazu: «Die am Berg Haimos wohnenden Barbaren früher nannte man sie Mysoi und heute Vlachoi» ¹³². Es handelt sich also bei Niketas eindeutig um einen Volksnamen: Vlachoi ist die geläufige Bezeichnung - wenigstens zu Niketas' Zeit - der Einwohner der früheren römischen Provinz Moesia und keine Sammelbezeichnung für Hirten. Wir haben nun der Frage nachzugehen, ob mit Vlachoi hier tatsächlich die romanisierte Hirtenbevölkerung des Balkan gemeint ist. Räumen wir aber zunächst mit einigen Scheinargumenten, die für die Bejahung dieser Frage spechen, auf.

Niketas erzählt, daß Asen im Jahre 1196 bei einem seiner Kriegszüge im byzantinischen Gebiet viele Gefangene nahm. Unter ihnen befand sich ein Priester, der Asen darum bat, ihn frei zu lassen, und zwar «in der gleichen Sprache, da er (scil. der Priester) der vlachischen Sprache kundig war. Jener aber sagte, er denke nicht daran, Rhomäer frei zu

125. Über diesen Brauch der byzantinischen Historiker vgl. *Moravcsik*, *Byzantinoturcica* I S. 198-199 (mit Literatur).

126. *Niketas* (ed. Bonn) S. 98, ¹¹⁻¹²: Akarnanien und Aitolien in Epirus am Golf von Amvrakia, heute und im Mittelalter, nach der Stadt Arta, Golf von Arta genannt.

127. Ebd. S. 100, ⁴⁶.

128. Ebd. S. 129, ¹²⁹⁻³⁰. Gemeint sind hier die Russen.

129. Ebd. 171, ⁴⁶⁻⁴⁶.

130. Ebd. S. 417, ⁶⁷⁻⁶⁸ (ed. Bonn, 547, ³⁻⁴: Bretannoi. Gemeint ist hier die aus Engländern bestehende Leibgarde des byz. Kaisers.

131. Ebd. S. 553, ⁹²⁻⁹⁴ Gemeint sind hier die Franzosen.

132. Ebd. S. 368, ⁵⁰⁻⁵¹.

lassen (apolyein), sondern zu töten (apollyein), weil dieses auch der Wille Gottes sei»¹³³. Wer nun mit der Erzähltechnik Niketas' vertraut ist, wird sofort erkennen, daß das Wortspiel «freilassen/töten» (apolyein/apollyein) nicht aus dem Munde Asens in «vlachischer» Sprache, sondern der Feder Niketas entsprungen ist. Das Wortspiel ist nichts anderes als ein stilistisches Mittel in der Erzählung des Niketas. Es wäre naiv, Vermutungen darüber aufzustellen, ob Asen mit dem Priester bulgarisch oder vlachisch redete¹³⁴.

Immer wenn von einem Vlachen in Niketas' Geschichtswerk die Rede ist, dann erweist sich dieser als Träger eines slavischen oder kumanischen Namens¹³⁵. Im ganzen Werk kommt überhaupt kein romanischer Name vor. Dies ist vielleicht ein formelles Kriterium, das gegen die Identifizierung Βλάχοι = nichtslavische, romanisierte Bevölkerung spricht, und man würde dem einwenden, daß die Vlachen im Mittelalter sich nach slavischen Namen genannt haben, ohne jedoch ihren besonderen Volkscharakter und ihre Sprache vergessen zu haben¹³⁶. Wollte man diesen Einwand, der übrigens für unseren Fall ein logischer Schluß und kein auf Quellenbelege gestützter Beweis ist, gelten lassen, dann begäbe man sich ins Feld der Spekulation. Das Gegenargument, auch ein logischer Schluß, würde lauten, ein Volk, das sich so vollkommen in der slavischen

133. Ebd. S. 468, 24. 28.

134. Einige rumänische Forscher behaupten heute noch, daß dies ein Beleg für die Existenz des «Protorumänischen» sei. Hier sei bewußt darauf verzichtet, die dsbz. Arbeiten zu nennen. Zwei Beispiele aus der Vorkriegshistoriographie seien bloß angeführt, um die Art und Weise der Argumentation zu illustrieren: Zlatarski (Potekloto S. 38) sagte dazu: «Jene vlachische Sprache...konnte nur die bulgarische Sprache sein, die die Staatssprache war». Die Erwiderung Banescus (Un problème S. 65) lautet: «Voilà par conséquent un prêtre byzantin, qui possédait si bien la langue des Vlaques (ce qui plaide encore en faveur de leur nombre important), qu'il pouvait parler à Asan dans sa langue. Toute la théorie de Zlatarski... est donc infirmée par cet épisode, racontée avec tant de détails par notre byzantin, qu'il ne subsiste par aucun doute. La langue maternelle du 'cumano-bulgare' Asan était donc le roumain».

135. Für detailliertere Angaben vgl. Exkurs II und Kap. III. (Name von Asen).

136. Dieses ist das Argument, das am häufigsten vorgebracht wird, um das Vorkommen von slavischen Namen bei Vlachen oder bei solchen, die zu Vlachen erklärt werden, zu erklären. Es scheint mir jedoch, daß es nicht ganz stichhaltig ist: echt vlachische (rumänische) Namen kommen in den mittelalterlichen Quellen, freilich dort, wo eindeutig die Rede über Vlachen ist, vor: in dem oben erwähnten serbischen Urkundenmaterial finden sich solche typisch rumänische Namen wie Dan, Nan, Radul, Stancul, Bukor, Bun, Mik, Mikul usw. (vgl. dazu Kadlec, Valaši Exkurs I, S. 450ff., wo er eine Liste von vlachischen Namen aus vier serbischen Urkunden anbietet).

Masse assimiliert habe, sei eigentlich unfähig, den Gedanken zur Gründung eines Staates zu fassen. Ich glaube, daß man sich angesichts des Fehlens von vlachischen Namen bei Niketas zunächst mit der Feststellung begnügen muß, daß die Βλάχοι des Niketas gar keine vlachischen Namen haben.

Bezüglich der Verwendung des archaisierenden Namens Mysoi für die aufständische Bevölkerung des Hämus stellt Niketas eine Ausnahme innerhalb der byzantinischen Literatur dar. Mysoi ist der Name, der den *Bulgaren* gewöhnlich von den gelehrten Schriftstellern des 11.-15. Jahrhunderts verliehen wird¹³⁷.

Die Tatsache, daß Niketas als einziger mit Mysoi die Vlachen meint, mahnt zu einer gewissen Vorsicht. Derjenige, der die Identifizierung der Vlachen des Niketas mit der romanisierten Bevölkerung des Hämus ohne weiteres annimmt, hat erst eine überzeugende Antwort auf folgende Frage zu geben: Warum bricht ein sonst auf die Erhaltung des Alten und deswegen Bewährten so sehr bedachter byzantinischer Schriftsteller mit dem Brauch, den archaisierenden Namen Mysoi ausschließlich den Bulgaren zu geben, und verleiht diesen Namen den Vlachen? Weil diese Frage nach unserer Meinung nicht zu beantworten ist, scheint uns der mittlere Weg, den Zlatarski in dieser Hinsicht gegangen ist, die bestmögliche Lösung. «Unter Mysoi muß man bei Niketas sowohl die Vlachen als auch die Bulgaren verstehen, d.h. überhaupt die Bevölkerung des Gebietes zwischen Donau und Balkan-Gebirge, der auch andere ethnische Elemente angehörten. Unter «Mysia» muß man das ganze nördliche Bulgarien verstehen und nicht nur jenes Teilgebiet, wo die Vlachen wohnten»¹³⁸.

137. Vgl. dazu K. *Amantos*, Τὰ ἐθνολογικὰ ὀνόματα εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. In: *Hellenika* 2 (1929) S. 97-104; alle Quellenbelege sind bei *Moravcsik*, *Byzantinoturcica* II s.v. Mysoi zu finden. Von Leo Diaconus und Konstantinos Porphyrogenetos bis zu den letzten Historikern der byzantinischen Zeit (Michael Kritoboulos, Georgios Sphrantzes und Laonikos Chalkokondyles) werden die Bulgaren in archaisierendem Sinne Mysoi genannt. Lediglich Michael Psellos (II, S. 125, ²⁻⁴) meint vielleicht mit Mysoi die Pečenegen (vgl. jedoch *Amantos*, a.a.O. S. 98, der auch in diesem Falle für Mysoi=Bulgaren plädiert) und Ioannes Tzetzes (12. Jh.) die Ungarn (Quellenbeleg bei *Moravcsik*, loc. cit.).

138. *Zlatarski*, *Potekloto*, S. 31. Zu Unrecht wird m.E. *Zlatarski* von *Banescu* (Un problème S. 61) in diesem Bezug angegriffen. Bestrebt, die Argumentation *Zlatarskis* zu widerlegen, verwickelt sich B. selbst in eine Sophisterei; er «beweist» etwas, indem er seine Argumentation auf eine eindeutig falsche Interpretierung stützt: u.a. bedeutet nach ihm das Wort γένος nicht «gens» sondern «sexus», (vgl. dazu ausführlicher infra Anm. 166).

Daß Zlatarskis Lösungsversuch der glücklichste ist, bestätigen auch die späteren Bearbeitungen des Geschichtswerks des Niketas, die den Ausdruck *Mysoi* genauso verstanden haben. In der sogen. *Σύνοψις χρονική*, einer Kompilation aus verschiedenen historischen Werken, die gegen Ende des 13. Jahrhunderts entstanden ist, beschreibt der anonyme Kompilator den Aufstand, indem er sich des Geschichtswerkes von Niketas als Vorlage bedient. Bezüglich der *Mysoi* heißt es dort: «... den Barbaren am Haimus, die früher *Mysoi*, heute aber Vlach und Bulgaren heißen»¹³⁹. Ein noch späterer Chronist, Georgios Kodinos (14. Jh.), der auch seine Angaben aus Niketas bezieht, sagt bezüglich des Aufstandes: «Isaak Angelos hat den Thron neun Jahre innegehabt. In seiner Regierungszeit hat der Aufstand der Vlach und Bulgaren in Zagoria (scil. das Land jenseits des Hämus) gegen die christlichen Rhomäer angefangen»¹⁴⁰. Es ist freilich in diesem Falle unangebracht, eine Emendation des Passus von Niketas vorzunehmen, indem wir der Argumentation Zlatarskis weiter zustimmen: die Überlieferungslage des Geschichtswerkes von Niketas gestattet uns nicht zu behaupten, daß schon in der Urschrift der Zusatz «und Bulgaren» stand¹⁴¹. Begnügen wir uns mit der Feststellung, daß es einem (fast) zeitgenössischen Leser des Geschichtswerkes, der Niketas' Geist besser verstand als ein neuzeitlicher Historiker eigentlich unvorstellbar war, daß die Masse der aufständischen Myser nur aus Vlach bestehen könnte.

Die späteren byzantinischen Historiker, die unabhängig von Niketas über den Aufstand schreiben¹⁴², erwähnen freilich mit keinem Wort die Vlach; bei ihnen ist im Zusammenhang mit der Entstehung des Zweiten Bulgarischen Reiches nur von Bulgaren die Rede. Obwohl dies der beste Beweis für den bulgarischen Charakter des neuentstandenen Staates ist, machen wir davon in diesem Zusammenhang nicht Gebrauch, da wir die Anfänge dieses Staates diskutieren. Wir lassen also die Behauptung *Banescus*¹⁴³ gelten: «Akropolites écrit deux, trois générations plus tard, lorsque l'Etat créé par les Asénides s'était consolidé comme Etat bul-

139. Vgl. ebd. S. 370, ^{17,19}: «... τοὺς κατὰ τὸν Αἷμον βαρβάρους οἱ Μυσοὶ μὲν ὀνομάζοντο πρότερον, Βλάχοι δὲ νῦν καὶ Βούλγαροι».

140. G. Kodinos S. 160, ^{22,161, 1}.

141. Trotz Zlatarski, a.a.O.

142. So z.B. G. Akropolites und G. Pachymeres.

143. Un problème S. 60.

gare et que le souvenir des commencements Vlaques n'intéressait plus personne» ¹⁴⁴.

Gehen wir nun auf den eigentlich solidesten Beweis, der für eine Teilnahme der Vlachcn in dem von den Aseniden gegründeten Staate spricht, über: Zeitgenössische westliche Quellen sprechen, wenn immer über die Bevölkerung des Gebiets nördlich des Balkan-Gebirges die Rede ist, entweder nur von Vlachcn oder von Vlachcn und Bulgaren. Diese Tatsache, die oft genug in diesem Zusammenhang in der Forschung betont worden ist ¹⁴⁵, bestätigt die Angaben des Niketas über eine Teilnahme der Vlachcn am Aufstand und den Geschehnissen der folgenden Jahre unzweideutig. Sie läßt außerdem keinen freien Raum für Interpretationen zu und gebietet dem, der ohne vorgefaßte Meinung die Quellen studiert, die Teilnahme zu bejahen.

Daß man jedoch, indem man die Teilnahme der Vlachcn bejaht, den Anteil der bulgarischen Bevölkerung keineswegs vermindern oder die Bezeichnung Βλάχοι gleich «Rumänen» setzen darf, ist schon oben angedeutet worden ¹⁴⁶.

Um die Angaben von Niketas über die Vlachcn zu prüfen, ist es notwendig, daß man unabhängig von ihm die Frage zu beantworten versucht, ob es in der fraglichen Zeit Vlachcn in der Hämus-Gegend gegeben

144. Damit macht freilich Banescu und alle, die seine Position noch vertreten, ein Zugeständnis: die (ob vermeintlichen oder tatsächlichen sei dahingestellt) vlachischen Anfänge des Zweiten Bulgarischen Reiches müssen doch eine unbedeutende Episode gewesen sein, wenn sie so vom Gedächtnis der zweiten oder dritten Generation getilgt worden seien. Will man sich für einen Augenblick über den hier behandelten Zeitraum hinwegsetzen, dann, so scheint es mir, trifft dieses Zugeständnis den Kern der Frage und macht jedes Rätselraten über die Βλάχοι überflüssig.

145. Die wichtigsten Quellen sind die lateinischen Berichte über den dritten Kreuzzug und das Verweilen des Heeres Friedrich Barbarossas im Winter 1189/90 auf der Balkanhalbinsel sowie die Korrespondenz des Caren Kalojan mit dem Papst Innozenz III. R. L. Wolff (op. cit. insbes S. 180ff) bespricht ausführlich die dsbz. Belege.

146. Angesichts der Tatsache, daß Niketas allein von Vlachcn spricht, ist die Behauptung Uspenskijs (Obrazovanie S. 57, 102-105), daß Niketas bewußt die Erwähnung des Namens «Bulgaren» vermeidet, unbegründet; Zlatarski (Potekloto, S. 39), der diese Meinung Uspenskijs teilt, sagt u.a., daß Niketas die Bezeichnung Βλάχοι bevorzugt aus «tiefer Verachtung» den Bulgaren gegenüber. Daß es bei Niketas sogar Stellen gibt, wo er mit Μουσῶς unmißverständlich die Bevölkerung des Paristrion-Gebietes allgemein meint, verdeutlicht der auf S. 77 (Anm. 80) zitierte Paspas. Es sei nochmals hier auf den Ausdruck ἐξ ἑκατέρου γένους = «aus den beiden Völkern» (vgl. ausführlicher Anm. 166) im Zusammenhang mit dem von Niketas geschilderten Ausbruch des Aufstandes hingewiesen.

hat und ob diese imstande waren, an einem bewaffneten Aufstand teilzunehmen.

Angaben, die sich aus der Onomastik ermitteln lassen, weisen auf eine möglicherweise spätere massive Bewegung der Vlachen von der nördlichen Balkangegend in die südlichen, vorwiegend griechisch-sprachigen Gebieten der Halbinsel hin. Wir haben oben bereits angedeutet, daß Βλάχος ein slavisches Lehnwort im Griechischen sei. Es ist in den griechischen Quellen zum ersten Male im letzten Viertel des 10. Jahrhunderts schriftlich bezeugt¹⁴⁷, seine Aufnahme jedoch ins gesprochene Griechisch kann nicht vor der Mitte des 9. Jahrhunderts erfolgt sein¹⁴⁸. Dies scheint den Schluß zu rechtfertigen, daß nach Abschluß der slavischen Infiltration in den griechischen Gebieten des byzantinischen Reiches (die slavische Einwanderung setzt bekanntlich Ende des 6.-Anfang des 7. Jahrhunderts ein) zwischen Griechen und Vlachen auf dem Balkan sich die Masse der Südslaven befand. Ereignisse, die unserer Kenntnis entgehen, bewogen einen Teil der Vlachen dazu, ihre nördlichen Gebiete um die Mitte des 9. Jahrhunderts zu verlassen und über das von Südslaven besiedelte Gebiet in die südlichen Gegenden, vornehmlich Thessalien, zu gelangen.

Bereits um die Mitte des 11. Jahrhunderts waren die Vlachen neben den Griechen in Thessalien, wie wir aus Kekaumenos wissen, das be-

147. Genauer im Jahre 966 in der Chronik von Joh. Skylitzes. Dort wird über den Mord des ältesten der vier Kometopoulen, David, berichtet, der irgendwo zwischen Kastoria und Prespa von einigen Vlachen 'hodontai' erschlagen wurde; die Interpretierung des Wortes ὀδῶνται ist strittig (vgl. darüber Izvori S. 75-76, Anm. 20).

148. Dieser vielleicht nicht unwichtige Aspekt der Vlachenfrage scheint mir in der bisherigen Diskussion zu kurz gekommen zu sein. Ich nenne hier die zwei Gründe, die mich zu dieser Datierung veranlassen: a) Βλάχος ist ins Griechische aus slav. vlachŭ und nicht volchŭ eingedrungen, also erst nach der Liquidametathese. (Dieser Prozeß hatte bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts gedauert). Das Wort Βλάχος gehört also nicht jener älteren Lehnwortgruppe, die vor der Liquidametathese ins Griechische aufgenommen wurde (wie z.B. καρβέλιον («Brotlaib») <korvaj; oder der Ortsname Γαρδίκι <Gord'k'; b) das Wort Βλάχος ist mit seiner nachweislich sekundären semantischen Stufe aus dem Slavischen übernommen worden. Noch am Ende des 9. Jahrhunderts behält das Wort vlachŭ weitgehend seine primäre Bedeutung: «Italiener» (genannt sei die Erwähnung in der Vita des Methodios, Ende des 9. Jahrhunderts, und in der Nestorchronik. Darüber vgl. ausführlich M. Gyonis, Les Volocho des Annales primitives de Kiev. In: Études Slaves et Roumaines II (1949), H.1, S. 56-92, insbes. S. 68-70 und passim).

deutendste ethnische Element. Es ist Kekaumenos wiederum, der die Annahme, daß die Vlachen Thessaliens mit den nördlicheren Balkan-Gegenden noch in der Mitte des 11. Jahrhunderts Kontakt hatten, bekräftigt. Im Zusammenhang mit dem Aufstand des Jahres 1066 ¹⁴⁹ erwähnt er, daß Nikoulitzas in seinem Bestreben, den Vlachen ihre Absichten für einen Aufstand auszureden, sie fragte: «... 'wo sind nun eure Viehherden und eure Frauen?' und sie antworteten: 'in den Bergen von Bulgarien'. Denn die Vlachen pflegten mit ihrem Vieh und ihren Familien vom Monat April bis September in den höheren und kälteren Gebirgsgegenden zu verweilen» ¹⁵⁰. Daß diesen zwischen den «Bergen Bulgariens» (Hämus?) und den südlichen Gegenden transhumierenden Vlachen die Beteiligung an einem Aufstand durchaus zuzutragen war, haben wir oben am Beispiel des Aufstandes von 1066 schon gesehen. Hier sei noch ein Hinweis, wiederum aus Kekaumenos, angeführt, der diese Annahme bekräftigt: Im Zusammenhang mit den Ratschlägen, die er gibt, wie man sich am besten vor der Treulosigkeit und Listigkeit der Vlachen hüten kann, sagt Kekaumenos u.a.: «Und falls jemals ein Aufstand in Bulgarien ausbricht, wie bereits gesagt wurde, und falls sie (scil. die Vlachen) dir versichern oder sogar einen Eid darauf schwören, daß sie auf deiner Seite stehen, so glaube ihnen nicht» ¹⁵¹.

Fassen wir die Ergebnisse dieses Abschnittes zusammen: Nach unseren bisherigen Ausführungen können wir die Frage, ob Vlachen am Aufstand des Jahres 1186 teilgenommen haben, nicht verneinen. Niketas verwendet das Wort Βλάχοι eindeutig als Volksnamen, allerdings ist nicht in allen Fällen klar, ob mit Βλάχοι, tatsächlich die romanisierte Hirtenbevölkerung der Balkanhalbinsel gemeint ist. Im Gegensatz zu den rumänischen und bulgarischen Forschern hat uns die Frage, ob die aufständische Bevölkerung vorwiegend aus Vlachen oder aus Bulgaren bestand, nicht beschäftigt. Die Antwort darauf scheint uns mit der bloßen Formulierung der Frage gegeben zu sein; sie ist außerdem für die Erörterung der Faktoren, die zum Erfolg des Aufstandes führten, ohne

149. Vgl. Kap. I supra.

150. *Kekaumenos* S. 258, ^{2,7}: «Ποῦ εἰσὶ τὰ κτήνη ὑμῶν καὶ αἱ γυναῖκες νῦν; Αὐτοὶ εἶπον 'εἰς τὰ ὄρη τῆς Βουλγαρίας'. Οὕτως γὰρ ἔχουσι τύπον, ἵνα τὰ τῶν Βλάχων κτήνη καὶ αἱ φαμίλια αὐτῶν εἰσὶν ἀπὸ 'Απριλίου μηνὸς ἕως Σεπτεμβρίου μηνὸς ἐν ὕψηλοῖς ὄρεσι καὶ ψυχροτάτοις».

151. *Kekaumenos* S. 260 ^{13,16}: «Εἰ δέ καὶ ποτε γενήσεται ἀνταρσία εἰς Βουλγαρίαν, καθὼς προσέιρηται, καὶ εἰ φίλοι σου σοῦ ὁμολογοῦσιν εἶναι ἢ καὶ δμυννται, μὴ πιστεύῃς αὐτοῖς».

Belang. Nach allem, was wir über die Rolle der Kumanen wissen, hat die Anzahl der Bulgaren und Vlachén die militärischen Operationen Peters und Asens ohnehin wenig beeinflußt.

KAPITEL V

DIE ROLLE DER KUMANEN

Wir haben gesehen, daß Niketas im Zusammenhang mit den Kämpfen der Byzantiner gegen die Brüder Peter und Asen oft die Skythen (Kumanen) erwähnt. Ja, oft hat man aus der Schilderung Niketas' den Eindruck, daß Isaak hauptsächlich gegen die Kumanen zu kämpfen hatte. Es ist also unerläßlich, daß wir uns mit der Rolle der Kumanen am Aufstand und ihren Anteil am Erfolg des Aufstandes der Bulgaren und Vlachén näher beschäftigen.

Die Kumanen (russ. Polovcy, arab. Kypčak, ung. Kun, dt. Falven, čech. u. poln. Plavci) waren sprachlich gesehen ein Turkvolk; sie gehörten der westturkischen Gruppe an¹⁵². In ihrer gesellschafts-politischen Struktur waren sie, wie die übrigen Steppenvölker, ein Nomadenvolk: sie wurden nicht ansässig, sondern zogen ständig in ihren Wohnwagen umher, um ihre Pferdeherden zu weiden oder Raubzüge zu unternehmen.¹⁵³ Aus der Urheimat, dem südlichen Teil des Steppengebietes von Zentralasien zwischen Irtyš und Ural zogen sie am Anfang des 11. Jhds. weiter nach Südwesten und erreichten die Grenzen der iranisch-

152. Grundlegend: *D. Rasovskij*, Polovcy (dort die zahlreiche ältere Literatur). Diese Arbeit, auf die ich mich größtenteils im folgenden beziehe, ist bisher nicht überholt. Die Arbeit von *Pletneva*, Pečenegi informiert u.a. über die materielle Kultur der Kumanen in den südrussischen Steppen, ersetzt aber in ihrem historischen Teil kaum die von Rasovskij. Zur Sprache der Kumanen vgl. *O. Pritsak*, Das Kiptschakische. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Bd. 1, Wiesbaden 1959, S. 74-87. Überliefert sind auch schriftliche Denkmäler der Kumanen, so z. B. der Codex Cumanicus (ed. in Faksimile von K. Gronbech, Kopenhagen 1936). Vgl. jetzt noch *VL. Drimba*, Syntaxe Comane, Bukarest-Leiden 1973, insbes. Annexe, S. 191 - 329 (Text des Codex Cumanicus in phonetischer Transkription mit französischer Übersetzung und ausführlicher Literatur).

153. Diese Wohnwagen (aruss. veže, Nom. Sg. veža) waren turmartige Zelte, die auf Wagen mit zwei oder vier Rädern befestigt waren. Abbildungen solcher Wohnwagen sind durch zeitgenössische Zeichnungen in altrussischen Chroniken überliefert. Vgl. die Miniaturen des Rădăziwill-Codex in f. 242v, 232v, 237v (abgebildet bei *Pletneva*, Pečenegi S. 202 - 203).

musulmanischen Völker. In den arabischen Quellen dieser Zeit treffen wir sie unter dem Namen Kypčak, genannt nach dem Namen eines der kumanischen Stämme, der um die Mitte des 10. Jahrhunderts die Oberhoheit über die übrigen Stämmen gewann, und somit Namensgeber des ganzen Volkes wurde.

Mitte des 11. Jahrhunderts (im Jahre 1050/51) mußte sich ein großer Teil der Kumanen unter dem Druck der Mongolen weiter nach Westen bewegen; sie breiteten sich Anfang der 70er Jahre in den südrussischen Steppen aus, und am Ende dieses Jahrzehntes erreichten sie die Grenzen der byzantinischen Provinz Paristrion. Sie erreichten damit die Grenze ihrer Ausbreitungsmöglichkeit gegen Westen, die Karpathen, das Eiserne Tor und die Kette des Hämus-Gebirges und standen für die folgenden anderthalb Jahrhunderte vor den Grenzen der Rus', Ungarns und von Byzanz. Vom 11. bis zum 13. Jahrhundert waren somit die Kumanen das herrschende Element in den Steppen Zentralasiens und in den Steppen am Ufer des Schwarzen Meeres. Ihr Verbreitungsgebiet dehnte sich vom Unterlauf des Irtyš (in der heutigen Sowjetrepublik Kasachstan) bis zum Unterlauf der Donau im Westen aus ¹⁵⁴.

Diese kumanischen Stämme waren jedoch politisch nicht homogen, sie standen nicht unter einer einzigen Oberhoheit, sondern sie zerfielen, je nach Verbreitungsgebiet, in verschiedene Gruppen. Genannt seien hier zwei: a) Die Kumanen in den südrussischen Steppen im Gebiet östlich des Dnepr bis zur Wolga («schwarzes Kumanien») ¹⁵⁵. Diese Gruppe war die mächtigste, die oft Konflikte mit den südrussischen Fürstentümern hatte und über die oft in den altrussischen Chroniken die Rede ist. b) Die Donau-Gruppe. Wie erwähnt, erscheint diese Gruppe an der Donaugrenze des byzantinischen Reiches am Anfang der achtziger Jahre des 11. Jahrhunderts und nach der endgültigen Vernichtung der Pečenegen durch Alexios I. Komnenos (Schlacht von Levounion 1091) nehmen die Kumanen das Gebiet der letzteren ein. Seit der Mitte des 12. Jahrhunderts ist oft über kumanische Einfälle in den Grenzprovinzen des Reiches in den byzantinischen Quellen die Rede. Die Donau-Gruppe erstreckte sich von der Donau im Süden bis zum Oberlauf des Pruth im Norden und bis zu den Karpathen im Westen ¹⁵⁶.

154. *Rasovskij*, Polovcy S. 175 - 182.

155. Vgl. die Karte des Verbreitungsgebietes der Kumanen in den südrussischen Steppen bei *Pletneva*, Pečenegi S. 155 (Ab. 12).

156. *Rasovskij*, Polovcy S. 156 - 160.

Eben zu diesen Kumanen flüchteten Peter und Asen, nachdem sie (wie oben S. 76 erwähnt) von den Truppen Isaaks besiegt wurden. Sie baten um Hilfe und gewannen schließlich die Kumanen als Bundesgenossen für ihren Krieg gegen Byzanz. Als Bundesgenossen waren jedoch die Kumanen nur bedingt vom Nutzen: sie standen Peter und Asen nicht jederzeit zur Verfügung, sondern nur vom Spätherbst bis zum Frühling ¹⁵⁷. Dieses Nomadenvolk verbrachte nicht das ganze Jahr an ein und demselben Ort, sondern bevorzugte solche Gegenden, wo das Klima am günstigsten für die Lebensbedingungen der Pferdeherden, die die Existenzgrundlage der Kumanen bildeten, war. Während der Wintermonate weilten sie in den südlichsten Gegenden ihrer Steppen, wo am wenigsten Schnee die Weideflächen für das Vieh bedeckte, in den heißen Monaten dagegen versuchten sie möglichst weiter nach Norden zu gelangen, wo die Sonne das Gras nicht verbrannte. Den Sommer verbrachten die Kumanen in den Vorgebirgen der Karpathen, sie drangen in das ungarische Gebiet in Siebenbürgen bis zur heutigen Bukovina ein und weiter nach Norden bis zur südlichen Grenze des Fürstentums Galizien, etwa bis zum Oberlauf des Pruth.

Die Nachrichten unserer Quellen bezeugen die Anwesenheit der Kumanen in den südlichen Gegenden (südlich der Donau) ausschließlich in den Monaten von Oktober bis April. Im Herbst 1186 kehrten Peter und Asen, wie bereits erwähnt, mit kumanischen Kriegern in ihre Heimat zurück; der Sebastokrator Johannes mußte gegen sie zu Felde ziehen. Isaak hatte auch im Herbst des Jahres 1187 gegen sechstausend Kumanen zu kämpfen ¹⁵⁸. Im Sommer des Jahres 1188 konnte Isaak ungestört die Stadt Loveč drei Monate lang belagern; wir hören jedoch nichts von irgendwelchen Schlachten, weil sich die Kumanen zu dieser Jahreszeit nicht an der Donau aufhielten ¹⁵⁹. Im Jahre 1190 mußte Isaak, wie wir bereits gesehen haben, nachdem er zwei Monate mit der Belagerung von Tŭrnovo zugebracht hatte, seine Pläne von einer Eroberung dieser Stadt aufgeben, da bereits der Herbst angebrochen war und die Rückkehr der Kumanen in die Donauegend unmittelbar bevorstand ¹⁶⁰. In den darauffolgenden Jahren werden aber auch die Kumanen als aktive Mit-

157. Es ist das Verdienst Rasovskijs, als erster auf diesen Aspekt hingewiesen zu haben (vgl. *dens.*, Rol' Polovcev passim).

158. Vgl. supra S. 78.

159. Vgl. supra S. 79.

160. ebd.

kämpfer Peters und Asens und deren Nachfolger Kalojan, nur in den Herbst - oder Wintermonaten erwähnt ¹⁶¹.

Die Feststellung, daß die kumanischen Kontingente den aufständischen Brüdern, nur in einer bestimmten Jahreszeit zur Verfügung standen hilft uns, etwas über den Umfang der eigenen Streitmacht, die aus Bulgaren und Vlachen zusammengestellt wurde, auszusagen. Ohne eine massive Teilnahme der Bevölkerung am Hämus an dem «großen Volks - und Bauernaufstand unter der Führung der beiden Brüder Peter und Asen» ¹⁶² ausschließen zu können, muß man doch feststellen, daß die Anzahl dieser Aufständischen unbedeutend war. Isaak gelang es während seines ersten Kriegszuges im Sommer 1186 ohne Mühe, die Vlacho-Bulgaren in die Flucht zu treiben. Im Sommer des Jahres 1188 konnten die Truppen des Kaisers ungestört im Lande jenseits des Hämus operieren, weil die Kumanen nicht in diesem Gebiet präsent waren. Im Sommer des Jahres 1190 mußten Peter und Asen ebenfalls die Hilfe der Kumanen entbehren; sie gingen in die Defensive über und beschränkten sich darauf, Tŭrnovo und die übrigen Städte ihres Landes zu verteidigen. Daß die Byzantiner in diesem Kriegszug besiegt wurden, ist ausschließlich dem taktischen Fehler zuzuschreiben, den Isaak begangen hatte: er ließ seine Armee durch die engen Hämus-Pässe führen.

Noch wichtiger für die Entscheidung als ihre Anzahl war die Kampferfahrung, die die Kumanen den Aufständischen zugute kommen ließen. Für diese Nomaden war der Raub fast der einzige Weg zur Vermehrung ihres Eigentums. Sie wendeten dafür eine Kriegstechnik an, die für den Gegner ungewohnt war und ihn im offenen Terrain in Verlegenheit brachte. Nicht selten hatten die Kumanen durch ihre unkonventionelle Kriegsführung Erfolg und besiegten, obwohl in der Minderzahl, ihren schwer beweglichen Gegner. Dieses Steppenvolk war gewohnt auf dem flachen Lande zu kämpfen. Sie bildeten während der Schlacht schnellbewegliche leichtausgerüstete Kavalerieeinheiten und gingen nicht zu einem Frontangriff über, sondern versuchten, indem sie die Flucht zu ergreifen vortäuschten, den sie verfolgenden schwer bewaffneten Feind zu ermüden oder ihn in ein für ihn ungünstiges Gelände zu locken. Sie machten dann kehrt und griffen den ermüdeten und überraschten Feind an ¹⁶³.

161. Vgl. darüber *Rasovskij*, Rol' Polovcev S. 206 - 209.

162. So *Dujčev*, Vŭstanieto S. 326.

163. Wir haben gesehen, daß die Kumanen diese Technik im Herbst 1187 gegen Isaak angewendet haben. Kalojan verdankte seinen Sieg im April des Jahres 1205

Es unterliegt demnach keinem Zweifel, daß ohne das Eingreifen der Kumanen Peter und Asen (und später Kalojan) ihr Unternehmen kaum mit Erfolg hätten ausführen können: ihre eigenen Truppen haben militärisch eine Nebenrolle gespielt.

Wenn die Kumanen im Krieg gegen Byzanz die Hauptrolle gespielt haben, so waren sie doch für den politischen Ausgang des Unternehmens von Peter und Asen (die Errichtung des Zweiten Bulgarischen Reiches) ohne Bedeutung. Sie versuchten nicht, aus ihrer militärischen Überlegenheit Vorteile zu ziehen und etwa einen Kumanen-Staat jenseits des Hämus zu bilden, sondern ließen sich als ein Kriegsinstrument von den Führern der Bulgaren und Vlachern verwenden und fanden sich mit Kriegsbeuten ab. Im Gegensatz zu anderen Turkvölkern (Protobulgaren, Seldžuk-Türken, Osmanen) wurden die Kumanen in ihrer Gesamtheit nie ansässig, sie sind immer ein Nomadenvolk geblieben. Sie haben nie versucht, sich Territorien anzueignen, die außerhalb ihrer Steppen lagen. Dies bleibt eine Konstante in ihrer fast zweihundertjährigen Geschichte in den Steppen um das Schwarze Meer, daß sie immer anderen geholfen haben, fremdes Land zu erobern; sie zogen aber nach gewonnenen Schlachten in ihre Steppen zurück: «denn es ist besser», wie einer ihrer Khane sagte, «im eigenen Lande zu sterben, anstatt in der Fremde berühmt zu sein»¹⁶⁴.

Als die Kumanen nach dem Mongoleneinfall um die Mitte des 13. Jahrhunderts den Schauplatz an der unteren Donaugegend und am Balkan verließen, hatten sie doch ungewollt das Bild dieses Raumes mitgestaltet: außer der Hilfe, die sie den Bulgaren für die Gründung ihres Staates geleistet hatten, hinderten sie durch ihre Anwesenheit die Ungarn, die Walachei zu besiedeln und «reservierten» damit dieses Gebiet für die späteren walachischen Staatsgründungen.

in Adrianopel gegen die Truppen des lateinischen Kaisers von Konstantinopel Balduin (vgl. darüber *Zlatarski*, *Istorija* III S. 224 - 227; *Prinzig*, *Bedeutung* S. 1 - 64) seinen kumanischen Truppen, die denselben Kriegskunstgriff angewendet hatten (vgl. die detaillierte Beschreibung bei *Niketas* S. 615, ²⁶¹). Nach dem Zeugnis der Hypatius - Chronik kämpften im Jahre 1097 Altunopa und Bonjak (zwei Kumanen-Häuptlinge) mit ihren Reitern gegen die Ungarn auf die gleiche Weise (vgl. *PSRL* II. Sp. 246). Die Kumanen verwendeten leichtes Kriegsgerät und waren viel beweglicher als deren russische und europäische Gegner. (Zur Kriegsausrüstung der Kumanen vgl. *Pletneva*, *Pečenegi* S. 196 - 200).

164. «Da loušče est' na svoei zemle koste' ju leči, neželi na čjužei slavnou byti ...» (Hypatius - Chronik, zitiert nach *Rasovskij*, *Polovcy* S. 95). Über die Rolle der Kumanen in der Geschichte der russischen Fürstentümer, Georgiens, Ungarns etc. vgl. *Rasovskij*, *Polovcy* S. 95 - 100.

KAPITEL VI

DIE «VERSAMMLUNG DER BESESSENEN»

Niketas ist die einzige Quelle, die uns die Anfangsphase des Aufstandes, nämlich die Versammlung der Bulgaren und Vlachen im Hämus überliefert hat. Er sagt dazu wörtlich: «Um ihren Stammesgenossen ¹⁶⁵ die Kleinmütigkeit zu nehmen, erbauten die beiden Brüder dem berühmten Märtyrer Demetrius eine Kirche und versammelten in ihr viele von Dämonen Besessene aus den beiden Völkern ¹⁶⁶, die blutunterlaufene, verdrehte Augen und aufgelöste Haare hatten und deren ganzes

165. Ich ziehe «Stammesgenossen» der etwas modernen Wiedergabe Grablers «Landsleute» für griech. *δμογενεῖς* vor.

166. *Niketas* S. 371, ²⁰: «ἐξ ἐκατέρου γένους». Wie ist das Wort *genos* hier zu verstehen? *J. Wolf*, der erste Herausgeber von *Niketas*, dessen Übersetzung auch ins Bonner Corpus übernommen wurde, gibt es mit «utriusque sexus» wieder, also *genos* gleich «sexus» (*Niketas*, ed. Bonn, S. 485, Apparat Linie 8). *Grabler* übersetzt diese Stelle im gleichen Sinne: «viele von Dämonen besessene Weiber und Männer» (*Grabler* S. 174). *R. L. Wolff's* Wiedergabe ist eine getreue Übersetzung des oben angeführten lateinischen Zitats: «people of both sexes possessed by devils» (*R. L. Wolff*, The «Second Bulgarian Empire». Its Origin and History to 1204. In: *Speculum* XXIV (1949) S. 183). *Banescus* Übersetzung lautet: «de deux sexes...» (*N. Banescu*, Un problème d'histoire médiévale. Création et caractère du second empire Bulgare 1185, Bukarest s.a. (1943) S. 59 - 60). Unzugänglich war mir die rumänische Übersetzung einiger Exzerpte des Werkes von *Niketas*, die die Vlachen betreffen, von *G. Murnu*, Din Nichita Acominatos Honiatul. In: *Analele Academiei Romane*, Ser. II, 28 (1905 - 1906), Mem. Sect. Ist., S. 357 - 467). Die Übersetzung von *Dujčev* lautet «ot dvata pola» (aus den beiden Geschlechtern). (Vgl. *Dujčev*, *Văstaniето* S. 343 und Anm. 5). Zu dieser Interpretation *Dujčevs* vgl. die ablehnende Bemerkung *Vojnovs*, S. 107. Es sei hier vermerkt, daß *Banescu*, *Wolff*, und *Dujčev* in ihrer ganzen Argumentation bestrebt sind, den Anteil der Bulgaren (so *Wolff*, *Banescu*) oder der Vlachen (*Dujčev*) am Aufstand zu verniedlichen oder gar zu verschweigen. Alle anderen Forscher, die sich mit der Stelle befaßt haben, geben das Wort *γένος* mit «Volk» wieder. Daß diese Interpretation die richtige ist, beweist der Kontext unserer Quelle, wo drei Zeilen weiter das Wort nochmals vorkommt: «daß Gott geruht habe, dem Volke der Bulgaren und der Vlachen die Freiheit zu gewähren» (*Niketas* S. 371, ²³⁻²⁵).

übriges Benehmen so war, wie es eben bei Besessenen ist. Diesen Leuten schärfen sie ein, sie sollten in Verzückung (ἐνθουσιῶσιν) verkünden, daß Gott gnädig von den Bulgaren und Vlachern das langjährige Joch nehmen und ihnen die Freiheit gewähren wolle... Die Besessenen (οἱ παράφοροι οὗτοι) sammelten sich eine kurze Weile, holten dann auf einmal tief Atem, bekamen einen Anfall (ἐπιληπτευόμενοι), begannen sich zu schütteln und schriegen verzückt mit gellender Stimme... nun gelte es, die Waffen in die Hand zu nehmen und den Rhomäern zu kämpfen»¹⁶⁷.

Handelt es sich hier bei Niketas um ein erdachtes Detail, um ein literarisches Stilmittel, das von ihm in die Erzählung eingeschoben wurde, oder ist diese Schilderung «echt»? Man könnte das erste bejahen und die ganze Schilderung als erdacht ansehen, genauso leicht wie man es auch widerspruchslos als tatsächliches Geschehnis annehmen könnte. Es wäre bequem und im Grunde nicht widerlegbar. Das, was bisher akzeptiert wurde, könnte man mit der gleichen Logik verwerfen; die Antwort des Historikers wäre dann abhängig von seiner persönlichen Haltung der Quelle gegenüber: man glaubt Niketas oder glaubt ihm nicht. Die Schilderung dieser Versammlung ist nicht verifizierbar, weil es, außer Niketas, keine andere Quelle gibt, die darüber berichtet. Alle, die sie bisher widerspruchslos annahmen, stehen m.E. einem spiritus contradictionis ohne Argumente gegenüber¹⁶⁸.

Es besteht jedoch die Möglichkeit, die Angaben von Niketas auf ihre Echtheit hin zu prüfen und sie durch andere zeitgenössische Quellen zu verifizieren. Unbedingte Voraussetzung ist jedoch, daß man den Voratz aufgibt, das von Niketas geschilderte «Ereignis» als ein Faktum, das in zeitlichem und kausalem Zusammenhang mit dem Aufstand der Aseniden steht, anzusehen.

Völlig außer Acht gelassen wurden von den bisherigen Forschern einige Zusätze zu dem Text der späteren Bearbeitungen des Geschichtswerkes von Niketas. In der vulgärgriechischen Redaktion steht dazu:

167. Niketas S. 371^{17, 21}.

168. Wolff, a.a.O. S. 183 baut die von Niketas mitgeteilte Episode in seine Schilderung ein und sieht sie im kausalen Zusammenhang mit den weiteren Ereignissen an: «This (scil. die Versammlung der Besessenen) convinced the rank and file of the Vlachs, who then opened a bloody campaign, giving no quarter to prisoners». Zlatarski, Istorija II S. 413 - 414, verfährt auf die gleiche Weise, indem er sogar eine wörtliche Übersetzung der Stelle angibt. Litavrin, Bolgarija S. 435 geht nicht näher ein, er begnügt sich mit dem Zitat des Passus von Niketas. Banescu, Un problème S. 59 - 60 ebenfalls. Brand, Byzantium S. 89 wie Zlatarski (s. oben). Als einziger stellt meines Wissens Uspenskij (Obrazovanie S. 110, vgl. auch S. 108 und 115)

«... viele von Dämonen Besessenen, die auch ψυχάρια genannt werden»¹⁶⁹. Und in der Synopsis von Theodoros Skutariotes: «viele von Dämonen Besessene, die von einigen ἀσθενάρια genannt werden»¹⁷⁰.

Es ist schwer zu sagen, ob dieser Zusatz im ursprünglichen Text vorhanden war oder ob die späteren Abschreiber und Kompilatoren diese «Besessenen» mit einer ihnen bekannten Art von Leuten (ψυχάρια oder ἀσθενάρια) identifizierten. Die vulgärgriechische Redaktion ist im Monac. 450 erhalten, einem Codex, der immerhin zwei Jahrhunderte älter ist (14. Jh.) als der Codex Monac. 93, auf dem die Ausgabe im Bonner Corpus (16. Jh.) beruht. Es ist für unsere Problematik ohne Belang ob im ursprünglichen Text diese Epexege von Niketas selbst angebracht wurde oder vom Schreiber der vulgärgriechischen Paraphrase oder von Skutariotes selbst, die - im Gegensatz zu den Historikern des 20. Jahrhunderts - Zeitgenossen des Niketas waren und ihm im Geiste näher standen und daher eher begriffen. Das Wort ἀσθενάριον¹⁷¹, glaube ich ist der entscheidende Hinweis zum Verständnis des Textes.

den Passus in Frage, indem er hier Niketas' Ideologie zu entlarven glaubt: Die Verachtung von Niketas der «historischen Rechte des bulgarischen Volkes» habe ihn zu solchen abfälligen und ironischen Schilderungen bewogen. Ich glaube jedoch, man tut Niketas Unrecht, indem man ihm Eigenschaften eines chauvinistischen Propagandaschreibers der Neuzeit zuschreibt. Die Meinung Uspenskijs teilt auch Dujčev (Bŭlgarsko srednov. S. 46; vgl. auch *dens*, Vŭstanieto S. 343): die Schilderung Niketas' sei nicht wörtlich zu nehmen, da er «die ersten Schritte der Befreiungsbewegung mit ungehaltener (nesdŭrżana) Ironie beschreibt». Dujčev läßt jedoch die Mitteilung als solche gelten, indem er auf Grund von Niketas' «ironischer» Schilderung einen religiösen Enthusiasmus des Volkes zu sehen glaubt (*dens*, Bŭlgarsko srednov. S. 46). Er entwickelt diese Ansicht in seiner späteren Arbeit, die nach dem Zweiten Weltkrieg in Bulgarien veröffentlicht wurde, wie folgt: «Aber während der Zeit dieser Religiosität, die für das Mittelalter charakteristisch ist, nahm jede soziale und politische Bewegung unvermeidlich eine religiöse Färbung an. Das Gleiche geschah jetzt auch mit der Unzufriedenheit der bulgarischen Bevölkerung. Peter und Asen nutzten den weitverbreiteten Glauben an den Heiligen Demetrius für ihre Zwecke aus». (Dujčev, Vŭstanieto S. 343). Zu diesbezüglichen Ausführungen Dujčevs vgl. noch die kritischen Bemerkungen von Vojnov, S. 106.

169. «πολλοὺς δαιμονολήπτους, ἅτινα καὶ ψυχάρια ὀνομάζουσι» (Niketas, ed. Bonn., S. 485, ^{24, 25})

170. «πολλοὺς (συναθροίσαντες) δαιμονολήπτους, οὓς Ἀσθενάρια τινες ὀνομάζουσι,» (Theod. Skut. Syn. S. 372 ^{4, 5}). Zlatarski (Istorija II S. 413, Anm.) erwähnt diese Variante ohne weiteren Kommentar. Dujčev (Bŭlgarsko srednov. S. 46, Anm. 4) ebenfalls ohne Kommentar.

171. Über die Bedeutung des Wortes ψυχάριον, das im Mittellgriechischen «manicium» bedeutet (so z. B. Const. Porph., Kekaumenos) kann ich in diesem Zusammenhang nur Vermutungen aufstellen.

N. Bees, der als erster und einziger diese Stelle näher behandelt hat, sieht hier eine Paretymologie des Schreibers mit dem Wort ἀναστενάριον an¹⁷². Diese Annahme bestätigt sich glänzend durch die Beschreibung des Textes. Im thrakischen Gebiet, heute Südostbulgarien, Strandža, und in Makedonien (Langadhas bei Thessalonike), wo sich griechische, aus Ostthrakien stammende Bevölkerungsgruppen nach 1923 niedergelassen haben, ist heute noch der Brauch der Anastenaria (volkstümlich: νεστινάρια, bulgarisch nestinarstvo) lebendig¹⁷³: Einige Tage vor dem Fest eines Heiligen, der als Schutzpatron des Dorfes gilt (in den meisten Fällen der heiligen Konstantin und Helena am 21. Mai), sammeln sich einige eingeweihte Leute (Ἀναστενάρια) zu Gebet und Vorbereitung in Klausur mit den Ikonen des Heiligen. Nachdem sie sich in einen Trancezustand versetzt haben, «tanzen» sie am Tage des Heiligen mit den Ikonen in den Händen auf glühender Holzkohle barfuß. Sieben Jahrhunderte nach Niketas, in den siebziger Jahren des vorigen Jahrhunderts berichtet uns ein Augenzeuge über diese Besessene, Ἀναστενάρια, und gibt uns ein erstaunlich gleiches Bild über deren Zustand: «Zitternd und schäu-mend mit wildem Blick und von Zuckungen befallen, fallen sie in Ohnmacht;... Nach einer Weile springen sie dann wieder mit erneuerter Wucht hoch und nehmen die Ikone des Heiligen und wie Besessene springen und tanzen sie barfuß auf den glühenden Kohlen einige Minuten lang»¹⁷⁴.

Die übereinstimmende Beschreibung der Besessenen, der Ἀναστενάρια, gibt zweifelsohne ein und denselben Brauch der Bevölkerung des

172. Vgl. N. Bees, Τὰ ἀναστενάρια κατὰ τοὺς μέσους αἰώνας. In: Byzantis 1 (1909) S. 48 - 50 (vgl. jedoch die Besprechung dieser Arbeit von N. Politis in: Laographia 1 (1909) S. 343 - 345) und die mir unzugängliche Arbeit von M. Arnaudov, Studii vŕrchu bŭlgarskite obredi i legendi, Bd. I - II, Sofia 1924², S. 7 - 244.

173. Außer der in Anm. 172 zitierten Literatur vgl. noch G. Megas, Ἑλληνικαὶ ἑορταὶ καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας, Athen 1963², S. 197 - 203; M. Arnaudov, Bŭlgarski narodni prazdnici, Sofia 1943, S. 114 - 124 und dens., Oŭceri po bŭlgarskija folklor, Bd. II, Sofia 1969, S. 372 - 531 (mit detaillierter Beschreibung des Verlaufes des Brauches in verschiedenen Dörfern des Gebietes von Strandža in den 30en Jahren).

174. ἀτρέμοντες καὶ ἀφρίζοντες καὶ τὸ βλέμμα αὐτῶν ἀγριεύοντες (vgl. Niketas: αἰμωποὺς καὶ διαστρόφους τὰς κόρας) καὶ ὑπὸ σπασμῶν καταλαμβανόμενοι (vgl. Niketas ἐπιληπτευόμενοι) λιποθυμοῦσι (vgl. Niketas: ἀνακωχεύόμενοι δὲ πρὸς βραχὺ οἱ παράφοροι οὗτοι) μετ' ὀλίγον δὲ ἀναπηδῆσαντες μεθ' ὁρμῆς τὴν εἰκόνα τοῦ ἀγίου ἀρπάζουσι καὶ μα-νιακῶς πηδῶντες χορεύουσι γυμνόποδες ἐπὶ τῆς μεγάλῃς ἀνθρακίᾳ ἐπὶ τινα λεπτά». Die Beschreibung stammt vom konstantinopolitanen Professor D. Chourmouziades (in: Ἐκθεσις τῆς καταστάσεως τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1872-1873 ὑπὸ τοῦ σχολάρχου ἀρχιμ. Φιλοθέου Βρευννίου, Konstantinopel 1863, S. 4 - 23, mir leider unzugänglich, zitiert nach G. Megas, a.a.O. S. 201).

heutigen südostbulgarischen Gebietes wieder. Daher kommt diesem Pasus von Niketas ein großer Wert zu. Er ist die einzige Quelle, die den Brauch der Anastenaria im Mittelalter bezeugt und daher für den Volkskundler von großer Wichtigkeit. Für den Historiker aber, der den Aufstand der Vlachen und Bulgaren untersucht, ist sie leider nutzlos. Somit beantwortet sich auch die Frage nach der «Echtheit» der Beschreibung von Niketas: Solch lebendige Beschreibung muß zweifelsohne echt sein. Niketas selbst muß irgendwann bei der Bevölkerung Thrakiens diesen Brauch beobachtet haben. War er doch Gouverneur von Philippoupolis. Daß er nicht während des Aufstandes zugegen war, bedarf, glaube ich, keiner weiteren Begründung. Die Glaubwürdigkeit unserer Quelle ist infolgedessen in diesem Falle relativ: sie bezeugt die Kontinuität eines Brauches seit dem Mittelalter allgemein und darf nicht im Zusammenhang mit dem Aufstand konkret gesehen werden. Hier glaube ich unternimmt Niketas einen Exkurs um über die Bräuche des «ochlos», des gemeinen Volkes zu berichten. Daß es sich um einen Exkurs handelt, ist von den meisten Historikern übersehen worden.

In diesem Zusammenhang möchte ich noch einen Beleg anführen von einer Quelle, die der Forschung bisher unbekannt geblieben ist. In einer noch nicht edierten Satire des Kaisers von Nikaia, Theodoros II. Laskaris (1254-1258), die gegen seinen Lehrer gerichtet ist, zählt Theodoros eine Reihe schlechter Eigenschaften auf, die der Lehrer angeblich besaß ¹⁷⁵. Unter anderen sagt er: «Jener aber (scil. der Lehrer) war wütend wenn er sah, daß ich mich mit den Wissenschaften befaßte; denn ich glaube, daß er sich in der Zauberei auskannte, da er vor geräumiger Zeit in jenem Berg an den Grenzen Bulgariens (sein Name ist Hämus) weilte. Dort werden nämlich die thrakischen Feste von diesen (scil. den Bulgaren) gefeiert. Nachdem er nun dort durch Zaubergesänge gänzlich befleckt wurde, war er ganz wie vom Teufel besessen» ¹⁷⁶.

175. Über Theodor Laskaris vgl. J. B. Pappadopoulos, Théodore II. Lascaris empereur de Nicée, Paris 1908. Die noch nicht edierte Satire ist in vier Codices enthalten: Parisinus Suppl. gr. 472 (13. Jh.) f. 89v - 107v; Parisinus graecus 3048 (datiert f. 90v 27 Juni 1486) f. 66v; Parisinus Suppl. gr. 37 (letzte Viertel des 16. Jh.) f. 44 r bis 59v; Scorialensis Y-I-4 (16. Jh.) f. 271 r - 282v. Ich verdanke diese zusätzlichen Informationen Herrn Custos Ch. Astruc, der die Liebenswürdigkeit besaß, die Zählung der Folios zu überprüfen (Brief v. 11. 12. 1973); vgl. auch Ch. Astruc, La tradition manuscrite des oeuvres oratoires profanes de Théodore II Lascaris. In: Travaux et Mémoires I (1965) S. 393 - 404.

176. «Ἐμάλινετο μὲ οὖν ἐκεῖνος ὁρῶν με φιλοσοφοῦντα καὶ ἐξῆπτε τὴν φαρμακείαν· οἶμαι γὰρ πάλαι καὶ μαγγανείας ἐγίνωσκεν τῷ τῶν βουλγαρικῶν ὁρίων πρὸ καιροῦ πα-

Diese «thrakischen Feste» (θρακικά) möchte ich im engen Zusammenhang mit der von Niketas beschriebenen Versammlung der Besessenen ansehen. Freilich kann hier nicht behauptet werden, daß es sich um ein und denselben Brauch handelt, doch es kann nicht bezweifelt werden, daß beide Quellen über das Fortbestehen heidnischer Bräuche bei der Bevölkerung Thrakiens berichten ¹⁷⁷.

πατριψας βουνῷ, Αἰμῶ τοῦνομα, ὃ διαπράττονται ἐκεῖνων τὰ θρακικά, καὶ ἐπωδαῖς ἐκεῖθεν καταμιανθεῖς, ἦν ὅλως δαιμονικός». (Paris. Suppl. gr. 472, f. 102v). Madame Euridyce Lappa-Zizicas, die eine editio princeps der unedierten Werke des Theodoros Laskaris vorbereitet, teilte mir freundlicherweise die Nummern der Folios der übrigen, von mir nicht durchgesehenen Handschriften mit, in denen dieser Passus enthalten ist: Paris. graec. 3048 folio 73v; Paris. Suppl. graec. 37, folio 73v; Scorialensis Y-I-4, folio 274v (Brief v. 10.1.1974).

177. Es gehört nicht zu unserer Problematik, diesen Aspekt weiter zu erläutern. Die hier von mir angeführte Nachricht stellt ein Glied in der Kette der Nachrichten dar, die das Fortbestehen von vorchristlichen Religionsrelikten bei der Bevölkerung des Balkans bezeugen. Über das Fortbestehen anderer heidnischer Festbräuche bei der Bevölkerung Bulgariens, so z. B. des römischen Festes der Calendae (aksl. koleda) bezeugt eine altkirchenslav. Quelle (Euch. Sin.); vgl. noch *M. Meslin*, *La fête de Calendes de Janvier dans l'empire romain* (Collection Latomus 115), Bruxelles 1960. Über Reste der altthrakischen Religion (?) in Form von Volksbräuchen bei Bevölkerung des heutigen thrakischen Gebietes vgl. *K. Kakouri*, *Διονυσιακά-Διατριβή ἐπὶ διδακτορία*, Athen 1968.

KAPITEL VII

ZUR DATIERUNG DES AUFSTANDES

Die Chronologie der Ereignisse läßt sich nicht sogleich eindeutig aufstellen. Ein aufmerksameres Studium unserer Hauptquelle Niketas, kombiniert mit Zeugnissen anderer Quellen, hauptsächlich zeitgenössischen rhetorischen Werken, läßt jedoch die Situation nicht so hoffnungslos erscheinen, wie es im ersten Augenblick aussehen mag. Unerfreulicherweise wird derjenige, der sich mit diesem Problem befassen möchte, mit einem Zusatzproblem konfrontiert: er muß sich mit der Argumentation einiger Forscher auseinandersetzen, die die Ereignisse um ein Jahr vordatieren wollen und die zur Stützung ihrer These die ohnehin nicht klare Aussage der Quelle durch eine Reihe von Scheinbeweisen trüben. Wir müssen also im folgenden so vorgehen, daß wir das Datum 1186 aufgrund der Quellenaussagen begründen und dazu noch die Ansichten der Forscher, die die Ereignisse um ein Jahr vordatieren, kurz besprechen.

Ich werde mich zunächst mit der Argumentation Dujčevs auseinandersetzen, der sich mit dem Problem eingehend befaßt und sich für die frühe Datierung entschieden hat¹⁷⁸. v. Dieten, der sich mit Niketas eingehend beschäftigte und uns bald eine Neuedition des Werkes anbieten wird, gibt eine Übersicht und Datierung der Ereignisse, an die ich mich im folgenden halte¹⁷⁹.

1. Vermählung Isaaks mit der Tochter des Königs von Ungarn (Ende 1185-Anfang 1186)¹⁸⁰.

178. *Bŭlgarsko srednov. S.* 52 - 90: Hier werden die zeitgenössischen rhetorischen Werke ausführlich diskutiert und kommentiert (vgl. noch Anm. 191 infra); dann noch *ders.*, La date de la révolte des Asenides. In: *Byzsl.* XIII (1952 - 53) S. 227 - 232 und *ders.*, *Vŭstanieto passim*. Das Problem wird noch von *Litavrin*, *Bolgarija* S. 437 - 440 diskutiert; er bietet jedoch keine Lösung an und entscheidet sich für die Datierung von Dujčev. Für eine Übersicht der Meinungen vgl. v. Dieten, *Erläuterungen* S. 66 - 67.

179. v. Dieten, *Erläuterungen* S. 69 - 74.

180. *Niketas* S. 368, ⁴²⁻⁴⁶. Vgl. noch die Festrede zur Vermählung, die Niketas gehalten hat (*Niketas*, *Or.* S. 35 - 44 und dazu v. Dieten, *Erläuterungen* S. 88 - 90).

2. Das Forttreiben der Herden der Bulgaren und Vlachen für die Hochzeit des Kaisers (Ende 1185) ¹⁸¹.

3. Das Erscheinen der beiden Brüder Peter und Asen vor dem Kaiser in Kypsella (um den 7. November 1185) ¹⁸².

4. Krieg gegen Isaak Komnenos den Usurpator auf Zypern (Frühjahr 1186) ¹⁸³.

5. Versammlung der «Besessenen» Bulgaren und Vlachen - Ausbruch des Aufstandes - (nach dem Frühjahr 1186) ¹⁸⁴.

6. Erster Kriegszug Isaaks gegen die Bulgaren. Hier treten einige Schwierigkeiten auf: der Bruder von Niketas, Michael Choniates, läßt in einer Lobrede an den Kaiser Isaak ¹⁸⁵ diesen Zug nach der Revolution von Branas im Unterschied zu Niketas in umgekehrter Reihenfolge geschehen. Wir müssen jedoch die Schilderung des Niketas vorziehen, denn erstens war er Augenzeuge der Geschehnisse, er übermittelt uns ein detailliertes Bild und beschreibt ausführlich den Verlauf des ersten Kriegszuges, zweitens übt er Kritik an dem Kaiser und sagt ausdrücklich, daß es besser gewesen wäre, wenn der Kaiser selbst noch einmal gegen die Aufständischen ausziehen würde, statt die Führung des Krieges anderen zu überlassen ¹⁸⁶. Wir müssen also den ersten Kriegszug von Isaak in den Sommer 1186 datieren.

7. Erfolgreicher Verlauf des Krieges unter Führung des Sebastokrators Johannes Angelos und des kaisar Johannes Kantakuzenos (nach dem Sommer 1186).

8. Ernennung des Branas, sein Staatsstreich, Belagerung von Konstantinopel durch seine Truppen, seine anschließende Niederlage durch Konrad von Montferrat.

181. *Niketas* S. 368, ^{47, 57}.

182. *Brand*, Byzantium S. 89 datiert dieses Ereignis «probably during 1186».

183. *Niketas* S. 369, ⁷⁴- 370, ¹²; v. *Dieten*, Erläuterungen S. 70 - 71.

184. *Niketas* S. 371, ¹³- 372, ⁴⁹.

185. *Michael Choniates* I. S. 148 - 150.

186. Vgl. v. *Dieten*, Erläuterungen S. 72. *Dujčev*, *Vŭstanieto* S. 354, Anm. versucht die Beweiskraft dieses Satzes durch eine willkürliche Paraphrase des Textes zu mindern. *Niketas*, S. 374, ⁸⁸, sagt ausdrücklich: «und das Glück hätte sich verdoppelt, wenn der Kaiser selbst noch einmal gegen die Aufständischen aus gezogen wäre» («καὶ ἦν ἂν διςσοῦμενα τὰ καλὰ, εἴπερ αὐτὸς καὶ πάλιν ὁ βασιλεὺς κατὰ τῶν ἀποστατῶν ἐξώρμησε»). *Dujčev* gibt «πάλιν» («wiederum, noch einmal») mit bulg. «po obraten način» («auf eine andere Weise, anders») und «ἐξώρμησε» («gegen jemanden ausziehen, angreifen») mit bulg. «postúpil» (postúpvam = «vorgehen, handeln») wieder. So lautet der Satz nach *Dujčev* «das Glück hätte sich verdoppelt, wenn der Kaiser anders gehandelt hätte». Zu diesem Interpretationsversuch *Dujčevs* vgl. die richtigen Anmerkungen von *Vojnov*, S. 109.

9. Dann zweiter Feldzug Isaaks gegen die Bulgaren. Die Datierung des Feldzuges ist abhängig von der Datierung des Aufstandes von Branas. Es gibt zwei Möglichkeiten, diesen zu datieren: a) die Erwähnung einer Finsternis in dem Geschichtswerk von Niketas, die während der Belagerung Konstantinopels geschah. Diesen Lösungsversuch, den Dujčev vorgeschlagen hat, glaube ich ausschließen zu können (vgl. unten); die Anwesenheit Konrads von Montferrat in Konstantinopel. Wie Brand¹⁸⁷ nachgewiesen hat, kommt das Jahr 1186 nicht in Frage, denn es gibt eine Urkunde, die seine Anwesenheit in Italien noch im März 1187 beweist. Aus vielen westlichen Quellen wissen wir wiederum, daß Konrad im Juli des gleichen Jahres in Palästina war¹⁸⁸. Der Aufstand des Branas muß in der Zeit nach März 1187 und vor Juli 1187 stattgefunden haben. v. Dieten datiert den darauffolgenden zweiten Feldzug Isaaks auf den Herbst 1187. Dieses Datum wird, wie wir unten sehen werden, noch durch eine andere Quelle bestätigt, die v. Dieten nicht benutzt hat.

Es gibt noch eine Möglichkeit, dieses Datum (Herbst 1187) zu verifizieren, indem man versucht, die Ereignisse unabhängig von Niketas zu datieren. In einer Grabrede, die Euthymios Tornikes¹⁸⁹ auf den Logotheten Demetrios Tornikes gehalten hat¹⁹⁰ und in welcher er die Verdienste und Vorzüge des Verstorbenen preist, gibt es einige Angaben, die für die Lösung unserer Frage vom Nutzen sind. Dujčev¹⁹¹ macht als erster und bisher einziger auf diese Angaben aufmerksam, die von Forschern anderer Meinung überhaupt nicht erwähnt werden¹⁹². Er bringt mit Recht den Passus der Rede über einen Angriff der Skythen aus dem Hämus-Gebirge und deren anschließender Niederlage mit dem zweiten

187. Brand, Byzantium S. 273 - 274.

188. Ebd.

189. Metropolit von Patrai, Ende 12. - Anfang 13. Jh.

190. Zum Verwandtschaftsverhältnis Euthymios - Demetrios Tornikioi vgl. J. Darrouzès, Notes sur Euthyme Tornikes, Euthyme Malakes et Georges Tornikes. In: REB 23 (1965) S. 148 - 165. De Grabrede ist ediert von Papadopoulos - Keramevs S. 125 - 142.

191. Dujčev, Bŭlgarsko srednov. S. 82 - 85. Dujčevs Datierung der Reden des Georgios Tornikes und des Sergios Kolyvas (Bŭlgarsko srednov. S. 52 - 81) ins Jahr 1186, die einige Angaben über Peter und Asen enthalten, ist unlängst von Každan überzeugend abgelehnt worden. Er setzt sie ins Jahr 1193 an (vgl. Každan, La date passim).

192. v. Dieten, Erläuterungen S. 138 - 139, scheint die Bedeutung der Rede, die, wie wir sehen werden, für seine Argumentation spricht, verkannt zu haben.

Kriegszug Isaaks gegen die bulgarisch-kumanischen Kontingente Asens in Verbindung. Freilich datiert er dieses Ereignis ins Jahr 1186¹⁹³. Eine etwas aufmerksamere Lektüre des Textes widerspricht jedoch seiner These: es wird dort mitgeteilt, daß es bereits Herbst war, als der Kaiser zum Kriegszug ausbrach¹⁹⁴. Das bestätigt die Angaben der anderen Quellen und entspricht auch allem, was wir über die Kriegsgewohnheiten der Kumanen wissen, daß sie nämlich diese Jahreszeit für ihre Plünderungszüge bevorzugten. Entscheidend aber für die Datierung ist eine andere Angabe. Nach gewonnener Schlacht habe der Logothet Demetrios Tornikes im Auftrag des Kaisers panegyrische Sendschreiben nach Konstantinopel geschrieben, die so kunstvoll verfaßt wurden, daß sie allgemeine Bewunderung für den Logotheten hervorgerufen haben¹⁹⁵. Die Erwähnung des Amtes des Logotheten, das Demetrios Tornikes während der Kriegsexpedition bekleidet hat, hilft uns ein Stück weiter. Über seinen Lebenslauf stehen uns folgende Angaben zur Verfügung: als *κριτής τοῦ βήλου* gehörte er der Oppositionspartei gegen den Kaiser Andronikos Komnenos an. Dieser ließ ihn verhaften und einer öffentlichen Beleidigung durch den Pöbel aussetzen. Er entging knapp dem Tode¹⁹⁶. Nach dem Umsturz des Andronikos gelangte er in neue Würden. In an ihn gerichteten Briefen des Michael Choniates aus der Zeit 1185-1186¹⁹⁷ wird er mit dem Titel *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* angeredet. Er ist nach 1186 Logothet geworden¹⁹⁸ und hatte dieses Amt, bis auf eine kurze Unterbrechung im Jahre 1188, bis zu seinem Tode inne¹⁹⁹.

Diese Lebensdaten des Demetrios Tornikes, die Dujčev unberücksichtigt gelassen hat, machen es unmöglich, das Datum des zweiten Zuges Isaaks gegen die Bulgaren, an dem auch der Logothet Tornikes teilgenommen hat, ins Jahr 1186 zu setzen. In diesem Jahr hat Tornikes ein

193. Dujčev, *Bulgarsko srednov.* S. 84.

194. *Papadopoulos - Keramevs* S. 130: «καὶ ταῦτα τοῦ σφαίρου τούτου δὴ τοῦ ἡλιακοῦ μελετῶντος ἤδη τὰ δυτικά».

195. Vgl. ebd. S. 130: «γράμματα κοσμοχαρῆ τε καὶ εὐαγγελα τοῖς ἐν ἀρχαίοις καὶ τοῖς ἐν τέλει γράφειν ἐπισκῆπτει (ὁ βασιλεὺς) τῷ λογοθέτῃ und S. 131 «οἱ (οἱ ῥήτορες) καὶ τὸν ἄνδρα τότε θαυμάσαντες καὶ καταπλαγέντες τὴν δξύτητα τοῦ νοός, καὶ γνόντες ὡς σοφὸς ὄντως ὁ λογοθέτης κἀν τοῖς λόγοις ἀκαταγώνιστος».

196. *Niketas* S. 265, ³ - 266, ¹⁵.

197. *Michael Choniates* II. S. 50 - 54 (Nr. 31 und 32). Zu Datierung vgl. G. Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen* (ca. 1138 - ca. 1222) (*Orientalia Christiana* XXXIII. 2), Rom 1934, S. 154 und 244 - 245.

198. *Michael Choniates* II. S. 65 - 66, Nr. 40.

199. Vgl. noch v. Dieten, *Erläuterungen* S. 138 - 139.

anderes Amt (ἐπὶ τοῦ κατωκλήτου) bekleidet. Das ganze widerspricht nicht der Datierung des zweiten Feldzuges Isaaks im Jahre 1187 (Herbst) die wir bereits aus anderen Quellen gewonnen haben.

Um den zweiten Kriegszug Isaaks gegen die Aufständischen im Frühsommer (Mai oder Juni) datieren zu können, macht Dujčev als erster auf die Finsternis aufmerksam, die sich während der Belagerung Konstantinopels durch Alexios Branas ereignete²⁰⁰. Dujčev zitiert Niketas als die einzige Quelle²⁰¹: «Es geschahen damals Zeichen und Wunder (δισσημεῖα): am Tage waren die Sterne zu sehen, die Luft wallte sichtbar auf und um die Sonne bildete sich ein sogenannter Hof, so daß sie nicht rein und ungetrübt, sondern nur ganz blaß ihre Strahlen warf».

Auf Grund dieser Schilderung meint Dujčev, die Ereignisse genauer datieren zu können. Er versucht den Zeitpunkt, in dem die Finsternis geschah, genauer zu fixieren. Dabei beruft er sich auf das Werk Oppolzers²⁰², der für das von ihm vorgezogene Jahr 1186 vier Finsternisse verzeichnet: 22.3., 21.4., 14.9., 14.10. Dujčev entscheidet sich für eine der beiden ersten²⁰³.

Die Datierung Dujčevs blieb nicht ohne Widerspruch, weil die Finsternisse, die er aus Oppolzers Werk ausgesucht hat, von Konstantinopel aus nicht zu sehen waren²⁰⁴. Dujčev übersah in dem Werk Oppolzers die beigelegten Karten, die genau zeigen, von welchem Erdpunkt aus die jeweiligen Finsternisse zu beobachten waren²⁰⁵.

Wenn man auch das von Dujčev vorgeschlagene Datum abgelehnt hat, so hat man doch dessen Argumentation als solche akzeptiert: so

200. Vgl. dessen beide in Anm. 178 supra zitierten Werke. Freilich handelt es sich hier nach Dujčev um den ersten Kriegszug Isaaks. Es würde hier zu weit führen, wollte man die Argumentation Dujčevs im einzelnen anführen (Vŭstanieto S. 353, 354 Anm. 3); um seine These zu stützen, interpretiert er willkürlich Niketas und verwickelt sich in Widersprüche. Diese Inkosequenz Dujčevs wird auch von *Vojnov*, S. 108 - 109, nachgewiesen.

201. *Robert de Clari* S. 60ff. gibt auch eine Schilderung der gleichen Ereignisse, die der des Niketas ähnlich ist, freilich bis auf die Erwähnung der Finsternis. Von Dujčev nicht zitiert.

202. *Th. v. Oppolzer*, Canon der Finsternisse, Denkschriften d. Königl. Akad. der Wissenschaften, math. - naturwiss. classe LII (1887), Reprint New York 1962.

203. *Dujčev*, Vŭstanieto S. 356. Die beiden letzten Daten schließt er aus, weil der erste Kriegszug Isaaks, so Dujčev, im Sommer unternommen wurde.

204. *Vojnov* S. 110 - 111; *Brand*, Byzantium S. 273 - 274; v. *Dieten*, Erläuterungen S. 77, Anm. 77.

205. *Oppolzer*, a.a.O., Karte Nr. 114.

versucht man dann eine Finsternis zu fixieren, die a) von Konstantinopel aus zu sehen war, b) in die jeweils vorgeschlagene Chronologie paßt ²⁰⁶. Damit kommt man leicht an die Finsternis vom 4. September 1187 ²⁰⁷. Für diejenigen, die sich für dieses Datum entscheiden ²⁰⁸ gibt es trotzdem zwei Schwierigkeiten zu überwinden: a) der Aufenthalt Konrads von Montferrat in Konstantinopel, der am 17. Juli 1187 im Heiligen Land war ²⁰⁹; 2) daß am 23.6.1191 noch eine Finsternis, etwa aus der gleichen Gegend zu beobachten war ²¹⁰.

Man hat die erste Schwierigkeit überwunden, indem man einfach sagte, daß Niketas den Zeitpunkt der Finsternis, als er später seine Geschichte niederschrieb, irrtümlich angesetzt hat; also nicht nach, sondern während des Aufstandes von Branas ²¹¹. Die zweite Schwierigkeit wurde einfach verschwiegen.

Ich glaube, daß sowohl Dujčev als auch die Vertreter der anderen Meinung die ganze Problematik in falsche Bahnen geleitet haben: Niketas, der Erzähler, schrieb nicht für die «Fachgenossen» des 20. Jahrhunderts, sondern für seine Zeitgenossen, die den von ihm mitgeteilten «Ereignissen» eine ganz andere Bedeutung beimaßen, als wir es heute tun. Dies ist gewiß eine Binsenwahrheit, die trotzdem übersehen wurde. Niketas' Motivation war von seiner Epoche bestimmt, und somit grundverschieden von der des Historikers, der von ihm Mitteilungen von Tatsachen, wie wir heute diesen Begriff verstehen, erwartet. Konkreter: wer in unserem Falle den Zeitpunkt der Sonnenfinsternis zu fixieren versucht, wird ihn vergebens suchen, denn diese Finsternis ist von Niketas als Stilmittel seiner Erzählung erdacht worden.

Niketas selbst gibt uns einen Wink, indem er das «Ereignis» als *δυσσημεῖον* charakterisiert. Es ist bekannt, daß seit der Antike Erscheinungen am Himmel (Kometen, Mond- und Sonnenfinsternisse, Meteoren

206. *Vojnov, Brand, v. Dieten* wie in Anm. 204 supra.

207. Sie war sichtbar im byzantinischen Bereich Kleinasien um 14.00 Uhr, mit Mittagspunkt in Schweden (*Oppolzer, a.a.O. S. 230, Nr. 5701, Karte Nr. 115*). Vgl. noch *J. F. Schoetter, Spezieller Kanon der zentralen Sonnen- und Mondfinsternisse, welche innerhalb des Zeitraums von 600 bis 1800 n. Chr. in Europa sichtbar waren, Kristiania 1923, S. 118 - 119, Nr. 143, Karte 72a S. LXXII.*

208. *Vojnov, Brand, v. Dieten* wie in Anm. 204 supra.

209. *Brand, Byzantium S. 273 - 274.*

210. *Oppolzer, a.a.O. S. 230, Nr. 5710 und Karte Nr. 115; Schoetter, a.a.O. S. 119, Nr. 144, Karte 72b S. LXXII.*

211. *Brand, v. Dieten* wie in Anm. 204 supra.

etc.), Naturereignisse (Donner und Blitze, Erdbeben, Regenbogen), Tiere, Vögel, die sich in einem bestimmten Zeitpunkt und nach einer bestimmten Art fortbewegten, als Zeichen der Götter eine voraussagende Bedeutung beigemessen wurde. Die Lehre der *διοσημεῖα*, in der römischen Zeit *ostenta* genannt, war auch in Byzanz lebendig. Die byzantinischen Schriftsteller, den Geist der antiken Historiographie nachahmend, pflegten häufig solche *διοσημεῖα* als Stilmittel in ihrer Erzählung zu verwenden, entweder um ihrer selbst Willen oder um dadurch bedeutende Ereignisse besonders eindrucksvoll schildern zu können ²¹².

Niketas stellt natürlich keine Ausnahme dar, ja er ist eine wahre Fundgrube für ungewöhnliche Erscheinungen, Zeichen, Mißgeburten und solche wider die Natur, die alle große Ereignisse und schicksalsträchtige Daten ankündigen, begleiten oder durch sie verursacht werden ²¹³.

Als Kaiser Manuel Komnenos im Begriff im Jahre 1160/61 war mit einem Ungläubigen, dem Sultan von Ikonion, gemeinsam in Konstantinopel feierlich einzuziehen, geschah folgendes: «Die Erde bebte und ließ viele herrliche Bauwerke einstürzen, und ein ungewöhnlich heftiger Sturm wütete. Das und all der andere dadurch verursachte Schrecken zwang die Menschen, an ihr eigenes Leben zu denken, und keiner achtete mehr des Triumphzuges. Die hohe Geistlichkeit und die Diener des Altares, ja der Kaiser selbst faßten das als schlechtes Vorzeichen auf. Der Himmel zürne, sagten sie, weil ein Ungläubiger in diesem Zug mitging, den geweihte Bildteppiche und Ikonen der Heiligen schmückten und den

212. Zu *Diosemeia* vgl. MEE s.v. *διοσημεῖα*; zu *ostentum* vgl. RE s. v. *ostentum*. Die Lehre von den *ostenta* war auch in der byzantinischen Epoche sehr beliebt; eines der mantischen Werke, das von der Antike übernommen wurde, das Buch des Johannes Lydos, war sehr verbreitet (Ioannis Laurentii Lydi, *Liber de ostentis et calendaria graeca omnia iterum*, ed. C Wachsmuth, Lipsiae 1897). Vgl. dazu *Wünsch* in: BZ 3 (1896) S. 415ff. In der ganzen byzantinischen Epoche waren viele mantische Bücher (sogen. *βροντολόγια* und *σεισμολόγια*), bei den Völkern des Balkans sogar bis auf unsere Zeit beliebt. Sie fanden auch bei den Slaven Achtung, vgl. darüber M. A. Andreeva, K istorii vizantijsko - slavjanskich gadatel'nych knig. In: Byzsl. V (1933/34) S. 120 - 159. Es ist mir keine Arbeit bekannt, die die Erwähnung der *Diosemeia* bei den byzantinischen Geschichtschreibern in ihrer Gesamtheit gesammelt und ausgewertet hat.

213. Da ich das Thema eigens ausführlich zu behandeln beabsichtige, gebe ich im folgenden nur einige Beispiele. Außer der unten besprochenen Stelle vgl. noch: *Niketas*, S. 222, ⁶⁵ (Zahlensymbolik); S. 190 - 191 und S. 219ff. (Traumdeutung); S. 119 - 120 und 148 - 150 (Zauberer); S. 95 - 96 (Sterndeutung); S. 353 (Ikone verkündigt den Tod des Andronikos Komnenos); S. 457 - 458 (Haltung des Pferdes als Zeichen für das spätere Schicksal des Reiches) etc.

das Abbild Christi heiligte. Der Festzug löste sich also in Unordnung auf.»²¹⁴

Das *δυσσημεῖον* hat auch in diesem Falle seine Wirkung nicht verfehlt²¹⁵. Hier wiederum ist Niketas keine Ausnahme in der byzantinischen Literatur, vielmehr gibt es viele Fälle von Erwähnung eines Erdbebens als göttliches Vorzeichen²¹⁶. «In jenen Tagen erschien auch ein Komet am Himmel und zeigte die kommenden Abscheulichkeiten an. Er war geradezu ein Sinnbild des Andronikos. Wie eine sich windende Schlange sah diese Himmelsfackel aus, einmal streckte sie sich, dann ringelte sie sich zusammen, dann wieder riß sie ihr Maul auf und versetzte die Leute in Furcht, denn es schien allen, als lechze sie nach Menschenblut und schickte sich an, von oben her die Erde zu verschlingen. An jenem Tag und in der darauffolgenden Nacht zeigte sich diese noch nie von den Himmelskundigen beobachtete Erscheinung und war dann verschwunden.»²¹⁷

Man kann sich schwer vorstellen, daß ein Komet so lange am Himmel sichtbar war. Die «kommenden Abscheulichkeiten», die der Komet ankündigen sollte, war die Regierungszeit des von Niketas als Tyrannen apostrophierten Andronikos, die bald darauf folgte. Der Glaube, daß ein Komet ein böses Omen sei, ist gewiß nicht nur Niketas zuzuschreiben, es lassen sich bei nahezu allen byzantinischen Schriftstellern Belege finden, wonach ein Komet allgemein eine Katastrophe ankündigt²¹⁸ oder spezieller den Tod einer hochgestellten Persönlichkeit²¹⁹, Krieg und

214. *Niketas*, S. 119, ⁴⁴ - 54.

215. V. *Grumel*, *La Chronologie* (Bibliothèque Byzantine: *Traité d'études byzantines* 3), Paris 1958, gibt keine Erdbeben für das Jahr 1160/61 an. Vgl. noch *O. Weismantel*, *Die Erdbeben des vorderen Kleinasien in geschichtlicher Zeit* (Diss. Marburg 1891); Zwischen 500 und 1890 ereigneten sich 584 Erdbeben in Byzanz und Konstantinopel (ebd. S. 9); *G. Downey*, *Earthquakes at Constantinople and Vicinity*, A. D. 342 - 1454. In: *Speculum* 30 (1955) S. 596 - 600, gibt einen Erbeben im Jahre 1202 an, indem er sich auf *Niketas*, S. 530 ff. stützt.

216. Vgl. *Attaleiates*, S. 211, ¹; *Mich. Glykas*, *Βίβλος χρονική* S. 54, ¹⁹; *Ioan. Zonaras*, *Ἐπιτομή ἱστοριῶν*, S. 14, ¹². Zitiert nach *Ph. Koukoules* (wie in Anm. 218 infra).

217. *Niketas*, S. 251, ⁴⁵⁻⁵³

218. So z. B. Eustathios von Thessalonike: «Komet wird jener Stern genannt, der, wenn ersich zeigt, eine Katastrophe ankündigt». (Zitiert nach *Ph. Koukoules*, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά*, Bd. 2, Athen 1950, S. 19.

219. *Leo Diaconus*: «Man sagt, daß als er (scil. Konstantin Porphyrogennetos) geboren wurde und als er starb, ein Komet sich am Himmel zeigte, der dessen Geburt und Tod ankündigte»; *Mich. Glykas*: Konstantin der Große sei gestorben,

Vernichtung von Städten ²²⁰, Erdbeben ²²¹, Viehseuchen ²²² etc.

Besonders häuften sich die schlechten Vorzeichen vor Beginn der Regierungszeit des Andronikos Komnenos. Genannt seien auch folgende Merkwürdigkeiten: «und jenes unheilverkündende Zeichen, das beim Tode Kaiser Manuels vorfiel, hatte nicht getrogen: Eine Frau aus der Propontis gebar einen Knaben mit sehr kurzen, verdrehten Gliedmaßen, dem ein unförmiger, mißgestalteter Kopf auf den Schultern saß. Man deutete das als ein Vorzeichen, welches Vielherrschaft, die Mutter der Mißherrschaft und Gesetzlosigkeit, ankündigen sollte.» ²²³ «Ferner entfloh ein weißgefiederter Jagdfalke, der schon oft in seinem Bauer gemausert und sich wieder neu befiedert hatte, und flog, den Lederriemen noch am Fuß, von Osten her in den Bereich der Großen Kirche des Wortes-Gottes, und zwar in den Thomaitepalast hinein. Das lockte viele Zuschauer herbei, einer sagte es dem anderen und bald hatten sich viele Gaffer eingefunden. Mehrere versuchten, ihn mit List einzufangen. Der Falke aber hob sich in die Lüfte und flog zum Großen Kaiserpalast. Dort ließ er sich oberhalb des Gemaches nieder, in dem die Kaiser gleich nach der Krönung die Huldigung des ganzen Volkes entgegennehmen. Bald darauf flog er wieder zur Kirche zurück. Dreimal flog er noch hin und her, dann wurde er eingefangen und dem Kaiser gebracht. Die meisten schlossen aus diesem Vogelzeichen, daß dem Andronikos sogleich die Festnahme und strenge Bestrafung bevorstehe, denn das Vogelzeichen, so meinten sie, beziehe sich genau auf ihn, der oft eingekerkert gewesen und dessen Haupthaar weiß geworden war. Andere aber, die klüger in die Zukunft blickten und feiner zu deuten verstanden, behaupteten, daß der Vogel dreimal hin- und hergeflogen, deute auf eine dreijährige Regierungszeit, und Andronikos werde schließlich, nachdem er Herr der Rhomäer gewesen, wieder Gefängnis und Fesseln über sich ergehen lassen müssen.» ²²⁴.

«nachdem ein Komet sein Tod angekündigt hat» (Zitiert nach *Koukoules*, a.a.O., S. 20, Anm. 1).

220. *Mich. Glykas*: «Und dann zeigte sich ein Komet vom Westen her, welchen die, die sich damit auskennen, Xiphias nennen, der... Blutvergießen in der Kaiserstadt vorankündigte». (Zitiert nach *Koukoules*, a.a.O. S. 20, Anm. 2).

221. *Leo Diaconus*, S. 175, ¹⁰ (zitiert nach *Koukoules*, a.a.O. S. 20, Anm. 3).

222. *J. Tzetzes*: Der Komet sei «nicht nur ein Vorzeichen für kommenden Krieg, sondern auch... für Viehseuche» (zitiert nach *Koukoules*, a.a.O. S. 20, Anm. 4).

223. *Niketas* S. 225, ⁵⁰⁻⁵⁵.

224. *Niketas* S. 251, ⁵³⁻²⁵², ⁶⁹.

Diese kurze Übersicht, glaube ich, zeigt, welchen Zweck die Erwähnung der Finsternis in der Erzählung des Niketas erfüllte und ob wir sie nun als eine Tatsachenmitteilung oder ein literarisches Kunstmittel ansehen sollten.

KAPITEL VIII

DER AUFSTAND DER ASENIDEN IM SPIEGEL DER BULGARISCHEN UND RUMÄNISCHEN HISTORIOGRAPHIE ²²⁵

Sehr früh schenkte die bulgarische Historiographie dem Aufstand Peters und Asens ihre Aufmerksamkeit. Es war der «Vater der neuzeitlichen bulgarischen Geschichtsschreibung», Paisij Hilandarski, (geb. ca. 1722), der in seiner «Istorija Slavenobolgarskaja» im Jahre 1762 schrieb: «In jener Zeit, im Jahre 1170, war Patriarch von Tŭrnovo der Heilige Johannes; er sah die schlechte Behandlung, die die Bulgaren von den Griechen zu erdulden hatten und er weinte und bat Gott, diese vom griechischen Joch zu befreien. Und es zeigte sich vor ihm der Großmartyrer Demetrius.. Er sagte dem Patriarchen, er solle Asen zum Caren der Bulgaren ernennen... und so rief der Patriarch nach diesem göttlichen Gebot Asen und dessen Bruder Peter aus der Walachei. Diese stammten vom Geschlecht der Caren, sie waren Enkelkinder Gabriels, des Sohns Samuels, der, wie man sagt, in die Walachei geflüchtet war. Er gab ihnen den Auftrag, eine schöne Kirche in Tŭrnovo zu bauen und sie dem heiligen Märtyrer Demetrius zu widmen... und nach dem göttlichen Gebot sammelte sich eine große Menge Volk... und sie rief hochlaut 'es lebe Asen'... Das bulgarische Volk strömte, einig wie ein Mensch, in Tŭrnovo Asen zu Hilfe. Es kamen auch Bewaffnete aus der Walachei, die die vlachischen Herrscher zu Asens Unterstützung schickten. Der Wille Gottes war auf der Seite Asens. Man schickte ihm Hilfe von überall her, und er konnte seinen Thron sichern und sich an den Griechen doppelt rächen für die Beleidigung und die Unterjochung, die die Bulgaren von

225. Zitiert werden in diesem Absatz nur einige Werke, die ich für den Beweisgang dieser Arbeit sonst nicht benutzt habe, weil ich mit einem großen Teil ihrer Ergebnisse nicht einverstanden bin. Für diesen historiographischen Querschnitt erwähne ich nur einige Arbeiten, die eine bestimmte Tendenz zum Ausdruck bringen und in denen die zeitbedingte Komponente zu offensichtlich ist. Ein ausgesprochener Forschungsbericht wird somit in diesem Kapitel nicht beabsichtigt.

diesen siebzig Jahre lang zu erdulden hatten. Es waren diese (scil. die Griechen) nun, die sechzig Jahre lang an Asen und dessen Sohn Johannes Steuern zu liefern hatten...» ²²⁶.

N. Jorga schenkte dem Aufstand Peters und Asens wiederholt seine Aufmerksamkeit. Seine ersten Äußerungen ²²⁷ jedoch bedeuten in ihrer beabsichtigten Ambivalenz gegenüber den Werken von Uspenskij und Jireček einen Rückschritt. Wir lassen einige Proben folgen, die übrigens charakteristisch für die Arbeitsweise jenes Polyhistor sind.

Da er den Aufstand der Aseniden in jenem Abschnitt seines Werkes behandelt, wo über die Pindus-Vlachen berichtet wird, gewinnt man den Eindruck, daß der Aufstand von Peter und Asen im heutigen Nord-Griechenland stattgefunden habe. Jorga beschreibt die Kampfweise nach der uns bekannten Schilderung von Niketas (den er übrigens «gleichzeitig» (sic!) mit Kekaumenos nennt), die sich freilich auf die Kumanen bezieht ²²⁸. Nach dem Wegtrieb ihrer Herden hätten sich diese Vlachen, die «eine privilegierte Gesellschaft waren und eine Art besonderen Standes im Reich bildeten, der das Recht niemals abgestritten wurde, Klagen vor den Herrscher zu bringen», gegen Byzanz erhoben. Peter und Asen seien «Herdenbesitzer ohne Familiennamen» gewesen ²²⁹. Anschließend wird die Beleidigungsszene in Kypsella wiedergegeben, offensichtlich nach der Version Robert de Claris (ohne daß jedoch eine Quelle zitiert wird).

226. Zitiert nach der neubulgarischen Übersetzung: *Paisij Chilendarski*, Slavjanobŭlgarska istorija, Sofia 1963, S. 48-49. In der Vergangenheit wurde lange darüber gerätselt, ob diese wohl naive Schilderung einige historische Details enthält, die als Reminiszenzen aus jener Zeit durch die Volksüberlieferung bis an die Schwelle unserer Zeit lebendig waren. *Zlatarski* (Istorija II, S. 526-533) erbrachte den endgültigen Beweis, daß Paisij sich der russischen Übersetzung eines historischen Sammelwerkes bedient hat, das der Ragusaner *Mauro Orbini*, indem er byzantinische Autoren paraphrasierte, am Anfang des 16. Jahrhunderts zusammengestellt hat, und daß die entsprechenden Stellen doch wieder auf Niketas zurückzuführen sind. Ich habe hier das Zitat angeführt, nur um die Zeitbedingtheit der Darstellung Paisijs zu verdeutlichen: Es waren die Zeiten des nationalen Erwachens des bulgarischen Volkes und der Anfänge seiner Reaktion gegen die griechische kulturelle Bevormundung. Trotz dieser offensichtlich zeitbedingten Komponente in Paisijs Darstellung gibt es heute noch hin und wieder Forscher, die das Werk Paisijs den byzantinischen Quellen gegenüberstellen und daraus versuchen, gewisse Schlüsse für ihre Argumentation zu ziehen (so z. B. *Stanescu*, *Byzantinovlachica* S. 408-409).

227. *Jorga*, *Geschichte* S. 94 ff.

228. ebd., S. 95.

229. ebd., S. 95.

«Jetzt stand, um den Raub der Herden und den beleidigten Stolz ihrer Vertreter zu rächen, das ganze Hochland in Flammen, und ehrwürdige Priester bogomilischen Glaubens beeilten sich zu erklären, daß der Heilige Demetrios aus seinem Aufenthaltsorte Thessalonike in den Pindus gekommen sei, um den besseren Christen Krieg und Beutezüge gegen die Verdorbenen in Konstantinopel zu predigen» ²³⁰. Was danach folgte, war «eine echt vlachische Epopöe, großartig, blutig und grob» ²³¹ die, aus der Feder Jorgas, nach und nach die Züge eines historischen Romans bekam.

Von der Vorstellung, daß der Aufstand nicht am Hämus stattgefunden habe, ließ Jorga auch in seinen späteren Arbeiten nicht ab: so lokalisiert er den Aufstand in Thessalien ²³², wo das vlachische Element am zahlreichsten gewesen sei, oder gar in der Umgebung von Thessalonike ²³³; die anderslautenden Nachrichten der Quellen will er nicht wahrhaben. Wörtlich sagt er dazu: «Quoi qu'en disent les chroniqueurs grecs contemporains, qui n'indiquent pas la place où c'est produit le mouvement de la révolte, il faut admettre que ce mouvement est part de Thessalie» ²³⁴.

Um den Anteil der Vlachen am Aufstand so massenhaft wie möglich erscheinen zu lassen, läßt Jorga bisweilen seinen Leser im Glauben, daß die Kumanen ein vlachischer Stamm gewesen seien: «Les Koumanes, c'est à dire les Roumains de l'autre côte du Danube, les aidèrent (scil. den Aseniden) plus que les Bulgares de Mésie et de la Thrace à se défendre contre les Grecs et les Latins de Constantinople» ²³⁵; «ces Koumans qui avec leurs lances aux flammes multicolores, accoururent, un siècle plus tard, pour soutenir la cause politique bulgare ressuscitée par l'initiative de leurs frères les Vlaques de Balkans» ²³⁶. Nach Jorgas Ansicht wird das von den Aseniden gegründete Reich zu einem rein bulgarischen Staat erst nach dem Aussterben der «vlachischen Dynastie» der Aseniden, d.h. erst in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts ²³⁷.

230. ebd., S. 96.

231. ebd., S. 96.

232. *Iorga*, Formes S. 147; *ders.*, Points de vue S. 78.

233. *Iorga*, Notes S. 83.

234. *Iorga*, Formes S. 147; vgl. auch *dens.*, Histoire des Roumains S. 32.

235. *Iorga*, Serbes, Bulgares et Roumains S. 218.

236. *Iorga*, Histoire des Roumains S. 36.

237. *Iorga*, Formes S. 165-166; vgl. auch *dens.*, Notes S. 89. Hier sei ein Urteil über Jorga gewagt: seine Größe besteht m.E. in der Voluminosität seines Nachlasses und in seiner Fähigkeit, mit den Quellen so souverän umzugehen, daß er, statt Ereign.

Einer der wenigen nicht-rumänischen Historiker, die eine «provlachische» Einstellung zu diesem Problem bezogen haben, war der Professor an der Wiener Universität Constantin v. Höfler. In einer im Jahre 1879 veröffentlichten Arbeit²³⁸ ist er zu folgenden Ergebnissen gekommen: Bulgarisches Reich im wahren Sinne des Wortes sei das vom Basileios Bulgaroktonos eroberte Erste Bulgarische Reich gewesen. «Die Gründer des erneuerten Bulgarenreiches waren Vlachen und nicht Bulgaren, von romanischer Abkunft und das neue Reich vom Jahre 1186 ein wlachisch-bulgarisches... Die Erhebung des Jahres 1186 ging von Vlachen aus, stützte sich vorzüglich auf die Kumanen, riß die Bulgaren mit sich fort, und so unterscheidet sich dieses bulgarisch-wlachische Reich wesentlich von dem ersten; es ist ein vorzugsweise wlachisches Reich, das sich bulgarisch nennt, weil es den wlachischen Brüdern gelang, sich auch zu Herrschern von Bulgarien zu erschwingen... es ist unstatthaft, von dem Reiche der Asaniden als einem bulgarischen zu sprechen... Geht dadurch auch ein Stück rein slavischer Geschichte verloren, so hat damit die geschichtliche Wahrheit nur gewonnen. Das Reich war wlachisch-bulgarisch-cumanisch, die Dynastie aber wlachisch».

In der zweiten Auflage des Handbuches «Geschichte von Bulgarien» wird der Aufstand der Aseniden wie folgt dargestellt²³⁹: Nach einem Überblick über die Lage des byzantinischen Reiches in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts²⁴⁰ wird einiges über die Bevölkerung der Provinz zwischen Hämus und Donau mitgeteilt: «In der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts existierte bereits in diesen Ländern, die längst vom Feudalisierungsprozeß erfaßt wurden, eine einflußreiche lokale Aristokratie, teils bulgarisch, teils gemischten (bulgaro-pečenegischen oder bulgaro-kumanischen) Ursprungs. Diese Aristokratie hatte ihr eigenes Land und

nisse einfach zu erzählen, sie buchstäblich «entstehen» ließ. Erinnern wir uns an das am Anfang dieser Arbeit angeführte Zitat und wir werden für seine Bemühungen Verständnis haben und zugleich die Achtung, die er heute noch in Rumänien genießt, verstehen. «En rapport avec l'immense matériel étudié et publié, les erreurs de détail de Nicolas Iorga sont négligeables; quant à l'interprétation des problèmes du Moyen Age, même si elle ne résiste pas toujours à une critique scientifique, elle n'est pas moins pleine de suggestions et de caractérisations qui ouvrent la voie à des nouvelles recherches»-so St. Pascu in: Nicolas Iorga l'homme et l'oeuvre, Bukarest 1972, S. 266.

238. Höfler, Die Wallachen S. 244-245.

239. Vgl. Istorija na Bŭlgarija, Bd. 3., Sofia 1961², Kapitel II: «Befreiung des bulgarischen Volkes vom byzantinischen Joch». Absatz 1.: «Aufstand der Aseniden» S. 166-167.

240. ebd. S. 166-167.

eine abhängige Bevölkerung und war verpflichtet, dem byzantinischen Kaiser mit Kriegskontingenten zu helfen»²⁴¹. Am einflußreichsten sei die Aristokratie in den Gebieten um die Hämus-Gebirge gewesen. Dieser Aristokratie entstammte Peter und Asen, die «wahrscheinlich bulgarisch-kumanischen Ursprungs» waren²⁴². In dieser Bevölkerung sei eine anti-byzantinische Tendenz vorhanden gewesen, die durch das Forttreiben ihrer Herden («im Monat November 1185») noch verstärkt wurde. Am aktivsten sei die Bevölkerung gewesen, die um das Hämus-Gebirge wohnte. «Unter dieser Bevölkerung waren nicht nur Bulgaren, sondern auch eine gewisse Anzahl von Vlachen, die ebenfalls am Aufstand teilgenommen haben»²⁴³. «Gestützt auf die Unzufriedenheit, die in der Bevölkerung Nord-Bulgariens herrschte, fingen Peter und Asen an, den bereits organisierten Aufstand gegen die byzantinische Herrschaft vorzubereiten». Dieser Aufstand brach wahrscheinlich im Monat November 1185 in Tŭrnovo aus²⁴⁴. Die Brüder nützten für ihr Ziel die Einweihung der dortigen Kirche des Hl. Demetrius aus, als sich dort eine große Menschenmenge ansammelte. Sie erklärten vor diesem Volke, daß die Zeit nunmehr gekommen sei, der Knechtschaft ein Ende zu setzen, und daß die Unabhängigkeit des Staates wiederhergestellt werden soll. Der Aufstand brach mit großem Enthusiasmus aus»²⁴⁵. Nachdem die Ereignisse der darauffolgenden Jahre nach der Chronologie Dujčevs geschildert werden, wird einiges über den Charakter des Aufstandes und die Gründe seines Erfolges²⁴⁶ mitgeteilt: «Der Aufstand des Jahres 1185 war von Bojaren und Feudalherren organisiert und geleitet, die unzufrieden mit der Politik Konstantinopels waren. Die mengenmäßig ausschlaggebende und treibende Kraft dieses Aufstandes waren allerdings nicht die Feudalherren, sondern das Volk selbst, die Dorf- wie die Stadtbevölkerung der Länder zwischen Donau und Hämus, die unter der Unterdrückung der konstantinopolitanen Administration stöhnte und längst bemüht war, der fremden Herrschaft zu entgehen. Dieser massenhafte Volkscharakter des Aufstandes wurde bereits in den ersten Momenten des Ausbruchs deutlich, als die begeisterten Einwohner von Tŭrnovo einverstanden waren, den beiden Brüdern im Kampf gegen das Reich zu folgen und

241. ebd. S. 167.

242. ebd. S. 167 mit Berufung auf *Zlatarski*, *Potekloto* und *Mutaŭčiev*, *Proizchodŭt*.

243. ebd. S. 168. Das ist das einzige Mal, wo die Vlachen erwähnt werden.

244. Mit Berufung auf *Zlatarski*, *Istorija II*, S. 410 und *Dujčev*, *Vŭstanieto*, passim.

245. *Istorija na Bŭlgarija*, Bd. I, S. 168.

246. ebd. S. 169-170.

ihren Befreiungsfeldzug gegen Osten und Süden begannen». Unterstützt von der breiten Masse der Bevölkerung konnten die Aseniden eine «bedeutende Armee» organisieren, was der «Hauptgrund ihres Erfolges gewesen ist»²⁴⁷. Sie seien außerdem sehr erfahrene Feldherren gewesen. «Ein sehr geschickter Vorgang ist auch das Herbeirufen von kumanischen Kriegsscharen gewesen, deren Kriegszüge in Thrakien die konstantinopolitanen Regierung in Schrecken versetzte und sie daran hinderte, alle ihre Kräfte für den Kampf gegen die aufständischen Bulgaren zu entfalten»²⁴⁸.

In der «Istoria Romíniei», dem offiziellen Kompendium der Geschichte Rumäniens, wird erklärt, daß die Willkürherrschaft der byzantinischen geistigen und weltlichen Feudalherren den Widerstandswillen der breiten Volksmassen hervorgerufen haben. Nachdem die wichtige Rolle, die die Bogomilen im Aufstand gespielt haben sollen, betont wurde, wird konstatiert, daß «faktisch diese die Voraussetzungen für die Befreiung, im Jahre 1185 (waren), als unter der Führung Peters und Asens, Bojaren aus Turnovo, die vlachische und die bulgarische Bevölkerung, die von den Rumänen nördlich der Donau und den Kumanen unterstützt wurden sich erhob und es ihr gelang, die byzantinischen Garnisonen im östlichen Bulgarien zu vernichten»²⁴⁹. Welchen Zweck die Behauptung von einer, von den Quellen übrigens nicht bezeugten, Beteiligung von Rumänen nördlich der Donau am Aufstand der Aseniden erfüllt, verdeutlicht folgender Passus aus dem gleichen Handbuch: «bedroht von der aus dem Süden kommenden byzantinischen Aggression, kämpften die politischen Formationen²⁵⁰ an den beiden Ufern der Donau gemeinsam gegen die ihnen drohende Gefahr»²⁵⁰.

Bar jeder Bestätigung in den Quellen stellen diese Behauptungen keine originelle Leistung dar, sondern sie sind eine leicht retouchierte Version der oben angeführten Schilderungen Jorgas (Beteiligung von «Rumänen» aus dem nördlichen Donauufer am Aufstand; «ehrwürdige

247. ebd. S. 170.

248. ebd. S. 170.

249. Istoria Romíniei, Bd. II, Bukarest 1962, S. 12.

250. Ebd. S. 13. Diese politischen Formationen tauchen nach der offiziell gültigen Auffassung auf dem Gebiete des heutigen Rumäniens in Form von «Knežaten» und «Vojvodaten» im 10. Jh. auf (ebd. S. VIII); der Aufstand der Aseniden wird in der Istoria R.P.R. Manuel pentru învățămîntul mediu, Bukarest 1956 (Lehrbuch für die Oberschulen), S. 75-77 als ein Teil der rumänischen Geschichte behandelt (zitiert nach Ghermani, a.a.O., S. 110).

bogomilische Priester» als treibende Kraft des Aufstandes). Sie lassen trotz der nach dem zweiten Weltkrieg oktroyierten Umwandlung des Denkens, gewisse Kontinuitätszüge einer spezifisch rumänischen Geschichtsinterpretation erkennen ²⁵¹.

Noch deutlicher ist dieser Einfluß in dem unlängst erschienenen dritten Band der «Geschichte der Dobrudža» ²⁵². Im Kapitel IV., Absatz 1 der den bezeichnenden Titel «Aufstand der Aseniden und Errichtung, des bulgarisch-vlachischen Reiches» trägt ²⁵³, werden die alten Positionen der rumänischen Vorkriegshistoriographie vollständig übernommen. In ihrem Bemühen, die dominante Rolle des vlachischen Elements im Zweiten Bulgarischen Reich aufzuzeigen, gehen die Autoren so weit, daß sie von einem «vlachobulgarischen Caren» Ivan Asen II. sprechen, eine neue, leider keineswegs in den Quellen belegte Behauptung ²⁵⁴.

251. Vgl. darüber die treffenden Bemerkungen von *H. Ludat*, Polen und Deutschland. Wissenschaftliche Konferenz polnischer Historiker über die polnisch-deutschen Beziehungen in der Vergangenheit (= Quellenhefte zur Geschichtswissenschaft in Osteuropa nach dem zweiten Weltkrieg. Reihe 1, 1), Köln-Graz 1963, insbes. S. 4. Nach einem Intervall von fünfzehn Jahren, bedingt durch Umwandlungen, die nach dem zweiten Weltkrieg folgten, erlebt seit dem Anfang der sechziger Jahre das Werk Jorgas eine Renaissance. Entsprechend lautet auch die heute gültige Auffassung über Jorga: «Chez Jorga, une érudition gigantesque s'alliait à un don d'intuition exceptionnel, ce qui lui permit de soulever des problèmes nouveaux et de suggérer des solutions riches de conséquences encore de nos jours» (so *V. Maciu et al.*, Introduction à l'historiographie Roumaine jusqu'en 1918, Bukarest 1964, S. 82).

252. *I. Barnea - St. Stefanescu*, Din Istoria Dobrogei, Vol. III. Bizantini, Romani si Bulgari la Dunarea de jos, Bukarest 1971.

253. ebd. S. 339-346.

254. ebd. Es ist bekannt, daß Ivan Asen II. (1218-1241) sich selbst «Asen c(esa)rŭ Blgar(o)m i grŭk(om)» - (in der Vatopediou-Urkunde v. 1230, editio princeps: *M. Laskaris*, Vatopedskata gramota na car Ivan Asenja II, Sofia 1930; reeditio: *M. Andreiev*, Sofia 1965) genannt hat. Im ganzen Werk findet man die alten Behauptungen Jorgas vollständig wieder, beispielsweise die Theorie der «vlachischen politischen Formationen in der Süd-Dobrudža» in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts (S. 69) oder des «vlachischen Charakters» des West-Bulgarischen Staates in Makedonien (976-1018), dessen Begründer, die vier Komitopoulen selbst «balkanisch-rumänischer» Herkunft waren (S. 87). Es sei hier auch auf die Arbeit von *Primov*, Sŭzdavaneto, verwiesen, die im Rahmen eines Gemeinschaftswerks rumänischer und bulgarischer Historiker entstanden ist. *Primovs* Bemühungen, der m.E. das ganze Problem objektiv behandelt hat, müssen als ein willkommener Versuch angesehen werden, dem langjährigen Streit zwischen Rumänen und Bulgaren über die ganze Frage endlich ein Ende zu setzen.

ZUSAMMENFASSUNG

1. Am Ende unserer Arbeit angelangt, haben wir nun folgende Fragen zu beantworten, die in der Forschung im Zusammenhang mit dem Aufstand der Aseniden gewöhnlich gestellt wurden: a) Welchen Charakter hat der Aufstand gehabt und was waren seine Ursachen? b) Ist der Aufstand den Bulgaren oder den Vlachern zuzuschreiben? c) Kann man eine zuverlässige Datierung für die Ereignisse von 1186-1190 erstellen?

a) Während des fast zweihundertjährigen Zeitabschnittes, in dem die bulgarischen Länder dem byzantinischen Reichsverband einverleibt blieben, hatte die Reichsverwaltung wiederholt mit lokalen Unruhen größeren oder kleineren Ausmaßes zu tun. Wir haben im ersten Abschnitt dieser Arbeit gesehen, daß das ökonomische Motiv, die zu leistenden hohen Abgaben, die offensichtlich primäre Ursache aller dieser Erhebungen war. Nach dem Zeugnis zweier, voneinander unabhängiger Quellen (Niketas und Akropolites), haben sich die »Barbaren« am Hämus zum Aufstand bewegen lassen, weil man die Viehherden, ihre wirtschaftliche Existenzgrundlage, für die Hochzeitsfeierlichkeiten Isaaks nach Konstantinopel fortgetrieben hatte. Wenn auch das ökonomische Motiv allen diesen Volkserhebungen zugrunde liegt, so läßt sich jedoch keine Gesetzmäßigkeit erkennen. Begnügen wir uns mit der bloßen Feststellung, daß auch im Jahre 1186, gleich den Aufständen der Jahre zuvor, eine Landbevölkerung aus gegebenem Anlaß in ihren unmittelbaren Interessen getroffen, sich gegen eine habgierige Obrigkeit auflehnte. Zwei Faktoren haben fernerhin dazu beigetragen, daß dieser wahrscheinlich spontane Aufstand nicht scheiterte. Erstens: Das Reich konnte der Situation nicht Herr werden, weil es selbst in eine kritische Lage verwickelt war und an mehreren Fronten zu kämpfen hatte. Zweitens: Weil den Aufständischen die Kriegserfahrung sowie die große Zahl der Kumanen zugute kam. Eine nicht minder wichtige Rolle für den Erfolg hat auch die zielbewußte Führung Peters und Asens gespielt, die nach dem Zeugnis zweier, wiederum von einander unabhängigen Quellen ein Interesse am erfolgreichen Ausgang des Unternehmens hatten.

Entgegen anderslautenden Meinungen können wir nicht von einem, «anti-feudalen» Aufstand in diesem Zusammenhang sprechen. Auf die Gefahr hin, uns «bürgerliche Konzeptionslosigkeit» vorwerfen zu lassen begnügen wir uns hier mit der bloßen Feststellung, daß die Quellen uns ein sehr spärliches Zeugnis über das Wirtschafts- und Sozialwesen der Provinz Bulgarien geben, während sie in dieser Hinsicht über Paristrion völlig schweigen. Diese Tatsache stellen auch die Verfechter einer Theorie vom «antifeudalen» Aufstand nicht in Abrede. Kurz, wir lassen ökonomische Motive für den Aufstand am Hämus gelten, sehen uns dennoch außerstande, diesen in ein bestimmtes Schema einzufügen und eine immanente Gesetzmäßigkeit erkennen zu wollen.

Läßt sich eine Ideologie des Aufstandes, die bekanntlich ein Phänomen des Überbaus sein soll, erkennen? Daß die Bogomilenbewegung, die vermeintliche sozial-politische Reformbewegung des bulgarischen Mittelalters, am Aufstand eine Rolle gespielt habe, ist von den Quellen nicht bezeugt. Daß der Aufstand nicht als eine Reaktion auf eine «Entnationalisierungspolitik» der Byzantiner interpretiert werden kann, haben wir im ersten Kapitel dieser Arbeit zu zeigen versucht. Man wird den Kategorien jener Zeit gerechter, wenn man als Ziel des Aufstandes die Wiedererrichtung des bulgarischen Staates, was übrigens von unserer Quelle bezeugt wird, sieht und nicht die «Wiedererlangung der nationalen Selbständigkeit» in ihm sucht. Das Erwachen des Nationalgefühls, eines Phänomens der Neuzeit, wird man nicht so früh datieren können.

b) Auf diese Frage mußte eingegangen werden, da sie lange Zeit im Mittelpunkt der Diskussion stand: Ob den Vlachen oder den Bulgaren der Aufstand zuzuschreiben sei, ist für uns eine Scheinfrage, die in Zeiten nationalistisch motivierter Diskussion zwischen Historikern der beiden Völker besondere Aktualität erlangt hat. Wiederholen wir das Ergebnis des Abschnitts dieser Arbeit über die Vlachen: Es kann nicht geleugnet werden, daß die Quelle die Mitbeteiligung der Vlachen am Aufstand bezeugen. Jeder Versuch, dem Wort «Vlachos» eine andere Bedeutung zuzuschreiben, ist unstatthaft und kommt einer Manipulierung der Quellen gleich. Erinneert sei noch einmal an die Rolle, die die Kumanen beim Aufstand gespielt haben. Damit erübrigt sich eine Debatte darüber, ob Vlachen oder Bulgaren das ausschlaggebende Ethnikum für den erfolgreichen Verlauf des Aufstandes waren.

Der Ansicht jedoch, daß ein «vlacho-bulgarischer» oder gar vlachischer Staat nach dem Jahre 1186 entstanden ist, muß entschieden widersprochen werden. Der Staat Kalojans, Ivan Asens II, Ivan Alexanders und Ivan Šišmans, der im Jahre 1393 in die Hände der Türken fiel,

ist mit Recht das Zweite *Bulgarische* Reich genannt worden. Die Urkunden seiner Herrscher, die Zeugnisse seiner materiellen Kultur, sein Schrifttum geben nicht den geringsten Beweis dafür, daß die Vlachcn je eine Rolle in der Geschichte seines zweihundertjährigen Bestehens gespielt hätten. Von dieser zeitlichen Perspektive aus gesehen erweist sich das Auftreten der Vlachcn am Anfang der Geschichte des Zweiten Bulgarischen Reiches als eine kurze, unbedeutende Episode.

c) Gestützt auf die Ergebnisse anderer Forscher und auf das Zeugnis der Quellen, die in diesem Zusammenhang früher nicht berücksichtigt wurden, haben wir versucht, die frühe Datierung des Aufstandes und der anschließenden Ereignisse als unhaltbar nachzuweisen und die Datierung ins Jahr 1186 zu verlegen.

2. In einem brillanten Essay hat unlängst *A.P. Každan* (*Kniga i pisatel' v Vizantii*, Moskau 1973 S. 82-119) Niketas einen Individualisten genannt, der bisweilen zu seinem Erzählstoff ein schöpferisches Verhältnis habe. In jenen Zeiten, da Stereotypen, fertige traditionelle Schemata, Topoi zum literarischen Stilmittel gehörten, lasse sich bisweilen in Niketas' Erzählwerk dennoch das dichterisch-subjektive Element des Autors erkennen: «Choniates ist kein Annalist, der Ereignisse, die Jahr für Jahr geschehen, bloß registriert. Er setzt sich über die Zeit hinaus und kombiniert die Fakten dergestalt, daß deren Verflechtung seinem schöpferischen Vorhaben untergeordnet wird».

Uns will es scheinen, daß Každan das Wesentliche der Erzählung Niketas' mit diesen wenigen Worten treffender wiedergibt, als all jene gelehrten Abhandlungen, die die chronologische Inkonsequenz, die Kredulität, den Chauvinismus unseres Schriftstellers zu entlarven glaubten.

Wir haben im vorliegenden Diskussionsbeitrag, eine repetita lectio des Geschichtswerkes von Niketas zu unternehmen versucht und glauben nun am Schluß, der Ansicht Každans beipflichten zu können. Für unsere konkrete Problematik, den Aufstand am Hämus, ist gerade die so detaillierte, lebendige Beschreibung der Versammlung der «Besessenen» von Niketas leider wertlos. Hier erweist sich Niketas, so glauben wir, wiederum als ein Dichter, der die von ihm geschilderten Ereignisse allein seinem schöpferischen Drang unterordnet. Man nehme ihm die Fiktion nicht übel, sondern räume man ihm die dichterische Freiheit ein. Geht dadurch vielleicht ein Stück geschichtlicher Wahrheit verloren, so gewinnt man die Erkenntnis, daß eben diese «Wahrheit» viele Gesichter hat: die «Besessenen» verwandeln sich in «ehrwürdige bogomilische Priester», einmal sind es Bulgaren, die Asen zujubeln, das andere Mal patriotisch entflammte Vlachcn, dann wiederum religiös gesinnte

Weiber und Männer oder die «Masse der Landbevölkerung, die gegen den feudalen Ausbeuter» sich erhebt usw. Man sieht also, daß das «proton pseudos» eben bei Niketas zu suchen ist, wenn man den Wert des geschilderten Ereignisses in seiner Erzählung mißversteht.

Wir haben versucht, das Ausmaß dieses Mißverständnisses an Hand der von Niketas geschilderten Finsternis zu zeigen: Jede gelehrte Diskussion, jeder «Beweis», den man aus exakten Disziplinen hervorzubringen bemüht ist, z.B. wann und wo die Finsternis stattgefunden hat, erweist sich als wertlos, wenn man das «Ereignis» *an sich* in Frage stellt. Dies ist, so glauben wir, bisher verkannt worden.

Im Gegensatz zu der bisherigen Forschung haben wir die «Versammlung der Besessenen» in einem anderen Zusammenhang gesehen: Wir haben hier mit einem Zeugnis über einen Volksbrauch zu tun, der durch die Jahrhunderte bis zu unserer Zeit noch lebendig geblieben ist. In diesem Zusammenhang konnten wir noch ein Zeugnis aus einer bisher unbekannten Quelle bringen, die die Vermutung, daß dieser Volksbrauch («Anastenaria») bei der Bevölkerung Thrakiens im Mittelalter existiert hat, bekräftigen.

EXKURS I

DIE «TAUROSXYTHEN AUS BORDONE»

Ein Passus der Lobrede auf Isaak, die Niketas im Januar 1190 (am Epiphaniifest) gehalten hat ²⁵⁵ ist für die Klärung der Frage über die Teilnahme der Kumanen am Aufstand der Bevölkerung des Paristrion nicht uninteressant. Niketas, der die Ereignisse des Jahres 1187 erwähnt und den erfolgreichen Kriegszug Isaaks gegen die Vlacho-Bulgaren und die Skythen (Kumanen) beschreibt, sagt folgendes über die letzteren: «Die Skythen nun (ein bisher unbezwungenes, den Fremden stets feindlich gesinntes und sehr kriegsliebendes Volk) und jene, die aus Bordone kommen, die sich vor dem Tod nicht fürchten und ein Zweig (des Stammes) der Taurosxythen sind (auch diese verehren den Gott des Krieges Ares) erhoben sich gemeinsam mit den Barbaren aus dem Hämus und, nachdem diese letzteren besiegt wurden, wurden jene bezwungen und gingen mit ihnen gemeinsam unter» ²⁵⁶.

Wer waren diese Taurosxythen aus Bordone, die gemeinsam mit den Kumanen als Bundesgenossen Peters und Asens gegen die Byzantiner kämpften? Uspenskij hat als erster und meines Wissens bisher einziger, auf diese Stelle aufmerksam gemacht ²⁵⁷ und die Taurosxythen mit den aus den altrussischen Chroniken des 12. und 13. Jahrhunderts bekannten Brodniki identifiziert.

Dieses Nomadenvolk, das aus einer Mischung der verschiedenen Turkvölker mit den Ostslaven der südrussischen Steppen hervorgegangen ist, ist, ist nach einigen Forschern der Vorfahre der späteren Kosaken ²⁵⁸.

255. *Niketas Or.* S. 85-101; vgl. auch v. *Dieters*, Erläuterungen S. 116-122.

256. *Niketas Or.* S. 93, ¹⁸⁻²²: «Σκύθαι μὲν γάρ, ἔθνος ἀδούλωντον ἐς δεῦρο ἄξεινόν τε καὶ λίαν ἀρῆιον, καὶ οἱ ἐκ βορρῶν οὗτοι τοῦ θανεῖν ὑπερόπται καὶ Ταυροσκυθῶν ἀποσπάδες, γένος δὲ καὶ οὗτοι κάτοχον Ἄρεϊ, τοῖς κατὰ τὸν Αἰμον ξυναρμένοι βαρβάρους συνυπέκυψαν αὐτοῖς ἡττηθεῖσι καὶ συναπώλοντο.

257. *Uspenskij*, *Obrazovanie, Priloženija* S. 35-39.

258. Brodnik = der Umherziehende, Nomade, aus russ.-kirchenslav. broditi (russ. brodit', ukr. broditi) = «umherschweifen, ohne Ziel umherstreifen» (cf. bulg. brodja =

Uspenskij, der die ostslavische (russische) Herkunft dieser Brodniki betont, versucht dadurch, seine These zu bekräftigen, daß nämlich auch Russen (in diesem Falle wohl Halb-Russen) «im Kampf für die Unabhängigkeit der Bulgaren teilgenommen haben»²⁵⁹. Nach Uspenskij hat es in dieser Zeit Ansiedlungen einer russischen Bevölkerung am Unterlauf der Donau gegeben. Die Brodniki seien auch ein Teil dieser Bevölkerung gewesen²⁶⁰. Man muß Uspenskij zustimmen, wenn er den Namen Bordone in Zusammenhang mit einem slavischen Wort, das die Wurzel *brod* (= Furt) enthält, bringt²⁶¹.

Die Verbindung jedoch mit den Brodniki stellt uns vor Schwierigkeiten: erstens ist das Wort bei Niketas ein Toponym und kein Völkernamen («die Skythen aus Bordone»), zweitens das Verbreitungsgebiet der Brodniki war zu dieser Zeit die Steppen östlich des Dneper. Die Brodniki sind erst in den zwanziger Jahren des 13. Jahrhunderts, von den Mongolen gedrängt, weiter nach Westen gewandert²⁶².

Man kann jedoch, neben der Erklärung Uspenskij's, noch eine zweite in Erwägung ziehen. Für das 13. und 14. Jahrhundert ist durch Urkundenmaterial ein Dorf am linken Donauufer (etwa in der Gegend der

= «id.»). - Die russische und sowjetische Historiographie rechnet die Brodniki zu den Vorfahren der Kosaken (vgl. *Mutaftiev*, wie in Anm. 262 infra, und SIE, Bd. I, s.v. Brodniki). Soweit ich feststellen konnte, geht *Stökl* in seiner Monographie über die Entstehung des Kosakentums auf diese Frage nicht ein (vgl. *G. Stökl*, Die Entstehung des Kosakentums, Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München, Bd. III, München 1953).

259. *Uspenskij*, *Obrazovanie, Priloženija* S. 38.

260. Die Frage, ob es russische Ansiedlungen im 11-12. Jh. in der nämlichen Gegend gegeben hat, ist für unsere Thematik ohne Belang. Vermerkt sei hier, daß die entsprechenden Ansichten Uspenskij's nicht ohne Widerspruch blieben, vgl. u.a. *N. Banescu*, Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube. In: *Byz.-Neugr. Jahrb.* III (1922) S. 287-310, insbes. S. 303 und *Zlatarski*, *Istorija* II S. 182-184 und *dens.*, *Kakŭv narod se razbira u Anna Komnina pod izraza genos ti Skythikon*. In: *Izv. na Istor. Druž.*, kn. XI-XII (1931/32), S. 71-83.

261. Nebenbei sei hier ein Ergänzungsvorschlag zu der kürzlich erschienenen Ausgabe der Reden des Niketas vorgetragen: v. *Dieten* behält die Lesart *βορδώνη*, der Leser muß also annehmen, daß es sich hier um ein nie belegtes Wort handelt, findet es aber in dem Index graecitatis nicht. Ebenso wenig ist das Wort in dem Index nomenclatorum der gleichen Ausgabe aufgenommen. Im Kommentar (vgl. v. *Dieten*, Erläuterungen S. 121) wird es ebenfalls übergangen. *Βορδώνη* (statt *βορδώνη*) hätte im Index nomenclatorum verzeichnet werden müssen.

262. *Mutaftiev*, *Proizchodŭt* S. 172.

Stadt Vidin) bezeugt, das Kumanski Brod («Kumanenfurt») hieß ²⁶³. Es wäre demnach nicht ausgeschlossen, daß Niketas in seiner Rede eben diese Furt gemeint hat, d.h. diese Stelle der Donau, wo dieser Fluß für Kumanen am leichtesten zu überqueren war. Sie wurde später mit dem Namen Kumanski Brod bekannt ²⁶⁴. Mit «Tauroskythen aus Bordone» könnte demnach Niketas die Kumanen gemeint haben, die sich in dieser Donaueggend aufhielten.

Mit «Tauroskythen» sind bei Niketas, trotz Uspenskij, nicht die Russen gemeint ²⁶⁵. Diese heißen in Niketas' Geschichtswerk entweder 'Ρῶς ²⁶⁶ oder Σκύθαι Ὑπερβορεῖς ²⁶⁷. Wir können aber trotz allem die Identifizierung «Bordone»=«Brodniki» nicht voll verwerfen (bis auf die Behauptung freilich, daß es sich hierbei um Brodniki aus der Donaueggend handelt): Im Herbst 1187 hat Isaak auch gegen Kumanen gekämpft, die von ferneren Gegenden Peter und Asen zu Hilfe kamen. In der Hypatius-Chronik wird berichtet, daß es im Winter 1187 den Truppen des Großfürsten von Kiev gelang, eine erfolgreiche Expedition in das Gebiet der Dnepr-Kumanen zu führen und «mit großem Ruhm und Ehre heimzukehren. Denn die Polovcer (Kumanen) waren an die Donau gegangen und waren nicht zu Hause in ihren Nomadenzelten» ²⁶⁸.

Es kann demnach nicht ausgeschlossen werden, daß mit den Kumanen aus dem Dnepr-Gebiet auch die in ihrem Gebiet wohnenden Brodniki zu Hilfe kamen. Diese Nachricht ist übrigens für die Chronologie des zweiten Kriegszuges Isaaks gegen Peter und Asen wichtig, denn sie bestätigt definitiv das Datum (Herbst 1187), das wir bereits aus anderen Quellen ermittelt haben.

263. *Mutafčiev*, Bulgares et Roumains S. 309-310.

264. Vgl. Niketas' Geschichtswerk, wo er uns ein detailliertes Bild gibt, mit welcher Leichtigkeit die Kumanen die Donau überquerten: «sie waren leicht über den Istros gekommen, hatten mühelos ihren Beutezug durchgeführt und zogen sich nun ohne Anstrengungen und ohne Beschwerlichkeiten zurück» (S. 93).

265. Gewöhnlich bedeutet dieser archaisierende Völkernamen bei den byzantinischen Schriftstellern die Russen, aber hier wiederum stellt Niketas eine Ausnahme dar.

266. *Niketas* S. 92, ⁴⁹, 522, ²⁸.

267. *Niketas* S. 129, ²⁹⁻³⁰: «... bei den Rhos, die man Hyperboräische Skythen nennt».

268. PSRL II., S. 659: «I vozvratišasa vo svojas i so slavoju i čst' st' ju velikoju. Polovci bo bjachout' šli v Dounai i ne be ichu doma v vežachu svoichu».

EXKURS II

EINIGE «VLACHISCHE» NAMEN BEI NIKETAS

Dobromir Chrūs ²⁶⁹. «Dieser Chrysos war der Volkszugehörigkeit nach Vlache» ²⁷⁰. In einer der Reden von Niketas wird er mit seinem vollen Namen genannt: Δοβρομυρὸς Χρῦσος ²⁷¹. Der Name Δοβρομυρὸς läßt sich ohne Mühe aus dem slavischen Dobromir erklären. Χρῦσος kann nicht aus dem griechischen Adjektiv χρυσὸς hergeleitet werden ²⁷². In beiden Quellen ist die Betonung mit Chrysos überliefert worden, dies spricht für die nicht-griechische Herkunft des Namens. Χρῦσος entspricht slav. chrūs, der als Personen- und Ortsname bei den Südslaven mehrmals in den Quellen des 12. - 14. Jahrhunderts belegt ist ²⁷³.

Čuzmen. Ein Statthalter Kalojans im Jahre 1205 in der Festung Prosek ²⁷⁴; «ein Vlache, der Etzyzismenos hieß» ²⁷⁵. Es handelt sich mit größter Wahrscheinlichkeit um einen kumanischen Namen ²⁷⁶. Dieser Name in seiner slavisierten Form ist durch eine Inschrift aus dem 12.-13.

269. Zur Person des Dobromir Chrūs, vgl. *Mutaščiev*, *Vladetelite* S. 196ff.

270. *Niketas* S. 487, ⁶¹.

271. Δοβρομυρὸς Χρῦσος *Niketas*, Or. S. 106.

272. Entgegen *Zlatarski*, *Istorija* III S. 121, Anm. 4 und *Zaimov* S. 180.

273. Ein πάριχος Χρῦσος wird in der Gegend von Serres (Westmakedonien) in einer griechischen Urkunde Stefan Dušans aus dem Jahre 1345 erwähnt (vgl. *Novaković* S. 275); ein Logothet Stephan Dušans mit dem Namen Chrūsū wird durch zwei Urkunden aus den Jahren 1343 und 1345 bezeugt (*Novaković* S. 413, 489; vgl. noch ebd. S. 610, 693, 703 für weitere Belege). Der Name ist auch aus der bulgarischen Toponomastik bekannt. Ortsname (ON) Rūsovci (Pirotd) aus Personennamen (PN) Rūsō <Chrūsō; Chūrsovo (Petrič) - vgl. *Zaimov* S. 257 mit weiteren Belegen; ON Χρυσοβίτσι (Arkadien und Tripolis) bzw. Χρυσοβίτσα (Thessalien) (vgl. *Vasmer* S. 159) aus Chrūsovica bzw. Chrūsov'ci (<PN Chrūsū (*Zaimov* S. 261). Als ON auch in Rumänien: Hirsoveni (Jasi) aus slav. Chūrsovo (<PN Chrūs (<slav. PN Chrūsū (vgl. *A. Constantinescu*, *Dictionar onomastic rominesc*, Bukarest 1963, S. 74, der eine zweifelhafte Etymologie aus Hrisostom angibt).

274. Vgl. *Mutaščiev*, wie in Anm. 269 supra.

275. *Niketas* S. 619, ⁵⁰.

276. *Mutaščiev*, *Vladetelite* S. 226.

Jahrhundert als Čuzmen überliefert worden ²⁷⁷. Τσουσμένη als Frauenname bei den Slaven Makedoniens wird auch durch griechische Urkunden aus der gleichen Zeit bezeugt ²⁷⁸.

Ivanko. Der Mörder Asens im Jahre 1197, dessen Vetter ersten Grades er war ²⁷⁹, hieß Ἰβαγκός, «was Johannes bedeutet» ²⁸⁰. Ἰβαγκός welches slavisch Ivanko entspricht, ist aus der slavischen Onomastik zu erklären: das Deminutivsuffix *-ko* ist bei den Südslaven, besonders aber bei den Ukrainern sehr häufig. Durch die russischen Chroniken ist eine ganze Reihe von Trägern dieses Namens im 12.-13. Jahrhundert im ukrainischen Raum überliefert worden ²⁸¹.

Mitos. Der Bruder von Ivanko hieß Mitos ²⁸². Dieser Name ist aus bulg. Mito, Deminutivform von Dimitŭr zu erklären ²⁸³. Durch eine Urkunde aus dem Jahre 1294 ist ein Mitos protosebastos der Bulgaren in der Gegend von Mosynoupolis (Thrakien) bezeugt ²⁸⁴. Die Namensform ist in der süd- und westslavischen Onomastik häufig belegt ²⁸⁵.

277. Inschrift auf einem Silbergefäß aus dem 12.-13. Jh., das in Ostserbien gefunden wurde (*Dujčev*, SBK II, S. 266, 411-412).

278. Urkunden des Klosters Zographou aus den Jahren 1142, 1167, 1289 (*Moravcsik*, *Byzantinoturcica* II, S. 126-127). Eine Κομνηνὴ κυρὰ Μαρία ἡ Τζουσμένη in einer Urkunde aus dem 13. Jh. (*F. Dölger*, *Aus den Schatzkammern des hlg. Berges*, München 1948, S. 33).

279. *Akropolites* S. 21, ¹.

280. *Niketas*, ed. Bonn S. 618; ed. v. Dieten S. 469, erwähnt noch bei *Niketas*, Or. S. 53-68: Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Ἀγγελον ἐξελθόντα κατὰ τοῦ Ἰβαγκοῦ.

281. Ivanko Rostislavič, Fürst von Zvenigorod; Ivanko, Sohn des Jurij Vladimirovič, Großfürst von Suzdal'; Ivanko Zacharič, einer der Gefolgsleute von Svjatospolk Izjaslavič, u.v.a. (vgl. *Mutačiev*, *Proizchodŭt* S. 167). Die Tatsache, daß ein so enger Verwandter von Asen einen russischen Namen trug, spricht nach *Mutačiev* dafür, daß Asen selbst russischer Abstammung war.

282. *Niketas* S. 519, ²⁴.

283. Mündliche Mitteilung von Herrn Prof. Zaimov.

284. *Actes d'Esphigmenou*, ed. J. Lefort, Paris 1973, S. 196, ¹⁷. Eine falsche Lesung mit Bitos wurde in der älteren Edition der gleichen Urkunde von Sp. Lampros angegeben. Zum Amt dieses «Sevasten der Bulgaren» vgl. H. Ahrweiler, *Le Sebaste, chef de groupes ethniques*. In: *Polychronion* (Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966) S. 34-38, insbes. S. 35-36.

285. Vgl. ON Mitovci aus Mito(zu Dimitŭr) in Bulgarien (*Zaimov* S. 250); Deminutivform Mito aus Dimitar auch im Serbokroatischen (vgl. *Rječnik Akad.*, Bd. VI, S. 776, 778); ON Mitov (s.w. Böhmen) aus PN Mito, belegt seit 1349 (vgl. *VL Šmilauer*, *Osídlení Čech ve svetle místních jmen*, Prag 1960, S. 71).

QUELLEN-, LITERATUR- UND ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS

I. Quellenverzeichnis

Actes d'Esphigmenu: Actes d'Esphigmenu par J. Lefort (Archives de l'Athos VI), Paris, 1973.

Actes de Lavra: P. Lemerle-A. Guillou-N. Svoronos, Actes Lavra. Premier partie. Des Origines à 1204 (Archives de l'Athos V), Paris 1970.

Akropolites: Georgii Acropolitae Opera. Rec. A. Heisenberg, Vol. I., Leipzig 1903.

Attaleiates: Michaelis Attaliotae historia. Opus a W. Bruneto de Presle instituti Gallici socio inventum descriptum correctum rec. I. Bekkerus, Bonnae 1853.

Bachmann: M. Bachmann, Die Rede des Johannes Syropoulos an den Kaiser Isaak II. Angelos (1185-1195). Text und Kommentar nebst Beiträgen zur Geschichte des Kaisers aus zeitgenössischen rhetorischen Quellen, München 1935.

R. Browning, Unpublished correspondence between Michael Italicus Archbishop of Philippopolis and Theodore Prodromos. In: Byzantino-bulgarica I, Sofia 1962, S. 279-297.

J. Darrouzès, Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173. In: Byzsl. XXIII (1962) S. 276-284 und XXIV (1963) S. 65-86.

Innocenti PP. III. Epistolae: I. Dujčev (ed.), Prepiskata na papa Inokentij s Bŭlgarite (Godišnik na filos. fak. ist.)-fil. XXXVIII, Sofia 1942.

Ivanov, Bogomilski knigi: J. Ivanov, Bogomilski knigi i legendi, Sofia 1925 (Reprint Sofia 1970).

Kekaumenos: Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka. Podgotovka teksta, vvedenie, perevod i kommentarij G.G. Litavrina, Moskau 1972.

Kinnamos: Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. A. Meineke, Bonnae 1836.

G. Kodinos: Georgii Codini de annorum et imperatorum serie, ed. I. Bekker, Bonnae 1843.

Anna Komnene: Anne Comnene, Alexiade (régne de l'empereur Alexis I Comnene 1081-1118). Texte établi et traduit par B. Leib, T. I-III, Paris 1937-1945.

Theodoros Laskaris, Κωμωδία εἰς τὸν βασιλεὺς αὐτοῦ, κάκιστον καὶ χεῖριστον ὄντα. Unediert. Enthalten in: *Paris. Suppl. gr.* 472, f. 89 v-107 v; *Paris. gr.* 3048, f. 66 r-87 v; *Paris. Suppl. gr.* 37, f. 44 r-59 v; *Scorialensis Y-I-4*, f. 271 r-282 r.

Mich. Choniates I, II: *Sp. Lampros* (ed.), Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Bd. I-II, Athen 1879-1880.

Niketas: Nicetae Choniatae Historia, rec. I.A. v. Dieten (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Vol. XI/1-2) Berlin-New York 1975.

Niketas (ed. Bonn): Nicetae Choniatae historia, rec. I. Bekker, Bonnae 1835.

- Niketas, Or.*: Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae recensuit I.A. van Dieten (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Vol. III, Series Berolinensis), Berlin-New York 1972.
- Papadopulos-Keramevs: A. Papadopoulos-Keramevs*, Noctes Petropolitanae. Sbornik vizantijskich tekstov XII-XIII vekov, St. Peterburg 1913.
- Popruženko, Sinodik: M. G. Popruženko* (ed.), Sinodik carja Borila. (Bŭlgarski starini VIII), Sofia 1928.
- Psellos: Michel Psellos*, Chronographie ou histoire d'un siecle de Byzance (976-1077), texte établi et traduit par E. Renauld, Bd. I-II, Paris 1926-1928.
- PSRL: Polnoe sobranie russkich letopisej*
- PSRL I: Lavrent'evskaja letopis', Leningrad 1926-1928 ² (Reprint 1962);
- PSRL II: Ipat'evskaja letopis', St. Peterburg 1908 ² (Reprint 1962).
- Robert de Clari: E.H. McNeal* (Übers.), The Conquest of Constantinople (Records of Civilization, Sources and Studies Nr. 23), New York 1936.
- Skylitzes: Ioannes Skylitzae Synopsis Historiarum*. Recensuit I. Thurn (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Vol. V), Berlin-New York 1973.
- Skyl. Cont.: E. Tsolakes* (ed.), 'Η συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση ('Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου 105), Thessaloniki 1968.
- Theod. Skut. Syn.: Ἀωνόμου Σύνοψις Χρονική*. Ed. K. Sathas, Μεσ. Βιβλιοθήκη, Bd. 7, Venedig-Paris 1894, S. 1-610.

II. Literaturverzeichnis

- K. Amantos, Τὰ ἐθνολογικὰ ὀνόματα εἰς τοὺς βυζαντινοὺς Συγγραφεῖς. In: Hellenika 2 (1929) S. 97-104.
- Anastasijević-Ostrogorsky, Les Koumanes: D. Anastasijević-G. Ostrogorsky*, Les Koumanes pronoiars. In: Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves 11 (1951) S. 19-29.
- Andreev-Angelov, Istorija: M. Andreev-D. Angelov*, Istorija na bŭlgarskata feodalna dŭržava i pravo, Sofia 1968 ³.
- Angelov, Bogomilstvoto: D. Angelov*, Bogomilstvoto v Bŭlgarija, Sofia 1969 ².
- N. Banescu, Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube. In: Byz.-Neugr. Jahrb. III (1962) S. 287-310.
- Banescu, Un problème: N. Banescu*, Un problème d'histoire médiévale: Création et caractère du second empire Bulgare (1185), Bukarest 1943.
- I. Barnea-St. Stefanescu, Din istoria Dobrogei, Vol. III Bizantini, Romani si Bulgari la Dunarea de jos, Bukarest 1971.
- E. Boev, Za bŭlgarsko-tjurskite ezikovi vrŭzki. In: IIBE 16 (1968) S. 177-183.
- I.A. Božilov, Kulturata Dridu i Pŭrvoto bŭlgarsko carstvo. In: IP XXVI (1970), H.4, S. 115-124.
- Brand, Byzantium: Ch. Brand*, Byzantium confronts the West 1180-1204, Cambridge (Mass.) 1968.
- Byzsl.: Byzantinoslavica*
- BZ: Byzantinische Zeitschrift*

- G. Gankova-P. Tivčev, Novi danni za istorijata na Sofijskata oblast prez poslednite desetiletija na vizantijskoto vladичество. In: IIBI 14-15 (1964) S. 315-323.
- G. Gankova-P. Tivčev, Novi danni za bita i materialnata kultura na naselenieto v zapadnite bŭlgarski zemi prez XII vek. In: Archeologija VI (1964), H.2, S. 41-45.
- J. Darrouzès, Notice sur Grégoire Antiochos (1160 à 1190). In: REB 20 (1962) S. 61-86.
- Diaconu, Les Petschénègues: P. Diaconu, Les Petschénègues au Bas-Danube (Bibliotheca Historica Romaniae 27), Bukarest 1970.
- o. Dieten, Erläuterungen: J.L. o. Dieten, Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie (Supplementa Byzantina Bd. 2), Berlin-New York 1971.
- Dölger, Beiträge: F. Dölger, Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jh. (Byz. Archiv, H. 9), München 1927 (Neudruck Darmstadt 1960).
- A. Dostál, Les relations entre Byzance et les Slaves (en particulier les Bulgares) aux XIe et XIIe siècles du point de vue culturel. In: Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (London 1967), S. 167-175.
- Dujčev, Bŭlgarsko srednov.: I. Dujčev, Proučvanija vŭrchu bŭlgarskoto srednovjekovie (Sbornik na Bŭlgarskata akademija na naukite i izkustvata. Kniga XLI-1), Sofija 1945.
- I. Dujčev, La date de la révolte des Asénides. In: Byzsl. XIII (1952-53) S. 227-232.
- I. Dujčev, Quelques observations à propos des courants dualistes chez les Bulgares et à Byzance aux XIIIe - XIVe siècles. In: Studi Veneziani 12 (1970) S. 107-125.
- Dujčev, SBK: I. Dujčev, Stara bŭlgarska knižnina, Bd. II., Sofia o. J. (1944).
- Dujčev, Vŭstanieto: I. Dujčev, Vŭstanieto v 1185 g. i negovata chronologija. In: IIBI 6 (1956) S. 327-356.
- Georgakas: D. Georgakas, Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Σαρακατσανῶν καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτῶν. In: Ἀρχ. Θεολ. Γλῶσ. καὶ Λαογρ. Θεσσαυροῦ 14 (1948-49) S. 65-151.
- D. Ghermani, Die kommunistische Umdeutung der rumänischen Geschichte unter besonderer Berücksichtigung des Mittelalters (Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 6), München 1967.
- A. Gilferding, Istorija Serbov i Bolgar (Sobranie Sočinenij, Bd. 1), St. Peterburg 1868.
- H. Glykatzis-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-Xe siècles, Athen-Paris 1960.
- I. Gošev, Starobŭlgarski glagoličeski i kirilski nadpisi, Sofia 1961.
- Guilland, Byzance: R. Guilland, Byzance et les Balkans, sous la règne d'Isaak II Ange (1185-1195). In: Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Bd. II, Belgrad 1964, S. 125-137.
- Gyoni, L'oeuvre de Kékaumenos: M. Gyoni, L'oeuvre de Kékaumenos source de l'histoire roumaine. In: Revue d'histoire comparée 23 (1945) S. 96-180.

- Gyoni*, Staatsbildungen: *M. Gyoni*, Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion (Archaïsierende Volksnamen und ethnische Wirklichkeit in der «Alexias» von Anna Komnene). Sonderdruck aus: Archivum Europae Centro-Orientalis IX-X (1943-44), Budapest 1944.
- Gyoni*, Transhumance *M. Gyoni*, La transhumance des Vlaques Balkaniques au Moyen Age. In: Byzsl. XII (1951) S. 29-42.
- M. Gyoni*, Les Volochs des Annales primitives de Kiev. In: Études Slaves et Roumaines II (1949), H. 1, S. 56-92.
- Z. Hilczewowna*, Le problème de la civilisation de Dridu (Remarques polémiques). In: Slavia Antiqua XVII (1970) S. 161-170.
- Höfler*, Die Walachen: *C.R. v. Höfler*, Die Walachen als Begründer des Zweiten Bulgarischen Reiches der Aseniden 1186-1257. In: Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse der K. Akad. der Wiss. Bd. 95 (1879) S. 229-245.
- IIBE*: Izvestija na instituta za bŭlgarski ezik.
- IIB*: Izvestija na instituta za bŭlgarska istorija.
- Iorga*, Formes: *N. Iorga*, Formes byzantines et réalités balkaniques, Paris-Bukarest 1922.
- Iorga*, Histoire des Roumains: *N. Iorga*, Histoire des Roumains et de leur civilisation, Bukarest 1922.
- Iorga*, Notes: *N. Iorga*, Notes d'un historien relatives aux événements des Balcons. In: Académie Roumaine, Bulletin de la section historique, Bd. I, S. 57-101.
- Iorga*, Points de vue: *N. Iorga*, Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au moyen âge. Conférences données à la Sorbonne, Paris 1924.
- Iorga*, Serbes, Bulgares et Roumains: *N. Iorga*, Serbes, Bulgares et Roumains dans la péninsule balkanique au moyen Age. In: Académie roumaine. Bulletin de la section historique 3-4 (1916) S. 207-229.
- IP*: Istoričeski Pregled
- Istorija na Bŭlgarija*: *Istorija na Bŭlgarija*, Bd. I, Sofia 1961².
- Istoria Rominiei*: *Istoria Rominiei*, Vol. I-IV, Bŭkarest 1960-64.
- Izvori*: Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, T. III (Vizantološki institut, Posebna izdanija Kn. 10), Belgrad 1966.
- Jireček*, Geschichte der Serben: *K. Jireček*, Geschichte der Serben, Bd. I., Gotha 1911 (Reprint Amsterdam 1967).
- Jireček*, Istorija: *K. Jireček*, Istorija na Bŭlgarite, Sofia 1929 (Übersetzung der 2. Auflage Odessa 1878).
- Jorga*, Geschichte: *N. Jorga*, Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen, Bd. I., Gotha 1905.
- Kadlec*, Valaši: *K. Kadlec*, Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských, Prag 1916.
- Karayannopoulos*, 'Ιστορία: *Ι.Ε. Καραγιαννοπούλου*, 'Ιστορία Βυζαντινοῦ κράτους, Bd. 2, Thessaloniki- Athen 1976.
- Každan*, La date: *A.P. Každan*, La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1193). In: Byzantion 35 (1965) S. 167-174.
- A.P. Každan*, Grigorij Antioch. Žizn' i tvorčestvo odnogo činovnika. In: VV XXVII (1965) S. 77-99.

- Lemerle*, Recherches: *P. Lemerle*, Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes. In: Cahiers de civilisation médiévale Xe-XIIe siècles 2 (1959), H. 3, S. 265-281.
- Lemerle*, Prolegomenes: *P. Lemerle*, Prolegomenes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits de Kekauménos» (Académie Royale de Belgique. Classe de Lettres. Mémoires 2e Série. T. LIV), Bruxelles 1960.
- Str. Lišov*, Tretijat krástonosen pochođ i Búlgarite. In: IIBI 7 (1957) S. 205-236.
- Lišov*, Kúm vŭprosa: *Str. Lišov*, Kúm vŭprosa za neuspecha na vŭstanieto v Makedonija prez 1072. In: IP XII (1956), H. 1, S. 74-79.
- Litavrin*, Bolgarija: *G.G. Litavrin*, Bolgarija i Vizantija v XI-XII vv., Moskau 1960.
- Litavrin*, Vosstanie: *G.G. Litavrin*, Vosstanie Bolgar i Vlachov v Fessalii v 1066 g. In: VV XI (1956) S. 123-134.
- E.H. Mc Neal*, The Story of Isaak and Andronicus. In: Speculum IX (1934) S. 324-329.
- MEE*: Μεγάλη Ἑλληνική Ἑγκυκλοπαίδεια, Athen 1926-1934.
- St. Mladenov*, Potekloto i sústav na srednobúlg. Belgoun', prjakor na car Asenja I. In: SpBAN XLV (1933), kn. 22, S. 49-66.
- Moravcsik*, Byzantinoturcica I, II: *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica Bd. I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker; Bd. II.; Sprachreste der Türkvölker in byzantinischen Quellen, Berlin 1958².
- Moravcsik*, Byzantium: *Gy. Moravcsik*, Byzantium and the Magyars, Budapest 1960.
- M. Moskov*, Kúm vŭprosa za pečenežko-kumanskija substrat v búlgarskija ezik. In: IIBE 7 (1961) S. 151-161.
- Mutaščiev*, Bulgares et Roumains: *P. Mutaščiev*, Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays Danubiens, Sofia 1932.
- P. Mutaščiev*, Istorija na búlgarskija narod, T. II, Sofia 1943.
- Mutaščiev*, Proizchodŭt: *P. Mutaščiev*, Proizchodŭt na Asenovci. In: Makedonski pregled IV (1928), H. 4, S. 1-42 (=Izbrani proizvedenija Bd. II, Sofia 1973, S. 150-191).
- Mutaščiev*, Vladetelice: *P. Mutaščiev*, Vladetelice na Prosek. Stranici iz istorijata na Búlgarite v kraja na XII i naćaloto na XIII vek, Sofia 1913 (=Izbrani proizvedenija Bd. I, Sofia 1973 S. 172-285).
- I. Nestor*, Contribution archéologique au problème des Proto-Roumains. La civilisation de Dridu. In: Dacia N.S. II (1958) S. 371/382.
- Novaković*: *St. Novaković*, Zakonski spomenici srpskich država srednjega veka, Belgrad 1912.
- D. Obolenski*, The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism, Cambridge 1948.
- N. Oikonomidés*, Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles. La Mésopotamie de l'Occident. In: RESEE III (1965), H. 1/2, S. 57-79.
- Ostrogorsky*, Geschichte: *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963².
- Ostrogorski*, Pronija: *G. Ostrogorski*, Pronija. Prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i u južnoslovenski zemljama, Belgrad 1951 (=Sabrana dela G. Ostrogorskog, Bd. 1, Belgrad 1969, S. 119-342).

- Paulova*, Učast: *M. Paulova*, Učast Srbu pri tretji vyprave križové. In: Byzsl. V(1933/34) S. 235-303.
- E. Petrovici*, Studii de dialectologie si toponimie, Bukarest 1960 S. 59-60.
- Pletneva*, Pečenegi: *S.A. Pletneva*, Pečenegi, Torki i Polovcy v južnorusskich step-jach. In: Materialy i issledovaniya po archeologii SSSR 62 (1958) S. 151-226.
- L.L. Polevoj*, Formirovanie osnovnykh gipotez proischozheniya vostoč-noromanskikh narodnostej Karpato-Dunajskich zemel' (Feodal'naja i buržuaznaja istoriografija XVII-pervoj poloviny XX v.). In: Jugo-vostočnaja Evropa v srednie veka I, Kišinev 1972.
- Primov*, Sôzdavaneto: *B. Primov*, Sôzdavaneto na Vtorata bûlgarska dŕžava i uča-stieto na Vlasite. In: Bûlgarsko-rumûnski vrûzki i otnošenija prez ve-kovete I (Sofia 1965), S. 9-35.
- Prinzig*, Bedeutung: *G. Prinzig*, Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204-1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges. (= Miscellanea Byzantina Monacensia 12), München 1972.
- M.L. Puech-A. Vaillant*, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le prêtre, Paris 1945.
- Dj. Radojičić*, O vizantijskoj temi Srbiji iz XI veka. In: Glas Srpske Akademije 268 (1966) S. 1-8.
- Rasovskij*, Polovcy: *D. Rasovskij*, Polovcy. In: Seminarium Kondakovianum VII (1935) S. 245-263; VIII (1936) S. 161-182; IX (1937) S. 71-85; X (1938) S. 155-177; XI (1940) S. 95-127.
- Rasovskij*, Rol' Polovcev: *D. Rasovskij*, Rol' Polovcev v vojnach Asenej s Vizantijskoj i Latinskoj imperijami v 1186-1207 godach. In: SpBAN LVIII, 29 (1939) S. 203-211.
- REB*: Revue des Études Byzantines.
- RESEE*: Revue des Études Sud-Est Européennes.
- SpBAN*: Spisanie na Bûlgarskata Akademiya na Naukite.
- Stanescu*, Byzantinovlachica: *E. Stanescu*, Byzantinovlachica I: Les Vlaques à la fin du Xe siècle - début du XIe et la restauration de la domination byzantine dans la Péninsule Balkanique. In: RESEE VI (1968) S. 407-438.
- Stanescu*, La crise: *E. Stanescu*, La crise du Bas-Danube byzantin au cours de la seconde moitié du XIe siècle. In: Zbornik radova vizantološkog instituta IX (1966) S. 49-73.
- E. Stanescu*, Les mixobarbares du Bas-Danube au XIe siècle. In: Nouvelles Études d'Histoire III, Bukarest 1965, S. 45-53.
- F.H. Tinnefeld*, Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie. Von Prokop bis Niketas Choniates, München 1971.
- Uspenskij*, Obrazovanie: *F. Uspenskij*, Obrazovanie vtorogo bolgarskogo carstva, Odessa 1879.
- F. Uspenskij*, Značenie vizantijskoj i južnoslavjanskoj pronii. In: Sbornik statej po slavjanovedeniju, sostavlennyj i izdannyy učenicami V.L. Lamanskogo, St. Peterburg 1883 S. 1-32.

- Vojnov: M. Vojnov*, (Rezension zu *Dujčev*, *Vŭstanieto*). In: IP XVIII (1962), H. 4, S. 104-111.
- VV: Vizantijskij Vremennik*.
T. Wasilewski, Les titres de duc, de catépan et de pronoétés dans l'empire byzantin du IXe jusqu'au XIIIe siècle. In: Actes du XIIIe Congrès International d'études Byzantines, Bd. II, Belgrad 1964, S. 233-239.
- R.L. Wolff*, The 'Second Bulgarian Empire'. Its Origin and History to 1204. In: *Speculum* XXIV (1949) S. 167-206.
- Xanalatos*, Beiträge: *D. Xanalatos*, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, München 1937.
D. Xanalatos. Θεοφύλακτος ὁ Βουλγαρίας καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἀχρίδι, Sonderdruck aus *Theologia* 16 (1938) 15 S.
E. Zaharia, Săpăturile de la Dridu. Contributii la arheologia si istoria periodaei de formare a poporului roman (Biblioteca de arheologia XII). Bukarest 1967.
- Zaimov: J. Zaimov*: Zaselvane na bŭlgarskite slavjani na Balkanskija poluostrŭv, Sofia 1967.
- Zlatarski*, Istorija II, III: *V.N. Zlatarski*, Istorija na Bŭlgarskata dŭrŭŭava prez srednite vekove. Bd II: Bŭlgarija pod vizantijsko vladiceŭstvo (1018-1187), Sofia 1934; Bd. III: Bŭlgarija pri Asenevci (1187-1230), Sofia 1940.
V.N. Zlatarski, Kakŭv narod se razbira u Anna Komnina pod izraza «genos ti Skythikon». In: *Izv. Istor. Druŭ. XI-XIII* (1931/32) S. 71-83.
- Zlatarski*, Potekloto: *V.N. Zlatarski*, Potekloto na Petra i Asenja, vodačite na vŭstanieto v 1185 god. In: *SpBAN* XLV (1933) S. 7-48.
V.N. Zlatarski, Prima Justiniana im Titel des bulgarischen Erzbischofs 30 (1930) S. 484-489.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΟΡΟΥ «ΑΓΡΟΣ»

ΜΗΝΑ ΠΑΤΕΡΑΚΗ - ΓΑΡΕΦΗ/Θεσσαλονίκη

Ἡ λέξις «ἀγρός» μετὰ τὰς κλασικὰς τῆς σημασίας α) τῆς γῆς ποὺ προορίζεται γιὰ καλλιέργειαν, τοῦ χωραφιοῦ δηλαδὴ, β) τοῦ κτήματος καὶ γ) τῆς περιοχῆς ποὺ ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν πόλιν, διατηρεῖται σ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν. Ἀποδείξεις παρέχουν ἄφθονες τὰ κάθε εἶδους κείμενα: πάπυροι, ἐγγραφα, νόμοι, ἀφηγηματικὲς πηγές.

«Ἀγρός» σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν πόλιν σημαίνει βέβαια ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση γενικὰ. Σὲ ὁρισμένους πηγὰς, ὥστόσο, ἡ λέξις φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ μετὰ εἰδικότερο περιεχόμενον, σὰν ὅρος ποὺ συνάπτεται μετὰ τὰ εἶδη τῆς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης.

Ἡ προσπάθεια νὰ καθοριστῇ τὸ εἰδικὸν περιεχόμενον τοῦ ὅρου «ἀγρός» ὁδήγησε στὴ διατύπωση διαφορῶν ἀπόψεων.

Α. Ὁ P. Besobrasov¹ παρατηρεῖ ὅτι οἱ ὅροι «ἀγρός», «τόπος», «χωρίον», «σκαρφίον», «κοινότης», «ἴδιος» ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὸν P. Mutavčiev² ἀποκλειστικὰ μετὰ βάσιν τὸν Γεωργικὸν Νόμον καὶ ὅχι σὲ συνδυασμὸ μετὰ ἄλλας βυζαντινὰς πηγὰς, ποὺ ἀναφέρουν τοὺς ὅρους αὐτοὺς³. Ὁ ἴδιος ἀνατρέπει στὰ Βασιλικὰ ὅπου «ἀγρός» ὁρίζεται «ὁ χωρὶς τῆς κώμης ἦτοι τῶν οἰκημάτων τόπος»⁴ καὶ πρόσθετα διευκρινίζεται ὅτι α) «Ὁ δὲ χωρὶς οἰκοδομῆς τόπος ἐν πόλει μὲν ἔδαφος λέγεται, ἐν χωρίῳ δὲ ἀγρός προσαγορεύεται»⁵ καὶ β) «Ὁ τόπος μέρος ἀγροῦ ἐστίν· ὁ δὲ ἀγρός ὁλόκληρόν τι ἐστὶ καὶ ὡς ἐπίπαν χωρὶς τῶν οἰκημάτων»⁶.

Β. Ὁ K. E. Zachariä von Lingenthal⁷, σχολιάζοντας τὴν «νεαράν περὶ τῶν ὑπαισερχομένων δυνατῶν εἰς ἀνακοινώσεις πενήτων» τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 935⁸, παρατηρεῖ: «Ἡ ἔκφρασις «ἀγρός» ἢ «ἀγρίδιον» σημαίνει μικρὴ ἀγροτικὴ κοινότητα ποὺ τὰ μέλη τῆς κατοικοῦν

1. Библиография P. Mutavčiev, Selskoto zemlevladienie v Vizantija (=Die ländliche Grundbesitz in Byzanz), Sofia 1910, στὰ VV 17 (1910) 336-346.

2. P. Mutavčiev, Selskoto 13.

3. P. Besobrasov 345.

4. Βασιλικὰ 2.2.25.

5. Βασιλικὰ 2.2.203.

6. Βασιλικὰ 2.2.57.

7. K. E. Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, Berlin³ 1892.

8. JGR I. (Ζέπος) I. 205-214 (Coll. III, Nov. V).

σὲ διασκορπισμένα σπίτια. «Χωρίον» εἶναι μιὰ συνεκτικὰ κατοικημένη περιοχή»⁹.

Ὁ Zachariä von Lingenthal λοιπὸν θεωρεῖ τὸν «ἀγρόν» συγκεκριμένο εἶδος ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ «ἀγρίδιον» καὶ διαφέρει ἀπὸ τὸ «χωρίον» κατὰ τὴν ἔκταση καὶ τὴ συνοχή.

Γ. Ὁ G. Ostrogorsky¹⁰ ξεκινάει ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι στὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα καὶ ἰδιαίτερα σὲ νόμους τοῦ 10ου αἰώνα οἱ ὅροι «ἀγρός» καὶ «ἀγρίδιον» ἀπαντοῦν σὲ συνδυασμὸ ἢ, συχνότερα, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν ὅρο «χωρίον», χρήση ποὺ ἀποδεικνύει ἱκανοποιητικὰ ὅτι «ἀγρός» - «ἀγρίδιον» δὲν σημαίνουν ἀπλᾶ καὶ μόνο χωράφι καὶ ὅτι ἡ σημασία τους ἔχει ὑποστῇ κάποια μεταβολή¹¹.

Ἡ ἀποψη ποὺ διατυπώνει ὁ G. Ostrogorsky βασίζεται ἀποκλειστικὰ στὸ φοροτεχνικὸ κείμενο τὸ γνωστὸ ὡς Tractatus Dölger¹², ποὺ ἡ μετάφραση καὶ ὁ σχολιασμὸς του ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης του αὐτῆς. Ἐρμηνεύοντας λοιπὸν τοὺς ὁρισμοὺς ποὺ δίνει τὸ Tractatus γιὰ τοὺς ὅρους «ἀγρός»-«ἀγρίδιον»¹³ ὁ G. Ostrogorsky συμπεραίνει ὅτι «ἀγρός» εἶναι κάθε κομμάτι γῆς μὲ οἰκοδομήματα καὶ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ οἰκοδομημάτων χαρακτηρίζει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «ἀγρόν» καὶ τὸ «ἀγρίδιον». Τὸ τελευταῖο ὀνομάστηκε ἔτσι γιὰ μόνον τὸ λόγο ὅτι εἶναι κατώτερης ἀπὸ τὸν «ἀγρόν» ἀξίας, κατωτερότητα ποὺ δὲν ἀποτελεῖ, ὥστόσο, μόνιμο καὶ σταθερὸ γνώρισμα τοῦ «ἀγριδίου». Τὸ ὑποκοριστικὸ, συνεχίζει ὁ G. Ostrogorsky, συχνὰ ταυτίζεται μὲ τὴ λέξη ἀπ' τὴν ὁποία προῆλθε — φαινόμενο συνηθισμένο στὰ βυζαντινὰ ἑλληνικά — μπορεῖ νὰ τὴν ἀντικαταστήσει καὶ μάλιστα χρησιμοποιεῖται συχνότερα. Καὶ ἐνῶ ὁ «ἀγρός» μπορεῖ κάποτε νὰ ἀπαντᾷ καὶ μὲ τὴν παλιά του σημασία τοῦ χωραφιοῦ, ὅπως δείχνουν πολλὰ ἄλλα ἔγγραφα, τὸ «ἀγρίδιον» ὅμως σημαίνει πάντα ἕνα ἰδιαίτερο καὶ αὐστηρὰ καθορισμένο εἶδος ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης¹⁴.

Ἀντίθετα λοιπὸν, παρατηρεῖ ὁ G. Ostrogorsky, μὲ τὰ ὅσα ὀρίζουν τὰ Βασιλικά γιὰ τὸν «ἀγρόν» καὶ τὸ «ἀγρίδιον», ὅτι εἶναι δηλαδὴ τόποι χωρὶς κτίσματα¹⁵, ἡ ὑπαρξὴ κτισμάτων ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ τους γνώρισμα, τῶν «ἀγριδίων» τουλάχιστον¹⁶.

9. K. E. Zachariä von Lingenthal, Geschichte 267, σημ. 887.

10. G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert, Stuttgart 1927 (ἀνατ. Amsterdam 1966).

11. G. Ostrogorsky, Steuergemeinde 17.

12. F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig-Berlin 1927 (ἀνατ. Hildesheim 1960).

13. F. Dölger, Beiträge 115, 21-24.

14. G. Ostrogorsky, Steuergemeinde 18-19.

15. Βλ. παραπ. σ. 151, σημ. 4, 5, 6.

16. G. Ostrogorsky, Steuergemeinde 19, σημ. 2.

Κατὰ τὸν G. Ostrogorsky λοιπόν, «ἀγρός» εἶναι ὅρος ταυτόσημος μὲ τὸ «ἀγρίδιον», τὸ ὁποῖο, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ Tractatus, ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ «χωρίον»¹⁷, διατηρεῖ ὅμως τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ αὐτὸ¹⁸ ὅσο δὲν εἶναι «ιδιόστατον»¹⁹. Ἐξάρτηση σημαίνει τὴν ἀπὸ φορολογικῆ ἀποψη ὑπαγωγή τῶν «ἀγροῦ»-«ἀγριδίου» στὴ φορολογικὴ μονάδα «χωρίον»²⁰.

Ἡ ἀποψη, τέλος, τοῦ G. Ostrogorsky σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση «ἀγροῦ»-«ἀγριδίου» ἐπαναλαμβάνει ἐκείνην τοῦ K. E. Zachariä von Lingenthal²¹, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ G. Ostrogorsky θεωρεῖ τοὺς ὅρους — τὸ «ἀγρίδιον»²², ἄρα καὶ τὸν «ἀγρόν» — καὶ ἀπὸ φοροτεχνικῆ ἀποψη, ἀπὸ τὴν φορολογικὴ δηλαδὴ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὸ «χωρίον».

Δ. Ὁ F. Dölger²³ σχολιάζει τὶς πληροφορίες τοῦ Tractatus σχετικὰ μὲ τοὺς ὅρους «ἀγρός» καὶ «ἀγρίδιον» καὶ παρατηρεῖ: α) ὅτι τὸ «ἀγρίδιον», τὸ τρίτο, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει, εἶδος ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης μετὰ τὴν «κτῆσιν» καὶ τὸ «χωρίον» ὑπάγεται, ὅπως καὶ ὁ «ἀγρός», στὴ διοικητικὴ καὶ φορολογικὴ μονάδα «χωρίον». β) ὅτι ἀπὸ τὸν «ἀγρόν», ποὺ ἀποτελεῖ τὸν γενικό χαρακτηρισμὸ κάθε «κεκαλλωπισμένου»²⁴ χώρου», ἐτυμολογεῖται τὸ «ἀγρίδιον», ὅπως ἀπὸ τὴν «πόλιν» τὸ «πολίδιον»²⁵.

Ὁ F. Dölger δέχεται, ὅπως καὶ ὁ G. Ostrogorsky, ὅτι ὁ ὅρος «ἀγρός» μὲ τὴ σημασία τοῦ χωραφιοῦ δὲν ἀπαντᾷ συχνὰ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. «Ἀγρός» στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶναι, κατὰ τὸν F. Dölger, ὅρος γενικὸς ποὺ χαρακτηρίζει ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, ἀποψη ποὺ γιὰ τὴ στήριξή της ὁ συγγραφέας ἀναφέρει, δειγματοληπτικὰ ὅπως λέει, τρία παραδείγματα²⁶. 1) Ὁ Ἀλέξανδρος ἀπὸ τὸ ὅρος Γαλέσιο κατὰγεται σύμφωνα μὲ τὸν Βίο του «ἐξ ἀγροῦ τινος ἐγγύς που τῶν τῆς Μαγνησίας ὁρίων»²⁷. 2) Τὸ «χωρίον Εὐχεία» χαρακτηρίζεται σὲ ἔγγραφα τοῦ 1044 καὶ «ἀγρός»²⁸. 3) Τὸ Τυπικὸ Πακουριανοῦ ἀπαριθμεῖ μεταξὺ διαφόρων «προαστείων», «χωρίων» κλπ. καὶ μερικὲς ιδιοκτησίες ποὺ χαρακτηρίζονται «ἀγροί»²⁹.

17. F. Dölger, Beiträge 115, 21-27.

18. F. Dölger, Beiträge 115, 42-43, Πβλ. G. Ostrogorsky, Steuergemeinde 19, 21.

19. F. Dölger, Beiträge 116, 1-23. Πβλ. G. Ostrogorsky, Steuergemeinde 21.

20. F. Dölger, Beiträge 115, 42-43· 116, 17-23· 135.

21. Βλ. παραπ. σ. 152.

22. G. Ostrogorsky, Steuergemeinde 19, 21.

23. Βλ. παραπ. σ. 152, σημ. 12.

24. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὅρου θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

25. F. Dölger, Beiträge 135.

26. F. Dölger, Beiträge 135.

27. VV 4(1897) 365.

28. K. N. Κανελλάκης, Χιακὰ Ἀνάλεκτα, Ἀθῆναι 1890, σ. 546, 27.

29. VV 2(1904) Prilož. 10.

Παρατηρούμε ότι οι παραπάνω απόψεις διαμορφώθηκαν με βάση όρισμένες μόνο ή κάθε μία πηγές και συγκεκριμένα τα Βασιλικά (P. Besobrasov), τους νόμους «περί προτιμήσεως» του 10ου αιώνα (Zachariä von Lingenthal) και το Tractatus Dölger (G. Ostrogorsky, F. Dölger)³⁰, με αποτέλεσμα να γενικεύεται μία κάθε φορά πλευρά του θέματος.

Το πρόβλημα του ειδικού περιεχομένου του όρου «άγρος» αναλύεται, κατά τη γνώμη μας, σε δύο ερωτήματα: 1) Διαπιστώνεται ύπαρξη οικημάτων στους «άγρους», ώστε ο όρος να θεωρηθεί ότι υποδηλώνει αγροτική εγκατάσταση; 2) Αν ναι, ποιά είναι και πώς προσδιορίζεται ή μορφή της εγκατάστασης αυτής;

Η απάντηση στα δύο αυτά ερωτήματα είναι ανάγκη να προκύψει από εξέταση εκείνων από τις μαρτυρίες των πηγών, που σχετίζονται με το ειδικό περιεχόμενο του «άγρου»· γιατί, όπως ήδη αναφέρθηκε, η λέξη εξακολουθεί παράλληλα να χρησιμοποιείται και με τις σημασίες του χωραφίου, του κτήματος και — συχνά στον πληθυντικό — της περιοχής που αντιδιαστέλλεται προς την πόλη, της αγροτικής δηλαδή εγκατάστασης γενικά³¹.

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα, τη δυνατότητα δηλαδή να διαπιστωθεί

30. Μόνον ο F. Dölger αναφέρει τρείς ακόμη πηγές που τις θεωρεί πρόσθετες αποδείξεις της θεωρίας του. Για τις πηγές αυτές θα γίνει ιδιαίτερα λόγος παρακάτω.

31. Βλ. π.χ. τις ακόλουθες πηγές κατά κατηγορίες:

α) Πάπυροι: Συγκεντρωμένες παραπομπές στον E. Kiessling, Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden... aus Ägypten, IV. Band, I. Lieferung, Berlin 1944.

β) Έγγραφα: Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894 (άνατ. Amsterdam 1965), σ. 106, 18· 114, 15· 121, 8· 200, 5· 202, 12. - Actes du Protaton, έκδ. D. Papachrysanthou, Paris 1975, σ. 210, 43· 211, 63, 66-70· 212, 88, 104· 226, 46· 228, 116. - Actes de Lavra, έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachrysanthou, Paris 1970, σ. 96, 7· 164, 11· 222· 317, 19· 325, 3, 23, 31, 37, 45, 51, 53· 373, 27, 29, 30, 35, 38. - Actes d'Esphigmenou, έκδ. J. Lefort, Paris 1973, σ. 48, 13, 21. - Actes de Xénophon, έκδ. L. Petit, St. Pétersbourg 1903 (άνατ. Amsterdam 1964), σ. 21, 79, 90.

γ) Νόμοι: CJ 3.12.2, - a. 321. - NJ 162.2-a. 539· 166.1-α.547. - Γ.Α. Πάλλη, Μ. Ποτλή, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. 2 (Ἀθήναι 1852, άνατ. 1966), σ. 593-595. - JGR (Ζέπος), 1, 162· 4, 314· 5, 490· - Νόμος Γεωργικός, έκδ. W. Ashburner, JHS 30 (1910) κεφ. α, στ, ζ, ιδ, ιε, ιστ, ιθ, ξζ.

δ) Διάφορες πηγές: Λιβάνιος, Προγυμνάσματα, έκδ. R. Förster, Libanii opera VIII, Lipsiae 1915 (άνατ. Hildesheim 1963), σ. 535-560. - Συνέσιος, Περί βασιλείας, έκδ. N. Terzaghi, Synesii Cyrinensis Hymni et opuscula II, Romae 1944, σ. 43, 11. - Φιλοστόργιος, Έκκλησιαστική Ίστορία, έκδ. J. Bidez (GCS 21), Leipzig 1913, σ. 117, 4-5. - Μένανδρος, Ίστορία, έκδ. L. Dindorf, HGM II, Lipsiae 1871, σ. 81, 6· 101, 32. - Κασσιανός Βάσσιος, Γεωπονικά, έκδ. H. Beckh, Leipzig 1895, 1.1.1· 5.6.6· 10.2.4· 13.5.4· 15.8. - Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, έκδ. E. Renauld, τόμ. 2, Paris 1928 (άνατ. Paris 1967), σ. 18, 2-3.

ὑπαρξῆς οἰκημάτων στοὺς «ἀγρούς», θεωροῦμε διαφωτιστικὲς τὲς μαρτυρίες τῶν παρακάτω πηγῶν:

1) Ὁλυμπιόδωρος Θηβαῖος (4ος/5ος α.): «Ὁ δὲ Βονιφάτιος μαθὼν τὸ διάστημα τοῦ τόπου καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀγροῦ ἐν ᾧ τὰ τῆς μοιχείας ἐπράττετο... ὀφίας δὲ λαθὼν ἅπαντας, καὶ ἐπὶ τὸν ἀγρὸν ἐλάσας..... καὶ εὐρὼν τὸν βάρβαρον τῇ μοιχευομένῃ συγκαθεύδοντα, τέμνει τε αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν.....»³².

2) Ἡσύχιος (5ος α.): «ἀγρός· χωράφιον, χωρίον» καὶ «ἀγροῦ πλέως· ἀγροικίας πλήρης»³³.

3) Νεαρά Ἰουστινιανοῦ (537): «Διὰ τοῦτο θεσπίζομεν, μηδὲνα παντελῶς ἐνεχυριασμὸν κατὰ τὴν ἡμετέραν πολιτείαν κρατεῖν. . . . μῆτε ἐν ἀγροῖς μῆτε ἐν πόλεσι μῆτε ἐν κώμαις, μῆτε ἐπὶ πολίταις μῆτε ἐπὶ κωμήταις μῆτε ἐπὶ γεωργοῖς μῆτε ἐτέρῳ τῶν πάντων τινὶ καθ' οἷονδῆποτε τρόπον ἢ χρονον. . . .»³⁴.

4) Ἐκλογὴ Ἰσαύρων (726): «Οἱ διὰ τινὰς ἔχθρας ἢ ἀρπαγὰς πραγμάτων ἐμπρησμὸν ἐν πόλει ποιοῦντες, πυρὶ παραδιδόσθωσαν. Εἰ δὲ ἔξω πόλεως χωρία ἢ ἀγρούς ἢ οἰκίας ἀγρῶν ἐξεπίτηδες ἐμπρήσωσι, ξίφει τιμωρεῖσθωσαν»³⁵.

5) Νεαρά Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ (935): «Εἰ δὲ... ἀνάγκης ἢ χρείας ἐπικειμένης. . . . τὴν τῶν οἰκείων τόπων ὑπείσχει ἢ μερικῶς ἢ καθόλου ἐκποιήσιν, τοῖς τῶν αὐτῶν ἢ καὶ τῶν ὁμορούντων ἀγρῶν ἢ χωρίων οἰκήτορσιν ἢ ἐξώνησις προκείσθω». Καὶ παρακάτω: «. . . πρὸς τοὺς κατέχοντας ἢ τούτων ἢ συγγενῶν αὐτῶν μὴ προσόντων πρὸς τοὺς τῶν χωρίων ἢ ἀγρῶν οἰκήτορας χωρεῖν διακελευσθέντων»³⁶.

6) Βασιλικὰ (9ος α.): α) «Ἀγρός λέγεται ὁ χωρὶς τῆς κώμης ἥτοι τῶν οἰκημάτων τόπος»³⁷. β) «Φοῦνδος καλεῖται καὶ τὸ οἷκημα καὶ ὁ ἀγρός· αἱ δὲ οἰκοδομαὶ ἐν μὲν τῇ πόλει οἰκίαι λέγονται, ἐν δὲ τοῖς χωρίοις βίλαι· ὁ δὲ χωρὶς οἰκοδομῆς τόπος ἐν πόλει μὲν ἔδαφος λέγεται, ἐν χωρίῳ δὲ ἀγρός προσαγορεύεται»³⁸. γ) «Ὁ τόπος μέρος ἀγροῦ ἐστίν· ὁ δὲ ἀγρός ὁλόκληρόν τι ἐστὶ καὶ ὡς ἐπίπαν χωρὶς τῶν οἰκημάτων»³⁹.

7) Σύνοψις Βασιλικῶν (μέσα 10ου α.): α) «Τῷ ἐξοπλισμῷ τοῦ ἀγροῦ

32. Ὁλυμπιόδωρος Θηβαῖος, Λόγοι ἱστορικοί, ἐκδ. E. Müller, FHG IV, Paris 1928, σ. 67.

33. Ἐκδ. K. Latte, Hesychii Alexandrini Lexicon, Hauniae 1953, τόμ. I.

34. NJ 52. 1 -a. 537.

35. JGR (Ζέπος) 2. 59, 6-9.

36. JGR (Ζέπος) I. 208 καὶ 209. (Coll. III, Nov. V).

37. Βασιλικὰ 2.2.25.

38. Βασιλικὰ 2.2.203.

39. Βασιλικὰ 2.2.57. Βλ. καὶ Σχόλια Βασιλικῶν 2.2.25

περιέχεται, ὅσα ἐπὶ τῷ γενέσθαι καὶ συλλεγῆναι καὶ φυλαχθῆναι τοὺς καρποὺς παρесеύασται. Καὶ ἔνεκεν μὲν τοῦ γενέσθαι εἰσὶν οἱ γεωργοῦντες καὶ οἱ προσεστώτες αὐτῶν. . . . Εἰ δὲ τὰ οἰκήματα τοῦ ἀγροῦ εὐτρεπῆ εἰσι, καὶ οἱ τὰ μέσaula φυλάττοντες καὶ οἱ σαροῦντες αὐτὰ τοῦ ἐξοπλισμοῦ εἰσι. Εἰ δὲ ἄλση ἔχει ὁ ἀγρὸς καὶ οἱ ἀλσοφύλακες. Εἰ δὲ καὶ ἔλη καὶ βοσκὰς ἔχει, περιέχονται αἱ ἀγέλαι καὶ οἱ ποιμένες καὶ οἱ τὰ ἔλη φυλάττοντες» ⁴⁰. β) «Ἄγρὸς λέγεται ὁ χωρὶς τῆς κώμης ἦτοι τῶν οἰκημάτων τόπος» ⁴¹.

8) Ἑγγραφο Πάτμου (11ος αἰ.): «. . . διοριζόμεθά σοι ἀπελθεῖν καὶ διαχωρῖσαι τὴν διαφέρουσαν ἐκάστῳ νομῇν ἐξ ἀρχαίων τῶν χρόνων, περιορίσαι τε καὶ λαβρατῶσαι καὶ παρασκευάσαι τοὺς ἐκάστου ἀγροῦ οἰκήτορας εἰς τὸ τὰς διαφερούσας αὐτοῖς νομὰς νέμεσθαι. . . » ⁴².

9) «Χαρτίον» Θεοκτίστου (1037): «Μετὰ δὲ τὴν ἐμὴν ἀποβίωσιν θέλω καὶ βούλομαι ἵνα ἀναλαμβάνεσαι τὸν ἀγρὸν τῶν Σελίνων καθὼς ἔχει εὐρεθῆναι ἐν τῷ τότε καιρῷ, ἐν ᾧ καὶ ναὸς ἰδρυταὶ τῆς Θεοτόκου καὶ οἰκήματα διάφορα καὶ ἀμπελῶνες οὐκ ὀλίγοι. . . » ⁴³.

10) Ζωναρᾶς (11ος αἰ.): «Ἐντεῦθεν ἀπογραφεῖς πανταχοῦ τῶν ἐν ἀγροῖς καὶ χωρίοις διαφερουσῶν τοῖς ὑπηκόοις ἐστέλλοντο κτήσεων, καὶ τὰ καινὰ τῶν ὀνομάτων ἐπινενόητο, τὰ ὑπέρτιμα λέγω καὶ τὰ ὑπέρπλεα. . . » ⁴⁴.

11) Βίος Λαζάρου (11ος αἰ.): «. . . ἐν μονάζουσιν. . . ἀστὴρ γέγονε, βλαστὸς τῆς Ἀσιατίδος γῆς, ἐξ ἀγροῦ τινος ἐγγύς που τῶν τῆς Μαγνησίας ὀρίων, τὴν κλῆσιν ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου φέροντος» ⁴⁵.

12) Ἑγγραφο τοῦ πρώτου Γαβριὴλ (1141): «. . . τοῦ δ' ἐν ταῖς Καρέαις διακειμένου ἀγροῦ τῆς αὐτῆς μονῆς τοῦ εἰς μοναστήριον ἀποκαταστάντος. . . καὶ οὕτω Ταύλας ὀνομαζομένου ἐν ᾧ καὶ πᾶσα ἡ εὐρεθεῖσα περιουσία κινήτη καὶ αὐτοκίνητος (ἀκίνητος στὸ χφ. Β) ἀπεδόθη καὶ παρεδόθη. . . » ⁴⁶.

13) Ἑγγραφο τοῦ πρώτου Γαβριὴλ (1153): «Ἐπεὶ δὲ τὴν στάσιν καὶ τὴν καθέδραν ἦν εἶχεν ὁ ἐν τῷ τοιούτῳ ἀγρῷ προσκαθήμενος μοναχὸς ἐν τε τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τῷ κριτηρίῳ δεδώκαμεν πρὸς ἄλλον οἰκονομίας χάριν, οὐκ ὀφείλεις σὺ ὁ καθηγούμενος. . . ἀνακαλεῖσθαι τὸ τοιοῦτον δίκαιον. . . » ⁴⁷.

40, JGR (Ζέπος) 5. 398, 32-399, 4.

41. JGR (Ζέπος) 5. 495, 11.

42. MM 6. 39, 4-6.

43. Actes d'Esphigménou, ἔκδ. J. Lefort, Paris 1973, σ. 45, 17-19.

44. Ζωναρᾶς, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν, ἔκδ. L. Dindorf, τόμ. 4, (Leipzig 1871) σ. 239, 29-32.

45. AASS Nov. III, Bruxellis 1910, σ. 509.

46. Actes de Lavra, ἔκδ. P. Lemerle κ.ά., Paris 1970, σ. 317, 7-10.

47. Actes de Lavra, σ. 322, 28-31.

14) Μάξιμος Πλανούδης (13ος αἰ.): «Ἀγρός τὸ χωρίον λέγεται, ἀγρότης δὲ καὶ ἄγροικος ὁ ἐν τούτῳ οἰκῶν. . . .»⁴⁸.

15) Νόμος Γεωργικός (β' μισό 6ου-μέσα 14ου αἰ.): «Ἐὰν γεωργὸς οἰκοδομήσῃ οἶκον καὶ φυτεύσῃ ἀμπελῶνα ἐν ἀγρῷ ἄλλοτρίῳ ἢ τόπῳ καὶ μετὰ χρόνον ἔλθωσιν οἱ τοῦ τόπου κύριοι, οὐκ ἔχουσιν ἄδειαν τὸν οἶκον κατασπᾶν καὶ τὰς ἀμπέλους ἐκρίζουν, ἀλλὰ λαμβάνειν ἀντιτοπίαν δύνανται· εἰ δὲ ἀνανεύων ἀνανεύει ὁ εἰς τὸν ἀλλότριον ἀγρὸν κτίσας ἢ φυτεύσας μὴ δοῦναι ἀντιτοπίαν, ἄδειαν ἔχειν τὸν τοῦ τόπου κύριον τὰς ἀμπέλους ἀνασπᾶν, τὸν δὲ οἶκον κατασπᾶν»⁴⁹.

16) Ὅρισμός Ἀνδρονίκου Β' (1315): «. . . . εὖρον καὶ ἀρτίως παρ' ὑμῶν τοιαύτην καταδυναστείαν καὶ διενόχλησιν, ὥς κατεχάλασατε καὶ ὀσπήτια αὐτῶν ἐν τῷ τοιούτῳ ἀγρῷ εὕρισκόμενα. . . . Διὰ τοῦτο καὶ διορίζεται ἡ βασιλεία μου ὑμῖν ἵνα οὐδὲν διενόχλησητε τοὺς μοναχοὺς. . . . τῆς μονῆς τοῦ Ἑσφιγμένου εἰς τὸν εἰρημένον ἀγρὸν αὐτῶν. . . . ἀνεγείρητε δὲ καὶ ἄπερ κατεχάλασατε αὐτῶν ὥς δεδῆλωται ὀσπήτια. . . .»⁵⁰.

17) Ὑπόμνημα τοῦ πατριάρχῃ Ἰωάννῃ Γλυκέος (1315): «. . . . καὶ τινὰς οὐκ ὀλίγους τῶν Βατοπεδηνῶν. . . . ἐπὶ τὸν ἀγρὸν ἀτάκτως ἐπενεχθῆναι τοῖς Ἑσφιγμένιταις μοναχοῖς καὶ πλεῖστα μὲν τῶν ἐν αὐτῷ ἐκτεμεῖν ἐλαϊκῶν δένδρων, τῶν ἐκεῖσε δὲ οἰκιῶν τὰς μὲν κατασπᾶσαι καὶ καταβαλεῖν εἰς γῆν, τὰς δὲ θέσθαι πυρὸς παρανάλωμα»⁵¹.

Ἀπὸ τίς παραπάνω πληροφορίες ἀσφαλεῖς μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐκεῖνες ποὺ προέρχονται ἀπὸ νόμους καὶ ἔγγραφα, γιὰ τὴν φύση τῶν πηγῶν αὐτῶν ὑπαγορεύει τὴν χρησιμοποίησιν τῶν λέξεων σὰν ὄρων, μὲ τὸ τεχνικὸν τοὺς δηλαδὴ περιεχόμενον. Πηγὲς ὅπως π.χ. ὁ Ὀλυμπιόδωρος, ὅσο κι ἂν δίνουν σημαντικὰς πληροφορίες, ἔχουν ὥστόσο σχετικὴ ἀξία ἀπὸ ἀποψη ὀρολογίας⁵².

Οἱ μαρτυρίαι τῶν πηγῶν ποὺ παραθέσαμε ἐπιβεβαιώνουν κατηγορηματικὰ τὴν ὑπαρξὴ οἰκημάτων στοὺς «ἀγρούς». Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τὰ Βασιλικά⁵³ — καὶ φυσικὰ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῆς Σύνοψης Βασιλικῶν⁵⁴ — ἀπ' ὧν φαίνεται, ὅπως ὑποστήριξε καὶ ὁ P.Besobrasov⁵⁵, νὰ προκύπτει τὸ ἀντίθετο συμπέρασμα.

48. A. Hausrath, Die Äsopstudien des Maximus Planudes, BZ 10 (1901) 94, 62.

49. W. Ashburner, The Farmer's Law, JHS 30 (1910) 100.

50. Actes d'Esphigménou, σ. 82, 8-9 καὶ 13-15.

51. Actes d'Esphigménou, σ. 188, 42-46.

52. P. Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: Les sources et les problèmes, Revue Historique 219 (1957) 43.

53. Βλ. παραπ. σ. 155, ἀρ. 6.

54. Βλ. παραπ. σ. 156, ἀρ. 7, β.

55. Βλ. παραπ. σ. 151.

Ὁ G. Ostrogorsky, σχολιάζοντας τὴν ἄποψη τοῦ P. Besobrasov, παρατηρεῖ σχετικὰ μὲ τὰ Βασιλικὰ ὅτι: α) Ὁ «ἄγρός», σύμφωνα μὲ τὴν πηγὴ αὐτή, νοεῖται κατὰ κανόνα (=«ὡς ἐπίπαν») — ἄρα ὅχι ἀπόλυτα — χωρὶς οἰκήματα· β) Στὰ Βασιλικὰ «ἄγρός» δὲν εἶναι αὐστηρὸς καὶ μονοσήμαντος ὅρος. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ μὲ τὴν ἴδια λέξιν ἀποδίδεται στὰ Βασιλικὰ ἄλλοτε ὁ *ager* καὶ ἄλλοτε ὁ *fundus* τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅροι ποὺ δὲν ταυτίζονται. Γιαυτὸ καὶ δὲν μπορεῖ, λέει ὁ G. Ostrogorsky, νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ μιὰ ἄποψη ποὺ βασίζεται ἀποκλειστικὰ στοὺς ὁρισμοὺς τῶν Βασιλικῶν, τουλάχιστο γιὰ τὴν περίπτωσιν αὐτή. Ὁ βυζαντινὸς «ἄγρός», καταλήγει ὁ G. Ostrogorsky, δὲν ἀνταποκρίνεται οὔτε στὸν *ager* οὔτε στὸν *fundus*⁵⁶.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ G. Ostrogorsky δὲν ἐξαντλεῖ τὸ θέμα. Ὁδηγεῖ ὅμως στὴ σωστὴ κατεύθυνση, στὸν ἔλεγχο δηλαδὴ τῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στοὺς ὅρους ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ πηγές τῶν Βασιλικῶν — στὴ συγκεκριμένη περίπτωσιν οἱ Πανδέκτες — καὶ στὴν ἀπόδοσίν τους ἀπὸ τὰ Βασιλικὰ.

Ἄς ἐξετάσουμε λοιπὸν τὰ χωρία τῶν Βασιλικῶν ποὺ φαίνεται νὰ ὀρίζουν τὴν ἔννοια τοῦ «ἀγροῦ» παράλληλα μὲ τὰ ἀντίστοιχα χωρία ἀπὸ τοὺς Πανδέκτες⁵⁷.

1) α) Βασιλικὰ 2.2.25: «Ἀγρὸς λέγεται ὁ χωρὶς τῆς κώμης ἦτοι τῶν οἰκημάτων τόπος».

β) Πανδέκτες 50.16.27: «*Ager est locus, qui sine villa est*». «Ἀγρὸς» ἐδῶ εἶναι ὁ *ager*.

2) α) Βασιλικὰ 2.2.203: «Φοῦνδος καλεῖται καὶ τὸ οἶκημα καὶ ὁ ἀγρός· αἱ δὲ οἰκοδομαίαι ἐν μὲν τῇ πόλει οἰκίαι λέγονται, ἐν δὲ τοῖς χωρίοις βίλαι· ὁ δὲ χωρὶς οἰκοδομῆς τόπος ἐν πόλει μὲν ἔδαφος λέγεται, ἐν χωρίῳ δὲ ἀγρὸς προσαγορεύεται».

β) Πανδέκτες 50.16.211: «*Fundi*» *appellatione omne aedificium et omnis ager continetur. Sed in usu urbana aedificia «aedes» rustica «villae» dicuntur. Locus vero sine aedificio in urbe «area», rure autem «ager» appellatur. Idemque ager cum aedificio «fundus» dicitur.*

«Ἀγρὸς» εἶναι καὶ ἐδῶ ὁ *ager*, ἐνῶ ὁ *fundus*, ποὺ ὀρίζεται ὡς τὸ σύνολο οἰκημάτων καὶ ἀγρῶν, ἀποδίδεται μὲ τὸν ὅρο «φοῦνδος». Ἀξίζει ὥστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι μὲ τὴν διατύπωση τῶν Πανδεκτῶν, καὶ κατ' ἐπέκταση καὶ τῶν Βασιλικῶν, δὲν ἀποκλείεται ἡ δυνατότητα ὑπαρξῆς οἰκημάτων στοὺς ἀγρούς, χρησιμοποιεῖται ὅμως εἰδικὸς ὅρος, ὁ *fundus* (φοῦνδος), γιὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ συνδυασμοῦ *ager* (ἀγρός) + *aedificium* (οἶκημα)⁵⁸.

56. G. Ostrogorsky, *Steuergemeinde* 17-18.

57. *Exd. Th. Mommsen, Digesta*, Berlin 1872 (φωτομ. ἀνατ. Dublin/Zürich 1973).

58. Τοῦτο δηλώνεται κατηγορηματικὰ στοὺς Πανδέκτες μὲ τὴ φράση: *Idemque ager cum aedificio «fundus» dicitur*, ποὺ παραλείπεται ἀπὸ τὰ Βασιλικὰ.

3) α) Βασιλικὰ 2.2.57: «Ὁ τόπος μέρος ἀγροῦ ἐστίν· ὁ δὲ ἀγρός ὁλόκληρόν τι ἐστὶ καὶ ὡς ἐπίπαν χωρὶς τῶν οἰκημάτων».

β) Πανδέκτες 50.16.60: «Locus» est non fundus, sed portio aliqua fundi: «fundus» autem integrum aliquid est. et plerumque sine villa «locum» accipimus.

Διαπιστώνεται εὐκολα ὅτι τὸ νόημα τοῦ χωρίου εἶναι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἀπέδωσαν ὁ P. Besobrasov⁵⁹ καὶ ὁ G. Ostrogorsky⁶⁰. Ἡ φράση «καὶ ὡς ἐπίπαν χωρὶς τῶν οἰκημάτων» ἀναφέρεται στὸν «τόπον» (locus) καὶ ὄχι στὸν «ἀγρόν» (fundus), ἐνῶ ἡ πρότασις «ὁ δὲ ἀγρός ὁλόκληρόν τι ἐστὶ» εἶναι παρενθετική. «Ἀγρός» ἐδῶ εἶναι ὁ fundus ποὺ ὅπωςδῆποτε χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ οἰκημάτων⁶¹. Ἡ παρανόησις ὀφείλεται ἴσως στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐκδότες δίνουν λάθος στίξιν, μὲ ἀποτελέσματα νὰ παραποιεῖται τὸ περιεχόμενο τῶν ὅρων. Τέλος, ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἴδιου χωρίου στὰ Σχόλια Βασιλικῶν⁶² δὲν ἀφήνει καμμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι «ἀγρός» = «τόπος» + «οἰκήματα».

Ἀπὸ τῆ συγκριτικῆ ἐξέτασις τῶν χωρίων Βασιλικῶν-Πανδεκτῶν ὀδηγούμεστε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παρατήρησις τοῦ G. Ostrogorsky πὼς ὁ βυζαντινὸς «ἀγρός» δὲν ἀντιστοιχεῖ οὔτε στὸν ager οὔτε στὸν fundus τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Ἀντίθετα, θὰ λέγαμε, ὁ βυζαντινὸς «ἀγρός» ἀντιστοιχεῖ, στὰ Βασιλικὰ τουλάχιστο, πότε στὸν ager καὶ πότε στὸν fundus, κι αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ποὺ δημιουργεῖ σύγχυσις⁶³. Ἡ διαφοροποίησις τῶν ὅρων ager (ἀγρός)-fundus (φοῦνδος) ἀπαντᾷ ἐκεῖ μόνο ποὺ ἐπιδιώκεται διάκρισις τῶν δύο ὅρων μέσα στὸ ἴδιο χωρίο⁶⁴.

Ἡ ἀπάντησις λοιπὸν ποὺ δίνεται στὸ πρῶτο ἐρώτημα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν πηγῶν εἶναι ἀνεπιφύλακτα καταφατική, γιὰτὶ ἡ ἀντίθεσις τῶν Βασιλικῶν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ὅρος «ἀγρός» χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ οἰκημάτων ἀποδεικνύεται φαινομενική.

Τὸ δεῦτερο ἐρώτημα ποὺ ἔχει τεθεῖ ἀφορᾷ τὴ μορφὴ τῆς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασις ποὺ ὑποδηλώνεται μὲ τὸν ὅρο «ἀγρός». Γιὰ τὸν προσδιορισμὸς τῆς χρήσιμης εἶναι οἱ πληροφορίες πηγῶν ποὺ ἀφήνουν περιθώρια γιὰ συ-

59. Βλ. παραπ. σ. 151.

60. Βλ. παραπ. σ. 158.

61. Βλ. παραπ. σ. 466. Πβλ. B. Οἰκονομίδου, Γενικὰ Ἀρχαί, Ἀθῆναι² 1893, σ. 87, σημ. 1. Βασιλικὰ (Ζέπος) 2.2.203, σημ. 1.

62. Βασιλικὰ 2.2.25.

63. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι μὲ τὴ λέξιν «ἀγρός» ἀποδίδονται κάποτε στὰ Βασιλικὰ καὶ οἱ ὅροι: praedium [Βασιλικὰ 54. 30. 1 = CJ 11. 32. 1. Βασ. 56. 1. 7 = Πανδέκτες 39. 4. 7. Βασ. 58. 9. 2 = Πανδέκτες 10. 1. 2 (praedia rustica)], possessio (Βασ. 56. 14. 21, 24 = CJ 11. 62. 3, 6. Βασ. 56. 15. 18 = CJ 11. 75. 1).

64. Βλ. καὶ Βασιλικὰ 2. 2. 112 = Πανδέκτες 50. 16. 115.

σχετισμούς και με άλλους δρους. Τέτοιες πηγές είναι: Α) Οί νόμοι «περί προτιμήσεως» τῶν Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ καὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου⁶⁵ καὶ συγκεκριμένα τὰ ἀκόλουθα χωρία:

α) «Ἄλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς ομάδος τῶν καλουμένων χωρίων ἢ ἀγριδίων πολλῷ μᾶλλον κρατεῖτω, ἵνα οἱ κτήτορες αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους ἔχωσι τὴν προτίμησιν»⁶⁶.

β) «Ἄλλὰ μηδὲ νέας ἀγορασίας ποιεῖσθαι ἢ μισθώσεις ἢ ἀνταλλαγὰς ἔν τισι χωρίοις ἢ ἀγριδίοις, ἐν οἷς οὐκ ἔχουσιν ἴδια κτήματα, ἐκ τῶν κτητόρων αὐτῶν»⁶⁷.

γ) «Περὶ τῶν...καλυομένων προσώπων...κτήσασθαι τινα δεσποτεῖαν ἐν ἀγρῷ ἢ χωρίῳ...»⁶⁸.

δ) «Περὶ τῶν...ἐκδιωκομένων προσώπων...ἀπὸ τῶν χωρίων καὶ ἀγρῶν ὧν ἐπεκτήσαντο»⁶⁹.

ε) «Εἰ δὲ...ἀνάγκης ἢ χρείας ἐπικειμένης...τὴν τῶν οἰκείων τόπων ὑπεισάγει ἢ μερικῶς ἢ καθόλου ἐκποίησιν, τοῖς τῶν αὐτῶν ἢ καὶ τῶν ὁμορουντῶν ἀγρῶν ἢ χωρίων οἰκήτορσιν ἢ ἐξώνησις προκείσθω»⁷⁰.

στ) «Μηδεὶς οὖν...τολμήσει μηκέτι εἴτε εἰς χωρίον ἢ εἰς ἀγρὸν...ὑπεισελθεῖν...ὥς ἀνισχύρου μὲν διορισθείσης τῆς τοιαύτης προσκτήσεως...πρὸς τοὺς κατέχοντας ἢ τούτων ἢ συγγενῶν αὐτῶν μὴ προσόντων πρὸς τοὺς τῶν χωρίων ἢ ἀγρῶν οἰκήτορας χωρεῖν διακελευσθέντων»⁷¹.

ζ) «Ὅσοι...ἀγρῶν ἢ χωρίων ἐγκρατεῖς γεγόνασιν...»⁷².

η) «...ὥς μηδένα μηκέτι μήτε τῶν περιβλέπτων μαγίστρων ἢ πατρικίων...ὑπειτέρχεσθαι εἰς χωρίων ἢ ἀγρῶν κτήσεις»⁷³.

θ) «...ὅσοι δηλαδὴ...κατετόλμησαν ὑπεισελθεῖν ἐν χωρίοις ἢ ἀγριδίοις ἢ εἰς κτήσιν πενήτων ἀκίνητον»⁷⁴.

Β) Τὸ Tractatus Dölger⁷⁵. Τὰ σχετικά με τὸν ὅρο «ἀγρὸς» χωρία τῆς πηγῆς αὐτῆς εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) «Ἄλλο ὑπάρχει ἀγρὸς καὶ ἄλλο ἀγρίδιον. Ἀγρὸς γὰρ ἐστὶ πᾶς κεκαλλωπισμένος χῶρος, ἀγρίδιον δὲ μεγάλου χωρίου ἀποδιαίρεσις μερικὴ, με-

65. JGR (Ζέπος) I. 198-217 (=Coll. III, Nov. II).

66. JGR (Ζέπος) I. 202-203 (=Coll. III, Nov. II).

67. JGR (Ζέπος) I. 203 (=Coll. III, Nov. II).

68. JGR (Ζέπος) I. 206 (=Coll. III, Nov. V).

69. JGR (Ζέπος) I. 206 (=Coll. III, Nov. V).

70. JRG (Ζέπος) I. 208 (=Coll. III, Nov. V).

71. JGR (Ζέπος) I. 209 (=Coll. III, Nov. V).

72. JGR (Ζέπος) I. 210 (=Coll. III, Nov. V).

73. JGR (Ζέπος) I. 213 (=Coll. III, Nov. V).

74. JGR (Ζέπος) I. 215 (=Coll. III, Nov. VI).

75. Βλ. παραπ. σ. 152, σημ. 12.

ρικὸν δὲ καὶ τὸν καλλωπισμὸν ἔχουσα· διὸ καὶ ἀγρίδιον διὰ τὴν εὐτέλειαν ὀνομάζεται ὥσπερ πόλις καὶ πολίδιον»⁷⁶.

β) «Συμπεριάγονται γὰρ τῷ λόγῳ τῆς ῥίζης τελούμενα, συμπάθειαι, ἀποκεκινημένα καὶ ὀλόπτωτα. . . . τόποι ἀποσπασθέντες, οὐ μέντοι γε ἰδιοστατηθέντες. . . . ἀγροὶ ὁμοίως οὐκ ἰδιόστατοι, ἀλλ' ἐν μέσῳ κείμενοι, προάστεια συναγόμενα, στασιονόμια καὶ ἀπλῶς πάντα ὁπόσα μέρη εἶναι τοῦ προκειμένου χωρίου διαγιγνώσκονται»⁷⁷.

γ) «Ἀλλὰ καὶ ταῦτα τὰ γραφόμενα ἐν μέσῳ τῶν διαρίων «τῆς αὐτῆς ὑποταγῆς», «τοῦ χωρίου τοῦ αὐτοῦ», «στάσεως τῆς αὐτῆς» ἢ «προάστειον» ἢ «ἀγρὸς» ἢ «χωράφιον τοῦ αὐτοῦ» ἢ «τῆς αὐτῆς» ἢ «ὕπερ χωραφίου κειμένου ὁμοίως» τοῦτο σημαίνει· τῆς αὐτῆς ὑποταγῆς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὑποτεταγμένου, ὅθεν ἐξήρτηνται καὶ ὅπου συμπεριάγονται τε καὶ συνομαδεύονται ἢ μνημονευθεῖσα στάσις, τὸ προάστειον, ὁ ἀγρὸς καὶ τὰ χωράφια»⁷⁸.

Ἐξετάζοντας τοὺς νόμους «περὶ προτιμῆσεως» διαπιστώνει κανεὶς ὅτι οἱ χῶροι στοὺς ὁποίους οἱ νόμοι αὐτοὶ ἀπαγορεύουν τὴν ἐπέκταση τῶν «δυνατῶν» σὲ βάρος τῶν «πενήτων» χαρακτηρίζονται πότε «χωρία ἢ ἀγροὶ» καὶ πότε «χωρία ἢ ἀγρίδια» χωρὶς καμμιά εἰδικὴ διάκριση. Ὑπάρχει λοιπὸν ἓνα εἶδος ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης ποὺ ὀνομάζεται «χωρίον» καὶ ἓνα δεύτερο ποὺ ἀποκαλεῖται ἢ «ἀγρὸς» ἢ «ἀγρίδιον», ὅροι ποὺ, στοὺς νόμους αὐτοὺς τουλάχιστο, ταυτίζονται, ὅπως παρατήρησε ὁ K. E. Zachariä von Lingenthal⁷⁹.

Πέρα ἀπὸ τὴν ταύτιση, ὥστόσο, οἱ νόμοι αὐτοὶ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ἀποδώσει κανεὶς συγκεκριμένο περιεχόμενο στοὺς ὅρους «ἀγρὸς»-«ἀγρίδιον», «χωρίον», δὲν στηρίζουν ἐπομένως τὴν ἀποψη τοῦ K. E. Zachariä von Lingenthal ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ ἔκτασης καὶ συνοχῆς ἀνάμεσα στὰ εἶδη αὐτὰ ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ G. Ostrogorsky παρατηρεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ Tractatus Dölger συνάγεται μὲ βεβαιότητα πὼς αὐτὸ ποὺ ὁ K. E. Zachariä von Lingenthal ὀνομάζει «ἀγρὸν» ἢ «ἀγρίδιον» εἶναι ἡ «κτῆσις». Χρησιμοποιεῖ μάλιστα ὁ G. Ostrogorsky τὸν γερμανικὸ ὄρο Weiler, ποὺ κατὰ τὸν K. E. Zachariä von Lingenthal ἀντιστοιχεῖ στοὺς ὅρους «ἀγρὸς» ἢ «ἀγρίδιον»⁸⁰, γιὰ νὰ ἀποδώσει στὴ μετάφρασή του τὴν «κτῆσιν» τοῦ Tractatus⁸¹.

76. F. Dölger, Beiträge 115, 21-24.

77. F. Dölger, Beiträge 114, 23-29.

78. F. Dölger, Beiträge 121, 22-28.

79. Βλ. παραπ. σ. 152.

80. Ὁ F. Dölger (Beiträge 135) χρησιμοποιεῖ, ὅπως καὶ ὁ K. E. Zachariä von Lingenthal, τὸν ὄρο Weiler σάν ἀντίστοιχο τοῦ «ἀγρίδιου». Πβλ. A. Andréadès, Deux livres récents sur les finances byzantines, BZ 28 (1928) 308 σημ. 1.

81. G. Ostrogorsky, Steuergemeinde 16 καὶ 92.

Ἄς δοῦμε ὁμῶς τὶ ἀκριβῶς λέει τὸ Tractatus γιὰ τὴν «κτῆσιν»: «Κτῆσις καὶ τὸ χωρίον εἰς μὲν τὰ ἄλλα πάντα τυγχάνουσι τὰ αὐτά, κατὰ τοῦτο δὲ ἀπὸ τοῦ πολλοῦ χρόνου διέφερον. . . . τῆς μέντοι γε κτήσεως αἱ καθέδραι πολλαὶ καὶ τῶν οἰκητόρων αἱ οἰκήσεις διεσπαρμέναι καὶ ἀλλήλων πολὺ ἀποδιηρημέναι ἐτύγγανον, ὅπου δηλαδὴ τὸ ἐκάστου κτησίδιον ἔκειτο»⁸².

Ἡ περιγραφή τῆς «κτήσεως» ἀπ' τὸ Tractatus ἀφ' ἧν βέβαια νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι στὸ εἶδος αὐτὸ ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης δὲν ὑπάρχει ἡ συνοχή πού χαρακτηρίζει τὸ «χωρίον», δὲν ἐπιτρέπει ὁμῶς καὶ σαφὴ καθορισμὸ τοῦ πῶς νοοῦνταν ἡ «κτῆσις». Ἡ διαφορὰ, ὥστόσο, πού ἐπισημαίνει τὸ κείμενο ἀνάμεσα στὴν «κτῆσιν» καὶ τὸ «χωρίον» ἀποκαλύπτει στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τὸ γεωγραφικὸ προσδιορισμὸ τους. Ἡ εἰσαγωγικὴ ἐπομένως διαπίστωση ὅτι «κτῆσις καὶ τὸ χωρίον εἰς μὲν τὰ ἄλλα πάντα τυγχάνουσι τὰ αὐτά» δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σημαίνει, ὅπως παρατήρησε ὁ F. Dölger⁸³, ἐξομοίωσή τους ἀπὸ διοικητικὴ καὶ φορολογικὴ ἀποψη: εἶναι δηλαδὴ ἡ «κτῆσις», ὅπως καὶ τὸ «χωρίον»⁸⁴, ξεχωριστὴ φορολογικὴ μονάδα. Τὴν ἀποψη μάλιστα αὕτῃ ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι πούθενά στὸ Tractatus ἡ «κτῆσις» δὲν ἀπαριθμεῖται μεταξὺ τῶν ἐξαρτημάτων τοῦ «χωρίου»⁸⁵.

Ἐρχόμαστε τώρα στὶς πληροφορίες τοῦ Tractatus σχετικὰ μὲ τὸν «ἀγρὸν» καὶ πρῶτα-πρῶτα στὸ χωρίο πού δίνει τὸν ὅρισμὸ τοῦ ὅρου: «Ἄλλο ὑπάρχει ἀγρὸς καὶ ἄλλο ἀγρίδιον. Ἀγρὸς γὰρ ἐστὶ πᾶς κεκαλλωπισμένος χῶρος, ἀγρίδιον δὲ μεγάλου χωρίου ἀποδιαίρεσις μερικὴ, μερικὸν δὲ καὶ τὸν καλλωπισμὸν ἔχουσα· διὸ καὶ ἀγρίδιον διὰ τὴν εὐτέλειαν ὀνομάζεται ὥσπερ πόλις καὶ πολίδιον»⁸⁶.

Ἡ κατὰ λέξιν μετάφραση τοῦ χωρίου, πού κρίθηκε ἀπαραίτητη γιὰ τὴν καλύτερη κατανόησή του, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «Ἄλλο εἶναι ὁ ἀγρὸς καὶ ἄλλο τὸ ἀγρίδιο. Γιατὶ ἀγρὸς εἶναι κάθε ἐξωρραϊσμένος (ἀξιοποιημένος) χῶρος, ἐνῶ τὸ ἀγρίδιο εἶναι κομμάτι πού ἀποσπᾶται ἀπὸ ἓνα μεγάλο χωρίο καὶ ὁ ἐξωρραϊσμὸς (ἡ ἀξιοποίηση) του εἶναι κι αὐτὸς περιορισμένος. Γιαυτὸ καὶ ὀνομάζεται ἀγρίδιο, γιὰ τὴν κατωτερότητά του δηλαδή, ὅπως ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πόλη πῆρε τὸ ὄνομά του τὸ πολίδιον».

Ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ χωρίου αὐτοῦ τοῦ Tractatus γίνεται φανερὸ ὅτι μία εἶναι ἡ σχέση πού διευκρινίζεται: ἡ σχέση «χωρίου»-«ἀγριδίου». Παράλληλα διαπιστώνεται ὅτι α) γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ «ἀγροῦ» καὶ

82. F. Dölger, Beiträge 115, 13-20.

83. F. Dölger, Beiträge 134-135.

84. F. Dölger, Beiträge 114, 35-115, 2. Πβλ. P. Lemerle, Esquisse 43, σημ. 2.

85. F. Dölger, Beiträge 114, 25-28· 118, 21-26· 121, 22-28. Πβλ. N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XI et XII siècles: Le cadastre de Thèbes, BCH 83 (1959) 56 (ἀνατ. Variorum Reprints, London 1973).

86. F. Dölger, Beiträge 115, 21-24.

β) γιὰ τὴ διερεῦνση τῆς σχέσης «ἀγροῦ»-«ἀγριδίου» καὶ «ἀγροῦ»-«χωρίου» εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀποσαφηνιστεῖ ὁ ὅρος «κεκαλλωπισμένος»⁸⁷.

Ὁ G. Ostrogorsky συνδέει γενικὰ τὸν καλλωπισμὸ μὲ τὴν ὑπαρξὴ οἰκημάτων σ' ἓνα χῶρο⁸⁸. Ὁ F. Dölger ἐξειδικεύει τὸ περιεχόμενον τοῦ ὅρου καὶ θεωρεῖ ὅτι ὁ καλλωπισμὸς συνίσταται στὴν ὑπαρξὴ κήπων στὰ σπίτια, κοινόχρηστων πηγαδιῶν, μύλων, δρόμων κτλ., ἀποψη ποὺ ἀσφαλῶς προϋποθέτει ἐγκατάσταση⁸⁹.

Ἡ ἀποψη τοῦ F. Dölger σχετικὰ μὲ τὸν καλλωπισμὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη πληροφορία τοῦ Εὐάγριου⁹⁰: «Μετά γοῦν τὸν πόλεμον τοῦτον ὁ Ἀναστάσιος Δάρας χωρίον. . . ἐξ ἀγροῦ⁹¹ πόλιν εἶναι ποιεῖ, καρτερῶ τε τειχίσας περιβόλῳ οἰκοδομίας τε διαφόρους ἐκπρεπεῖς περιθεὶς ἐκκλησιῶν τε καὶ μὴν καὶ ἐτέρων εὐαγῶν οἴκων βασιλείων τε στοῶν καὶ δημοσίων βαλανείων καὶ ἄλλων αἷς αἱ ἐπίσημοι τῶν πόλεων ἐγκαλλωπίζονται».

Μὲ βάση τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς σχετικὰ μὲ τὸν καλλωπισμὸ⁹², ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ Tractatus ὁδηγεῖ σὲ ταύτιση τοῦ «ἀγροῦ» μὲ τὸ «χωρίον», γιὰτὶ στὸ «χωρίον», στὸ κέντρο δηλαδή, εἶναι φυσικὸ νὰ καταβάλλεται ἡ μεγαλύτερη προσπάθεια («καλλωπισμοῦ»). Ἀπὸ τὴν ταύτιση αὐτὴ ἐξάλλου δικαιολογεῖται καὶ ἡ χρῆση ὑποκοριστικοῦ τοῦ «ἀγροῦ» γι' αὐτὸ ποὺ ἀπ' τὸ Tractatus ὀρίζεται ὡς «μεγάλου χωρίου ἀποδιαίρεσις μερικὴ», δηλαδή τὸ «ἀγριδίον».

Ὑπάρχουν ὥστόσο στὸ Tractatus καὶ οἱ ἄλλες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ, ἀναφορὲς τοῦ ὅρου «ἀγρός» ποὺ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη⁹³. Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν σχετικῶν χωρίων διαπιστώνεται ὅτι ὁ «ἀγρός» ἀπαριθμεῖται μεταξὺ τῶν ἐξαρτημάτων τοῦ «χωρίου», μὲ τὴν ἔννοια τῆς φορολογικῆς ὑπαγωγῆς του στὴ μονάδα «χωρίον»⁹⁴. Στὴν ἀπαρίθμηση μάλιστα γίνεται σαφὴς διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὸν «ἀγρόν» καὶ τὰ «χωράφια»⁹⁵. Ἀνάλογη ὅμως ἀπαρίθμηση τῶν ἐξαρτημάτων τοῦ «χωρίου» γίνεται καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ Tractatus

87. Ἡσύχιος: καλλωπίζεσθαι = στολιζέσθαι.

88. G. Ostrogorsky, *Steuergemeinde* 18, 93: κεκαλλωπισμένος = bebaute.

89. F. Dölger, *Beiträge* 135.

90. Εὐάγριος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐκδ. J. Bidez-L. Parmentier, London 1898 (ἀνατ. Amsterdam 1964), 136, 8-16.

91. Ὑἄγρος ἐδῶ σημαίνει ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση γενικὰ, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν ἀστικὴ ἐγκατάσταση.

92. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένον τρόπο «καλλωπισμοῦ» ποὺ περιγράφει ὁ Εὐάγριος γιὰ ἀστικὴ ἐγκατάσταση, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὅρου εἶναι σαφές: ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξὴ κοινόχρηστων καὶ κοινοφελῶν χώρων, ποὺ φυσικὰ ποικίλλουν ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς ἐγκατάστασης.

93. Βλ. παραπ. σ. 161, β καὶ γ.

94. Βλ. παραπ. σ. 153, σημ. 20.

95. F. Dölger, *Beiträge* 121, 27-28.

και συγκεκριμένα στο τμήμα που πραγματεύεται την «συμπάθειαν» και το «κλάσμα»: «Ἡ συμπάθεια και τὸ κλάσμα», ἀναφέρει τὸ σχετικὸ χωρίο, «ἢ ἐν ὅλῳ τῷ χωρίῳ γίνεται και ἀγριδίῳ και προαστείῳ και τόπῳ ἢ ἐν ὅλῳ τῷ στίχῳ ἢ ἀπὸ μέρους τοῦ στίχου. Ἄλλ', ὅταν μὲν ἐν ὅλῳ τῷ χωρίῳ γένηται ἢ ἀγριδίῳ ἢ προαστείῳ ἢ τόπῳ. . . . τηνικαῦτα τοῦτο καλεῖται ὀλοσυμπάθητον. . . . διαφέρουσι δὲ και ἐν τῷ ἀφορᾶν τὸ μὲν βάρος τῶν ὀλοπτῶτων στίχων πρὸς τὴν ὁμάδα τοῦ χωρίου και τὸ βάρος τῶν ὀλοπτῶτων χωρίων και ἀγριδίων και προαστείων και τόπων πρὸς τοὺς γειτονοῦντας. . . .»⁹⁶.

Ἀπὸ τῆ συγκριτικῆ ἐξέταση τῶν ὄρων πού κάθε φορὰ ἀπαριθμοῦνται μεταξὺ τῶν ἐξαρτημάτων τοῦ «χωρίου» προκύπτει μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ὅροι «ἀγρὸς» και «ἀγριδίον» ἐναλλάσσονται. Ἡ ταύτιση ἐπομένως «ἀγροῦ»-«ἀγριδίου» πού ὑποστήριξε ὁ G. Ostrogorsky ἀποδεικνύεται, ἔμμεσα βέβαια, ἀπὸ τὶς παραπάνω συγκριτικὲς παρατηρήσεις, ὅχι ὁμως και ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς ὁρισμοὺς πού φέρουν, ὅπως εἶδαμε, τὸν «ἀγρὸν» πλησιέστερα στὸ «χωρίον» παρὰ στὸ «ἀγριδίον».

Ἡ ἀποψη ἐξ ἄλλου τοῦ F. Dölger ὅτι «ἀγρὸς» εἶναι ὅρος γενικὸς πού χαρακτηρίζει ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση δὲν ἐξαντλεῖ τὰ δεδομένα τοῦ Tractatus, γιατί βασιζέται ἀποκλειστικὰ στὸν ὁρισμὸ πού δίνει τὸ φοροτεχνικὸ αὐτὸ κείμενο γιὰ τὸν ὅρο. Ὁ «ἀγρὸς» ὁμως περιλαμβάνεται κατηγορηματικὰ στὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἐξαρτημάτων τοῦ «χωρίου», πρᾶγμα πού κι ὁ ἴδιος ὁ F. Dölger διαπιστώνει⁹⁷. Στὴν πρώτη μάλιστα ἀπαρίθμηση γίνεται λόγος γιὰ «ἀγρούς οὐκ ἰδιόστατους»⁹⁸. Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς ὑποδηλώνουν περιπτώσεις ὅπου ἀσφαλῶς ὁ ὅρος «ἀγρὸς» ἔχει εἰδικὸ κι ὅχι γενικὸ περιεχόμενο.

Ἀς δοῦμε τώρα ἀναλυτικὰ και τὶς πηγὲς πού μνημονεύει ὁ F. Dölger γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀποψή του και πού ἀνήκουν ὅλες στὸν 11ο αἰῶνα⁹⁹. Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτές, ὁ Βίος Λαζάρου, πληροφορεῖ ὅτι ὁ Λάζαρος «ἐν μονάζουσιν ἀστήρ γέγονε, βλαστὸς τῆς Ἀσιατίδος γῆς, ἐξ ἀγροῦ τινος ἐγγύς πού τῶν τῆς Μαγνησίας ὁρίων, τὴν κλῆσιν ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου φέροντος»¹⁰⁰. Τὸ γεγονὸς και μόνον ὅτι μνημονεύεται σὰν ὄνομα τοῦ «ἀγροῦ» τὸ ὄνομα τῆς Θεοτόκου¹⁰¹, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ὅρος «ἀγρὸς» δὲν χαρακτηρίζει ἐδῶ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση γενικὰ ἀλλὰ ὑποδηλώνει μᾶλλον συγκεκριμένο εἶδος ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης.

96. F. Dölger, Beiträge 118, 21-119, 18.

97. F. Dölger, Beiträge 135.

98. Βλ. παραπ. σ. 153, σημ. 19.

99. Βλ. παραπ. σ. 154.

100. AASS NOV. III, Bruxellis 1910, σ. 509.

101. Ἡ φράση «τὴν κλῆσιν ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου φέροντος» παραλείπεται ἀπὸ τὸν F. Dölger.

Ἡ δευτέρα πηγή, ποὺ εἶναι «ἐπικυρωτικὸν χρυσόβουλλον τοῦ. . . . Κωνσταντίνου Μονομάχου περὶ τῆς ἐξκουσσείας τοῦ κτήματος τῶν Καλοθηκίων» (1044), δίνει τὴν ἀκόλουθη πληροφορία: «. . . .καὶ θεσπίζει κατὰ τελείαν ἐξουσίαν καὶ ἀναφαίρετον δεσποτείαν ἔχειν τὴν εἰρημένην μονὴν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Νέας τὰ τοιαῦτα κτήματα τῶν Καλοθηκίων, μετὰ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀγριδίων· καὶ τοῦ κλάσματος καὶ τοῦ χωρίου Εὐχείας· ὅπερ ὡς ἀγρός μὲν τῶν εἰρημένων κτημάτων πρὸς τοὺς μοναχοὺς συνδιεπράθη, εὐρέθη δὲ ιδιόστατον χωρίον, καὶ ἴδιον ἔχον ἰσοκώδικον. . .»¹⁰².

Τὸ «χωρίον Εὐχείας» λοιπὸν ὄχι μόνον δὲν ἀναφέρεται καὶ σὰν «ἀγρός», ὅπως λέει ὁ F. Dölger, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἀντιδιαστέλλεται πρὸς αὐτόν. Ἡ μαρτυρία ἐξάλλου ὅτι ἡ περιοχὴ πουλήθηκε σὰν «ἀγρός» τῶν κτημάτων τῶν Καλοθηκίων κι ὕστερα βρέθηκε νὰ εἶναι «ιδιόστατον χωρίον», μὲν πού δὲν φωτίζει τὴν ἀκριβὴ σημασίαν τῶν ὄρων, ἀποδεικνύει ὅμως ὅτι ὁ ὅρος «ἀγρός» χρησιμοποιεῖται μὲ εἰδικὸ περιεχόμενον, χάρις στὸ ὁποῖο ἦταν δυνατὴ ἡ διακρίσῃ του ἀπὸ τὸ «χωρίον» καὶ ἡ διαπίστωση τῆς ἀρχικῆς πλάνης.

Ἡ τρίτη τέλος πηγή, τὸ Τυπικὸ τοῦ Πακουριανοῦ¹⁰³, ἀναφέρει τὸν «ἀγρόν» στὰ ἀκόλουθα χωρία: α) «Δεδώκαμέν τε καὶ ἐβεβαιώσαμεν. . . . ἅτινα καὶ λογίσιμα γεγονότα. . . . ὑπεβεβαιώθησαν, ὧν πρῶτον τε καὶ ἀρχόμενον ἐν τῷ αὐτῷ θέματι μὲν Φιλιπποπόλεως διακείμενον κάστρον ἦτοι τὸ χωρίον τὸ ἐπονομαζόμενον Πετριτζός. . . . σὺν τοῖς ὑπ' αὐτὸ ἀγριδίοις, τῷ τε ἀγρῷ τῷ λεγομένῳ Ἰάνωβα, ὅπερ νῦν μετωκοδομήθη εἰς μοναστήριον, καὶ τῷ ἀγρῷ Βάτζοκοβα καὶ τῷ ἀγρῷ Δοβρολόγκω καὶ τῷ ἀγρῷ Δοβροστάνω καὶ τῷ ἀγρῷ Βουρσέως καὶ τῷ ἀγρῷ Λάλκουβα σὺν τῷ λεγομένῳ Ἀβροβα, καὶ οὗτοι οἱ ἀγροὶ πάντες μετὰ τοῦ προλεχθέντος κάστρου σὺν πάσῃ τῇ τούτων περιοχῇ καὶ διωρισμένη διακρατήσῃ καὶ ἀρχαία κατασχέσῃ καὶ παντοίῳ προνομίῳ καὶ πάσῃ προσόδῳ κατὰ τὴν περίληψιν τοῦ προβάντος τούτων περιουσιοῦ»¹⁰⁴.

β) «Πρὸς τούτοις δέδωκα καὶ τὸ παρακείμενον αὐτοῖς χωρίον τὸ ἐπονομαζόμενον Στενίμαχος σὺν τοῖς παρ' ἐμοῦ κτισθεῖσιν ἐν αὐτῷ δυσὶ κάστροις, πρὸς δὲ καὶ τοῖς ἀγριδίοις αὐτῶν ἡγουν τοῦ τε Μπιτζοῦ καὶ τοῦ ἀγροῦ τοῦ λεγομένου τῆς Ἀγίας Βαρβάρας τοῦ παρακειμένου τῇ Πρενέζῃ σὺν τοῖς ἡσυχαστηρίοις αὐτοῦ, τοῦ τε ἁγίου Νικολάου, τοῦ ἁγίου Ἡλιοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ διακειμένου ἄνω, ὁμοίως καὶ τὸ διακείμενον κάτω πλησίον τοῦ χωρίου»¹⁰⁵.

Δὲν πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἀπλὴ ἀπαρίθμηση ἀπὸ διάφορα εἶδη ἰδιοκτη-

102. K. N. Kaveλλάκης, *Χιακὰ Ἀνάλεκτα*, Ἀθῆναι 1890, σ. 546.

103. *Ἐκδ. S. Kauchtschischwili*, *Georgica V*, Tiflis 1963, σ. 98-301.

104. Τυπικὸ Πακουριανοῦ 120, 1-9.

105. Τυπικὸ Πακουριανοῦ 120, 21-27.

σιῶν («προαστείων», «χωρίων» κτλ.), πού ἀνάμεσά τους συγκαταλέγονται καί «ἀγροί», ὅπως λέει ὁ F. Dölger. Πρόκειται ἀντίθετα γιά διατύπωση πού ὀδηγεῖ στήν ταύτιση τῶν ὄρων «ἀγρός» καί «ἀγρίδιον» καί ταυτόχρονα ἐπιβεβαιώνει τήν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὸ «χωρίον». Κι αὐτὸ γιὰτὶ οἱ δωρεὰς «πρὸς τὴν παρ' αὐτοῦ (τοῦ Πακουριανοῦ) κτισθεῖσαν μονὴν τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῆς Πετριτζιώτισσης»¹⁰⁶ συνίστανται, ὅπως πληροφορεῖ ἡ πηγὴ, σὲ παραχώρηση «χωρίων» μαζὶ μὲ τὰ «ὑπ' αὐτὰ ἀγρίδια» πού, ὅταν ἀναφέρονται ἀναλυτικά, χαρακτηρίζονται «ὁ ἀγρός τάδε, ὁ ἀγρός δεῖνα κτλ.» ἢ «τὸ ἀγρίδιον τάδε, ὁ ἀγρός δεῖνα κτλ.».

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα ἐπομένως πού δίνει ὁ F. Dölger κανένα δὲν ἐνισχύει τὴν ἀποψη ὅτι «ἀγρός» εἶναι ὄρος γενικός· ἀντίθετα, ὅλα ὀδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι τὸν 11ο αἰῶνα ὁ ὄρος «ἀγρός» ἔχει καθορισμένο εἰδικὸ περιεχόμενο.

Ἡ ἀνάλυση πού προηγήθηκε ἀποδεικνύει ὅτι «ἀγρός» δὲν εἶναι ὄρος μονοσήμαντος. Ἡ διαπίστωση τοῦ F. Dölger¹⁰⁷ μὲ ἀφορμὴ τὸ «χωρίον», ὅτι οἱ περισσότεροι τεχνικοὶ ὅροι τῶν Βυζαντινῶν χρησιμοποιοῦνται πότε μὲ γενικὸ καί πότε μὲ εἰδικὸ περιεχόμενο, ἰσχύει ἀπόλυτα καί γιὰ τὸν «ἀγρόν». Ἀρκεῖ γιὰ ἀπόδειξη ἡ ἀναδρομὴ σὲ μιά καί μόνο πηγὴ, στὸ Tractatus, ὅπου, ἐνῶ ὁ ὀρισμὸς τοῦ «ἀγροῦ» ὡς «παντὸς κεκαλλωπισμένου χώρου» δίνει στὸν ὄρο γενικότερο περιεχόμενο, ἡ ὑπαγωγή του στὴ «ρίζα χωρίου» φανερώνει παράλληλη χρῆση τοῦ «ἀγροῦ» μὲ εἰδικὸ περιεχόμενο.

Προκειμένου λοιπὸν γιὰ τὸ ἐρώτημα, ποιά μορφή ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης ὑποδηλώνει ὁ ὄρος «ἀγρός», μία καί μόνη κατηγορηματικὴ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ, οὔτε καί πρέπει νὰ δοθεῖ. Συνοψίζοντας, ὥστόσο, τὰ δεδομένα τοῦ συνόλου τῶν πηγῶν πού ἀναφέρθηκαν καταλήγουμε στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

1) Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὄρου «ἀγρός» γιὰ τὴ δήλωση κάποιου εἵδους ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν Πρωτοβυζαντινὴ κιόλας ἐποχὴ (Ὁλυμπιόδωρος, Ἡσύχιος, Νεαρά Ἰουστινιανοῦ¹⁰⁸) χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι δυνατὸς καί ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς μορφῆς του. Τὰ ἐλάχιστα πάντως παραδείγματα ἀφήνουν περιθώριο γιὰ προσέγγιση (Ὁλυμπιόδωρος, Νεαρά Ἰουστινιανοῦ) ἢ καί ταύτιση (Ἡσύχιος) τοῦ «ἀγροῦ» μὲ τὸ «χωρίον».

2) Ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα (Ἐκλογὴ Ἰσαύρων¹⁰⁹) καί ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν 10ο παρατηρεῖται στίς πηγὰς συχνὴ χρῆσις τοῦ «ἀγροῦ» σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ

106. Τυπικὸ Πακουριανοῦ 98, 3-5.

107. F. Dölger, Beiträge 126.

108. Βλ. παραπ. σ. 155 ἀρ. 1-3.

109. Βλ. παραπ. σ. 155, ἀρ. 4.

«χωρίον» (νόμοι «περὶ προτιμήσεως») ¹¹⁰ καὶ δήλωση τῆς ἐξάρτησης, ἀπὸ φορολογικῆ ἀποψη, τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸ δεύτερο (Tractatus ¹¹¹, Τυπικὸ Πακουριανοῦ ¹¹²). Ταυτόχρονα, τὰ Βασιλικά (ὅπου ὁ «ἀγρός» δὲν ἀντιστοιχεῖ στὸν *ager* τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ¹¹³), ἡ Σύνοψη Βασιλικῶν ¹¹⁴ καὶ ἀκόμη ὁ ὁρισμὸς τοῦ «ἀγροῦ» στὸ Tractatus ¹¹⁵ ἐπιτρέπουν συσχετισμὸ τῶν ὄρων «ἀγρός»-«χωρίον», ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνον τῆς Πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς, ποὺ ἴσως μάλιστα ἐπιβιώνει ἀπὸ αὐτὴν καὶ διατηρεῖται σὲ παράλληλη χρῆση.

3) Ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ὄρων «ἀγρός»-«ἀγρίδιον» ποὺ προκύπτει ἀβίαστα πρῶτα ἀπὸ τοὺς νόμους «περὶ προτιμήσεως» (10ος αἰ.) ¹¹⁶ καὶ κατόπι ἀπ' τὸ Tractatus (10ος-11ος αἰ.) ¹¹⁷ καὶ ἀπὸ τὸ Τυπικὸ τοῦ Πακουριανοῦ (11ος αἰ.) ¹¹⁸, ὁδηγεῖ σὲ ταύτιση τῶν ὄρων αὐτῶν. Ἀποτέλεσμα τῆς ταύτισης εἶναι καὶ ὁ ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς τοῦ εἰδικοῦ περιεχομένου τοῦ «ἀγροῦ» τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μὲ βάση τὸ «ἀγρίδιον», γιὰ τὸ ὁποῖο τὸ Tractatus δίνει περισσότερες πληροφορίες ¹¹⁹.

4) Τέλος, στοὺς νόμους «περὶ προτιμήσεως» (10ος αἰ.) συμβαίνει νὰ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη, ὅπως ἔχει ἐξακριβωθεῖ ¹²⁰, φορὰ ὁ ὅρος «ἀγρίδιον» γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἄλλου, διαφορετικοῦ ἀπ' τὸ «χωρίον» εἰδους ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης ¹²¹. Στους ἴδιους ὅμως νόμους ἀπαντοῦν καὶ οἱ πρῶτες ἀναφορὲς ποὺ ἐπιτρέπουν, ὅπως εἶδαμε, τὴν ταύτιση τῶν ὄρων «ἀγρός»-«ἀγρίδιον». Ἡ σύμπτωση αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ ὄρου «ἀγρός» μὲ τὸ εἰδικό, ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τοῦ «ἀγριδίου», περιεχόμενό του ἀνάγεται ἴσως στὴν ἴδια ἐποχὴ.

110. Βλ. παραπ. σ. 160.

111. Βλ. παραπ. σ. 161,β καὶ γ.

112. Βλ. παραπ. σ. 165.

113. Βλ. παραπ. σ. 158-159.

114. Βλ. παραπ. σ. 155, ἀρ. 7.

115. Βλ. παραπ. σ. 162.

116. Βλ. παραπ. σ. 161.

117. Βλ. παραπ. σ. 163-164. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία σύνταξης τοῦ Tractatus βλ. F. Dölger, Beiträge 7-8.

118. Βλ. παραπ. σ. 165-166.

119. F. Dölger, Beiträge 115, 21-43 116, 1-23· 118, 21-119, 18.

120. F. Dölger, Beiträge 136.

121. Προηγούμενη μνεία τοῦ «ἀγριδίου» σὰν ὄρου σχετικοῦ μὲ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση ἀπαντᾷ: α) Στὸν Παλλάδιο, Διάλογος περὶ τοῦ βίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (4ος/5ος αἰ.), ἐκδ. P. R. Coleman-Norton, Cambridge 1928, σ. 51, 15: «Ἐκβληθεὶς δὲ φθάνει εἰς τὰ κατὰ Πραίνετον τῆς Βιθυνίας ἀγρίδια». β) Στὸν Ἠσύχιον, (6ος αἰ.): «ἀγρίδιον· κωμάριον, χωρίον (παρὰ Αἰτωλοῖς)».

Η ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΙ ΤΟ «ΠΑΡΑΔΟΞΩΣ» ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΗ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ «ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ» ΘΕΣΗ
ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΑΣ

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ/Θεσσαλονίκη

Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 780 πέθανε ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Δ' ¹. Τὸν Λέοντα διαδέχτηκαν στὸ θρόνον ὁ δεκαετής γιός του Κωνσταντῖνος Στ' καὶ ἡ χήρα του Εἰρήνη.

Ἡ μόνη σύγχρονη μὲ τὰ γεγονότα πηγὴ εἶναι ὁ Θεοφάνης, ὁ ὁποῖος μᾶς δίνει τὴν πληροφορίαν τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῆς Εἰρήνης στὸ θρόνον μὲ τὴν ἐξῆς φράση: «Τούτω τῷ ἔτει (=6273) Εἰρήνην ἡ εὐσεβεστάτη ἄμα τῷ υἱῷ αὐτῆς Κωνσταντίνῳ παραδόξως θεόθεν τὴν βασιλείαν ἐγχειρίζεται» ².

Τὸ ἐπίρρημα «παραδόξως» τῆς πληροφορίας τοῦ Θεοφάνη προβλημάτισε πρῶτα τὸν Dölger καὶ στὴ συνέχεια καὶ ἄλλους ἱστορικοὺς ποὺ προσπάθησαν νὰ τὸ ἐρμηνεύσουν· εἶδαν σ' αὐτὸ τὴν ἐκπληξὴ καὶ τὴν ἀπορίαν τοῦ Θεοφάνη γιὰ τὸ γεγονός, ὅτι γυναίκα³ ἀνέβηκε στὸ βυζαντινὸ θρόνον ⁴.

Παρατηροῦμε ὅμως τὰ ἐξῆς:

1. Θεοφάνης 453.25-26: «τῇ δὲ ἡ' τοῦ Σεπτεμβρίου μηνὸς τῆς δ' ἰνδικτιῶνος τέθνηκε Λέων, ὁ υἱὸς Κωνσταντίνου».

2. Θεοφάνης 454.6-7.

3. Ἡ περίπτωσις τῆς Μαρτίνας, χήρας τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου Α' (Νικηφόρος, Ἱστορία σύντομος, ἔκδ. C. de Boor 27.23-28.10) καὶ ἡ περίπτωσις τῆς Εἰρήνης, χήρας τοῦ Λέοντος Δ', μὲ τὸ «παραδόξως» τοῦ Θεοφάνη (ἔκδ. C. de Boor) 454.7 καὶ τὸ «Εἰρήνη βασιλεὺς» (F. Dölger, Reg. 358 = JGR I.45: Coll. I Nov. 27-a. 797/802· πβλ. Reg. 359 = JGR I.49: Coll. I Nov. 28 -a. 797/802) ἀποτελέσαν τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ θεωρίαν ὅτι ἡ γυναίκα στὸ Βυζάντιον δὲν εἶχε συνταγματικὰ δικαιώματα στὸ θρόνον. Γιὰ τὴ συνταγματικὴ θέσιν τῆς αὐγούστας στὸ Βυζάντιον βλ. W. Ensslin, Zur Frage nach der ersten Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell, Würzburg 1947 (= BZ 42 (1942) 110 κέ.). — L. Bréhier, Le monde byzantin. II: Les institutions de l'Empire Byzantin, Paris 1949, σ. 27 κέ. — F. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, σ. 295 σημ. 15. — Τοῦ ἴδιου, Byzantinische Diplomatie. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal 1956, σ. 109. — Τοῦ ἴδιου, ΠΑΡΑΣΠΟΡΑ. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961, σ. 208 καὶ 218. — J.B. Bury, The Constitution of the Later Roman Empire. Selected Essays, Amsterdam 1964, σ. 110 κέ. — St. Maslov, Die staatsrechtliche Stellung der byzantinischen Kaiserinnen, BSI 27(1966)308-343. — Αἱ Χριστοφιλοπούλου, Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον, Σύμμεικτα 2(1970)1-144. — S. Runciman, Some Notes on the Role of Empress, Eastern Churches Review IV, N° 2 (1972) 119-124. — Elisabeth Bensammar, L'impératrice à Byzance du VIIIe au XIIe siècle (Diss), Paris I 1972.

4. F. Dölger, Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden, BZ 36 (1936) 129 = Byzantinische Diplomatie, σ. 109 = Das byzantinische Herrscherbild, [Wege der Forschung 341], Darmstadt 1975, σ. 22: «Das »Paradoxe« ist hier offenbar darin zu sehen, dass Eirene als Frau »Kaiser« wurden. »Ανάλογες ἀπόψεις διατυπώνουν οἱ W. Ohnsorge, Das Kaisertum der Eirene und die Kaiserkrönung Karls des Grossen, Saeculum 14 (1963) 221 κέ. = W. Ohnsorge, Konstantinopel und Okzident, Darmstadt 1966, σ. 54-55 = Das byzantinische Herrscherbild, σ. 287: «sie (Eirene) war als Regentin für ihren unmündigen 10jährigen Sohn Konstantin VI., den 776 ge-

1) Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐπίρρημα «παραδόξως»⁵ δὲν ἔχουμε οὔτε ἀπὸ τὸ Θεοφάνη οὔτε ἀπὸ ἄλλης πηγῇ νύξη ἔστω ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐξεπλάγησαν, ἀποδοκίμασαν ἢ ἀντέδρασαν στὴν ἀνοδο τῆς Εἰρήνης στὸ θρόνο, πὺ νὰ δικαιολογῇ τὴ σημασία πὺ ἀποδίδουν στὸ παραδόξως⁶. Διαμαρτυρία σημειώθηκε, μόνον ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ἐνηλικιώθηκε καὶ ἡ Εἰρήνη δὲν ἔδειχνε διάθεση νὰ παραιτηθῇ⁷, πὺ δειχνεὶ ὅτι μέχρι ἐκεῖνη τὴ στιγμή τῆς ἐνηλικίωσης τοῦ Κωνσταντίνου ἡ Εἰρήνη κρατοῦσε κανονικὰ τὴ θέση τῆς ἐπιτρόπου-συμβασιλέως τοῦ γιοῦ της⁸.

krönten Mitkaiser Leons IV., 780 selbst Kaiser geworden. Und eben zu diesem Jahr 780 bringt Theophanes die erwähnte Bemerkung, daß sie in paradoxer Weise von Gott die Kaiserherrschaft erhalten habe» καὶ *I. Καραγιαννόπουλος*, Βυζαντινὴ Ἱστορία. Τόμος Β'. Ἱστορία Μέσης Βυζαντινῆς Περιόδου 565-1081, Θεσσαλονίκη 1976 σ. 160: «συνέβη τὸ ἀπροσδόκητον, «παραδόξως», ὡς τονίζει ὁ Θεοφάνης, καὶ γυναῖκα εὐρέθη ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου» - Τὴν ἐρμηνεῖα αὐτὴ δέχεται καὶ ὁ Θ. Κορρές, Τὸ ζήτημα τοῦ δευτέρου γάμου τοῦ Κωνσταντίνου Στ', Θεσσαλονίκη 1975, σ. 38 σημ. 3. — Βλ. καὶ *E. Bensammar*, *L' impératrice*, σ. 149.

5. Τὸ «παραδόξως» ἐπαναλαμβάνει μόνον ὁ Κεδρηνὸς τόμος Β' σ. 20.11-12 CB, ὁ ὁποῖος ἀντιγράφει κατὰ λέξη τὸν Θεοφάνη: «Τούτῳ ἔτει ἡ εὐσεβεστάτη Εἰρήνη ἅμα τῷ υἱῷ Κωνσταντίνῳ θεόθεν παραδόξως τὴν βασιλείαν ἐγχειρίζεται».

6. Ἀντίθετα οἱ πληροφορίες τοῦ Θεοφάνη 465.9-11: «Ἦρξατο δὲ ὀρκίζειν τὸν στρατόν, ὅτι «ἕως οὗ ζῆς, οὐ καταδεξόμεθα τὸν υἱόν σου κρατῆσαι». Καὶ ὥμνουν πάντες οὕτως, μηδενὸς τολμῶντος ἀντεπεῖν περὶ τούτου τὸ σύνολον», 479.4-9: «ἰδὼν δὲ (= Νικηφόρος Α') πάντας λυπομένους κατ' αὐτοῦ, καὶ δεδιὼς μήπως μεμνημένοι τὰς τῆς εὐσεβοῦς Εἰρήνης εὐεργεσίας προσκαλέσωνται πάλιν τοῦ κρατῆσαι αὐτήν, . . . ἐξώρισεν αὐτήν», 492.24-25: «Αὐτίκα γὰρ ἡ τάλαινα (= Θεοφανώ, σύζυγος Σταυρακίου) κατὰ μίμησιν τῆς μακαρίας Εἰρήνης κρατῆσειν ἤλπιζε τῆς βασιλείας ἅπαις οὕσα. Ὁ δὲ Σταυράκιος ἀνιάτως ὀρῶν ἑαυτὸν διακείμενον τῇ γαμετῇ τὴν βασιλείαν ἐσπούδαζε περιποιήσασθαι, ἢ δημοκρατίαν ἐγείρει Χριστιανοῖς ἐπὶ τοῖς προλαβοῦσι κακοῖς» (γιά τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ χωρίου βλ. μελέτη *G. I. Bratianu*, *Empire et «Democratie» à Byzance*, BZ 37 (1937) 86-111 καὶ εἰδικὰ σ. 90), τοῦ βίου τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη, PG 99, σ. 136 CD: «Κατ' ἐκεῖνον καιροῦ Κωνσταντῖνος ὁ τῆς φιλοχρίστου Εἰρήνης υἱὸς ἀνδρῶν ἀναδῶν συμμορίαν προστήσμενος, ἄτε νεωτερικοῖς βρίθων σκιρτήμασι, καὶ τὴν μητέρα τῆς βασιλείας ἀπωσάμενος, τὴν ἀρχὴν πρὸς ἑαυτὸν μετεστήσατο», τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ 4414-4417 (= σ. 189CD): «Ἵπερφρονεῖ, μεγαλαυχεῖ (= Κωνσταντῖνος) κατὰ τῆς βασιλίδος αὐτὸς τε μόνος ἐπαρκεῖν τοῖς πράγμασιν νομίσας τῶν ἀνακτόρων ἐκπτώτων ποιεῖται τὴν μητέρα καὶ σὺν αὐτῇ τὴν κοσμικὴν εἰρήνην κουροτρόφον» καὶ 4399-4400 (= σ. 188): «Εἰρήνην τὴν ὁμόζυγον καὶ τὸν ἐκ ταύτης παῖδα τὸν Κωνσταντῖνον κράτορας λιπὼν (= Λέων Δ') ἐνομωτάτους» καὶ τοῦ Θεόδωρου Σκουταριώτη MB 7, σ. 126.24-25: «Ὁ δὲ Λέων καταλιπὼν τὴν βασιλείαν τῇ γυναικὶ Εἰρήνῃ καὶ τῷ υἱῷ Κωνσταντίνῳ θνήσκει» ἐρχονται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν ὡς τώρα ἐρμηνεῖα τοῦ «παραδόξως».

7. Θεοφάνης 466.18-22: «Συνταχθέντες δὲ τῷ Ὀκτωβρίῳ μηνὶ τῆς 18' Ἰνδικτιῶνος οἱ τῶν θεμάτων ἐν τῇ Ἀτρῷα ἐπεζήτησαν πάντες κοινῇ γνώμῃ Κωνσταντῖνον βασιλεῖα εἰκοστὸν ἄγοντα ἔτος' φοβηθεῖσα δὲ Εἰρήνη τὸ δρμημα τοῦ λαοῦ ἀπέλυσεν αὐτόν. Αὐτοὶ δὲ τοῦτον αὐτοκράτορα ἐκύρωσαν μὲν, ἀπέκηρυξαν δὲ τὴν τοῦτου μητέρα».

8. Βλ. ἐργασίες *St. Maslov*, *Die staatsrechtliche Stellung der byzantinischen*

2) Ὁ ἴδιος ὁ Θεοφάνης παρακάτω κάθε ἄλλο παρὰ ἐκπληξῆ για τὴν ἀνάρρηση τῆς Εἰρήνης δικαιολογεῖ: Λίγες μέρες μετὰ τὴν ἄνοδο τῆς Εἰρήνης στὸ θρόνο οἱ κουνιάδοι τῆς καίσαρες συνωμότησαν μὲ σκοπὸ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας. Τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Θεοφάνη εἶναι τὸ ἐξῆς: «Μετὰ δὲ με ἡμέρας τοῦ κρατῆσαι αὐτήν, τοῦ υἱοῦ αὐτῆς δεκαετοῦς ὑπάρχοντος, συμβούλιον ποιήσαντές τινες τῶν ἐν τέλει ἠθέλησαν ἐξαγαγεῖν Νικηφόρον, τὸν ἀπὸ καيسάρων, καὶ στήσαι εἰς βασιλέα»⁹.

Ἡ μετοχὴ ὑπάρχοντος τί ἄλλο εἶναι παρὰ αἰτιολογική. «Μετὰ 40 μέρες ἀπὸ τῆ στιγμῇ ποὺ ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία, μιὰ καὶ ὁ γιὸς τῆς ἦταν 10 χρονῶ, μερικοὶ θέλησαν... κλπ.». Ἡ ἐξήγηση γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Εἰρήνης στὴν ἐξουσία δίνεται παρενθετικά, μὲ τὸν τρόπο δηλ. ποὺ ἐξηγοῦμε γνωστὰ καὶ παραδεκτὰ πράγματα¹⁰.

3) Περιπτώσεις γυναικῶν συμβασιλέων τῶν ἀνήλικων γιῶν τους εἶναι γνωστὲς καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Εἰρήνην¹¹, ὥστε νὰ μὴ δικαιολογῆται ἐκπληξῆ ἀπὸ μέρους τοῦ Θεοφάνη: ἡ Ἰουστίνη¹², χήρα τοῦ Βαλεντινιανοῦ Α', ἦταν ἐπίτροπος-συμβασιλεὺς τοῦ γιοῦ τῆς Βαλεντινιανοῦ Β', καὶ ἡ Πλακιδία τοῦ γιοῦ τῆς Βαλεντινιανοῦ Γ'¹³. Γυναίκα συμβασιλεὺς στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι γνωστὴ ἡ Πουλχερία¹⁴, ἀδελφὴ τοῦ Θεοδοσίου Β',

Kaiserinnen, BSI 27 (1966) 319-321 καὶ ΑΙ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον, Σύμμεικτα 2 (1970) 5, ὅπου ἀναγνωρίζεται στὴ βασιλομήτορα τὸ δικαίωμα νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐξουσία ὡς ἐπίτροπος-συμβασιλεὺς τοῦ ἀνήλικου γιοῦ τῆς. Εἰδικὰ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς θέσης τῆς Εἰρήνης ὡς συμβασιλέως τοῦ Κωνσταντίνου βλ. St. Maslov, Staatsrechtliche Stellung, σ. 322-323, ΑΙ. Χριστοφιλοπούλου, Ἀντιβασιλεία, σ. 21 κέ. καὶ W. Ohnsorge, Das Kaisertum der Eirene, σημ. 19.

9. Θεοφάνης 454.12-15. - Ὁ Νικηφόρος εἶχε ἐπιχειρήσει ἤδη καὶ ἐπὶ Λέοντος νὰ καταλάβῃ τὸ θρόνο βλ. Θεοφάνης 450.23-26: «Τῷ δὲ Μαρτῷ μηνὶ τῆς αὐτῆς Ἰνδικτιῶνος διεβλήθη Νικηφόρος, ὁ καῖσαρ καὶ ἀδελφὸς τοῦ βασιλέως, τῷ βασιλεῖ ὡς ἐπιβουλὴν σκευάζων κατ' αὐτοῦ μετὰ σπαθαρίων καὶ στρατόρων καὶ ἐτέρων βασιλικῶν ἀνθρώπων».

10. Πβλ. Χρονικὸ Μιχαὴλ Σύρου (ἐκδ., μετὰφρ. J.B. Chabot) τόμ. Γ' σ. 2: «En l'an 1092 (=781 βλ. Chabot τόμ. Γ' σ. 415) Léon mourut, et son fils Constantinus commença à régner. Comme c'était un enfant de 12 ans, sa mère Irène gouvernait et était proclamée avec lui». - Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 8.

11. Πβλ. Ursula Bosch, Anthusa, ein Beitrag zum Kaisertum der Eirene, Byzantinische Forschungen 1 (1966) (Polychordia. Festschrift F. Dölger) 24 σημ. 2.

12. E. Kornemann, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig-Berlin 1930 (ἀνατύπ. Groningen 1963) σ. 160.

13. Θεοφάνης 94.4, 95.13 καὶ 95.15. - Πβλ. E. Kornemann, Doppelprinzipat, σ. 148.

14. Θεοφάνης 81. 5-6: «Πουλχερία, ἡ τούτου ἀδελφὴ, παρθένος δέκα καὶ πέντε ἐτῶν οὕσα τὴν βασιλείαν σὺν θεῷ καλῶς διέκτει», 82. 5· βλ. καὶ 98.30, 98.34 καὶ 99.3. - Πβλ. E. Kornemann, Doppelprinzipat, σ. 147.

και ἡ Μαρτίνα, χήρα τοῦ 'Ηρακλείου Α', ποὺ συμβασιλεύει μὲ τὸν ἀνήλικο γιό της 'Ηρακλωνᾶ¹⁵.

"Αν ὁμως τὸ «παραδόξως» δὲν σημαίνει τὴν ἐκπληξή τοῦ Θεοφάνη γιὰ τὴν ἀνάρρηση τῆς Εἰρήνης στὸ θρόνο, τότε τί σημαίνει;

Τὰ λεξικά μᾶς δίνουν τίς ἐξῆς σημασίες: παράδοξος εἶναι ὁ παρὰ τὴν κοινὴν δόξαν, προσδοκίαν, ὁ ἀνέλπιστος, ὁ ἀπίστευτος (varying from common experience or belief, with wrong beliefs, beyond reason, unexpected, novel, astounding), σημασίες ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἐρμηνεία τῆς ἐκπληξης. Παράδοξος ὁμως σημαίνει καὶ θαυμαστός (miraculous)¹⁶. Μὲ τὴ σημασία αὕτὴ συναντοῦμε συχνὰ τὴ λέξη καὶ τὰ παράγωγά της στοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, καὶ κυρίως στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ ἀγιογράφους¹⁷. Γιὰ τὴ βυζαντινὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη κάθε παράδοξο ὀφείλεται σὲ θεία ἐπέμβαση, εἶναι θαῦμα τοῦ θεοῦ.

Μὲ τὴ σημασία τοῦ θαύματος ἀποκλειστικὰ¹⁸ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη παράδοξος καὶ τὰ παράγωγά της καὶ στὸ Θεοφάνη¹⁹. Εἶναι λοιπὸν σαφὲς ὅτι

15. Θεοφάνης 341.16: «Καὶ βασιλεύει 'Ηρακλωνᾶς, ὁ Μαρτίνης υἱός, σὺν τῇ μητρὶ Μαρτίνῃ». πβλ. Θεοφάνης 342. 15-16: «ἦν (=Μαρτίαν) μάλιστα μετὰ τοῦ τέκνου ἡ ὑμετέρα σὺν θεῷ ψῆφος τῆς βασιλείας δικαίως ἐξέβαλεν».

16. Βλ. λεξικά Σ. Βυζαντίου, Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, 'Αθήνα 1889 καὶ G.W.H. Lampe, A patristic greek Lexikon, Oxford 1968 (ἀνατ. 1972) λῆμμα παράδοξος.

17. Σημειῶνω μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα: Φιλοσόργιος (ἐκδ. J. Bidez, GCS 21) 20.3, 34.8, 233.6-7: «ἡ παραδόξοιδοὺς τοῦ θεοῦ δύναμις». Σωκράτης, PG 67,676 B: «ἡ τοῦ θεοῦ πρόνοια τὴν πόλιν καὶ τὰ 'Ρωμαίων ἐκ μεγίστου κινδύνου παραδόξοις βοηθείαις ἐρρύσατο». Σωζομενὸς (ἐκδ. J. Bidez - G.C. Hansen, GCS 50) 6.19, 7.6, 8.3, 8.15, 8.22, 13.3, 31.17, 32.1, 69.7, 204.8. - Θεοφύλακτος Σιμοκάττης (ἐκδ. C. de Boor) 59.20, 90.25, 11.29: «παραδόξῳ σωτηρίῳ», 181.4, 186.1: «τοῦ θεοῦ τὰ παράδοξα». - Βίος ὁσίου Εὐθυμίου PG 114, 597D, 616D, 633D: «τί δὲ θεία δύναται χάρις παραδόξως οἰκονομεῖν», 685B: «ἡνυχρίστησα τῷ παραδόξως διὰ τῶν αὐτοῦ θεραπόντων τὰ τοιαῦτα θαυματουργῶντι θεῷ», 696C, 700C: «τοῦ ὕδατος παραδόξως ἀπέλαυνον», 704B: «κρείττονες ἐκ παραδόξου, τοῦ κινδύνου τούτου κατέστησαν».

18. 'Η μόνη ἐξαίρεση στὴ χρῆση τῆς λέξης εἶναι Θεοφάνης 280.27-28: «τῆς παραδόξου (= ἀσυνήθους) ταύτης ὁράσεως».

19. Θεοφάνης 8. 4-5: «ἀγχίστροφος ἐκ παραδόξου γέγονε Κωνσταντίῳ τῷ καίσαρι τύχῃ», 8.18: «θεὸς δὲ τούτου παραδόξως διέσωσε», 21. 16-17: «θαυματουργοὶ καὶ νεκροὺς ἀναστήσαντες καὶ πολλὰ παράδοξα ποιήσαντες», 50. 3-7: «τὸ δὲ εἰδῶλον οὕτω κατεκάη, ὥστε μηδὲ ἵχνος αὐτοῦ φανῆναι. . . ὁ δὲ ναὸς οὕτω κατεριπώθη, ὥστε τοὺς μετέπειτα ὁρῶν τὴν τούτου τέφρῳσιν καὶ ἐπὶ τῷ παραδόξῳ ἐκθαμβεῖσθαι τῆς τοῦ θεοῦ παραδόξοις», 67. 12-15: «Τότε καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος παρρησιαστικώτερον ἐδίδασκεν ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει εἰς τὸ εὐκτῆριον τῆς ἁγίας Ἀναστασίας, ἐνθα καὶ παράδοξα γίνεσθαι θαύματα ἐξ ἐμφανείας τῆς παναγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου λέγουσιν», 142. 1-3: «Ματρῶνα ἡ ὅσια ἔτι ζῶσα. . . παράδοξα πολλὰ ἀνεδείξατο», 190. 8: «ἐπέτυχέ τε παραδόξως» 193. 1-2: «θεὸς δὲ παραδόξως τούτους (= Οὐρανδῆλους) ἀλλοιῶσας εἰς δειλίαν κατέστησεν», 268. 16-17: «παραδόξως διασωθῆναι», 271. 9-10: «κρατοῦσι τῶν βαρ-

καὶ τὸ «παραδόξως» τοῦ Θεοφάνη στὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, χρησιμοποιεῖται μὲ τὴ σημασία τοῦ miraculously καὶ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸ δικαίωμα τῆς Εἰρήνης νὰ ἀνέβῃ στὸ θρόνο, ἀλλὰ ἀναφέρεται στὰ προηγούμενα: Ὁ Θεοφάνης ἀμέσως πρὶν μᾶς δώσει τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ἀνάρρηση στὸ θρόνο τῆς Εἰρήνης καὶ τοῦ Κωνσταντίνου μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Λέοντα Δ' καὶ τὸν τρόπο τοῦ θανάτου του: «Τῇ δὲ ἡ' τοῦ Σεπτεμβρίου μηνὸς τῆς δ' ἰνδικτιῶνος τέθνηκε Λέων, ὁ υἱὸς Κωνσταντίνου, τρόπῳ τοιούτῳ. Λιθομανῆς ὑπάρχων λίαν ἡράσθη τοῦ στέμματος²⁰ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ λαβὼν ἐφόρεσε αὐτό. Καὶ ἐξῆλθον ἄνθρακες ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ ληφθεὶς σφοδρῶ πυρετῶ τέθνηκε βασιλεύσας παρὰ ἕξ ἡμέρας ἔτη πέντε»²¹.
 Στὸ παράξενο²² λοιπὸν καὶ ἀπρόσμενο²³ τοῦ θανάτου τοῦ Λέοντα, μὲ τὸν ὁποῖο ἄμεσα συνδέεται ἡ ἀνοδος τῆς Εἰρήνης στὸ θρόνο²⁴, ἀναφέρεται

βάρων παραδόξως» (πβλ. 319. 21-22: «Ἐνίκησαν οἱ Ρωμαῖοι· ἀλλὰ τοῦτο γέγονε μόνῃ τῇ τοῦ θεοῦ βοηθείᾳ»), 313.9-11: «ἐλθὼν δὲ βασιλεὺς καὶ μὴ εὐρὼν περᾶσαι διὰ τῆς γεφύρας, παραδραμὼν εὔρε πόρον· καὶ ἀκινδύνως τοῦτον ἐπέρασε παραδόξως», 315.18-21: «Τοῦ θεοῦ διὰ τῶν πρεσβειῶν τῆς πανυμνήστου θεοτόκου συνεργήσαντος καὶ πολέμου κροτηθέντος, χάλαζα παραδόξως κατὰ τῶν βαρβάρων κατηνέχθη καὶ πολλοὺς αὐτῶν ἐπάταξεν», 346.12: «παραδόξως διέσωσεν», 503.2: «τοῦ θεοῦ παραδοξοποιήσαντος».

20. Σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ Θεοδοσίου Μελιτηνοῦ (ἐκδ. Th. F. Tafel) 132. 24 - 25, τοῦ Λέοντα Γραμματικοῦ 192.10-11 CB, τοῦ Ζωναρᾶ ΠΙ. 284.12-15 CB καὶ τοῦ Ἰωῆλ 52.15-16 CB. πρόκειται γιὰ τὸ στέμμα ποὺ ἀφίερωσε ὁ αὐτοκράτορας Μαυρικίος στὸ ναό. - Πβλ. Θεοφάνης 281.13-18: «Σοφία ἡ ἀγούστα, ἡ γυνὴ Ἰουστίνου, ἅμα Κωνσταντίνῃ, τῇ γυναικὶ Μαυρικίου, στέμμα κατασκευάσασαι ὑπέρτιμον τῷ βασιλεῖ (= Μαυρικίῳ) προσήγαγον. Ὁ δὲ βασιλεὺς τοῦτο θεασάμενος, ἀπελθὼν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῷ θεῷ τοῦτο προσήγαγε καὶ ἐκρέμασεν αὐτὸ ἐπάνω τῆς ἀγίας τραπέζης διὰ τριχαλάστου ἀλυσίδου διαλθῶ καὶ χρυσοῦ». - Ἀντίθετα ὁ Κεδρηνὸς Π 20.3-5 παραδίδει ὅτι τὸ στέμμα ἦταν τοῦ Ἡρακλείου. Πβλ. Νικηφόρος, Ἱστορία σύντομος 29.10-13: (= Κεδρηνὸς I 753. 16 - 18): «Εὐθὺς οὖν τὸν τοῦ πατρὸς (= Ἡρακλείου) στέφανον, ὃν καὶ συνέθαψαν αὐτῷ καὶ ὁ υἱὸς Κωνσταντίνος τοῦ ναοῦ ἐξήνεγκε τιμηθέντα μέχρι χρυσίου λιτρῶν ἑβδομήκοντα, τῷ θεῷ προσφέρει (= Ἡρακλιωνᾶς) ἐν τῷ ἱερῷ». — Βλ. *Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου*, Τὰ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως αὐτοκρατορικὰ στέμματα, *Ἑλληνικά* 15 (1957) 279 - 285.

21. Θεοφάνης 453.25-30.

22. Βλ. Σ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, Ἀθήνα 1857, σ. 355-56.

23. Ὁ Λέων Δ' γεννήθηκε στίς 25 Ἰανουαρίου τοῦ 6241 (= 749), βλ. Θεοφάνης 426.14-15, καὶ πέθανε στίς 8 Σεπτεμβρίου τοῦ 780, βλ. παραπάνω σημ. 2. Πέθανε λοιπὸν πολὺ νέος, σὲ ἡλικία μόλις 31 ἐτῶν. Ὁ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *De adm. imp.* (ἐκδ. G. Moravcsik - R.J.H. Jenkins) 13.66 (= σ. 68) παρατρεῖ ὅτι ὁ Λέων «πρὸ καιροῦ τὸν θάνατον ἀπεσπάσατο» καὶ ὁ G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, σ. 147 χαρακτηρίζει τὸ θάνατο τοῦ Λέοντα «vorzeitig». Βλ. καὶ R. Quiland, *La destinée des empereurs de Byzance*, E.E.B.S. 24 (1954) 41.

24. Ἡ ἀνοδος τῆς Εἰρήνης στὸ θρόνο συνδέεται χρονικὰ καὶ αἰτιολογικὰ μὲ τὸ θάνατο τοῦ Λέοντα: ἡ Εἰρήνη ἀναλαμβάνει τὴν ἐξουσία, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ Λέων πέθανε μὲ τὸν ἀπρό-

τὸ «παραδόξως». Ὁ ξαφνικὸς καὶ κατὰ περίεργον τρόπον²⁵ θάνατος τοῦ Λέοντα εἶναι γιὰ τὸν Θεοφάνη ἓνα θαῦμα τοῦ θεοῦ — «παραδόξως θεόθεν» —, ποὺ ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριᾶς τιμωροῦσε τὸν εἰκονομάχον αὐτοκράτορα²⁶, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην μὲ τὸ χέρι μιᾶς χήρας καὶ ἐνὸς ὀρφανοῦ γκερέμιζε τὸ κράτος τῆς ἀσέβειας καὶ ἐβάζε τέλος στὴ δουλεία τῆς ἐκκλησίας: «Τούτῳ τῷ ἔτει Εἰρήνη ἢ εὐσεβεστάτῃ ἅμα τῷ υἱῷ αὐτῆς Κωνσταντίνῳ παραδόξως θεόθεν τὴν βασιλείαν ἐγχειρίζεται... ὡς ἂν θαυμαστωθῇ ὁ θεὸς καὶ ἐν τούτῳ, διὰ γυναικὸς χήρας καὶ παιδὸς ὀρφανοῦ μέλλων καθαίρειν τὴν ἄμετρον κατ' αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ θεραπόντων δυσέβειαν καὶ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν τυραννίδα τοῦ θεομάχου Κωνσταντίνου, ὡς πάσαι τοῦ διαβόλου τῇ ἀσθενείᾳ τῶν ἀλιέων καὶ ἀγραμμάτων»²⁷.

Ὅτι τὸ παραδόξως ἐδῶ ἐγκλείει τὴ σημασίαν τοῦ θαύματος ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν τῆς λέξης μ' αὐτὴ τὴ σημασίαν στὸ Θεοφάνη καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀναλύεται στὴ φράση «ὡς ἂν θαυμαστωθῇ ὁ θεός». Ὅσο γιὰ τὴν ἀποψή μας ὅτι ἀναφέρεται στὸ θάνατον τοῦ Λέοντα συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι μέσα στὴν ἴδια παράγραφον ἔχουμε καὶ ἄλλην ἀναφορὰ στὸ θάνατον τοῦ Λέοντα μὲ τὶς λέξεις «χήρα» καὶ «ὀρφανόν»²⁸.

ὅπου αὐτὸ τρόπον ἂν ζοῦσε μερικὰ χρόνια ἀκόμη, θὰ τὸν διαδεχόταν μόνον ὁ γιὸς του, ὁ ἐνῆλικος πῶς Κωνσταντίνος. Πρβλ. Ch. Diehl, *Figures byzantines*, Paris² 1906 σ. 86: «la mort de Léon IV donnait à Irène la réalité du pouvoir suprême».

25. Ἡ πολιτικὴ ἀνεκτικότης τοῦ Λέοντα ἀπέναντι στοὺς εἰκονοφίλους στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του (Θεοφάνης 449.14-15. - Πβλ. Σ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινὰ μελέται*, σ. 361: «ὅν ὁ Λέων ὁ Χάζαρος δὲν εἶχεν ἀναβάς ἐπὶ θρόνου ὑποκριθῇ τὴν ὀρθοδοξίαν, ἴσως ἐδόλοφονεῖτο»), ἡ σκηνοθεσία τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Κωνσταντίνου Στ' ὡς συμβασιλέως (Θεοφάνης 449.17 κέ. - Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία Β'*, σ. 158), ἡ σύμπτωσις ὁ θάνατος τοῦ Λέοντα νὰ συμβῇ λίγους μόνον μῆνες μετὰ τὴ στροφή του κατὰ τῶν εἰκονολατρῶν (Θεοφάνης 453.10-17. - Πβλ. Κ. Ἀμαντος, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1953, σ. 358) καὶ κυρίως τὸ ξαφνικὸ καὶ παρὰ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντα (βλ. παραπάνω σημ. 22 καὶ 23) δικαιολογοῦν ἔντονες ὑποψίες ὅτι ὁ θάνατος αὐτὸς ἦταν ἀποτέλεσμα ὀργανωμένου σχεδίου τῆς μερίδας τῶν εἰκονολατρῶν. - Πβλ. καὶ Σπ. Λάμπρος, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1892, σ. 860.

26. Ὁ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος De adm. imp. 13.61-72 (= σ. 68) βλέπει ἐπίσης τὸν «πρὸ καιροῦ» θάνατον τοῦ Λέοντα ὡς θεία τιμωρία, ἐπειδὴ τόλμησε τὴν ἱεροσυλία, νὰ φορέσῃ στέμμα ποὺ ἀφαίρεσε ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία, καὶ παραδειγματισμὸ γιὰ ὁποιοδήποτε στὸ μέλλον θὰ ἤθελε «ἐναντίον τῶν προστεταγμένων καὶ ἐκ παλαιοῦ φυλαττομένων ποιήσειν». - Βλ. Θεοδόσιος Μελιτηνὸς 132.28 = Λέων Γραμματικὸς 192.14 = Κεδρηνὸς 20.8 = Ἰωὴλ 52.18: «ἐτελεύτησε τῆς ἱεροσυλίας ἐπίχειρα κομισάμενος». - Πβλ. Σπ. Λάμπρος, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, σ. 860.

27. Θεοφάνης 454.6-12.

28. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν εἰκονολάτρην Θεοφάνη εἶναι ὅτι καὶ τὸν θάνατον τοῦ εἰκονομάχου Κωνσταντίνου Ε' τὸν βλέπει νὰ ὀφείλεται σὲ «θεήλατον πληγὴν» (Θεοφάνης 448.14) καὶ στὴ «θεοῦ πρόνοιαν» (Θεοφάνης 448.30).

Τέλος θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι μὲ τὸ «παραδόξως» ὁ εἰκονολάτρης Θεοφάνης ἐκφράζει τὴν ἱκανοποίησή²⁹ του—ὅχι ἐκπληξή—γιά τὴν ἄνοδο τῆς Εἰρήνης στὸ θρόνο, ποὺ σήμανε τὴν ἀλλαγὴ³⁰ τοῦ καθεστῶτος, καὶ εἰδικότερα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος, στὴν αὐτοκρατορία³¹.

29. Πβλ. τὴν ἐρμηνεία ποὺ δίνει στὸ «θεόθεν» ὁ Θ. Κορρές, Ὁ δεῦτερος γάμος Κωνσταντίνου Στ', σ. 38 σημ. 3. Ὁ Θεοφάνης εἶχε καὶ προσωπικοὺς λόγους νὰ εἶναι ἱκανοποιημένος μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων· βλ. βίο του (ἐκδ. C. de Boor, Theophanis Chronographia 2) 8. 3 - 12, 28. 26 - 29, 30. 18 - 29.

30. Τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ τονίζουν καὶ οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς: Λέων Γραμματικὸς 192.17-19: «Κωνσταντῖνος σὺν τῇ μητρὶ αὐτοῦ Εἰρήνῃ ἐβασίλευσεν ἑτη δέκα, τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως ἐπ' αὐτῶν ἀναλαμπάσης». - Κεδρηνὸς 20.21-22: «ἄρχεται δὲ ἡ εὐσέβεια καὶ ὁ λόγος τοῦ θεοῦ πλατύνεσθαι, καὶ πᾶν ἀγαθὸν σωτηριῶδες ἐφανεροῦτο». - Μιχαὴλ Γλυκάς 529.6-8 CB. - Κωνσταντῖνος Μανασσῆς 4401-4405 (=σ. 189). - Ἰωὴλ 52. 19 - 21. Βλ. καὶ βίο Θεοδώρου Στουδίτου, ἐκδ. H. Delehaye Synaxarium ecclesiae Constantinopolitani (Propylaeum ad. AASS Nov.) Bruxelles 1902, σ. 213. 41 - 43: «Ἐπεὶ οὖν ἐκ μέσου ἐγένοντο οἱ ἀσεβέστατοι Λέων τε καὶ Κωνσταντῖνος, ἐξήγειρεν ὁ Θεὸς κέρας σωτηρίας τῇ ἐκκλησίᾳ τὴν φερώνυμον καὶ ἀειμνηστον Εἰρήνην, λόγῳ καὶ ἔργῳ καταυγάσασαν τὰ πέρατα»· βλ. καὶ παραλλαγὴς τοῦ βίου PG 99, 120 D, PG 99, 240 A καὶ VV 21 (1914) 261. 10 - 16 (ἐκδ. B. Latyschev).

31. Στὸ βίο τοῦ δσίου Εὐθυμίου, PG 114, 601 A ἡ ἄνοδος στὸ θρόνο τοῦ Θεοδοσίου Α' σχολιάζεται ὡς ἐξῆς: «καὶ Θεοδόσιος ὁ μέγας ἐγκρατὴς τῆς βασιλείας κχιίσταται· καὶ οὕτως ἐν ταυτῷ τοῖς τε πολιτικοῖς πράγμασιν ὁ θεὸς καὶ ταῖς Ἐκκλησίαις εἰρήνην πα ρ α δ ὁ ξ ω ς ἐπιβραβεύει». —Στις ἐπιστολὲς πάλι τοῦ Φωτίου (ἐκδ. Ἰωάννου Ν. Βαλέττα) σ. 168 γ' διαβάζουμε: «καὶ Βουλγάρων ἔθνος βαρβαρικὸν καὶ μισόχριστον εἰς ταιαύτην μετέκλινεν ἡμερότητα καὶ θεογνωσίαν, ὥστε τῶν δαιμονίων καὶ πατρῶν ἐκστάντες ὀργίων, καὶ τῆς Ἑλληνικῆς δεισιδαιμονίας ἀποσκευασάμενοι τὴν πλάνην, εἰς τὴν τῶν Χριστιανῶν πα ρ α δ ὁ ξ ω ς μετεκεντρίσθησαν πίστιν». Τὰ χωρία αὐτὰ εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν ἐκφραση τοῦ χωρίου τοῦ Θεοφάνη· οἱ συγγραφεῖς τοὺς θέλουν νὰ ἐκφράσουν καὶ νὰ τονίσουν τὴ χαρὰ τοὺς γιὰ τὴν ἐπικράτηση καὶ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ, τὴν ὁποία ἐπικράτηση, σύμφωνα μὲ τὴ βυζαντινὴ ἀντίληψη, θεωροῦν ἔργο τῆς θείας πρόνοιας: Οἱ Βυζαντινοὶ θεωροῦσαν τὴν αὐτοκρατορία τοὺς «σκειὺς ἐκλογῆς» τῆς θείας πρόνοιας γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ θείου σχεδίου, τὴν ἐξάπλωση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας (= ὁρθοδοξίας). Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Βυζαντινὰ 2 (1970) 39-40. Πρβλ. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, De Cerim., ἐκδ. A. Vogt II 57 (48) (=58. 11-12) καὶ II 61 (53) (=71. 31 - 32): «καὶ σὲ ὁ δεῖνα ἐτίμησαν πα ρ α δ ὁ ξ ω ς τὴν τοῦ πατρικίου (ὑπάρχου) περιδοξὸν ἀξίαν», ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἐπιδοκιμασία τῶν δῆμων γιὰ τὴν προαγωγὴ πατρικίου ἢ ὑπάρχου.

**ΑΝΕΚΔΟΤΟ «ΥΠΟΜΝΗΜΑ» ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ Γ' ΣΤΟΥΔΙΤΗ (974-979)**

Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ /Θεσσαλονίκη

(Με πλάκες 5 - 6)

“Ένα από τὰ ἐλάχιστα κείμενα ποὺ ἔχουν διασωθεῖ καὶ ποὺ ἀφοροῦν τὸν κληρο τῆς Ἀγίας Σοφίας, εἶναι καὶ τὸ ἀνέκδοτο μέχρι σήμερα ἔγγραφο τοῦ Πατριάρχου Ἀντωνίου Γ΄ Στουδίτη (974-979) ¹. Ὅπως δηλώνεται στὸν τίτλο τοῦ ἔγγραφου, πρόκειται γιὰ «ἕσον ὑπομνήματος» τοῦ Πατριάρχου Ἀντωνίου.

Τὸ ἔγγραφο ἐκδόθηκε προκειμένου νὰ καθορισθεῖ τὸ ὕψος τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ ποὺ συνήθιζαν νὰ παρέχουν ἐφ’ ἅπαξ οἱ πρεσβύτεροι, διάκονοι καὶ ὑποδιάκονοι, ὅταν κατατάσσονταν γιὰ ἐβδομαδιαία ὑπηρεσία στὴν Ἀγία Σοφία, καὶ νὰ περιορισθοῦν οἱ ὑπερβάσεις ποὺ παρατηρήθηκαν. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σπουδαιότητα, ὅταν τὸ ἐξετάσουμε σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ὅλο θέμα τῆς ἀμοιβῆς καὶ τῶν ἐκτάκτων παροχῶν τοῦ κλήρου τῆς Ἀγίας Σοφίας ².

Χειρόγραφη παράδοση

Τὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ ἔγγραφο σώζεται σὲ δύο κώδικες: Στὸν κώδ. Scor. R-I-15, f. 129r-130v καὶ στὸν Vat. gr. 1187, f. 293r-296v.

Ὁ κώδ. Scor. R-I-15 εἶναι περγαμηνὸς κώδικας διαστάσεων 255×190 χιλιοστῶν καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 166 φύλλα. Οἱ συντάκτες τῶν καταλόγων τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Escorial, E. Miller ³ καὶ A. Revilla ⁴, χρονολογοῦν τὸν κώδικα στὸν 12 αἰ., ἐνῶ ὁ G. Ficker ⁵ στὸν 11 αἰ. Πρόκειται γιὰ σύμμικτο κώδικα ποὺ περιλαμβάνει συνοδικοὺς κανόνες, εὐχές, ἀντίγραφα πατριαρχικῶν ἔγγραφων καὶ αὐτοκρατορικῶν νεαρῶν κ.ἄ., χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ χρονολογικὴ τους σειρά.

Ἡ γραφὴ τοῦ χειρογράφου εἶναι εὐρυθμὴ μικρογράμματη μὲ ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ μεγαλογράμματη στὸν τίτλο καὶ μέσα στὸ κείμενο. Ὁ γραφέας χρησιμοποιοῖ τὴ μικρογράμματη καὶ μεγαλογράμματη μορφή τῶν γραμμάτων δ, κ, λ, ν, π, ε, η, θ, ς, προσαρμόζοντας τὰ ξένα στοιχεῖα πρὸς τὸ ὕψος τῆς γρα-

1. Βλ. V. Grumel, Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I. Les actes des Patriarches, fasc. II. Les registres de 715 à 1043. Socii Assumptionistae Chalcedonenses, 1936, ἀρ. 798.

2. Πβλ. J. Darrouzès, Recherches sur les ὁφείκια de l'église byzantine, Paris 1970, σ. 83, σημ. 3.

3. E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque de l'Escorial, Paris 1848, ἀνατ. Amsterdam 1966, σ. 8.

4. A. Revilla, Catálogo de los Códices griegos de la Biblioteca de el Escorial, Tomo I, Madrid 1936, σ. 59.

5. G. Ficker, Das Epiphanius-Kloster in Kerasus und der Metropolit Alanien. BNJ 3 (1922) 92 σημ. 1.-Πβλ. καὶ J. Darrouzès, Recherches sur les ὁφείκια 401, σημ. 1.

φής του. Συχνά άπαντά τὸ στρογγυλόσχημο ε και μεγεθυμένα τὰ φ, τ, ι, και υ. Τὰ γράμματα εἶναι ἐλαφρῶς ἐπικλινῆ πρὸς τὰ δεξιὰ⁶. Ἐκτὸς ἀπὸ τῆς βραχυγραφίης τῶν ἱερῶν ὀνομάτων και τῶν προσωνυμιῶν (Θυ, Θω, πνι, σριωδῶς, μρα, πρικῶς, πριάρχης, Κωννουπόλεως) και τῇ σπάνια συντομογραφίᾳ ς'ο

(129^v 22) Ν'Ν' (130^r.21)=νομίσματα, ὁ γραφέας ἀποφεύγει τῆς βραχυγραφίης. Τὸ κείμενο εἶναι γενικὰ ὀρθογραφημένο. Μὲ βάση τὰ παραπάνω παλαιογραφικὰ στοιχεῖα νομίζω πῶς μπορούμε νὰ χρονολογήσουμε τὸν κώδικα στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα.

Ὁ κώδ. Vat. gr. 1187 ἀποτελεῖ ἀπόγραφο τοῦ κώδ. Scor. R-I-15. Τὸν ἀντέγραψε ὁ γνωστὸς ἀντιγραφεὺς χειρογράφων Ἀνδρέας Δαρμάριος στὸ Escorial τὸ 1574 γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τῆς Tarragone, Antonius Augustinus⁷.

Διπλωματικὲς παρατηρήσεις

Τὸ ἔγγραφο φέρει στὴν ἐπικεφαλίδα τὸν χαρακτηρισμὸ: Ἰσον ὑπομνήματος. Μέσα στὸ κείμενο ὑπάρχουν οἱ λέξεις: διαταττόμεθα (130^r.18), τὰ παρ' ἡμῶν τυπωθέντα (130^v.12) Στὸ τέλος εἶναι ἀντιγραμμένη πλήρης ἡ ὑπογραφή: Ἀντώνιος ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης και οἰκουμενικὸς πατριάρχης. Ἡ χρονολογία ποὺ φέρει τὸ ἔγγραφο δὲν εἶναι πλήρης. Ἀναφέρεται μόνον ἡ ἡμερομηνία και ἡ ἰνδικτιῶν (130^r. 18-20): ἀπὸ τῆς παρούσης πέμπτης ἐπινεμήσεως τῆς δευτέρας τοῦ Ἰαννουαρίου μηνὸς και (130^v.17): μηνὶ και ἰνδικτιῶνι τῇ προδεδηλωμένῃ.

Τὸ κείμενό μας εἶναι ἀντίγραφο (ἴσον)⁸ ὑπομνήματος τοῦ Πατριάρχου

6. Γιὰ τῆς ἰδιουτυπίης τῆς μικρογράμματος βλ. Ἀ. Σιγάλας, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γραφῆς, ² [Βυζαντινὰ Κείμενα και Μελέτες, 12] Θεσσαλονίκη 1974, 232-246.

7. Βλ. R. Devreesse, Le fonds grec de la bibliothèque Vaticane, des origines à Paul V (=Studi e Testi, 244), 1965, σ. 479.-P. Canart-V. Peri, Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana (=Studi e Testi, 261), Città del Vaticano 1970, σ. 552.-Γιὰ τὸν Ἀνδρέα Δαρμάριο βλ. M. Vogel-V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909 (ἀν.τ. 1966), σ. 19.-X. Πατινέλης, Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, Ἐπετ. Μεσαιων. Ἀρχ. 8/9 (1958/59) 75 - 79 και κυρίως τῆς ἐργασίης τοῦ O. Kresten, Andreas Darmarios und die handschriftliche Überlieferung des Pseudo-Julius Polydeukes, Jahrb. Österr. Byz. 18 (1969) 137 - 165. - Τοῦ Ἰδιοῦ, Statistische Methoden der Kodikologie bei der Datierung von griechischen Handschriften der Spätrenaissance, Röm. Hist. Mitteil. 14 (1972) 23 - 63. - Τοῦ Ἰδιοῦ: Die Handschriftenproduktion des Andreas Darmarios im Jahre 1564, Jahrb. Österr. Byz. 24 (1975) 147 - 193 ποὺ ἀποτελοῦν τμήματα τῆς ἀδημοσίευτης διατριβῆς τοῦ συγγραφέα: Der Schreiber Andreas Darmarios. Eine kodikologisch-paläographische Studie, Diss., Wien 1967.

8. Γιὰ τὰ ἀντίγραφα πατριαρχικῶν ἐγγράφων μὲ τὴν ἐνδειξὴ ἴσον βλ. J. Darrouzès, Recherches sur les ὁφείκια, σ. 517. Πβλ. γιὰ τὸ ἴσον αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων

Ἀντωνίου Γ'. Ἀπευθύνεται, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπικεφαλίδα καὶ τὸ περιεχόμενό του, στὸν κλῆρο τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Ὡς ὑπομνήματα χαρακτηρίζονται συνήθως τὰ πρακτικὰ τῶν συνόδων καὶ ἄλλα συνοδικὰ ἐγγράφα. Ἐδῶ ὅμως ὁ ὅρος *υπόμνημα* χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ δῆλωση ἐνὸς ἐπίσημου πατριαρχικοῦ ἐγγράφου⁹. Ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωση τοῦ ἐγγράφου ἔχει ὡς ἑξῆς:

Τὸ ἐγγράφο ἀρχίζει μ' ἓνα ρητορικὸ προοίμιο (129^v. 4-14)¹⁰. Ἀκολουθοῦν ἡ *ἐκθεση* (narratio) τῶν λόγων ποὺ προκάλεσαν τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἐγγράφου (129^v. 15-130^r. 17), ἡ *ἀπόφαση* (dispositio) καὶ οἱ *κυρώσεις* (sanctio) (130^r. 17-130^v. 11). Στὸ *ἐσχατόκολλο* ὑπάρχει ἡ *ἐπικύρωση* (corroboratio) (130^v. 11-16), τὸ *μνηολόγημα* καὶ ἡ *ὑπογραφή*. Δὲν γίνεται μνεῖα σφραγίδας.

Χρονολόγησις

Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ἡ χρονολογία τοῦ ἐγγράφου δὲν εἶναι πλήρης. Ἀναφέρονται μόνον ἡ ἡμερομηνία καὶ ἡ ἰνδικτιών: 2 Ἰανουαρίου τῆς 5ης ἰνδικτιώνας. Μᾶς βοηθεῖ βέβαια τὸ ὄνομα τοῦ Πατριάρχη. Ἀπὸ τὰ ἔτη πατριαρχείας τῶν τεσσάρων Πατριαρχῶν μὲ τὸ ὄνομα Ἀντώνιος, 5η ἰνδικτιών συμπίπτει μὲ τὰ ἔτη 827 (Ἀντώνιος Α' Κασιματᾶς), 977 (Ἀντώνιος Γ' Στουδίτης) καὶ 1397 (Ἀντώνιος Δ').

Ὁ Ἀντώνιος Δ' (1389-1390, 1391-1397) ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ ἐγγράφου, διότι ὁ κώδ. Scqr. R-I-15, ὅπου σώζεται τὸ ἐγγράφο, εἶναι τοῦ 11ου αἰ. Γιὰ τὸν ἀποκλεισμό τοῦ Ἀντωνίου Α' (821-837) μᾶς βοηθεῖ ὁ πατριαρχικὸς τίτλος στὴν ὑπογραφή. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ σχετικὲς ἐργασίες, ὁ τίτλος «*ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Πώμης*» μὲ τὴν προσθήκη «*καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης*» ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται κανονικὰ ἀπὸ τὴ δευτέρη πατριαρχία τοῦ Φωτίου (877-886) καὶ ἑξῆς¹¹. Ἐπομένως τὸ ἐγγράφο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἀντώνιο Γ' Στουδίτη, τὸ ἔτος 977¹².

F. Dölger-J. Karayannopoulos, Byzantinische Urkundenlehre. I. Die Kaiserurkunden, München 1968, 129-133.

9. Βλ. σχετικὰ J. Darrouzès, Recherches sur les ὁφίκια, σ. 5, 400, 401, σημ. 1, 415, σημ. 1 καὶ 416, σημ. 1.

10. Γιὰ τὸ ρητορικὸ προοίμιο τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων βλ. O. Mazal, Die Proimien der byzantinischen Patriarchenurkunden, Wien 1974.

11. F. Dölger, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschr. f. Kirchengesch. 56(1937) 1-42 (=Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ettal 1953, 70-115), σημ. 34.-Τοῦ ἴδιου, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München 1948, 217, σημ. 7.-V. Laurent, Le titre de patriarche œcuménique et la signature patriarchale, Rev. Ét. Byz. 6(1948) 5-26.

12. Πβλ. V. Grumel, Reg. 798, ἔτ. 977.

Ἰσον ὑπομνήματος (129^Γ.26)

2 Ἰαν. ἰνδ. 5ης

977

129^Υ Ἰσον τοῦ ὑπομνήματος τοῦ ἀγιοτάτου |²⁷ π(α)ριάρχου κυροῦ Ἀντωνίου
τὸ γεγονὸς ||¹ περὶ τῶν συνηθειῶν τῶν ἐν ταῖς ἑβδομάδαις πρε-
σβυτέρων, διακόνων καὶ ὑποδιακόνων.

Τὸ τοὺς ὄρους καὶ μὴ τοῖς ἐξ ἀρχῆς καλῶς δεδογμέ⁵νοις ἐμμένειν,
πανταχοῦ μὲν δεινόν, ἐν ἐκκλησίᾳ |⁶ δὲ Θ(εο)ῦ δεινότερον· ὅσῳ περὶ τὰ
καίρια καὶ περὶ τὴν π(ά)ν⁷των κεφαλὴν τὸ κακὸν ἐμφωλεῦον, χείρονα
τὴν βλά⁸βην ἐργάζεται· εἰ δὲ καὶ τὴν μ(ητέ)ρα πάντων τῶν |⁹ κακῶν, τὴν
πλεονεξίαν, ἀρχὴν καὶ ῥίζαν καὶ αἰτίαν |¹⁰ ἔχει, τότε ἤδη πάνυ ὀλέθριον,
ἅπαντας τοῦ κέρδους |¹¹ ἐκτραχηλίζοντος καὶ πρὸς ἑαυτὸ ἐπιστρέφον-
τος καὶ |¹² τοὺς σεμνότητος τινὸς καὶ εὐλαβείας ἀντιποιοιμένους· |¹³
τοιαύτη γὰρ ἡ φύσις τοῦ θηρίου τούτου· πᾶσιν ἐπιπη |¹⁴δᾶ, πάντας
κατεσθίει, πάντας λυμάνεται. τοῦτο |¹⁵ πανταχοῦ δυναστεύσαν, οὐδὲ
τῆς καθ' ἡμᾶς μεγά¹⁶λης ἐκκλησίας ἀπέσχετο, ἀλλ' ὁδῶ προβαῖνον |¹⁷
καὶ ἐπὶ ταύτῃ εἰσεκώμασε καὶ οὐ τὸν τυχόντα μῶ |¹⁸μον τοῖς ἱερεῦσι
προσετρίψατο. τύπου γὰρ κρατήσαν |¹⁹τος παλαιοῦ, τοῖς πρεσβυτέροις
καὶ διακόνοις καὶ |²⁰ ὑποδιακόνοις τοῖς ἐν ταῖς ἑβδομάσι καταταττο |²¹
μένοις διδόναι λόγῳ συνηθείας ἀνὰ εἴκοσι καὶ τέσσαρα |²² διὰ πάντων
νο(μίσ)μ(α)τα, ἐπὶ τάξεως τὸ πρᾶγμα ἔμενε καὶ |²³ φορητὸν ἦν· καὶ
παντὶ τῷ βουλομένῳ τε καὶ προαίρου |²⁴μένῳ τῇ ἐκκλησίᾳ ἐξυπηρετεῖν
εὐεπίβατον· οὐ μὴν |²⁵ ἀλλὰ καὶ ἐτέρων ὥσει τεσσάρων χρυσίνων λόγῳ
τρα |²⁶πέζης καὶ φιλοτησίας ἐπινενοημένων καὶ μέχρι τῶν |²⁷ ὀκτῶ καὶ
130^Γ εἴκοσιν ἀναβιβάζομένων καὶ οὕτω φορη |¹τότερόν πως καὶ ἀνεκτότε-
ρον ἦν καὶ οὐ πάντῃ ὑ |²πῆρχεν ἐπίψογον. ἐπεὶ δὲ ἡ πάντα τολμῶσα
πλεο |³νεξία εἰς ἄπειρον τὰ ἑαυτῆς ἐξέτεινε δίκτυα, ὥς |⁴ εἰς τεσσαρά-
κοντα χρύσινα καὶ περαιτέρω τὴν δόσιν |⁵ τῆς συνηθείας ἐκτείνεσθαι,
ὥς ἐκ τούτου συμβαίνει |⁶ τοὺς μὲν εὐπορωτέρους ἐν ἑβδομάσι κατα-
τάτ |⁷τεσθαι, τοὺς δὲ ἐνδεέστερον ἔχοντας, ἔστι δὲ ὅτε καὶ |⁸ σεμνοτέ-
ρους καὶ εὐλαβεστέρους, τῆς δουλείας καὶ |⁹ τῆς ὑπηρεσίας τῆς ἐκκλη-
σίας ἀποκλείεσθαι ἢ |¹⁰ παραβαλλομένους δουλεύειν καταβαρύνεσθαι
χρέ |¹¹εσιν, οὐκ ᾗθημεν δεῖν ἀκόλαστον εἰς ἅπαν καὶ ἅτι |¹² μῶρητον
ἀφεῖναι τὸ κακὸν καὶ μάλιστα εἰς βλάβην |¹³ καὶ σκάνδαλον ὃν τῶν πολ-
λῶν. εἰ γάρ τι τῶν οὐ καλῶν |¹⁴ καὶ ἐν ταῖς ἔξω ἐκκλησίαις τολμώμε-
νον ἀνεκόπτετο, |¹⁵ εὐθὺς τοῦτο τὸ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ μεγάλῃ γινόμε-
νον |¹⁶ εἰς μέσον παρήγετο καὶ εἰς ὄνειδος πᾶσιν ἐκκλησι |¹⁷αστικοῖς
προεφέρετο, διὰ τοῦτο μετὰ τῆς ἐν πν(εύμα)τι δε |¹⁸δομένης ἡμῖν ἐξου-
σίας διαταττόμεθα· ἴν', εἴ τις ἀπὸ |¹⁹ τῆς παρούσης πέμπτης ἐπινεμή-

σεως τῆς δευτέρας ²⁰ τοῦ Ἰαννουαρίου μηνὸς φανείη περαιτέρω τῶν
εἵκοσι ²¹ καὶ ὀκτὼ νομισμάτων λόγῳ συνηθείας μετὰ καὶ τῆς τραπέ-
ζης ²² λαμβάνων μέχρι καὶ ἐνὸς ὀβολοῦ ἢ καὶ τούτων ἐκτὸς ²³ διὰ εἰ-
δῶν τράπεζαν ἀναγκαστῶς ἀπαιτῶν εἴτε πρεσβύτε(ρο)ς, ²⁴ εἴτε διά-
κονος, εἴτε ὑποδιάκονος, τῆς θείας λειτουργί(ας) ²⁵ ἀπείργεται καὶ τῶν
130ν περιβόλων παντάπασιν τοῦ ἱεροῦ ²⁶ ἀπελαύνηται βήματος, ὡς ἐμπορίαν
ἀναιδῆ καὶ ²⁷ εἰσφορὰν καπηλικὴν τῇ ἐκκλησίᾳ εἰσφέρων καὶ τὸ ¹ σεμνὸν
τῶν ἱερῶν καταισχύων, καὶ μῶμον τῷ ἱε ²ρατείῳ προστριβόμενος
καὶ θύραν τοῦ κακοῦ ἀνοίγων, ³ καὶ πρὸς τὰ ἀπρεπῆ καὶ τοὺς ἄλλους
ἀλείφων καὶ ⁴ διερεθίζων λήμματα· ταυτὸν δὲ τοῦτο καὶ τὸν διδόν ⁵
τα ὑφίστασθαι εἴτε πρεσβύτερός ἐστιν, εἴτε διάκονος ἢ ⁶ ὑποδιάκονος·
κάκεϊνος γὰρ τοῦ βήματος ἐξωθῇ ⁷ σεται παραπλησίως τῷ λαμβάνοντι.
εἰ δέ τις δολε ⁸ ρῶς μετέλθοι τὸ πρᾶγμα καὶ τι λαθραίως καὶ ἀνελευ- ⁹
θέρως λήψεται, καὶ οὗτος ἀνάθεμα ἔστω Θ(ε)ῷ καὶ ὡς ¹⁰ αἰσχροκερ-
δείας δοῦλος καὶ ὡς παραβάτης λυσιτελῶν ¹¹ ἐντολῶν καὶ π(ατε)ρι-
κῶν διατάξεων. ταῦτα τὰ σ(ωτη)ριωδῶς ¹² καὶ συμφερόντως τῇ ἐκ-
κλησίᾳ παρ' ἡμῶν τυπωθέντα ¹³ καὶ εἰς τὸ μέλλον καὶ εἰς τὸν αἰῶνα
χρόνον μένειν ἃ ¹⁴ παράθραυστα καὶ ἀπαρεγχείρητα βουλόμενοι καὶ ¹⁵
τὸν μὴ ἐμμένοντα τούτοις ἀλύτοις δεσμοῖς τοῖς ἐκ ¹⁶ τοῦ πν(εύματος)ς
ὑποβάλλοντες, οἰκεία χειρὶ ὑπεσημηνάμεθα:
¹⁷ μηνὶ καὶ ἰνδικτιῶνι τῇ προδεδηλωμένῃ.
¹⁸ Ἀντώνιος ἐλέφ Θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος Κων(σταντι)νουπόλεως ¹⁹
Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς Π(ατ)ριάρχης.

Σ χ ό λ ι α

129f.26 ἴ σ ο ν : Συνήθως τὰ ἀντίγραφα ποὺ ἐκδίδονταν ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ
γραμματεία μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ ἴσον ἔφεραν τὴν ὑπογραφή τοῦ χαρτοφύλακα
καὶ τῶν νοταρίων καὶ δῆλωναν πὼς ἔγινε παραβολὴ πρὸς τὸ πρωτότυπο. Πχ.
MM. IV.317 (1049): «τὰ παρόντα ἴσα μετὰ τῶν πρωτοτύπων ἀντιβαλὼν....
ἐπῆγραψα . . .». (Βλ. σχετικὰ J. Darrouzès, Recherches sur les ὀφίκια, σ.
518. Πβλ. καὶ ἰσότυπα ἀντίγραφα ἀποδέκτου τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων
F. Dölger-J. Karayannopoulos, Urkundenlehre, σ. 131-133). Τὸ ἴσον
τοῦ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου ἔφερε στὸ τέλος τὴν ἔνδειξιν εἶχε τό, πρὶν πα-
ρατεθεῖ ἢ ὑπογραφή τοῦ Πατριάρχῃ ποὺ ὑπῆρχε στὸ πρωτότυπο. (Πβλ.
J. Darrouzès, Recherches sur les ὀφίκια, σ. 520 καὶ 521 σημ. 5. -F.
Dölger-J. Karayannopoulos, Urkundenlehre, σ. 132). Τὸ ἴσον τοῦ ὑπο-
μνήματος ποὺ ἐκδίδω δὲν περιέχει τὰ παραπάνω στοιχεῖα. Δὲν ἀποτελεῖ
δηλ. ἐπικυρωμένο ἀντίγραφο τοῦ πρωτοτύπου. Προφανῶς ἡ λέξις ἴσον χρησι-

μποιοῦται στὸν τίτλο στὴ γενικὴ σημασία τοῦ ἀντιγράφου.

ὁ π ό μ ν η μ α : Ὁ ὅρος *ὕπομνημα* ἀναφέρεται μόνον στὸν τίτλο τοῦ ἐγγράφου. Κατὰ τὸν *J. Darrouzès*, *Recherches sur les ὁφίλια* σ. 400, ὡς ὑπομνήματα χαρακτηρίζονταν τὰ πρακτικὰ τῆς Ἐνδημούσης Συνόδου, ἀπὸ τὸ τέλος ὁμῶς τοῦ 10 αἰ. ὁ ὅρος *ὕπομνημα* χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τοῦ Πατριάρχου. Στὴν *ἐπικύρωση* (*corroboratio*) τῶν ὑπομνημάτων τοῦ 10-11 αἰ. μνημονεύεται συνήθως ἡ δραστηριότητα τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας, π.χ. *Grumel*, *Reg.* 801 (987): «ἐγγράφη καὶ ἐν ὑπομνήμασιν ἐξετέθη καὶ... ἐπεδόθη». (Βλ. τύπους τῆς *corroboratio*: *J. Darrouzès*, *Recherches sur les ὁφίλια*, σ. 415). Στὸ ἔγγραφό μας δηλώνεται μόνον ἀπὸ τὸν Πατριάρχη: «οἰκεία χειρὶ ὑπεσημηνάμεθα» (Πβλ. *J. Darrouzès*, *Recherches sur les ὁφίλια*, σ. 401 σημ. 1 καὶ 415 σημ. 1). Δὲν γίνεται ἐπίσης μνεῖα τῆς σφραγίδας, ὅπως σὲ ἄλλα ὑπομνήματα, π.χ. *Grumel*, *Reg.* 833 (1027): «τῇ διὰ μολύβδου σφραγίδι ἐπιστώθη».

129^v.1 καὶ 21 περὶ τῶν συνηθειῶν, διδόναι λόγῳ συνηθείας: Ὅταν οἱ διάφοροι ἀξιωματοῦχοι καὶ ὑπάλληλοι ἀνέρχονταν σ' ἓνα ἀξίωμα, ἢ καταλάμβαναν μιὰ θέση, εἶναι γνωστὸ ὅτι διένεμαν στοὺς ἄλλους ἀξιωματούχους, στὸ προσωπικὸ τοῦ παλατιοῦ καὶ στοὺς κληρικοὺς τῆς Ἀγ. Σοφίας ποὺ μετεῖχαν στὴν εἰδικὴ τελετὴ στὸ παλάτι ὁρισμένα κατὰ περίπτωσιν ποσά, ποὺ ὀνομάζονταν *συνήθειαι*. [Βλ. παραδείγματα Κλητορ. Φιλοθέου 89. 9 κ.ἄ. (ἔκδ. *Oikonomidès*), Κων. Πορφ., Βατ. τάξ. C.B. 241, 251, 255, 693 κ.ἄ.- Πβλ. *G. Kolias*, *Ämter-und Würdenkauf im früh- und mittelbyzantinischen Reich*, Athen 1939, σ. 31 κ.ἑ., 86-87, 92. Γιὰ τὶς ἄλλες περιπτώσεις παροχῆς συνηθειῶν βλ. *F. Dölger*, *Zum Gebührenwesen der Byzantiner* 38 κ.ἑ. (= *Staatenwelt* 236 κ. ἑ.), *J. Karayannopoulos*, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, σ. 168 κ.ἑ.]. Οἱ κληρικοί, ὅταν χειροτονοῦνταν, πλήρωναν στοὺς κληρικοὺς ποὺ μετεῖχαν στὴ χειροτονία τὰ λεγόμενα *ἐμφανιστικά* ἢ *ἐμφανίσιμα*. Ὁ Ἰουστινιανὸς (NJ. 56 προοίμ. - ἔ. 537) ἀπαγόρευσε τὴν πληρωμὴ τῶν *ἐμφανιστικῶν* ἀπὸ ὅλους τοὺς κληρικοὺς ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους τῆς Ἀγίας Σοφίας, μὲ τὴν αἰτιολογίαν ὅτι «οἱ... χειροτονούμενοι... ἐν ταῖς ἀγιωτάταις ἐκκλησίαις... τὰ πάντων ἀσχοῦσι δεινότατα, μὴ προσδεχομένων αὐτοὺς τῶν ἐκεῖσε κληρικῶν πρὶν ὅσον ἂν βουλευθεῖεν λάβοιεν χρυσίον». Ἡ παροχὴ ὁμῶς συνηθειῶν ἀπὸ τοὺς κληρικοὺς συνεχίσθηκε. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰουστινιανὸς τὸ 546 (NJ. 123.16) ὀρίζει: «Ἀλλ' οὐδὲ κληρικῶν οἰονδήποτε βαθμοῦ διδόναι τι ἐκείνῳ, ὃν οὗ χειροτονεῖται, ἢ ἄλλῳ οἴῳδήποτε προσώπῳ συγχωροῦμεν, μόνας δὲ παρέχειν αὐτὸν

τὰς συνηθείας τοῖς τῷ χειροτονοῦντι ὑπηρετουμένοις καὶ ἐξ ἑθους κομιζόμενοις, ἐνὸς ἐνιαυτοῦ διάρια μὴ ὑπερβαίνουσας». Οἱ κληρικοὶ τοῦ παλατιοῦ, οἱ βασιλικοὶ κληρικοί, πλήρωναν ἐφ' ἑπαξ κατὰ τὴν εἰσδοχὴν τοὺς στὸ παλάτι 7 λίτρες χρυσοῦ στὰ χρόνια τοῦ Λέοντα Στ' (Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 693.8).

Ὁ Πατριάρχης Ἀντώνιος Γ' στὸ ἐπόμνημά του μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐνῶ παλιότερα οἱ πρεσβύτεροι, διάκονοι καὶ ὑποδιάκονοι ποὺ κατατάσσονταν στὶς ἑβδομάδες (βλ. παρακάτω) στὴν Ἀγία Σοφία πλήρωναν στοὺς ἄλλους κληρικούς τῆς ὡς δόσιν συνηθείας 24 νομίσματα καὶ μετὰ προστέθηκαν ἄλλα 4 νομίσματα λόγω τραπέζης, στὴν ἐποχὴν τοῦ τὸ ποσὸ εἶχε ξεπεράσει τὰ 40 νομίσματα. Ἔτσι συνέβαινε, ὥστε νὰ προσέρχονται στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἐκκλησίας μόνον εὖποροι κληρικοὶ καὶ ν' ἀποκλείονται οἱ πτωχότεροι ἀλλὰ πιθανὸν εὐλαβέστεροι. Ὁ Πατριάρχης ἀπαγορεύει μὲ ποινὴ ἀπολύσεως στοὺς πρεσβυτέρους, διακόνους καὶ ὑποδιακόνους τῆς Ἀγ. Σοφίας ν' ἀπαιτοῦν ἔστω καὶ ἓνα ὀβολὸ παραπάνω ἀπὸ 28 νομίσματα λόγω συνηθείας καὶ τραπέζης μαζὶ ἢ ν' ἀπαιτοῦν τὴν τράπεζα σὲ εἶδος. Τὴν ἴδια ποινὴ ὀρίζει καὶ γιὰ ὅσους κληρικούς προσφέρουν περισσότερα ἀπὸ 28 νομίσματα προκειμένου νὰ καταταγοῦν στὴν Ἀγία Σοφία.

Ἡμισθοδοσία τῶν κληρικῶν τῆς Ἀγ. Σοφίας καλυπτόταν ἀπὸ τὰ ἔσοδα ποὺ εἶχε ἀπὸ τὰ κτήματά της (NJ. 3 προοίμ. - §. 535), γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν κληρικῶν ἦταν αὐστηρὰ καθορισμένος. Σὲ περίπτωσιν ποὺ δὲν ἐπαρκοῦσαν οἱ πόροι αὐτοί, ἐνισχυόταν ἡ Ἀγία Σοφία μὲ αὐτοκρατορικὲς δωρεές. Π.χ. ὁ Βασίλειος Α' δώρισε σ' αὐτὴν τὸ κτῆμα Μάνταια (Σκυλίτσης 161. 14 κέ.). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔκκληση ποὺ ἀπευθύνει ὁ Πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός πρὸς ἀνώτατο ὑπάλληλο τοῦ κράτους νὰ ἐγκρίνει τὴν παροχὴν 40 λιτρῶν χρυσοῦ ἀπὸ τὸ βασιλικὸ ταμεῖο, γιὰ νὰ μὴ στερηθοῦν τὸ μισθὸ τοὺς (ῥόγα) οἱ κληρικοὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας (ἐπιστ. Νικολ. Μυστ. 72. 5, ἐκδ. R. J. H. Jenkins - L.G. Westerink, τοῦ 914/18 - Grumel, Reg. 652. Βλ. καὶ Γ. Α. Πάλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθήνησιν 1852, τόμ. Α', 70: «εἰ μὴ τὸ ἔλεος τοῦ κραταιοῦ... ἡμῶν βασιλέως προέφθασεν εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν... ἀλλὰ μὴν καὶ ἡ ἐτήσιος χειραγωγία τοῦ τρισμακαρίστου ἁγίου βασιλέως καὶ πατρὸς αὐτοῦ, εἰς ὀλίγον πάντη ποσὸν ἂν περιέστη ὁ τῶν κληρικῶν ἀριθμὸς...» Ἀργότερα, ὁ Ρωμανὸς Γ' Ἀργυρὸς (1025 - 1028) ὄρισε νὰ προσφέρονται στὴν Ἀγία Σοφία 80 λίτρες χρυσοῦ τὸ χρόνο ἀπὸ τὸ βασιλικὸ ταμεῖο (Σκυλίτσης 375, 49 κέ. Πβλ. καὶ δωρεὰ τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου: Σκυλίτσης 477.63). Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸν ἐτήσιο μισθὸ (ῥόγα) καὶ ὀρισμένη ποσότητα σιταριοῦ (ἀννόνα, σιτηρέσιον), οἱ κληρικοὶ ἐνισχύονταν καὶ μὲ ἔκτακτες παροχὰς (δῶρα, συνήθειαι, τέλη γάμων κ.ἄ.). Ἡ ῥόγα καταβαλλόταν σὲ δύο δόσεις, τὸν Μάρτιο καὶ τὸν Σεπτέμβριο (Παχυμέρης II. 646. 5 κέ.). Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἡμισθοδοσίαν καὶ τὶς ἔκτακτες

παροχές του κλήρου *E. Herman*, S. I., Die kirchlichen Einkünfte des byzantinischen Niederklerus, Or. Chr. Per. 8 (1942) 378-442 και κυρίως σ. 385 κ.έ. για τον κληρο της 'Αγ. Σοφίας. - *P. Gautier*, L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé, Rev. Et. Byz. 31 (1973) 176 κέ.

129^{v.25} λ ό γ ω τ ρ α π έ ζ η ς : 'Εκτός από τὸ ποσὸ τῆς *συνηθείας* εἶχε ἐπινοηθεῖ οἱ νεοεισερχόμενοι κληρικοὶ στὴν 'Αγ. Σοφία νὰ πληρώνουν καὶ τὰ ἔξοδα ἐνὸς συμπυσίου (*τραπέζης* Πβλ. Τακτικὰ Λέοντος, PG 107, 909: «πρὸς εὐωχίας, ἡγοῦν *τραπέζας*...»). Στὸ ἐγγράφου τοῦ ὁ Πατριάρχης 'Αντώνιος Γ' ὁρίζει νὰ μὴ ὑπερβαίνουν αὐτὰ τὸ ποσὸ τῶν τεσσάρων νομισμάτων καὶ ἀπαγορεύει ν' ἀπαιτοῦνται σὲ εἶδος. 'Η παροχὴ ἐξόδων *τραπέζης* συνηθιζόταν καὶ σ' ἄλλες περιπτώσεις: Π.χ. τὸ νεοεκλεγόμενο μέλος τῆς συντεχνίας τῶν ταβουλλαρίων ὀφείλει νὰ παρέχει «ὕπερ *συνηθείας* τῶ μὲν *πριμμικηρίῳ* νομίσματα *τρία*, τοῖς δὲ λοιποῖς ταβουλλαρίοις ἀνὰ νόμισμα ἓν, ὑπὲρ δὲ *τραπέζης* νομίσματα ἕξ» ('Επαρχικὸν βιβλ. I.14). Φαίνεται πὼς καὶ ὅσοι κείρονταν μοναχοὶ ἔπρεπε νὰ καταβάλουν ἔξοδα *τραπέζης*. Στὸ Τυπικὸ τῆς Μονῆς τῆς Κεχαριτωμένης (MM. V. 338 τοῦ 1118) ὁρίζεται νὰ κείρονται οἱ μοναχὲς δωρεάν: «οὔτε γὰρ ἀποταγὴν παρέξει τις, οὔτε *συνήθειαν* . . . οὔτε τὸ λεγόμενον *τραπεζιατικόν*».

129^{v.1} καὶ 19-21 τ ὧ ν ἐ ν τ α ῖ ς ἐ β δ ο μ ά δ α ι ς πρεσβυτέρων, διακόνων καὶ ὑποδιακόνων.

'Ο 'Ιουστινιανὸς εἶχε καθορίσει τὸν ἀριθμὸ τῶν κληρικῶν τῆς 'Αγίας Σοφίας σὲ 425 (60 πρεσβύτεροι, 100 διάκονοι, 40 διακόνισσαι, 90 ὑποδιάκονοι, 110 ἀναγνώσται καὶ 25 ψάλται) (NJ. 3-ε. 535), ἐνῶ ὁ 'Ηράκλειος σὲ 525 (JGR. I. 27-Dölger, Reg. 165). 'Αργότερα φαίνεται πὼς ἀτόνησαν οἱ διατάξεις τῶν νεαρῶν αὐτῶν. Βλ. σχόλια Βαλσαμῶνα στὸ Νομοκάνονα τοῦ Φωτίου: Γ. Α. *Ράλλη-Μ. Ποτλῆ*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Α', σ. 70. 'Απὸ τὶς νεαρὲς τοῦ 'Ηρακλείου τῶν ἐτῶν 619 καὶ 620 (JGR I. 28 καὶ 31) φαίνεται πὼς οἱ κληρικοὶ τῆς 'Αγίας Σοφίας διαιροῦνταν σὲ τακτικούς καὶ ἐκτάκτους, *τάγματα* καὶ *ἐπιτάγματα*. Τὴν ἴδια διάκριση πιθανὸν ὑπονοεῖ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος (Βασ. τάξ. 698.6 κέ.) ὅταν λέγει ὅτι ἐξαιροῦνται ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ὑποχρέωση οἱ ἐγκάθετοι ἱερεῖς τῆς 'Αγίας Σοφίας (προφανῶς οἱ τακτικοί), ἔχι ὁμως ἐκεῖνοι ποὺ παίρνουν σὰν ῥόγα *τρία* ἢ λιγότερα *μυλιαρῆσια* (=πιθάνον οἱ ἐκτακτοί). 'Αργότερα ὁ 'Αλέξιος Α' (1081-1118) τοὺς χαρακτηρίζει ἀντίστοιχα ὡς *ἐμβάθμους* καὶ *περισσοὺς*. 'Αναφέρει ὅτι οἱ πρῶτοι ἐπαιρναν μισθὸ (*ῥόγα*) (πβλ. NJ. 3 προοίμ.-ε. 535), ἐνῶ οἱ ἄλλοι πρόσφεραν τὶς ὑπηρεσίες τοὺς ἀμισθί: «Οἱ *ἐμβαθμοὶ* κληρικοὶ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας εἰσὶν *εὐαρίθμητοι*, οἵτινες καὶ *ῥόγας* λαμβάνουσιν» οἱ δὲ *περισσοὶ* ἀπογεγραμμένοι

μὲν ὑπάρχουσι καὶ δουλεύουσι τῇ ἐκκλησίᾳ, οὐ λαμβάνουσι δέ τι, ἀλλ' ἐλπίδι καὶ μόνῃ τρέφονται προκοπῆς» (JGR.I. 351-ξ. 1107-Dölger, Reg. 1236 = *P. Gautier*, L' édit d' Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé. *Rev. Et. Byz.* 31 (1973) 185. 1 κέ. Πβλ. *E. Herman*, Einkünfte σ. 382-4. Βλ. καὶ *V. Tiftixoglou*, Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, *Byz. Zeitschr.* 62 (1969) 33-34).

Ὅπως οἱ τακτικοί, ἔτσι καὶ οἱ ἑκτακτοὶ πρεσβύτεροι, διάκονοι καὶ ὑποδιάκονοι τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐκ περιτροπῆς κάθε ἐβδομάδα τελοῦσαν τὴ Θεία Λειτουργία καὶ τὶς ἄλλες ἀκολουθίες. Βλ. *σημείωμα Νικολάου Γ' Γραμματικοῦ τοῦ 1095 ἢ 1110=Γ. Α. Πάλλη-Μ. Ποτλῆ*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Γ', 131- *Grumel*, Reg. 974: «κοινῶς ὄρισταὶ περὶ πάντων τῶν ἐν πάσαις ταῖς ἐβδομάσιν ὑπηρετούντων ἱερέων τε καὶ διακόνων, περὶ μὲν τῶν ἐν βαθμῷ, ὃ καὶ πάλαι ὄρισταὶ περὶ δὲ τῶν περισσῶν...» Τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως ἀποδίδουν στὸν Ἰουστινιανὸν τὴν καθιέρωση τῆς ἐφημερίας κατὰ ἐβδομάδες ὅλων ὅσοι ὑπηρετοῦσαν στὴν Ἀγ. Σοφία: «Ὅμοίως καὶ τὰς ἐφημέρους ἐξέθετο κληρώσας ἱερεῖς τε καὶ ἕως ἐσχάτων τῶν ὑπουργούντων τῷ ναῷ χιλιάδα μίαν, ἀδούσας ρ', μεριζομένας εἰς δύο ἐβδομάδας» (*Th. Preger*, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, Leipzig 1901, 100. 13 - 16). Εἶναι γνωστὸ ἐξάλλου ἀπὸ τὴ νεαρὰ 3 τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὅτι οἱ κληρικοὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας ἔπρεπε ἐκ περιτροπῆς νὰ λειτουργοῦν καὶ στοὺς ἄλλους τρεῖς ναοὺς ποὺ ἀνῆκαν σ' αὐτήν, στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου ποὺ οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τὴ Βηρίνα καὶ στοὺς ναοὺς τῆς Ἀγίας Εἰρήνης καὶ τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου παρὰ Σφωρακίου: «καὶ τούτους ἅπαντες περινοστοῦντες κατὰ τινα περίοδον καὶ κύκλον τὰς λειτουργίας ἐν αὐτοῖς ποιοῦνται». Στὴν «Περιγραφή τῆς Κωνσταντινουπόλεως» τοῦ 12 αἰ. ἀναφέρεται ὅτι ἡ Ἀγ. Σοφία εἶχε τότε 700 μισθωτοὺς ἱερεῖς - ἀριθμὸς ἀσφαλῶς ὑπερβολικὸς - ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ μισοὶ λειτουργοῦσαν κάθε ἐβδομάδα: «Ὑπηρετεῖται δὲ ἡ ἐκκλησία ἀπὸ ἐπτακοσίων ἱερέων μισθωτῶν, ἀφ' ὧν ὑπηρετοῦσι καθ' ἐκάστην ἐβδομάδα τριακόσιοι πεντήκοντα, ὅτε οἱ ἄλλοι ἱκανοποιοῦσιν ἑαυτοῖς καὶ τῇ ἰδίᾳ θελήσει» (= *K. N. Cigaar*, *Une description anonyme de Constantinople du XIIe siècle*, *Rev. Et. Byz.* 31 (1973) 340 στ. 47 - 53 καὶ σ. 347 κέ.). Δὲν εἶναι σαφὲς ἐπομένως, ἂν στοὺς «ἐν ἐβδομάδαις καταταττομένους», ὁ Ἀντώνιος Γ' ἔννοεῖ μόνον τοὺς ἑκτακτοὺς κληρικούς, ὅπως δέχεται ὁ *J. Darrrouzès*, *Recherches sur les ὁφείκια* σ. 85 σημ. 3 καὶ 34 σημ. 5, ἐφόσον ἐλάχιστα γνωρίζουμε γιὰ τὸ καθεστῶς πὺ διεῖπε τοὺς ἑκτακτοὺς κληρικούς τῆς Ἀγ. Σοφίας. (Βλ. ὀρισμένες πληροφορίες στὴν παραπάνω νεαρὰ τοῦ Ἀλεξίου Α' καὶ τὸ σημείωμα τοῦ Νικολάου Γ' Γραμματικοῦ)

Ἡ διαίρεση τῶν κληρικῶν σὲ δύο ἐβδομάδες προβλέπεται καὶ στὸ Τυπικὸ τῆς Μονῆς Παντοκράτορος τοῦ 1137 (ἐκδ. *P. Gautier*, *Le typikon du*

Christ Saviour Pantocrator, Rev. Et. Byz. 32 (1974) 77 στ. 795 κέ. «'Οφείλουσι δὲ οἱ τοιοῦτοι κληρικοὶ δύο ἐβδομάδας ἔχειν, καὶ οἱ μὲν ἡμίσεις ἵνα ψάλλωσι κατὰ τὴν μίαν ἐβδομάδα, οἱ δὲ ἡμίσεις κατὰ τὴν ἑτέραν». Τὸ ἴδιο τυπικὸ ὁρίζει μάλιστα νὰ παίρνουν οἱ κληρικοὶ τῆς κάθε ἐβδομάδος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κανονικὴ ῥόγα καὶ τὴν ἀνόνα καὶ ἓνα νόμισμα ὅλοι μαζί ὡς ἐβδομαρικὸν γιὰ τὴν ἐβδομάδα πού λειτουργοῦν: (στ. 824): «δίδοσθαι δὲ καὶ ἐβδομαρικὸν τοῖς δουλευταῖς ἐκάστης ἐβδομάδος νόμισμα ὑπέρπυρον ἐν» [πβλ. P. Gautier, Rev. Et. Byz 32 (1974) 79 σημ. 16. E. Kurtz, BZ 2 (1893) 628].

Σὲ δύο ἐβδομάδες διαιροῦνταν ὅχι μόνον οἱ «ἱερωμένοι» κληρικοὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀλλὰ καὶ οἱ «σεκρετικοί», δηλ. οἱ ἀναγνώστες καὶ οἱ ψάλτες. Στὸ Τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ 10 αἰ. οἱ δύο χοροὶ τῶν ψαλτῶν ὀνομάζονται ἐβδομάδες: J. Matéos, Le typicon de la Grande Eglise (Ms. Sainte-Croix-de Jerusalem 40), Or. Chr. Anal. 165-166, Roma 1962-3, II. 52. 27: «ἀπέρχονται οἱ δύο ἐβδομαδάριοι (ἐβδομάδες ?) τῶν ἀναγνωστῶν ἐν Βλαχέρναις καὶ ἡ μὲν μία ἐβδομάς ποιεῖ ἐκεῖ τὰ ἐσπερινὰ καὶ τὸ κοντάκιον. . . τὸν δὲ ὄρθρον ποιεῖ ἡ ἄλλη ἐβδομάς τῶν ἀναγνωστῶν». II. 204: «ἄρχεται ὁ δομέστικος τῆς α' ἐβδομάδος... Μετὰ τὴν ἐκφώνησιν ἄρχεται ὁ δομέστικος τῆς δευτέρας ἐβδομάδος ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους» καὶ II. 289. Βλ. καὶ Κλητορ. Φιλοθ. 187. 25 (ἐκδ. Oikonomidès) καὶ J. Darrouses, Recherches sur les ὁφφίκια 552, ις': «Οἱ δύο λαμπαδάριοι βασιτάζουνσι τὴν λαμπάδα ἑκαστος τῇ ἰδίᾳ ἐβδομάδι ἐμπροσθεν τοῦ πατριάρχου», κγ' «Οἱ δύο δομέστικοι τῶν δύο ἐβδομάδων».

Οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ μοναχοὶ πού ἐφημέρευαν κατὰ ἐβδομάδα ὀνομάζονταν ἐβδομάριοι ἢ ἐβδομαδάριοι (Μιχαὴλ Κηρουλ. ἐπιστ. 5 πρὸς Πατρ. Ἀντιοχείας, PG 120, 817 B «καὶ τῶν ἐβδομαρίων πάντων ὑποδιακόνων», Macar. Regula ad monachos PG 34, 975B «debet... disponere hebdomadarios»). Καὶ ὀρισμένοι κληρικοὶ πού ἀνῆκαν στὸ προσωπικὸ τοῦ Πατριαρχείου ὀνομάζονταν ἐβδομάριοι, π.χ. στὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας: Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος, ἐκδ. H. Gelzer, Leontios von Neapolis Leben des heiligen Ioannes des barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien, Freiburg-Leipzig 1893, 29. 20 «ἀπέστειλεν (=ὁ Πατριάρχης) εὐθέως καὶ ἔλκοσι ἐβδομαρίους ἐπιζητοῦντας τὸν εἰρημένον κακότροπον κληρικόν» καὶ 36.13, 58.1 καὶ Anm. 123. Πβλ. H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur, München 1959, σ. 105.

Ἐβδομάριοι ἢ ἐβδομαδάριοι ὀνομάζονταν καὶ οἱ διαιτάριοι τοῦ μεγάλου παλατίου, ἐπειδὴ ἀναλάμβαναν ὑπηρεσία γιὰ μία ἐβδομάδα ἐκ περιτροπῆς (Κλητορ. Φιλοθ. 131.5 ἐκδ. Oikonomidès, Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 518.6 «τῶν τῆς ἐταιρείας ἐβδομαρίων διαιταρίων». J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, London 1911, σ. 108, 127.- R. Guiland, REB 3 (1945) 204=Recherches sur les institutions byzantines I,

Berlin 1967, σ. 252, 305.- *H. E. Del Medico*, Diétaires et Diaita, BZ 44 (1951) 415- *N. Oikonomidès*, Les listes de préséances byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, σ. 130 σημ. 89). Για τὸν ἴδιο λόγο ἐβδομάριοι ὀνομάζονταν καὶ οἱ σιλεντιάριοι (Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 270.9, 272.9, 12 «μετὰ σιλεντιαρίων τῶν ὄντων ἐβδομαρίων», 273.5 ἀποστέλλει σιλεντιάριον τὸν ἔχοντα ἐβδομάδα», 274.1) καὶ ὀρισμένοι ποῦ ὑπηρετοῦσαν στὸν κοιτῶνα τοῦ αὐτοκράτορα: Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 519.9 «οἱ δὲ τοῦ κοιτῶνος ἐβδομάριοι» καὶ 593.8, Κλητορ. Φιλοθ. 229.3 (ἐκδ. *Oikonomidès*), Γεώργ. Κωδινός, CB 36.4 «καθ’ ἐκάστην πρωτὰν ἔπεμπε (=Λέων Α’) ἐβδομαρίον τινα καὶ ἀνελαμβάνετο ἀπὸ τῶν ταξεωτῶν τὰ εἰπιτόμενα δεητικὰ πιττάκια καὶ ἐδίδου καθ’ ἐκάστην ὁ βασιλεὺς τὰς λύσεις καὶ τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν δὴ τῶν πιττακίων τοῖς ἐβδομαρίοις ἢ κοιτωνίταις αὐτοῦ». Λέων Γραμμ. 305.7 «ὁς Λέοντα τὸν τοῦ Ἀρμενίου ἐποίησεν ἐβδομαρίον τῷ βασιλεῖ τοῦτον προσοικειώσας», Συν. Θεοφ. 399.6 καὶ Συν. Γεωργ. Μον. 891.15: ἐβδομαδάριον. -Νεαρχ Βασιλείου Β’, JGR I. 265-ξ. 996 «ἀφ’ οὗ δὲ τοῦτον εἰς τιμὴν ὁ θεὸς ἀνήγεν ἐβδομαδαρίου, εἶτα κοιτωνίτου καὶ μετέπειτα πρωτοβεστιαρίου καὶ τὸ ὅλον κατέσχε χωρίον».

Στὸ Κλητορολόγιο τοῦ Φιλοθέου 123.9 ἀναφέρονται καὶ ἐβδομάριοι ποῦ ἀνῆκαν στὴν ὑπηρεσία τοῦ εἰδικοῦ λόγου: «κτῶ δὲ ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ λόγον ὑποτέτακται εἶδη ἀξιωμάτων δ’ οἷον βασιλικοὶ νοτάριοι τοῦ σεκρέτου· ἄρχοντες τῶν ἐργοδοσίων, ἐβδομάριοι καὶ μειζότεροι τῶν ἐργοδοσίων». Πρβ. καὶ Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 478.10 καὶ 487.22. Κατὰ τὸν *Oikonomidès*, Les listes de préséances σ. 318 πιθανὸν οἱ ἐβδομάριοι τοῦ εἰδικοῦ νὰ ᾔταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ φύλαξιν τῶν πολυτίμων ἀντικειμένων τοῦ παλατιοῦ.

Σώζονται καὶ τρεῖς σφραγίδες ἐβδομαρίων τοῦ 10-12 αἰ. Βλ. *G. Schlumberger*, Sigillographie de l’empire byzantin, Paris 1884, σ. 391 καὶ 151, 408.6.

130^{τ.14} ἐ ν τ α ῖ ς ἔ ξ ω ἐ κ κ λ η σ ί α ι ς: Ἐννοοῦνται οἱ ὑπόλοιπες ἐκκλησίες τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία: Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 156.23 «οἱ κληρικοὶ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ οἱ τῶν ἑξω ἐκκλησιῶν». Βλ. *Reiske*, De cer. II.233.6.

Μάιος 1976

ΣΥΡΓΗΣ ΝΤΕΛΕΝΟΥΖΙΑΣ, ΑΡΧΩΝ ΣΕΡΡΩΝ 1341-1342

Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ - ΒΑΡΜΑΖΗ / Θεσσαλονίκη

1. Δεν είναι παράξενο ένας ξένος ύστερα από μια έπιγαμία ή κάποια συγγένεια με μια γνωστή βυζαντινή οικογένεια να άνεβαίνει σε μεγάλα αξιώματα και κάποτε να παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Τέτοιες περιπτώσεις είναι συχνές και στην έποχή των Παλαιολόγων και ή βουλγαρικής καταγωγής οικογένεια των 'Ασάν είναι από τα πιό χαρακτηριστικά παραδείγματα ¹. Μέσα στο γενικό πνεύμα της «οίκουμενικότητας» που έπικρατούσε στο Βυζάντιο είναι εύκολα κατανοητή ή ένταξη και ή προσαρμογή των ξένων στη βυζαντινή κοινωνία, κυρίως όταν δεν υπήρχε διαφορά δόγματος ανάμεσα στους ξένους που έρχονταν να εγκατασταθούν μόνιμα στο Βυζαντινό κράτος και τους ίδιους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας. Είναι όμως πολύ σπάνιο ένας δυτικός που έξακολουθεϊ ως το τέλος να μένει πιστός στη δυτική εκκλησία να παίζει σημαντικό ρόλο σαν αξιωματούχος του κράτους. Αυτή είναι ή περίπτωση του Γκυ Λουζινιάν που ως διοικητής των Σερρών στα 1341 - 1342 στάθηκε ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες στις πρώτες φάσεις της διαμάχης Καντακουζηνών και Παλαιολόγων.

2. Συργής ντε Λεζιάνο ο Κύπριος ² ή Συργής Ντελενουζίας ³ αναφέρεται ο Γκυ Λουζινιάν από τον 'Ιωάννη Καντακουζηνό στην ιστορία του, και Γήμ ο 'Αρμένιος ⁴ ονομάζεται από τον Νικηφόρο Γρηγορά. Έτσι οι δύο βασικοί βυζαντινοί ιστορικοί του 14ου αιώνα μάς διασώζουν τη διπλή καταγωγή του από την Κύπρο και την 'Αρμενία. Πατέρας του ήταν ο 'Αμωρύ ('Αμάλριχος) Λουζινιάν, ήγεμόνας της Τύρου και άδερφός του βασιλιά της Κύπρου 'Ερρίκου Β' Λουζινιάν (1285 - 1324). Μητέρα του ήταν ή 'Ισαβέλα, κόρη του βασιλιά της Μ. 'Αρμενίας Λέοντα Γ' (1301 - 1308) ⁵. Για ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, από το 1306 ως το 1310, ο 'Αμωρύ Λουζινιάν είχε κατορθώσει να παραμερίσει τον άδερφό του 'Ερρίκο Β', να αναγνωριστεί αυτός ως άντιβασιλέας και να κυβερνήσει το βασίλειο της Κύπρου ως μοναδικός κυβερνήτης ⁶.

1. Γεώργιος Παχυμέρης II.57.13-17.- G. Moravcsik, Byzantinoturcica II, Berlin 1958, σ. 74. 10.

2. 'Ιω. Καντακουζηνός I.288.20.

3. 'Ιω. Καντακουζηνός II. 191.2.

4. Νικ. Γρηγοράς II.623.6 και II.634.9.

5. St. Binon, Guy d' Armenie et Guy de Chypre, Isabelle de Lusignan a ja cour de Mistra, Annuaire de l' Institut de Philologie et d' Histoire Orientales et Slaves 5(1937) (Mélanges Émile Boisacq) 125-142. - Ειδικότερα για την καταγωγή του Γκυ της 'Αρμενίας σ. 132.

6. G. Hill, A History of Cyprus II, Cambridge 1972, σ. 216 κέ.

Ἀμέσως ὁμως μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ τῷ 1310 καὶ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Ἑρρίκου Β' στὴν ἐξουσία ἡ γυναῖκα τοῦ Ἰσαβέλα ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει μαζί μὲ τοὺς πέντε γιούς της στὸν ἀδερφό της Ὅσιν, βασιλιά τῆς Μ. Ἀρμενίας⁷. Ὁ Γκὺ Λουζινιάν ἦταν ὁ τρίτος ἀπὸ τοὺς γιούς της καὶ γύρω στὰ 1318 ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη καλεσμένος ἐκεῖ ἀπὸ τὴν θεία τοῦ αὐτοκράτειρα Ρίτα - Μαρία - Ξένη⁸, σύζυγο τοῦ Μιχαὴλ Θ' Παλαιολόγου καὶ κόρη τοῦ Λέοντα Γ' τῆς Μ. Ἀρμενίας, ἄρα ἀδερφή τῆς Ἰσαβέλας Λουζινιάν⁹. Ὁ Γκὺ ἦταν λοιπὸν ξάδερφος τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου Γ' Παλαιολόγου (1328 - 1341) ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του καὶ ἔζησε πολλὰ χρόνια στὴν αὐτοκρατορική αὐλὴ τῆς Κωνσταντινούπολης¹⁰. Σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤῥα παντρεύτηκε δυὸ φορές γυναῖκες ἀπὸ ἐπιφανεῖς βυζαντινὲς οἰκογένειες: «συνεζύγη τῇ τοῦ Καντακουζηνοῦ ἐξαδέλφῃ καὶ πολλὸν αὐτῇ συνοικίσας χρόνον ἅπαις διέμεινε· θανούσης δ' ἐκείνης συνεζύγη τῇ τοῦ Σεργιάννου θυγατρὶ, ἐξ ἧς καὶ παίδων ἐγεγόνει πατήρ»¹¹. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἔμεινε πάντα πιστὸς στὸ παπικὸ δόγμα, τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦσε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἢ βασιλικὴ οἰκογένεια τῆς Μ. Ἀρμενίας. Μὲ ἔμφαση στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Γρηγοῤῥας ἐπισημαίνει: «Ἦν δ' αἰεὶ τῇ πατρίῳ τῶν Ἀρμενίων θρησκείᾳ χρώμενος»¹².

Ἡ ἐμμονὴ τοῦ Γκὺ Λουζινιάν στὸ θρησκευτικὸ δόγμα τῶν προγόνων τοῦ τῆς Μ. Ἀρμενίας καὶ τῆς Κύπρου δὲν τὸν ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀξιώματα μέσα στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἀλλωστε ἡ συγγένειά του μὲ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια τῶν Παλαιολόγων καὶ ἡ ἀνατροφή του στὴν αὐλὴ τῆς Κωνσταντινούπολης συνηγοροῦσαν σ' αὐτό. Πρέπει νὰ συνόδευσε τὸν Ἀνδρόνικο Γ' Παλαιολόγο στὴν τελευταία του ἐκστρατεία στὸν ἐλλαδικὸ ὠρό.

7. G. Hill, A History of Cyprus II, 288 κέ.

8. Νικ. Γρηγοῤῥας II. 623.6 κέ : «ὁ τοῦ θανόντος βασιλέως ἐξαδελφός, Γῆμ ὁ Ἀρμένιος· δς πρὸ τεττάρων καὶ εἴκοσιν ἐτῶν μετὰπεμπτος γεγονώς ἐξ Ἀρμενίας εἰς Βυζάντιον ὑπὸ τῆς τοῦ πατρὸς ἀδελφῆς, τῆς βασιλίδος δηλαδὴ καὶ μητρὸς Ἀνδρονίκου τοῦ βασιλέως...». Τὸ κείμενο ἀναφέρεται στὸ 1342, ἄρα ὁ Γκὺ εἶχε ἔρθει στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ 24 χρόνια, δηλ. τὸ 1318. Τὸ αὐτὸ τῆς τοῦ πατρὸς ἀδελφῆς» εἶναι λάθος. Ἡ αὐτοκράτειρα Ρίτα-Μαρία-Ξένη ἦταν ἀδερφή τῆς μητέρας του καὶ ὄχι τοῦ πατέρα του.— Πρβ. St. Binon, Guy d' Armenie et Guy de Cypres, σ. 123 σημ. 3.

9. A. Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, Munchen 1938, σ. 36, Νο 59 Μιχαὴλ Θ' Παλαιολόγος.

10. Ἰω. Καντακουζηνός, I. 288.20: «Συργῆν ντὲ Λεζιάνο τὸν Κύπριον... ἐξαδελφον αὐτῷ (Ἀνδρονίκῳ Γ') ὄντα μητρώθεν».— Πρβ. Ἰω. Καντακουζηνός II. 191.2: «Συργῆν Ντελενουζιάν τὸν βασιλέως Ἀνδρονίκου ἀνεψιόν, τὸν Κύπρου ρηγὸς υἱόν». Τὸ τελευταῖο δὲν εἶναι ἐντελὲς ἀκριβές, γιὰτὶ ὁ πατέρας τοῦ Γκὺ Ἀμωρὺ Λουζινιάν δὲν ἦταν βασιλιάς τῆς Κύπρου, ἀλλὰ κυβέρνησε τὸ νησί ἀπὸ τὸ 1306 ὡς τὸ 1310 παραμερίζοντας τὸν ἀδερφό του Ἑρρίκο Β'.— Βλ. σημ. 6.

11. Νικ. Γρηγοῤῥας II. 623. 9-12.

12. Νικ. Γρηγοῤῥας II. 623. 12-13.

Ἐπιστρέφοντας τὸ 1340 ὁ Ἀνδρόνικος Γ' σταμάτησε στὴ Θεσσαλονίκη¹³. Ἀπὸ ἐκεῖ ὀργάνωσε τὴν διοίκηση διαφόρων περιοχῶν τοῦ κράτους καὶ δὲν συνέχισε τὸν δρόμο του πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη παρὰ ἀφοῦ διόρισε «τῆς ἐσπέρας στρατηγὸν Συργὴν ντὲ Λεζιάνο τὸν Κύπριον, ὃς ὕστερον ρῆξ Ἀρμενίας ἐγγένοι, ἐξάδελφον αὐτῷ ὄντα μητρόθεν»¹⁴.

3. Ἐτσι τὸ 1341, ὅταν λίγο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' ἀρχίζει ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἀνάμεσα στὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ καὶ τοὺς ἐπιτρόπους τοῦ ἀνήλικου διαδόχου Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου, ὁ Γκυ Λουζινιὰν βρίσκεται («ἐπίτροπος» τῆς πόλεως τῶν Σερρών καὶ τῶν ἄχρι Χριστουπόλεως πολιχνίων)¹⁵. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς πίστεψε ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ζητήσει τὴν ὑποστήριξή του. Ἀλλωστε τοὺς ἔνωνε πρόσφατη συγγένεια. Πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρόνικου Γ' ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς, μέγας δομέστικος τότε, εἶχε ἀρραβωνιάσει τὸν δευτερότοκο γιό του Μανουήλ μὲ τὴν κόρη τοῦ Γκυ Λουζινιάν¹⁶.

Ὅταν λοιπὸν ἀπὸ τὸ Διδυμότειχο, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναγόρευσή του σὲ αὐτοκράτορα, ἀπευθύνθηκε πρὸς τοὺς διοικητὲς τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἔστειλε καὶ μιὰ πρεσβεία στὶς Σέρρες, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τοὺς λόγους πού τὸν ὀδήγησαν στὶς τελευταῖες του ἐνέργειες καὶ νὰ ζητήσει τὴν συμπαράσταση τοῦ «ἄρχοντα» τῆς περιοχῆς¹⁷. Κανένας ἀπὸ τοὺς διοικητὲς στοὺς ὁποίους ἀπευθύνθηκε ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς δὲν φάνηκε πρόθυμος νὰ ταχθεῖ ἀμέσως στὸ πλευρό του, ὁ μόνος ὅμως πού ἔδειξε φανερά τὴν ἐχθρότητά του ἦταν ὁ Γκυ Λουζινιάν. Κατηγόρησε τὴν πρεσβεία ὅτι λέει ψέμματα καὶ ἔριξε τοὺς πρέσβεις στὴ φυλακή. Στὴ συνέχεια δήμευσε τὰ κτήματα τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τὰ κοπάδια του πού βρίσκονταν στὴν περιοχή τῶν Σερρών καί, ἀφοῦ πούλησε ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτά, κέρδισε πολλὰ χρήματα¹⁸. Τὴν στᾶση του αὐτὴ καὶ ὁ Γρηγοῤῥας καὶ ὁ Καντακουζηνὸς τὴν βρίσκουν καθαρά ὑπολογιστική. Ἐνέργησε ἔτσι γράφει κατὰ λέξη ὁ Καντακουζηνὸς «συνιδών, ὡς εἰσικεν (ὁ Συργής), ὡς ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς πρὸς ἐκεῖνον (Καντακουζηνὸ) μείζω δύναι-

13. Ἰω. Καντακουζηνὸς I. 285. 11 κέ.— Νικ. Γρηγοῤῥας I.553. 17 κέ. Πρβ. D. Nicol, *The last Centuries of Byzantium*, London 1972, σ. 187.

14. Ἰω. Καντακουζηνὸς I. 288. 19-289. 2.

15. Νικ. Γρηγοῤῥας II. 623. 4-5.

16. Ἰω. Καντακουζηνὸς II.-191. 4-6.

17. Ἰω. Καντακουζηνὸς II. 190. 23 κέ.

18. Ὁ Νικηφόρος Γρηγοῤῥας II. 623. 4 κέ. λέει καθαρά: «τῆς δὲ τῶν Σερρών πόλεως καὶ τῶν ἄχρι Χριστουπόλεως πολιχνίων (ἐπίτροπος ἦν) ὁ τοῦ θανόντος βασιλέως ἐξάδελφος, Γῆμ ὁ Ἀρμένιος» καὶ λίγο παρακάτω 623.14 κέ. «κατέσχε τὰ ἐκεῖ τοῦ Καντακουζηνοῦ χωρία τε καὶ τὰς προσόδους». Ὁ Ἰω. Καντακουζηνὸς ὅμως II. 191. 2 κέ. γράφει: «Συργὴν Ντελενουζιαν. . . Φερῶν ἄρχοντα» καὶ λίγο παρακάτω 192. 9 κέ. «ὄντος δὲ ἐν Φεραῖς οὐ βοσκημάτων μόνον πλήθους Καντακουζηνῷ τῷ βασιλεῖ, ἀλλὰ καὶ πυρρῶν καὶ καρπῶν καὶ

το καρποῦσθαι ἢ τῆς ὁμοιοίας, εἶγε καὶ τῶν πρώτων καὶ μεγίστων ἀπολαύου παρ' αὐτῷ τιμῶν»¹⁹.

Δὲν περιορίστηκε ὁ Γκὺ Λουζινιὰν νὰ ἰδιοποιηθεῖ τὴν περιουσία τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ἀλλὰ στράφηκε καὶ ἐναντίον ὅλων τῶν πλουσίων τῆς περιοχῆς του, τοὺς ὁποίους κατηγορήσε ὡς φίλους τοῦ πρόσφατα ἀναγορευμένου αὐτοκράτορα. Ἐρίξε πολλοὺς ἀνθρώπους στὴ φυλακὴ καὶ δήμευσε πολλὰς περιουσίες «καὶ τότε μάλιστα ἐφιλονέικησε μηδεμίαν ὠμότητος ὑπερβολὴν ἀπολιπεῖν· πολλῶ γὰρ τῷ μέτρῳ τοὺς ἐν Βυζαντίῳ παρήλασεν ἐν πᾶσι πλὴν τῆς ὕβρεως». Τέλος διέλυσε τὸν ἀρραβώνα τῆς κόρης του μὲ τὸν Μανουὴλ Καντακουζηνό²⁰.

4. Σ' αὐτὴν τὴν περίοδο πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ ἓνα γράμμα τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ πρὸς τὸν Γκὺ Λουζινιὰν²¹. Μὲ τὸ γράμμα αὐτὸ ὁ Γρηγοῤῥᾶς παρακαλεῖ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση κάποιου γνωστοῦ του ποὺ βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ διοικητῆ τῶν Σερρῶν καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία ἐξυμνεῖ τὰ προσόντα τοῦ καλοῦ ἡγεμόνα καὶ ἰδιαίτερα πλέκει τὸ ἐγκώμιο τοῦ τότε βασιλιᾶ τῆς Κύπρου Οὐγού Δ' (1324 - 1360), ποὺ τύχαινε νὰ εἶναι ξάδερφος τοῦ Γκὺ Λουζινιὰν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πατέρα του. Στὸ πρόσωπο τοῦ Οὐγού Δ' ὁ Γρηγοῤῥᾶς βλέπει τὸν ἰδανικὸ ἡγεμόνα ποὺ κυβερνᾷ μὲ καλοὺς νόμους, ἐπιβάλλει τὴ δικαιοσύνη, φροντίζει γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων καὶ ὑπερασπίζεται τοὺς ἀδύνατους καὶ καταπιεσμένους. Ἀλλωστε ὁ Οὐγός Δ' καὶ ἡ κατάστασις ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Κύπρῳ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἓνα προσφιλὲς θέμα τοῦ Γρηγοῤῥᾶ. Τὸν ἀπασχολεῖ καὶ στὴν Ἱστορίᾳ του²² καὶ ἀκόμη ἔχει γράψει ἓνα ἐγκώμιο ποὺ ἀπευθύνεται εἰς τὸν Ρῆγα τῆς Κύπρου»²³.

ἄλλων, διὰ τὸ μεγάλας καὶ πλείστας κτήσεις μᾶλλον, ἢ κατὰ τὰς ἄλλας πόλεις ἐνταυτοῦ κεκτηθῆσαι». Δὲν ὑπάρχει ὅμως καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ἡ περιουσία τοῦ Καντακουζηνοῦ βρισκόταν στὶς Σέρρες τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ ὄχι στὶς Φερές τῆς Θεσσαλίας, ὅπως κακῶς ἀναφέρει ὁ L. Bréhier, *Le monde byzantin* III: La civilisation byzantine, Paris 1950, σελ. 163.- Πρβ. P. Lemerle, *Philippe et la Macedoine Orientale à l' époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, σελ. 196 καὶ 233 σημ. 3.

19. Ἰω. Καντακουζηνός II. 192.15 κέ. — Νικ. Γρηγοῤῥᾶς II. 623. 13 κέ.

20. Ἰω. Καντακουζηνός II. 193.2 κέ. — Νικ. Γρηγοῤῥᾶς II. 623.18 κέ. — Ἡ διάλυσις τοῦ ἀρραβώνα ἀναφέρεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ἰω. Καντακουζηνό II. 290.12 κέ.

21. O R. Quilland, *Correspondance de Nicéphore Gregoras*, Paris 1927, σελ. 124, ἐπ. 122 δίνει γαλλικὴ περίληψιν τῆς ἐπιστολῆς, τὴν τοποθετεῖ χρονικὰ μεταξὺ 1330 καὶ 1340 καὶ τὴν χαρακτηρίζει «sans adresse». Γιὰ τὴν ταύτισιν τοῦ παραλήπτη μὲ τὸν Γκὺ Λουζινιὰν βλ. τὴν εἰσαγωγὴν στὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἐγκωμίου «Εἰς τὸν Ρῆγα τῆς Κύπρου» ἀπὸ τοὺς E. Miller καὶ K. Σάθας μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ στὴν σειρὰ Publications de l' école des Langues orientales vivantes IIe serie, τ. 2., Παρίσι 1881, σ. 388. Ἡ ἐπιστολὴ θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ χρονολογηθεῖ στὰ 1342.

22. Νικ. Γρηγοῤῥᾶς III, 27.16 κέ.

23. E. Miller - K. Σάθας, Εἰς τὸν Ρῆγα τῆς Κύπρου, μετὰ τὸ Χρονικὸ τοῦ Λεοντίου

5. Ὁ Γκὺ Λουζινιὰν ὅμως δὲν φάνηκε νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς συμβουλές τοῦ Γρηγοῤῥα καὶ ἐξακολούθησε νὰ ἔχει ἐχθρικές διαθέσεις ἀπέναντι στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ νὰ ἀποβλέπει στὴ δήμευση τῆς περιουσίας τους. Ἔτσι ξέρουμε ὅτι τὸν Μάρτιο τοῦ 1342 κατέφυγε σ' αὐτὸν ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, πρόδρομος τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ στὴν πορεία του πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, γιὰτὶ φοβήθηκε γιὰ τὴν τύχη τῆς περιουσίας του στὶς Σέρρες καὶ ἀκόμη γιὰτὶ ἔβλεπε ὅτι τὰ πράγματα δὲν πηγαινὶν καλὰ γιὰ τὸν Καντακουζηνὸ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του ²⁴.

Λίγο ἀργότερα βρίσκουμε τὸν διοικητὴ τῶν Σερρῶν νὰ στέλνει στρατιῶτες, γιὰ νὰ ἐμποδίσει τὸ πέρασμα τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης ²⁵. Καὶ ὅταν τελικὰ στὶς ἀρχές τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1342 ὁ Καντακουζηνὸς πλησίασε στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ Γκὺ Λουζινιὰν «πολλὴν ἐπαγόμενος δύναμιν στρατιωτικὴν» ἔσπευσε νὰ ἐνισχύσει, μαζὶ μὲ τὸν στρατὸ ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Ἀνδρόνικου καὶ τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου, τὴν φιλικὴ πρὸς τοὺς Παλαιολόγους μερίδα τῆς φρουρᾶς καὶ τῶν κατοίκων τῆς πόλης ²⁶. Ὁ Συργής μὲ τὸν στρατό του συμμετεῖχε ἀκόμη στὴ στρατιωτικὴ ἐπίδειξη κατὰ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ στὸ Γυναϊκόκαστρο, ἐνέργεια ποὺ δὲν ὀδήγησε σὲ μάχη, ἀλλὰ ἀνάγκασε τὸν Καντακουζηνὸ νὰ ὑποχωρήσει στὴν Σερβία καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν προστασία τοῦ Στέφανου Δουσάν ²⁷.

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης κρίθηκε σκόπιμο ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του νὰ μὴ διατηρηθεῖ μέσα στὴν πόλη ὁ μεγάλος στρατός, ποὺ εἶχε συγκεντρωθεῖ ἐκεῖ, καὶ οἱ διάφοροι ἀρχηγοὶ μὲ τὸν στρατό τους ἐπέστρεψαν στὶς ἑδρες τους ²⁸. Ὁ Γκὺ Λουζινιὰν, πρὶν γυρίσει στὶς Σέρρες, πέρασε ἀπὸ τὴν Ρεντῖνα καὶ πολιορκήσῃ τὸ φρούριό της. Τότε «ὁ ἐν φρουρίῳ δῆμος», ἀφοῦ πληροφορήθηκε τὴν ὑποχώρηση τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ἐπιτέθηκε στοὺς διακόσιους στρατιῶτες ποὺ εἶχε ἀφήσει ὁ Καντακουζηνός, γιὰ νὰ φυλάγουν γιὰ λογαριασμό του τὴν περιοχὴ, καὶ τοὺς νίκησε. Τὸ φρούριο τὸ παρέλαβε ὁ Συργής ὁ ὁποῖος «τῇ συνήθει χρησάμενος ὡμότητι» κακομεταχειρίστηκε τὰ μέλη τῆς φρουρᾶς ποὺ ἐπέζησαν καὶ τοὺς

Μαχαιρᾶ στὴν σειρὰ Publications de l' école des langues orientales vivantes IIe serie, τ. 2, Παρίσι 1881, σ. 390-393.—Τὸ ἴδιο ἐγκώμιο εἶναι ἐκδομένο ἀπὸ τὸν J. P. Migne στὴν P.G. 145, στ. 397-404 μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θωμᾶ Μωγίστρου.— Βλ. R. Quilland, Essai sur Nicéphore Grégoras, Paris 1926, σελ. 151.

24. Ἰω. Καντακουζηνός II. 196. 3 κέ.

25. Ἰω. Καντακουζηνός II. 225. 23 κέ.

26. Ἰω. Καντακουζηνός II. 236. 6 κέ.— Νικ. Γρηγοῤῥας II. 634. 7 κέ.

27. Ἰω. Καντακουζηνός II. 253. 16 κέ.

28. D. Nicol, The last Centuries of Byzantium 1261-1453, London 1972, 201 κέ.

«δυνατούς» τῆς περιοχῆς. Αὐτοὺς τοὺς κατηγορήσε γιὰ φίλους τοῦ Καντακουζηνοῦ, δήμευσε τὶς περιουσίες τους καὶ πολλοὺς ἐξόρισε ²⁹.

6. Αὐτὴ ἦταν ἡ τελευταία στρατιωτικὴ ἐνέργεια τοῦ Γκυ Λουζινιάν στὸ Βυζαντινὸ κράτος. Λίγο μετὰ τὴν ἐπάνοδό του στὶς Σέρρες τὸν κάλεσαν νὰ γίνεи βασιλιάς τῆς Μ. Ἀρμενίας. Ἐφυγε λοιπὸν γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ τὴν Νοτιοανατολικὴ Μ. Ἀσία, γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν βασιλεία καὶ τὴν διοίκηση ἑνὸς μικροῦ καὶ ἀπομακρυσμένου κράτους. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς στὴν ἱστορία του ἐκθέτει σύντομα τὰ γεγονότα αὐτά: «Συργῆς μετὰ τὴν ἐπάνοδον τὴν ἐκ Γυναικοκάστρου Φερραῖς ὀλίγον ἐνδιατρίψας, ἤλθε πρὸς Βυζάντιον, κακεῖθεν εἰς Ἀρμενίαν ἀπεχώρησεν, Ἀρμενίων ἐπὶ τὸ σφίσειν ἄρχειν αὐτὰν προσκαλεσαμένων, ἐκ πατρῶου προσηκούσης αὐτῷ κλήρου τῆς ἀρχῆς» ³⁰.

Ἀρχικὰ ὁ Γκυ Λουζινιάν δὲν ἔδειξε καμιά προθυμία νὰ ἀναλάβει τὸν θρόνο τῆς Ἀρμενίας. Τίποτε δὲν τὸν τραβοῦσε στὴν μακρινὴ ἐκείνη χώρα, ἐνῶ ἀντίθετα στὸ Βυζάντιο εἶχε ἤδη δημιουργήσει μιὰ λαμπρὴ καριέρα. Προσπάθησε νὰ ἀρνηθεῖ τὸ στέμμα ποὺ τοῦ πρόσφεραν. Ὅμως τὰ δυὸ μεγαλύτερα ἀδέρφια του δὲν ζοῦσαν πιά ³¹ καὶ ὁ νεώτερος ἀδερφός του Ἰωάννης, ποὺ κράτησε γιὰ ἕνα διάστημα τὴν ἀντιβασιλεία στὴν Ἀρμενία, ἐπέμενε καὶ τελικὰ τὸν ἔπεισε νὰ δεχτεῖ τὸν θρόνο. Ὁ Γκυ ἔφτασε στὴν Μ. Ἀρμενία τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1342 καὶ στέφτηκε βασιλιάς μὲ τὸ ὄνομα Κωνσταντῖνος Β' ³².

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ κράτος ὁ ἱερομόναχος Ματθαῖος Βλαστάρης τοῦ ἀπευθύνει μιὰ πραγματεία γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἀγίου Πνεύματος: «Ματθαῖοι ἱερομόναχοι τοῦ Βλασταρέως περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, τῷ περιποθῆτῳ θείῳ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Συργῆν Τελεζινιά» ³³. Ἡ ἐμμονὴ τοῦ Γκυ Λουζινιάν στὴν λατινικὴ πίστη εἶναι αὐτὴ ποὺ τὸν κάνει νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους Ἕλληνες κατσίκοις στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Αὐτὴ ἡ ἴδια θὰ σταθεῖ ἡ αἰτία τῆς πλήρους ἀποτυχίας τῆς πολιτικῆς του στὸ βασίλειο τῆς Μ. Ἀρμενίας. Ἡ προσπάθειά του νὰ προσεγγίσει τὴν παπικὴ ἐκκλησία καὶ νὰ ἐπιβάλει τὸν καθολικισμό στὸς ὑπηκόους του προκάλεσε ἄγρια τὴν ἀντίδραση τῶν Ἀρμενίων. Δο-

29. Ἰω. Καντακουζηνός II.277.1 κέ.

30. Ἰω. Καντακουζηνός II.292.18 κέ. Τὸ «ἐκ πατρῶου κλήρου» μόνον μὲ τὴν γενικὴ ἔννοια «προγονικὴ κληρονομία» μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἐδῶ, γιὰτὶ ὁ Γκυ συγγένευε μὲ τὸν βασιλικὸ οἶκο τῆς Ἀρμενίας ἀπὸ τὴν μητέρα του καὶ ἔχι ἀπὸ τὸν πατέρα του.

31. G. Hill, A History of Cyprus II, Cambridge 1972, σ. 267.- St. Binon., Guy d'Armenie et Guy de Cypre, σ. 133.

32. St. Binon, Guy d'Armenie et Guy de Cypre, σ. 133.

33. Ἰ. Σακελλίων, Πατριαρχὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθῆναι 1890, σ. 189.

λοφονήθηκε δύο μόλις χρόνια μετά την ἀνάρρησή του στὸν θρόνο στὶς 17 Νοεμβρίου τοῦ 1344³⁴.

Τὸν Γκυ Λουζινιὰν δὲν φαίνεται νὰ ἀκολουθήσαν στὴν Ἀρμενία τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειάς του. Ὁ St. Binon ἀναγνωρίζει ἕνα γιό του στὸν Μιχαήλ Συργεῖν, πού ἀναφέρεται ὡς θεῖος τοῦ αὐτοκράτορα (τοῦ Μανουὴλ Β' ἢ τοῦ Ἀνδρόνικου Δ') σὲ ἕνα ἔγγραφο τοῦ Ἀγίου Ὅρους³⁵. Πολὺ πιὸ γνωστὴ εἶναι ἡ κόρη του Μαργαρίτα - Μαρία - Ἰσαβέλα, ἡ ὁποία παρὰ τὴν διάλυση τοῦ ἀρραβώνα της μὲ τὸν δευτερότοκο γιό τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ Μανουὴλ στὰ 1342, παντρεύτηκε τελικὰ τὸν Μανουὴλ Καντακουζηνὸ καὶ ἔζησε μαζί του πολ-
λά χρόνια στὴν Πελοπόννησο, ὅταν αὐτὸς στάλθηκε ἀπὸ τὸν πατέρα του δεσπό-
της τοῦ Μιστρά³⁶.

7. Ἡ περίπτωση τοῦ Γκυ Λουζινιὰν καὶ ἡ δράση του στὴν περιοχὴ τῶν Σερρών στὰ 1341 / 42 εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ γιὰ ἕναν ἀκόμη λόγο. Δείχνει πόσο σχηματικὸς εἶναι ὁ χωρισμὸς πού γίνεται ἀνάμεσα στοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ στοὺς ὁπαδοὺς τῶν Παλαιολόγων, ὅταν ὑποστηρίζουμε ὅτι οἱ πλούσιοι καὶ οἱ «δυνατοὶ» πῆγαν μὲ τὸ μέρος τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ ὁ λαὸς ἔμεινε μὲ τοὺς Παλαιολόγους. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ κινήματα πού ἔγιναν μέσα στὶς πόλεις καὶ στὰ ὁποῖα πῆρε μέρος ὁ λαὸς ἦταν κατὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ³⁷. Στὴν περίπτωση ὅμως τοῦ Γκυ Λουζινιὰν ἔχουμε ἕναν ἄρ-
χοντα πού συγγενεὺι μὲ τὶς πιὸ ἐπιφανεῖς οἰκογένειες τοῦ καιροῦ του, παρου-
σιάζεται νὰ ἔχει περιουσία αὐτὸς ἢ ἡ οἰκογένειά του τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια

34. St. Binon, Guy d' Armenie et Guy de Cypre, σ. 133.

35. St. Binon, Guy d' Armenie et Guy de Cypre, σ. 127, σημ. 4. — Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων 28(1924) 354.- Περισσότερα γιὰ τὸ ἔγγραφο καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Μιχαήλ Συργεῖν στὴ μελέτῃ τοῦ P. Lemerle, Autour d' un Prostagma inedit de Manuel II, L' aulè de sire Guy à Thessalonique, Studi Bizantini e Neocellenici 9 (Siloge Bizantina in onore di Giuseppe Mercati) Roma 1957, σ. 281-285.

36. D. Nicol, The byzantine family of Kantakouzenos, Dumbarton Oaks 1968, σ. 122 καὶ 124, No 25 Μανουὴλ Καντακουζηνός, δεσπότης.- St. Binon, Guy d' Armenie et Guy de Cypre, σ. 134 κέ.— D. Zakythinos, Une princesse française à la cour de Mistra au XIVe siècle, Isabelle de Lusignan Cantacuzène, Revue des Études Greques 49(1936) 62-76, ὅπου ὅμως ἡ ταύτιση τοῦ πατέρα της δὲν εἶναι ἀκριβής.- Πρβ. D. A. Zakythinos, Le Despotat grec de Morée, Histoire politique (Edition revue et augmentée par Chryssa Maltezou), Variorum Reprints, London 1975 σελ. 336.

37. G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, Oxford 1956, σ. 458 κέ.- D. Nicol, The last Centuries of Byzantium, London 1972, σ. 198 κέ.- G. Weiss, Johannes Kantakuzenos - Aristocrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch - in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969, σ. 83 κέ.

μέσα στην ἴδια τὴ Θεσσαλονίκη³⁸ καὶ ὅμως μένει στὴν πλευρὰ τῶν Παλαιολόγων, γιατί πιστεύει ὅτι ἔτσι θὰ μπορέσει νὰ ἀποκομίσει περισσότερα ὀφέλη «ἐρμαιον τὴν τοῦ καιροῦ καὶ πραγμάτων σύγχυσιν εὐρηκώς»³⁹.

38. P. Lemerle, Autour d' un Prostagma inedit de Manuel II. L' aulè de Sire Guy à Thessalonique, Studi Bizantini e Neoellenici 9 (Siloge Bizantina in onore di S. G. Mercati) Roma 1957, 271-286.— F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, 5, Berlin 1965, 3180a.

39. Νικ. Γρηγοράς II. 623. 13-14.

ΟΙ ΔΙΩΞΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΥΛΙΚΙΑΝΩΝ ΕΠΙ ΜΙΧΑΗΛ Α΄

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ / Θεσσαλονίκη

1. Τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ Νικηφόρου Α' (811) καὶ ὁ τραυματισμὸς τοῦ Σταυρακίου, ποῦ στάθηκε μοιραῖος γιὰ τὸ συμβασιλεύειν, ἦταν οἱ αἰτίες ποῦ ἔφεραν ἀναπάντεχα τὸν κουροπαλάτη Μιχαὴλ στὸ βυζαντινὸ θρόνο. Τῇ νύχτῃ τῆς 1ης Ὀκτωβρίου τοῦ 811 οἱ ἄνδρες τῶν αὐτοκρατορικῶν ταγμάτων ποῦ βρίσκονταν στὴ Βασιλεύουσα τὸν ἐπευφήμησαν στὸν κλειστὸ ἵππὸδρομο καὶ τὸ πρῶτὴ τῆς ἐπομένης ἀναγορεύτηκε ἐπίσημα αὐτοκράτορας ἀπὸ τὴ Σύγκλητο, ἀφοῦ προηγουμένως ὁ πατριάρχης Νικηφόρος ἀπαίτησε καὶ ἔλαβε ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ ἔγγραφη διαβεβαίωση ὅτι, ἂν γινόνταν αὐτοκράτορας, θὰ τηροῦσε τὴν ὀρθὴ πίστη, δὲν θὰ ἔβαφε τὰ χέρια του στὸ αἷμα τῶν χριστιανῶν καὶ τέλος ὅτι δὲν θὰ τιμωροῦσε ἱερεῖς ἢ μοναχοὺς οὔτε κανέναν ἄλλον ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐκκλησίας¹. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ ἐκκλησία δέσμευε τὸ νέο αὐτοκράτορα ὥστε νὰ μὴ καινοτομήσει σὲ ζητήματα τῆς «ὀρθῆς πίστεως», ἡ ὁποία, στὴν προκειμένη περίπτωση, ἀναφερόταν κυρίως στὴ λατρεία τῶν εἰκόνων καὶ ταυτόχρονα ἐξασφάλιζε τὸν κλῆρο, ποῦ πολλὰ φορὲς κινδύνευσε ἀπὸ τὶς αὐτοκρατορικὲς παρεμβάσεις στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Α' ².

2. Ὁ νέος αὐτοκράτορας ποῦ, παρὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ πατριάρχου, δὲν αἰσθανόταν προφανῶς τὸ θρόνο του ἀσφαλῆ, ἔσπευσε νὰ ἐξαγοράσει τὴν ὑποστήριξη καὶ δημοτικότητα ποῦ τοῦ ἔλειπαν μοιράζοντας, κατὰ τὴν πηγὴ, «μεγάλᾳ χρηματικὰ δῶρα καὶ πλουτίζοντας ὅλους τοὺς πατρικίους καὶ συγκλητικούς, ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς, στρατιῶτες καὶ φτωχοὺς πολίτες ποῦ ζοῦσαν στὴ Βασιλεύουσα καὶ στίς ἐπαρχίες»³. Τὰ χρήματα τοῦ δημοσίου ταμείου, ποῦ εἶχαν συγκεντρωθεῖ μὲ τὴ σωστὴ διαχείριση τοῦ Νικηφόρου Α', διασκορπίζονταν τώρα προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσῃ ὁ Μιχαὴλ τὴ σταθερότητα τοῦ θρόνου του.

1. Θεοφάνους Χρονογραφία, ἐκδ. C. de Boor, Theophanis Chronographia I, Lipsiae 1883, ἀνατ. Hildesheim 1963, 493.11-14: «περὶ τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τοῦ ἀνιμμάτους φυλάξει τὰς χεῖρας ἀπὸ χριστιανῶν καὶ περὶ ἱερατικῶν ἀνθρώπων ἢ μοναχῶν καὶ ὅλων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καταλόγου τοῦ μὴ τύπτεσθαι παρ' αὐτοῦ».

2. Θεοφ. Χρον. 489.6 κ.ἐ.

3. Θεοφ. Χρον. 492.11 κ.ἐ. Ὁ Μιχαὴλ εἶχε κάθε λόγον νὰ ἀνησυχεῖ γιὰ τὸ θρόνον του. Ὡς μὴ λησμονηθεῖ ὅτι ὁ Σταυρακίος, ἂν καὶ εἶχε καταφύγει σὲ μοναστήρι, ἦταν ἀκόμη ζωντανὸς καὶ πολλοὶ ἀνάτοκοι ἀξιώματοῦχοι δὲν ἦταν ἀπόλυτα σύμφωνοι μὲ τὴν ἐκλογὴν του, τὴν ὁποία δέχθηκαν μόνο σὺν λύσει ἀνάγκης—Θεοφ. Χρον. 494.8-11. «πάντας τοὺς πατρικίους καὶ συγκλητικούς, ἀρχιερεῖς τε καὶ ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς, στρατευομένους τε καὶ πτωχοὺς, τοὺς τε κατὰ τὴν βασιλίδαν πόλιν καὶ ἐν τοῖς θέμασι κατεπλούτισεν».

3. Ἡ διάθεση συνδιαλλαγῆς πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, ποὺ φαίνεται ὅτι ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὸ φόβο ἀπροόπτων ἐξελλίξεων μὲ ἄσχημες ἐπιπτώσεις γιὰ τὴ σταθερότητα τοῦ θρόνου του καὶ ποὺ διέκρινε τοὺς πρώτους μῆνες τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ, ἐκτεινόταν τόσο στὴν ἐξωτερικὴ του ὅσο καὶ στὴν ἐσωτερικὴ του πολιτικὴ. Στὸν ἐξωτερικὸ τομέα μετέβαλε τὴν πολιτικὴ ποὺ ἀκολούθησε ὁ προκατόχος του ἀπέναντι στὴ δυτικὴ ἐκκλησία καὶ ἐπέτρεψε στὸν πατριάρχη Νικηφόρο νὰ στείλει συνοδικὰ γράμματα στὸν πάπα Λέοντα Γ' (795-816). Ἐπίσης βυζαντινὴ πρεσβεία ἐφθασε ἀργότερα (812) στὸ Aachen καὶ ἔκλεισε εἰρήνῃ μὲ τὸν Καρλομάγνο, στὸν ὁποῖο ὁ Μιχαήλ ἀναγνώρισε τὸν αὐτοκρατορικὸ τίτλο. Ἔστω καὶ μὲ ὑποχωρήσεις, οἱ σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴ Δύση εἶχαν ἐξομαλυνθεῖ ⁴.

Στὸν ἐσωτερικὸ τομέα πάλι ὁ Μιχαήλ φρόντισε νὰ θεραπεύσει τὶς ἑρίδες ποὺ ἀπὸ καιρὸ ταλαιπωροῦσαν τὴν ἐκκλησία. «Μεταξὺ τῶν πολλῶν καλῶν ποὺ ἔκανε», γράφει ὁ Θεοφάνης ποὺ διάκειται φιλικὰ πρὸς τὸ νέο αὐτοκράτορα, «σὰν εὐσεβὴς καὶ ὀρθόδοξος ποὺ ἦταν, ἦταν καὶ ἡ εὐσπλαχνία του γιὰ ὅσους εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἀγία ἐκκλησία γιὰ ὁποιοιδήποτε λόγο καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔπαυσε νὰ παρακαλεῖ τὸν πατριάρχη καὶ ὅλους ὅσους μποροῦσαν νὰ βοηθήσουν στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ποὺ ἦταν δυσαρεστημένοι μὲ τὴν ἐκκλησία ἦταν καὶ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ὁ Πλάτων καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσ/νίκης Ἰωσήφ, οἱ ὁποῖοι μάλιστα βρισκόνταν ἐξόριστοι. Αὐτοὺς λοιπὸν ἔσπευσε νὰ συμφιλιώσει μὲ τὸν πατριάρχη καὶ τὸ πέτυχε» ⁵.

4. Εἰδικὰ γιὰ τὶς προσπάθειες συνδιαλλαγῆς τοῦ Μιχαήλ Α' μὲ τὴν Δύση βλ. Θεοφ. Χρον. 494.20-25.— Πβλ. *Ι. Καραγιαννόπουλος*, Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. 2, Θεσ/νίκη 1976, σ. 200.

5. «... ἐλυπεῖτο ἐπὶ τοῖς ἀποσχίζουσι τῆς ἀγίας ἐκκλησίας ἐφ' οἷα δήποτε προφάσει εὐλόγῳ ἢ ἀλόγῳ... ἐν οἷς καὶ Θεόδωρον τὸν ἡγούμενον τῶν Στουδίου, καὶ Πλάτωνα καὶ Ἰωσήφ, ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης, ἀδελφὸν Θεοδώρου, ἐν φυλακαῖς πικραῖς συνεχομένους μετὰ τῶν προυχόντων τῆς κατ' αὐτοὺς μονῆς ἔσπευδεν ἐνωθῆναι, ὃ καὶ πεποίηκεν» (Θεοφ. Χρον. 494.14-20).— Τὸ ἱστορικὸ τῆς διενέξεως μεταξὺ Στουδιτῶν καὶ Νικηφόρου ἀρχίζει τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 806, ὅταν ὁ «ἀπὸ ἀσηκρητῶν» Νικηφόρος χειροτονήθηκε πατριάρχης Κων/πόλεως καὶ ὁ Θεόδωρος μὲ τοὺς μοναχοὺς του αὐτοὺς συνεδίκησαν τῇ χειροτονίᾳ, ἀλλὰ καὶ λίαν ἀντετάχθησαν σχίσμα μελετήσαντες, αἰτίαν δὴθεν εὐλογον ἔχοντες τὸ μὴ δεῖν ἀπὸ λαϊκῶν εἰς ἐπισκοπὴν ἀνατρέχειν» (Θεοφ. Χρον. 481. 23-25). Τὰ πράγματα δὲν ἐφθασαν τότε στὰ ἄκρα, γιὰτὶ ἐπικρατήσαν ψυχραιμότερες γνώμες καὶ δὲν θεωρήθηκε σκόπιμο νὰ ἀμαυρωθεῖ ἡ ἐκλογὴ τοῦ πατριάρχου ἀπὸ τὸ κλείσιμο τῆς μεγαλύτερης μονῆς στὴν Κων/πολη (μονὴ Στουδίου) πράγμα ποὺ σχεδίαζε ἀρχικὰ ὁ αὐτοκράτορας γιὰ νὰ τιμωρήσει τὴν ἀδιαλλαξίαν τῶν Στουδιτῶν (Θεοφ. Χρον. 481.25-32).— Βλ. *P. J. Alexander*, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople*, Oxford 1958, σ. 69-70.— *J. B. Bury*, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basile I (802-867)*,

Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Μιχαὴλ νὰ συμφιλίωσει τοὺς Στουδίτες μετὰ τὸν πατριάρχη ὀφειλόταν στὴν ἐκ νέου ἀπομάκρυνση τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωσήφ⁶ καὶ στὴ διαλλακτικὴ διάθεση τοῦ πατριάρχη, πού, ἀπαλλαγμένος πιά ἀπὸ τὴν πειστικὴ παρυσία τοῦ Νικηφόρου Α΄ καὶ ἀναλογιζόμενος ἴσως ὅτι καὶ ἡ δική του συμπεριφορὰ δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ἀφογή, εἶχε κάθε λόγο νὰ τείνει χέρι φιλίας πρὸς τὸ Θεόδωρο καὶ τοὺς μοναχοὺς του. Καὶ οἱ μοναχοὶ ὅμως δὲν εἶχαν, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Ἰωσήφ, λόγο νὰ ἐπιμεῖνουν στὴν ἀκαμπτη στάση τους. Δέχθηκαν τὶς εἰρηνευτικὰς πρωτοβουλίας τοῦ Μιχαὴλ καὶ ἐπέστρεψαν θριαμβευτικὰ στὴν Κωνσταντινούπολιν ἔχοντας, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, δικαίωσει τὴ φήμην τους σὰν ὑπέρμαχοι τῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἐπόμενοιο ἦταν λοιπὸν νὰ ἀπλωθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ ἔξω μεγάλη τους φήμη, πράγμα πού ἐξῆγει τὸ σοβαρὸ ρόλο πού διαδραμάτισαν στὴ διαμόρφωση ὅχι μόνο τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς κρατικῆς πολιτικῆς στὴ διάρκεια τῆς βραχύχρονης βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Α΄⁷.

4. Τὰ πράγματα ὅμως ἀλλάζουν σὲ λίγο ξαφνικά. Γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 812⁸ ὁ Θεοφάνης μᾶς δίνει μιὰν ἀναπάντεχην πληροφορία: ἡ ἐνδημοῦσα σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, προσεζάρχοντος τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου, ἐξέδωσε

London 1912, σ. 32-33. — *Ι. Καραγιαννόπουλος*, Ἱστορία, τ. 2, σ. 188-89.

Ἡ δευτέρη καὶ μοιραία γιὰ τοὺς Στουδίτες σύγκρουση μετὰ τὸν πατριάρχη καὶ τὸν αὐτοκράτορα εἶχε σὰν ἀφορμὴ τὸ ζήτημα τοῦ δευτέρου γάμου τοῦ αὐτοκράτορα Κων/νου Στ΄. Ὁ γάμος ἐκεῖνος, πού εἶχε γίνῃ τὸ 795, ἐπανῆλθε στὸ προσηνίον τὸ 808-809, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος, γιὰ πολιτικὸς μᾶλλον λόγους, ἀποφάσισε τὴν ἀποκατάσταση τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος εἶχε καθαιρεθεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ταράσιο (784-806), γιὰτὶ εἶχε ἱεουργήσει στὸν «παράνομο» δεῦτερο γάμο τοῦ Κων/τίνου Στ΄. Ἡ ἀποκατάσταση ἐκείνη τοῦ Ἰωσήφ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ὀξυνθοῦν ἀκόμη περισσότερο οἱ ἤδη ἀσχημες σχέσεις Στουδιτῶν καὶ πατριάρχη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο οἱ μοναχοὶ ἀπαιτοῦσαν νὰ τηρήσει κατὰ γράμμα τὸ θεῖο νόμο καὶ νὰ προκληθεῖ τελικὰ βία ἢ αὐτοκρατορικὴ ἐπέμβαση: «Νικηφόρος δὲ ὁ βασιλεὺς ἀφορμῆς δραξάμενος ἐπισκόπους πολλοὺς καὶ ἡγουμένους ἀθροίσας σύνοδον κατ' αὐτῶν κροτηθῆναι ἐκέλευσεν, δι' ἧς ἐξεβλήθησαν τῆς μονῆς καὶ τῆς πόλεως ἐξορίᾳ παραπεμφθέντες» (Θεοφ. Χρον. 484.24-27). Γιὰ τὸ γάμο τοῦ Κωνσταντίνου Στ΄ βλ. Θ. Κορρές, Τὸ ζήτημα τοῦ δευτέρου γάμου τοῦ Κωνσταντίνου Στ΄, Θεσσαλονίκη 1975. Γιὰ τὴ δευτέρην φάσιν τῆς διενέξεως Στουδιτῶν-πατριάρχη καὶ αὐτοκράτορα βλ. *P. Henry*, The Moechian Controversy and the Constantinopolitan Synod of January 809, *Journal of Theological Studies* 20 (1969) 495-522.

6. Γιὰ τὸν Ἰωσήφ, ἡγούμενο τῆς μονῆς τῶν Καθαρῶν, βλ. Θ. Κορρές, Δεύτερος γάμος, σ. 73, σημ. 3. — Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 206, σημ. 5.

7. Κατὰ τὸ Θεοφάνη, 498.14 κ.έ., ὁ Θεόδωρος Στουδίτης εἶναι ἐκεῖνος πού, σὰν ἀρχηγὸς τῆς φιλοπόλεμης μερίδας, κατόρθωσε νὰ πείσει τὸν αὐτοκράτορα νὰ ἀρνηθεῖ τὶς προτάσεις εἰρήνης τοῦ Κρούμου τὸ 812. — Βλ. *Ι. Καραγιαννόπουλος*, Ἱστορία, τ. 2, σ. 202-203.

8. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ γεγονότος αὐτοῦ βλ. *V. Grumel*, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, vol. 1², 1936, N. 383 καὶ 384.

ἀπόφαση με τὴν ὁποία καταδίκαιζε τοὺς αἵρετικούς Παυλικιανούς⁹ καὶ Ἀθιγγάνους¹⁰. Τὴν ἀπόφασή της αὐτὴ τὴν κοινοποίησε ἡ σύνοδος στὸν αὐτοκράτορα «δι' ἐγγράφου τόμου»¹¹ καὶ εἰσηγήθηκε τὴν ἐπιβολὴ τῆς θανατικῆς ποινῆς ἐναντίον τῶν αἵρετικῶν ἐκείνων, μετὰ τὴν αἰτιολογία ὅτι κάθε προηγούμενη προσπάθεια ἐπαναφορᾶς τοὺς στοὺς κόλπους τῆς Ὀρθοδοξίας εἶχε ἀποτύχει¹². Κατὰ τὶς πηγές, ὁ αὐτοκράτορας ἐπικύρωσε πράγματι τὴν ἀπόφαση τῆς συνόδου καὶ ἐξέδωσε «πρόσταγμα» μετὰ τὸ ὁποῖο διέταξε τὴ σφαγὴ τῶν αἵρετικῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν¹³. Ἡ αὐτοκρατορικὴ διαταγὴ ἐκτελεστικὴ καί, σύμφωνα μετὰ τὸ χρονογράφο Θεοφάνη, «οὐκ ὀλίγοι» ἐσφάγησαν, μέχρις ὅτου ἡ ἀπόφαση τοῦ Μιχαήλ «ἀνετράπη δι' ἐτέρων κακοτρόπων συμβούλων». Μεταξὺ τῶν συμβούλων ἐκείνων ἦταν καὶ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, στὸν ὁποῖο μάλιστα ἀπιδίδεται ἡγετικὸς ρόλος¹⁴.

9. Γιά τὴν αἵρεση τῶν Παυλικιανῶν βλ. τὴ μελέτη τῆς *N. Garsoian*, *Byzantine Heresy, A Reinterpretation*, DOP. 25(1971)87-113 μετὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ μελέτη τῆς *N. Garsoian*, *The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of Byzantine Empire*, The Hague-Paris 1967, δὲν μοῦ ἦταν προσιτή. Βλ. ἐπίσης τὴ μελέτη τοῦ *I. Ἀναστασίου*, *Οἱ Παυλικιανοί*, Ἀθῆνα 1959.

10. Ὁ Θεοφάνης γράφει τὰ ἑξῆς: «ζήλω δὲ Θεοῦ πολλῶ κινήσει ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς κατὰ Μανιχαίων, τῶν νῦν Παυλικιανῶν, καὶ Ἀθιγγάνων τῶν ἐν Φρυγίᾳ καὶ Λυκαονίᾳ, κεφαλικὴν τιμωρίαν ἀποφνήμενος ταῖς Νικηφόρου, τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου, καὶ ἄλλων εὐσεβῶν εἰσηγήσεσιν (Θεοφ. Χρον. 495.1-4).— Βλ. Νικηφόρου Πατριάρχου, ἐκδ. *C. de Boor*, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Lipsiae 1880, σ. 158.31-32.— Πβλ. *V. Grumel*, *Regestes*, N. 383-384.— Γιά τοὺς Ἀθιγγανούς βλ. *J. B. Bury*, *Eastern*, σ. 40, σημ. 1.— *J. Starr*, *An Eastern Christian Sect: the Athiganoi*, *Harvard Theological Review* 29(1936)93-106.

11. Βλ. Νικηφόρου, ἑ.ἀ. Σωστὴ ἡ διόρθωσις τοῦ *P. Lemerle*, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques*, *Travaux et Mémoires* 5(1973) 81, σημ. 90, στὴν παρατήρησιν τοῦ *M. Loos* ὅτι ὁ «ἐγγραφὸς τόμος» ἦταν μεγάλον πολεμικὸ σύγγραμμα τοῦ Νικηφόρου κατὰ τῶν Μανιχαίων.

12. Φωτίου πατριάρχου Κων/πόλεως, *Διήγησις περὶ τῆς Μανιχαίων ἀναβλαστῆσεως*, ἐκδ. *W. Wolska - Conus*, *De Photius, très saint patriarche de Constantinople, Recit abrégé de la récente réapparition des Manichéens*, *Travaux et Mémoires* 4(1970)167. 16-17: «ἐπεὶ περὶ πολλὰκις αὐτοὺς αἱ τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱερέων νοουθεσίαι καὶ παραινέσεις οὐδὲν οὔτε ὥνησαν οὔτε μεταβαλεῖν ἐπεισαν τὴν ἀσέβειαν».— Ἀξιολόγησις τῆς πηγῆς κάνει ὁ *H. Grégoire*, στὸ ἄρθρον του *Les sources de l'histoire des Pauliciens: Pierre de Sicile est authentique et «Photius» un faux*, *Académie Royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Lettres* 22(1936)95-114.

13. Βλ. Φωτίου *Διήγησις*, σ. 167.19 κ.ἐ.: «Ἦκεν οὖν τὰ προστάγματα καὶ εἰς τὴν καλουμένην χώραν τῶν Ἀρμενιανῶν».

14. Τὸ ὅτι ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἦταν μεταξὺ τῶν «κακοτρόπων συμβούλων» βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ ἰδίου, βλ. Θεοδώρου Ἐπιστολὴ Ν. 23, ἐκδ. *J. Cozza-Luzzi*,

Γιὰ τὸ γεγονὸς αὐτό, ποὺ ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὴν μέχρι τότε πολιτικὴ τοῦ Μιχαήλ, οἱ πηγές δὲ δίνουν καμιὰ ἄλλη πληροφορία οὔτε ἐξηγοῦν τὰ αἷτια ποὺ τὸ προκαλέσαν. Περίεργο εἶναι ἐπίσης ὅτι καὶ οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ δὲν παρατήρησαν τὴν προφανή ἀντίθεση τῆς διαλλακτικῆς πολιτικῆς τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ ξαφνικοῦ διωγμοῦ τῶν αἵρετικῶν, διωγμοῦ ὁ ὁποῖος θὰ προκαλοῦσε ἰσχυρές ἀντιδράσεις σὲ μεγάλα λαϊκὰ πλήθη καὶ θὰ ἐπέφερε τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐπεδίωκε ἡ πολιτικὴ συνδιαλλαγῆς τοῦ Μιχαήλ¹⁵.

Ἡ στροφή τοῦ Μιχαήλ κατὰ τῶν αἵρετικῶν δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἀσυνέπεια πρὸς τὴ γενικὴ πολιτικὴ του γραμμή, ἀλλὰ ἦταν ἀντίθετη καὶ πρὸς τὴν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν σταθερὰ οὐδέτερη, καὶ κάποτε εὐμενὴ, πολιτικὴ τοῦ κράτους ἔναντι τῶν Παυλικιανῶν. Πράγματι, ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τῶν Ἰσαύρων δὲν κατεδίωξαν τοὺς Παυλικιανούς, πολιτικὴ ποὺ ὁ J. B. Bury χαρακτηρίζει «σοφὴ»¹⁶. Παρόμοια πολιτικὴ ἀκολούθησε καὶ ἡ εἰκονόφιλη Εἰρήνη (797-802), «ἔσως λόγω τῶν πολλῶν περισπασμῶν τοὺς ὁποίους εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ», ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ I. Ἀναστασίου¹⁷. Εὐνοϊκὲς ἦταν οἱ διαθέσεις καὶ τοῦ Νικηφόρου Α΄ (802-811) πρὸς τοὺς Παυλικιανούς, τοὺς ὁποίους, μετὰ τὴν βοήθεια ποὺ τοῦ πρόσφεραν στὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ σφετεριστῆ πατρικίου Βαρδάνη, στρατηγοῦ τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν, εἶχε κάθε λόγο νὰ συμπαθεῖ. Ὁ Θεοφάνης μάλιστα δὲ διστάζει νὰ ἀποδώσῃ τὴν τελικὴ ἐπικράτηση τοῦ Νικηφόρου στὶς μαγικὰς τελετὰς ποὺ ἐπετέλεσαν γιὰ τὸ σκοπὸ ἐκεῖνο οἱ Παυλικιανοί¹⁸. Ἐκτὸς αὐτοῦ,

Nova Patrum Bibliotheca, τ. VIII, Roma 1888, σ. 21.— Θεοδ. Ἐπιστ. P.G. 99 II. 155, στ. 1481 C κ.έ. Στις ἐπιστολὰς αὐτὲς ἀναλύονται οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Θεόδωρος εἶναι ἀντίθετος μὲ τὴν θανατικὴ καταδίκη τῶν αἵρετικῶν.— Βλ. P. J. Alexander, Nicophorus, σ. 99.— I. Ἀναστασίου, Παυλικιανοί, σ. 62.— M. Loos, Le mouvement paulicien à Byzance, Byzantinoslavica 24 (1963)275.— P. Lemerle, L'histoire des Pauliciens, σ. 82.— Πβλ. J. B. Bury, Eastern, σ. 26 ποὺ πιστεύει ὅτι σύμμαχος τοῦ Θεοδώρου στὴν προσπάθεια ἐκείνη ἦταν ὁ μάλιστα Θεόκτιστος.

15. Μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν εἶναι οἱ A. P. Dobroklonsky, Prepodobnyi Feodor, ispovednik i igumen Studijskij, τ. 1, Odessa 1913-14, σ. 712-715.— P. J. Alexander, Nicophorus, σ. 99.— I. Ἀναστασίου, Παυλικιανοί, σ. 62-64.— J. B. Bury, Eastern, σ. 40.— M. Loos, Le mouvement, Byzantinoslavica 24(1963)258-286 καὶ 25(1964) 52-68.

16. Βλ. J. B. Bury, Eastern, σ. 276.— G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, N. Jersey 1957, σ. 169.— Πβλ. N. Garsoian, Heresy, σ. 97-98.— L. Barnard, The Paulicians and Iconoclasm εἰς Iconoclasm: Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham 1975, σ. 76 κ.έ.

17. I. Ἀναστασίου, Παυλικιανοί, σ. 59.

18. Θεοφ. Χρον. 488.22-26: «τῶν δὲ Μανιχαίων, τῶν νῦν Παυλικιανῶν καλουμένων, καὶ Ἀθιγγάνων τῶν κατὰ Φρυγίαν καὶ Λυκαονίαν... φίλος ἦν διάπυρος χρησιμοῖς καὶ τε-

φαίνεται ότι ο Νικηφόρος θεωρούσε επιβεβλημένες τις καλές σχέσεις με τους Παυλικιανούς, που κατοικούσαν στίς τόσο ευαίσθητες για τους Βυζαντινούς περιοχές¹⁹. 'Αποτελεί λοιπόν πρόβλημα ή απρόοπτη στροφή του Μιχαήλ κατά των Παυλικιανῶν και τῇ λύση του θά ἀναζητήσουμε ἀνατρέχοντας καί ἐπανεξετάζοντας τίς σχετικές πληροφορίες τῶν πηγῶν.

5. 'Ο Θεοφάνης, ἀναφερόμενος στὰ γεγονότα τῶν διωγμῶν, λέει στῇ χρονογραφίᾳ του τὰ ἐξῆς: «'Ο εὐσεβέστατος αὐτοκράτορας, κινούμενος ἀπὸ τῇ μεγάλῃ του πίστῃ, ἀπεφάσισε, μετὰ ἀπὸ εἰσηγήσεις τοῦ ἁγιοτάτου πατριάρχῃ Νικηφόρου καί ἄλλων εὐσεβῶν ἀνδρῶν, νὰ θανατωθοῦν οἱ Παυλικιανοὶ καί 'Αθίγανοι ποὺ ζοῦσαν στῇ Φρυγίᾳ καί τῇ Λυκαονίᾳ»²⁰. Φαίνεται ἐπομένως ὅτι ὁ Θεοφάνης ἀποδίδει τῇ μεταστροφή τοῦ αὐτοκράτορα στίς εἰσηγήσεις τοῦ πατριάρχῃ. 'Εκ πρώτης ὕψεως κάτι τέτοιο δὲν θά ἦταν ἀδύνατο. 'Ο ἴδιος ὁ Θεοφάνης ὀνομάζει τὸν Μιχαήλ «εὐσεβῆ καί ὀρθοδοξότατον», ἐνῶ «εὐσεβῆ» ἀποκαλεῖ τὸν αὐτοκράτορα καί ἄλλῃ πηγῇ²¹. 'Ετσι θά μπορούσε κανεὶς νὰ δεχθεῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας διέταξε τοὺς διωγμοὺς «ζήλῳ θεοῦ πολλῷ κινήσει»²². 'Η ἐπιρροή ἄλλωστε ποὺ θά μπορούσε νὰ ἀσκήσει ὁ πατριάρχῃς καί ἡ ἐκκλησία πάνω στὸν αὐτοκράτορα δὲν θά ἦταν κάτι πρωτόκουστο. 'Η ἐκκλησία ποὺ, προφανῶς, εἶχε ἐπανακτήσει τῇ δύναμῃ ποὺ τῆς ἀφαιρέθηκε στὰ χρόνια τοῦ Νικηφόρου Α', ἀσφαλῶς θά ἦταν τώρα διατεθειμένη νὰ τῇ χρησιμοποιοῦσε καί εἶχε λόγους νὰ ἐπιδιώκει τὴν τιμωρία τῶν Παυλικιανῶν, γιατί ἐκτὸς τοῦ

λεταῖς αὐτῶν ἐπιχαίρων, ἐν οἷς καί, ὅταν Βαρδάνιος ὁ πατρίκιος ἐπανεῖσθῃ αὐτῷ, τούτοις προσκαλεσάμενος ταῖς αὐτῶν μαγγανείαις τοῦτον ὑπέταξεν».

19. Βλ. I. 'Αναστασίου, Παυλικιανοί, σ. 60. Οἱ περιοχὲς αὐτὲς περιελάμβαναν τὴ Φρυγία, τὴ Λυκαονία καί τὴν 'Αρμενία. — J. B. Bury, *Eastern*, σ. 276. Γιά τίς σχέσεις Παυλικιανῶν καί Νικηφόρου Α' ὁ Θεοφάνης γράφει τὰ ἐξῆς: «οὗτοι (Παυλικιανοί) χώραν ἔλαβον ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ (Νικηφόρου) ἀφόβως πολιτεύεσθαι καί πολλοὶ τῶν κουφοτέρων ταῖς ἀθεμίτοις αὐτῶν διεφθάρησαν δόξαις» (Θεοφ. Χρον. 488.31-33). — H. Grégoire, *Pour l'histoire des églises pauliciennes*, *Orientalia Christiana Periodica* 13(1947)512. — Πβλ. L. Barnard, *Paulicians*, σ. 78-79.

20. Θεοφ. Χρον. 495.1-4.

21. Πέτρου Σικελιώτου, 'Ιστορία χρειώδης ἐλεγχῶς τε καί ἀνατροπῇ αἰρέσεως... τῶν Μανιχαίων τῶν καί Παυλικιανῶν λεγομένων, προσωποποιηθεῖσα ὡς πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας, ἐκδ. D. Papachryssanthou, *Pierre de Sicile, Histoire des Pauliciens, Traux et Mémoires* 4 (1970) 65.13.

22. Θεοφ. Χρον. 494.33-495.1. — 'Η N. Garsoian, *Heresy*, σ. 99, πιστεύει ὅτι ὁ Μιχαήλ ἐξέδωσε τὸ καταδικαστικὸ πρόσταγμα «at the urging of the patriarch Nicephoros». 'Ο M. Loos, *Mouvement I*, σ. 274 ἐπίσης πιστεύει ὅτι ὁ Μιχαήλ Α' ἐνήργησε ὑπὸ τὴν πείσῃ τῆς ἐκκλησίας στὴν ὁποία καί ὤφειλε, ὅπως λέει, τὸ θρόνο του. Τὴν ἴδια ἀποψὴ δέχεται καί ὁ P. Lemerle, *L'histoire des Pauliciens*, σ. 82. — Βλ. L. Barnard, *Paulicians*, σ. 79. 'Ο «θεῖος ζήλος» τοῦ Μιχαήλ δὲ διήρκεσε πολὺ, γιατί, ὅπως θά δοῦμε, γρήγορα μετέβαλε πολιτικὴ ἀπέναντι στοὺς Παυλικιανούς.

ὅτι ἦσαν αἰρετικοί, εἶχαν ἐπίσης συνδέσει τὸ ὄνομά τους μὲ τοὺς εἰκονομάχους καὶ τὶς δοξασίες τους²³.

Ἡ ἀπόδοση ὅμως τῆς μεταστροφῆς τοῦ Μιχαήλ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσε ἐπάνω του ἡ ἐκκλησία θὰ ἀποτελοῦσε σφάλμα γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: θὰ μπορούσε βέβαια νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας δὲν ἦταν, ἀπὸ ἀπόψεως ἰσχύος, σὲ θέση νὰ διαφωνῇ μὲ τὴν εἰσήγηση τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐκκλησίας καὶ μάλιστα σὲ ζήτημα ποὺ εἶχε σχέση μὲ τὴν ὀρθοτόμηση τοῦ δόγματος· αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι θὰ ὑποτασσόταν σὲ κάθε ὑπόδειξή τους καὶ δὲ θὰ ἀντιδρούσε, ἂν νόμιζε πὼς τὰ αἰτήματα τῆς ἐκκλησίας ἦταν ἀντίθετα πρὸς τὰ συμφέροντα τοῦ κράτους. Παρὰ τὴν ἀδυναμία του, ὁ Μιχαήλ δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι αὐτοκράτορας καὶ νὰ διαθέτει τὴ δύναμη τῆς κοσμικῆς του ἐξουσίας. Πράγματι μιὰ στροφή κατὰ τῶν Παυλικιανῶν, ἰδιαίτερα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ποὺ τὸ κράτος ἦταν ἀπασχολημένο στὸ βαλκανικὸ μέτωπο²⁴, δὲν θὰ ἦταν ἐπιθυμητή, γιατί θὰ διετάρασσε τὴν ἡρεμία τῆς εὐαίσθητης μεθοριακῆς περιοχῆς στὴν ὁποία κατοικοῦσαν.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκκλησία ἦταν πολὺ προσεκτικὴ στὴν προβολὴ αἰτημάτων καὶ ἀξιώσεων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ προκαλέσουν τὴν ἀντίδραση τοῦ αὐτοκράτορα, ἰδιαίτερα τὶς στιγμὲς αὐτές. Δὲν πρέπει νὰ λησμονηθεῖ ὅτι τὸ ζήτημα τῆς εἰκονομαχίας ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει ἀνοικτὸ καὶ ὁ Μιχαήλ, παρὰ τὶς εἰκονόφιλες διαθέσεις του, δὲν εἶχε ἀκόμη λάβει ἐπίσημη θέση. Πρέπει ἀκόμη νὰ τονισθεῖ ὅτι, γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐξοντώσεως τῶν Παυλικιανῶν, ὑπῆρχε διαφορὰ ἀπόψεων καὶ στοὺς κόλπους τῆς ἰδίας τῆς ἐκκλησίας διότι, ὅπως ἀναφέρθηκε, μιὰ μερίδα μὲ ἀρχηγὸ τὸ Θεόδωρο Στουδίτη ἦταν ἀντίθετη στοὺς διωγμοὺς καὶ τὴ χρήση βίας²⁵.

6. Ἡ μεταστροφή λοιπὸν τῆς πολιτικῆς τοῦ Μιχαήλ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μόνο στὶς εἰσηγήσεις καὶ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ πατριάρχου. Ἀλλὰ τότε ποιοὶ ἄλλοι παράγοντες συνέτρεξαν γι' αὐτή; Ἀπάντηση στὸ ἐρώτημά μας θὰ μπορούσε ἴσως νὰ δοθεῖ ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ παραθέτει ὁ Θεοφάνης στὴ συνέχεια τῆς ἀφηγησέως του. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες του, ὁ Μιχαήλ ἐξεστράτευσε, τὸν Ἰούνιο τοῦ 812, κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ ἔφθασε μέχρι τοῦ Τζουρουλοῦ

23. Βλ. *J. B. Bury*, *Eastern*, σ. 276, ποὺ γράφει: «They (οἱ Παυλικιανοὶ) have been described as the left wing of the iconoclasts; their doctrines—they rejected images, pictures, crosses, as idolatry—had undoubtedly a great influence on the generation of the iconoclastic movement». — Πβλ. *A. A. Vasiliev*, *History of the Byzantine Empire* (324-1453), *Wisconsin* 1970, τ. 1, σ. 256. — Πβλ. *N. Garsoian*, *Heresy*, σ. 97 κ.ε.

24. Οἱ Βούλγαροι, μετὰ τὴν ἥττα τῶν Βυζαντινῶν τὸ 811 (Θεοφ. Χρον. 490.29 κ.ε.) καὶ τὸν τραγικὸ θάνατο τοῦ Νικηφόρου Α΄ (Θεοφ. Χρον. 491.4 κ.ε.), δὲν ἔπαυσαν νὰ λεηλατοῦν τὶς βαλκανικὲς ἐπαρχίες τοῦ κράτους.

25. Βλ. ἀνωτ. σ. 208 καὶ σημ. 14.

σὲ μία του προσπάθεια νὰ βοηθήσει τὴ Δεβελτὸ ποὺ πολιορκοῦσε ἤδη ὁ Κροῦ-
μος²⁶. Ὁ αὐτοκράτορας καὶ οἱ ἀνίκανοι ἐπιτελεῖς του δὲν μπόρεσαν νὰ ἐμποδί-
σουν τὴν πτώση τῆς Δεβελτοῦ, τὸ γεγονός δὲ ἐκεῖνο προκάλεσε ἀγανάκτηση
καὶ ἀναταραχὴ στὸ στράτευμα, ποὺ ἄρχισε νὰ ὑψώνει φωνὲς διαμαρτυρίας καὶ
κατὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Μιχαήλ τὸν ὁποῖο ὅλοι θεωροῦσαν ὑπεύθυνο. Μόνο μὲ με-
γάλα χρηματικὰ δῶρα κατόρθωσε ὁ αὐτοκράτορας νὰ κατευνάσει κάπως τὰ
πνεύματα²⁷.

Στὸ μεταξὺ οἱ Βούλγαροι, ἐπωφελοῦμενοι ἀπὸ τὴν ταραχὴ ποὺ ἐπικρατοῦ-
σε στὸ ἀντίπαλο στράτευμα, εἰσέβαλαν καὶ λεηλάτησαν τὴ Θράκη καὶ τὴ Μακε-
δονία, ἐνῶ οἱ Βυζαντινοὶ ἐγκατέλειπαν δίχως ἀντίσταση τὴν Ἀγχίαλο, τὴ Βέ-
ροια, τὴ Φιλιππούπολη, τὸ Προβάτου κάστρο καὶ ἄλλες ὀχυρὲς θέσεις²⁸. Τὴν
εἰκόνα τῆς γενικῆς ἀναταραχῆς ὁλοκλήρωσε ἡ φυγὴ γιὰ τὶς πατρίδες τους
ὄλων ἐκείνων ποὺ εἶχαν νωρίτερα ὑποχρεωθεῖ μὲ τοὺς ἐξοικισμοὺς τοῦ Νικη-
φόρου Α' νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν περιοχὴ τοῦ Στρυμόνα²⁹.

Ἡ σύγχυση τοῦ μετώπου δὲν ἄργησε νὰ μεταδοθεῖ καὶ στὴν ἴδια τὴ Βα-
σιλεύουσα. Οἱ δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὸ καθεστῶς εἰκονομάχοι, βοηθούμενοι
ἀπὸ τοὺς Παυλικιανούς καὶ Ἀθιγάνους ποὺ ἐξακολουθοῦσαν ὅπως φαίνεται
νὰ ταυτίζουσαν τὰ συμφέροντά τους μὲ τὴν εἰκονομαχίαν, θεώρησαν πὼς ἦταν και-
ρὸς νὰ ἀνατρέψουν τὸν αὐτοκράτορα³⁰. «Ἀρχισαν λοιπόν», ὅπως μᾶς λέει ὁ
Θεοφάνης, «νὰ προπαγανδίζουν ἐναντίον τῶν σεπτῶν εἰκόνων καὶ τῶν μοναχῶν
καὶ νὰ θυμίζουν στὸ λαὸ τὶς περίφημες νίκες τοῦ τρισάθλιου Κωνσταντίνου Ε',
τὶς ὁποῖες μάλιστα ἀπέδιδαν, οἱ ἀσεβέστατοι, στὰ εἰκονομαχικά του φρονήμα-
τα»³¹. Σκέφθηκαν ἀκόμη νὰ χρησιμοποιήσουν, γιὰ λόγους κύρους, καὶ τοὺς
τυφλοὺς γιουὺς τοῦ Κωνσταντίνου Ε' ποὺ ἦταν ἐξόριστοι στὴν Πάνορμο, σχε-
διάζοντας νὰ τοὺς ἀπαγάγουν μιὰ νύχτα καὶ νὰ τοὺς παρουσιάσουν στὸ δυσα-
ρεστημένο στράτευμα³².

Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Μιχαήλ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει πιστοὺς φίλους στὴν
Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἔσπευσαν νὰ τὸν εἰδοποιήσουν γιὰ τὸ κίνημα ποὺ ἐτοι-
μαζόταν νὰ ξεσπάσει. Ἀφοῦ λοιπὸν ἐξήγησε στὸ στρατό του τὰ γεγονότα καὶ
ἐξασφάλισε τὴν ἀφοσίωσή του, ἐπέστρεψε ἀμέσως στὴ Βασιλεύουσα καὶ δὲ
δυσκολεύτηκε νὰ καταστείλει τὴν ἀνοργάνωτη, ὅπως φαίνεται, ἀπόπειρα κατὰ

26. Θεοφ. Χρον. 495.20 κ.έ.

27. Θεοφ. Χρον. 495.22-27.

28. Θεοφ. Χρον. 495.27-496.5.

29. Θεοφ. Χρον. 496.5-6.

30. Θεοφ. Χρον. 496.8 κ.έ. Γιὰ τοὺς Τετραδίτες ποὺ ἀναφέρει ἡ πηγὴ βλ. *L. Breyer, Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz, Byzantinische Geschichtsschreiber* 6 (1957) 215 κ.έ., σμ. 8.

31. Θεοφ. Χρον. 496.13-16.

32. Θεοφ. Χρον. 496.18-21.

τοῦ θρόνου του καὶ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς πρωταιτίους, ἂν καί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θεοφάνης, «δι' ὀλίγων πληγῶν»³³. Μὲ περισσότερη σκληρότητα φέρθηκε ὁ Μιχαὴλ στοὺς Ἀθιγγάνους, τοὺς ὁποίους «ἐξόρισε καὶ παρέδωκε στὸ στρατηγὸ τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν Λέοντα, ἀφοῦ προηγουμένως δήμευσε τὶς περιουσίαις τους»³⁴. Ἐπειτα, ἔχοντας πλεόν ἀντιληφθεῖ τὸ μήνυμα τῶν καιρῶν, κάλεσε ἐπίσημα τοὺς ἐκπροσώπους τάξεων καὶ ἀξιωμάτων στὰ ἀνάκτορα τῆς Μαγναύρας καὶ διακήρυξε τὶς εἰκονόφιλες πεποιθήσεις του³⁵.

7. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ κίνημα κατὰ τοῦ Μιχαὴλ μᾶς δίνουν, νομίζω, τὴ δυνατότητα νὰ ἐξηγήσουμε τὴ στροφή τοῦ αὐτοκράτορα κατὰ τῶν αἵρετικῶν, ἂν βέβαια δεχθοῦμε ὅτι τὰ γεγονότα τοῦ κινήματος προηγούνται χρονικὰ τῶν διωγμῶν τῶν Παυλικιανῶν καὶ Ἀθιγγάνων στὴ Φρυγία καὶ τὴ Λυκαονία, ποὺ ἀναφέρει νωρίτερα ὁ Θεοφάνης. Δὲν εἶναι ἄλλωστε ἡ μόνη φορὰ ποὺ ὁ Θεοφάνης παραθέτει στοιχεῖα χρονικῶς διάφορα στὴν ἴδια ἐνότητα τῆς χρονογραφίας του³⁶. Ἄν λοιπὸν δεχθοῦμε τὴν ἀποψη τῆς χρονικὰ ἐσφαλμένης παραθέσεως τῶν πληροφοριῶν, τότε ἡ σειρὰ τῶν γεγονότων διαμορφώνεται ὡς ἐξῆς: οἱ εἰκονομάχοι καὶ οἱ συμπαθοῦντες Παυλικιανοὶ καὶ Ἀθιγγανοὶ, ἐνθαρρημένοι ἀπὸ τὶς στρατιωτικὰς ἀποτυχίες τοῦ Μιχαὴλ καὶ τὴ γενικὴ ἀναταραχὴ, ἐτοιμάζουν κίνημα ἐναντίον του. Πρὶν ὅμως προλάβουν νὰ ὀργανωθοῦν, ὁ αὐτοκράτορας πληροφορεῖται τὴ συνωμοσία καί, ἀφοῦ κατορθώσει νὰ κατευνάσῃ τὴν ἀναταραχὴ τοῦ στρατεύματος, ἐπιστρέφει στὴν Κων/πολη καὶ στρέφεται ἐναντίον τους. Τιμωρεῖ τοὺς πρωταιτίους καὶ λαμβάνει ἐπίσημα θέση στὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων. Ἡ διακήρυξη τῶν εἰκονολατρικῶν αἰσθημάτων του τοῦ χαρίζει ἀμέριστη τὴ συμπαράσταση τῶν εἰκονολατρῶν, ἐνῶ συγχρόνως κατεφόβισε τοὺς εἰκονομάχους ποὺ δὲν μποροῦν πλεόν νὰ ἐλπίζουν στὴν ἀνοχή τοῦ αὐτοκράτορα. Πολὺ σκληρὰ μέτρα κατὰ τῶν εἰκονομάχων ἐχθρῶν του δὲ λαμβάνει ὁ Μιχαὴλ. Τὰ περιορίζει στοὺς πρωταιτίους, διότι φαίνεται νὰ ἀντιλαμβάνεται πὼς ὁ καιρὸς δὲν εἶναι εὐθετος γιὰ μιὰ ἀναμέτρηση σὲ μεγάλη κλίμακα. Στὴ συνέχεια λαμβάνει αὐστηρὰ μέτρα κατὰ τῶν λιγότερο ἰσχυρῶν Παυλικιανῶν καὶ Ἀθιγγάνων, μέσα δὲ στὰ μέτρα αὐτὰ περιλαμβάνονται τόσο ἡ ἀπομάκρυνση

33. Θεοφ. Χρον. 496.25.

34. Θεοφ. Χρον. 497.4-6: «τοὺς δὲ Ἀθιγγάνους δήμευσας ἐξόριξ παραδédωκε διὰ Λέοντος, τοῦ στρατηγοῦ τῶν ἀνατολικῶν».

35. Θεοφ. Χρον. 497.3-4.

36. Πβλ. π. χ. Θεοφ. Χρον. 359.17 κ.έ. (γεγονότα τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως τῶν Βουλγάρων σὲ βυζαντινὸ ἔδαφος). — Πβλ. *Ι. Καργιαννόπουλος*, *Ἱστορία*, τ. 2, σ. 93, σημ. 238. — Πβλ. ἐπίσης Θεοφ. Χρον. 352.12 κ.έ. (κίνημα τῶν Ἀνατολικῶν ὑπὲρ τῶν δύο ἀδελφῶν τοῦ αὐτοκράτορα Κων/τίνου Δ΄, Ἡρακλείου καὶ Τιβερίου). — Πβλ. *Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου*, *Ἐκλογή, ἀναγόμεναι καὶ στέψαι τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος*, Ἐν Ἀθήναις 1956, σ. 73, σημ. 5.

τῶν Ἀθιγγάνων ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα ³⁷, ὅσο καὶ ἡ ἐκδοση τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως τῆς ἐνδημούσης συνόδου. Μετὰ τὴ συμμετοχὴ τους στὸ κίνημα καὶ τὴ φανερὴ σύμπραξί τους μὲ τοὺς εἰκονομάχους, τόσο ὁ αὐτοκράτορας, ὅσο καὶ ἡ ἐκκλησία εἶχαν κάθε λόγο νὰ ἐπιδιώκουν τὴν τιμωρία τους. "Ἐτσι ἡ καταδίκη τῶν αἵρετικῶν φαίνεται πὼς δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν «εἰσηγήσεων» τοῦ πατριάρχῃ, ἀλλ' ἀντίθετα καρπὸς συνεργασίας κράτους καὶ ἐκκλησίας.

8. Κατὰ τίς πηγές ³⁸, τὴν ἐκτέλεση τοῦ διωγμοῦ τῶν αἵρετικῶν στὸν Πόντο καὶ τὴν Καππαδοκία ἀνέλαβαν ὁ ἐπίσκοπος Νεοκαισαρείας Θωμᾶς καὶ ὁ Παρακονδάκης, ἔξαρχος τῶν πατριαρχικῶν μονῶν τῆς περιοχῆς ἐκείνης. Τοὺς διωγμοὺς στὴ Φρυγία καὶ Λυκαονία ἀνέλαβε πιθανῶς ὁ Λέων, στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν ³⁹. Οἱ ἄνδρες αὐτοί, σὲ ἐκτέλεση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐντολῆς, ἐξέταζαν τοὺς συλλαμβανομένους καὶ τοὺς μὲν ἀθώους ἀπέλυαν, ἐνῶ ὅσοι κρίνονταν ὡς «παντελῶς ἀνίατοι» παραδίνονταν στὶς πολιτικὲς ἀρχές γιὰ νὰ θανατωθοῦν ⁴⁰. Οἱ Παυλικιανοὶ ὅμως δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ δεχθοῦν μοιρολατρικὰ καὶ παθητικὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ὀργή. Μιὰ ὁμάδα καταδικασμένων ποὺ λέγονταν Ἀστατοὶ καὶ ἦταν μαθητὲς τοῦ Σεργίου, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ Κυνοχωρίται ἐξεγέρθηκαν καὶ δολοφόνησαν, οἱ πρῶτοι τὸν ἔξαρχο καὶ οἱ δεύτεροι τὸν ἐπίσκοπο Θωμᾶ ⁴¹. "Ἐπειτα, φοβούμενοι ἀντίποινα, ὅπως σωστὰ ἀναφέρει ἡ πηγή, «κατέφυγαν στὸν ἐμίρη τῶν Σαρακηνῶν τῆς Μελιτηνῆς, Μονοχεράρη. Ὁ ἐμίρης τοὺς παραχώρησε, γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν, τὴν πόλιν Ἀργαοῦν. Κοντὰ σ' αὐτοὺς μαζεύτηκαν καὶ ἄλλοι καὶ ἄρχισαν νὰ ἐπιχειροῦν ἐπιδρομὲς κατὰ τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν» ⁴².

37. Ὁ *M. Loos*, *Mouvement I*, σ. 276, σημ. 83, ὑποθέτει πὼς μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὰ ἴδια μέτρα ἐπληξάν ἐξ Ἰσου καὶ τοὺς Παυλικιανοὺς τῆς Βασιλεύουσας.

38. Βλ. Πέτρος Σικελιώτης, σ. 65.16-18. — Φωτίου Διήγησις, σ. 167.19-21.

39. Βλ. *J. B. Bury*, *Eastern*, σ. 277. — *A. A. Vasiliev*, *Byzance et les Arabes*, Bruxelles 1935, τ. 1, σ. 230. — *I. Ἀναστασίου*, *Παυλικιανοί*, σ. 62-63.

40. Βλ. Πέτρος Σικελιώτης, σ. 65.18-19. — Φωτίου Διήγησις, σ. 167.23-29. — Πβλ. *I. Ἀναστασίου*, *Παυλικιανοί*, σ. 63.

41. Γιὰ τὸ Κυνοχώριον βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ *H. Grégoire*, *Eglises pauliciennes*, σ. 509-514. — *P. Lemerle*, *L'histoire des Pauliciens*, σ. 71-72, σημ. 59. — Πβλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα ἀποψη τῆς *E. E. Lipšic*, *Voprosy pavlikianskogo dvizhenija v osvješčenii sovremennoj buržuaznoj istoriografii*, ἐν: *V. V. 5(1952) 235-243*. Γιὰ τὶς διάφορες ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα «Ἀστατοι», βλ. *J. Gieseler*, *Untersuchungen über die Geschichte der Paulicianer*, *Theol. Stud. u. Kritiken* 2(1929)93.

42. Φωτίου Διήγησις, σ. 65.22-25. — Βλ. *N. Garsoian*, *Heresy*, σ. 91. — Πβλ. *M. Loos*, *Mouvement I*, σ. 278-83. «Μονοχεράρη» ὀνομάζει ὁ Θεοφάνης τὸν ἐμίρη τῆς Μελιτηνῆς Omar ibn Abdallah ibn Marwan al agtá. Ἐσφαλμένα ὁ *R. Janin*, στὸ *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τ. 12, στ. 59, γράφει ὅτι οἱ διωγμοὶ τῶν Παυλικιανῶν ποὺ ἀναφέρει ὁ Θεοφάνης ἐγίναν ἐπὶ Λέοντος Ε'. Βλ. ἐπίσης *H. Grégoire*, *Eglises pauli-*

Ἔτσι, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Ι. Ἀναστασίου, οἱ Παυλικιανοὶ χωρίζονται στὸ ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τῆς αὐτοκρατορίας τμῆμα. Οἱ πρῶτοι ἦταν οἱ φανεροὶ καὶ δεδηλωμένοι ἐχθροὶ τῶν Βυζαντινῶν, ἐνῶ οἱ δεῦτεροι, ὑποταγμένοι φαινομενικά, δὲν ἔπαυαν νὰ ἐνισχύουν σὲ κάθε περίπτωσιν τοὺς ὁμοδόξους τοὺς ⁴³.

Στὴν Ἀνατολὴ τὰ πράγματα ἐπιδεινώθηκαν τὸν Αὐγουστο τοῦ 812, ὅταν οἱ Ἀραβες μὲ ἀρχηγὸ τὸν Θεβίθ ἐπιχείρησαν ἐπιδρομὴ στὸ κράτος. Χρειάστηκε ἡ πολεμικὴ ικανότης τῶν Βυζαντινῶν καὶ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Ἀνατολικῶν Λέοντα γιὰ νὰ κατανικηθοῦν καὶ νὰ ἀποκρουσθοῦν οἱ ἐχθροὶ ⁴⁴.

Ὅμως ἡ ἀπειλὴ παρέμεινε. Καὶ παρ' ὅλο πὺ ἐσωτερικὲς ταραχὲς στὸ ἀραβικὸ κράτος κατέστησαν προσωρινὰ τοὺς Ἀραβες ἀκίνδυνους, ἡ γειτονία τοὺς μὲ τοὺς Παυλικιανούς καθιστοῦσε τὴν ἀνατολικὴ μεθόριον ἰδιαιτέρα εὐαίσθητη καὶ εὐπαθὴ ⁴⁵.

Ἡ τροπὴ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριὰ πὺ εἶχαν πάρει τὰ πράγματα στὸ βαλκανικὸ μέτωπο ἐπέβαλε τὴν συνδιαλλαγὴ καὶ εἰρήνευση μὲ τοὺς Παυλικιανούς ⁴⁶.

Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτὶ ὁ Μιχαὴλ ἀανετράπη δι' ἐτέρων κακοτρόπων συμβούλων» ⁴⁷ καὶ ἀνεκάλεσε τὴ διαταγὴ τοῦ διωγμοῦ τῶν Παυλικιανῶν καὶ Ἀθιγάνων. Ἡ ἀνάκληση τοῦ διατάγματος τῶν διωγμῶν τοὺς ἐξουδετέρωνε, γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον, κάθε ἀντίδραση τῶν Παυλικιανῶν καὶ ἐπέτρεπε στὸν αὐτοκράτορα νὰ στραφεῖ ἀπερίσπαστα πρὸς τὰ προβλήματα τοῦ βαλκανικοῦ μετώπου, ὅπου ὁ βουλγαρικὸς κίνδυνος ἐλλόχευε ⁴⁸.

ciennes, σ. 512.— *L. Barnard*, Paulicians, σ. 80.— Πβλ. *P. Lemerle*, *L'histoire des Pauliciens*, σ. 83.

43. *I. Ἀναστασίου*, Παυλικιανοί, σ. 64.— Βλ. ἐπίσης *G. Ostrogorsky*, *History*, σ. 196-197.

44. Θεοφ. Χρον. 497.6-9.

45. Θεοφ. Χρον. 497.9 κ.έ.

46. Ὁ *P. Lemerle*, *L'histoire des Pauliciens*, σ. 82, θεωρεῖ πιθανὸ πὺς οἱ σφαγὲς σταμάτησαν μετὰ τὴν παρέμβαση τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου καὶ μετατράπηκαν σὲ δημεύσεις, ἐξορία καὶ φυλακὴ.

47. Θεοφ. Χρον. 495.4 κ.έ.

48. Θεοφ. Χρον. 497.16 κ.έ.

**Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΒΑΡΔΑΝΗ
ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΕΣ
ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ**

Σ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ - ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ / Θεσσαλονίκη

Με την επανάσταση τοῦ στρατηγοῦ τῶν θεμάτων τῆς Ἀνατολῆς Βαρδάνη, * τοῦ ἐπονομαζόμενου Τούρκου, ἡ ὁποία ἐκδηλώθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ ἔτους 803, δὲν ἔχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερα ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα. Ἐνα διάγραμμα τοῦ γεγονότος ἔδωσε ὁ *J. Bury* στὸ γενικὸ ἔργο του *History of the Eastern Roman Empire*¹, βασιζόμενος σὲ πληροφορίες ποὺ ἀντλήσε ἀπὸ τρεῖς πηγές, τὸν Θεοφάνη, τὸν Ἰωσήφ Γενέσιο καὶ τὴ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη.

Σύμφωνα μὲ τὸ διάγραμμα αὐτό, ἓνα χρόνο περίπου μετὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Νικηφόρου Α' στὸ θρόνο, τὴν 19ῃ Ἰουλίου τοῦ 803, τὰ στρατεύματα τῶν θεμάτων τῆς Ἀνατολῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ἀρμενικόν, ἀνακήρυξαν αὐτοκράτορα τὸ δημοφιλὲ στρατηγὸ τους Βαρδάνη. Ἡ δυσαρέσκεια τοῦ στρατοῦ γιὰ τὴν αὐστηρὴ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Νικηφόρου ἦταν ὁ βασικότερος λόγος τοῦ ἐγχειρήματος, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν προοριζόταν νὰ ἐπιτύχει. Ὁ Νικηφόρος Α' κινήθηκε γρήγορα ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ὁ Βαρδάνης φοβούμενος τὴν ἀναμέτρηση παραιτήθηκε, ἀφοῦ ζήτησε λόγους ἀπαθείας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἐκάρη μοναχὸς καὶ κατέφυγε στὸ νησί Πρώτη, στὸ ἰδιόκτητο μοναστήρι του. Τὸν ἐπόμενο Δεκέμβριο κάποιοι Λυκάονες τὸν τύφλωσαν, πιθανότατα μετὰ ἀπὸ διαταγὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Νικηφόρου Α'.

Ἴσως ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ διάγραμμα τοῦ *J. Bury*. Ὅποια ὅμως καὶ ἂν ὑπῆρξε αὐτή, ὁ ἀριθμὸς τῶν πηγῶν, οἱ ὁποῖες παραδίδουν τὸ γεγονὸς σὲ ἰσάριθμες σχεδὸν παραλλαγές, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἐπανάσταση τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη συγκίνησε πολὺ τοὺς Βυζαντινοὺς.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ συνδέθηκε μὲ τὸ θρύλο μιᾶς πρόρρησης, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴν πολιτικοκοινωνικὴ μυθολογία τῆς ἐποχῆς, καθόριζε τὴν τύχη δύο βασιλέων καὶ δύο ἐπαναστατῶν.

Σύμφωνα μὲ τὸ θρύλο αὐτὸ οἱ κατοπινὸι αὐτοκράτορες Λέων Β' ὁ Ἀρμένιος καὶ Μιχαὴλ Β' ὁ Τραυλὸς μαζί μὲ τὸν Θωμᾶ, τὸ γνωστὸ μὲ τὸ ἐπώνυμο «ἀντάρτης», ἀνῆκαν στὴ σωματοφυλακὴ τοῦ Βαρδάνη. Συνοδευόμενος καὶ ἀπὸ τοὺς τρεῖς ὁ στρατηγὸς, πρὶν ἀποφασίσει τὴν κήρυξη τῆς ἐπανάστασης, ἐπισκέφθηκε ἓνα μοναχόν, κάπου στὸ Φιλομήλιο, ὁ ὁποῖος εἶχε προφητικὸ χάρισμα καὶ τοῦ ἐμπιστεύθηκε τὰ σχέδιά του. Ὁ μοναχὸς ὄχι μόνον προέβλεψε τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπανάστασης καὶ τὴν τύφλωση τοῦ Βαρδάνη, ἀλλὰ καὶ τὴν τύχη τῶν τριῶν συντρόφων του.

* Τὸν Καθηγητὴ μου κ. Εἰδ. Θ. Τσολάκη γιὰ τίς πολὺτιμες ὑποδείξεις του θερμὰ εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτή.

1. *J. Bury*, *History of the Eastern Roman Empire*, Λονδίνο 1912, σ. 10 - 14. Βλ. καὶ *G. Ostrogorsky*, *Geschichte der Byzantinischen Staates*, Μόναχο 1963, σ. 163 καὶ *L. Brehier*, *Vie et mort de Byzance*², Παρίσι 1969, σ. 92.

Ἡ πρόρρηση στὶς βασικὲς πηγὲς ποὺ τὴν παραδίδουν χωρίζεται σὲ δύο σκέλη: τὸ πρῶτο ἀφορᾷ στὴν τύχη τοῦ Βαρδάνη, ἐνῶ τὸ δεύτερο τῶν τριῶν συστρατιωτῶν του.

Ἡ πλούσια παράδοση τοῦ γεγονότος τῆς ἐπανάστασης τοῦ Βαρδάνη παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο γιὰ τὶς εἰδήσεις ποὺ φωτίζουν ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς φορεῖς αὐτοὺς καθ'αυτοὺς, γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶδαν, δέχτηκαν, ἐρμήνευσαν καὶ ἐξιτόρησαν τὸ ἴδιο γεγονός.

Μέσα ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν παραλλαγῶν τοῦ γεγονότος, τὶς ὁποῖες μᾶς παραδίδουν οἱ σύγχρονες καὶ μεταγενέστερες ἀφηγηματικὲς πηγές, δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσουμε τὴν μεταβολὴ τοῦ μύθου τῆς ἱστορίας τῆς ἐπανάστασης τοῦ Βαρδάνη, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ, τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν κοσμοθεωρία κάθε συγγραφέα, καὶ νὰ κάνουμε ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις πάνω στὸν τρόπο ἐργασίας τους.

Τὸ γεγονός αὐτὸ παραδίδουν οἱ ἐξῆς, μὲ χρονολογικὴ σειρὰ, πηγές: Θεοφάνης ², Γεώργιος Μοναχός ³, διασκευὴ Γεωργίου Μοναχοῦ ⁴, Ἰωσήφ Γενέσιος ⁵, Συνέχεια Θεοφάνη ⁶, Θεοδόσιος Μελιτηνός ⁷, Λέων Γραμματικός ⁸, Ἰωάννης Σκυλίτσης ⁹, Γεώργιος Κεδρηνός ¹⁰, Ἰωάννης Ζωναρᾶς ¹¹, Κων/νος Μανασσῆς ¹², Μιχαὴλ Γλυκᾶς ¹³, Θεόδωρος Σκουταριώτης ¹⁴.

Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση καὶ παραβολὴ τῆς ἱστορίας, ὅπως ἀναφέρεται σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω πηγές, τὴν κατὰταξη καὶ ἀξιολόγηση τῶν ὁμοιοτήτων καὶ διαφορῶν καταλήξαμε στὸ συμπέρασμα πὼς πρέπει νὰ ὑπάρχουν δύο βασικὲς παραλλαγές ποὺ ἀπέχουν χρονικὰ μεταξὺ τους καὶ ἀποτελέσαν τοὺς βασικοὺς πυρῆνες, γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους δημιουργήθηκε μία ποικιλία παραλλαγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ Βαρδάνη. Στὸν παρακάτω πίνακα, γιὰ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη, γίνεται συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν παραλλαγῶν

2. C. de Boor, I, Λιψία 1883, 479, 15 - 481, 1.

3. C. de Boor, I-II, Λιψία 1904, 772, 7-25.

4. Ed. Murali, PG 110, 272, 6 - 9.

5. A. Lesmueller-Werner et Jo. Thurn, C.F.H.B 14, Βερολίνο 1978, 6, 2-11, 58.

6. I. Bekker, Βόννη 1838, σ. 13 - 10, 9.

7. L. Tafel, Monumenta saecularia, herausgeg. von der Königl. Bayer. Akad. der Wiss., III classe, 1 Theil, Μόναχο 1859, 139, 12 - 140, 3.

8. I. Bekker, Βόννη 1842, 202, 16 - 203, 3.

9. Jo. Thurn, C.F.H.B. 5, Βερολίνο 1973, 9, 89 - 10, 56.

10. I. Bekker, Βόννη 1838 - 39, Β' 32, 1 - 33, 17.

11. Th. Büttner - Wobst., Βόννη 1897, Γ' 303, 15 - 304, 6 καὶ 320, 2 - 321 8.

12. I. Bekker, Βόννη 1837, 4575 - 4608.

13. I. Bekker, Βόννη 1836, 531, 5 - 9 καὶ 532, 1 - 6.

14. Σύνοψις Κων. Σάβα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 7, 129.

ΒΑΣΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ					
ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ	ΠΡΟΡΡΗΣΗ		ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗ ΒΑΡΔΑΝΗ		ΤΥΦΛΩΣΗ ΒΑΡΔΑΝΗ
	ΑΠΟΥΣΙΑ	ΠΡΟΙΣΤΗΚΗ	ΑΚΟΥΣΙΑ	ΕΚΟΥΣΙΑ	ΜΕ ΔΙΑΤΑΓΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ Α΄
Α' ΒΑΣΙΚΗ ΠΑΡΑΔΑΓΗ	Φορεῖς Α΄ Ἀμιγυούς Παραλλαγῆς	Θεοφάνης Θεοδ. Μελιτηνός Λέων Γραμματικός	Θεοφάνης Θεοδ. Μελιτηνός Λέων Γραμματικός		Θεοφάνης Θεοδ. Μελιτηνός Λέων Γραμματικός
	Φορεῖς Αα΄ Παραλλαγῆς	Γεώργιος Μοναχός Διασκευή Γ. Μοναχοῦ	Γεώργιος Μοναχός Διασκευή Γ. Μοναχοῦ		Γεώργιος Μοναχός Διασκευή Γ. Μοναχοῦ
Β' ΒΑΣΙΚΗ ΠΑΡΑΔΑΓΗ	Φορεῖς Β΄ Ἀμιγυούς Παραλλαγῆς	Ἰωσήφ Γενέσιος Ἰωάννης Σκυλίτης		Ἰωσήφ Γενέσιος Ἰωάννης Σκυλίτης	Ἰωσήφ Γενέσιος Ἰωάννης Σκυλίτης
		Συνέχεια Θεοφάνη		Συνέχεια	
		Γεώργιος Κεδρηνός		Γ. Κεδρηνός	
		Ἰωάννης	Ζωγράφος		
	Φορεῖς ΑΒΥ΄ Παραλλαγῆς	Κωνστ. Μανασσῆς Μιχαήλ Γαυκάς Θεοδ. Ικουταριώτης			

Πίνακας τῶν παραλλαγῶν τῆς ἐπανάστασης τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη

καὶ τῶν φορέων τους, μὲ βάση τὰ κυριότερα κριτήρια ποὺ τὶς διακρίνουν, τὰ ὁποῖα ἐκθέτομε καὶ συζητοῦμε εὐθὺς ἀμέσως.

Ὅπως φαίνεται καὶ στὸν πίνακα, ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ τὶς παραλλαγές (Α' βασικὴ παραλλαγή), ἡ ὁποία παραδίδεται μὲ τὴ χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη, ἀφηγεῖται μόνον τὸ ἱστορικὸ γεγονός, τὴν ἐπανάσταση δηλ. τοῦ Βαρδάνη μὲ τὰ ἐπακόλουθά της, στὸ κεφάλαιο τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Α', ἐνῶ ἡ νεώτερη (Β' βασικὴ παραλλαγή), ἡ ὁποία παραδίδεται μὲ τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἰωσήφ Γενεσίου, παρενεῖρει στὸ ἱστορικὸ γεγονός καὶ τὸ θρύλο τῆς πρὸρρησης τοῦ μοναχοῦ.

Πότε ἀκριβῶς γίνεται ἡ προσθήκη τῆς πρὸρρησης δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστεῖ. Χαρακτηριστικὰ ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς προσθήκης τῆς πρὸρρησης εἶναι τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ κάνει τὴν ἐμφάνισή της γιὰ πρώτη φορὰ¹⁵ στὸ ἔργο τοῦ ἱστοικοῦ Ἰωσήφ Γενεσίου, στὸ κεφάλαιο τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντα Ε' τοῦ Ἀρμενίου, γιατί ἡ πρὸρρηση ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἀνάρρησή του στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο. Εἶναι ἓνας αἰτιολογικὸς μῦθος ποὺ δημιουργήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, γιὰ νὰ διαδηλώσει πὼς τάχα ἡ βασιλεία καὶ τὸ οἰκτρὸ τέλος τοῦ Λέοντα, καθὼς καὶ ἡ ζωὴ τῶν συντρόφων του ἦταν καθορισμένα ἀπὸ τὴ μοῖρα ἢ τὸ Θεό.

Ὁ J. Bury διατύπωσε¹⁶ τὴ γνώμη ὅτι ἡ προφητεία πρέπει νὰ «κατασκευάσθηκε» ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Θωμᾶ τοῦ «ἀντάρτη», τὸ ἔτος 824, ἔχοντας ἀσφαλῶς ὡς βάση, ἂν καὶ δὲν κάνει καμία διευκρίνιση, τὸ περιεχόμενο τῆς πρὸρρησης ὅσον ἀφορᾷ στὸ τέλος τοῦ Θωμᾶ¹⁷. Τὸ τελευταῖο ὅμως πρόσωπο τοῦ δράματος, ὁ Μιχαὴλ Τραυλός, πέθανε πέντε χρόνια ἀργότερα καὶ ἡ πρὸρρηση μὲ σαφήνεια καθόριζε καὶ τὴ δική του μοῖρα. Στὸ κείμενο τῆς βασικῆς πηγῆς τῆς δευτέρας παραλλαγῆς, στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Γενεσίου, τὸ δεύτερο σκέλος τῆς πρὸρρησης, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ στὴν τύχη τῶν συνεργατῶν τοῦ Βαρδάνη, ἐπαναλαμβάνεται γιὰ δεύτερη φορὰ ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ στρατηγοῦ, ὅταν αὐτὸς μὲ πικρία ἀνακοινώνει στοὺς συντρόφους του ὅσα προεῖδε γι' αὐτοὺς ὁ μοναχός: σὺ μὲν, ὦ Λέων, βασιλεύσας καὶ Θωμᾶ ἀναρρηθῆς παρὰ Μιχαὴλ φονευθήσεσθε, αὐτοῦ γε διαφυλαχθησομένου ἐν τῇ βασιλείᾳ πάντως ἀπήμονος¹⁸.

Ὁ J. Bury δὲν ἔλαβε ἀσφαλῶς ὑπόψιν του τὸ χωρίο αὐτὸ ποὺ βασικὰ σχετίζεται μὲ τὴν τύχη τοῦ Μιχαὴλ Τραυλοῦ.

Ἐχῶ τὴ γνώμη λοιπὸν ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς πρὸρρησης,

15. Ἐννοοῦμε πηγές ποὺ σώζονται.

16. "Ο. π., σ. 12, σημ. 1.

17. Γενέσ., 7,30 - 31, καὶ ὁ τρίτος ἐπιτυχὼν ἀναρρήσεως ταχέως θανάτῳ κατασφραγίζεται.

18. Γενέσ., 7,34 - 36· βλ. καὶ Κεδρην., Β', 32, 17 - 21.

πρέπει νὰ μεταφέρομε τουλάχιστον πέντε χρόνια τῇ χρονολογίᾳ πού πρότεινε ὁ J. Bury καὶ νὰ θεωρήσομε ὡς terminus post quem γιὰ τὴν πρόρρηση τουλάχιστον τὸ ἔτος θανάτου τοῦ Μιχαὴλ Τραυλοῦ, δηλαδὴ τὸ ἔτος 829.

Ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὸν καθορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς δημιουργίας τῆς πρόρρησης γεννᾷ τὸ ἐξῆς γεγονός: Λίγο πρὶν ἢ μετὰ τὸ ἔτος 867, ὅπως εἶναι γνωστὸ¹⁹, πρέπει νὰ ἔγραψε τῇ χρονογραφίᾳ τοῦ ὁ Γεώργιος Μοναχός, ὁ ὁποῖος διασώζει τὴν πρώτη παραλλαγὴ τῆς ἱστορίας τοῦ Βαρδάνη ἀντλῶντας ἄμεσα ἀπὸ τὸν Θεοφάνη, ὅπως θὰ ἔχομε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσομε πιὸ κάτω. Στὸ ἔργο του δὲν γίνεται καμία νύξη γιὰ τὴν πρόρρηση οὔτε καὶ στὸ τμῆμα στὸ ὁποῖο ἐκθέτει τὰ γεγονότα τῆς χρονικῆς περιόδου ἀπὸ τὴν ἄνοδο στὸ θρόνο τοῦ Λέοντα Ε' Ἀρμενίου ὡς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου (813 - 842) καὶ τὸ ὁποῖο θεωρεῖται αὐτοτελὲς ἀπὸ ἀποψη πηγῶν^{19α}.

Ὁ ρόλος τῆς πρόρρησης, στὰ ἔργα πού τὴν παραδίδουν, δὲ σταματᾷ μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη. Τόσο ὁ Ἰωσήφ Γενέσιος ὅσο καὶ οἱ ὑπόλοιποι συγγραφεῖς πού ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια παράδοση ξαναγυρίζουν σ' αὐτὴν καὶ τὴν παρουσιάζουν ὡς κίνητρο τῶν πράξεων τῶν προσώπων τὰ ὁποῖα ἔχουν σχέση μὲ αὐτή.

Ἔτσι ὁ Λέων Ε' φυλάκισε στὰ ἀνάκτορα τὸν Μιχαὴλ Τραυλὸ, ἔχοντας στὸ νοῦ του τὰ λόγια τοῦ «προορατικοῦ» μοναχοῦ²⁰. Ὁ Μιχαὴλ Τραυλὸς μὲ τὴ σειρὰ του ἐπιτάχυνε τὰ σχέδιά του γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Λέοντα καὶ τὴν κατάληψη τοῦ θρόνου, ἀναλογιζόμενος ὅτι ὅσα προφήτεψε ὁ μοναχὸς γιὰ τὸν Λέοντα πραγματοποιήθηκαν²¹. Στὴν πρόρρηση πιστεύοντας ὁ Θωμᾶς ἐπανάστατήσε ἐναντίον τοῦ Μιχαὴλ Β' Τραυλοῦ²². Ἡ πρόρρηση ἀποτέλεσε ἀφορμὴ καὶ γι' αὐτὴ τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Λέοντα²³.

Ὁ Γεώργιος Μοναχὸς ἀφηγεῖται τὰ ἴδια γεγονότα καὶ ἀναφέρει ὅλα τὰ πρόσωπα πού πρωταγωνιστοῦν σ' αὐτά²⁴. Δὲν εἶναι παράξενο, ἂν ἡ πρόρρηση εἶχε ἤδη κατασκευαστεῖ, νὰ τὴν ἀγνοεῖ ἢ καὶ νὰ τὴν παραλείπει ἐκούσια, ὅταν

19. Βλ. K. Krumbacher, Geschichte der Byzantinischen Litteratur, Μόναχο 1897, σ. 354, G. Moravcsik, Byzantinoturcica², Βερολίνο 1958, τ. I σ. 277. Ἰω. Καργαλιανοπούλου, Πηγὰι τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας³, Θεσ/νίκη 1975, σ. 203 καὶ H. Hunger Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, Μόναχο 1978, τ. 1, σ. 347.

19α. Βλ. K. Krumbacher, ὁπ., σ. 354 κ.ἐ. καὶ Ἰω. Καργαλιανοπούλου, ὁ. π., σ. 203.

20. Βλ. Γενέσ., 17,9 - 11, Συν. Θεοφ., 37, 4, Σκυλ., 21, 87 (9), Κεδρην., Β', 64, 14, Μανασσ., 4683-4684, Ζωναρ., Γ', 33, 2 - 11 καὶ Σκουτ., 131, 19.

21. Γενέσ., 22, 60, Συν. Θεοφ., 46, 8, Σκυλ., 26, 37 (3) Κεδρην., Β', 71, 10, Μανασσ., 4693-4694, Σκουτ., 131, 25.

22. Βλ. Συν. Θεοφ., 52, 12, Σκυλ. 30, 59/60 (5), Κεδρην., Β'. 75, 17, Μανασσ., 4725, Ζωναρ., Γ', 339, 14 καὶ Σκουτ. 132, 19.

23. Βλ. Γενέσ., 10, 20, Συν. Θεοφ., 26, 9, Σκυλ., 14. 55 (2), Κεδρην., Β', 54,6 καὶ Ζωναρ., Γ', 322, 20.

24. Γεώργ. Μον., 772, 5 κ. ἐ.

τὸ ἔργο του βρίθκει ἀπὸ τέτοιου εἴδους πληροφορίες, καὶ ὅταν προπάντων γιὰ τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς χρονογραφίας του δὲ δεσμεύεται ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο πρότυπο; Καὶ ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελεῖ σύμπτωση τὸ γεγονός ὅτι τόσο στὸ ἔργο τοῦ Θεοφάνη ὅσο καὶ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ δὲ γίνεται μνεία γιὰ τὴ σχέση τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη μὲ τοὺς Λέοντα Ἀρμένιο, Μιχαὴλ Τραυλὸ καὶ Θωμᾶ «ἀντάρτη», ἐνῶ γίνεται διεξοδικὰ λόγος γι' αὐτὴν ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι παραδίδουν μαζί μὲ τὸ ἱστορικὸ γεγονός καὶ τὸ θρύλο τῆς πρόρρησης. Ἀκριβῶς στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς ποῦ σταματᾷ ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ ποῦ ἀρχίζει ὁ θρύλος καὶ ἂν ὅλες αὐτὲς οἱ εἰδήσεις²⁵, οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τὰ πρόσωπα αὐτά, εἶναι ἀποκύημα τῆς μυθολογίας τῆς ἐποχῆς γιὰ νὰ στηριχτεῖ ὁ θρύλος τῆς πρόρρησης ἢ ἀπηχοῦν πραγματικὰ γεγονότα.

Ὡστόσο οἱ παραπάνω διαπιστώσεις θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν ἴσως νὰ μετακινήσουμε τὸν πιθανὸ χρόνον τῆς δημιουργίας τῆς πρόρρησης πέρα ἀπὸ τὸ ἔτος 867, πιθανὸ ἔτος συγγραφῆς τῆς χρονογραφίας τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ.

Ἡ δευτέρη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο παραλλαγές παρατηρεῖται στὴν ἐξιστόρηση τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος καὶ κυρίως σὲ δύο σημεῖα:

- α) στὸν τρόπο τῆς ἀνακήρυξης τοῦ Βαρδάνη σὲ αὐτοκράτορα καὶ
- β) στὸν τρόπο τῆς τύφλωσής του.

Ἔτσι ὁ βασικὸς φορέας τῆς πρώτης παραλλαγῆς, ὁ Θεοφάνης, γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἀνακήρυξης ἀφηγεῖται ὅτι ὁ Βαρδάνης ἀναγορεύτηκε αὐτοκράτορας χωρὶς τὴ θέλησή του καὶ μὲ τὴν πίεση τῶν στρατευμάτων²⁶. Γιὰ τὴν τύφλωσή του, ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει ὅτι πραγματοποιήθηκε, παρόλο ποῦ ὁ ἐπαναστάτης στρατηγὸς ἔλαβε ἐγγυήσεις γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ ἴδιου καὶ ὄλων τῶν συστρωτιωτῶν του²⁷, ὕστερα ἀπὸ διαταγὴ τοῦ Νικηφόρου Α', ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ χρονογράφου ἦταν ὁ *μηδέποτε ἐν μηδενὶ φυλάξας τὴν ἀλήθειαν*²⁸. Ὑστερα ἀπὸ τὴν τύφλωσιν μάλιστα, προσθέτει ὁ Θεοφάνης, ὁ Νικηφόρος προσποιήθηκε πὼς δὲ γνώριζε τὸ τραγικὸ γεγονός καὶ πὼς λυπήθηκε πολὺ. Ἡ προσποίησή του ὅμως, πάντα σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Θεοφάνη, οὐκ ἔλαθε τοὺς πολλούς²⁹.

Τὴν παραλλαγὴ αὕτη τῆς ἱστορίας τοῦ Βαρδάνη ὕστερα ἀπὸ πενήντα χρόνια περίπου, μέσα στὸν ἴδιο αἰῶνα, παραδίδει μὲ τὴ χρονογραφία του ὁ

25. Ὅπως π.χ. ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν κάτω ἀπὸ τὶς διαταγές τοῦ στρατηγοῦ, ἡ φιλία τους, ἡ προδοσία τοῦ Λέοντα καὶ τοῦ Μιχαὴλ καὶ ἡ λιποταξία τους στὸ στρατὸ τοῦ Νικηφόρου Α', καθὼς καὶ τὰ ἀξιώματα τὰ ὁποῖα τοὺς ἀπένευμε ὁ αὐτοκράτορας αὐτὸς γιὰ ἀνταμοιβή.

26. Θεοφ., 479, 15 - 18.

27. Ὁ. π., 479, 21 - 25.

28. Ὁ. π., 480, 15 - 21.

29. Ὁ. π., 480, 21 - 481, 1.

Γεώργιος Μοναχός, ἀντλώντας ἄμεσα ἀπὸ τὸν Θεοφάνη ³⁰. Γιὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀντιγράφει κατὰ λέξη σχεδὸν τὸ κείμενο τοῦ προτύπου του ὡς τὸ σημεῖο τῆς ἀφήγησης τῆς λαθραίας φυγῆς τοῦ στρατηγοῦ ³¹. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα συνεχίζει περιληπτικὰ ὡς τὸ τέλος τοῦ χωρίου ³².

Γιὰ τὴν ἀναγόρευση τοῦ Βαρδάνη ὁ Γεώργιος Μοναχός ἀποδέχεται τὴν ἀποψη τοῦ Θεοφάνη καὶ ὑπερθεματίζει, ὅταν γράφει ὅτι ὁ Βαρδάνης μὲ τὴν πλεση τῶν στρατευμάτων ἔφθασε στὴ Χρυσόπολη ³³.

Γιὰ τὸν τρόπο τῆς τύφλωσης ὅμως, χωρὶς ν' ἀπομακρυνθεῖ βασικά, ὅσον ἀφορᾷ στὴ δομὴ καὶ τὸ ὕφος ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη, δίνει μὲ τὰ ἴδια ἐκφραστικὰ μέσα τὴν ἀντίθετη γνώμη γιὰ τὸ γεγονὸς, ὑποστηρίζοντας ὅτι παρὰ γνώμην τοῦ βασιλέως τυφλώθηκε ³⁴. Γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸν ἰσχυρισμό του προσθέτει: *τεκμήριον δὲ ἐπὶ τοῖς λεγομένοις καὶ γὰρ οὐδὲ φαίνεται χριστιανὸν πώποτε φονεύσας ἢ μέλος αὐτοῦ παντάπασιν ἀκρωτηριάσας εὐσεβῆς ὑπάρχων ἄγαν καὶ χριστιανικώτατος*. ³⁵.

Ἀκολουθεῖ ἄλλο πρότυπο; Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ, πιστεύω, εἶναι πολὺ λιγότερο πιθανὴ ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι ὁ Γεώργιος Μοναχός ἐκφράζει τὴ δική του γνώμη γιὰ τὸ γεγονὸς τῆς τύφλωσης στηριζόμενος σὲ ὑποκειμενικὰ κριτήρια ³⁶. Ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ χωρίου αὐτοῦ καὶ τὸ ὕφος του καὶ ἰδιαίτερα ὑπὸ τὴν προσθήκη, τὴν ὁποία ἀναφέραμε (τὸ ρῆμα φαίνεται εἶναι χαρακτηριστικὸ), γίνεται φανερό πὼς πρόκειται γιὰ τὴν προσωπικὴ γνώμη τοῦ συγγραφέα, ἡ ὁποία πιθανῶς διαμορφώθηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἄλλων συγγραμμάτων ποὺ κρίνουν εὐνοϊκὰ τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Α', ὅπως π.χ. ὁ Βίος τοῦ Πατρι-

30. Γιὰ τὴ σχέση τῶν δύο χρονογράφων βλ. *K. Krumbacher*, ὁ. π., σ. 342 κ. ἐ. καὶ 352 κ. ἐ., *G. Moravcsik*, ὁ. π., σ. 277 κ. ἐ. καὶ *H. Hunger*, ὁ. π., σ. 349.

31. *Θεοφ.*, 479, 25 κ. ἐ. καὶ *Γεώργ. Μον.*, 772, 15 κ. ἐ.

32. Οἱ διαφορὲς στὸ περιεχόμενο τῶν δύο κειμένων στὸ τμῆμα τοῦτο ὀφείλονται στὴ σύντμηση ποὺ ὁ Γεώργιος Μοναχός κάνει στὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς ἀφήγησης, τὸ ὁποῖο ἀναφέραμε. Ὁ Θεοφάνης ἀφηγεῖται ὅτι ὁ Βαρδάνης ἐκάρη μοναχός στὸ βασιλικὸ χελάνδιο, ἀφοῦ ἀπέπλευσε ἀπὸ τὴ μονὴ Ἑρακλείου στὴν Κίο τῆς Βιθυνίας, πρῶτο καταφύγιο στὴ φυγὴ του, καὶ ἔφθασε στὸ νησί Πρῶτῃ στὸ μοναστήρι τὸ ὁποῖο εἶχε οἰκοδομήσει. Ἐκεῖ ἔμεινε περίπου τρεῖς μῆνες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 803 ὡς τὸ Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους. Τότε τὸν τύφλωσαν. Ὁ Γεώργιος Μοναχός ἀναφέρει ὅτι ἐκάρη μοναχός στὴ μονὴ τοῦ Ἑρακλείου *παραχρημα* καὶ μὲν ἔφθασε στὴν Πρῶτῃ τὸν τύφλωσαν.

33. Βλ. *Θεοφ.*, 479, 19, καὶ *κατελθὼν ἕως Χρυσουπόλεως*, *Γεώργ. Μον.* 772, 11, *ἀλλὰ βίᾳ κατελθὼν ἐν Χρυσοπόλει*.

34. *Γεώργ. Μον.*, 772, 20.

35. Ὁ. π., 772, 23 - 25.

36. Γιατὶ δὲν μπορούμε νὰ παραβλέψουμε τὸν ἐξῆς παράγοντα: ὁ μῦθος ἐνὸς γεγονότος μεταβάλλεται καὶ παίρνοντας διάφορες ἀποχρώσεις ἢ ἀλήθεια του μειώνεται περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπὸ τὴν στάση τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα εἶναι οἱ πρωταγωνιστές του.

άρχη Νικηφόρου³⁷. Ἡ στάση αὐτῇ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ γιὰ τὴν τύφλωση τοῦ Βαρδάνη ἀνταποκρίνεται στὸ γενικὸ πνεῦμα ποὺ διέπει τὸ κεφάλαιο τὸ ὁποῖο ἀφιερώνει στὴ βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Α'. Δὲν μπορεῖ κανεὶς ν' ἀμφισβητήσῃ μίαν ἐκδηλῆ τάση γιὰ κάλυψη τῶν πράξεων ἐκείνων, γιὰ τὶς ὁποῖες μὲ βιαιότητα τὸν κατηγορεῖ ὁ Θεοφάνης³⁸.

Οἱ ἀπόψεις ὅμως τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, φαίνεται, δὲ θεωρήθηκαν ἀξιόπιστες καὶ δὲν υἱοθετήθηκαν ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἱστορικοὺς καὶ χρονογράφους. Ἦδη στὴν ἴδια τῇ διασκευῇ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ³⁹ παρατηρεῖται ἡ πρώτη ἀμφισβήτηση γιὰ τὶς πράξεις τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Α'. Ὁ διασκευαστὴς μεταφέρει ἀπὸ τὴ μίᾶ αὐτούσιο τὸ χωρίο τῆς ἱστορίας τοῦ Βαρδάνη⁴⁰, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως οἱ πληροφορίες ποὺ παρεισφύρουν καὶ ἀφοροῦν στὶς ἀντιδημοτικὲς πράξεις τοῦ Νικηφόρου Α' φανερώουν ἐπιδράσεις ἀπὸ πηγὲς ποὺ ἀπηχοῦν ὁπόψεις τοῦ Θεοφάνη καὶ καθιστοῦν ἀναμφισβήτητη μίᾶ ἀντίφαση στὸ περιεχόμενο τοῦ κεφαλαίου τούτου.

Μὲ τὸ κείμενο τῆς διασκευῆς αὐτῆς τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ταυτίζονται, στὸ κεφάλαιο τοῦτο, οἱ δύο στενὰ μεταξὺ τους συνδεδεμένες χρονογραφίες τοῦ Θεοδοσίου Μελιτηνοῦ καὶ τοῦ Λέοντα Γραμματικοῦ⁴¹. Στὸ κείμενό τους ὅμως ἔχει καταργηθεῖ ἡ ἀντινομία ἐκείνη τοῦ κειμένου τῆς διασκευῆς τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, γιὰτὶ παραδίδουν τὴν ἀντίθετη ἀποψη γιὰ τὴν τύφλωση τοῦ Βαρδάνη.

37. Βλ. C. de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula*, Λιψία 1880, σ. 137 - 217. Στῇ σελίδα 153, 27 ὁ βιογράφος τοῦ πατριάρχη γράφει γιὰ τὸν δυνάστη αὐτοκράτορα: ... καὶ τῷ τότε κρατοῦντι δυνάστη βασιλεὶ τὰ περὶ τὴν ἀληθῆ πίστιν τελείῃ τυγχάνοντι λευκότερον ὑπεμήνηεν. Ὡς καὶ γὰρ ἦν ἀγχινοῦστατος εἰ καὶ τις ἄλλος.

38. Ὅπως π.χ. γιὰ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ του, τὴν συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στὴν αὐτοκράτειρα Εἰρήνη, τὸ φόνου τοῦ πρώην συνεργάτη του Τριφυλλίου.

39. Ὅπως ἐπὶ τὴν παραδίδει κυρίως τὸ χειρόγραφο Mosquensis Synodalis olim CCLI et 264 (hodie 406), τὸ ὁποῖο ἔλαβε βλαδικὰ ὑπόψη του ὁ Ed. Murali γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ (PG 110, 972, 6, 7, 8, 9).

40. Οἱ διαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ καὶ τῆς διασκευῆς του εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

(Στὰ παρακάτω παραδείγματα παρατίθεται πρῶτα ἡ γραφὴ τοῦ κειμένου τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ καὶ ἀκολουθεῖ ἡ γραφὴ τῆς διασκευῆς του).

α) Παραλείψεις: 722, 10 καὶ /772, 11 ἀλλὰ καὶ περιπολήσας ἡμέραν καὶ μὴ δεχθεὶς ὑπὸ τῆς πόλεως ὑπέστειπε πρὸς τὰ Μαλάγινα /772, 12 καὶ λογισάμενος.

β) Προσθήκες: 772, 8 Βαρδάνης: δὲ (7) /772, 10 διαδράσαι: δὲ (8) /772, 16 Ἡρακλείου: ἐν τῷ Καταβόλῳ (8).

γ) Διαφορετικὲς γραφές: 772, 10 παρητησάμενος: παρητήσατο (7) /772, 10 μὴ ἰσχύσας: μὴ δυναθεὶς (8) /772, 12 καὶ δῆ: εἴτα (8) /772/16 παραχρήμα: εὐθὺς (8) /772, 19 προκατασκευάσας: κατασκευάσας (9) /772, 22 τολμήμιτος: δράματος (9).

41. Γιὰ τὶς πηγὲς αὐτὲς βλ. K. Krumbacher, δ. π., σ. 362 καὶ 363 καὶ G. Moravcsik, δ. π., σ. 515 - 516.

Ἡ παραβολὴ τῶν ἀντίστοιχων χωρίων εἶναι χαρακτηριστικὴ:

Διασκ. Γεωργ. Μον., PG 110,
674(9)

Λέων Γραμμ., 202, 16-203,3
Θεοδ. Μελιτ., 139

...Λυκαόνες τινες ἄνδρες ἢ μᾶλλον
εἰπεῖν λυκάνθρωποι ἐκτυφλοῦσιν
αὐτὸν παρὰ γνώμην τοῦ βασι-
λέως διὸ καὶ λύπη πολλῇ συσχε-
θεις πάντας μεθ' ὅρκων ἐπληροφό-
ρει ἀναίτιον εἶναι αὐτὸν τοῦ τοιού-
του δράματος τεκμήριον δὲ ἐπὶ τοῖς
λεγομένοις....

...τυφλοῦται Λυκαόνων τινῶν
τοῦτο κατὰ γνώμην (ὕπὸ γνώμην
Θεοδ. Μελιτ.) τοῦ βασιλέως ποιη-
σάντων. Διὸ καὶ ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ
ὑποκρίσει, ὡς δῆθεν λύπη συσχε-
θεις, πάντας μεθ' ὅρκων ἐπληρο-
φόρει, ἀναίτιον αὐτὸν εἶναι τοῦ
τοιούτου δράματος⁴².

Παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἐπαναφορὰ στὴν πρώτη παραλλαγὴ ἐπιτυχάνεται
μὲ μία χρῆση ἀνάλογη μὲ ἐκείνην τὴν ὁποία ὁ Γεώργιος Μοναχὸς ἔκανε
στὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, γιὰ νὰ διατυπώσει τὴν
δική του ἀποψη. "Ἐφτασε γι' αὐτὸ ἡ ἀλλαγὴ μιᾶς πρόθεσης καὶ ἡ προσθήκη
τῆς φρά-
σης ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ ὑποκρίσει, ὡς δῆθεν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ κοινὴ
παράλειψη τοῦ χωρίου τεκμήριον δὲ ἐπὶ τοῖς λεγομένοις.

Οἱ δύο αὐτὲς χρονογραφίες, ὅπως εἶναι γνωστὸ ⁴³, γράφονται σὲ χρόνον
κατὰ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ εἶχε διαμορφωθεῖ ἡ δευτέρη παραλλαγὴ. Ἐντούτοις
δὲν ἀναφέρουν τὴν πρόρρηση. Ἡ παράλειψη αὐτῇ, ἀκούσια ἢ ἐκούσια, θὰ
μποροῦσε νὰ ἐρμηνευτεῖ μὲ τὴ στενὴ ἐξάρτηση τῶν ἔργων αὐτῶν ἀπὸ τὸ
κοινὸ τους πρότυπο. Ἔτσι ἡ παράλειψη τῆς πρόρρησης ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ
καθιστᾷ τὴ χρονογραφία τοῦ Λέοντα Γραμματικοῦ τὸ τελευταῖον χρονικὰ
χρονογραφικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο μᾶς διασώζει ἀμιγῆ τὴν πρώτη παραλλαγὴ.

Ὁ βασικὸς φορέας τῆς δευτέρας παραλλαγῆς, ὁ Ἰωσήφ Γενέσιος, πα-
ρουσιάζει μία ἐντελῶς ἀντίθετη ἀποψη στὰ δύο αὐτὰ σημεῖα τοῦ ἱστορικοῦ
γεγονότος. Γιὰ τὴν ἀνακύρuxη τοῦ Βαρδάνη ὑποστηρίζει ⁴⁴: βασιλείων ἄγαν
(ὁ Βαρδάνης) διὰ φροντίδος ἐν ἑαυτῷ εἶχεν ἐπίθεσιν ὥστε τῆς βασιλείας ἐπι-
λαβέσθαι καὶ πιὸ κάτω ⁴⁵ ἐπανιών σὺν τοῖς ὑπ' αὐτῷ στρατοπέδοις καὶ

42. Ἡ ταύτιση τῶν τριῶν κειμένων ἔχει ἐρμηνευτεῖ μὲ τὴ χρῆση κοινῶν προτύπων
κυρίως τοῦ γνωστοῦ ὡς Ἐπιτομὴ καὶ τῆς χρονογραφίας τοῦ Συμεὼν Μαρτίστρον βλ. K.
Krumbacher, δ. π., σ. 356, τῇ βασικῇ ἐργασία τοῦ C. de Boor, Römische Kaisergeschi-
chte in byzantinischer Fassung II Georgius Monachus, Cedrenus, Leo Grammati-
cus, BZ, 2 (1893) 1 - 21 καὶ κυρίως Ed. Patzig, Leo Grammaticus und seine Sippe
BZ 3 (1894), 470-497.

43. Βλ. K. Krumbacher καὶ Ed. Patzig, δ. π.

44. Γενέσ., 6, 5 - 6.

45. "Ο. π., 7, 38 - 40.

τισιν ἄλλοις ὁμόφροσι τῆς ἀλαζονείας αὐτοῦ κατὰ τοῦ τηνικαῦτα Νικηφόρου βασιλέως ματαιοφρόνως ἐν Βιθυνία στρατοπεδεύεται. Γιά τήν τύφλωση τοῦ Βαρδάνη γράφει ⁴⁶ ἐκ Λυκανονίας τινές εἴτε ἀπαυθαδιαζόμενοι, εἴτε βασιλείῳ συνευδοκῆσαι, εἴτε καί αὐτῷ τῷ βασιλεῖ Νικηφόρῳ ἀρέσαι βουλόμενοι τῷ Βαρδανίῳ αἰφνιδίως ἐπιτίθενται καί πηροῦσιν αὐτοῦ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀποφεύγοντας ἔτσι νὰ κατηγορήσει τὸν Νικηφόρο Α΄, ἐνῶ ὑπάρχει ἐκδηλῆ μία προκατάληψη ἐναντίον τῆς προσωπικότητος καί τῶν πράξεων τοῦ στρατηγοῦ, σύμφωνη ἐξ ἄλλου μὲ τὸ μεροληπτικὸ ὕφος τῆς ἐν γένει ἀφήγησής του. "Ἐπειτα σ' ἓνα ἔργο, ὅπως τοῦ Ἰωσήφ Γενεσίου, τὸ ὁποῖο συγγράφεται «αὐτοκρατορικῇ ἐπιταγῇ», ἡ ἀναφορὰ τῆς ὑποδειγματικῆς καί δίκαιας κατὰ συνέπεια τιμωρίας ἐνὸς «βασιλεῶντος» εἶναι πολιτικὴ ἀνάγκη καί σκοπιμότητα. "Ἐτσι μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ μεροληπτικὴ στάση τοῦ Γενεσίου ἀπέναντι στὸν Βαρδάνη.

Βασικὰ ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει τὸ συγγραφέα δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Βαρδάνης ἀλλὰ ἡ τιμωρία τῆς ἀλαζονείας του σύμφωνα μὲ τὴ θεία πρόρρηση. Ἡ ἱστορία τοῦ Βαρδάνη εἶναι ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν πρόρρηση.

Βρισκόμαστε ὅμως ὅπωςδὴποτε μπροστὰ σὲ μία δεύτερη παραλλαγή, τῆς ὁποίας ἡ βασικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴν πρώτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω σημεῖα στὸ περιεχόμενο τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος ⁴⁷, εἶναι, ὅπως εἶδαμε πρὶν πάνω, αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ πρόρρηση καί ὁ ρόλος τῆς στὴ ζωὴ, τῇ βασιλείᾳ καί τὸ θάνατο τοῦ Λέοντα τοῦ Ἀρμενίου καί τῶν συντρόφων του.

Τῇ λειτουργικότητῃ ποὺ ἔχει ὁ θρύλος στὸ κεφάλαιο αὐτὸ τῆς ἱστορίας διατηρεῖ στὸ ἔργο του ἓνας ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους χρονογράφους, ὁ Ἰωάννης Σκυλίτσης. Ἀφηγούμενος τὸ ἱστορικὸ γεγονὸς καί τὸ θρύλο τῆς πρόρρησις στὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Α΄ Ραγγαβὲ παραδίδει τὴν ἴδια παραλλαγὴ μὲ τὸν Ἰωσήφ Γενέσιο, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴν ὡς τώρα ἔρευνα ἀπο-

46. "Ο. π., 8, 46 - 50.

47. Οἱ δύο παραλλαγές βέβαια παρουσιάζουν καί ἄλλες ἐπὶ μέρους διαφορές. "Ἐτσι π.χ. στὴν πρώτη παραλλαγὴ δὲ γίνεται κανεὶς λόγος γιὰ τὴν κίνηση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν καί ἡ ὑπαναχώρηση τοῦ στρατηγοῦ ἀποδίδεται στὴν θεοσέβειά του· φοβηθεὶς δὲ τὸν θεόν καί λογισάμενος, μήποτε δι' αὐτὸν σφαγὴ γένηται χριστιανῶν... γράφει ὁ Θεοφάνης (479, 20/21). Στὴν ἴδια παραλλαγὴ ἐπίσης, ὅπως ἀναφέραμε πρὶν πάνω, δὲ γίνεται καμία νύξη γιὰ τὴ σχέση τοῦ Βαρδάνη μὲ τοὺς Λέοντα, Μιχαὴλ καί Θωμᾶ. Μιὰ ἄλλη διαφορὰ εἶναι ἡ ἐξῆς: Μόνον ὁ Θεοφάνης ἀναφέρει (479, 21 - 25) ὅτι ὁ Βαρδάνης πῆρε λόγον ἐνυπόγραφον ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Νικηφόρο Α΄, στὸν ὁποῖο εἶχαν προσυπογράψει ὁ πατριάρχης Ταράσιος καί οἱ ἄλλοι πατρίκιοι γιὰ τὴν ἀσφάλειά του, ἐνῶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς δεύτερης παραλλαγῆς ἀναφέρουν τὸ σταυρὸ τὸν ὁποῖο φοροῦσε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας. Γιὰ τὸν ἐνυπόγραφον λόγον βλ. καί Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches 1 Teil (Reg. von 565 - 1025), 362 σ. 45.

τελεῖ μαζί με τὴ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη τὴ βασικὴ ἄμεση πηγὴ τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση γιὰ τὴν περίοδο τῶν ἐτῶν 811 - 984 ⁴⁸.

Ὅρισμένες ὁμως πρόσθετες πληροφορίες ποὺ παρέχει τὸ κείμενο τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχτοῦμε με ἐπιφυλάξεις, γιὰ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ τουλάχιστον, τὴν ἄμεση σχέση τῶν δύο ἔργων.

Οἱ ἀποκλειστικὲς αὐτὲς πληροφορίες εἶναι οἱ ἐξῆς με τὴ σειρά τοῦ κειμένου:

1) Ὁ Βαρδάνης προκειμένου νὰ ἐπισκεφεῖ τὸ μοναχὸ τοῦ Φιλομηλίου προφασίστηκε κυνήγι ⁴⁹, στὸ ὁποῖο τὸν ἀκολούθησε—ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς δορυφόρους του—«πολὺ πλῆθος», τὸ ὁποῖο ἄφησε νὰ τὸν περιμένει κάπου, ὅταν αὐτὸς με τὴ συνοδεία τοῦ Λέοντα, τοῦ Μιχαήλ καὶ τοῦ Θωμᾶ ἐπισκέφτηκε τὴν καλύβα τοῦ μοναχοῦ.

2) Ὁ Λέων ὁ Ἀρμένιος ὑπηρετοῦσε κάτω ἀπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ Βαρδάνη διὰ τὸ πολλοῖς ἐμπρῆναι πολιτικοῖς προτερήμασι καὶ ἦταν ὁ κατάρχων τῶν ἱπποκόμων του ⁵⁰.

3) Τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ μοναχὸς, προβάλλοντας ἀπὸ τὸ παραθυράκι τῆς καλύβας του, προέλεγε τὴν τύχη τῶν συντρόφων τοῦ Βαρδάνη, ὁ Μιχαήλ Τραυλὸς κρατοῦσε τὸ χαλινάρι τοῦ ἀλόγου τοῦ στρατηγοῦ, ὁ Θωμᾶς τὸ δεξιὸ μέρος τῆς ἐφесτρίδας καὶ ὁ Λέων ἀναβάσταζε τὸ στρατηγὸ νὰ ἱππεύσει ⁵¹.

4) Στὸ σκέλος τῆς πρόρρησης, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ στὴν τύχη τῶν συντρόφων τοῦ Βαρδάνη, ἡ διάκριση τοῦ καθενὸς γίνεται ἀνάλογα με τὴ θέση ποὺ εἶχε γύρω ἀπὸ τὸ ἄλογο τοῦ στρατηγοῦ ⁵².

Οἱ πρόσθετες αὐτὲς πληροφορίες, συνδυασμένες με τὴν ἔλλειψη ὑφολογικῶν ὁμοιοτήτων στὸ κείμενο τῶν δύο ἔργων, μᾶς ὀδηγοῦν ἀρχικὰ στὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἰωσήφ Γενέσιος, γιὰ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τουλάχιστον, δὲν εἶναι ἡ ἀποκλειστικὴ πηγὴ τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση. Τὴν προέλευση τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν θὰ μπορούσαμε νὰ ἐρμηνεύσουμε με τὶς ἀκόλουθες ὑποθέσεις, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὶς λιγότερο πιθανές:

1) Ὅτι οἱ πληροφορίες αὐτὲς εἶναι κατασκευὴ τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀποκλειστικότητα τῆς παροχῆς τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση.

48. Βλ. K. Krumbacher, δ. π., σ. 366 - 367 G. Moravcsik, δ. π., σ. 336 Jo. Thurn, δ. π., εἰσαγωγή καὶ H. Hunger, δ. π., σ. 391.

49. Σκυλ. 9, 5 - 14.

50. Σκυλ., 9, 7/8.

51. Ὁ. π., 9, 20 - 22.

52. Βλ. δ. π., 10, 30 - 35, οἱ δὲ τρεῖς ἄνδρες οἱ κομίσαντές σοι τὸν ἵππον, ὃ τε μετewρίσας σε ἐποχεῖσθαι μέλλοντα πῶτος, καὶ ὁ τὸν χαλινὸν δὲ κατέχων δεύτερος ἐπιλήφεται τῆς βασιλείας, καὶ ὁ τρίτος ὁ τὴν τοῦ δεξιοῦ σου ποδὸς βάσιν κατέχων ἐπιτεύξεται μὲν ἀναρρήσεως, οὐ μὴν γε καὶ βασιλείας, ἀλλ' οἰκτίστῳ θανάτῳ καταστρέφει τὸ ζῆν.

2) "Οτι χρησιμοποίησε άγνωστο πρότυπο, γραπτό έργο ή προφορική παράδοση που ό 'Ιωσήφ Γενέσιος άγνοεϊ ή δέν χρησιμοποιεϊ.

3) "Οτι ό 'Ιωάννης Σκυλίτσης άντλεϊ με τό δικό του τρόπο άπό κοινό με τόν 'Ιωσήφ Γενέσιο πρότυπο, χωρίς νά άποκλείσουμε τό ένδεχόμενο ότι και στις τρεις δυνατές περιπτώσεις έχει ύπόψη του και για τό κεφάλαιο αυτό τό ιστορικό έργο του 'Ιωσήφ Γενεσίου.

Σκόπιμο όμως θα ήταν νά παρατηρήσουμε ότι σε καθένα άπό τά άναφερόμενα έργα είναι διάφορη ή στάση άπέναντι στο γεγονός. 'Ο 'Ιωάννης Σκυλίτσης δέν έχει την μεροληπτικότητα του 'Ιωσήφ Γενεσίου. Έκθέτει τά γεγονότα χωρίς νά άφήνει νά διαφαίνεται ή άποψη του γι' αυτά. Και όσες φορές διαφαίνεται, δίνει περισσότερο την έντύπωση μιās προσπάθειας έρμηνείας καταστάσεων και προσώπων παρά ισχυρισμού.

'Ο 'Ιωάννης Σκυλίτσης είναι ή τελευταία πηγή που παραδίδει άμιγή τη δεύτερη παραλλαγή.

"Ως αυτήν ύπάρχει, θα λέγαμε, μία παράλληλη, άνεξάρτητη πορεία των δύο παραλλαγών, με μία εξαίρεση, τόν άνώνυμο συγγραφέα των τεσσάρων πρώτων βιβλίων της Συνέχειας του Θεοφάνη.

"Όπως είναι γνωστό, ό άνώνυμος αυτός συγγραφέας είναι σύγχρονος με τόν 'Ιωσήφ Γενέσιο, προέρχεται άπό τόν ίδιο πνευματικό κύκλο του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου και, σύμφωνα με τις γνώμες των έρευνητών, πρέπει νά άντλεϊ άμεσα άπό τόν 'Ιωσήφ Γενέσιο ή νά έχει κοινές πηγές με αυτόν και, όπως εκείνος, στηρίζεται πολλές φορές σε προφορικές μαρτυρίες και στη λαϊκή παράδοση ⁵³.

"Όσον άφορά στην ιστορία του Βαρδάνη μπορούμε νά συμπεράνουμε άνεπιφύλακτα ότι οι δύο πηγές δέν έχουν σχέση άμεση. Στα χωρία εκείνα στα όποια περιέχεται ό θρύλος της πρόρρησης και ή σχέση του Βαρδάνη με τούς τρεις συνεργάτες του, πριν και μετά την αναγόρευσή του, οι πληροφορίες παρέχονται άπό τις δύο πηγές με τέτοιον τρόπο που νά είναι φανερή ή διαφορετική χρήση κοινού προτύπου ή διαφορετικής παραλλαγής του.

Οι δύο συγγραφείς άναφέρουν π.χ. ότι ό Νικηφόρος Α' άντάμειψε τόν Λέοντα 'Αρμένιο και τόν Μιχαήλ Τραυλό, όταν αυτοί, έγκαταλείποντας τόν Βαρδάνη, προσεχώρησαν στις τάξεις του αυτοκρατορικού στρατού, δίνοντάς τους άξιώματα. 'Ο άνώνυμος συγγραφέας της Συνέχειας του Θεοφάνη όμως προσθέτει ότι τούς χάρισε και σπίτια, τά όποια κατονομάζει ⁵⁴. Οι είδήσεις

53. Βλ. K. Krumbacher, δ. π., σ. 347 - 349 και κυρίως Ferd. Hirsch, Byzantinischen Studien, Λιψία, 1876, σελ. 184 κ. έ.

54. Βλ. Γενέσ., 8, 51 - 55, όπου και δέ τά της στάσεως παρά του Βαρδανίου έπεφυσίωτο, Λέων ό έξ 'Αρμενίων και 'Ασσυρίων τῷ βασιλεϊ προσεργήν, είτα και Μιχαήλ

ἐπίσης γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Βαρδάνη στὸ μοναστήρι, μετὰ τὴν τύφλωσή του, παρέχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη ⁵⁵.

Γιὰ τὸ ἱστορικὸ γεγονός δίνει μία ἀντίθετη σχεδὸν ἄποψη καὶ στὰ δύο σημεία, δηλ. τὸν τρόπο τῆς ἀναγόρευσης καὶ τῆς τύφλωσης τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη. Ἔτσι ἀφηγεῖται ὅτι ὁ στρατηγὸς τὴν βασιλείαν ἐκάστοτε ὄνειροπολῶν ⁵⁶ ἀναγορεύθηκε βασιλιάς, ἐπειδὴ κυρίως ὁ στρατὸς συμπαθοῦσε τὸν νικητὴ τῶν Ἀγαρηνῶν, ὁ ὁποῖος γενομένης πολλῆς λαφυραγωγίας δικαίᾳ προνοίᾳ πεποίηκε τὴν διανομὴν κατὰλληλα τοῖς ἀγωνιζομένοις ἐν πολέμῳ ἄλλ' οὐ κατὰ πρόσωπον τὰ ἄθλα προθεῖς καὶ μισοῦσε τὸν Νικηφόρο Α' τῷ βάρει πιεζόμενον τῶν δημοσίων τελῶν. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, συνεχίζει ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη, ἔδοξε καὶ βασιλείας τούτοις ἄξιος μεταλαχεῖν ὅθεν ἀναρρηθῆις δημοσίᾳ φωνῇ βασιλεὺς... ⁵⁷.

Γιὰ τὴν τύφλωση τοῦ Βαρδάνη εἶναι κατηγορηματικὸς, ὅταν γράφει ὅτι τυφλώθηκε γνώσει καὶ εἰδήσει τοῦ βασιλέως ⁵⁸. Ἐξαίρει μάλιστα στὴ συνέχεια τὴν ἀνεξικακίᾳ τοῦ Βαρδάνη ἀπέναντι σ' αὐτούς, οἱ ὁποῖοι τὸν τύφλωσαν, καὶ τὴν εὐσέβεια πού ἐπέδειξαν ὡς μοναχοὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος καὶ ἡ οἰκογένειά του.

Μὲ βάσει τὰ στοιχεῖα αὐτά, τίς περισσότερες δηλαδὴ πληροφορίες τοῦ ἀνωνύμου συγγραφέα τῆς Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη καὶ τὸ ἐντελῶς διάφορο πνεῦμα του ἀπέναντι στὸ γεγονός τοῦτο, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν ἄλλο κλάδο τῆς δευτέρας παραλλαγῆς ἢ γιὰ μία τρίτη παραλλαγή;

Νομίζω πὼς οὔτε τὸ πρῶτο συμβαίνει οὔτε τὸ δεῦτερο. Ἄν ἀποσυνθέσουμε τὴν ἱστορία αὐτὴ στὸ κείμενο τῆς Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη, βρίσκομε τὸν πυρήνα τῆς παράδοσης τοῦ Θεοφάνη, δηλ. τὴν πρώτη παραλλαγή ἐμπλουτισμένη μὲ νέες πληροφορίες, σύμφωνα πάντα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς. Μὲ μία διαφορὰ μόνο. Ἀπὸ τὸν Θεοφάνη τονίζεται ἡ ἀνηθικότητα τοῦ Νικηφόρου Α' ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο τῆς Συνέχειας ἡ ἀρετὴ τοῦ Βαρδάνη. Ἐκεῖ ὁ Βαρδάνης εἶναι ὁ δευτεραγωνιστής, ἐδῶ ὁ πρωταγωνιστής. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς Συνέχειας μοιάζει νὰ παρασύρεται ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ στρατηγοῦ καὶ τὴν προσωπικότητά του καὶ ξεχνᾷ πὼς εἶναι μία πα-

ὁ ἐξ Ἀμορίου, ὃν ὁ μὲν τὴν τῶν φοιδεράτων, ὁ δὲ τὴν κόμητος κόρης ἀρχὴν ἐγχειρίζεται καὶ Συν. Θεοφ., 9, 9 - 12, ἄρτι μὲν γὰρ Λέων ἄρτι δὲ καὶ Μιχαὴλ ἀπορρύντες πρὸς βασιλέα, ἄθλον ὁ μὲν τὴν φοιδεράτων καὶ βασιλικὸν οἶκον τοῦ Ζήνωνος καὶ τὸν Δαγισθέα, ὁ δὲ τὴν τῆς κόρης κόμητος ἀρχὴν καὶ τὸν τοῦ Καριανοῦ οἶκον ἀπενεγκάμενοι.

55. Συν. Θεοφ., 10, 8 - 19 Βλ. καὶ Ferd. Hirsch, ὁ. π., σ. 189.

56. Συν. Θεοφ., σ. 18/19. Ὅπως δὴποτε ἡπιότερη ἐκφραση.

57. Ὁ. π., 8, 20 - 9, 5.

58. Ὁ. π., 10, 5/6.

ρέκβαση μόνο, μία άφορμή για την πρόρρηση, ή οποία έχει άμεση σχέση με την ύλη του πρώτου κεφαλαίου της ιστορίας του.

Έτσι την ίδια εποχή ήδη με τον Ίωσήφ Γενέσιο έγκαινιάζεται στο έργο του άνώνυμο συγγραφέα της Συνέχειας του Θεοφάνη ή άπώλεια του άμιγοϋς χαρακτήρα της δεύτερης παραλλαγής, καθώς αυτός παρενείρει στην πρώτη παραλλαγή το θρύλο της πρόρρησης.

Το σταυροδρόμι όμως της συνάντησης των δύο βασικων παραλλαγων, είναι κυρίως ή χρονογραφία του Γεωργίου Κεδρηνοϋ. Ο χρονογράφος αυτός, έχοντας στη διάθεσή του ένα σημαντικό άριθμό πηγων, συνθέτει την ιστορία του Βαρδάνη με τη συρραφή πληροφοριων, οι όποιες προέρχονται και από τις δύο παραλλαγές.

Έτσι για το ιστορικό γεγονός παραδίδει την πρώτη παραλλαγή. Το κείμενό του στο οικείο χωρίο από το σημείο της αναγόρευσης του Βαρδάνη και εξής ταυτίζεται με εκείνο του Λέοντα Γραμματικού⁵⁹. Για την αίτία της αναγόρευσης του Βαρδάνη οι πληροφορίες του προέρχονται από τον άνώνυμο της Συνέχειας του Θεοφάνη, πιθανότατα με άμεση χρήση⁶⁰.

Η δεύτερη παραλλαγή εκπροσωπείται στο κείμενο του Γεωργίου Κεδρηνοϋ με το θρύλο της πρόρρησης και τις σχετικές ειδήσεις με τη στάση των τριων συντρόφων του Βαρδάνη ύστερα από την έκδήλωση της επανάστασης, έτσι όπως παραδίδονται από το κείμενο του βασικού φορέα της δεύτερης παραλλαγής, δηλ. το ιστορικό έργο του Ίωσήφ Γενεσίου.

Η άμεση σχέση των δύο πηγων, από όσο γνωρίζουμε, δέν έχει επισημανθεί από την ως τις ήμέρες μας έρευνα. Για το χωρίο αυτό τουλάχιστον οι αποκλειστικές ομοιότητες δομής, περιεχομένου και ύφους στα δύο κείμενα την καθιστούν άναμφισβήτητη⁶¹.

Παρόμοια παραλλαγή παραδίδει, το δωδέκατο αιώνα, με την έμμετρη χρονογραφία του ό Κων/νος Μανασσής, και τον επόμενο αιώνα ό Θεόδωρος Σκουταριώτης, ό όποιος μάλιστα έξαντλεί το κεφάλαιο της βασιλείας του Νικηφόρου Α΄ με την αφήγηση της ιστορίας του Βαρδάνη.

Η διάταξη της ύλης είναι ή ίδια στα δύο αντίστοιχα χωρία και οι πλη-

59. Κεδρην., Β', 32, 24 - 33, και 33, 6 - 17, Λέων Γραμμ., 202, 16 - 203, 3. Για τη σχέση του Γεωργίου Κεδρηνοϋ και του Λέοντα Γραμματικού βλ. Κ. Krumbacher, δ. π., σ. 368 - 369, G. Moravcsik, δ. π., σ. 368 - 369, C. d. Boor., δ. π., σ. 273 - 274, H. Hunger, δ. π., σ. 355 και ειδικά Ed. Patsig, δ. π., σ. 472 και 497.

60. Κεδρην., Β', 32, 21 - 24. Συν. Θεοφ., 8, 17 - 18. Για τη σχέση του Γεωργίου Κεδρηνοϋ και της Συνέχειας του Θεοφάνη βλ. Κ. Krumbacher και G. Moravcsik δ. π.

61. Ο Γεώργιος Κεδρηνός μεταφέρει από το κείμενο του Ίωσήφ Γενεσίου δάνεια μεμονωμένα ή έκτεταμένα, αυτούσια ή άλλαγμένα, όπως φαίνεται από την παραβολή που ακολουθεί:

Γενέσ., 6,5-6

διὰ φροντίδος ἐν ἑαυτῷ εἶχεν ἐπίθεσιν
ὥστε τῆς βασιλείας ἐπιλαμβάνεσθαι
6,6-7

μοναχῷ τῶν ἐπειλημμένων προγνώσεως
6,7-8

τὴν διατριβὴν ποιουμένῳ πρὸς τινα
χῶρον τοῦ Φιλομηλίου
6,8-9

συνίστορα... κεκτημένους τὸν Λέοντα
7,18-19

τὴν ὀφθαλμῶν πῆρῳσιν
7,21-22

προσκομισαμένων δὲ τῶν ἐξυπηρετου-
μένων ἵππους αὐτῷ
7,23

ὑπονοστεῖν παραινεῖ
7,24

ὡς προσδοκῶντι τῶν καταθυμίων αὐτῷ τι
οἰωνισθῆναι
7,25-26

μηδὲν σοι... πεφροντισμένον ἔστω
7,27-28

τῶν γὰρ σῶν, ὡς ἔφθην εἰπὼν σοι, ὁμ-
μάτων καὶ τῆς ὑπάρξεως ὑποστήσῃ τὴν
ἀλλοτρίῳσιν
7,29-30

τούτων ὁ πρῶτος καὶ ὁ μετ' αὐτὸν δια-
δηματοφορήσει
7,32-36

τὰ τοῦ λογισμοῦ αὐτοῦ τῷ τε Λέοντι
καὶ Μιχαὴλ καὶ Θωμᾷ, τοῖς ὑπὸ χεῖρα
τούτῳ μετὰ καὶ τινος ἐπὶ τοῦ μοναχοῦ
ὑβριστικῆς προσοχῆσεως παρεδήλου
φάσκων τοιαύδε· «σὺ μὲν ὦ Λέων βασιλεύ-
σας καὶ Θωμᾷ ἀναρρηθεὶς παρὰ Μιχαὴλ
φονευθήσεσθε, αὐτοῦ γε διαφυλαχθησο-
μένου ἐν τῇ βασιλείᾳ πάντως ἀπῆμονος.
8,52-55

Λέων ὁ ἐξ Ἀρμενίων καὶ Ἀσσυρίων
τῷ βασιλεῖ προσερχύη, εἶτα καὶ ὁ
Μιχαὴλ ὁ ἐξ Ἀμορίου, ὃν ὁ μὲν τὴν
τῶν φουδεράτων, ὁ δὲ τὴν κόμητος
κόρης ἀρχὴν ἐγχειρίζεται· Θωμᾶς δὲ
καὶ μέχρι κινδύνων τῷ ἰδίῳ δεσπότη
ἀφοσιοῖ τὰ τῆς πίστεως.

Κεδρην., 32,1-2

ἐν ἑαυτῷ ἐφρόντιζε τῆς βασιλείας
ἐπιλαβέσθαι
32,3

μοναχῷ τινι τῶν προγνώσεως ἡξιωμέ-
νων

32,2-3

τὴν διατριβὴν δὲ ἐν τῷ Φιλομηλίῳ ποι-
ούμενος
32,4

συνίστορα ἔχων τὸν Λέοντα
32,6

τῶν ὀφθαλμῶν τὴν πῆρῳσιν
32,7-8

ὡς δὲ τοὺς ἵππους αὐτῷ προσεκόμισαν
οἱ τούτῳ ἐξυπηρετούμενοι
32,9

ὑπονοστεῖν προσφωνεῖ
32,10

Ὁ δὲ προσδοκῆσας τι τῶν αὐτῷ κατα-
θυμίων μέλλειν εἰπεῖν
32,11

μηδὲν σοι πεφροντισμένον ἔστω
32,13-14

τῶν σῶν ὁμμάτων, ὡς ἔφην, καὶ τῆς
ὑπάρξεως ὑποστήσῃ τὴν ἀλλοτρίῳσιν
32,15

τούτων ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος
διαδηματοφορήσουσι
32,17-21

τὰ τοῦ λογισμοῦ αὐτῷ τε τῷ Λέοντι
καὶ Μιχαὴλ καὶ Θωμᾷ, παρεδήλου,
φάσκων τοιαύδε «σὺ μὲν, ὦ Λέων,
βασιλεύσας, καὶ ὁ Θωμᾶς ἀναρρηθεὶς,
παρὰ Μιχαὴλ φονευθήσεσθε (οὗτω γὰρ ὁ
μοναχὸς ἐξείπε μοι) μόνον τοῦ Μιχαὴλ
διαφυλαχθησομένου ἐν τῇ βασιλείᾳ»
32,2-6

Λέων καὶ Μιχαὴλ τῷ βασιλεῖ προσερ-
χύησαν, ὃν ὁ μὲν τῆς τῶν φουδεράτων
ὁ δὲ τῆς τοῦ κόμητος κόρης τὴν
ἀρχὴν ἐγχειρίζονται, Θωμᾶς δὲ μέχρι
κινδύνων τῷ ἰδίῳ δεσπότη ἀφοσιοῖ τὰ
τῆς πίστεως.

ροφορίες, έτσι όπως παρέχονται ⁶² από τις δύο πηγές, μάς οδηγούν στην πιθανή υπόθεση της χρήσης ενός κοινού προτύπου ⁶³.

Ένα σύντομο διάγραμμα της ίδιας παραλλαγής περιλαμβάνει ο Μιχαήλ Γλυκᾶς στη χρονογραφία του στο κεφάλαιο της βασιλείας του Νικηφόρου Α', ἀντλώντας ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἔμμετρη χρονογραφία τοῦ συγχρόνου του Κων/νου Μανασσῆ, ὅπως εἶναι φανερό ἀπὸ ὁμοιότητες δομῆς, περιεχομένου καὶ ἰδιαίτερα ὕφους σὲ ὅλο τὸ κεφάλαιο τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Α' ⁶⁴. Τὸ ἴδιο γεγονός ἐπίσης διαγραμματικὰ ἐπαναλαμβάνει ⁶⁵ στὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ Α' Ραγγαβέ, χρησιμοποιώντας αὐτὴ τὴ φορὰ ὡς πηγὴ τοῦ τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση, δηλ. τῆς δευτέρας παραλλαγῆς. Τὴν ἄμεση χρῆσιν τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση καθιστᾷ βέβαιη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες τοῦ κειμένου, ἡ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Μιχαήλ Γλυκᾶ γιὰ τὴν πηγὴ τοῦ ⁶⁶.

Τὶς πληροφορίες αὐτές, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ φορεῖς καὶ τῶν δύο παραλλαγῶν, ὁ Μιχαήλ Γλυκᾶς δὲν καταβάλλει καμία προσπάθεια νὰ τὶς συνθέσει, ἀλλὰ τὶς παραθέτει παράλληλα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχει μία ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ δύο ἀποσπάσματα ⁶⁷. Γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἀνακήρυξης τοῦ Βαρδάνη παραδίδει, χωρὶς κανένα σχόλιο, καὶ τὶς δύο ἀπόψεις, ὅταν τὴν πρώτη φορὰ γράφει τότε καὶ Βαρδάνην τὸν στρατηγὸν τὸ τῆς βασιλείας κράτος ἐκβιάζουσιν ἀναδήσασθαι καὶ τῇ δευτέρῃ, ἀναφέροντας τὸ τέλος τοῦ Βαρδάνη, ἐκτυφλοῦται τυραννίδος ἐφιέμενος.

Ἀπὸ τοὺς χρονογράφους, τοὺς ὁποῖους ἀναφέραμε, ξεχωρίζει ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς ποὺ δείχνει—καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ἔργου του—μία ἱκανότητα

62. Ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης παραδίδει τὶς ἐξῆς πρόσθετες πληροφορίες ἐναντι τοῦ Κων/νου Μανασσῆ 1) τὴν ἀφήγησιν γιὰ τὴν τύφλωσιν τοῦ Βαρδάνη, τὴν ὁποία παραλείπει ὁ Κων/νος Μανασσῆς ἴσως ποιητικῇ ἀδείᾳ καὶ 2) τὴ λεπτομέρεια ὅτι ὁ διορατικὸς μοναχὸς προέβλεψε τὸ φόνον τοῦ Θωμᾶ ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Τραυλό.

63. Οἱ ἐρευνητὲς ἔχουν ἐπισημάνει τὴ χρῆσιν κοινῆς ἀγνωστῆς πηγῆς ἀπὸ τοὺς χρονογράφους αὐτοὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄμεση σχέση τους. (βλ. *Krumbacher*, ὁ. π., σ. 388 - 389,6 καὶ *G. Moravcsik*, ὁ. π., σ. 327)

64. Ἐτσι π.χ. ὁ Μιχαήλ Γλυκᾶς, ὅπως καὶ τὸ πρότυπό του, δὲν ἀναφέρει τὴν πραγματοποίηση τῆς πρόρρησης.

65. Ἡ ἐπανάληψιν τοῦ γεγονότος ἀποτελεῖ μὲ κάποιον τρόπο συμπλήρωση τοῦ πρώτου χωρίου, γιὰτὶ δίνει, ἔστω καὶ ἐπιγραμματικὰ, τὸ περιεχόμενο τῆς προφητείας καὶ τὴν πραγματοποίησίν της ποὺ δὲν ἀναφέρει τὴν πρώτη φορὰ.

66. *Γλυκ.*, 531, 21, τοῦτον μέντοι τὸν Μιχαήλ ἀρχὴν ὁ Σκυλίτσης τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ ποιεῖται συντάγματος.

67. Θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀναφέρω ὅτι ἡ ἀναζήτησιν ἐρμηνείας τῆς ἀντίφασης αὐτῆς ἀπέτελεσε ἀφορμὴ γιὰ τὴν παρούσα ἐργασία. Τὰ ποικίλα φιλολογικὰ προβλήματα (πηγές, χειρόγραφη παράδοση κτλ.) τῆς χρονογραφίας τοῦ Μιχαήλ Γλυκᾶ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μακροχρόνιας ἐρευνας, ἡ ὁποία σύντομα πρόκειται νὰ ἰδῇ τὸ φῶς τῆς δημοσιότη-
της.

νὰ ἀξιολογεῖ καὶ νὰ συνθέτει τὸ ὕλικό του καὶ νὰ κρατᾷ μία ἐφεκτικὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν του.

Ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς εἶναι ὁ μόνος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Γλυκᾶ, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει δύο φορές τὴν ἱστορία τοῦ Βαρδάνη.

Ὁ τρόπος ὅμως τῆς χρήσης τῶν πηγῶν, ἡ ἀξιολόγηση τῶν δανείων καὶ ἡ μέθοδος τῆς σύνθεσης εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀνώτερα στὸν Ἰωάννη Ζωναρᾶ, καί, καθὼς δὲν μαρτυρεῖ τίς πηγές του, εἶναι πολὺ δύσκολη ἡ ἀκριβὴς ἐντόπιση τους⁶⁸.

Ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς ξεχωρίζει ἀρχικὰ τὸ ἱστορικὸ γεγονός ἀπὸ τὸ θρύλο. Τὸ ἱστορικὸ γεγονός ἀναφέρει στὸ κεφάλαιο τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Α' ⁶⁹ καὶ τὸ θρύλο στὸ κεφάλαιο τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντα Ἀρμενίου ⁷⁰. Ἔτσι διατηρεῖ τὴ σκοπιμότητα τοῦ κάθε μέρους τῆς ἱστορίας τοῦ Βαρδάνη.

Γιὰ τὸ ἱστορικὸ γεγονός κρατᾷ μία ἐφεκτικὴ στάση. "Ὅσον ἀφορᾷ π.χ. τὴν ἀναγόρευση τοῦ Βαρδάνη γράφει ἀναγορευθέντα εἰς βασιλέα παρὰ τῶν ἐφῶν ταγμάτων εἴτε θέλοντα εἴτε ἄκοντα, ἔχοντας ὑπόψῃ του καὶ τίς δύο ἀπόψεις, ὅπως ὁ ἴδιος παρατηρεῖ ⁷¹. Ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς ὑπαναχώρησης τοῦ Βαρδάνη ὡς τὴν τύφλωσή του ἀκολουθεῖ τὴν πρώτη παραλλαγή ⁷², πιθανότατα γιατί αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ διαδεδομένη. Καὶ μιὰ τελευταία παρατήρηση. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη ἀναφέρεται στὴν ἀνώνυμη χρονογραφία, τῆς ὁποίας ὁ ἄγνωστος συγγραφέας φέρει σήμερα τὸ συμβατικὸ ὄνομα Ψευδοσυμεῶν ⁷³. Τὴ χρονογραφία αὐτὴ διασώζει τὸ παρισινὸ χειρόγραφο 1712 καί, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔχει ἐκδοθεῖ μόνον τὸ τμήμα της ἀπὸ τὴν ἄνοδο στὸ θρόνο τοῦ Λέοντα Ε' ὡς τὸν Ρωμανὸ Β' (813-963) ⁷⁴. Ἡ παράδοση ποὺ διασώζει ὁ Ψευδοσυμεῶν γιὰ τὸ γεγονός αὐτό ⁷⁵, στὸ κεφάλαιο τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Α', τὸν κατατάσσει στοὺς φορεῖς τῆς Α' ἀμιγοῦς παραλλαγῆς. Ἀ-

68. Ἄν καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητη, γενικὰ στὸ κεφάλαιο τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Α', ἡ ὁμοιότητα τῶν πληροφοριῶν στὰ κείμενα τοῦ Ζωναρᾶ καὶ Κεδρηνοῦ.

69. Ζωναρ., Γ', 303, 15 - 304, 6.

70. Ὁ. π., 320, 1 - 321, 4.

71. Ὁ. π., 303, 18, λέγεται γὰρ ἀμφοτέρω.

72. Ἔτσι ὅπως οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πρώτης παραλλαγῆς καὶ ὁ Ἰω. Ζωναρᾶς παρουσιάζει ὡς ἀφορμὴ τῆς ὑποχώρησης τοῦ Βαρδάνη τὴ θεοσέβειά του. Γιὰ τὴν τύφλωσιν τοῦ στρατηγοῦ κατηγορηματικὰ ὑποστηρίζει ὅτι πραγματοποιήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν διαταγὴ τοῦ Νικηφόρου Α', γιὰ τὸν ὁποῖο γράφει, ὅπως καὶ ὁ Θεοφάνης καὶ ὅσοι ἀκολουθοῦν τὴν παράδοσή του, καὶ λυπεῖσθαι ἐσχηματίζετο καὶ ἐξώμνυτο ἀμέθεκτος εἶναι τοῦ τοιοῦτου τολήματος (Γ', 304, 4 - 6).

73. Βλ. πρόχειρα Κ. Krumbacher, ὁ. π., σ. 358 - 361 καὶ G. Moravcsik, ὁ. π., σ. 500 - 501.

74. I. Bekker, Theophanes Continuatus, Joannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, Βόννη 1838, σ. 603-780.

75. Στὸ φύλλο 228^r τοῦ χφ 1712.

μεση πηγή τοῦ ἄγνωστου συγγραφέα εἶναι στο σημεῖο αὐτό πιθανότατα ὁ Θεοφάνης. Παρακάτω ὅμως, στο σημεῖο ὅπου ἀρχίζει τήν ἀφήγηση γιά τήν αἰτία τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Λέοντα Ε', κάνει νύξη στο γεγονός αὐτό καί κυρίως στήν πρόρρηση, μέ τέτοιον τρόπο σάν νά ἔχει ἤδη ἐκτεθεῖ καί προϋποτίθεται γνωστή⁷⁶, παρόμοια μέ ὅσους συγγραφεῖς παραδίδουν τήν πρόρρηση καί ξαναγυρίζουν σ' αὐτήν γιά νά ἐπισημάνουν τὸ ρόλο τῆς στίς πράξεις τῶν προσώπων τὰ ὁποῖα συνδέονται μαζί της. Ἡ ἀναφορὰ σέ ἀφήγηση ποῦ δέν παραδίδεται στο ἴδιο ἔργο μπορεῖ νά ἐρμηνευτεῖ μέ τή χρήση διαφορετικῶν προτύπων καί μέ τὸν ἐρανιστικό χαρακτήρα τοῦ ἔργου⁷⁷.

76. 604, 18, ἦκεν οὖν εἰς λογισμόν αὐτῷ περὶ τοῦ ἐν Φιλομηλίῳ μονάζοντος, δς ἐπὶ τοῦ Βαρδανίου εἶπεν αὐτῷ τὰ συμβησόμενα. Στέλλει οὖν αὐτῷ τὰ πρὸς χρεῖαν κατ' εὐχὴν ἀναθήματα καὶ 611, 2, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ῥηθέντος αὐτῷ διὰ τοῦ πατρικίου Βαρδανίου παρὰ τοῦ ἐν τῷ Φιλομηλίῳ μονάζοντος.

77. Γιά τὰ προβλήματα τῶν πηγῶν τῆς ἀνώδυμης αὐτῆς χρονογραφίας βλ. 'Αθ. Μαρκοπούλου, 'Η χρονογραφία τοῦ Ψευδοσυμεῶν καὶ οἱ πηγές της, 'Ιωάννινα 1978.

DINOGETIA - VILLE BYZANTINE
DU BAS - DANUBE

ION BARNEA/Bucarest

(Με πλάκες VII - XXVII)

1. EMLACEMENT, NOM, HISTOIRE

Vers le sud-est par rapport à la ville actuelle de Galați, éloigné d'environ huit kilomètres à vol d'oiseau, c'est-à-dire juste dans l'angle nord-ouest de la province de Dobroudja, se dresse en plein marais du Danube un îlot rocheux. Appelé de nos jours «Bisericuța» (=la Petite église, la Chapelle), il appartient au point de vue administratif au village de Garvăn du département de Tulcea. C'était là l'emplacement d'une agglomération gète-dace, devenue, au fil des siècles, romaine et puis byzantine. Les sources historiques de époque l'ont enregistrée sous le nom de *Dinogetia* (fig. VII-VIII). Une première mention la concernant se trouve chez Ptolémée, le géographe (III, 8, 2; Io, I, 5: *Δινωγέτεια*), ce qui nous ramène au IIe siècle de n. è. Aux siècles suivants, ce nom reviendra dans l'*Itinerarium Antonini* (225, 5: *Diniguttia*) et dans la

ABRÉVIATIONS

BSH Académie Roumaine: Bulletin de la Section historique.

Dacia Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest I - XII, 1924-1947; NS, I, 1957—

DID, II *R. Vulpe - I. Barnea*, Din istoria Dobrogei (Fragments d'histoire de la Dobroudja), vol. II: Romanii la Dunărea de jos (Les Romains au Bas-Danube), Bucarest 1968 (Bibliotheca Historica Romaniae, IV).

DID, III *I. Barnea - St. Ștefănescu*, Din istoria Dobrogei, vol III: Bizantini, români și bulgari la Dunărea de jos (Byzantins, Roumains et Bulgares au Bas-Danube), Bucarest 1971 (Bibliotheca Historica Romaniae, IX).

Dinogetia. *I Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa*, Dinogetia, I: Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn (Dinogetia, I: L'agglomération haute de époque féodale de Bisericuța-Garvăn), Bucarest 1967 (Biblioteca de Arheologie, XIII).

Materiale Materiale și cercetări arheologice, Bucarest.

RÉSEE Revue des études sud-est européennes, Bucarest.

SCIV - SCIVA Studii și cercetări de istorie veche (à partir de 1974 - Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, Bucarest.

SCN Studii și cercetări de numismatică, Bucarest.

Notitia Dignitatum (Or. XXXIX, 24: *Dirigothia*), pour être reproduit une dernière fois, au VIIe siècle, par le Géographe de Ravenne (IV, 47: *Dinogessia*).

À l'intérieur de la grande boucle dessinée par le Danube dans sa trajectoire vers la mer, vis-à-vis de Galați et rapproché de la rive droite du fleuve, l'îlot, cerné par les eaux sans qu'il en soit jamais tout à fait recouvert, se dresse telle une petite forteresse naturelle. La fécondité de cette région si pittoresque, où les collines au chef jadis boisé alternent avec l'immense étendue des eaux, assure les conditions les plus propices à l'existence humaine. Aussi, l'îlot fut-il habité dès le néolithique, comme les vestiges de culture matérielle qui la jonchent le montrent. En poussant, à partir du 1er siècle de n.è. à l'intérieur des terres comprises entre le Danube et le Pont Euxin, les Romains ont transformé l'îlot habité par les Géo-Daces en point de chute (*statio*) de leur flotte fluviale (*Classis Flavia Moesica*). De ce fait, il devenait également un poste de guet, rendant possible la surveillance de la haute rive gauche du fleuve, qui pouvait à chaque instant déferler une nouvelle vague d'invasions. Enfin, l'îlot constituait en outre le bastion le plus avancé sur la frontière septentrionale de la province *Moesia Inferior*. La persistance de la poterie et d'autres restes de culture matérielle géto-daces dans l'agglomération romaine des IIe - IIIe siècles témoigne du cohabitat qui s'est institué entre la population autochtone, géto - dace, d'une part, et les Romains nouveaux-venus, d'autre part - processus déjà constaté dans d'autres centres de cette province.

Lorsque Dioclétien entreprit de réorganiser le système de défense de la province récemment créée sous le nom de *Scythia Minor* (la Dobroudja actuelle), l'empereur fit reconstruire de fond en comble la forteresse romaine de *Dinogetia*, en confiant sa garde à un détachement de la légion *I Jovia Scythica*, dont la garnison se trouvait à *Noviodunum* (Isaceea, dépt de Tulcea), située sur la rive droite du fleuve, à 35 km. est de *Dinogetia*. Des briques marquées aux sigles de cette légion trouvées dès la première année des fouilles l'attestent¹. Peut-être est-ce des rangs de ce détachement militaire de *Dinogetia* que sont sortis les quelques martyrs chrétiens mentionnés à *Denegotia* par le *Martyrologium Hieronymianum*, le 14 mai et le 1er octobre².

1. Gh. Stefan, *Dinogetia*, I, Dacia, VII - VIII, 1937 - 1940, p. 408 - 410; *idem*, La legio I Jovia et la défense de la frontière danubienne au IVe siècle de notre ère, dans *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest 1955, p. 339 - 346.

2. R. Netzhhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest 1918, p. 138.

Sous le règne de Constantin le Grand et surtout depuis la fondation de la nouvelle capitale de l'Empire, Constantinople, la région du Bas-Danube et, avec elle, la forteresse de *Dinogetia* prirent une importance à la fois stratégique et économique toute particulière. L'avant-poste de l'îlot de Bisericuța était alors un maillon important de la ligne de défense formée par le *limes scythicus*³. En même temps, c'était aussi l'un des centres d'échange pour les marchandises de l'intérieur de l'Empire et celles arrivées du Barbaricum. L'épanouissement de cette agglomération allait se poursuivre sous les fils de Constantin, ainsi que sous les règnes de Julien l'Apostat et de Valens jusqu'au commencement du dernier quart du IVe siècle, quand les compagnes des armées romaines contre les Wisigoths admis dans l'Empire qui se soldèrent avec la catastrophe d'Andrinople (378), lui portèrent préjudices. Une période d'insécurité devait suivre au cours du Ve siècle, entraînant le déclin de la province toute entière: c'était la conséquence des troubles intestins dus au rôle croissant des barbares fixés surtout dans les centres de la frontière danubienne de l'Empire, ainsi qu'à la menace incessante représentée par les Huns. Cette situation a abouti à son terme grâce à l'empereur Anastase 1er (491 - 518), qui fit reconstruire les murs de la forteresse et plusieurs édifices, à l'intérieur de celle-ci. La preuve la plus éloquente de cette oeuvre de réfection accomplie sous son règne réside dans les nombreuses briques marquées de son nom (fig. X)⁴. Du temps des empereurs Anastase et Justinien 1er, la cité romano-byzantine de *Dinogetia* a vécu sa dernière période d'épanouissement, qui dura jusqu'au printemps de 559, quand elle a été entièrement ravagée, en proie à l'incendie mis par les Kotrigoures de Zabergan, lors de leur grande invasion. Placée la première sur la route des envahisseurs, étant plus petite, aussi, et moins bien gardée, frappée en outre probablement par surprise, *Dinogetia* a eu le plus à souffrir, au point de ne jamais plus se relever, par la suite. Les témoignages en ce sens ne manquent pas: tout d'abord, l'épaisse couche d'incendie dont les dernières monnaies sont datées de la trentième année du règne de Justinien (557 - 558); les fondations des édifices bâtis par la suite attestent, d'autre part, des dimensions plus réduites, ainsi qu'

3. I. Barnea - Gh. Stefan, Le *limes scythicus* des origines à la fin de l'Antiquité, dans Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Maia, 6-13 Sept. 1972, Bucarest 1974, p. 15 - 25.

4. I. Barnea, Contributions to Dobrudja History under Anastasius I, Dacia, NS, IV, 1960, p. 366 - 367, fig. 1; *idem*, Nouvelle contribution à l'histoire de la Dobroudja sous Anastase Ier, Dacia, NS, XI, 1967, p. 355 - 356, fig. 1.

un appareil inférieur (pierres et fragments de briques liées avec de la terre noire) chez les constructions dressées à même les ruines nivellées de l'incendie. Ces édifices appartiennent à la dernière étape d'existence de Dinogetia, commencée sous Justin II (565 - 578) pour continuer sans relâche jusque sous Maurice Tibère (582 - 602), plus exactement jusque vers les années 591 - 592, desquelles sont datées les dernières monnaies trouvées dans cette agglomération romano-byzantine⁵. De par sa position en avant-garde, plus exposée aux attaques avaro-slaves de la fin du VIe siècle, facilitées par les hivers rigoureux qui interdisaient à la flotte fluviale toute activité sur les eaux bloquées par les glaces du Danube, elle ne pouvait disposer des mêmes possibilités de défense que les grandes cités sises sur la droite du fleuve (*Noviodunum*, *Troesmis*), à l'intérieur des terres (*Ibida*, *Tropaeum Traiani*) ou sur le littoral occidental du Pont Euxin (*Histria*, *Tomis*, *Callatis*). Aussi, la petite forteresse de l'îlot de Bisericuța-Garvăn fut-elle réduite bien vite à capituler.

Après sa chute et celle de ce qu'on appelait le *limes scythicus*, à la fin du VIe - commencement du VIIe siècle, une fois accomplie l'installation massive des Slaves au sud du Danube, la vie dans la petite île du fleuve s'affaiblit beaucoup, sans cesser néanmoins tout à fait. La population autochtone romanisée, malgré ses effectifs appauvris, poursuit son existence aux côtés des nouveaux-venus; elle constitua le *substratum*, dont le *superstratum* était fourni par ces-derniers, dans le processus d'ethnogénèse de la région, de même d'ailleurs que dans les autres régions⁶. Bien que l'État byzantin lui-même se trouvât alors en proie d'une grave crise politique et culturelle—la période dite «des siècles ténébreux»⁷—, bien qu'il ne disposât plus d'une administration, ni d'une armée permanente dans la région du Bas-Danube, l'ex-province de Scythia Minor, continuait à être considérée comme une partie composante de l'Empire. Les bouches du Danube étaient toujours entre les mains des

5. *Idem*, L'incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle, *Dacia*, NS, 1966, p. 257 - 259; *idem*, DID, II, p. 429 - 430; *B. Mitrea*, Monedele și prăbusirea Dinogetiei la sfîrșitul secolului al VI - lea (= Les monnaies et l'écroulement de Dinogetia à la fin du VIe siècle), *Pontica*, 7, 1974, p. 60 - 62; *idem*, Sur la circulation de la monnaie byzantine à Dinogetia au VIe siècle, dans Actes du 8ème Congrès international de numismatique, New York-Washington, Sept. 1973, Paris-Bôle 1976, p. 451 - 459.

6. DID, III, p. 9.

7. *D. A. Zakythinos*, La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle, dans *Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον*, t. III, Athènes 1966, p. 300 et suiv.

«chrétiens» (= Byzantins) et la flotte byzantine ne cessait pas de sillonner le fleuve qui, tout comme auparavant, était plutôt une grande artère routière qu'une simple ligne de frontière⁸. Il est à présumer qu'en plus des grands centres s'échelonnant sur la rive droite du Danube à proximité des points les plus guéables (*Noviodunum*, *Troesmis*, *Carsium Axiopolis*, *Durostorum*), la flotte fluviale avait à l'époque concernée un point de chute à *Dinogetia*, justement en raison de sa situation dans un endroit du fleuve d'un intérêt tout particulier tant au point de vue militaire que sous le rapport économique. Certaines traces sporadiques de culture matérielle suggèrent une continuité de la vie pendant cette période généralement peu connue, entre autres aussi parce que l'économie fondée sur l'argent cédait de plus en plus la place à l'économie fondée sur le troc.

Par suite de la défaite que l'empereur Jean Tzimiskès infligea à à Sviatoslav, le prince des Kieviens, à *Dorostolon* (971), les Byzantins récupérèrent la frontière du Bas-Danube et procédèrent à sa consolidation, ce qui leur a permis de la garder jusqu'au moment de la révolte des pasteurs et paysans balkaniques, en 1186, qui devait se solder avec la fondation de l'Etat des Asénides. Tout le vaste territoire englobant le nord-est de la Péninsule balkanique, compris entre la chaîne des Balkans et le Danube, avec des portions de terres de la rive gauche du fleuve et jusqu'au littoral de la mer Noire fut réorganisé, comme on le sait, sous la forme du thème de *Paristrion* (*Paradounavon*), dont la capitale était à *Dorostolon* ou *Dristra* (l'actuelle Silistra, Bulgarie)⁹. Des chefs locaux (toparques), subordonnées du gouverneur (stratège) résidant à *Dorostolon*, ont été installées dans les forteresses restaurées ou bâties à nouveau du fond en comble dans toute l'étendue du thème, naturellement, mais surtout le long du Danube.

Dinogetia compte parmi les forteresses romano-byzantines (IV-VIe siècles) restaurées sous le règne de Jean Tzimiskès. Comme les fouilles archéologiques le montrent, une fois passés les «siècles ténébreux» (compris entre la fin du VIe siècle et l'an 971), l'îlot, entièrement peuplé maintenant, entre dans une nouvelle étape de son existence. Celle-ci débute par une vaste opération de déblayement et de nivellement des ruines romano-byzantines. Les décombres sont triés: tout ce qui peut ser-

8. DID, III, p. 11 et suiv.

9. N. Bănescu, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946, p. 5, 42, 54; DID, III, p. 75-76.

vir encore, pierre ou brique, est mis de côté, quant au reste, il sert à niveler le terrain, notamment à surhausser les terres basses de l'extérieur de la forteresse. D'autres murs s'ajoutent à ceux de l'ancienne enceinte, elle aussi restaurée. L'envergure des travaux réalisés à ce moment, qu'il s'agisse du nettoyage des lieux, de la remise en état d'anciens édifices ou de nouvelles constructions, de même que les nombreuses habitations surgies tout à coup au-dedans comme au-dehors de la forteresse (et dont quelques unes datées par des monnaies du temps de Tzimiskès), témoignent de la densité d'une population originaire en partie des autres régions de l'Empire mais se rattachant, sans doute, à l'aire bas-danubienne et en partie de la rive gauche du fleuve, qu'elle avait dû quitter, sous la pression des Petchénègues, pour chercher asile au-delà du Danube.

L'attention spéciale accordée par Jean Tzimiskès à l'îlot de Biseriça-Garvăn s'explique par les mêmes raisons qui avaient déjà joué en sa faveur auparavant. En effet, d'accès difficile pour quiconque essayait de l'aborder en venant de la rive gauche du fleuve, l'îlot assurait cependant la parfaite visibilité de toute la région englobant le grand arc décrit par le Danube entre les embouchures du Sereth et du Prut, avant de s'élancer tout droit vers la mer. C'était donc un poste de guet d'une valeur exceptionnelle. Il pouvait assurer la sécurité de l'angle septentrional du thème de Paristrion, tout en servant aussi, en même temps de base à la flotte byzantine. Par ailleurs, ce lopin de terre entouré d'eaux était situé dans une région d'abondante ressources naturelles et à la jonction de plusieurs grandes artères marchandes. C'était là ce qui avait décidé le knèze Sviatoslav de ne plus rentrer chez lui, à Kiev; c'était là la clé de sa préférence pour les contrées bas-danubiennes où ainsi qu'il l'écrivait à la vieille princesse Olga, sa mère, et à ses boïards s'amassaient quantité de biens: «de chez les Grecs, l'or, les étoffes, le vin; de chez les Tchèques, toutes les espèces de fruits; de chez les Hongrois, l'argent et les chevaux; de Russie, les fourrures et la cire, le miel et les esclaves» (*Chronique de Nestor*).

Combien ne regrette-t-on l'ignorance où nous sommes du nom donné à l'îlot en ces temps reculés! ¹⁰

10. J. Lelewel, Géographie du moyen âge, t. III, Breslau 1852, p. 125, identifie *Dinogetia* avec la cité de *Ghorlou*, *Gholouni*, *Galuni* de la description du géographe arabe Idrisi (1154). A. A. Bolşacov-Ghimpu, La localisation de la cité byzantine de Demnitzikos, *RÉSEE*, V, 1967, 3, p. 543-549, prétend qu'au même endroit était également située la localité *Demnitzikos* mentionnée par Jean Cinnamus, *Epitomé*, Bonn, 1836, p. 93, l. 19. Pour le moment, aucune de ces deux hypothèses n'a été confirmée.

Pendant la seconde partie du règne de Basile II le Bulgaroctone (976 - 1025), les habitants de l'îlot devaient bénéficier d'une période de calme relatif et de prospérité économique, qui se prolongea jusqu'à la triple invasion des Petchénègues, au printemps de 1036, quand les flammes de l'incendie se sont emparées une fois de plus de leurs foyers. Cependant, ils ont pu s'en échapper dans leur majeure partie, réintégrant les lieux après le désastre pour renouer le fil d'une existence temporairement interrompue. Les fouilles n'ont signalé qu'une seule habitation (datée par une monnaie de bronze de l'empereur Michel IV le Paphlagonien - 1034 - 1041) dont les sept locataires, de sexes et d'âges différents, ont trouvé la mort sous les décombres¹¹.

L'épreuve une fois surmontée, la petite île du Danube commence une autre période de grande prospérité économique. A' part la pêche, la chasse et l'agriculture, qui constituaient leurs principales activités, ses habitants pratiquaient aussi avec succès divers métiers d'artisanat et s'adonnaient au commerce. La conclusion qui se présente face à la prospérité acquise par l'industrie des *stratiotai* de cette agglomération est que son passage du stade de forteresse (προούριον) à celui de véritable centre urbain (πόλις)¹² se place justement à cette époque. Les fouilles archéologiques ont attesté, en outre, à Bisericuța-Garvăn, de même que dans un certain nombre des cités de la rive droite du Danube, la présence des vestiges de culture matérielle attribués aux Petchénègues¹³. Fort probablement, ces-derniers se sont fixés, en partie, par là, après le traité (σπονδαί) conclu avec les Byzantins à la suite de leurs attaques répétées de l'an 1036.

D'ailleurs, les attaques susmentionnées ne furent pas les dernières à dévaster l'îlot: la grande invasion des Ouzes (1064 ou 1065) allait de nouveau le mettre à feu. Cette invasion a dû provoquer, suivant toute vraisemblance, la mise en lieu sûr du trésor d'objets de parure et de monnaies, d'or et d'argent, déterré en 1954; peut-être bien est-ce là aussi l'origine du dépôt monétaire (106 pièces d'or byzantines) trouvé en 1939 (voir ci-après des précisions à ce sujet). L'habitat développé à l'extérieur de l'enceinte s'est beaucoup ressenti de ce coup-là, s'affaiblissant sensiblement; plus faciles à construire, les cabanes à la surface du sol remplacèrent les habitations creusées dans la terre. D'autres facteurs

11. I. Barnea, *Materiale*, X, 1973, p. 307-308.

12. Dinogetia, I, p. 16, 29, 121, 129, 206, 208, 257, 376-377; DID, III, p. 125.

13. Dinogetia, I, p. 227, 337 et suiv.; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest 1970, p. 52.

s'ajoutent en amenant le déclin du centre de Bisericuța-Garvăn; il s'agit de l'insécurité générale, de la crise de gouvernement, de la fiscalité abusive qui causèrent la révolte de la population sud-danubienne au cours des années 1072 - 1074. Il paraît que les monnaies d'or byzantines du dépôt monétaire trouvé en 1959 ont été enterrées justement vers cette époque (voir ci-après).

Cependant, l'agglomération surgie des ruines de l'ancienne forteresse de *Dinogetia* devait encore vivre une période d'épanouissement sous le règne de l'empereur Alexis 1er Comnène (1081 - 1118). Bien que retranchée à l'époque derrière l'enceinte de la forteresse, elle n'en entretenait pas moins des relations suivies avec le monde extérieur - et avec la capitale de l'Empire en tout premier lieu.

Saccagée par les Coumans vers le milieu du XIIe siècle (1148) à ce qu'il semble, elle continua une existence modeste jusqu'au moment de la révolte des frères Pierre et Assen (1186)¹⁴. Selon une autre hypothèse, cette existence aurait cessé définitivement vers la fin du XIIe siècle ou plutôt au commencement du XIIIe siècle, après l'intermède du règne de Manuel Comnène (1143 - 1180)¹⁵.

2. RECHERCHES FOUILLES

Déjà au siècle dernier on avait signalé les ruines de la forteresse de *Dinogetia*: un relevé de son enceinte, fondé sur des observations en terrain, fut publié à l'époque¹⁶. Mais ce n'est qu'en 1939 que commencent les premières fouilles archéologiques - entreprises sur l'initiative du Musée National des Antiquités et sous la direction du prof. Gh. Ștefan. Dès lors, elles ont continué suivant des rythmes divers: plusieurs fois interrompues dans l'intervalle 1939 - 1948, connaissant une vaste envergure en 1949 - 1954, pour redescendre ensuite la courbe graduellement depuis 1963, elles se poursuivent avec des moyens financiers réduits par de courtes campagnes annuelles, que dirige l'auteur de ces lignes.

14. *Dinogetia*, I, p. 382; *I. Barnea*, *Dinogetia et Noviodunum*, deux villes du Bas-Danube, *RÉSEE*, IX, 1971, 3, p. 356.

15. *P. Diaconu*, *SCIVA*, 26, 1975, 3, p. 393.

16. *E. Desjardins*, *Revue Archéologique*, 1868, p. 14 - 15 et 265 - 266; *Gr. G. Tocilescu*, *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului de Antichități din București* (Monuments épigraphiques et sculpturaux du Musée des Antiquités de Bucarest), II, Bucarest 1908, p. 640-641.

C'est ainsi qu'on a dégagé jusqu' à présent la majeure partie de l'enceinte et plusieurs édifices de l'intérieur. Un premier objectif a été la mise au jours de l'agglomération de haute époque féodale (Xe - XIIe siècles), dont les vestiges superposent les ruines romano-byzantines (IVe - VIe siècles). Notons l'inédit de ce premier objectif des fouilles en question pour ce qui est du territoire roumain où cette période de l'histoire est fort peu connue.

À partir de 1955, l'accent s'est déplacé sur l'agglomération extérieure à l'enceinte. Les fouilles dirigées en ce sens ont mis au jour des traces sporadiques des VIIe - IXe siècles, un habitat intense des Xe - XIe siècles et un cimetière du XIIe siècle. En 1963, la campagne de fouilles s'est soldée avec la découverte des ruines de thermes romains datés du IVe siècle de n.è. Enfin, au cours des dernières campagnes, on a procédé à des sondages; à l'ouest du canal dit «Lățimea», regardant vers les terres de la Dobroudja, ces sondages ont localisé un cimetière à incinération d' époque romaine (IIe - IIIe siècles) et un cimetière chrétien de la période romano-byzantine (IVe - VIe siècles).

Les rapports des fouilles annuelles, ainsi que les études spéciales concernant soit certains monuments ou quelques découvertes isolées, soit différentes catégories de documents archéologiques sont nombreux. À ceci, s'ajoute une monographie consacrée à l'agglomération de haute-époque féodale (Xe - XIIe siècles) - ouvrage présentant les résultats des fouilles pratiquées dans l'intervalle 1939 - 1962 - cette agglomération étant dégagée dans sa majeure partie, par conséquent la mieux connue¹⁷.

3. MONUMENTS ROMANO - BYZANTINS (IVe-VIe SIÈCLES)

L'enceinte

Le premier digne d'attention entre les monuments mis au jour par les fouilles est le mur d'enceinte de la forteresse romano-byzantine (IVe -

17. Dinogetia, I, avec sa bibliographie (p. 385-386). Cette étude est complétée, avec les résultats des fouilles de 1963-1968 concernant la haute époque féodale (Xe - XIIe siècles), par l'article de I. Barnea, *Materiale*, X, 1973, p. 291-330 (en roum.) avec un résumé français (p. 330 - 331); *idem*, *Dinogetia*, 2e, Bucarest, 1969 (Meridiane), 60 p. + 48 fig. - ouvrage de vulgarisation, guide (en roumain). Partant de *Dinogetia*, I, Corina Nicolescu a publié dans *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Lieferung 12, Stuttgart 1969, col. 620-637, l'article Garvăn-Dinogetia, dont la présente étude tâche de combler les lacunes.

VIe siècles) devenue byzantine par la suite (X^e - XIIe siècles). Épais d'environ trois mètres, ce mur se dresse à même le roc, en bordure de l'escarpement du plateau de forme à peu près rectangulaire et d'une superficie approximative de dix mille mètres carrés, qui constitue la partie la plus haute de l'îlot (fig. VIII - IX). C'était un excellent point stratégique que ce plateau cerné d'un mur dont la hauteur le dominait de deux ou trois mètres. Du côté sud-est de la forteresse, là où la pente plus douce en facilitait l'accès, était aménagée sa porte principale, flanquée de deux tours; deux autres portes, moins larges - de manière que seuls les piétons puissent s'en servir - étaient percées sur les côtés occidental et septentrional.

Suivant la tendance nettement défensive des constructions de l'époque, le mur de l'enceinte était muni à l'extérieur, tous les vingt mètres, de quatorze tours fortifiées. Dix de ces tours étaient de forme rectangulaire avec le côté extérieur arrondi; les quatre autres, encore plus grandes et situées aux angles, étaient en fer à cheval (fig. IX). À cause de la configuration du sol, les tours extérieures de l'enceinte avaient leurs assises en contre-bas par rapport aux fondations de celle-ci. Chaque tour comportait un rez-de-chaussée surmonté d'un étage qui communiquaient par une échelle de bois; l'étage se trouvait au niveau du plateau et c'est par lui qu'on assurait l'accès dans la tour - il reposait sur de grosses pièces de bois. Le rez-de-chaussée servait de magasin de munitions et de provisions; c'était là aussi que les soldats de garde prenaient leur repos. Le poste de garde se trouvait à l'étage. Compte tenu de leur taille, les quatre tours d'angle étaient consolidées grâce à un pilier central en maçonnerie, utilisé aussi comme support de la toiture. À une étape postérieure, probablement pendant la seconde partie du règne de Justinien, alors que l'effectif de l'unité préposée à la garde de la forteresse s'est vu réduit, la petite porte occidentale et l'entrée de certaines tours (les nos 3 et 7) ont été bloquées par un mur de pierres fixées au mortier.

Le mur d'enceinte, tout comme les tours sont en pierre (chiste local); par endroit, les pierres sont remplacées par quatre ou cinq rangées horizontales de briques carées avec le côté de trente centimètres, dont le mortier contient des fragments de briques pilées. Pour les murs de la grande porte, de même que pour ceux de sa chambre intérieure et pour la petite porte occidentale, les constructeurs ont utilisé, à part la pierre locale, des blocs calcaires, bien taillés, importés d'une autre zone de la Dobroudja, ainsi que de morceaux de sculptures d'une étape précédente. Quant à l'appareil de construction, c'est celui de toutes les forteresses

romaines de l'époque, c'est-à-dire l'emplecton qui consiste en deux pans de pierres taillées, constituant les faces du mur ou les paréments, avec l'intervalle rempli de pierres plus petites et de forme irrégulière, le tout fixé au moyen d'un mortier qui contenait des briques pilées.

Après la reprise de l'ilot par les Byzantins, sous Tzimiskès, entre les deux tours qui flanquaient la porte orientale on a aménagé une pièce pourvue d'une autre entrée. Il est à présumer que cette pièce était surmontée d'une tour analogue à celles qui dominent les portails donant l'accès des monastères. Les murs de cette nouvelle pièce ne font pas corps commun avec l'enceinte, à laquelle ils s'adossent seulement; de même, leur appareil de construction, tout comme le mortier dont ils usent sont tout autres. Parmi les pierres utilisées comme matériel de construction il y a aussi des fragments de briques et de tuiles, ces dernières marquées d'un monogramme en relief; il s'agit des lettres *KP*, initiales probables du briquetier qui les avait confectionnées¹⁸.

Rues, urbanisme

Depuis la grande porte, la rue principale (*via principalis*) montait en pente douce vers l'intérieur (fig. IX). Large de quatre à cinq mètres, elle était pavée d'un mélange de petits cailloux et de tessons de briques ou de poterie, fixés dans une couche de mortier. À certains endroits de la section dégagée jusqu' à présent, le pavage de la rue repose à même le rocher. De chaque côté de cette rue se dressaient des édifices imposants, de caractère officiels dans la plupart des cas; ils étaient bordés de ruelles étroites (1 - 2 mètres de large), perpendiculaires sur la rue principale. Il n'y a aucune symétrie entre les ruelles des deux côtés de la *via principalis*. Pour commencer, un espace vide de constructions (*l'intervallum*) entre l'enceinte et les édifices de l'intérieur rendait possible la circulation entre les deux. Mais, dès le IVe siècle, cet *intervallum* a été comblé avec des bâtiments, ne respectant que l'accès des tours. C'est un témoignage de la densité de peuplement dans l'espace limité de l'enceinte, mis à profit au maximum.

Généralement, les édifices datés du IVe siècle sont les plus imposants. Le matériel, de même que leur appareil de construction sont d'une qualité supérieure à celle attestée aux Ve - VIe siècles. D'autant plus frappant paraît donc le déclin des dernières décennies du VIe siècles, quand les édifices, moins nombreux et moins grands, sont d'ordinaire

18. Dinogetia, I, p. 353 et fig. 189, 1-6.

restaurés avec un matériel de remploi retiré des ruines à l'intérieur desquelles ils sont bâtis - contraste dénonçant l'appauvrissement des habitants, ainsi que la déchéance de l'ancienne vie citadine florissante.

La basilique chrétienne. Le praetorium. Le domus.

Quelques autres édifices de la forteresse

Dans le voisinage de la grande porte, à l'est de la rue principale, les fouilles ont dégagé en partie les ruines de plusieurs édifices, dont le plus proche de l'enceinte (A) faisait fonction de magasin de provisions, ainsi qu'il résulte des restes des grandes jarres en terre cuite (*dolia*) trouvés à l'intérieur (fig. IX). Juste en face de cet édifice, un ruelle en ligne droite débouche dans la rue principale. Cette voie étroite qui se dirige vers l'ouest, nous l'avons appelée «la rue de la basilique», parce que, sur sa gauche c'est-à-dire vers le midi, se dressent les ruines d'une basilique - l'unique basilique chrétienne trouvée jusqu'à présent à Dinogetia (fig. IX). L'abside orientée ENE, cette basilique a son axe longitudinal parallèle au mur méridional de la forteresse, alors que son mur occidental, plus court, s'adosse à l'enceinte, ce qui lui confère un plan asymétrique. Une autre singularité distinguant cet édifice réside dans l'entrée, qui au lieu d'être ménagée dans son axe même, comme la coutume le veut, s'ouvre dans l'angle nord-ouest du long mur septentrional. Ses murs, épais de soixante-dix ou quatre-vingt centimètres, sont en pierres, avec quelques rares briques çà et là, liées au mortier. Ils ont été beaucoup endommagés du fait que les habitants de l'endroit des Xe - XIIe siècles ont creusé dans les décombres des IVe - VIe siècles quantité de fosses à provisions ou destinées à leur servir d'habitation.

Pour entrer à l'intérieur de la basilique, il faut passer son seuil monolithique, fait d'une grande dalle de pierre locale. Les dimensions intérieures du bâtiment si l'on excepte l'abside sont de 16 × 9 m.70. Les soubassements de deux murs parallèles à l'axe longitudinal de l'édifice représentent les stylobates des colonnes qui le divisaient en trois nefs; la nef médiane mesurait 4 m. 80 de large, alors que les nefs latérales étaient de seulement 1 m. 80 chacune. Il n'en reste des deux rangées de colonnes qu'une seule base en pierre calcaire (0 m. 65 × 0 m. 55), un seul fragment de fût et le fragment unique d'un chapiteau. Un chapiteau corinthien d'une époque précédente (IIe - IIIe siècles), relevé dans l'angle NE de la basilique, doit avoir servi de matériel de remploi à l'intérieur de celle-ci. Plusieurs morceaux calcinés provenant d'un certain nombre de poutres en chêne et des gros clous de fer, trouvés à la base de

l'amas de décombres, sont ce qui reste de la superstructure de la basilique, auxquels s'ajoutent les plâtras récoltés dans l'abside avec leurs traces de peinture rouge, bleue et brune.

Le plancher de la basilique se composait d'un pavement de briques posé sur un lit de sable épais d'environ vingt centimètres. Parmi les briques de ce pavage, conservé seulement près de l'entrée et dans l'angle sud-ouest de l'édifice, quelques unes étaient marquées sur le chant du nom de l'empereur Anastase 1er (491 - 518) - ce qui prouve sa réfection sous le règne de celui-ci. Digne d'une mention nous semble que l'une des pièces ainsi marquées comporte au centre le nom de l'empereur: + PIUS INPERATOR(sic!)ANASTASIUS+ avec, au-dessus et au-dessous, le même nom dont les caractères espacés sont plus petits: AATINA(sic!):(fig.X). Il s'agit de la forteresse romaine mentionnée par la *Notitia Dignitatum* (Or. XL, 28: *Altinum*), ainsi que par *Procopé* (De aedif. IV, 7 et 11: Ἀλτῖνα) et localisée sur la rive droite du Danube, selon toute vraisemblance en aval de *Durostorum* (Siliistra), à l'endroit où se trouve actuellement la localité Oltina (dépt de Constanța)¹⁹. Le lit de sable de ce pavage remontant au règne d'Anastase laisse voir en un certain point un fragment de pavement de briques antérieur, lié à l'étape initiale de la basilique. Compte tenu de l'appareil de construction, vu aussi l'absence du narthex, celle-ci appartiendrait aux IVe - Ve siècles de n.è. Dans une troisième étape, qui se place fort probablement sous Justinien, on a bâti à l'est de l'abside à demi-circulaire de la basilique un mur utilisant la glaise pour mortier. De la forme d'une abside pentagonale, ce mur réuni aux murs antérieurs de la basilique et à quelques parois intermédiaires renfermait deux, voire trois pièces supplémentaires²⁰.

Au nord de la rue de la basilique, les fouilles ont dégagé la majeure partie des ruines d'un édifice de proportions imposantes (C), dont la destination n'a pu être précisée. C'est un bâtiment avec plusieurs phases de construction, du IVe au VIe siècle. Toute une série de trouvailles mineures à l'intérieur de cet édifice, par exemple des monnaies de bronze du IVe siècle, des fragments de briques marquées au nom d'Anastase 1er, des monnaies de bronze aux effigies des empereurs Justinien et Justin II (565 - 578), attestent le long usage qu'on en a fait. Quelques fragments de grandes jarres (*dolia*) demeurés *in situ* dans deux pièces du bâtiment sont à même de suggérer son caractère commercial.

19. V. ci-dessus, note 4.

20. *I. Barnea*, Roman-byzantine basilicae discovered in Dobrogea between 1948-1958, Dacia, NS, II, 1958, p. 337-339.

En poussant plus au nord les fouilles, nous avons eu en vue l'exploration des vestiges de haute - époque féodale (X^e - XIIe siècles) qui superposent les ruines nivellées de la période romano-byzantine (IVe - VIe siècles). Par contre, plusieurs édifices et plusieurs rues mis au jour dans la moitié septentrionale de la forteresse appartenaient à cette dernière période. Les bâtiments respectifs devaient probablement servir les uns de magasins, les autres d'habitations. Une mention à part revient de droit à la soi-disant « maison du quartier général » (*praetorium*), qui est l'un des édifices les plus anciens et les plus importants de la cité romano-byzantine (fig. IX). Il était situé à peu près au centre de la forteresse, à mi-distance, environ, des tours 7 et 12. Le bâtiment se composait d'une grande salle carrée, dont les murs épais sont du même appareil que ceux de l'enceinte, pavée de briques. Son entrée était ménagée au milieu du mur occidental. À l'intérieur, quatre piliers en *opus mixtum* (les pierres alternant avec des rangées horizontales de briques) servaient de support à la toiture du bâtiment. Dans une période ultérieure, probablement au VIe siècle, l'édifice subit une réfection qui devait altérer son plan initial par la construction d'un mur de refend, de pierre au mortier de terre.

De l'autre côté de la longue rue étroite conduisant jusqu' à la tour no 9, vers l'ouest, se dressait un édifice dont la grande salle (E) qui faisait vis-à-vis à l'entrée du quartier général, servait de dépôt à provisions. À l'intérieur, on a trouvé quatre grandes jarres en partie ou entièrement enterrées dans le pavement et dont deux se sont conservées intactes.

À l'est du *praetorium*, une petite ruelle, pavée elle aussi de petits cailloux et de tessons céramiques suivant la même technique que la *via principalis*, allait en se rétrécissant graduellement du sud au nord, ce qui indique que l'édifice imposant qui la séparait de l'enceinte, juste devant l'entrée de la tour no 6, a dû être construit à une période ultérieure. La même remarque s'applique en ce qui concerne l'*intervallum* compris entre les tours nos 6 et 7 qui, réduit progressivement en direction sud-nord, se trouve bloqué par l'angle septentrional du grand édifice en question (fig. IX). Il s'agit de l'habitation (*domus*) de quelque membre de l'aristocratie romaine, peut-être même du commandant en chef ou autre haute personnalité locale, bâtie vers le milieu ou au cours de la seconde moitié du IVe siècle. La maison se dressait, à l'abri du mur oriental de l'enceinte - environ à la mi - longueur de ce mur - occupant une position dominante, d'où l'oeil pouvait embrasser la nappe des marais sur une dizaine de kilomètres, jusqu'à la haute rive gauche du Danube. Elle

était bâtie en pierre locale, alternant dans sa partie supérieure avec des rangées horizontales de briques, appareil ayant également servi pour les deux pans de mur qui flanquaient l'entrée, où les bords et les angles devaient tracer une ligne parfaitement droite, impossible à obtenir des blocs de chiste local qui ne se prêtaient point à la taille. Comme liant pour les pierres et les briques des murs, les bâtisseurs s'étaient servis d'un mortier à la chaux avec du sable, sans aucun autre ingrédient (briques pilées gravier, etc.). Les dimensions approximatives de la maison à l'extérieur, étaient de 28×19 m. Une porte percée à peu près au milieu de la paroi méridionale assurait l'accès d'une cour intérieure (*atrium*), au pavage de briques, bordée de portiques; le pavage s'est conservé en partie, alors que des portiques il n'en reste que les pedestaux en pierre calcaire de trois colonnes (fig. XI/4). Vers l'est, l'*atrium* ouvrait sur trois pièces: une salle de 10×7 m., au centre, flanquée de deux autres pièces plus petites et chacune divisée en deux. Du côté opposé, à l'ouest, il y avait trois ou quatre pièces, dont les murs de refend étaient de pierres avec un mortier de glaise - s'agissant, fort probablement, de murs édifiés ou reconstruits à une période ultérieure. Une petite plate-forme en maçonnerie adossée au côté nord du portique occidental (L) devait servir à ce qu'il semble de pedestal aux statues des dieux lares, que la coutume faisait adorer dans l'*atrium*. Toujours à l'abri de ce portique occidental de l'*atrium*, on avait déposé par la suite une grande jarre en terre cuite (*dolium*), dont les fragments se sont conservés *in situ*, près de l'entrée. À l'extérieur, la moitié orientale du mur orienté vers le sud était longée d'une suite de tuiles à l'enfilade, dont la concavité regardant vers le haut formait une conduite pour l'écoulement des eaux pluviales en direction de l'enceinte²¹.

Les thermes

Compte tenu de ce que la forteresse était située dans un îlot, le fleuve qui la cernait de toutes parts constituait une première barrière opposée aux éventuelles invasions. Cette relative sécurité avait permis de bâtir un certain nombre des édifices publics à l'extérieur des murs solides de l'enceinte. Les vestiges de l'un de ces édifices ne sont que localisés par nos recherches, alors que les ruines d'un autre ont été entièrement dégagées. C'est ainsi que le terrain plus vaste qui s'étend vers le sud a livré, dans le voisinage de la tour d'angle du sud-est (no 4), le pavage

21. *Idem*, O casă romană tirzie de la Dinogetia (= Une maison romaine de la basse époque à Dinogetia), SCIV, 20, 1969, 2, p. 245-266.

de briques d'un édifice romain daté probablement du IVe siècle, que les fouilles ont mis au jour à une profondeur de quatre mètres par rapport au sol actuel. Plus loin, vers le sud-est, à une centaine de mètres environ du côté méridional de la forteresse, juste en bordure de la pente douce de l'ilot, nous avons dégagé au cours des années 1963 - 1965 les ruines des thermes (fig. XI/2 et fig. XII). Leurs bâtiments occupaient la terre basse, de nos jours en partie inondable, au bord du cours d'eau qui jadis était un canal du Danube. Le choix d'un tel emplacement était dicté par une double raison: pouvoir, d'une part, disposer de la grande quantité d'eau nécessaire aux bains, chauds et froids; assurer, d'autre part, l'évacuation des eaux sales.

À en juger d'après le matériel et l'appareil de construction - dont le témoignage se trouve, du reste, corroboré par toute une série de trouvailles de dimensions réduites (monnaies, poterie, etc.) - il doit s'agir d'un ensemble bâti à peu près vers la même époque que la forteresse du voisinage, ou peut-être un peu plus tard, sous le règne de Constantin le Grand et de ses fils. L'édifice couvrant une superficie approximative de 25 m. $\times$ 15 m. se compose de quatre pièces principales et de deux annexes (fig. XII). Sa pièce la plus grande (A) est une salle rectangulaire de 18 m. 80 $\times$ 6 m. 15 dont le mur longitudinal ENE dessine une vaste niche à demi-circulaire, qui offre à l'extérieur trois côtés. C'était l'unique pièce des bains proprement dits à communiquer avec l'extérieur et elle avait des destinations multiples, servant de vestiaire (*apodyterium*), de salle de gymnastique (*gymnasterium*) et des bains froids (*frigidarium*). Le bassin réservé aux bains froids était aménagé dans la niche que nous venons de décrire, dans le pavage briqueté de laquelle nous avons localisé l'ouverture d'un canal d'écoulement. Sous le pavement de briques de la grande salle (A) courait le canal d'écoulement des bains chauds, fait de dalles liées au mortier.

Vers l'ouest, la grande salle était flanquée de trois pièces plus petites (B, C, D), mesurant chacune environ 3 m. 40 $\times$ 3 m. 25 et qui communiquaient entre elles; un hypocauste commun les réchauffait. Deux de ces trois pièces (B, D) étaient dotées sur leur parois occidentale d'une niche analogue à celle de la grande salle (A). La pièce du NO (B), qui seule communiquait avec la grande salle (A), était réservée aux bains chauds; celle du milieu (C) servait aux bains de vapeurs et la troisième (D), située vers le SE, était aménagée en vue des bains à l'eau bouillante. Cette dernière pièce était munie d'un petit prolongement rectangulaire vers le sud-est, où était installée la chaudière, le baignoire se trouvant dans la

niche du mur occidental. En ce qui concerne les annexes (E, F), l'une plus grande (3 m. 45 × 3 m. 40) située au midi, l'autre plus petite (1 m. 75 × 1 m. 55) du côté du couchant, leur destination était dans le premier cas de contenir le bois du chauffage et dans le deuxième cas de chambre d'où on allumait le feu de l'hypocauste (*prae-furnia*). Toutes les deux communiquaient avec l'hypocauste par une ouverture voûtée. L'hypocauste reposait sur plusieurs petits piliers en maçonnerie (*pilae*) permettant la libre circulation du feu et de la chaleur.

Ces thermes cessèrent de servir vers la fin du IVe siècle, à la suite des guerres entre les Goths et les Romains. Plus tard, probablement vers la fin du VIe siècle, la grande salle (A) s'est vue adjoindre une abside du côté sud. Peut-être voulait-on la transformer en salle de culte chrétien. L'édifice ainsi aménagé pendant la première partie du règne de Justinien fut détruit par un incendie, vraisemblablement au moment de la grande invasion des Kotrigoures, en 559, dont il a été déjà question ci-dessus. Témoignage éloquent quant à la désaffectation des thermes, trois monnaies de Valens (364-378) trouvées sur le pavement briqueté dans l'angle NO de la salle A et une monnaie d'Honorius (395 - 423) récoltée parmi les décombres, sont les seules pièces monétaires à illustrer le secteur des thermes, qui n'en verra pas d'autres avant la période de Justinien. Dignes d'une mention spéciale parmi les autres découvertes de dimensions réduites - la plupart consistant en des fragments céramiques et notamment d'amphores romaines du IVe siècle - s'avèrent la partie supérieure d'une belle cruche appartenant à l'espèce de poterie grise à la surface lustrée attribuée aux Goths, et le fragment d'un broc romain de la forme d'une amphore, avec une brève inscription runique, les deux datés des IVe - Ve siècles de n.è.²²

Un dernier détail concernant les thermes qui mérite une attention spéciale: les trois niches ou absides, en demi-cercle à l'intérieur et présentant trois côtés à l'extérieur (la moitié d'un hexagone). Ce sont, peut-être, les plus anciens exemplaires de cette espèce connus jusqu'à présent. De l'avis général, ce genre d'abside - née du besoin d'obtenir une toiture pyramidal, plus approprié à l'usage des tuiles rectangulaires que le toit conique - commence à être utilisée au plus tôt pendant les IVe - Ve siècles de n.è.²³ Le premier monument avec cette sorte d'abside, dont la data-

22. *Idem*, Les thermes de Dinogetia, Dacia, NS, XI, 1967, p. 225-252.

23. *Paolo Verzone*, Le absidi poligonal del IV e V secolo, dans Akten zum III. Internationalen Kongress für Mittelalterforschung, Olten-Lausanne 1954, p. 35-40 (inaccessible).

tion soit certaine, est, comme on le sait, la basilique de Saint-Jean Studios de Constantinople (463). Autre précision, tout aussi généralement connue, à rappeler en ce sens c'est que l'abside demi-circulaire à l'intérieur et demi-hexagonale à l'extérieur connaît une large diffusion à partir du règne de Justinien, au point de constituer l'un des traits caractéristiques de l'architecture en usage dans la Péninsule balkanique du temps de cet empereur ²⁴.

Objets d'art mineur

Tout ce qui a été exposé précédemment souligne le caractère essentiellement militaire de l'agglomération romano-byzantine (IVe - VIe siècles) de Dinogetia. Toutefois, à part les murs solides de l'enceinte, à part les édifices de caractère militaire, à part les quelques traces d'armement (projectiles sphériques en terre cuite, pointes de flèches et de lances de fer, etc.), on a pu constater la présence à l'intérieur de la forteresse des bâtiments affectés à des fins commerciales ou artisanales.

À l'intérieur comme à l'extérieur de la forteresse vivait une population civile nombreuse, qui s'adonnait à l'agriculture, à l'élevage, à la pêche, tout en pratiquant aussi divers métiers, sans négliger en outre les activités commerciales. Toute une série de vestiges (outils agricoles, restes d'ossements d'animaux domestiques, sonnailles, outils pour la pêche, scories de fer, moules pour la confection des pièces céramiques, poterie locale) s'offrent au chercheur comme autant de témoignages importants pour la connaissance des activités pratiquées par les habitants de l'îlot et la mise en lumière du véritable caractère de cette agglomération. Sur ces témoignages, les plus abondants sont les fragments céramiques d'une vaisselle variée: amphores, brocs, pots, écuelles, assiettes, lampes, couvercles. Certains de ces vases - par exemple les couvercles à motifs décoratifs et inscriptions de caractère religieux, chrétien, en relief sur l'une des faces - appartenaient à la production locale ²⁵. Cette remarque s'applique également à une série de pièces qui continuent par leur forme et leur technique une tradition locale antérieure, ainsi qu'à la catégorie des imitations réalisés d'après des exemplaires importés des grands centres de l'Empire. En effet, il est généralement admis que la

24. Ch. Delvoye, *Études d'architecture paléochrétienne et byzantine*, Byzantion, XXXII, 1962, p. 302-309; *idem*, *Apsis*, dans *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Lieferung 2, Stuttgart 1963, col. 248; I. Barnea, op. cit., p. 248-249.

25. I. Barnea, *Objets céramiques peu connus: les couvercles de vases de Scythie Mineure*, Dacia, NS, IX, 1965, p. 414-416, fig. 2 et 3/10.

céramique de qualité supérieure venait de Constantinople, en tout premier lieu, et des centres évolués du bassin égéen. Une place de premier rang revient entre tous aux amphores, de différentes tailles et d'une grande variété de formes; elles étaient importées, remplies de vin ou d'huile, du Sud; de brèves inscriptions peintes en rouge ou incisées les marquaient d'habitude, indiquant leur capacité et le nom de celui auquel elles appartenaient, complétés parfois avec des invocations et des formules chrétiennes abrégées: Κύριε βοήθει, Χ(ριστὸν) Μ(αρία) Γ(εννη), Μ(ήτηρ) Θ(εοῦ), etc.²⁶ Quantité d'autres vases céramiques, dont les uns conservés intacts et d'autres aptes à être restitués (fig. XIII) s'avèrent également comme des pièces d'importation²⁷. Le verre des fenêtres et les autres objets de verre se rangent eux aussi dans la catégorie des pièces importées.

Entre les objets de bronze trouvés à Dinogetia, une première mention revient de droit à une balance mise au jour en 1946 dans un horizon archéologique du VIe siècle, à une profondeur d'un mètre quatre-vingt. Il reste de cette balance la tige de bronze ou fléau, long de 0 m. 46 et infléchi à mi-distance de ces deux bouts, ainsi que deux sur les trois crochets auxquels on la suspendait pour s'en servir (fig. XIV); il lui manque; le contre-poids (*aequipondium*) glissant le long du fléau pour indiquer le poids de l'objet pesé et le crochet ou le plateau (*lanx*) qui servait de support à l'objet respectif. Les différentes unités de mesure, à partir de l'once (οὐγκία) jusqu'à 60 *librae* (= 19,647 kg.), sont marquées sur trois des quatre côtés du fléau - les soixante livres représentant le poids maximum pour lequel la balance avait été construite. Sur le quatrième côté du fléau, on peut lire l'inscription suivante, réalisée au moyen des piqûres: Ἐπὶ τοῦ μ(ε)γ(άλου) οὐ μ(ε)γ(αλοπρεπεστάτου) ἐπάρχου Πόλεως Γεροντίου.

Le nom de Flavios Gerontios est celui d'un grand préfet (*praefectus Urbi*) de Constantinople (Πόλις), qui vers les années 560 avait été en but aux accusations d'un ex-préfet - Eugenios. Celui-ci prétendait l'impliquer dans un complot contre l'empereur Justinien, mais les in-

26. Gh. Stefan, *Dinogetia*, I, op. cit., p. 412, fig. 16; *Materiale*, VII, 1961, p. 586-587, fig. 3/5-7; I. Barnea, *L'incendie*, op. cit., p. 244-253 et fig. 13/1, 5; *idem*, *O casă romană...*, op. cit., p. 255, fig. 6/4; p. 261 et 264, fig. 12/1-3; Em. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV-XIII descoperite în România* (= Les inscriptions des IVe - XIIIe siècles trouvées en Roumanie), Bucarest 1976, nos 243-245 et 248-250.

27. SCIV, II, 1951, 1, p. 37, fig. 25 et 26; V, 1954, 1-2, p. 164, fig. 4; I. Barnea, *L'incendie...* op. cit., *passim*.

vestigations faites en ce sens l'ayant trouvé innocent, Flavios Gerontios avait été acquitté (*Theophanes*, *Chronographia*, I, Bonn, 1839, p. 363). On retrouve son nom sur deux petits dénéraux en verre utilisés pour peser l'or, dont l'un a été trouvé en Roumanie, à Sucidava (Celei - Corabia, localité d'Olténie)²⁸.

L'origine constantinopolitaine de la balance de Dinogetia ne saurait être mise en doute. Elle est l'expression du souci de l'administration d'assurer l'honnêteté des transactions commerciales, tout en illustrant par la même occasion le mandat dont était investi le préfet de Constantinople d'exercer le contrôle du commerce et des marchés. D'autre part, cette balance est une preuve des liens de l'agglomération de Dinogetia avec la capitale de l'Empire. Sa présence la témoigne qu'à part la portée stratégique de cette forteresse dressée dans l'angle septentrional de la Dobroudja, cette dernière détenait également un rôle économique important, en tant que foire frontalière où se faisait l'échange des marchandises du Barbaricum contre les produits de l'Empire²⁹.

Un autre objet de bronze, très probablement lui aussi de provenance constantinopolitaine, est un encensoir (*thymiaterion*, *thuribulum*), trouvé à l'intérieur de la forteresse de Dinogetia, dans la couche d'incendie datée de l'époque de Justinien (559). Haute de sept centimètres et large de huit, cette pièce se compose d'un bassinet de la forme d'une prisme hexagonale muni de trois petits pieds; on pouvait le suspendre à une triple chaîne grâce aux trois oeillets de son rebord évasé³⁰.

Mais l'un des témoignages les plus éloquentes des liens qui unissaient la forteresse danubienne à l'Empire, et surtout à Constantinople, la nouvelle capitale, reste celui des monnaies; en effet, leur série va presque sans interruption de Dioclétien à Maurice Tibère. Les règnes les mieux illu-

28. N. Bănescu, Le dénéral byzantin de Sucidava, BSH, 26, 2, 1945, p. 223-224; D. Tudor, Oltenia romană (= Olténie romaine), 3e, Bucarest 1968, p. 468 et 525, no 368; Em. Popescu, op. cit., no 302.

29. Gh. Stefan, O balanță romană din secolul VI e. n. descoperită în Dobrogea (= Une balance romaine du VIe siècle de n. è. trouvée en Dobroudja), SCIV, 1, 1950, 2, p. 152-162; *idem*, Numele unui praefectus Urbi pe o inscripție din Dobrogea din secolul al VI - lea e.n. (= Le nom d'un praefectus Urbi dans une inscription de Dobroudja du VIe siècle de n. è.), dans Omagiu lui P. Constantinescu - Iași (Homage à P. Constantinescu-Iași), Bucarest 1965, p. 141-145; I. Barnea, DID, II, p. 495-496; Em. Popescu, op. cit., p. 247.

30. Gh. Stefan, Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia-Bisericuța, Dacia, XI - XII, 1945-1947, p. 303-305, fig. 1-2.

strées par les dépôts monétaires sont ceux de Constantin le Grand et de ses fils, pour commencer, et de Justinien et de Justin II au VIe siècle ³¹.

4. LE CENTRE DE HAUTE ÉPOQUE FÉODALE (X^e - XIIe SIÈCLES)

Les habitations

Toutefois, les mieux étudiés restent les vestiges de haute époque féodale. Et parmi eux, une toute première mention revient de droit aux *habitations*. L'îlot de Bisericuța change d'aspect aux Xe - XIIe siècles: à présent, les maçonneries imposantes des édifices publics ou privés qui caractérisaient le centre romano-byzantin, font place à une multitude d'habitations modestes. Elles peuplaient d'une part le plateau délimité par l'enceinte, pour constituer ce qu'on appelait «la cité haute» (πόλις, *castrum*) et d'autre part le terrain en contre-bas de l'enceinte, où leur conglomérat formait «la cité basse» (προάστειον, *suburbium*), qui s'étendait notamment au sud et à l'ouest de la forteresse. Il n'y a pas des différences notables entre les logis de la haute et de la basse cité: à peu près identiques, ce ne sont que leurs locataires respectifs qui appartiennent à des catégories distinctes. En effet, dans la cité haute, à l'abri des murs de l'enceinte romano-byzantine, restaurée et remise en usage, habitaient les gens aisés: les marchands, les représentants de l'administration et ceux de l'Eglise; la cité basse était réservée par contre à la population besogneuse. Le fait est attesté en tout premier lieu par le mobilier trouvé dans les habitations de la cité haute, qui ont livré des monnaies d'or, des parures précieuses, une poterie de qualité supérieure et autres objets de luxe assez nombreux. Quelques unes de ces habitations reposaient sur des assises de pierre; leurs murs étaient par endroits en brique, utilisant les briques récupérées sur les ruines antiques et la glaise pour les maintenir en place. Il s'agit sans doute dans ces cas-là de bâtiments à destination publique ou habités par les chefs féodaux de l'endroit. Leur mauvais état ne permet guère d'en reconstituer le plan et les dimensions.

La majeure partie de la population de l'îlot habitait des huttes; celles-ci, vue le climat de la région, offraient le double avantage de la préserver durant l'hiver du vent coupant du nord et de l'ardeur du soleil

31. Pour les monnaies de la période Anastase - Maurice Tibère, voir *B. Mitrea*, op. cit., p. 49 - 72.

pendant l'été. Cependant les fouilles ont également mis au jour quelques cabanes bâties à l'extérieur du sol notamment vers la fin de l'habitat. Jusqu'à présent, les habitations localisées par les fouilles se chiffrent à plus de deux cents, dont plus de 180 dans la cité haute, presque entièrement explorée (fig. XV). Sur le plateau délimité par l'enceinte, les huttes étaient disposées en rangées à peu près parallèles à celle-ci et espacées les unes des autres de façon plus ou moins régulière. Elles appartiennent à un habitat comportant trois ou quatre horizons successifs, les dernières en date utilisant à l'ordinaire les fosses des huttes d'une étape précédente. On constate que les huttes les plus récentes ont été quittées à la hâte, par suite de circonstances qui obligèrent leurs locataires de n'emporter presque rien avec eux. Le mobilier plus riche livré par les logis du plateau - où s'était concentrée toute la vie de ce centre humain pendant la dernière phase de son existence - est celui ayant fourni le plus de renseignements sur le mode de vie des habitants respectifs (fig. XVI).

De forme rectangulaire ou carrée, ces huttes avaient le côté d'environ 3-5 m. Elles étaient à peu près de moitié enfoncées dans la terre et ne comportaient qu'une seule pièce. Leurs fosses, profondes de 0 m. 60-0 m. 80, étaient creusées dans la couche des décombres nivellés d'époque romano-byzantine (IVe - VIe siècles), en écartant les fragments de mur antique que le hasard dressait sur leur tracé. C'est ce que montrent les édifices romano-byzantins mis au jour par les fouilles avec leurs nombreuses portions grièvement endommagées par les fosses des huttes des Xe - XIIe siècles. Toutefois, lorsque le mur antique, au lieu de surgir à l'intérieur même de la fosse, apparaissait sur l'un de ses côtés, on le conservait tel quel, comme parois de la hutte. Aux quatre angles de la fosse, ainsi que de distance en distance sur ses côtés, plusieurs poteaux plantés dans la terre servaient de support aux cloisons de la hutte et à son toit. Plusieurs pièces de charpente encadraient l'entrée et, dans certains cas, un poteau planté au centre de la pièce consolidait sa toiture. Entre les poteaux marginaux et les parois de la fosse, des pièces de bois ou des planches, disposées à l'horizontale, constituaient un revêtement intérieur qui empêchait l'éboulement des décombres et de la terre de remplage dans lesquels était creusée la hutte, en assurant de la sorte une meilleure sécurité à ses habitants. Ce n'est que fort rarement sinon à titre exceptionnel que les parois étaient revêtues de pierres avec de la terre comme mortier. À l'extérieur du sol, les murs de la hutte étaient soit toujours en planches, soit en treillis d'osier ou de jonc, recouvert à l'intérieur et à l'extérieur d'une pâte de glaise. Le toit à deux pentes était de

roseau ou de jonc - très abondants par là - consolidé par des solives qui prenaient appui sur des fourches et des chevrons de bois. En tant que plancher: de la terre glaise bien battue. Habituellement, l'entrée était aménagée sur l'un des côtés, sud ou ouest, de la hutte; parfois aussi à l'est, mais jamais vers le nord d'où soufflaient souvent les tempêtes de l'hiver.

Dans un coin de la hutte, faisant à l'ordinaire face à l'entrée, se dressait le four. Bâti de pierre, celui-ci avait la forme d'un fer à cheval. le tout enduit de terre jaune. Plusieurs fois, nous avons été à même de constater que les pierres dont se composait la superstructure des fours étaient des meules sorties d'usage, des fragments de briques ou de jarres (*dolia*) romano-byzantines utilisés pour leurs parois plus minces, qui les rendaient plus légers, et pour leur superficie bien lisse. Une hutte, notée du numéro 143 et située devant la tour no 3, avait la portion antérieure du toit de son four faite de briques romaines de remploi, disposées de chant et de manière à constituer une voussure (fig. XVI/1). Les pierres surchauffées du four pouvaient dispenser une chaleur suffisante pour la cuisson de la poterie d'argile, en plus de la température nécessaire à l'accommodement des mets ou au chauffage de la pièce habitée; c'est pourquoi, vers la fin de cet habitat, l'on constate que certains fours faisaient également office de fours à potier.

À part les huttes, l'îlot de Bisericuța - Garvăn comporte un certain nombre - bien modeste - d'habitation à la surface du sol. Malheureusement, il n'en reste que de rares vestiges, car elles se trouvaient plus exposées aux intempéries et calamités de toutes sortes. Parmi les mieux conservées, compte une pièce (no 122), localisée devant l'entrée de la tour no 2 (fig. XV), mesurant à l'intérieur 2 m. 75 × 3 m. 25. Une rangée de pierres formait le soubassement de chacune de ses parois, faites de poteaux réunis au moyen d'un treillis enduit de glaise. L'entrée était aménagée dans l'angle sud - est. Plusieurs autres habitations à l'extérieur du sol, mesurant de cinq à six mètres de long pour trois à quatre mètres de large ont pu être localisées grâce à la rangée de pierres caractéristique constituant leur soubassement et aux traces des poteaux jadis plantés aux angles, ainsi que de place en place sur chaque côté. La plupart de ces maisons comportaient deux pièces, dont l'intérieur a livré des morceaux de crépi d'argile portant les traces des poteaux et du treillis d'osier ou de jonc et attestant de la sorte qu'il s'agissait bien d'habitations de palançon. Dans leur cas, le four est remplacé par le simple foyer ouvert; ce genre de four suggère la présence sur les lieux d'une nouvelle popu-

lation, venue peut-être d'une région de collines. Celle-ci aurait fait escale à Bisericuța - Garvăn vers la fin du XIe ou pendant la première moitié du XIIe siècle, époque à laquelle sont attribuées les-dites maisons, partant surtout des monnaies d'Alexis Ier et de Jean II Comnène ³².

Tant à l'intérieur de ces habitations - qu'il s'agisse des huttes ou des maisons à la surface du sol - qu'à l'extérieur, mais dans leur voisinage immédiat, il y avait quantité de fosses à provisions, pour les réserves de grains et de poisson salé. Ces fosses à provisions étaient de véritables tonneaux creusés dans la terre et rappelant singulièrement les grandes jarres (*dolia*) de l'époque romaine. Leur forme pouvait être cylindrique, tronconique ou en cloche, c'est-à-dire le fond large et l'ouverture étroite, afin de leur assurer une grande capacité tout en les rendant faciles à fermer. Généralement, elles mesuraient un mètre ou un mètre et demi de profondeur pour un diamètre de quatre-vingt ou même cent centimètres; quelques unes étaient même profondes de deux mètres et demi et larges d'environ un mètre et demi. Parfois, elles avaient les parois intérieures enduites d'argile, voire exposée à la chaleur du feu, ce qui les rendait imperméables et plus difficiles à percer par les rongeurs. De même que les fosses des huttes, celles destinées aux provisions ont fait bien de dégâts dans les murs romains de basse époque; elles ont brisé le plancher dallé des édifices et le pavage des rues, rencontrés sur leur trajet (fig. XV et XVI/2). Par endroits, là où la roche naturelle affleurerait, ces fosses à provisions le perçaient en profondeur. Une fois désaffectées ou abandonnées, ces fosses à provisions, tout comme celles des huttes, se transformaient en véritables dépôts de détritrus. Aussi, les fouilles effectuées sur elles ont mis au jour dans la terre de remplage outre les grains (blé, orge, millet), des écailles et des os de poisson en abondance, ainsi que toutes sortes de déchets de cuisine (ossements d'animaux et de volailles, tessons céramiques, etc.), sans parler de divers objets sortis d'usage ou perdus, telle la croix épiscopale dont il sera question ci-après ³³.

«Bisericuța» (La petite église)

À part le bâtiment annexe de la porte principale (voir ci-dessus et fig. XV), à part aussi quelques vagues restes de fondations, l'unique édifice de l'agglomération de haute époque féodale de l'îlot conservé jusqu'à nos jours est une petite église, dont les murs ruinés ont été dégagés

32. Eugen Comșa, dans *Dinogetia*, I, p. 30-50; I. Barnea, DID III, p. 172-177; *dem*, *Materiale*, X, 1973, p. 291-331.

33. *Dinogetia*, I, p. 60 - 61; DID, III, p. 177 - 178.

lors des fouilles archéologiques de l'année 1950. Fort probablement ce sont ces ruines, encore visibles à la surface du sol à l'époque moderne, qui donèrent leur nom au lopin de terre entouré des eaux du Danube et qu'on appelle encore aujourd'hui «Bisericuța», c'est-à-dire «la petite église». L'édifice se dressait à environ quarante mètres nord-ouest de la porte principale, dominant le seuil de celle-ci de trois mètres soixante. Il y a une double raison pour cette différence de niveau: d'abord, la configuration du sol, qui descend en pente douce du nord-ouest vers le sud-est et, d'autre part, le fait que l'église a été bâtie au-dessus de la couche de décombres nivellés des édifices romano-byzantins (des IVe - VIe siècles). Ses murs, épais d'environ quatre-vingt centimètres, se dressent encore sur une hauteur qui va de trente à quatre-vingt centimètres sur un socle extérieur et des fondations d'une profondeur approximative d'un mètre soixante (fig. XV)³⁴.

En réalité, il s'agit d'une chapelle au plan carré (6 × 6 m.), dotée d'une abside à demi-circulaire vers l'intérieur et avec cinq pans de mur vers l'extérieur, à peine saisissables (fig. XV). Son entrée, ménagée vers le nord, constitue une exception à la règle générale. À cause de ses angles, marqués par des piliers massifs dont la destination était de servir de point d'appui au tambour de la coupole centrale, en quatre arcs de cercle, l'intérieur de la chapelle présente la forme d'une croix aux bras très courts. C'est un édifice bâti en pierre de carrière locale, dont les blocs de forme irrégulière ont été retirés des ruines romano-byzantines. Çà et là, dans la composition des ses murs entrent des fragments de briques, des morceaux de tuiles ou de grands tessons provenant des jarres à provisions (*dolia*) romaines. Juste à même le socle, la base des murs extérieurs se compose d'une rangée de briques romaines, dans leur majeure partie réduites à l'état de fragments. Le liant utilisé pour l'ensemble de l'édifice est un simple mortier qui combine la chaux avec du sable. Suivant toutes les apparences, cette construction est le résultat d'une technique assez gauche et manquant de sûreté, mais il convient néanmoins de faire aussi la part du matériel hétéroclite dont elle a eu à s'en servir. Outre l'épaisseur excessive des murs pour un édifice de dimensions aussi modestes, une autre singularité qui retient l'attention est le grand nombre des tirants de bois qui en traversent horizontalement sa maçonnerie à différents niveaux. Les deux derniers niveaux d'en-bas se sont conservés: l'un à la base des fondations, l'autre sous le plancher, quant aux tirants, il n'en

34. SCIV, II, 1951, 1, p. 45 - 49; fig. 29, 32 et 33.

reste que des traces putréfiées qui creusent comme des petits canaux dans le corps des murs. Ce grand usage des tirants était exigé par la nature du sol - avec sa couche épaisse de décombres et de terre de remplage - autant que par la forme irrégulière des pierres utilisées comme matériel de construction. Ils étaient absolument nécessaires à la solidité de l'édifice à peine bâti, alors que le mortier qui servait de liant n'avait pas eu le temps de sécher; et ce besoin de consolider le mur se faisait d'autant plus sentir sur le côté nord de l'église, avec sa paroi percée par l'entrée et par la niche d'une tombe aménagée dans son épaisseur, sur la droite de l'entrée. Quantité de tuiles fragmentaires trouvées dans les ruines et aux alentours de la chapelle suggèrent ce que pouvait être sa toiture. Ces tuiles, marquées vers l'une des extrémités de leur face convexe d'un monogramme en relief, composé des lettres *K* et *P*, sont analogues à celles réutilisées pour les murs de la pièce annexe construite près de la porte principale de la forteresse des Xe - XIe siècles (v. ci-dessus).

À en juger d'après plusieurs fragments de crépi peints en bleu foncé jaune sale et blanc, relevés parmi les décombres, l'intérieur de l'église devait être peint à la détrempe. Certains de ces fragments reproduisent un ornement déjà connu, le motif répété de plusieurs croix inscrites dans des cercles. D'autres fragments présentent les traces d'ornements géométriques ou floraux. Bien qu'aucun d'entre ces morceaux n'offre la moindre trace de figure humaine ou de vêtements peints, on ne saurait nier leur présence en toute certitude, car ces vestiges de crépi sont par trop émiettés, trop peu nombreux aussi pour permettre une conclusion dans un sens ou dans un autre.

Ainsi que nous venons de le signaler, sur la droite de l'entrée, dans l'angle nord-ouest de la chapelle, une crypte avait été aménagée dans l'épaisseur du mur. Suivant toute probabilité, son existence remonte au moment même de la construction de l'édifice. Les ossements humains qu'elle contenait se présentaient en désordre, comme si la crypte avait été pillée ou comme si les dépouilles humaines respectives avaient été ramenées d'ailleurs et déposées là. À l'intérieur de la petite église on a localisé trois tombes et autour d'elle tout un cimetière.

La construction de l'église remonte tout au plus tôt vers le milieu ou à la seconde moitié du XIe siècle. C'est le plus ancien monument d'architecture byzantine connu en Roumanie. En 1953, lors des fouilles pratiquées à une dizaine de mètres ONO de ses ruines, une cloche de bronze fragmentaire a été dégagée d'une profondeur de 0 m. 30 par rapport au sol actuel. Le diamètre de son ouverture est de 0 m. 29. Ayant

appartenu sans aucun doute à l'église, cette cloche est la plus ancienne de celles livrées par le sol roumain ³⁵.

Activités et métiers

Les nombreuses pièces de petites taille récoltées au cours des fouilles sont très éloquentes en ce qui concerne les activités ou métiers exercés par les habitants de ce centre de haute époque féodale.

Tout d'abord, l'énorme quantité des écailles de poisson trouvées dans les fosses à provisions, à l'intérieur et à l'extérieur des huttes, avec pour pendant un très grand nombre d'ustensiles de pêche - poids de filet, de formes et tailles diverses, taillés dans des briques désaffectées ou dans des pierres calcaires; restes de filets de chanvre; hameçons et autres pièces de fer - montrent que, tout naturellement, la principale activité de ces habitants des marais du Danube était la *pêche*. Le poisson constituait non seulement leur nourriture quotidienne, mais aussi l'article d'échange par excellence ³⁶.

Sans doute, on pratiquait aussi l'agriculture pour satisfaire aux besoins alimentaires immédiats, en leur fournissant le nécessaire en blé, millet, seigle et orge. Les fouilles ont dégagé dans la cité haute les restes de deux pièces rectangulaires, un peu moins vastes qu'une hutte ordinaire le sol et les parois entièrement revêtus de planches. Toutes les deux faisaient offices de granges et dans l'une d'entre elles, les fouilles ont mis au jour une grande quantité de blé avec de l'orge. Maintes fosses à provisions une fois dégagées ont livré des grains de céréales, incrustés dans leurs parois; d'ailleurs, ces traces de céréales ont été également recueillies à l'intérieur comme à l'extérieur des habitations. Pour en faire de la farine on se servait de meules à main circulaire; elles étaient taillées dans la pierre locale, avec un diamètre de quarante à cinquante centimètres et ne faisaient défaut presque à aucune hutte ou maison de l'endroit.

À part la culture céréalière, la population de l'îlot ne manquait pas de cultiver aussi le chanvre et le lin, comme le prouvent les restes abondants de leurs tiges, sans parler des fibres et des filasses récupérées par les fouilles, avec des morceaux de tissus et de filets de pêche (v. ci-dessus). Ça et là, isolés, quelques fèves, des pois, des lentilles complètent le tableau des plantes cultivées à l'époque.

L'outillage agricole servant à cette fin est illustré par les socs (deux, en fer), plusieurs fragments ou cadres de fer pour les bèches de bois, quelques faucilles, une faux.

35. Dinogetia, I, p. 350-356; DID, III, p. 233 - 238.

36. Dinogetia, I, p. 51 - 57 et 378 - 379.

Compte tenu de l'abondance des restes de bêtes à cornes, l'élevage devait sans doute tenir une place importante entre les activités des habitants de Bisericuța pendant la haute époque féodale. Un autre témoignage en ce sens réside dans le grand nombre des sonnailles, de fer ou de bronze, trouvées surtout à l'intérieur des huttes incendiées au mobilier presque entièrement conservé.

On pratiquait aussi la chasse, soit dans les marais environnants, soit dans les grandes forêts recouvrant les collines de la rive droite du fleuve, du côté du midi. Les bois de cerf et les défenses de sanglier trouvés dans l'îlot montrent que ces habitants des forêts - de nos jours complètement disparus de la région - y vivaient à l'époque en assez grand nombre ³⁷.

L'agglomération de Dinogetia - Garvăn était, en outre, un centre important de production artisanale. Les loupes et scories relevées à maints points de l'îlot dans les couches culturelles des Xe - XIIe siècles indiquent la pratique de la métallurgie du fer. Une hutte datée du XIIe siècle (no 38) a même livré une quantité importante d'objets, de fer et de bronze, les uns déjà finis, les autres inachevés encore. On a supposé, donc, qu'il s'agissait de l'habitation de quelque artisan, qui l'utilisait aussi comme atelier. Cette découverte de la «hutte du forgeron» - comme on l'a désignée depuis - nous apprend que le même artisan s'occupait de l'industrie du fer et de celle des autres métaux. Toutefois, certaines pièces de bronze, telle la cloche de la chapelle, les diverses petites croix et parures en bronze ou en métal précieux, étaient importées de la capitale impériale ou des grands centres byzantins. Notons, cependant, la présence sur place d'une petite moule d'argile pour les bagues, d'une autre taillée dans une fine pierre calcaire pour les boucles d'oreille et d'une troisième, en bronze, pour les petites croix - toutes datées des XIe - XIIe siècles. Ce sont autant de témoignages que dans l'îlot s'était également développée une production artisanale «de série»; elle sert à illustrer le passage de la phase de production sur commande à celle en gros, destinée au marché, quand l'artisan devait sans doute faire aussi office de marchand. Plusieurs découvertes de petits objets attestent qu'un autre métal, le plomb, était lui aussi travaillé sur place ³⁸.

Une autre activité artisanale attestée par les documents archéologiques comme ayant été pratiquée sur place, dans le centre des Xe - XIIe

37. Ibidem, p. 57 - 68.

38. Ibidem, p. 69 - 80; *I. Barnea*, *Dinogetia et Noviodunum*, op. cit., p. 357; *idem*, *Materiale*, X, 1973, p. 325.

siècles, est l'art du potier. Les fouilles y ont dégagé plusieurs ateliers, avec des fours à potier et divers produits céramiques en train d'être confectionnés. La plupart de la céramique livrée par les horizons plus anciens manifeste une technique achevée - elle devait sans doute être importée des centres où l'art du potier avait touché à un haut degré de développement. Pourtant, la mise au jour d'un bloc de glaise pétrie portant encore l'empreinte des doigts du potier et accompagné de plusieurs vases préparés pour passer au four dans l'une des huttes les plus anciennes de cette époque (no 37 A - C) - datée des dernières décennies du Xe siècle et nommée maintenant «la hutte du potier» - atteste qu'une partie, au moins, de la céramique de bonne qualité était confectionnée sur place. D'autres témoignages en ce sens relèvent des trois fours à potiers trouvés sur le plateau qui se dresse au sud de la forteresse, à une trentaine de mètres de sa principale porte d'accès. Les trois fours étaient d'une forme toute simple, tronconique, sans grille et avec les parois légèrement voûtées dans leur portion supérieure, là où était ménagée une ouverture circulaire. Chacun mesurait d'un mètre trente à un mètre quarante de haut, avec le diamètre du foyer d'environ deux mètres. Dans deux cas, ils sont bâtis en terre jaune, alors que le troisième est fait de pierres avec des fragments de briques romaines. Ils sont tous datés du milieu du XIe siècle.

L'art du potier commence à décliner sur la fin de cette agglomération de haute époque féodale, miné lui aussi par l'insécurité du temps, en proie aux invasions réitérées des tribus petchénegues et coumanes. On constate la qualité médiocre de la céramique de production locale trouvée en abondance dans les derniers horizons archéologiques de Garvăn, composés de huttes incendiées. Cette poterie médiocre, quand elle n'est pas d'une qualité tout à fait inférieure, était modelée au tour lent ou à la main, dans un mélange de glaise avec du coquillage pilé ou du sable fin et atteste une cuisson insuffisante. Parfois, on utilisait pour la cuisson de la poterie les fours de pierre aménagées dans les huttes.

En ce qui concerne la forme et les motifs ornementaux de cette poterie du centre de haute époque féodale épanoui à Bisericuța - Garvăn, leur origine ou tout au moins la tradition romaine provinciale sont évidente. À cette origine, à cette tradition s'ajoutent les éléments inédits apportés par les migrants (Slaves, Bulgares, Petchénègues, etc.) qui firent halte dans la région du Bas-Danube aux époques précédentes, ainsi qu'à l'époque directement concernée. La forme la plus courante est celle du pot sans manche, avec le fond plat - souvent marqué de la griffe

du potier-, l'épaule bien arrondi, le col bas et le rebord évasé (fig. XVII). Ces pots sont décorés sur la panse de lignes horizontales ou ondulées, incisées avec une peigne spécialement affectée à cet usage; ils sont aussi ornés de motifs réalisés à la roulette - décor spécifique de la Dobroudja septentrionale. Quelques récipients de petite taille, de la forme d'un bol, font penser par leur silhouette et leurs dimensions à la cassolette dacique, illustrée dans l'ilot de Bisericuța par les couches antérieures, préromaines ou romaines des premiers temps de la conquête. L'éclairage se faisait au moyen des lampes en terre cuite; elles se présentaient sous la forme de petits bols, aux parois obliques et basses ou incurvées vers l'intérieur. D'origine encore discutable, les chaudrons en terre cuite, utilisés aux Xe - XIe siècles et attribués aux Petchénègues ou à certaines tribus bulgaro-chazares, venues dans la région avec les Petchénègues, offrent les caractères d'une technique d'exécution bien mise au point. Leur technique d'exécution, ainsi que la manière dont ils sont ornés, étroitement liées à la tradition locale, attestent une pratique de ce métier plus longue que ne pouvait en avoir la population nomade à peine arrivée dans la région bas - danubienne. Le fait est que ces chaudrons trouvent des analogies chez les récipients romains de la même espèce, mais en métal³⁹.

Un autre métier pratiqué aux Xe - XIIe siècles à Dinogetia - Garvăn était le travail du bois. Bien qu'en raison de sa nature périssable, le bois ne s'est conservé que dans peu de cas, il est facile de constater par les fouilles qu'il trouvait un large usage, surtout dans la construction des habitations. D'autre part, l'accès de l'ilot, ainsi que l'exercice de la pêche en tant qu'activité d'un certain degré de développement se faisaient au moyen des barques. On utilisait en général les embarcations creusées dans un seul fût d'arbre (τὰ μονόξυλα) - mentionnées par quelques sources antiques⁴⁰ et en usage de nos jours encore dans la région. Quelques huttes ont livré les restes de plusieurs seaux de bois; trois cuillères de bois ont été trouvées dans trois huttes - ce sont les exemplaires les plus anciens relevés en territoire Roumain. Divers accessoires ou objets de petite taille (manches de couteaux ou pour différents outils de fer, peignes, etc.) étaient également taillés dans du bois. De leur côtés, les fouilles

39. M. Comșa, dans *Dinogetia*, I, p. 123-229; *Materiala*, X, 1973, p. 291 et suiv.

40. *Constantin Porphyrogénète*, *De adm. imperio*, chap. IX; *G. Gédérenus*, *Historiarum compendium*, II, Bonn 1839, p. 402 - 403; *Jean Cinnamus*, op. cit., III, 3, p. 93.

ont mis au jour les outils suivants nécessaires au travail du bois: hache, herminette, bédane, couteau et scie⁴¹.

Sans avoir été plus développé que l'industrie du bois, celle de la corne et de l'os en est mieux attestée, en raison de la pérennité des objets produits par elle. Ces objets se sont presque tous conservés dans la terre, bon nombre d'entre eux en cours de finissage. La matière première la plus fréquemment utilisée était celle fournie par les bois de cerf; les cornes des bovins et les os des bêtes en général étaient moins souvent valorisés de cette manière, quant aux arêtes de poisson, aux os d'oiseaux et aux défenses de sanglier, on ne s'en servait qu'à titre exceptionnel. La corne de cervidés fournissait le manche des couteaux ou du martinet de combat; elle servait à la confection des aiguilles utilisées pour en faire des filets de pêche, des divers accessoires de l'arc et du carquois, des poids fixés à l'extrémité des lanières du martinet de combat, des différents ustensiles et objets de parure. Dans la plupart des cas, ces pièces sont ornées du même décor à «oeillets», qui consiste en un ou deux petits cercles concentriques avec un point au centre. Il y en a aussi avec de jolis motifs en réseau ou en zigzag, réalisés avec une parfaite maîtrise et beaucoup de goût (fig. XVIII). Un manche en corne des XIe — XIIe siècles se distingue par la qualité de son décor géométrique et zoomorphe, stylisé: deux tiers de sa surface sont ornés d'entrelacs en relief, le dernier tiers - situé vers l'extrémité du manche - reproduit trois biches couchées, dont les oreilles dressées dessinent au centre un petit triangle (fig. XVIII/3).

Un métier très recherché à cause de sa possibilité de satisfaire aux exigences de la vie quotidienne était celui de l'industrie de la pierre. À part le remploi des pierres récupérées sur les édifices des époques précédentes, destinées à servir aux différentes constructions nouvelles, ainsi qu'aux fours aménagés à l'intérieur des habitations, il y a des preuves certaines attestant l'extraction et le travail du schiste de la colline qui domine à l'ouest la rive du côté de la Dobroudja. Il servait à la confection des meules circulaires, trouvées dans la majeure partie des habitations des Xe - XIIe siècles. De leur côté, les pierres calcaires fournissaient les poids pour les filets de pêche, alors que le grès et les pierres d'un grain plus fin étaient destinés à des usages variés: poids pour le martinet de combat, pierres à aiguiser, fusaioles, voire de petites croix - engolpions.

Le filage et le tissage étaient très développés. C'est ce dont témoignent en tout premier lieu le grand nombre des fusaioles (plus de cinq cents

41. Dinogetia, I, p. 80 - 84.

exemplaires), de pierre dans leur majeure partie, mais aussi en terre cuite et, plus rares encore, en plomb ou corne. On les utilisait dans les opérations du filage du chanvre, du lin, de la laine et de la soie. La qualité supérieure de quelques restes de tissus, de lin ou de soie, suggère l'usage du métier horizontal, connu dans l'ilot de Bisericuța-Garvăn dès la première moitié du XIe siècle, c'est-à-dire environ deux siècles avant sa première attestation documentaire en Europe occidentale. C'est en ce sens aussi que plaident notamment plusieurs petites pièces en tôle de cuivre trouvées par là. L'usage de la soie dans le territoire roumain est attesté pour la première fois par la découverte dans une hutte datée d'une monnaie de Constantin VIII (1025 - 1028) d'une petite pelote et de deux bobines de fil de soie (fig. XIX), avec une pièce de tissu de soie fine, quelques grains de chanvre, des fils de laine, ainsi qu'un morceau d'étoffe de laine et un bout de tissu de lin ⁴².

Imposé par les exigences du climat, le traitement des peaux et des fourrures est indirectement attesté. En effet, on constate la présence dans l'ilot d'une quantité importante d'ossements de différentes bêtes témoignage corroboré par le nombre et la variété des alènes récoltées dans les fouilles: ce sont, généralement, des ustensiles en os ou corne, parfois aussi, mais moins souvent, de fer. Il convient de leur ajouter la découverte de trois dés en bronze.

L'essor pris par les métiers dans le centre des Xe - XIIe siècles de Dinogetia - Garvăn apparaît comme le résultat du développement des forces de production et de la division sociale du travail au sein de la population autochtone au cours de la haute époque féodale. À ceci s'ajoute l'influence des grands centres du temps, à commencer avec Constantinople. Certains métiers au début revêtaient un caractère domestique. À en juger d'après le contexte de leur mise au jour, il semble que les outils des artisans étaient leur propriété privée. Ces outils étaient de petite taille et plutôt imparfaits, adaptés pourtant à un usage personnel, réclamant une grande habileté. La production artisanale se fondait sur l'exécution des divers articles commandés par le client. En ce qui concerne le matériel il était fourni soit par le client, soit par l'artisan, qui était payé en argent ou en nature. Les fruits du travail des artisans du cru n'arrivaient presque jamais sur le marché: ils circulaient dans un cercle assez étroit, d'ordinaire en passant directement des mains de leurs producteurs entre

42. Ibidem, p. 98 - 122.

les mains des clients de la même localité. De son côté, l'artisan s'adonnait aussi à d'autres activités.

Bientôt cependant, les métiers et le commerce se détachèrent de l'agriculture. Cette division, ainsi que le développement de la féodalité qui se laissent saisir dans l'agglomération de l'îlot de Bisericuța, sont caractéristiques pour les processus de dissolution des communautés rurales et de la naissance de la ville. À partir de la division entre les activités artisanales et le commerce d'un côté, l'activité agricole d'un autre côté, l'agglomération qui à l'origine avait un caractère nettement rural prend l'aspect d'un véritable centre urbain - nous avons ainsi affaire à la première ville féodale attestée dans les limites de la Roumanie actuelle. Au sein de cette ville fraîchement éclos, des artisans et des marchands sortent des rangs de l'ancienne population de pêcheurs, laboureurs et éleveurs de bestiaux. Les nombreux produits d'origine byzantine, auxquels s'ajoutent ceux en provenance de Kiev - dont il sera question ci-après - indiquent la naissance dans le cadre du centre de Garvăn d'une classe marchande qui devait réaliser des profits importants. Toutefois, le citadin - artisan ou marchand - continuait à s'attacher à la terre cultivée par ses père et grand-père. Le centre de caractère citadin, tout comme les villes féodales en général, maintenait des liens étroits avec l'économie rurale ⁴³.

Les rapports avec Byzance

Même si l'on excepte la chapelle dont il a été déjà question, toute une suite de trouvailles témoignent de l'étroitesse des liens unissant Dinogetia à Byzance dans l'intervalle des Xe - XIIe siècles. Parmi celles-ci, la première à mentionner est une attestation archéologique de son appartenance au thème de *Paristrion* (*Paradounavon*). Il s'agit du sceau de plomb trouvé en 1951 dans la terre de remplage d'une fosse funéraire, la tombe no 46, à une petite distance de la chapelle, du côté du couchant (fig. XX/1). La pièce a un diamètre de 25 mm. 5 - 27 mm. et une épaisseur de trois à quatre millimètres. Si endommagé qu'il soit - il garde néanmoins la majeure partie de la légende imprimée sur son revers, rendant possible sa lecture et de ce fait l'attribution de ce petit objet. L'avvers reproduit en relief l'image de st. Nicolas, vu de face. Le saint est représenté debout, la tête nimbée, portant le costume sacer-

43. I. Barnea, *Meșteșugurile în așezareă feudală de la Garvăn (sec. X - XII)* (= Les métiers dans l'établissement féodal de Garvăn, X^e - XIIe siècles), SCIV, VI, 1955, 1 - 2, p. 99 - 121; *idem*, *Dinogetia*, 2e, Bucarest 1969 (Meridiane), p. 37 - 47.

dotal des évêques; il tient l'Evangile de la main gauche, alors que de sa main droite il donne la bénédiction. Au revers, à l'intérieur d'un cercle perlé, est imprimée la légende suivante, aux caractères en relief nettement dessinés: Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Συμεών βέστη (καί) κατεπάνω τοῦ Πα-
ραδουνάβου = «Seigneur, protège Syméon vestes et katépano de Paradounavon».

Ce titulaire du sceau est déjà connu grâce à une autre pièce identique à celle-ci, trouvée à Constantinople dans la seconde moitié du siècle dernier. Le personnage a été identifié avec un haut dignitaire byzantin du même nom qui a détenu, du temps de Constantin VIII (1025 - 1028) et de Romain III Argyre (1028 - 1034), toute une série de hautes fonctions, à savoir: δρουγγάριος τῆς βίγλας, πρόεδρος, δομέστικος τῶν σχολῶν, πρωτοβεστιάριος. Il exerçait une grande influence sur les deux empereurs mentionnés. Plus tard, étant entré en conflit avec l'empereur Michel IV le Paphlagonien (1034 - 1041), Syméon fut exilé de la cour; obligé d'entrer dans les ordres, il se retira dans un couvent d'Olympe, fondé par lui auparavant. Sa fonction de «katépano» (gouverneur) du thème de Paristrion avec la résidence à Dorostolon (Silistra), il semble l'avoir exercée pendant les dernières cinq années du règne de Basile II le Bulgare (1020 - 1025), alors qu'il s'intitulait aussi *vestes*, titre qui doit être antérieur à tous ceux qu'on lui conféra par la suite. À part le contexte de la découverte du sceau de Dinogetia, un autre argument à l'appui de l'hypothèse que Syméon a été le gouverneur du thème de Paradounavon dans la période mentionnée se dégage de son titre de «katépano», car ce même titre l'avait eu aussi David Areianitès, le premier stratège du thème de Bulgarie (κατεπάνω Βουλγαρίας) (1018), le contemporain de Syméon⁴⁴.

Un troisième sceau appartenant à ce même personnage a été trouvé à Preslav, la deuxième capitale du premier État bulgare, incendiée et occupée par les Byzantins à la fin du Xe siècle. Vu son édition erronée⁴⁵, cette pièce ne fut point traitée par les spécialistes avec l'attention qu'elle méritait en tant que document historique, surtout avant la découverte

44. G. Gédrenus, op. cit., p. 480, 484, 495, 551 - 512.; N. Bănescu, op. cit., p. 73 et 118 - 120; Dinogetia, I, p. 332 - 335 et DID, III, p. 93 - 94, avec leurs bibliographies.

45. N.A. Mouchmov, Novootkriti strădnovăkovni pečati ot Balgariia, dans Izvestiia-Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, V, Sofia 1928-1929, p. 241 et suiv., p. 248 et fig. 127-128.

du sceau de Bisericuța - Garvăn. À ce moment-là, elle a été valorisée comme il convient par nos soins ⁴⁶.

Le sceau de Dinogetia a dû parvenir jusque là avec quelque ordre ou lettre officielle du gouverneur de Dorostolon adressée à l'un des chefs locaux dépendant de lui. Comme on le sait, les attributions du stratège ou du gouverneur d'un thème étaient en tout premier lieu d'ordre militaire. Il était - comme on l'a déjà relevé, à juste titre - «une sorte de viceroy, répondant seulement vis-à-vis de l'empereur de la sécurité d'une province, dont les autorités civiles lui étaient subordonnées et qu'il gouvernait avec le concours de son état-major» ⁴⁷. C'est pourquoi on est en droit de supposer que le chef local (toparque) du centre de Bisericuța - Garvăn détenait de son côté des fonctions *militaires* et *administratives*, tout en se trouvant aux ordres du «katépano» de Dorostolon. De par sa qualité de représentant du gouverneur, ce chef local était sans doute chargé d'assurer la sécurité du secteur qui lui était confié. Il est évident que Byzance devait nourrir un intérêt tout particulier envers cette localité, sise à l'angle septentrional du thème de Paristrion, dans un point-clé de la ligne stratégique du Danube dans ces parages. L'un de ses buts là comme ailleurs, et même beaucoup plus qu'ailleurs vu son importance pour la sécurité de l'Empire, était aussi le recrutement des soldats préposés à la garde de la frontière. Un autre but était d'assurer la perception des taxes et impôts dus à l'Empire. Or, ces deux entreprises étaient inconcevables sans l'appui d'un chef local. L'habitude de la levée des soldats dans la région même où leur présence s'imposait est bien connue pour le système d'organisation des thèmes. En échange du service militaire obligatoire, l'État byzantin offrait à ses sujets des lopins de terre (τὰ στρατιωτικὰ κτήματα), constituant la base du régime des thèmes et du recrutement local de l'armée, par conséquent le fondement du système de défense de l'Empire. Ces petites propriétés militaires étaient particulièrement protégées par les lois de Basile II le Bulgaroctone contre les éléments accapareurs. L'abrogation de ces lois par Romain III Argyre, en 1028, marque le commencement de la disparition progressive des propriétés militaires et du déclin, avec cette disparition, de l'armée byzantine ⁴⁸.

46. I. Barnea, À propos de la découverte de deux sceaux byzantins de Dinogetia, Dacia, NS, II, 1958, p. 473-475.

47. L. Bréhier, Le monde byzantin, II: Les institutions de l'Empire byzantin (L'évolution de l'humanité), Paris 1949, p. 362.

48. Ibidem, p. 121 et 382 - 383; G. Ostrogorsky, Histoire de l'État byzantin, trad. fr. par J. Gouillard, Paris 1956, p. 344 et 347.

Mais les témoignages les plus nombreux des liens du centre de Bisericuța-Garvăn avec Byzance au cours des Xe - XIIe siècles sont fournis par les *monnaies*. Les presque mille monnaies byzantines de cette période, dont plus de huit cents de bronze, le reste d'environ cent-cinquante pièces d'or et d'argent, mises au jour jusqu'à présent, placent Dinogetia parmi les plus actifs et les plus riches centres byzantins du Bas-Danube. La suite de ces monnaies va sans hiatus depuis Jean Tzimiskès jusqu'à Jean II Comnène, les plus nombreuses appartenant aux règnes de Tzimiskès - Basile II (environ 150 exemplaires), Romain III Argyre (environ 70), Michel IV le Paphlagonien (environ 260), Constantin IX Monomaque (environ 90), Constantin X Doucas (environ 60) et Alexis Ier Comnène (environ 70)⁴⁹. D'autre part, la présence de seulement deux monnaies de Jean II Comnène (1118 - 1143) et l'absence de toute monnaie de Manuel Ier Comnène (1143 - 1180) - signalées, par contre, en abondance à *Noviodunum*, localité située non loin de Dinogetia, en aval, sur la rive droite du Danube - suggèrent nécessairement l'hypothèse de la rupture des liens avec Byzance pendant cette période. Sans connaître exactement la véritable cause d'un tel hiatus, il semble qu'on doive le rattacher à l'incursion coumane. En effet, les Coumans ont ravagé l'ilot en l'incendiant à un certain moment, dont la date exacte prête encore aux discussions (v. ci-dessus, p. 246).

Dignes d'une mention spéciale sont trois dépôts de monnaies et d'objets précieux mis au jour par les fouilles dans le bourg fortifié d'en-haut.

Le premier de ces trésors, un dépôt monétaire trouvé en 1939 près de l'entrée dans la tour no 6 de l'enceinte (fig. XV), se compose de 106 pièces d'or, dont 103 avec les effigies de Basile II et de son frère Constantin VIII (976 - 1025). Quant aux trois autres, l'une appartient à la période du règne unique de Constantin VIII (1025 - 1028), la deuxième est de Romain III Argyre (1028 - 1034) et la troisième de Constantin IX Monomaque (1042 - 1055). On estime qu'il doit avoir un rapport entre la mise en sûreté de ce dépôt monétaire et les batailles bien connues avec les Petchénègues; le refus de Constantin Monomaque de donner satisfaction à leur chef légitime, Tyrak, contre Kégen, les avait déterminés de traverser le fleuve en grand nombre pour attaquer le thème de Paristrion (*Cedrenus*, II, p. 585)⁵⁰.

49. Dinogetia, I, p. 379. Au grand nombre des monnaies mentionnées là, il convient d'ajouter encore celles trouvées dans l'intervalle 1963 - 1975.

50. *Gh. Stefan*, Dacia, VII-VIII, 1937 - 1940, p. 401-425; Dinogetia, I, p. 379.

Un deuxième trésor fut trouvé en 1954, enveloppé dans une pièce de lin, à l'ouest de la hutte no 97 (fig. XV), dans l'atelier d'un riche tisserand. Il se composait de plusieurs bijoux, ainsi que de quelques monnaies et menus objets divers. Pour les bijoux, il y avait deux boucles d'oreille en argent doré (fig. XXI /2); deux anneaux ou boucle de tempe en or (fig. XXI /5-6); deux bracelets en argent doré (fig. XXI /4); une bague d'or filigrané dont le chaton sertie de pierres de différentes couleurs a la forme d'un édifice monumental surmonté d'une coupole (fig. XXI /4); deux bagues en argent doré (fig. XXI /3); une bague en argent; un petit tube en argent. Les monnaies, onze en tout, étaient sept pièces d'or de Basile II et Constantin VIII (fig. XXI /7) et quatre d'argent, dont une de l'impératrice Théodore (1055 - 1056) et trois autres d'Isaac Ier Comnène (1057 - 1059) (fig. XXI /8). À ceci s'ajoutaient un petit couteau de fer et quatre petites rondelles d'ardoise roussâtre, probablement des fusaioles. Ce trésor a dû probablement être caché lors de l'invasion des Ouzes en 1064 - 1065 ⁵¹.

Le troisième dépôt précieux était déposé dans une cruche en terre cuite découverte pendant l'été de 1959 dans le proche voisinage de la hutte no 126, vers le nord-ouest (fig. XV), à une profondeur de quarante-cinq centimètres. Il se composait de quinze monnaies scyphates d'or, dont six de Romain IV Diogène (1067-1071) et neuf de Michel VII Doucas (Parapinakès (1071 - 1078). On s'est expliqué la mise à l'abri de ce dépôt par les troubles suscités en 1072 - 1074 parmi la population du Bas-Danube par les mesures fiscales du logothète Niképhoritzès, le ministre tout-puissant de Michel VII, qui entraînèrent la suppression des subsides annuelles accordées aux villes de la région pour la défense de la frontière ⁵².

Nombreux sont les vases céramiques originaires de Constantinople ou des autres grands centres de l'Empire byzantin parvenus jusqu'à Dinogetia soit comme récipients des divers produits, soit comme pièces d'échange. De ces vases, le chiffre le plus important est celui des *amphores* - descendant des amphores gréco-romaines, elles étaient destinées tout comme ces - dernières au transport du vin et de l'huile. Une première catégorie à distinguer est celle des amphores sphéroïdales à petites anses, susceptibles d'être datées du Xe siècle et de la première moitié du siècle

51. SCIV, VI, 1955, 3-4, p. 728 - 734; *Eugen Comşa - Gh. Bichir*, SCN, III, 1960, p. 223-244; *Dinogetia*, I, fig. 167, p. 379-380 et passim; *P. Diaconu*, Les Petchénègues au Bas-Danube, op. cit., p. 79-81.

52. *I. Barnea*, SCN, III, 1960, p. 245 - 254; *idem*, DID, III, p. 136-137.

suisant. Exceptant deux exemplaires restituables, elles nous sont parvenues à l'état fragmentaire. Quelques unes sont marquées de monogrammes grecs ou autres signes, imprimés sur l'épaule ou sur les anses avant la cuisson. La plupart d'entre elles comportaient des incisions intervenues après la cuisson: signes ou caractères divers, quand il ne s'agit pas de courtes inscriptions grecques, cyrilliques ou runiques. Une deuxième catégorie, qui est aussi la plus importante, se compose d'amphores piriformes, dotées d'anses surhaussées. Une sous-division de cette catégorie est celle illustrée par un type intermédiaire d'amphores; probablement d'origine constantinopolitaine, ces pièces datées vers le milieu du XIe siècle, sont d'une meilleure qualité. Sur l'épaule fragmentaire d'une telle amphore on aperçoit un monogramme peint en rouge, à la manière romano-byzantine. Mais le plus grand nombre est celui des amphores dérivées du groupe précédent: leur panse piriforme étirée est recouverte de fines cannelures horizontales; leurs anses très grandes sont de beaucoup surhaussées par rapport à la petite ouverture qui semble se cacher dans leur ombre. Cette espèce d'amphores est attestée du temps des Comnènes et pendant une période suivante. Le dernier niveau de huttes incendiées a livré presque une centaine de ces amphores, entièrement conservées ou susceptibles d'être restituées. Certaines huttes contenaient dix à onze exemplaires (fig. XVI). Des amphores analogues à celles de Biseriçuța-Garvăn datées des Xe - XIIe siècles ont été trouvées à Constantinople, de même que sur la côte occidentale et septentrionale de la mer Noire et, parfois, même plus loin, à l'intérieur des terres de Bulgarie ou dans le midi de l'URSS⁵³, ainsi que plus loin encore, vers le sud, dans l'île de Chypre⁵⁴.

Bien plus réduit est le nombre des *cruches* et des *pots* sans émail (fig. XXII). Produits des ateliers évolués de certains centres byzantins non encore identifiés avec précision, ces exemplaires d'une poterie d'importation ont été trouvés à Dinogetia dans les niveaux d'habitat des XIe - XIIe siècles et surtout dans le dernier niveau de huttes incendiées, avec un riche mobilier *in situ*, accompagnant les amphores à anses surhaussées⁵⁵.

53. Dinogetia, I, p. 249-268; *I. Barnea*, *Materiale*, X, 1973, p. 316 - 317, fig. 14, 15/7, p. 319, fig. 17 et p. 328, fig. 25.

54. *Arthur H. S. Megaw*, *Dumbarton Oaks Papers*, 26, 1972, p. 325 - 343, fig. 23 et 27.

55. Dinogetia, I, p. 268 - 275; *I. Barnea*, *op. cit.*, p. 291 et suiv.

Cependant, la catégorie la plus importante de céramique byzantine attestée à Dinogetia en grand nombre est celle des *vases émaillés*, mis au jour notamment dans le bourg d'en-haut, à l'intérieur de l'enceinte. Ils se présentent à tous les niveaux de l'habitat, dans la plupart des cas sous forme de fragments, rarement comme un vase susceptible de restitution, mais aucun absolument intact. Cette céramique se distingue par la bonne qualité de sa pâte, une technique d'exécution supérieure et le décor de bon goût des pièces, qui les font ranger parmi les objets de luxe, accessibles en tout premier lieu aux classes dirigeantes. Un groupe important est représenté par la poterie à l'émail vert-olive, qui continue la céramique romano-byzantine du même type dans la région du Bas-Danube. Celle-ci est illustrée surtout par les cruches, de formes et tailles diverses, et moins fréquemment par des brocs, des tasses et seulement à titre exceptionnel par des récipients ouverts (écuelles, assiettes). Le deuxième grand groupe est celui de la céramique byzantine proprement dite, à l'émail de différentes couleurs et le décor en relief, peint ou incisé (à sgraffito). Cette catégorie est illustrée notamment par les écuelles et les assiettes, à l'ordinaire émaillées seulement à l'intérieur, ainsi que par de rares tasses ou coupes de petite taille, entièrement recouvertes d'émail et de petites cruches, émaillées à l'extérieur. Les vases à l'émail d'une seule couleur - à l'ordinaire vert, de teintes diverses, ou jaune - sont presque tous en kaolin; il y en a pourtant aussi quelques exemplaires en argile, soumis à une cuisson uniforme jusqu'à ce qu'ils aient pris une teinte rouge. La poterie émaillée décorée en relief se réduit à quelques fonds d'écuelles ou d'assiettes en kaolin, datés des dernières décennies du Xe siècle. Celle ornée de motifs peints, susceptible d'être datée des XIe - XIIe siècle, se compose à moitié d'exemplaires en kaolin, le reste étant en argile (fig. XXIII /1,3). Quelques pièces en kaolin, peintes de teintes vives et variées (fig. XXIII /2,7-8) proviennent des ateliers constantinopolitains. Quant à la céramique à sgraffito, assez nombreuse, elle a été trouvée dans l'habitat de surface, daté grâce à des monnaies d'Alexis 1er et de Jean II Comnène. Si l'on excepte quelques vases en kaolin, les autres exemplaires sont des écuelles, parfois aussi mais moins fréquemment, des assiettes en argile, à l'intérieur orné: sur un fond blanc ou ivorien avec des taches de couleur brunes ou vertes, un motif incisé de sarments stylisés, de vrilles, de demi-palmettes, de lignes ondulées ou en zigzag, qui se répètent indéfiniment entre deux cercles concentriques en guise de bordure. Le motif central, dans ces cas-là, se compose des mêmes éléments

décoratifs, parfois stylisés d'une manière plutôt complexe (fig. XXIII/4-6)⁵⁶.

Une catégorie importante de vestiges menus qui témoignent néanmoins des liens rattachant Dinogetia à Byzance aux Xe - XIIe siècles est celle des *objets cultuels ou de parure* mis au jour par les fouilles. La première pièce à mentionner de cette série est la croix double-reliquaire en or, avec une chaîne du même métal précieux, trouvée avec une monnaie byzantine du XIe siècle pendant l'été de 1950, dans une fosse située à proximité de l'angle oriental de la hutte no 22, du secteur nord de la forteresse⁵⁷. Deux parties composent la croix proprement-dite: l'une antérieure, plus petite, l'autre postérieure, légèrement plus grande; leurs bras, à toutes les deux, s'élargissent au bout, en s'arrondissant (fig. XXIV). Les dimensions de la croix sont de 7 cm. 85 × 6 cm. 2; elle pèse avec sa chaîne, faite de cent soixante-quatorze maillons, 77 gr. 4643, étant confectionnées dans une mince feuille d'or. L'image du Christ crucifié a été réalisée séparément et appliquée ensuite au centre de la face principale. Sur tout l'espace resté libre autour de cette figure centrale ont été appliqués, pour l'orner, de petits tourniquets d'or filigrané. D'autres motifs, réalisés suivant la même technique du filigrane, -complétaient le décor. Vers le bout de chaque bras, quatre pierres (opales?) étaient serties dans des chatons, dont trois de forme ovale et le quatrième circulaire, à la bordure dentée. Sur les bras latéraux et le bras inférieur dix saphires (?) étaient serties dans des chatons plus petits. Un cinquième opale (?) était fixé dans une cassette ovale, aux bouts de la chaîne. Aucun décor n'ornait la moitié postérieure de la croix. Le reliquaire contenait une petite relique enveloppée dans un morceau de soie. Une pièce mobile, en or, elle aussi, sert à fixer la croix sur sa chaîne; de forme biconique, cette pièce se prolonge en-bas par une petite plaque d'or, munie de deux simples oeillets, qui, avec les trois autres du même genre servant de gond à la croix proprement-dite, sont traversés par un mince fil d'or, le rivet assurant la fermeture du reliquaire. Ce précieux objet d'art, qui a dû appartenir à quelque haut prélat du XIe siècle séjournant à Bisericuța - Garvăn⁵⁸, fait penser à l'artisanat constantinopolitain.

Quelques dizaines de petites croix, de bronze dans leur majeure partie, mais aussi de fer, plomb ou marbre, sont soit des objets produits sur place - comme le montre un moule de bronze trouvé à Dinogetia -,

56. Ibidem, p. 230 - 249; I. Barnea, op. cit., passim.

57. SCIV, II, 1951, 1, p. 35.

58. Dinogetia, I, p. 362 - 364, fig. 194.

soit importés de Constantinople ou des autres centres de l'Empire byzantin. À la catégorie des pièces d'importation se rattachent quelques petites croix simples de bronze, de la première moitié du XIe siècle, avec le Christ crucifié représenté en relief (fig. XXV/2), ainsi que plusieurs autres exemplaires, confectionnés dans le même métal et appartenant à la même époque, mais sans aucune représentation, bien que travaillés avec beaucoup d'habileté. Egalement comme objets d'importation, originaires de centres byzantins qu'il reste encore à préciser, doivent être considérées les petites croix de bronze double-reliquaire. De tailles diverses, datées des XIe - XIIe siècles, plusieurs d'entre elles ont été trouvées dans l'habitat de surface daté par des monnaies d'Alexis Ier et de Jean II Comnène (fig. XXV/3). Ces dernières sont presque toujours ornées de l'image du Christ crucifié (fig. XXV/3a, 4a, 5a), sur la face principale, le revers avec la Vierge implorant le Seigneur; dans certains cas, à ces images s'ajoutent quatre bustes en médaillons, disposés au bout de chaque bras de la croix et représentant probablement les quatre Évangélistes (fig. XXV/3b). Un petit médaillon de bronze (3 cm. 5), daté de la première moitié du XIIe siècle, constitue lui aussi une pièce d'importation; l'avvers reproduit le buste de l'archange Michel (?) en relief (fig. XXV/1) ⁵⁹.

D'une variété encore plus grande, plus nombreux aussi, les objets de parure de Dinogetia, datés des Xe - XIIe siècles, sont plus difficiles à classer par centres de production et même par régions. Toutefois, il y en a dont on peut affirmer avec plus ou moins de certitude qu'ils sont de provenance byzantine, parfois même nettement constantinopolitaine. C'est le cas, par exemple, d'une bague d'or (v. ci-dessus, p. 275), avec le chaton en forme d'édifice polygonal doté d'une coupole (fig. XXI/4), faisant partie du trésor du XIe siècle, découvert en 1954. Le travail filigrané de cette pièce ornée de pierres de différentes couleurs qui pèse 14 gr. 86, ainsi que son chaton en forme d'édifice à coupole suggère avec une forte probabilité les ateliers de la capitale. D'autres bijoux du même trésor pourraient, eux aussi, être d'origine byzantine. C'est également le cas de plusieurs bagues (fig. XXI/3, XXVI/4), pendentifs (fig. XXVI/5), appliques (fig. XXVI/1-3), bracelets et accessoires vestimentaires, la plupart d'entre eux de bronze, quelques uns de fer ou de plomb et, à titre tout à fait exceptionnel, d'or ou d'argent, trouvés dans cette agglomération de haute époque féodale, épanouie dans l'îlot de Bisericuța. Une catégorie à part de bijoux est celle des bracelets de verre multicolores et multiformes, de tailles diverses.

59. Ibidem, p. 357 - 366; *I. Barnea*, op. cit., passim.

Ils sont innombrables, mais réduits à l'état fragmentaire, avec de rares exceptions qui nous les montrent intacts. En général, on admet qu'il s'agit d'une production byzantine, à laquelle se sont joints par la suite les ateliers kieviens ou des autres centres situés dans l'aire de diffusion couverte par la culture byzantine⁶⁰.

Certaines découvertes isolées font la preuve certaine des liens avec Constantinople de l'agglomération de Dinogetia aux Xe - XIIe siècle. Digne d'être mentionnée, entre autres, à cet égard est une hutte sise dans le plateau sud-est, en contre-bas de la forteresse. En 1958, la fouille des vestiges incendiés de cette habitation a mis au jour des morceaux d'étoffe de laine, de tissu de lin et de soie, une petite pelote et deux bâtonnets sur lesquels s'enroulait un fil de soie - le tout trouvé avec la moitié d'une petite croix double-reliquaire de bronze et une monnaie de bronze de l'empereur Constantin VIII (1025 - 1028). D'une importance toute particulière parmi ces reliques s'avèrent les fils et tissu de soie (fig. XIX); en effet, il s'agit des plus anciens témoignages de ce genre attestés en Roumanie. Comme la petite croix et la monnaie le prouvent, les fils de soie, ainsi que le tissu doivent provenir de Constantinople, où fleurissait à l'époque l'industrie de la soie⁶¹. Deux petits morceaux d'étoffe tissée d'or et d'argent, ainsi qu'un fragment de broderie d'or sur soie - la plus ancienne broderie trouvée en territoire roumain⁶² - livrés par les tombes de XIe - XIIe siècles qui entourent la chapelle, sont également originaires de la capitale de l'Empire.

Pour ce qui est des marchandises que les habitants de l'endroit échangeaient contre celles venues de Byzance, il devait surtout s'agir de produits naturels - poissons d'eau douce, bétail, fourrures, miel, cire, etc. Les voies marchandes les plus en usage étaient le Danube et la mer Noire, les routes terrestres étant utilisées moins fréquemment. Il convient de noter que les liens de l'agglomération de haute époque féodale de Dinogetia avec Byzance ont contribué, de même que dans le cas des autres centres du Bas-Danube et surtout de la Dobroudja, à l'accélération du processus au bout duquel la féodalité s'y est installée définitivement. Grâce à ces liens, le niveau culturel de la population s'est élevé dans toute la région.

60. Ibidem, p. 277-325.

61. I. Barnea, SCIV, XII, 1961, 2, p. 307 - 314; Dinogetia, I, p. 120 - 121.

62. Idem, SCIV, 15, 1964, 3, p. 435-440; Dinogetia, I, p. 121-122.

Les relations avec Kiev

Du fait de son grand essor politique, économique et culturel, manifeste à partir de la seconde moitié du Xe siècle, l'État kievien devait entretenir des relations commerciales et culturelles soutenues avec la région du Bas-Danube. Toute une série de trouvailles faites dans l'agglomération de haute époque féodale de Dinogetia attestent l'existence de ces relations. Les plus abondantes entre toutes sont les rondelles ou fusaioles d'ardoise roussâtre - l'ardoise livrée par les carrières d'Ovroutch, près de Kiev. On s'en servait pour les fuseaux ou pour lester les filets de pêche. Toutefois, il y en a de si petites, qu'elles ne pouvaient servir que de perles. Une hypothèse avancée en ce qui les concerne est qu'on en usait comme monnaies avant la grande invasion des Tatares en 1240 ⁶³.

Une grande partie des bracelets en verroterie trouvés à Dinogetia passent également pour être d'origine kievienne. Cependant, au stade actuel de la recherche il est encore impossible de procéder à la nette distinction entre les produits des ateliers byzantins et ceux de Kiev ou des autres centres qui, sous l'influence de Byzance, produisaient cette sorte de bijoux, de large diffusion ⁶⁴.

En revanche, de l'avis unanime on attribue une origine kievienne aux menus objets en terre cuite, recouverts d'émail, dont la forme et la taille rappellent les oeufs de colombe. Décorés de motifs en accolades, peints en une teinte jaunâtre sur fonds bleu foncé, vert ou brun, ils servaient d'amulettes ou de joujoux. Ces objets, qui ont rayonné en Suède et en Caucase, ne sont attestés jusqu' à présent sur le sol roumain qu'à Dinogetia, où on a trouvé douze exemplaires, dont cinq intacts, dans l'habitat des XIe - XIIe siècles ⁶⁵.

Certains bijoux - par exemple, deux pendentifs en croissant de lune (*lunulae*): (fig. XXVII/1), quelques boucles d'oreille, des bracelets et des appliques -, plusieurs accessoires vestimentaires (boucles de ceinture et appliques pour bout de courroie), de même que quelques amphores passant pour être de provenance kievienne ont abouti au Bas-Danube soit par suite des échanges commerciaux avec les centres de cette région, soit lors de l'expansion de l'ancien État kievien jusqu'aux confins de

63. V. L. Ianine, *Denejno-Vesovje sistemy domongolskoi Russi*, Moscou 1954, p. 9. Voir aussi les réserves quant à l'origine kievienne de cette sorte de fusaioles, dans Dinogetia, I, p. 100 - 101 (Maria Comşa).

64. Dinogetia, I, p. 313 - 315.

65. Ibidem, p. 327 - 328 et fig. 149/12-13 (en couleurs).

l'Empire byzantin. De toute façon, ces trouvailles confirment les renseignements de la *Chronique de Nestor* sur les richesses et l'importance économique de la région du Bas-Danube (v. ci-dessus, p. 244). Il est fort probable que les marchands grecs tenaient un certain rôle dans la poursuite des relations entre les centres de cette région et les Kieviens. Toutefois, ils n'étaient pas les seuls et il y a lieu de rappeler ici ce que nous dit Constantin Porphyrogénète au sujet des marchands russes, qui descendaient le Dniepr sur leur embarcations monoxyles, passaient par les bouches du Danube et, longeant la côte occidentale de la mer Noire, arrivaient jusqu'à Constantinople⁶⁶.

D'une importance toute particulière pour l'histoire des relations du centre de haute époque féodale de Dinogetia avec la Russie kievienne s'avère un petit sceau de plomb, trouvé lors de la campagne de fouilles effectuée pendant l'été de 1954 à une profondeur de trente-cinq centimètres par rapport au sol actuel, dans la terre de remplage de la fosse où était aménagée la hutte no 168. Cette pièce, en bon état, a un diamètre de dix-sept millimètres pour une épaisseur de trois à quatre millimètres (fig. XX/2). L'avvers reproduit le buste de la Vierge Blachernitissa, avec les initiales $\overline{M}$ et $\overline{\Theta}$ de chaque côté de sa tête; ces initiales remplacent, en raison du manque d'espace, l'abréviation courante $\overline{MP} \overline{\Theta Y}$ des mots $\overline{M\eta\tau\rho\eta} \overline{\Theta\epsilon\omicron\upsilon}$. Sur le revers, une brève légende grecque en trimètre iambique précise: $\Sigma\phi\rho\alpha\gamma(\iota\varsigma) \text{ M}\chi(\alpha\eta\lambda) \pi(\omicron)\mu\epsilon\nu\acute{\alpha}\rho\chi\omicron\upsilon \text{ Ρωσ}\acute{\iota}\alpha\varsigma$ = «Sceau de Michel, archipasteur de Russie». Nous avons identifié le titulaire du sceau avec Michel, métropolite de Kiev, le onzième prélat occupant le siège métropolitain de cette ville; il était d'origine grecque, de même qu'un certain nombre de ses devanciers, venu à Kiev de Constantinople, en 1130. Plusieurs événements en rapport avec son activité ont été enregistrés par les sources écrites. Obligé sans doute par le courant populaire hostile aux prélats et aux moines grecs, nombreux en Russie, Michel quitta à jamais la terre kievienne pour rentrer à Constantinople, en 1145. Avant de partir, il interdit l'usage de la cathédrale de Sainte-Sophie jusqu'à l'arrivée d'un autre métropolite consacré par le patriarche de Constantinople. Mais sa volonté devait être enfreinte et la tendance grécophile défaite par le mouvement libérateur de l'Eglise russe de son obédience

66. *Constantin Porphyrogénète*, De administrando imperio, chap. IX; *I. Barnea*, Byzance, Kiev et l'Orient sur les Bas-Danube du Xe au XIIe siècle, dans Nouvelles études d'histoire, présentées au Xe Congrès des sciences historiques, Rome, 1955, Bucarest 1955, p. 173 - 177.

vis-à-vis de Byzance. À la tête de ce mouvement se trouvait le tsar Isia-slav Mstislavitch, sur la proposition duquel fut élu en 1147 le moine russe Clément de Smolensk, comme métropolite de Kiev. Tout ce qu'on sait encore au sujet de l'ex-métropolite grec Michel, se résume au fait qu'en 1171 il vivait à Constantinople, âgé de quatre-vingt ans. Il était, fort probablement, une même et seule personne avec le Μιχαήλ Ρωσίας mentionné dans le document synodal du patriarche Michel d'Anchialos⁶⁷.

La présence du sceau de «Michel l'archipasteur de Russie» à Dinogetia se rattache, sans doute, à quelque lettre adressée par le métropolite de Kiev à un prélat grec, probablement un évêque se trouvant à l'époque dans l'ilot. La croix pectorale-reliquaire, en or, dont il a été déjà question ci-dessus (p. 278) est un premier témoignage de l'existence d'un évêque dans cette agglomération bas-danubienne au XIe siècle. Un autre témoignage en ce sens, portant sur la première moitié du XIIe siècle, est le sceau de Michel. Par ailleurs, il indique aussi le rôle de la hiérarchie ecclésiastique dans le centre féodal où il fut découvert. Suivant toute probabilité, le chef-lieu dont dépendait au point de vue religieux aussi l'agglomération de Dinogetia devait se trouver à *Dorostolon* (Sili-stra), capitale du duché ou thème byzantin de Paristrion (Paradounavon). C'est là que fonctionnait à l'époque une métropole à l'obédience de Constantinople⁶⁸. Or, telles étant les choses, on ne saurait exclure ni la possibilité d'une lettre adressée par Michel, juste après son arrivée à Constantinople, alors qu'il conservait encore son titre d'«archipasteur de Russie».

Vestiges d'origine orientale

Plusieurs objets d'origine est-européenne et asiatique ont été livrés surtout par les derniers horizons archéologiques de Dinogetia, attribués aux XIe - XIIe siècles. Il s'agit presque toujours de petits objets, faciles à transporter. Si quelques uns sont arrivés dans la région du Bas-Danube par les voies commerciales, la plupart d'entre eux ont été apportés par les populations de migrants: Petchénègues, Ouzes, Coumans

67. I. Barnea, Sigiliul unui ierarh al Rosiei în așezarea de la Garvân (reg. Galați) (Le sceau d'un prélat de Russie dans l'agglomération de Garvân-rég. de Galați), SCIV, VII, 1956, 1 - 2, p. 189 - 197; *idem*, À propos de la découverte de deux sceaux byzantins..., op. cit., p. 475 - 478; *idem*, dans Dinogetia, I, p. 335 - 336. V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin, t. V, 1, Paris 1963, no 788, adopte notre identification, après avoir d'abord douté de son exactitude.

68. Nil Doxapatii, Migne, P. G., t. 132, col. 1105 et 1109, no 42.

at autres peuplades, apparentées ou entraînées dans leur sillage. Parmi les vestiges qui témoignent de leur passage, les plus courants sont les diverses pièces d'armement léger ou de harnachement. À Bisericuța-Garvăn aussi les fouilles mirent au jour cette sorte de pièces. Celles provenant des armes légères sont rarement de métal - bronze ou fer - et le plus souvent en os ou en corne. Il s'agit de parties composantes d'arc, de fermoirs ou garnitures de carquois, de poids pour fléau d'armes, de pointes de flèche en corne - typiques des tribus de cavaliers nomades. La même matière première a également servi à la confection des pièces de harnachement: mors, psalia, étriers, différents objets menus utilisés pour les courroies de harnachement ou d'attelage - attestés à l'ordinaire dans les steppes asiatiques ou de l'Europe orientale (fig. XVIII /4; XXVII /6-8). À ceci s'ajoutent encore quelques parures ou accessoires vestimentaires à l'usage des cavaliers - médaillons de bronze, dont quelques uns dorés, appliques de bout de courroie, boucles de ceinture de bronze ou de corne (fig. XXVII /6) ⁶⁹.

Plusieurs de ces objets ont leur origine dans les grands centres bulgares de la Volga: Bolgary et Biliar. Suite du caractère international des foires situées à la jonction des voies marchandes reliant l'Europe à l'Asie, les objets trouvés dans ces centres-là sont d'aspect et d'origine très différents. Bon nombre de ces pièces ont été importées d'ailleurs. Cependant, pour quelques autres on a la preuve de leur production sur place. Quelques exemplaires de ces-dernières ont abouti à Dinogetia. C'est le cas d'un petit cadenas de bronze, représentant un chien stylisé avec vigueur (fig. XXVII /4); deux petits bouts de manche en bronze, dont l'un à tête d'aigle et l'autre à tête de chien (fig. XXVII /2,5); plusieurs autres bouts de manche en os, reproduisant des têtes de bêtes, etc. De tels objets ont dû parvenir à Bisericuța-Garvăn soit par l'intermédiaire de l'État kievien, soit apportés par les migrants au cours de leurs pérégrinations ⁷⁰.

Un petit vase, de forme à peu près globulaire, se range dans la catégorie des récipients très fréquents aux IXe - XIVe siècles en Europe orientale, en Egypte, ainsi qu'en Asie Mineure et Moyenne. Vu leur forme, on a commencé par penser qu'il s'agissait d'une espèce de grenades armées du fameux feu grégeois ⁷¹. De nos jours, leur véritable destination est

69. Dinogetia, I, p. 337 - 349.

70. I. Barnea, Byzance, Kiev et l'Orient..., op. cit., p. 178.

71. G. Schlumberger, Un empereur byzantin du dixième siècle: Nicéphore Phocas, Paris, 1890, p. 56 - 59.

bien connue: c'étaient des récipients affectés au transport du mercure, utilisé par la pharmacopée et l'orfèvrerie du temps. À Bolgary sur la Volga, à Oren-Kala (l'ancienne Bailaqân) en Azerbaïdjan ainsi que dans plusieurs autres centres on a même trouvé des ateliers avec les fours nécessaires à la cuisson de cette sorte de vases. Celui de Dinogetia a dû y aboutir ou bien par suite d'une quelconque transaction commerciale, ou bien apporté par l'une des tribus de Petchénègues ou d'Ouzes en migration, pendant la seconde moitié du XIe siècle ⁷².

Une certaine céramique recouverte d'émail vert-olive, les deux anses ornées de figurines zoomorphes - vraisemblablement des sangliers, le groin reposant sur le bord du vase - continuait une antique tradition iranienne, qui était arrivée dans la région du Bas-Danube à travers les steppes de la Russie méridionale, quand ce n'est pas Byzance à avoir fait office d'intermédiaire. Les fragments de vases à décor zoomorphe trouvés à Dinogetia appartiennent aux XIe - XIIe siècles. Un de ces fragments provient du même contexte archéologique qu'une monnaie scyphate d'Alexis Ier Comnène (1081 - 1118) ⁷³.

CONCLUSIONS

Sise à un point-clé de la frontière d'abord romaine et ensuite byzantine, au coeur d'une région où abondent les richesses naturelles, à la jonction de plusieurs voies marchandes importantes, l'agglomération de Dinogetia était appelée à remplir une double fonction, militaire et économique. Si la première de ces fonctions avait eu la préséance pendant la domination romaine de basse époque (IVe - VIe siècles), il semble qu' à l'époque byzantine (X^e - XIIe siècles) son rôle économique égalait et peut-être même dépassait en importance celui des militaires. Le centre de haute époque féodale développé là faisait office d'*emporion*; un *emporion* particulièrement actif qui valorisait les ressources alimentaires de la région (poisson, bestiaux, céréales, miel, cire), en les aiguillant sur Constantinople, par la voie fluviale et maritime. C'est ce qu'attestent la large diffusion de la monnaie byzantine, ainsi que les produits variés

72. I. Barnea, op. cit., p. 177 - 178; Dinogetia, I, p. 275 - 276; V. Spinei, SCIV, 21, 1970, 2, p. 253 - 265.

73. I. Barnea, Über die mittelalterlichen Tierdarstellungen in der Dobrudscha (10. - 14. Jahrhundert), RĚSEE, III, 1965, 3 - 4, p. 590 - 593, fig. 4/1; Dinogetia, I, p. 236.

de l'artisanat - poterie émaillée ou non, étoffes précieuses, soieries, bijoux et objets culturels - constantinopolitains ou des autres centres de l'Empire. Un autre signe de la prospérité de cette agglomération réside dans la densité de son peuplement pendant la période concernée ⁷⁴.

Les découvertes archéologiques ont recoupé les informations de certains historiographes byzantins, avec Michel Attaleiates en tête, qui parle de la présence dans la région du Bas-Danube « des villes nombreuses et importantes, avec une dense population bigarrée » ⁷⁵, témoignant de la cohabitation dans le centre de haute époque féodale de Dinogetia d'habitants de diverses langues. Cette population hétérogène avait pour principal noyau les descendants des Géo-Daces romanisés. Un autre chroniqueur nous renseigne à leur sujet, en nous apprenant qu'il s'agissait d'une population nombreuse connue sous le nom de Vlaques (Valaques) « dont on dit que ce sont les descendants des colons d'Italie de jadis » ⁷⁶.

Afin d'assurer la défense du point stratégique de Dinogetia, le stratège ou katépano du thème de Paristrion, qui siégeait à Dorostolon, disposait d'un chef local (toparque). Celui-ci détenait les pleins pouvoirs pour gouverner l'agglomération, au point de vue militaire et administratif. Byzance accordait un intérêt spécial à la sécurité de ses positions stratégiques du Bas-Danube, sachant pertinemment que là plus qu'ailleurs elle défendait le cœur même de l'Empire. À part le pouvoir militaire et administratif, Dinogetia était aussi le siège d'une autorité ecclésiastique, à l'obédience de la patriarchie constantinopolitaine. Les preuves ne manquent point à cet égard, et elles sont d'importance: la petite église du XIe siècle (seconde moitié de ce siècle), qui est la plus ancienne église de type byzantin mise au jour en territoire roumain; la croix-enkolpion en or; le sceau de l'archipâtre Michel. Ce sont autant de témoignages qui laissent à supposer l'existence d'un prélat local à Dinogetia, de langue et même, fort probablement, d'origine grecque.

Les Byzantins ont mené un combat acharné sur le plan militaire, économique et spirituel en vue de conserver leur souveraineté dans la région du Bas-Danube. S'ils ont fini par faillir, c'est à cause des assauts

74. Dinogetia, I, p. 403.

75. «...πολλὰ καὶ μεγάλα πόλεις, ἐκ πάσης γλώσσης συνηγμένον ἔχουσαι πληθος». *M. Attaleiates*, *Historia*, Bonn 1853, p. 204 - 205. Cf. DID, III, p. 136.

76. «Βλάχων πολλὸν ὄμιλον, οἳ τῶν ἐξ Ἰταλίας ἀποικοὶ πάσαι εἶναι λέγονται». *Jean Cinnamus*, op. cit., p. 260, Cf. Dinogetia, I, p. 404 et DID, III, p. 160.

réitérés de la part des peuplades du nord du Danube, alors que l' Empire lui-même avait à traverser une période peu propice à partir du XIIe siècle. Mais la défaite subie par l'Empire ne devait point faire profit aux migrants pendant longtemps, puisque la population autochtone, temporairement empêchée de tenir un rôle politique, allait finir par triompher des épreuves et survivre, profondément enracinée dans son territoire, jusqu' à nos jours.

BYZANTIUM

GALLIC PERSPECTIVES FROM THE REIGN OF
LOUIS XIV TO 1900, AS REFLECTED IN THE WORKS
OF SELECTED HISTORIANS

DOROTHY BURKHARDT / U.S.A.

I. THE RISE OF INTEREST IN BYZANTINE CIVILIZATION IN SEVENTEENTH CENTURY FRANCE

It is interesting to note that although the French consider themselves as having discovered Byzantine history, an examination of the works of representative scholars indicates that their interest in the Eastern Christian Empire waxed and waned through the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries. As evidence that they look upon themselves as the scholars who first sparked an interest in the serious study of Byzantine history, Charles Diehl repeats in his writings, and the *Encyclopédie Larousse* echoes his assertion, that the domaine of Byzantine studies is French «et parce que nous l' avons défrichi les premiers, et parce que nous n' avons pas été les derniers à y reprendre pied»¹. It was in the latter half of the seventeenth century, during the reign of Louis XIV and the ministry of Colbert, that the first serious studies on Byzantium appeared in France.

The question is, of course, why Byzantine studies assumed an importance then, in a western European nation far removed in time and space from an Eastern empire which had ceased to exist over two centuries before. Up until the midseventeenth century, French scholars were especially scornful of the medieval epoch, considering the Middle Ages as truly dark ages intellectually, artistically and politically. When they looked back, for ideals and forms in literature and art, it was to antiquity, to the heroic ages of the distant past. Now the new spirit of intense nationalism was becoming noticeable in intellectual circles too, and it was in the history of the Middle Ages that scholars were finding many examples of French grandeur. Those engaged in intellectual pursuit could hardly overlook the many links between France and the Byzantine Empire, for everywhere could be seen the Franco-hellenistic heritage resulting from the Crusades. Its imprint was deep in the national culture: it could be seen in art, in church decoration, sculpture and stained glass windows (the golden domes of Constantinople appear in the *vitraux* of Sainte Chapelle), in medieval illuminated manuscripts; it could be found

1. Charles Diehl, *Études Byzantines*, p. 19.

in literature, in old epic poems and songs echoing the days of the *trouvères*, in ecclesiastical histories, in travellers tales and histories written during the crusades, in other written treasures in the royal libraries; it could be heard in ideas that had shaped humanistic concepts in the West and in hellenistic ideals kept alive by Byzantium and expressed in France in the great classical age immediately proceeding this epoch.

Both Louis XIV and Colbert influenced and encouraged the pursuit of *all* knowledge and particularly that which would enhance the glory of France, whether the knowledge touched on the nation's past history, contributed to its present reputation of being the uncontested intellectual and cultural leader of seventeenth century Western Europe, or promised to insure her preeminence in intellectual thought and scientific contributions in the future. Obviously, what the king and his influential minister encouraged, became national intellectual goals. Although historians credit Louis and Colbert with having instigated or at least inspired research in the field of Byzantine studies, it seemed impossible to find any edicts or suggestions or commands in their own words, indicating that they intended to establish certain knowledge of the Eastern Empire or even that they acknowledged Byzantine influences in France. One can only look at the times, the character of the king and his court, the nature of French civilization of that day, and form for himself certain hypotheses which could have set seventeenth century scholars in France on the way to studying and interpreting Byzantium.

Louis XIV, in his role of «Sun King», embodied for his time the concept of «one king one faith, one law», just as the Byzantine emperors did in theirs. This concept was in even purer form in France, for the French king had no patriarch to dominate or by whom he could be dominated. As the official leader of the church in France, the king considered himself the leading Christian ruler in Europe, even to disputing the authority of the Pope in Rome; he was the acknowledged, divinely appointed head of state in the line of French monarchical succession.

Even closer parallels can be drawn between court life in seventeenth century France and court life under Byzantine emperors than can be made between the King and the Emperor as embodiments of supreme secular and ecclesiastical authority. Louis XIV's court was magnificent in the truest Byzantine sense: in the opulence of its accoutrements, the richness of its appointments, the splendor of its ceremonies, and the munificence of the king's gifts and pensions to his favorites. It is altogether possible that the French king was well acquainted with, even

inspired by, the Book of Ceremonies of *Constantine Porphyrogenitus*, for he too made minutiae of official etiquette the way of life for his court, and like the great emperors of Byzantium, he was the center of the world, a true «sun» around whom all else revolved. One wonders if Louis could have looked to Byzantine history when he tried to tamper with the accepted concept of royal succession by arranging in his will for his two bastard sons by Mme de Montespan to inherit his crown, in order to avoid a regency of which he did not approve. Sanche de Gramont says, «It had been wishful thinking on Louis XIV's part to hope that Parlement (...) would rise to defend a measure which no theory of kingship since Byzantium could possibly admit»². If Louis himself voiced no comparisons between his realm and Byzantium, later French historians certainly have.

Luxury was the standard expression of the French king's greatness. Rich acquisitions—coins, medals, objets d'art—treasures received as gifts, bought or stolen throughout countless centuries filled Louis' palaces, libraries and treasury. Given the many early French contacts with the East, among the most valuable and finely executed of these possessions must have been some from the Byzantine empire. These included plaques, icons, reliquaries, religious relics, coins silver items, gems, ivories, fabrics, all outstanding in their design and artistry, their richness and rarity, all examples of Byzantine wares that were prized the world over. Colbert, under Louis' direction, set about creating for France her own luxury industries to supply the ever-increasing demands of the monarch and his nobility for symbols appropriate for the Sun King and his court. Since the idea was to produce the very finest gold and silver art objects, the richest fabrics and tapestries and the most delicate porcelains, these great Byzantine collections must have been a source of inspiration and challenge.

Along with the development of her domestic industries, France needed foreign markets, both for import and export purposes. Colbert spent his ministry trying to involve the king and the country in world economics. He built a navy, he constructed great military and economic ports, he founded strong commercial companies, among them the *Compagnie du Levant* for commerce in the Eastern Mediterranean, and he built a great merchant marine to carry on foreign trade. In its day, Byzantium had been an empire powerful in industry and commerce, whose commercial traditions in Louis' day were still carried on by Greek merchants

2. *Sanche de Gramont*, Epitaph for Kings, p. 74.

trading in French markets. One might even surmise that Louis had occasion to borrow from these wealthy Greek merchants, since he so often found himself in need of funds that were far greater than he could extract from his tax-burdened subjects alone. To further French interests and insure his country's supremacy in Europe, economically and politically, Louis might profitably have studied and practiced the astuteness and finesse characteristic of much of the old Byzantine diplomacy.

The Sun King was not only interested in making France the model of monarchical greatness in terms of commercial and military prowess and the outward display of material wealth and luxurious taste. He was interested also in enlarging existing knowledge and in the development of new intellectual and scientific concepts that could add to France's glory throughout the world. He surrounded himself with scholars and writers; he set in motion collections, committees and academies to catalog, classify and study all that France regarded as her cultural, intellectual and artistic heritage. He was interested in languages, in history: ancient history, national history, ecclesiastical history. The studies made by seventeenth century historians revealed that the Middle Ages, the Crusades and the Frankish Empire in the East had all brought France and Byzantium into close contact and interlaced their cultures. Contacts even went back to ancient history; since Constantine had served with Roman legions in Gaul, as did his sons after him, there remained monuments to these men who were to become emperors of Byzantium. Since earliest times, Franks had served as ambassadors to Byzantine courts and Louis himself had his ambassadors at the Sublime Porte. Franks had fought as mercenaries either for or against the Byzantine Empire as a part of its history. Franks had sought royal marriages with Byzantine princesses and princes. Franks had travelled in Byzantium long before the crusades, returning with tales of the splendors of the Eastern Empire, as well as of its strange customs. Franks had, throughout the early history of France, been «adopted» by various Byzantine emperors, as seen in letters preserved since that time.

Cette qualité de fils adoptif de l'empereur était fort recherchée par les princes, qui se reconnaissaient par la même membres de la république romaine³.

Membres adoptifs de la famille impériale, ces princes d'Occident restaient nominalement 'membres de la république'. Ils béni-

3. *Amedee Gasquet*, *L'Empire-byzantin et la Monarchie franque*, p. 156.

faisaient de son prestige; elle tirait avantage de leur nombre, de leur fidélité, et de l'extension de leurs conquêtes⁴.

Franks were also among those banished barbarian princes who sought asylum in the imperial city, receiving royal patronage from a Byzantine emperor who was constantly trying to unite the West with its ancient masters. And Franks were in great proportion among the Crusaders who established a Western Empire in the Holy Land.

Reciprocally, Byzantines travelled to France, a few as merchants to the great western trade fairs, some as students, some as teachers of theology and Greek at the medieval University of Paris, some as artists, copyists, miniaturists working on illuminated manuscripts. According to Deno Geanakoplos, many of these scholars were Cretans who «were fundamentally transmitters, purveyors, one might say, of Greco-Byzantine learning»⁵. They carried to France, by way of Venice, the old Byzantine tradition of Hellenism and forged «the intellectual links between the Hellenism of the old Byzantine East and the emerging Hellenism of the West», constructing an important cultural bridge for the civilization of the whole world⁶.

The time came when the emperors had to look for help from the West and came to France to propose political, military and marital alliances as barriers against foreign pressures. There are records of Byzantines who held royal pensions from kings, who made alliances with French provincial nobles, undoubtedly for military services rendered. Then there were the Crusades, when the two cultures not only crossed but clashed, each deeply affecting the destiny of the other.

Louis' acute awareness of the intellectual and artistic, as well as of the material worth of his treasures is much to his credit; even more so is his determination to learn as much as possible about them. In his later years, as his piety increased and his temporal greatness decreased, the religious relics brought from Constantinople and the Holy Land became of greater interest and value to him. His renewed concern with religion, almost a conversion, one might say, led him to encourage the printing of ecclesiastical histories, early Byzantine along with those of the Western Church. Not one of these could have possibly ignored the great disputes and differences between the Eastern Orthodox and Roman Catholic

4. *Amedee Gasquet*, *L' Empire-byzantin et la Monarchie franque*, p. 158.

5. *Deno Geanakoplos*, *Byzantine East and Latin West*, p. 162.

6. *Ibid.*, p. 163.

views of Christianity, and France had long considered herself the favorite daughter of the Roman Church. Studying these histories, trying to restructure his life according to Christian principles, Louis could not have remained unaware of Byzantium's role in nurturing, protecting and spreading Christianity.

If Louis XIV had simply been content to philosophize by himself or with a select group of courtiers or ministers on the history of France, and, by the slightest chance, on the impact of the Byzantine Empire on this history, Byzantine studies might never have progressed as far as they have today. But since he was a doer as well as a thinker, Louis manifested in tangible ways his interest in the ancient world and also in the Greek world of his time, for he established Academies at Rome in 1667 and later at Athens where pupils who had won prizes at the Paris Academy of Art could be sent to study and copy ancient masterpieces. In this atmosphere it was impossible for them to remain unaware for very long of the store of Byzantine treasures and influences in each of these two cities. In 1703, Louis established a Greek college in Paris, to encourage study of the language and ancient literature. Of far greater importance to Byzantine studies in France was the creation of *La Petite Académie*, a committee of four members of the *Académie Française*, charged «de travailler aux inscriptions, aux dévisees, aux médailles, de répandre sur tous les monuments le bon goût ou la simplicité qui en font le véritable prix»⁷. This was, of course, to insure that medals and monuments would be created to the glory of the king and the nation, based on a study of great medals and monuments of the past. The committee was also asked to look to the world of ancient fable to discover «des sujets appropriés pour les desseins des tapisseries du roi»⁸. Just as students in the foreign academies found themselves confronted with Byzantine civilization, so did the members of this academy. From the *Petite Académie* grew the *Académie des Inscriptions et de belles Lettres*.

The *Académie* of 1663 (and subsequent groups) took its research and scholarly assignment very seriously, doing much for history in dissipating errors, reflecting always a spirit of learning and criticism. In 1701 the *Académie* was instructed to design some medals concerning the principal events in the history of France under all reigns, to occupy itself with the study of French antiquities and monuments, and to work out

7. La Grande Encyclopédie, Tome Premier, p. 192.

8. Ibid., p. 192.

explanations for the medals, medallions, stones and other modern and antique rarities belong to his majesty, which included treasures from Byzantium. The members were, in addition, to encourage the study of languages: Latin, Greek, Hebrew and a little Arabic and a little Chinese. This tended to open up a whole new world of sources to the Byzantine scholar. The committee was not only to develop a body of knowledge about classical antiquity, but also of Assyrian, Egyptian and French antiquity. It was a large order, both ambitious and idealistic, fulfilled in some years better than in others, depending on the leadership in the *Académie* and the interest of the nation in its intellectual contributions.

Thus we have come a long road from conjecture and supposition to fact, for in 1648 there appeared the first volume of *La Byzantine du Louvre*, and over the next sixty years, thirty-four tomes of this monumental work appeared under the encouragement and protection of Louis XIV and Colbert. Its author, Charles du Fresne, sieur Ducange, is considered to be the true creator of Byzantine erudition. He devoted his life to the study of the Middle Ages, and has won the highest praise from scholars who followed him for his thorough research into this untouched field of study. Diehl says that as an historian, philologist, archaeologist and numismatist, he was superior in all he touched, and evaluates his contribution as a model of sure critique and rigorous method⁹. It provided the basis for all future scientific study of Byzantium, throwing great light on what had thus far been plunged into deep obscurity. His books are huge illustrated compilations of genealogy and numismata, such as the *Familiae Augustae Byzantinae* and *Familiae Dalmaticae, Sclavonicae, Turcicae*. They include material on the city and its guiding religion: *Constantinopolis Christiana*, on its administration: *De Imperatorum Constantinopolitanorum*. His collections from early French history resulted in *L'Histoire de l'Empire de Constantinople sous les Empereurs français*. He tried to carry on about the crusades where Villehardouin had left off, and the result, in the latter mentioned book, was

(...) un recueil et un amas de passages de divers auteurs, redigés et mis en quelque ordre, pour servir à dissiper les nuages qui semblent obscurcir tant de belles actions de nos princes et de nos chevaliers français, qui est le premier dessein et le principal but de cet ouvrage épiqueux et difficile¹⁰.

9. Diehl, *Études Byzantines*, p. 17.

10. Charles LeBeau, *Histoire du Bas-Empire*, Tome I, p. xxiv.

Almost a century later, still under the guidance of the *Académie des Inscriptions*, there appeared another monumental work on Byzantium. Charles LeBeau, who held the post of perpetual secretary to Louis XV and was a pensionnaire for eighteen years in his court, began his work of a lifetime at an advanced age. Inspired, as he says, by «l' amour du vrai, de la vertu, de la religion», he promised two volumes a year to the public, and between 1757 and 1784 he proceeded to keep his word. His purpose was to classify all the facts contained in the collections of Byzantine authors, adding all that Greek and Latin writers, the works of legal experts, historians and chroniclers of the Middle Ages could furnish him. His thirty volume work was as complete a study of Byzantine history as the sources then available to him could insure.

Although it was a great work for its time and even went beyond the historical compilation tradition established by Ducange, it has been severely criticized by subsequent historians, mainly because LeBeau described Byzantium as *le Bas-Empire*. He is accused of using «bas» as a derogatory rather than as just a geographically descriptive adjective. Charles Diehl especially has criticized the title LeBeau chose for his volumes, *L'Histoire du Bas-Empire*, implying that it belittled the greatness of the Eastern Empire and destroyed respect for Byzantium in France.

(...) et quand l'excellent LeBeau entreprit à son tour de la raconter [Byzantine history] d'avance, dans l'empire grec d'Orient il ne voulut voir qu'un Bas-Empire, et le profond ennui qu'il répandait dans sa lourde et médiocre compilation acheva pour près d'un siècle de discréditer Byzance¹¹.

Not all Byzantine historians who followed LeBeau shared Diehl's opinion. M. de Saint-Martin, member of the *Académie des Inscriptions*, undertook in 1824 to prepare a new edition of the voluminous study, correcting it and augmenting it where necessary in the light of new materials available to scholars. Books written in Armenian, Syrian, Arabic, Persian and Turkish were being translated for the first time and were found to contain much precious information heretofore unknown in France, information that was likely to modify or completely change what had been accepted as unquestionably accurate. As scholars became more experienced in the use of new sources, as more and more historical accounts appeared, they were better able to evaluate past histories,

11. Diehl, *Études Byzantines.*, p. 22.

often finding them inconsistent, vague and full of errors which gave a false impression of people and events. Much of LeBeau's work, especially the latter volumes which Saint-Martin described as being based on the writings of Byzantine authors whose accounts were passionate and exceedingly personal ¹², had to be revised according to this new material. As a matter of fact, because of more sophisticated interpretations of old sources, combined with recently available records and accounts, Saint-Martin's version of *l' Histoire du Bas-Empire* became almost a new work in itself. It must be pointed out, however, that M. de Saint-Martin found LeBeau's work an important contribution to French letters and Byzantine studies, although in need of revision. He did not feel it necessary to start out fresh, to refute entirely what had already been done, but he felt when he had finished revising, all had been said about Byzantium that needed to be said. Perhaps Saint-Martin reinforced, equally as much as LeBeau had done, the weaknesses of the Empire rather than stressing its strengths and virtues, when he explained so positively that LeBeau spent the last years of his life

(...) toujours dans les fastes ténébreux d' un empire qui, ou ébranlé de toutes parts par des secousses redoutables, ou énervé par ses propres vices, et déchiré par des divisions intestines, s' écroulait chaque jour, et précipitait l' instant d' une ruine fatale ¹³.

In saying this, he contributed to the idea that the *Histoire* was indeed that of a «bas-empire», deserving the contempt with which later historians treated it.

A second criticism that Diehl raised against LeBeau was that the author «noya cette histoire sous le flot d' ennuis qui s' échappe des trente volumes où il prétendait la raconter» ¹⁴. Harsh words, but understandable, if one takes into account that by 1900 when Diehl was writing, LeBeau seems far from the embodiment of the ideal French historian whose characteristics are assumed to be the use of rigorous scientific method, simple, luminous composition and clear and lively exposition ¹⁵. LeBeau's style is purely narrative, unmarred by lengthy quotes and documentation and footnotes, presenting a long sequence of battles,

12. *LeBeau*, *Histoire* I, p. x.

13. *Ibid.*, p. xxiii.

14. *Diehl*, *op. cit.*, p. 17.

15. *Ibid.*, p. 19.

emperors, intrigues, conversations, letters, disputes between Churches and within the Orthodox faith, disputes between individuals, plots and attempts to take either secular or patriarchal thrones by any means, mostly foul. LeBeau tells his own stories not in short, but at length, for he was determined to tell all that was then known about the history of the Byzantine Empire. To someone who has read the original sources for himself, who is a Byzantinist, who knows the many versions of the same things written as Byzantine history, this could probably seem unbelievably boring. For those less expert, it is a lively enough old account: its early western bias shows clearly; its moralistic tone and condemnation of those who did not live according to eighteenth century standards is most apparent, and perhaps for these reasons as well as for the history it portrays, it is not boring.

To return to the question as to whether or not LeBeau intended to denigrate the Byzantine Empire, one must recognize that facts proved incomplete or inaccurate in his history by new sources that became available long after he had finished his work cannot be used as positive proof of a perverse desire on LeBeau's part to destroy all interest in the Eastern Empire. This is far from saying that LeBeau did not mean «bas» when he said «bas». When it concerns the crusades, the Greeks and their emperors come off third best in comparison with the French and Venetian crusaders. Alexis is pictured as the epitome of slothfulness, cowardice and perfidy. He is a timid scoundrel who whimsically makes and breaks promises, someone to be scorned for his excesses and his weakness. He is superstitious, for «dans ces temps d'ignorance, les empereurs n'osaient faire un pas sans consulter les planètes»¹⁶. The Byzantines are described as «une bête féroce», «une nation faible et vaine», «éffrayés» the face of the crusading army¹⁷.

On the other hand, LeBeau has his heroes among the Byzantine emperors, beginning with Constantine, who for him is the greatest of all. No later historians characterize Constantine as moral, just, gentle (LeBeau excuses his obvious ferocity against his enemies and even members of his family as a characteristic common to all princes of his century)¹⁸; he is modest, temperate, tolerant, generous, protective of the rights and lives of the oppressed; he is helpful, beneficent and kind,

16. *LeBeau*, *Histoire*, p. 52.

17. *Ibid.*, p. 121.

18. *Ibid.*, p. 43.

«un prince que Dieu couvrait de sa puissance»¹⁹. Constantine shows his great wisdom in the maxim by which he lived and which he taught to his sons; «La justice doit être la règle, et la clémence l'inclination du prince» et «le plus sûr moyen d'être le maître de ses sujets, c'est de s'en montrer le père»²⁰. Since an historian must look on all sides («Je me crois, donc, comme historien, en droit de rapporter en peu de mots, sans pré-jugé ni décision, ce qu'on dit pour détruire ou pour autoriser la réalité», says LeBeau)²¹ he must admit to some faults in Constantine. He was easily seduced, trusting too much to his own insights and putting too much trust in the good faith of the evil ones who surrounded him. He was easily the dupe of courtiers and heretics. He was less politically endowed than Augustus; and by moving his capitol, LeBeau says, he left the West without warmth and almost without life, and thus prey to barbarians.

LeBeau, perhaps reflecting the position of the establishment of his day, refuses to take part in the theological or ideological disputes between the philosophes of the Enlightenment and the Catholic Church in France, as he asserts that he will deal with ecclesiastical matters only in so far as they influence the civil order. When he writes of religious matters, it is because emperors who became Christians entered into exclusively theological disputes and they drag the historian along in spite of himself. He commends the Greeks on their religious practices, writing of the period before the Fourth Crusade,

On était alors à la veille du carême, et les Grecs, plus raisonnables en ce point que les autres nations chrétiennes, se préparaient à la pénitence par le retranchement des spectacles et des divertissements publics²².

As to miracles and heavenly portents, he does not condemn them but rather explains:

L'histoire nous fournit plusieurs exemples des pressentiments populaires, produits par le désir et par l'espérance, et que la superstition voudrait faire passer pour des révélations surnaturelles²³.

He is not unlike historians of all nations and ages when he calls attention to the role of superstition in the lives of the Byzantines, but unlike the

19. *LeBeau*, Histoire, Tome I, p. 183.

20. *Ibid.*, p. 149.

21. *Ibid.*, p. 93.

22. *LeBeau*, Histoire, Tome XVII, p. 37.

23. *LeBeau*, Histoire du Bas-Empire, Tome II, p. 112.

philosophes of this period, LeBeau was not concerned with attacking the existing religion and church organization. In fact, he often goes out of his way to point out the Pope's strengths and virtues, especially when he feels obliged to defend the Pope's attitudes as the crusaders turn to attack Christian Constantinople instead of the infidels infesting the Holy Land. For LeBeau, it is right to uphold, not oppose, Christian values:

La vérité de la religion chrétienne pose sur des principes inébranlables; c'est un édifice, élevé jusqu'au ciel, établi dans le même temps et par la même main que les fondements de la terre, qu'il doit surpasser en durée ²⁴.

All the same, one must wonder, on reading his *Histoire*, if he, as an historian, has really separated himself as much from the pressures of his days as he thinks he has. Is LeBeau writing about Constantinople or France when he asks what society should fear most, the abuse of power which irritates, corrupts and oppresses or the abuse of talents, which flatters, seduces and perverts customs? He sees the former as a destructive torrent, one whose disastrous effects can be repaired, but the latter is permanent and progressive, a slow poison that becomes epidemic and results in total annihilation. Is it Julien's empire or Louis XV's France of which he says,

Tous les fainéants de l'empire accouraient au service du palais, et après s'être ruiné à se procurer des offices que les favoris vendaient fort cher, ils s'enrichissaient bientôt au dépens du prince, qu'ils pillaient, et de la patrie qu'ils traitaient comme un pays de conquête. Leur luxe, quelque excessif qu'il fût, trouvait des ressources inépuisables dans le trafic des emplois et des grâces, dans les usurpations, dans les injustices toujours impunies ²⁵.

Voltaire and Montesquieu found they could write as they pleased about the vices and abuses prevalent in eighteenth century France as long as they were disguised as those of a far-off land. Could LeBeau have been doing the same, even unconsciously, in some of his very descriptive criticisms of the Byzantine emperors and their courts?

Again one wonders if the influence of the «establishment» may be noted in LeBeau's attitude as he writes of the Crusades, particularly

24. *LeBeau*, *Histoire*, Tome I, p. 93.

25. *LeBeau*, op. cit., p. 395.

in respect to the Fourth (which he refers to as the Fifth Crusade). Although he has already told his readers that he intends to look at both sides of a question, he now warns them about which accounts about this holy war they are to believe.

C'est donc injustement que les historiens de l'Empire, élevés dans le schisme, et, par cette raison, ennemis déclarés de l'église romaine, imputent aux sollicitations et à la malignité du pape tous les maux que les Grecs eurent à souffrir dans le cours de cette expédition ²⁶.

Cependant, le massacre ne fut pas aussi grand que l'animosité des vainqueurs devait le faire craindre; et l'on ne doit pas s'en rapporter, sur ce point, à la description horrible qu'en ont faite les historiens grecs. Partes de leur nature à l'exagération, ils ne l'ont pas épargnée, dans une peinture tracée par la haine et le désespoir. Un écrivain latin, postérieur à ces temps-là, a eu tort de dire, sans doute sur la foi de ces historiens, qu'avant la prise de Constantinople les croisés étaient des saints, et qu'après la prise ce furent des diables. Ils ne furent ni l'un ni l'autre. Selon les auteurs les plus dignes de croyance, les prêtres et les moines, qui se trouvaient en grand nombre entre les croisés, travaillèrent avec tant de zèle à calmer la fureur de la victoire, qu'il n'y eut dans la ville que deux mille hommes de tués; encore le furent-ils presque tous par ces Latins qu'Alexis avait chassés de Constantinople, comme nous l'avons raconté ²⁷.

In other words, to know the truth about the Crusades, one must believe the accepted Roman version in which the Greeks brought upon themselves the justifiable fury of the crusading armies.

LeBeau goes to great length to establish the idea that Pope Innocent III did what he could to turn the crusaders away from Constantinople, even to threatening them with excommunication, but the wily Venetians influenced the French and mollified the Pope. Throughout his account, LeBeau leans heavily on Villehardouin's version of the invasion and sack of the Holy City. The French emerge blameless; they really tried to go on to the Holy Land and not fight as Christian against Christian.

Les croisés venaient satisfaire leur curiosité à Constantinople, où ils visitaient les palais, les places, les édifices publics; ils

26. *LeBeau*, Histoire, Tome XVII, p. 83.

27. *Ibid.*, p. 147.

admiraient la splendeur, les richesses, l'étendue de cette cité immense; ils étaient surtout étonnés de la magnificence des églises et de la quantité de reliques précieuses qui s'y trouvaient, dit Ville'Hardouin, en plus grand nombre que dans le reste du monde entier ²⁸.

In other words, one must believe that the French were there merely as interested travellers, and almost accidentally found themselves drawn into the midst of that forbidden holy war.

In view of the very disastrous and long lasting effects of the Fourth Crusade, it is very difficult for LeBeau to exonerate both the Pope and the French contingent among the crusading army, for there remains the letter that the Pope sent to the chiefs when reports of the taking of the imperial city reached him. The Pope reproaches the crusaders for «les violences exercées sur les femmes, et même sur les filles consacrées à Dieu» ²⁹ and condemns the conquest in these words:

En sorte (...) que votre conquête, loin de s'attirer les Grecs à l'obéissance qu'ils doivent à l'église de Rome, les en a éloignés davantage, par l'horreur que leur ont inspirée contre les Latins ces forfaits et ces oeuvres de ténèbres ³⁰.

LeBeau and many of the historians who follow him find an easy way out of this dilemma, which is to assert that the Greeks were themselves to blame for the actions of the crusaders against them. LeBeau even relies on a previous historian's view, one whom he does not name, to poetically explain away the «incident».

Telle fut la fin du premier empire de Constantinople, dont les fondements, après une durée de neuf siècles, pendant lesquels ils avaient résisté aux attaques de tant de Barbares, succombèrent enfin à un fléau plus funeste aux états que les plus formidables ennemis; ce fut, dit un historien de ce temps-là, l'ignorance, la négligence, l'incapacité, la vie dissolue des princes mal élevés, livrés au plaisir, au sommeil, à la bonne chère, né songeant qu'à recueillir des fleurs en hiver, et au printemps les fruits de l'automne ³¹.

Once again the question comes to mind: what did LeBeau mean by «bas-empire»? Did he imply a double meaning by giving his *Histoire* this

28. *LeBeau*, *Histoire*, Tome XVII, p. 113.

29. *Ibid.*, p. 153.

30. *Ibid.*, pp. 153-4.

31. *Ibid.*, p. 157.

title? Were the last volumes an attempt to restore France's faith in her ideal of perpetual grandeur during a century when the nation seemed to be falling apart, by contrasting her ideals with a nation that had indeed done so? Was the *Histoire* written as a warning, or was it just a narrative compilation of all that had yet been written on the Byzantine Empire? Did LeBeau's attitudes change with his advancing years, as he worked steadily, and perhaps too feverishly, to finish the *Histoire* before his life would be over? Would he have devoted twenty-seven years of his life to scholarship and writing about an empire for which he had neither respect nor compassion? He could very well have meant «bas» as inferior, since he viewed the Byzantine Empire as the decadent Roman Empire in its final state of collapse through its own weakness and vices. Yet it seems a harsh indictment of his truly monumental contribution to Byzantine studies to say he was largely responsible for their decline, since he was often expressing ideas and criticisms that had already appeared in earlier Byzantine accounts and western manuscripts. It would be ever so much more generous to assume that his *Histoire* was that of an empire unfortunately being destroyed by uncontrollable forces within and without and which was geographically located a little lower on the map of the world than was his own country.

II. THE DECLINE IN BYZANTINE STUDIES

From the time of the publication of the last volume of LeBeau's *Histoire* in the late eighteenth century until the foundation of *l'École des hautes Études* in 1868, virtually no original work on Byzantium appeared in France, other than some ecclesiastical histories. This period of decline in Byzantine scholarship had to be due to two obvious factors. The first is that DuCange and LeBeau had devoted years to producing voluminous histories of the Empire, representative of the most intense and exhaustive research possible for their days and the resources available to them. These histories were considered definitive, in that they said all that could then be said about the once powerful, but by their time non-existent, Byzantine Empire. The second is that France became exclusively involved in its present, rather than in its past. In the short span of time from 1789 to 1868, the country went through a revolution that affected the life and thought of all its people, and its government changed frequently: 1789, revolution; 1792, First Republic; 1795, Directorate; 1799, Consulate; 1804, Empire; 1815, Restoration; 1848, revolution and Second Republic; 1852, Second Empire. The country was,

during most of these different governments, beset with political and financial disorders of the gravest sort. Its economic situation fluctuated from wild speculation to periods of more substantial, though fleeting, prosperity. The reversal of fortunes in France affected its relationship with the rest of the world. Beyond its borders, the country generally acquired or suffered loss of its colonies, of markets and of reputation, depending on the strength or weakness of each government.

The concerns vital to the development of a new society within the old geographical and intellectual boundaries which had defined France of the eighteenth century were many. Each new government set its own goals; political, economic and intellectual. Writers and historians were looking abroad for democratic, not monarchical concepts, to countries like England and America for modern workable examples, rather than trying to find solutions to immediate problems by studying the examples of the past. The instability of the country was reflected in intellectual circles in the search for a new political identity. It was reiterated in attitudes toward the Church (the heritage bequeathed their country by the anticlerical writings of the *philosophes*), towards governments, toward traditionally accepted values. These attitudes spread rapidly through the literary salons to the popular journals and from them to an ever-widening, questioning and increasingly literate public. Philosophers were devising new «systems», scientific and philosophical, to provide working bases for the reconstruction of society, and ideally, to organize life for the greatest good of all men. Taking this situation into account, it seems a great oversimplification to imply, as Charles Diehl has done, that the decline in interest in Byzantium was due largely to the boredom inspired by LeBeau's *Histoire* and the negative legacy left by Voltaire and Montesquieu in their histories about the Eastern Empire. However, Byzantium was not entirely abandoned by scholars during these years, for it was during this time that Saint-Martin revised LeBeau's volumes and J.-A. Buchon translated DuCange's *Histoire de l'Empire de Constantinople* for the *Académie des Inscriptions* in 1834. The only truly new publications were ecclesiastical histories that included studies of the Byzantine Church.

Montesquieu's and Voltaire's histories of the Eastern Empire do not fall exactly within the time period of the decline, for Montesquieu's *Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains* appeared in 1734 and Voltaire's *Essai sur les Moeurs*, which he wrote to prove to his mistress that history can be as important and interesting as natural

science, was published in 1756. They are important to this study because it is in their lingering influence that Diehl finds great cause for the decline in interest in Byzantium. In their histories he saw the pernicious germs of thought and expressions that made anything called «Byzantine» an insult from that time on.

Il y a des mots mal famés; le mot byzantin est de ce nombre. Quand les parlements s'oublent en débats oiseux et inutiles, le journalisme pour les condamner a une expression toute faite; il parle de 'discussions byzantines'. Quand le protocole s'amuse en des raffinements d'étiquette, la presse pour le railler a une épithète courante; elle parle de 'cérémonial byzantin'. Chez les meilleurs esprits même, le mot byzantianisme s'éveille je ne sais quelle idée fâcheuse de querelles compliquées et fastidieuses, d'interminables disputes sur la place d'une conjonction ou d'une virgule; et l'on sait tout ce que sous-entend de mépris le terme de 'mœurs du Bas-Empire'. Un peuple de théologiens subtils, 'd'idiots bavards', comme dit Taine, emmaillottés dans un cérémonial vieilli, oubliant dans de vaines discussions et pour des formules creuses les nécessités les plus poignantes de la vie d'une nation, voilà pour la plupart d'entre nous, l'idée que nous nous formons de Byzance. Inconscient et ténace effet de racunes séculaires, obscur ressouvenir de passions théologiques évanouies, nous jugeons toujours les Byzantins comme firent les Croisés qui ne les comprirent point, et les papes, qui les excommunièrent. Depuis Voltaire et Montesquieu, c'est un lieu commun de l'histoire de représenter l'empire grec de l'Orient comme l'héritier dégénéré et lamentable de l'empire romain; et c'est un lieu commun de l'éloquence de rappeler l'exemple de ces Byzantins de la décadence, qui disputaient sur des futilités, au moment où Mohamet II était aux portes de Constantinople. Et voilà comment, sous une anecdote banale et une épithète courante, on écrase dix siècles d'une histoire qui fut souvent glorieuse, intéressante toujours, dix siècles d'une civilisation qui fut peut-être la plus brillante, et la plus raffinée du Moyen Âge ³².

Montesquieu and Voltaire reflected in their histories not only their own ideas and prejudices but the spirit of the age in which they wrote, an age when «l'esprit critique» reigned. There was at that time

32. Diehl, *Études*, pp. 1-2.

little reverence for the past. There was great attachment to mechanistic science. They showed a contemptuous attitude toward early forms of society, a disparagement of the Middle Ages. They desired to separate history and legend, that is, to make history «scientific», to make the past appear as rational as the present. Montesquieu went searching through history for the laws and principles that govern human associations, looking for relationships that would explain governments. When he examined the history of the Byzantine Empire, he saw only intrigue, weakness and tyranny, so in stern language he pronounced his inflexible absolute condemnation of the Empire, its leaders, practices and people.

Voltaire fought against superstition and prejudice all his life, against religious fanaticism and the intolerance it breeds. In such light, Byzantium—religious, superstitious, fanatic—could hardly escape attack. Voltaire wrote as a propagandist, interested as much in changing society as in describing it ³³.

Voltaire's view is an attempted application of eighteenth century science to history. Its strength lies in the substitution of scientific criteria for unscientific ones, and in the consequent rejection of the miraculous and the fantastic ³⁴.

This view was bound to misjudge and malign an Empire that tried to make Christian principles, however much they may have been distorted by individuals, times or circumstances, the primary forces of its existence.

It is indisputable that both Montesquieu and Voltaire present an unflattering view of Byzantium and its people. Their descriptions include such adjectives as «tyrannique», «peu sensé», «injuste», «cruel», «fanatic», «timide», «intolérant», «perfide», «dégénéré», «corrompu», «rusé», «menteur», «féroce», «efféminé», «bigote», «vindicatif», to give only a short list. Since the writings of these two authors represent so clearly the eighteenth century ideals of rational method and logical scientific explanation of events, those same words would probably have been used to describe any mystical and highly religious culture which had not been able to survive wordly pressures. In addition, Byzantine culture was one they could know only through «unscientific» manuscripts and undocumented and contradictory accounts. These personal and often passionate narratives of both eastern and western origin and interpretation voiced everything from great admiration to hatred and contempt of the Byzantine world. Montesquieu seems often to be using the poisonous

33. J. H. Brumfiit, *Voltaire-Historian*, p. 166.

34. *Ibid.*, p. 102.

pen Procopius used for this *Secret History*, although he states that he cannot accept as valid all that the Byzantine author wrote. Yet he repeats the same slanders. Voltaire recognized the unsubstantial nature of much of the resource material and tried to be somewhat «scientific» in its use. His opinion of Greek authors was not high. He said, «(...) les Grecs (...) mêlèrent presque toujours la fable à l'histoire»³⁵.

Il y eut une suite d'historiens jusqu'au temps où Mohamet II s'en rendit maître. Les historiens étoient ou des empereurs, ou des princes, ou des hommes d'État, et ils n'en écrivoient pas mieux; ils ne parlent que de dévotion; ils déguisent tous les faits; ils ne cherchent qu'un vain arrangement de paroles; ils n'ont de l'ancienne Grèce que la loquacité: la controverse étoit l'étude de la cour³⁶.

Yet it becomes obvious in reading Voltaire's version of the Crusades that he does not accept any readily as true the personal rationalizations of French chronicles. To the Western Church he, unlike his predecessors, assigns the responsibility for the Crusades and for the destruction of Constantinople by the crusading armies. Alexius Comnenus, credited by earlier historians as having been responsible for the hostility shown by the crusaders, is seen by Voltaire as a prince «que tout homme désintéressé appellera sage et magnifique, mais que la plupart des historiens des Croisades ont traité de perfide, parce qu'il ne voulait pas être l'esclave d'une multitude dangereuse»³⁷. His description of crusaders and Pope alike is far from the version heretofore accepted in French history:

Ce pays[France] étoit peuplé d'une foule de nouveaux seigneurs, inquiets, indépendents, aimant la dissipation et la guerre; plongés pour la plupart dans les crimes que la débauche entraîne, et dans une ignorance aussi honteuse que leurs débauches. Le pape proposoit la rémission de tous leurs péchés, et leur ouvrait le ciel en leur imposant pour pénitence de suivre la plus grande de leurs passions, de courir au pillage. On prit donc la croix à l'envi (...) La religion, l'avarice, et l'inquiétude, encourageoient également ces émigrations³⁸.

Montesquieu holds the Eastern Empire, from the very beginning of its history, responsible for the hostility between East and West. In his

35. Voltaire, *Essai sur les Moeurs*, p. 446.

36. *Ibid.*, p. 459.

37. *Ibid.*, p. 445.

38. *Ibid.*, p. 441.

opinion it was directly responsible for Barbarian invasions and conquests of the Occident, for not only did the Byzantines guard Asia from Barbarian warriors with their position and strength, thus turning them westward, but they collaborated with the enemy³⁹. This sets the tone for Montesquieu's version of Byzantine history, and his thesis that the situation between East and West that deteriorated from that time was forever due to the perfidy of the emperor in power, whoever he might be.

From his study of the relations between Church and State in the Eastern Empire, Montesquieu developed one of his primary principles of effective government, that the tranquility of a people reposes on the distinction between Church and State. This distinction is founded upon religion, reason and nature and demands that things which should remain separated should not be confused. Byzantium is used as an example of such undesirable confusion.

La source la plus empoisonnée de tous les malheurs des Grecs, c'est ce qu'ils ne connurent jamais la nature ni les bornes de la puissance ecclésiastique et de la séculière; ce qui fit que l'on tomba, de part et d'autre, dans des égarements continuels⁴⁰. This confusion, Montesquieu concluded, contributed in great measure to the weakness of the Empire and caused its inevitable downfall.

Voltaire, too, comments on the confusion of secular and ecclesiastical functions and powers, although he does not go on to evolve from his observations a principle of government, attributing the misfortunes and disturbances that followed from this mingling to human failings rather than to fundamental principles. He asks this question, and then answers it: «Où est donc le pays où l'on trouve alors des lois et des mœurs? Ce n'est pas dans notre occident»⁴¹. For him the faults and failings he has enumerated are universal and not exclusively Byzantine. It is this very characteristic that makes Voltaire's version of Byzantine history so much more acceptable than that of Montesquieu.

Voltaire and Montesquieu used the literary technique of writing of another country to describe faults and failings of their own country which could not be openly and safely criticized. Of whom is Montesquieu really writing, Justinien or the Sun King at the end of his long reign?

Mais la mauvaise conduite de Justinien, ses confusions, ses vexations, ses rapines, sa fureur de bâtir, de changer, de ré-

39. *Montesquieu*, *Considérations sur la Grandeur des Romains*, pp. 180-181.

40. *Ibid.*, p. 203.

41. *Op. cit.*, p. 320.

former, son inconstance dans ses desseins, un règne dur et faible, devenu plus incommode par une longue vieillesse, furent des malheurs réels, mêlés à des succès inutiles, et une gloire vaine ⁴².

Could he be speaking of the destruction of the Port-Royal and exile of the Jansenists and the revocation of the *Edit de Nantes* when he says,

Mais ce qui fit le plus de tort à l'état politique du gouvernement fut le projet qu'il [Justinien] conçut de réduire tous les hommes à une même opinion sur les matières de religion, dans des circonstances qui rendirent son zèle entièrement indiscret ⁴³.

However many examples one could cite to show the difference in attitude between Voltaire's history of the Byzantine Empire and Montesquieu's, it is in their final evaluation of Byzantium and its contribution to the rest of the world that this difference is most obvious. Voltaire takes pains to remind his readers that for centuries Constantinople was the most opulent, most populated, most commendable Christian city, powerfully and richly governed. He notes that sciences flourished at Constantinople, and that everything in Rome, trying to rival the imperial city, was inferior, including language, although Rome was the most «instruit» city in the West. Unfortunately, Byzantium suffered through mismanagement by unscrupulous and unworthy leaders, emperors and patriarchs alike. When it had been sufficiently weakened and Occidental fanaticism had reached its peak, its final destruction was hastened by zealous Popes and crusaders.

Montesquieu finds it fitting to condemn to oblivion a nation which, in his opinion, perished because of its own vices and weaknesses. There is no hint that the Empire was ever the center or conductor of civilization.

L'histoire de l'empire grec (...) n'est plus qu'un tissu de révoltes, de séditions et de perfidies. Les sujets n'avoient pas seulement l'idée de la fidélité que l'on doit aux princes; et la succession des empereurs fut si interrompue que le titre de Porphyrogénète (...) fut un titre distinctif que peu de princes des diverses familles impériales purent porter ⁴⁴.

Un bigotrie universelle abattit les courages et engourdit tout l'empire ⁴⁵.

42. Montesquieu, *Considérations*, p. 186.

43. *Ibid.*, p. 188.

44. *op. cit.*, p. 191.

45. *Ibid.*, p. 196.

Une superstition grossière qui abbaïssoit l'esprit autant que la religion l'élève, plaça la vertu et toute la confiance des hommes dans une ignorante stupidité pour les Images; on l'on vit des généraux lever un siège et perdre une ville, pour avoir une relique ⁴⁶.

This was the indictment voiced by a *philosophe*, an intellectual leader of eighteenth century France, who was undoubtedly trying to save his country from a like fate as he thought he recognized in it the same tendencies toward self destruction shown by the Byzantine Empire.

Just as DuCange thought after he had compiled all he could find on Byzantium, and LeBeau when he had finished his *Histoire du Bas-Empire*, so Montesquieu and Voltaire must have felt that they had exhausted all possibilities in the study of Byzantium, and that nothing further need be written on the subject.

The differences in attitude toward Byzantium that were noted in Montesquieu and Voltaire are still not as great as those found when comparing their histories with the works of DuCange and LeBeau. The latter two authors represented the accepted academic tradition of the monarchies under whose patronage they did their research and published their findings. Although the dates of their publications overlap LeBeau's *Histoire*, Montesquieu and Voltaire could be described as anti-establishment, anti status quo. DuCange and LeBeau commented only incidentally, or even unconsciously, on the culture of their day as they described Byzantine civilization. Fact, as they interpreted it from their research, took precedence over philosophy. Any liberal or literal criticism of the monarchy or the Church would have been out of line with their concept of responsible scholarship. The impression left by reading their works is that they, as historians, were reporters about other societies rather than reorganizers of their own. In eighteenth century avant-garde circles, the fermentation of ideas was affecting the historical as well as the political and intellectual outlook of France. One had only to look around to recognize that he was not living in Candide's best of all possible worlds, a view of itself that France had jealously guarded and instilled in each new generation for several centuries. Montesquieu and Voltaire tried to emphasize change toward a better and stronger nation through «reasonable» means, although as history had recorded, these eventually turned out to be revolutionary means. Past history, for them, could be used

46. *Montesquieu*, *Considerations*, p. 196.

most effectively as a negative example of what not to do. Montesquieu used Byzantium as the worst possible example of the extremes of corruption that destroy a country. Voltaire added his own caustic comments from the safety of his estate in Switzerland, indicating that France was equally as corruptible as Byzantium had been. Byzantium had been the greatest nation during the Middle Ages when European nations were struggling to survive, yet it fell. For centuries, France had seemed to be the undisputed leader of Western Europe, now it was tottering. Each of these authors used Byzantine history to further his own principle that change was necessary in France in order for the nation to keep her long-cherished position in the progression of modern society.

The actual years of decline in interest in Byzantine studies in France coincided with an evolution of the educational system, which in the ten long years of the revolutionary period, was rescued from exclusively religious domination and the tyranny of highly selective royal academies and made more universal and liberal in form and content. Free primary education was established, secondary education was reorganized, central schools for higher education were created, and even more specialized schools, such as the *École Normale Supérieure* for preparing future professors and the *École des Langues Orientales* were founded. Whereas the renowned *philosophes* of the last half-century had denied the value of the past, now such knowledge became an essential concern at all levels of education. Educators and historians, in searching out past glories of France, found that the early history of their country touched at more than one point on the early Christian Empire of Byzantium. The great Byzantine Empire had disappeared almost four centuries before, but many of its treasures had come to the country as *butin* from the crusades and were now a part of France's cultural heritage. French history had to recognize the contacts and clashes between the medieval Eastern and Western worlds.

Early nineteenth century writers of general histories of France found themselves faced with the problems of what to tell and how to present it. Since the primary purpose of the national histories of this time was to instill in students pride in and reverence for their country there was little incentive to give credence to any foreign viewpoint, especially if it challenged or contradicted in any way a more acceptable French version. When forced to account for France's participation in the Fourth Crusade, historians had to find some way to rationalize this war of Western Christian against Eastern Christian to the honor, not

the dishonor, of their country. French honor could always be saved by discrediting as hysterical and biased the reports of the destruction of Constantinople which had been left by Greek and Venetian historians who had suffered the horrors of the war and capture. Since the crusaders were on a holy mission, since priests and monks were among them, their accounts had to be, in the French mind, nearer the truth. Chronicles such as were written by Odon de Deuil, who wrote of the Crusade of 1146, dwelt on tales of Greek perfidy, unkept promises and betrayals, real and imagined, which added to the hardships of the crusading armies and sometimes even led to their defeat. They helped to convince French readers that their countrymen's participation in the destruction of the Christian city was not only justifiable but inevitable. Historians tended to overlook such as rare admission as «l'on eut pu même dire que les maux que nous [the French] souffrions étaient mérités, en retour des maux que nous faisions souffrir»⁴⁷ and to concentrate on such assertions as that the crusaders could have borne the betrayals and perfidious actions of the Greeks if the latter «n'y eussent joint le blasphème»⁴⁸. For those engaged in a holy war, blasphemy could not be tolerated, although as this blasphemy is explained by the chronicler, it amounted to the difference in practice between Eastern and Western Churches incomprehensible to the crusaders.

C'est pourquoi ceux-ci [the crusaders] jugeaient qu'ils [the Greeks] n'étaient point chrétiens, que c'était moins que rien de tuer des Grecs; et c'est pourquoi aussi il était plus difficile d'empêcher les nôtres de se livrer au vol et au pillage⁴⁹.

Clichés were repeated from one chronicle to another, from chronicler to historian, from one historian to another and fiction became fact. The ideal of «scientific» history had been forgotten and such facts, rightly called by Charles Diehl moral judgements made by the Crusaders of a civilization they did not understand became the foundation upon which nineteenth century French histories were based.

Characteristic of the so-called great historians of these years is François Pierre Guillaume Guizot. His history lectures at the Sorbonne and the stories he made up for his grandchildren to make them aware of the glorious past of their *patrie* resulted in the publication of his chatty *History of France Related for the Rising Generation*. He wrote his imagina-

47. Mémoires relatifs à l'Histoire de France, p. 317.

48. Ibid., p. 317.

49. Ibid., p. 317.

tive version of «historical truth» as he conceived it and the moral lessons he could extract from it. Very early in this history he introduces Constantine, not as the first emperor of what was to become a most important empire of great influence on the development of Western civilization, but as an almost French nineteenth century hero. Constantine had, after all, begun his illustrious career as a well-beloved Caesar in Gaul and by his example had introduced Christianity into that part of the world. Guizot does not mention Byzantium, although eventually he had to deal with French participation in the Crusades. According to Guizot, they were conceived in France, organized in France, led by Frenchmen, and rightly earned in the history of Europe the glorious name of «*Gesta Dei per Francos* God's works by French hands»⁵⁰. He had to invent an ingenious explanation to justify French action in the Fourth Crusade (which he calls the Fifth). He simply explains it away by noting that it was not a crusade. The name «crusade» was given to excursions for holy reason and were struggles between Christianity and Islamism, and not for wars and conquests, «between the fruitful civilization of Europe and the barbarism and stagnation of Asia»⁵¹. Even if it were to be so considered, one could excuse the French crusaders, for they were misled by the Venetians.

(...) But from the very first, the ambition, the opportunities and the private interests of the Venetians, combined with a recollection of the perfidy displayed by the Greek Emperors, diverted the new crusaders from the design they had proclaimed. What Bohemond, during the first crusade, had proposed to Godfrey de Bouillon, and what the Bishop of Langues, during the second had suggested to Louis the Young, namely the capture of Constantinople for the sake of insuring that of Jerusalem, the first crusaders of the thirteenth century were led by bias, greed, anger and spite to take in hand and accomplish; they conquered Constantinople, and, having once made that conquest, they troubled themselves no more about Jerusalem⁵².

Finally, Guizot notes that the whole unfortunate incident is of interest to Frenchmen because of Villehardouin's history of the Crusade, «one of the earliest and finest monuments of French literature»⁵³.

50. Guizot, *A Popular History of France*, p. 418.

51. *Ibid.*, p. 450.

52. *Ibid.*, p. 450.

53. *Ibid.*, p. 451.

Guizot was responsible for the publication of a *Collection des Mémoires relatifs à l'Histoire de France*, among which are several firsthand accounts by those who had been among the crusaders. These reports were written, Odon de Dueil explains, «afin que nos descendants n'ignorent point les criminelles perfidies des Grecs»⁵⁴. What conscientious French historian, enumerating the glories of the history of his country, could resist passing on to his readers this excuse for vengeance on the Byzantine Empire?

(...) comment ce Dieu, juge équitable, ou même un homme pourrait-il excuser l'empereur Grec, qui par sa cruelle perfidie a fait perir tant de Chrétiens de l'une et de l'autre armée? ⁵⁵

The other «great» French historian of this period was Michelet, who from 1883 to 1886 assisted Guizot in his history lectures at the Sorbonne. One of his editors describes him as the most vivid of French historians whose work is a mixture of poetry and science, never coldblooded and objective but lyrical and subjective⁵⁶. By another he is praised for his «faculté d'évocation, son pouvoir dévinateur, son inépuisable richesse d'expression»⁵⁷. To revive the past, Michelet «fouille au fond de son instinct et s'exalte aux sourdes exigences de sa sensibilité»⁵⁸. History has become revelation instead of science. As his mentor Guizot did before him, Michelet discredited the Eastern Christian Empire, declaring it was Byzantium's own resistance to its rightful destiny (taking its place in the Western Christian world) that brought about its destruction. Guizot and Michelet wrote flagrantly romantic and personal, not scientific, versions of French history.

The period of decline in Byzantine studies has been defined as the years between the end of the eighteenth century and the establishment of *l'École des hautes Études* in 1868. In these years, political and social distractions within the country affected the intellectual pursuits of scholars to the extent that Byzantium was all but forgotten. Voltaire and Montesquieu had left their negative impressions imprinted on the French consciousness. A third less obvious factor which probably contributed to the decline of interest in such studies was the morass of misunderstanding and misinterpretation and misrepresentation on the part of

54. Guizot, *A Popular History of France*, p. 348.

55. *Ibid.*, p. 378.

56. Buffum, *Michelet's Histoire de France*.

57. Carré, *Michelet et son Temps*, p. 11.

58. *Ibid.*, p. 11.

such historians as Guizot and Michelet who buried Byzantium as they sought to glorify France by rewriting world history.

Byzantine studies in France seemed doomed to oblivion.

III. THE RENAISSANCE IN BYZANTINE STUDIES

In the latter half of the nineteenth century, French historians became conscious that Byzantine studies had escaped France's domination of the field during the seventeenth and eighteenth centuries and that England and Germany had taken over the lead in Byzantine research. The *Encyclopédie Larousse du XXIème Siècle* credits a German collection relative to the history of Oriental Greece as being one of the two great collections on Byzantium, the other being the earlier one of DuCange⁵⁹. This German masterpiece by Neibur, an exhaustively researched thirty volume work, was published in Germany in 1828, during the period when such original studies were all but lying dormant in France. The appearance in England and Germany of publications important to Byzantine research finally forced French scholars to focus again on Byzantium. Piqued by the competition in what they had heretofore considered to be their exclusive domain, they determined not to abandon to usurpers the great French work on Byzantium which had begun in their country with DuCange.

In 1868, the creation of the *École des hautes Études* gave impetus to such erudite research and an impressive number of doctoral theses and articles on Byzantium began appearing in learned journals. French authors were making important contributions to the existing body of knowledge on Byzantium, but Charles Diehl describes these early efforts as «one time things», since when their authors had finished them, they usually went on to explore other historical fields⁶⁰. The revival of interest in Byzantium, however, had definitely begun.

Following the creation of the *École des hautes Études*, other scholarly groups were formed. The *Société de l'Orient latin* emerged to give new impulse to the study of the Crusades, profiting Byzantine studies along the way. The *Institut des Inscriptions et de belles Lettres* encouraged research into Byzantine law, art, history and civilization. Foreign schools of permanent French missions, *l'École de Rome* et *l'École d'Athènes*,

59. Larousse du XXIème siècle, p. 424.

60. Diehl, *Études*, p. 28.

created in the seventeenth century and still maintained by the French government, explored the Byzantine as well as the ancient world. Universities in England and Germany, Holland and Italy had already developed courses in the history and antiquities of Byzantium and had established university chairs of Byzantine studies. Nothing of the kind, neither courses nor chairs, appeared in French higher education until 1899, when a series of Byzantine archeology lectures was created at the University of Paris by the *École des hautes Études*. This was, at last, formal recognition of the intellectual worth of the pursuit of Byzantine research. The long dormant seeds of interest in the Eastern Empire which had been sown in the seventeenth century were once again to be nurtured and cultivated in France. The realm of Byzantine studies which had become the scholarly province of a multitude of other nations during the time when France was concerned with solving her more immediate governmental problems was coming back under French influence.

Among the reasons for the renaissance of Byzantine studies in France were the political, social and international events of the times. For the first time in almost a hundred years, the form of government had been stabilized. Granted the existence of internal dissents stemming from rival political ideologies and public scandals, these were less destructive to the intellectual order than had been the violent upheavals and reversals which resulted from changing from one form of government to another. Looking beyond her frontiers, France had followed with great interest the struggle of Greece to win her independence from the Turks. She demonstrated her support by sending her army and fleet to help the new nation in 1829. It was not a purely philanthropic gesture. France and other nations were well aware of the great political and economic advantages of gaining a foothold in that little country. Along with recognition of her immediate importance in their world, her past history from ancient days to that of the present time, assumed a much greater importance.

The *Bibliothèque Nationale* in Paris had long been a seemingly inexhaustable treasure house of sources for Byzantine research, stored as it was with stacks of unedited papers and documents of all kinds relative to the Byzantine Empire. To this could now be added the endless flow of materials having to do with a different perspective of historical events, with art, with administration, with personalities, with civilization and with culture, that were coming to France through other countries. Scholars could now look beyond the usual retelling of the struggles for power within the empire among the Byzantine élite and the battles against the

many enemies of the Empire to an understanding of a rich civilization with a magnificent culture. Everything that came to hand was considered valuable—unedited texts, manuscripts, letters, histories, diaries, autobiographies. A very great contribution to Byzantine studies in all western European countries was the research of the peoples of the modern Orient. Nations which had been established within the zone of influence of Byzantium were exploring the origins of their histories and publishing the results, to the benefit of all Byzantine scholars.

Peu d'états ont plus que l'empire grec du moyen âge, rassemblé sous une même autorité des races plus diverses; c'est précisément la merveille de cette civilisation d'avoir su assembler et fondre en un organisme unique des éléments si différents et souvent si hostiles ⁶¹.

These diverse elements of the old Byzantine Empire, Greeks, Russians, Serbians, Croatians, Hungarians, Rumanians and Bulgarians, were providing the intellectual world with this wealth of new material, projecting new ideas, and more importantly, giving new interpretations about all aspects of life under the Byzantine emperors. Charles Diehl credits university scholars in these countries of the Greek and Slavic Orient with practically renewing Byzantine history.

Late in the nineteenth century, the science or study of history was itself taking a new turn. The period called «the Middle Ages» was coming out of the obscurity to which historians of the past century had condemned it and was again an object of intellectual exploration, explanation and admiration. Researchers reached far beyond national and even Western European limits to embrace the cultures of the then emerging nations, and happily, that of the greatest of all medieval civilizations, Byzantium. What in the past century had called forth derogatory epithets now evoked glowing superlatives when specialists took another look at the Byzantine Empire. Tolerance, understanding and acclaim for Byzantium replaced intolerance, prejudice and scorn. Scholars blessed with the new insight decided that Byzantium had not been eternally decadent, sensual, sanguinary, complicated, inert and boring, but rather that they were dealing with an Empire that was real, interesting, alive and capable of energetic action ⁶². They admitted that the Byzantine Empire had been judged harshly and unjustly through lack of understanding, through national secular and religious prejudices. The stereotype of the «weak, perfidious

61. *Diehl*, *Études*, p. 87.

62. *Ibid.*, p. 4.

Byzantine» who merited the historian's distrust, if not hostility, changed radically as French scholars began to differentiate between historical truth and national fiction. They began to speak less glowing of French participation in the Crusades and to recognize that Western hostility and indifference played as great a role in the eventual destruction of the Eastern Christian Empire as did the Turkish invasion. They began to accept the Holy Eastern Empire not merely as a schismatic section of the Roman church, but as the bulwark of Christianity that had saved Europe throughout long centuries of resistance to the forces of Islam.

During the later years of the nineteenth century interest in Byzantium spread far beyond limited erudite circles and scholarly societies to invade all of French cultural life. The far-off fairytale world of Byzantium was made for the romantic movement, with its love of the exotic, the distant, the mysterious, the grandiose, the glamorous. One found it in the theater, in literature, in art, in music. Sardou's romantic plays, with Sarah Bernhardt playing the leading roles of exotic eastern heroines, were highly successful and made Byzantium «à la mode» in fashionable French circles.

La curiosité d'un ingénieux écrivain, le talent d'une grande actrice auront plus fait que beaucoup de savants livres pour réhabiliter parmi nous l'empire grec d'Orient ⁶³.

Guy de Maupassant wrote stories about Byzantium. Massinet's opera *Esclarmonde* evoked the beauty and mystery of the medieval city of gold. In art, Delacroix's painting, «The Taking of Constantinople», with its kneeling inhabitants imploring the weary and wondering crusaders for mercy, was accepted by the *Académie des Beaux-Arts* and acclaimed by critics as one of the artist's greatest romantic masterpieces. What was then known as the Byzantine question», namely, how much influence did Byzantine art have on western medieval art, was discussed in artistic and intellectual circles and argued by historians and artists alike. There were certainly numerous tangible examples of Byzantine influence throughout France. The country was then busily restoring and preserving cathedrals and châteaux that were the cultural heritage of ages past. In many ways the French public was made aware of the greatness and splendor of the Eastern Empire and the entwining of French and Byzantine cultures. As greatly as the French had always prided themselves on their rational and scientific approach to the problems of history and

63. Diehl, *Études*, p. 18.

society, even scholars reacted with sensitivity and emotion to Byzantine history when it was presented as a part of «la culture française».

It was not surprising, in the light of these influences, that near the turn of the century, Byzantine history in France was subject to a general reappraisal of all that had been written up to that time. The picture of Byzantium, it was agreed, had been disproportionately distorted by those had emphasized its weaknesses and vices without balancing them with its strengths and contributions. There appeared a flurry of papers, articles and lectures which tried to put it back into some kind of reasonable perspective.

Among the hundreds of scholars whose work has made possible a reappraisal of the history and civilization of Byzantium Charles Diehl (1859 - 1944) was the most distinguished ⁶⁴.

This name seems to evoke reverence from those Byzantine specialists who have followed Diehl and who are writing to this present day. He was a dedicated scholar, a painstaking researcher, an unrelenting critic, an inspiring teacher, a prolific writer, an observant voyager, and most of all, an enthusiastic evangelist for the Holy Order of Byzantium. Through his lectures and articles, his books and conversations, he ignited and fanned into productive life a flame of interest in Byzantine studies in France that glows among students and historians. He reached a wide public through his very readable accounts of Byzantine life, culture and personalities. Such a source of inspiration could well make his prediction come true, that France would regain her former mastery of Byzantine studies if those pursuing them would procede in the usual French manner, by employing the qualities of rigorous method, simple and luminous composition and clear and lively exposition ⁶⁵. Diehl's published works certainly adhere to his formula. He further urged critical evaluation of *all* sources, French ones included, to establish their value. In his opinion, in 1900 in France, there did not exist

(...) une histoire générale de l'empire, j'entends une histoire vrament scientifique, et qui soit au courant des travaux modernes ⁶⁶.

Diehl proceeded to fill this void. He left no aspect of Byzantine life unexplored. History, civilization, institutions, individuals, administration, art, literature, bibliography, monuments, relations with the

64. Diehl, *Byzantium, Greatness and Decline*, p. xiii.

65. *Op. cit.*, p. 19.

66. *Ibid.*, p. 63.

papacy, relations with other countries, western and oriental, the state of Byzantine studies in France all became objects of his intense scrutiny and analysis. He did not represent Byzantium as an ideal and faultless empire as did some of his contemporaries who were just as one-sided in their praise as preceding writers had been in their condemnation. Rather he conceived it as an elegant civilization which yet contained within it all the barbaric customs of the Middle Ages generally, plus a few more which seemed specifically Byzantine. Nonetheless, he insisted always that during most of its existence, it was far superior to and an inspiration for the civilizations of other nations.

(...) et ainsi, pendant presque tout le moyen âge, la société byzantine, par sa haute culture intellectuelle, par ses goûts artistiques, par son élégance, a été vraiment l'éducatrice du reste de l'Europe ⁶⁷.

Charles Diehl underlined time and again the very obvious contributions the Empire had made to its era and the legacy of greatness it left for generations to come. He called attention to the fact that Byzantium was the center of a great and original movement in art and civilization. Its art was formed of very diverse elements of antiquity and Christianity, of hellenistic and oriental inspiration. Although one of his translators, Naomi Walford, says he has been criticized for his lack of interest in formal theology ⁶⁸, yet he regarded religious history as an integral part of Byzantine history. For him, the religious and secular aspects of the empire were inseparable, and he urged the serious study of religious organizations, monastic life and Christian missions for their great contributions to the strength and glory of the empire, and through it, to all Christendom.

La religion, au reste, secondait par ses ministres l'oeuvre de la diplomatie, et contribuait, par le propogande chrétienne, à réaliser l'idéal, toujours poursuivi, jamais abandonné, du basileus: reconstituer dans son intégrité l'ancien empire romain, bien plus, étendre cet empire aux limites même du monde habité, en faire, par la fusion des races diverses au sein de la même unité religieux, l'empire universel ⁶⁹.

He came back often to the idea of the amalgam of races that made up the

67. *Diehl*, *Byzantium, Greatness and Decline*, p. 152.

68. *Diehl*, *Byzantium*, p. xv.

69. *Diehl*, *Études*, p. 130.

empire, finding in it a source of strength rather than one of weakness, with religion the uniting force.

L'empire byzantin n'avait ni unité de race, ni unité de langue. C'était une création artificielle gouvernant vingt nationalités différentes et les réunissant dans cette formule; un seul maître, une seule loi. Pour maintenir cette institution cosmopolite, l'orthodoxie était un bien puissant ⁷⁰.

When scholars like Diehl look at the Crusades, a period of contact between French and Byzantine cultures, a more equitable balance of responsibility and culpability emerges than could be seen in previous histories. He admits that the Byzantines were exceedingly superstitious and that their credulous piety was implemented and manipulated by monks with their miraculous images. He does not hold them up to ridicule or judge them according to Western standards, nor does he brand them schismatic or heretic because they did not adhere to the dogma and practices of the Church of Rome.

The Fourth Crusade was the logical outcome of religious antipathy, political ambition, economic greed, and the incurable antagonism between two races and two worlds. In overthrowing the Byzantine Empire, with the tacit connivance of the Papacy and the universal applause of western Christendom, in setting a Count of Flanders on the imperial throne, and in dismembering the realm for the benefit of the Venetians, the Latins dealt a blow to Byzantium from which it never recovered, and exacerbated the Greeks' hatred of the West. Byzantine patriotism burned more fiercely than ever ⁷¹.

Sans doute la prise de Constantinople par les croisés (1204) porta un coup terrible à la civilisation de l'empire grec d'Orient ⁷².

Summing up the results of the Crusades, Diehl notes that la politique d'union pacifique fut en somme tout aussi inefficace et stérile que «la politique de la conquête brutale» ⁷³. And brutal it was. In 1204 Constantinople had lost most of what had made her elegance, her charm, her prestige and her glory. Religious treasures, relics, artistic works, statues, books and manuscripts were lost, destroyed or desecrated. Many were ex-

70. Diehl, *Études*, p. 115 - 116.

71. *Op. cit.*, p. 221.

72. Diehl, *Études*, p. 177.

73. *Ibid.*, p. 195.

ported to the West. Coveted trophies and relics from the magnificent Christian civilization that had excited the insatiable greed of the crusaders found their way into papal and royal treasuries. It was no wonder that the masses of people and the Greek Orthodox Church, who had resisted fiercely the attempts of some of their leaders to affect a union with the Roman Church, remained steadfast in their loathing and mistrust of the papacy and all foreigners. The antipathy did not diminish or dissipate by proximity of the two cultures in the Eastern Christian zone. Rather the opposite was true.

In their overweening pride, [the Byzantines] refused stubbornly to see the Latins as anything but barbarians and felt only contempt for the new spirit blowing from the west. Western peoples on their part could not but detest the schismatic, faithless Greeks. Agreement in such circumstance was impossible⁷⁴.

When the time came that the Greeks needed help to save their empire from final destruction by the Turks, an empire, it is true, that had been reduced to Constantinople and its immediate environs, «jamais on ne s'inquiéta sérieusement en Occident de sauver l'empire grec aux abois»⁷⁵.

It is refreshing to read Diehl's evaluation of the Byzantine Empire after having been exposed to those of earlier French historians, for his «clear and lucid prose» and «lively exposition» bring it to life. The *mesure* of his observations, his ability to present both Eastern and Western viewpoints, his lack of labels and disapproval make the reader feel he is getting a fairly objective picture of this great civilization. Diehl was obviously dedicated to the idea of inspiring others to see the value of research into what was then a practically untouched field, given all the sources which had not been explored by the beginning of the twentieth century. It is true that in these instances his articles take on a more proselytizing mission, but it was what he determined necessary to acquaint the uninitiated with the worth of the study of an Empire so scorned and mistreated in French history. His own great influence can be seen in books and articles referred to by scholars from many countries, or inspired by his lectures, and in such references as one finds in the great *Encyclopédies* which quote him on Byzantium without naming their source.

Another Byzantine specialist greatly admired by Diehl, undoubtedly one of his friends as well as a fellow scholar, was Gustave Schlumberger, who offers quite a contrast to Diehl in his treatment of the By-

⁷⁴. Diehl, *Byzantium*, p. 222.

⁷⁵. Op. cit., p. 221.

zantines. For Schlumberger, they embody all the great virtues and none of the weaknesses that are human as well as Byzantine. In spite of his partiality to all things Byzantine, Diehl admired Schlumberger for his scholarship and his research. He was particularly impressed because Schlumberger actually travelled to the sites he wrote about and made himself relive Byzantine history.

(...) par ce mélange de recherches attentives et d'imagination ardente, Schlumberger a rendu la vie à cette histoire morte, d'avoir montré l'entérêt puissant, l'attrait séducteur, la pittoresque variété de cette civilisation byzantine qui, pendant plus de mille ans, a tenu une place si considérable dans l'Europe orientale ⁷⁶.

This is a true evaluation, especially the reference to Schlumberger's imagination, which very colorfully fills in the gaps left by his source material and exploratory trips. *Le Siège, la Prise et le Sac de Constantinople* is as exciting as a great adventure novel, evoking not only the day by day action but the mood of Constantinople as it is besieged and then attacked and taken by the Turks. There is never any doubt as to where the author's sympathies lie. As one tragic event succeeds another, the book is liberally sprinkled with one «hélas!» after another, just to make sure the reader is following in the proper emotional manner the sentiment of the author as well as the minutely described chain of events. There is the portrait of the city on the eve of its final destruction, «la Ville reine, la Ville gardée de Dieu», the last boulevard de la chrétienté en Orient» abandoned by «l'Europe stupidement indifférent», insoucieuse d'un aussi effroyable péril» and guarded by only a few thousand brave men ¹. These were Greeks «surtout», fighting for their city, their emperor, their religion and their lives against an enemy twenty times their superior in numbers and known to be the outstanding troops of the world. It was this feeble garrison that defended the city for fifty-three days against the innumerable and ferocious enemy.

If there was ever an author capable of counterbalancing the stern criticisms of Montesquieu, it is certainly Schlumberger. For Schlumberger, the besieged inhabitants of Constantinople, especially the Greeks, are the embodiment of courage and virtue, even when they riot against each other and add the destruction of internal strife to the horrors of the Turkish war. The Turks are the ultimate mixture of atrocious cruelty

76. Diehl, *Études*, p. 31-32.

and misguided fanaticism, although Mohamed II is not as bad as the rest of them, because he was said to have inherited his intelligence and some measure of respect for the religion of the Greeks from his mother, who had been a slave of Christian origin.

*Le Sièg*e is truly fascinating reading, but one can rightly ask, «Is this the scientific history Diehl was looking for, exemplified by those precious qualities of rigorous method and simple and concise exposition?» Perhaps the works of Schlumberger illustrate that history can be written as lively, imaginative, provocative narrative literature. For example, he could have stated as a simple fact that a great, noisy army was collecting outside the imperial city, preparing to attack, but he wrote this instead:

Qu'on s'imagine cette prodigieuse agglomération de guerriers sauvages, cavaliers et fantassins, groupés en pittoresques cohues, ces magnifiques bataillons réguliers, ces innombrables escadrons irréguliers, ces formidables colonnes d'hommes, de bagages, de bétiaux, soulevant d'infinis nuages de poussière dans cette poudreuse, monotone, aride et déserte banlieue de la grande cité. Qu'on restitue par la pensée ce fracas formidable, cette colossale rumeur de ces myriades d'êtres humains, le cliquetis des armes, le roulement des canons monstrueux, l'éclat retentissant des musiques militaires, le fracas des tambours, le mugissement des milliers de bestiaux ⁷⁷.

The reader is led by means of such descriptions through the sequence of day to day disasters, the constant, exhausting back-breaking and futile efforts to strengthen and repair the walls that crumble under the monstrous onslaught of the enemy, the sadness and anxiety of the emperor, the anguish and terror of the people as they come to realize their lack of preparation to withstand the enemy, their weakness as the help promised by the West never arrives. Schlumberger notes

L'aveuglement des princes d'Occident (...) semble tenir de la folie (...) Ils allaient, bientôt, eux et leurs peuples, expier cruellement l'indigne abandon dans lequel ils laissaient Constantinople, son empereur et son peuple ⁷⁸.

Never had such a war been seen, heard or experienced before. It was a religious war on both sides, each believing his God would bring victory.

77. *Schlumberger*, *Le Sièg*e, la Prise et le Sac de Constantinople, p. 61.

78. *Ibid.*, p. 144.

Schlumberger quotes one of the principal historians writing in 1543:

Émerveillés par tant de fanatisme religieux, (...) nous ne pouvions que prier et pleurer, porter processionnellement les Icones sacrées à travers la cité, tous, hommes, femmes et enfants suppliant Dieu d'avoir pitié de nous. Et nous autres Chrétiens, tout le jour et toute la nuit nous priâmes Dieu et sa Mère Madonna sainte Marie, et tous les saints et les saintes au ciel, avec des larmes, les priant bien dévotement qu'ils nous donnassent la victoire et qu'ils nous fissent échapper à la furie du méchant païen ⁷⁹.

It is obvious that Schlumberger could and did make the most of a dramatic situation in a melodramatic way. He even went so far as to bring the events of the fall of Constantinople into his own day. Characterizing Constantine Dragases as a brave man who conducted himself throughout the siege with admirable courage and who died a noble Roman death, he concludes his account of the fall of Constantinople in this way:

It was a sublime end for the secular empire of the Orient. May the admirable victories of the Balkan nations finally avenge, in spite of egotistical Europe, that great and magnificent misfortune ⁸⁰.

Obviously Diehl and Schlumberger, writing contemporaneously but with greatly differing styles, represent a reversal in attitude toward the Byzantine Empire when compared with their predecessors, whose negative attitudes (or romantic misinterpretations) had prevailed for almost the entire previous century, not only in historical writing but in the public mind. Their writing represents the benefits of the utilization of the wealth of new western and oriental sources pouring into France and a consequent reevaluation of France's relationship with the Eastern Empire. As teachers and through their place in the intellectual world, they reached a far wider audience of potential scholars who could continue their work of explication of the Byzantine world. Inspired by a professor like Charles Diehl, future scholars could more appreciatively and objectively evaluate Byzantium and its contribution not only to the world of its time but to their country and century.

79. *Schlumberger*, *Le Siege*, p. 254.

80. *Ibid.*, p. 316 (translated by the author).

IV. CONCLUSIONS.

As one follows the ascendance or decline of Byzantine studies in France in the centuries from Louis XIV to 1900, several interesting general tendencies seem to stand out. First of all, the spirit of each age, the quality of life in France at a particular time and especially the way the nation perceived itself in relation to the rest of the world, is reflected in the views that each historian expressed when writing about the Byzantine Empire. DuCange and LeBeau worked within the established scholastic order of their days. Each of them was sponsored and encouraged in his research into the past by the *Académie des Inscriptions* of his day, and fulfilled to the best of his ability and knowledge the aims of these academies, namely, to discover through research all in France's heritage that would attest to her greatness in all ages. These were obviously the goals of each of the monarchies under which DuCange and LeBeau wrote their histories of the Byzantine Empire. Montesquieu's and Voltaire's versions of this history were witness to the break from tradition, characteristic of the Age of Enlightenment, when the ideal of dedication to the monarchy and to the Church was challenged and the value of studying the past was measured against the new spirit of scientific enquiry and the search for man's freedom from the restrictions and abuses to which his national history had condemned him. By the late nineteenth century, France became interested again in her own beginnings, in the heritage of the Middle Ages, in the study of the interaction of cultures which had made of France a great nation and which determined the character of the country at that very time. Charles Diehl is most representative of this period, and his voluminous contribution to the study of Byzantine history, civilization and culture is tangible evidence that the newly created schools of higher education, such as *l'École des hautes Études*, searching out the glories of France's past, discovered they could no longer ignore important contributions of Byzantium.

DuCange, working with the first *Académie des Inscriptions*, set about to compile all that was then known about the Middle Ages, and more specifically, Byzantium. He could look to no previously published French historical work as a source of information, other than to the personal accounts of the chroniclers of the crusades, whose subject matter was limited and perceptions quite obviously reflected the prejudices of the West. His greatest source of information was found in the royal libraries in Paris, a remarkable wealth of manuscripts, unclassified and generally

unknown, and even untranslated from the original Greek, Latin and old French languages in which they were written. The volumes he produced on the Middle Ages and Byzantine history were to take their place in the royal library, although it is said that Louis XIV kept volume nineteen, which dealt with the Byzantine Empire, in his personal collection.

DuCange's contribution to Byzantine studies had a great influence on French historical scholarship. A century and a half later, J.-A. Buchon dedicated to the President of the *Académie des Inscriptions* a translation of the *Histoire de l'Empire de Constantinople* because it was still considered the outstanding book on the subject. The translation was necessary so that the whole work could, for the first time, be read in French for as it was originally a compilation of many sources, it included Latin and Greek accounts in the original language and by 1824, not even all French savants could read Latin and Greek. Buchon describes DuCange's contribution to French letters as a «magnifique *Glossaire de la basse-latinité*, véritable trésor où sont rassemblées toutes les connaissances nécessaires à l'intelligence du moyen âge»⁸¹.

DuCange's influence on French letters and his contribution to Byzantine studies has never been questioned by later scholars, although it is generally agreed that he compiled, rather than wrote, Byzantine history. LeBeau, on the other hand, produced quite a different style of work, a long narrative story of this same Empire. Since he used the same original sources as DuCange and built his research on the vast foundation left by this author, it is rather difficult to accept that he alone should have to bear the accusation of having drowned Byzantine studies in a wave of boredom. It is curious too that DuCange's *Histoire*, called a «glossaire de la basse latinité», seems to predict LeBeau's use of the description «bas-empire» when writing of Byzantium.

LeBeau's studies, like those of DuCange, were supported by the *Académie des Inscriptions* of his day and represent one point of view during this last half of the eighteenth century. The other can be read in the works of Montesquieu and Voltaire. Historically, interest was turning from ancient studies and the Middle Ages to the solution of immediate problems by the development of new systems of «scientific» thought. Accordingly, when Montesquieu and Voltaire wrote of the society of the Middle Ages, in France as elsewhere, their views were derogatory, since they negated any reliance on old traditions. These traditions they

81. DuCange, Charles. *Histoire de l'Empire de Constantinople*, p. XV.

believed had been emotionally, not rationally, established, having been built on faith, acceptance and habit, all of which they found degrading to their concept of modern society. They used to good advantage the method of detailing the faults and vices of another society, faults present in their own, and from which an astute reader would make the obvious comparison which was unfavorable to both cultures. An undiscerning reader would simply be left with a negative impression of the society described. The criticisms these authors made of Byzantine society worked their way into the popular image and became epithets used to describe similar and often undesirable tendencies in French society.

After 1868, the historical pendulum was to swing back to a consideration of the Middle Ages and France's early heritage as essential to understanding her present culture. French scholars «rediscovered» Byzantine studies along with their country's past history. An ever increasingly numerous group of intellectuals, spurred on by the competition from other countries, was emphasizing the importance of the study of Byzantine civilization and culture as a means to understanding civilization and culture in the Western world. No longer was Byzantine history to be limited to the relating of historical events and the description of important personages. At the beginning of the twentieth century, Charles Diehl was the prime example of this new emphasis on the impact and interaction of cultures and his works have been, since he first published them, a great source of information and inspiration to Byzantinists.

Changes in the concept of how history should be written influenced the selection and recording of events, attributes, faults and people to be included in writing about Byzantium. Charles Diehl did not like LeBeau's arid style, yet he does not include DuCange in this critical evaluation, although the latter could well share it. J.-A. Buchon, apologizing for his arid translation of DuCange's *Histoire*, says the author's style is neither animated nor easy. He excuses him, however, by suggesting it was due to his early training (DuCange was educated in a Jesuit college where all else was sacrificed to the study of dead languages, he went on to study law with its own special brand of dry jargon, and when he finally got to the libraries in Paris, he had only difficult old manuscripts to consult and from which to select the materials included in his volumes). LeBeau, using these same dry and difficult sources and DuCange's necessarily dry version of them, changed to narration to inject a little life and interest into his version of Byzantine history.

Montesquieu's style was in line with the scientific ideal of his day, which applied to writing history as it did to all else, in that he tried to extract principles of present government from past history. Voltaire tried for scientific reporting too, but with much more colorful results. By 1826, good historical form was described as «un style vif, pittoresque, aminé dans la narration des faits, et un esprit philosophique dans leur liason»⁸². This statement makes one wonder if the concept of history as a science, propounded by Voltaire fifty years before, had already been forgotten.

If anyone should be accused of destroying academic interest in Byzantium, it seems that the mid-nineteenth century «romantic» historians, tangling the threads of history in their imaginative and flamboyant interpretations of different days and different cultures, are more likely candidates for this destruction than is LeBeau.

By 1900, Charles Diehl's era, the ideal history embodied the use of rigorous method, simple and liminous composition and clear and lively exposition. History was henceforth to be both science and literature. Yet not a single one of the historians studied for this paper and previous to Diehl, who set forth these principles, fulfilled all those requirements. Thus it becomes obvious that the age in which each was writing has to be understood, the prevalent concept of history has to be recognized, and the sources available, ancient as well as the more contemporary, must be taken into account.

A whole study could be made on how the treatment of the crusades through these centuries of historical reporting reflects national attitudes from one period to another, how France saw herself in perspective, in relation to other countries, eastern and western alike, and what her feeling was toward the Western Church's responsibility and involvement, particularly in the Fourth Crusade. The search for historical truth often fell far short of its goal in the periods when France was fiercely nationalistic. Conventional wisdom was far more influential than historical objectivity in the times when France felt the need of convincing herself as well as her neighbors that her greatness was not just illusory. When the intellectual state of the nation seemed more stable and secure, the view was more objective; in times of stress and uncertainty when a subjective need to be recognized was most strongly evidenced, French ego could suffer no criticism of her past or present. So participation in

82. *DuCange*, *Histoire*, p. xix.

the crusades and the destruction of Constantinople with French crusaders actively engaged in destroying another Christian nation takes on many guises in French history.

Another observation resulting from this study is that a historian's acceptance or rejection by future scholars in the same field depends on the evaluation made of his contributions by someone of equal or even greater stature in the same area. A highly regarded Byzantine specialist, such as Charles Diehl, acting as commentator about past historical research and publications, can be disproportionately influential. He has left DuCange to be honored, LeBeau to be ignored, because the latter inspires such boredom, in his opinion, that the scholar could more interestingly and profitably look to other sources on Byzantium. This judgement is repeated without question in evaluations of the contributions of these two early historians, as can be seen the writings of early twentieth century French scholars and French encyclopedias. If DuCange's volumes, monumental as they were for his day and the following centuries, were compilations rather than interpretations of Byzantine history, should it not be stated that they are so important to Byzantine studies because they were the first to encompass all that could be found about the Empire and not necessarily because they exemplify the ideal of great historical writing?

It is obvious that most studies considered «definitive», that is, as saying all that could be said about the Byzantine Empire, became outdated as more and more sources became available. DuCange's histories or glossaries are timeless, in that they were «recueils» rather than «veritables compositions historiques»⁸³, uninfluenced by life or ideas peculiar to the time in which he was writing. Studies and emphases changed as old materials formerly unreadable due to lack of knowledge of slavic or oriental languages in which they were written were finally translated by scholars knowing these languages. Important new materials and publications flooded in from all countries, eastern and western alike, acting like a tidal wave, rolling across national boundaries, piling up a vast accumulation of new ideas and new interpretations about the old Byzantine Empire. Byzantine history came into its own, finally. No longer was it simply a procession of emperors, patriarchs, religious conflicts between Eastern and Western Churches, and battles between enemies within or beyond the Empire's borders. It became the history

83. *DuCange, Histoire*, p. xix.

of a vital, living, creative society, all aspects of which were now eagerly studied, all considered worthy of the most intense and careful scholarly investigation and acceptance.

Thus it was that in France from the reign of the Sun King to 1900 there persisted the belief among scholars and history, in spite of a long period of neglect, that the Byzantine Empire, irregardless of its many failings, should be carefully studied. It was acknowledged as a great civilization in its own right and for its own time. It came to be recognized that Byzantium had had an enormous influence on Western civilization, with its contributions to art, literature, law, science and religion adding immeasurably to the quality of life beyond its borders and the millenium of its existence. Its impact on French civilization, for scholar and layman alike, had been lasting and visible in the history, literature and art of the nation.

Charles Diehl, in one of his lectures at the University of Paris, made this evaluation of Byzantine civilization for his students. If historians remember it, it should insure that Byzantine studies will never again slip back into oblivion:

Songez que cet empire byzantin est l'héritier direct de celui des Césars, qu'il a reçu and conservé intact le dépôt des traditions romaines, effacées ou altérées dans l'Occident par les invasions barbares; songez—et c'est un des phénomènes les plus remarquables de l'histoire—que seul peut-être, parmi les États européens, il a vu s'accomplir sans brusques secousses, par de lentes et insensibles transformations, l'évolution qui, du monde antique, a fait sortir les nations du moyen âge. Considérez qu'il a posé et tenté de resoudre quelques-uns des plus graves problèmes qui s'imposent à l'attention d'un peuple, rapports de l'État et de l'Église, relations du pouvoir central et des forces dissolvantes qui s'opposent à lui, questions féodales, questions sociales, celles qui touchent au régime de la propriété et celles qui touchent à la condition des personnes, qu'il a fondé une administration et un système financier admirables, que sa législation civile et rurale a, pour la première fois, établi des principes qui n'ont prévalu que longtemps plus tard en Occident. Songez enfin que dans les murailles de sa capitale il a entretenu pieusement le flambeau de la civilisation ⁸⁴.

84. Diehl, *Études*, pp. 11-12.

BIBLIOGRAPHY

- Beckwith, John*, The Art of Constantinople, London (Phaidon Publishers, Inc.) 1961, 184 pages.
- Brunfitt, J. H.*, Voltaire-Historien, Great Britain (Oxford University Press) 1958, 178 pages.
- Bréhier, Louis*, Le Monde Byzantin, Tome 1, Paris (Editions Albin Michel) 1948, 602 pages.
- Brunetière, F.*, «Académie des Inscriptions», pp. 192-3. La Grande Encyclopédie, Tome 1er, Paris (Société Anonyme de la Grande Encyclopédie) 1200 pages.
- «Byzantin (Empire) ou Empire Grec d'Orient». Larousse du XX^{im}ère Siècle, Tome 1er, Paris (Librairie Larousse) 1928, Pages 424-426.
- Carré, J. M.*, Michelet et son Temps, Paris (Perrin et Cie.) 1926, 243 pages.
- Charrière, Ernest*, Négotiations de la France dans le Levant, Première Série Histoire Politique, Tome 1, Paris (Imprimerie Nationale), 1848, 663 pages.
- de Gramont, Sanche*, Epitaph for Kings, New York (Dell Publishing Co.) 1967, 480 pages.
- Diehl, Charles*, Byzantium, Greatness and Decline. Translated by Naomi Walford, New Brunswick, New Jersey (Rutgers University Press) 1957, 366 pages.
- Études Byzantines. New York (Burt Franklin) 1963, 431 pages.
- Documents of Catherine the Great. W.F. Reddaway, editor. Great Britain (Cambridge University Press) 1931, 349 pages.
- «DuCange». p. 1175. La Grande Encyclopédie, Tome 1er, Paris (Société Anonyme de la Grande Encyclopédie), 1200 pages.
- DuCange, Charles du Fresne*, sieur. Histoire de l'Empire de Constantinople, Volume 1. Byzantine Series 32. New York (Burt Franklin) 1971.
- Historia Byzantina. Bruxelles (Culture and Civilization) 1964, 845 pages.
- Gasquet, Amédée*, L'Empire byzantin et la Monarchie franque, New York: (Burt Franklin) 1972, 482 pages.
- Geanokoplos, Deno John*, Byzantine East and Latin West, New York (Harper Torch-books) 1966, 200 pages.
- «Edward Gibbon and Byzantine Ecclesiastical History». Church History, Vol. 35. 2:170-185. June 1966.
- Guizot, Francois*, A Popular History of France. Translated by Robert Black, New York (John W. Lovell Co.) 1869, 458 pages.
- The History of France, volume 1. Translated by Robert Black, London (Sampson, Low, Marston, Low and Searle) 1872, 617 pages.
- Collections des mémoires relatifs à l'histoire de France, Tome 16, New York (AMS Press) 1969, 388 pages.
- Hardré, Jacques*, La France et sa civilisation, New York (Dodd, Mead & Co.) 1969, 592 pages.

- Huppert, George*, The Idea of Perfect History, Urbana (University of Illinois Press) 1970, 215 pages.
- Icon and Minaret*, Sources of Byzantine and Islamic Civilization. Charles M. Brand editor, New Jersey (Prentiss-Hall, Inc.) 1969, 180 pages.
- Joinville, Jean*, Saint Louis, Paris (Union Generale d'Editions) 1963, 181 pages.
- Lavisse, Ernest*, Histoire de France illustrée. Tome II, Paris (Hachette et Cie.) 1911, 411 pages.
- LeBeau, Charles*, L'Histoire du Bas-Empire Tome I. M. de Saint-Martin, éditeur, Paris (Firmin Didot Frères) 1824, 470 pages.
L'Histoire du Bas-Empire, Tome II. 1824, 447 pages.
L'Histoire du Bas-Empire, Tome IV. 1824, 459 pages.
L'Histoire du Bas-Empire, Tome XVII. 1834, 489 pages.
- Living Thoughts of Voltaire*. Presented by André Maurois, New York (Longmans, Green and Co.) 1939, 167 pages.
- Maurois, André*, Illustrated History of France. Translated by Henry L. Binnse and Gerard Hopkins, New York (Viking Press) 1960.
- Michelet's*, History of France. Douglas Buffum, editor, New York (Henry Holt and Co.) 1909, 591 pages.
- Montesquieu, Charles Louis de Secondat*, «Considérations sur les causes de la grandeur des Romains». Montesquieu: Oeuvres complètes. Présenté et annoté par Roger Caillois, Paris (Callimard) 1951, 1809 pages.
- «Montesquieu». Biography and selected writings, pages 65-146. Anthologie de la Littérature française du XVIIIe Siècle, Lester G. Crocker, editor, New York (Holt Rinehart and Winston) 1972, 1157 pages.
- «Perrault, Charles». Page 430. La Grande Encyclopédie, Tome XIV, Paris (Société Anonyme de la Grande Encyclopédie), 1200 pages.
- Perrault, Charles*, Memoires, Paris (Librairie des bibliophiles) 1878, 132 pages.
- Procopius*, Secret History. Translated by Richard Atwater. Ann Arbor (University of Michigan Press) 1961, 150 pages.
- Rambaud, Alfred*, Histoire de la Civilisation française, Tome 1er, 13th édition, Paris (Libraire Armand Colin) 1921, 840 pages.
- Ribard, André*, Histoire d'un Peuple, Paris (Éditions Sociales Internationales) 1938, 361 pages.
- Runciman, Sir Steven*, Byzantine Civilization, London (Edward Arnold and Co.) 1936, 320 pages.
The Great Church in Captivity, London (Cambridge University Press) 1968, 455 pages.
- Schlumberger, Gustave*, Le Siège, la Prise et le Sac de Constantinople par les Turcs en 1453, Paris (Librairie Plon) 1915, 369 pages.
- Sherrard, Phillip*, «Byzantium: the Other Half of the World», Horizon Volume 5. 8: r. November, 1963.
- Three Old French Chronicles*. Translated by Edward Noble Stone, Seattle, Washington (University of Washington) 1939, 377 pages.
- Trevor-Roper, H. B.* «Four Faces of Heresy», Horizon Volume 6. 2:6-12. Spring 1964.
- «Voltaire». Biography and selected writings. Pages 177-319. Anthologie de la Littérature française du XVIIIe Siècle. Lester G. Crocker, editor, New York (Holt Rinehart and Winston) 1972, 1157 pages.

- Voltaire, Francois-Marie Arouet*, The Age of Louis XIV. Translated by Martyn P. Pollach, London (J. M. Dent & Sons. Ltd) 1951, 475 pages.
- «Essai sur les Moeurs.» Oeuvres complètes de Voltaire, vol. 11, Paris (Gannier Frères) 1878, 562 pages.
- Philosophical Dictionary A-1. Translated by Peter Gay, New York (Basic Books, Inc.) 1962, 661 pages.
- Wright, Gordon*, France in Modern Times, Chicago (Rand McNally & Co.) 1960, 621 pages.
- Wylie, Lawrence*, «Social Change at Grass Roots», In Search of Franch, New York (Harper & Row) 1963, Pages 159-234.

DIE NACHRICHTEN DES MALALAS ÜBER DIE BULGAREN BEI THEOPHANES

V. BEŠEVLIJEV/Sofia

Die hervorragenden Kenner der byzantinischen Literatur K. Krumbacher und Gy. Moravcsik äusserten sich über Malalas als Quelle des Theophanes, wie folgt: «Für die spätere Zeit befindet sich Theophanes in Übereinstimmung mit . . . Malalas . . . Inwieweit er aber diese Autoren selbst oder eine aus ihnen abgeleitete Quelle benützt hat, muss erst eine nähere Untersuchung lehren»¹ und «Die aus der ersten Hälfte des VI. Jahrhunderts berichteten Ereignisse stammen grossenteils aus Malalas, doch hat Theophanes in vielen Fällen den ursprünglichen Text des Malalas getreuer bewahrt als der uns erhaltene Malalasext»². Keiner hat bis jetzt meines Wissens die Übereinstimmungen in den Nachrichten über die Bulgaren zwischen den beiden byzantinischen Chronisten mit Rücksicht auf die angeführten Äusserungen zu behandeln versucht. Die nachstehenden Zeilen sollen das Versäumte nachholen.

Die Chronik des Theophanes erwähnt den Namen der Bulgaren vor der Begründung des bulgarischen Staates in Mösien zum ersten Mal im Jahre 5993 AM = 501 in folgender Stelle (1): Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει καὶ οἱ καλούμενοι Βούλγαροι τῷ Ἰλλυρικῷ καὶ Θράκῃ ἐπιτρέχουσι καὶ ἐπανατρέχουσι πρὶν γνωσθῆναι αὐτοὺς (ed. De Boor 143, 26-27). Der Name der Bulgaren erscheint bei ihm noch in drei Stellen, die mit dem überlieferten Text der Chronik des Malalas fast übereinstimmen.

Theophanes

(2) Τούτῳ τῷ ἔτει Βιταλιανὸς παραλαβὼν πᾶσαν τὴν Θράκην καὶ Σκυθίαν καὶ Μυσίαν, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ πλῆθος Οὐννων καὶ Βουλγάρων παρέλαβε τὴν Ἀγχιάλων καὶ τὴν Ὀδυσσόπολιν (160,13-160,15).

Malalas

Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἐτυράννησε Βιταλιανὸς ὁ Θράξ διὰ πρόφασιν τινα, φησί, λέγων ὅτι διὰ τοὺς ἐξορισθέντας ἐπισκόπους, καὶ παρέλαβε τὴν Θράκην καὶ Σκυθίαν καὶ Μυσίαν ἕως Ὀδησσοῦ καὶ Ἀγχιάλου, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ πλῆθος Οὐννων καὶ Βουλγάρων (402, 3-402, 7).

1. Geschichte der byzantinischen Litteratur. 2. Aufl., München 1897, 343.

2. Byzantinoturcica I^a, Berlin 1958, 533.

(Georgios Monachos)

... κατέφλεξε τὰς ναῦς τῶν βαρβάρων, βυθισθέντων δὲ πάντων σχεδὸν Οὐννων καὶ Γότθων καὶ Βουλγάρων καὶ τοῦ λοιποῦ στρατοῦ ἐν τῷ Ῥεύματι... (ed. C. de Boor II 619,20-620,1).

Theophanes

(4) Τούτῳ τῷ ἔτει ἐκίνησαν οἱ Βουλγαροὶ δύο ρῆγας μετὰ πλήθους Βουλγάρων καὶ δρούγγου, εἰς τὴν Σκυθίαν καὶ Μυσίαν, στρατηλάτου ὄντος τῆς Μυσίας Ἰουστίνου καὶ τῆς Σκυθίας Βαουδαρίου, οἷνινες ἐξελθόντες κατὰ τῶν Βουλγάρων συνέβαλον πόλεμον, καὶ ἐσφάγη Ἰουστῖνος ὁ στρατηλάτης ἐν τῷ πολέμῳ καὶ ἐγένετο ἀντ' αὐτοῦ Κωνσταντῖνος ὁ Φλωρεντίου καὶ ἦλθον οἱ Βούλγαροι ἕως τῶν μερῶν τῆς Θράκης καὶ ἐξῆλθε κατ' αὐτῶν ὁ στρατηλάτης Κωνσταντῖνος καὶ Γώδιλας καὶ [ἀκισύας] ὁ στρατηλάτης τοῦ Ἰλλυρικοῦ Ἀκούμ ὁ Οὐννος, ὃν ἐδέξατο ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος· καὶ μέσον βάλλοντες τοὺς Βουλγάρους ἐκοψαν αὐτοὺς καὶ ἀπέκτειναν πλήθη πολλὰ καὶ ἐξετίναξαν πᾶσαν τὴν πραΐδαν καὶ ἐνίκησαν κατὰ κράτος φονεύσαντες καὶ τοὺς δύο ρῆγας αὐτῶν. καὶ ἐν τῷ ὑποστρέφειν αὐτοὺς μετὰ χαρὰς ὑπήντησαν αὐτοῖς ἄλλοι Βούλγαροι, καὶ ὡς ἀπὸ κόπου ὄντες οἱ στρατηλάται δέδωκαν αὐτοῖς νῶτα, καὶ κατεδίωξαν αὐτοὺς οἱ Βούλγαροι καὶ ἐσώκισαν αὐτοὺς φεύγοντας, Κωνσταντῖνον καὶ τὸν

καὶ ἀνήφθησαν ἐξαίφνης ὑπὸ πυρὸς τὰ πλεῖα ἅπαντα Βιταλιανοῦ τοῦ τυράννου καὶ ἐποντίσθησαν εἰς τὸν βυθὸν τοῦ ρεύματος μεθ' ὧν εἶχον Γότθων καὶ Οὐννων καὶ Σκυθῶν στρατιωτῶν συνεπομένων αὐτῷ.

Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοῦ βασιλείας δὺς στρατηγοὶ Οὐννων ἐπιρρίψαντες μετὰ πλήθους εἰς τὴν Σκυθίαν καὶ τὴν Μυσίαν, ὄντος ἐκεῖ στρατηλάτου Ῥωμαίων Βαδουαρίου καὶ Ἰουστίνου καὶ ἐξελθόντων αὐτῶν κατὰ τῶν Οὐννων, καὶ συμβολῆς γενομένης, ἐσφάγη Ἰουστῖνος ἐν τῷ πολέμῳ καὶ ἐγένετο ἀντ' αὐτοῦ Κωνσταντίολος ὁ Φλωρεντίου στρατηλάτης τῆς Μυσίας. καὶ ἦλθον οἱ Οὐννοι παραδεδόντες ἕως τῆς Θράκης καὶ ἐξελθὼν κατ' αὐτῶν ὁ στρατηλάτης Κωνσταντίολος καὶ Γοδιλᾶς καὶ ὁ τοῦ Ἰλλυρικοῦ στρατηλάτης Ἀκούμ ὁ Οὐννος, ὃν ἐδέξατο ὁ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἐν ἀγίῳ βαπτίσματι, καὶ μεσολαβηθέντων τῶν Οὐννων ἐν τῷ πολέμῳ καὶ πολλῶν ἐξ αὐτῶν πιπτόντων, ἀπέφυγεν ἡ πραΐδα πᾶσα καὶ ἐγένοντο Ῥωμαῖοι ἐπικρατέστερον, φονεύσαντες καὶ τοὺς δύο ρῆγας. καὶ ὡς ὑποστρέφουσιν, ὑπηγνήθησαν ὑπὸ ἄλλων Οὐννων· καὶ συμβαλόντες ἀπὸ κόπου, καὶ ἀσθενέστεροι ὄντες οἱ Ῥωμαίων στρατηγοὶ, δέδωκαν νῶτα· καὶ καταδιώξαντες οἱ Οὐννοι ἐσόκυσαν φεύγοντας τοὺς ἐξάρχους Ῥωμαίων, καὶ ὁ μὲν Γοδιλᾶς ἀποσπάσας τὸ

Ἀκούμ καὶ Γώδιλαν, καὶ ὁ μὲν Γώ-
διλας μετὰ τοῦ παραμηρίου αὐτοῦ
κόψας τὸν σῶκαν ἐξείλησεν, ὁ δὲ
Κωνσταντῖνος σὺν τῷ Ἀκούμ συ-
νειλήφθησαν ζῶντες· καὶ τὸν μὲν
Κωνσταντῖνον δέδωκαν λαβόντες
χίλια νομίσματα, καὶ ἦλθεν ἐν Κων-
σταντινουπόλει, τὸν δὲ Ἀκούμ ἐκρά-
τησαν εἰς τὴν ἰδίαν πατρίδα μετὰ
καὶ ἄλλων αἰχμαλώτων (217, 26-
218, 17).

(5) καὶ ἐν τῷ παραγενέσθαι αὐτὸν
(=Μοῦνδον) εἰς τὸ Ἰλλυρικόν, ἐ-
ξῆλθον οἱ Βούλγαροι πλῆθος πολὺ,
καὶ ὀρμήσας κατ' αὐτῶν πάντας
ἀνήλωσεν. καὶ ἀπέστειλεν ἐν Κων-
σταντινουπόλει ἐκ τῆς αἰχμαλω-
σίας τὸν ἡγούμενον αὐτῶν μετὰ
καὶ ἄλλων καὶ ἐπόμπευσαν ἐν τῷ
ἱππικῷ καὶ ἐγένετο εἰρήνη βαθεῖα
ἐν τῇ Θράκῃ, μηκέτι τολμώντων
τῶν Οὔννων περᾶσαι τὸν Δανοῦ-
βιν. τοὺς δὲ αἰχμαλώτους τῶν Βουλ-
γάρων ἔπεμψεν ὁ βασιλεὺς εἰς Ἀρ-
μενίαν καὶ εἰς Λαζικὴν καὶ κατε-
τάγησαν ἐν τοῖς νομυερίοις ἀριθ-
μοῖς (219,8-219, 16).

Ἰδιον ξίφος ἔκοψε τὸν σόκον καὶ
ἐξείλησεν, ὁ δὲ Κωνσταντίολος ἡ-
νέχθη ἀπὸ τοῦ ἵππου ἐπὶ τὸ ἔδαφος·
καὶ ὁ Ἀσκούμ δὲ συνελήφθη καὶ
λαβόντες τοὺς δύο αἰχμαλώτους,
τὸν μὲν Κωνσταντίολον ἀνέδωκαν,
λαβόντες παρὰ τοῦ βασιλέως Ρω-
μαίων νομίσματα μύρια, καὶ ἀνῆλ-
θεν ἐν Κωνσταντινουπόλει· τὸν δὲ
Ἀσκούμ τὸν Οὔννον κρατήσαντες
ἀνεχώρησαν· ἐπὶ τὴν χώραν αὐτῶν
μετὰ καὶ ἄλλων πολλῶν αἰχμαλώ-
των· καὶ εἰρήνευσε λοιπὸν τὰ Θρά-
κικα μέρη (437,18-438, 20).

καὶ καταλαβόντες αὐτοῦ (=Μοῦν-
δου) τὴν χώραν τοῦ Ἰλλυρικοῦ,
ἐπέρριψαν αὐτῷ Οὔννοι μετὰ πολ-
λοῦ πλῆθους διαφόρων βαρβάρων·
καὶ ἐξελθὼν ὥρμησε κατ' αὐτῶν
καὶ πάντας κατανήλωσε· καὶ ἔπεμ-
ψε πραῖδαν ἐξ αὐτῶν καὶ ἓνα ρῆγα
αὐτῶν· καὶ ἐγένετο εἰρήνη ἐν τῇ
Θράκῃ καὶ ἐκ τούτου φόβος κατεῖ-
χε τὰ βάρβαρα ἔθνη (451,11-451,
15).

Die aus Theophanes und Malalas angeführten Stellen unter 4 und 5 unterscheiden sich voneinander zunächst durch den Namen der einfallenden Barbaren. Sie waren Bulgaren nach Theophanes, Hunnen dagegen nach Malalas. V. N. Zlatarski nahm an, dass die bei Malalas erwähnten Hunnen die «Hunno -Kutriguren» waren, die er irrig mit den Bulgaren identifizierte³. Er meinte ferner, dass Theophanes nach eigenem Gutdünken die Hunnen des Malalas durch Bulgaren ersetzt habe⁴. Der letzteren Ansicht schloss sich auch A. Burmov⁵ an.

Der Name der Bulgaren war dem Malalas wohlbekannt. Er erwähnt diese Völkerschaft in dem Bericht über den Aufstand Vitalians in seiner heutigen Version (2). In der Stelle (3) aber, wo er von dem Verbrennen der Vitalians Fahrzeuge erzählt, sind die Bulgaren durch die Skythen ersetzt worden, wie der aus dem echten Malalas entnommenen Paralleltext bei Georgios Monachos zeugt. Warum jedoch der überlieferte Malalastext die Bulgaren als Skythen bezeichnet, sind wir nur auf Vermutungen angewiesen. Sie sind Skythen entweder in archaisierendem Sinne oder nach dem Ausgangsland Scythia Minor genannt. Dass hier mit der Bezeichnung Skythen nur die Bulgaren gemeint sind, ergibt sich aus dem verschiedenen Zusammensetzen des Vitaliansheeres in seinen drei Feldzügen nach Konstantinopel. Johannes von Antiochia berichtet, dass Vitalian seinen ersten Feldzug gegen Kaiser Anastasios I. unternahm, da er ἀφαιρεθείς γὰρ σιτήσεως δημοσίας τῶν καλουμένων φοιδεραιτικῶν ἀνώνων εἰσηγεῖται τοῖς τὰ περὶ Σκυθίαν καὶ Θράκην πληροῦσι τάγματα, δυσχεραίνουσι μὲν καὶ ἐξ ἑαυτῶν ἐφ' οἷς ἐπασχον πρὸς τοῦ τὴν στρατηγίαν ἔχοντος Ὑπατίου (Joh. Ant. frg. 103, Exc. de ins. 143). Er rückte mit einem Heer gegen Anastasios, das aus 50.000 Soldaten und Bauern bestand. Der Kaiser wurde dermassen erschreckt, dass er sich bereit erklärte alle Forderungen des Militärs zu erfüllen. Darüber berichtet Johannes von Antiochia folgendes: τῇ δὲ ὑστεραίᾳ τῶν ἐν πρώτοις παρὰ τοῦ βασιλέως εἰσκληθέντων καὶ παραγενομένων Βιταλιανοῦ χωρὶς (τοῦτον γὰρ οὐδὲ εἴσω τῆς πόλεως γενέσθαι ἐπεισε), τὰ μὲν ἐπεγκαλέσας ὁ βασιλεὺς καὶ ὡς μὴδὲν ὀλιγορηθέντας διελέγξας, τὰ δὲ ἐκθεραπεύσας δώροις τε καὶ τῇ τῶν ὀφειλομένων ἐπαγγελίᾳ, ἄξειν τε ὑποσχόμενος τοὺς τῆς πρεσβυτέρας Πώμης τὰ περὶ τῆς δόξης τῶν ἱερῶν καταστήσοντας, ἀπέμψεν ὄρκους ὑπὲρ τῆς ἐς τὸ λοιπὸν εὐνοίας αὐτῶν ἀποδεξάμενος. οἱ

3. Istorija na bǎlgarskata dǎrzava I 1, Sofia 1918, 51-52.

4. ebenda 53 Anm.

5. Izbrani proizvedenija I, Sofia 1968, 65-66.

δὲ τῷ Βιταλιανῷ συγγενόμενοι ἀναλαβόντες αὐτόν τε καὶ τὸ πλῆθος ὥχοντο (frg. 103). Das Heer und seine Kommandeure kehrten also befriedigt zurück. Bald darauf ernannte der Kaiser den Feldherrn Kyrillos zu magister militum per Thracias, der sogleich gegen Vitalian zog. Anastasios hoffte wohl auf einen leichten Sieg, da er die Truppen Vitalians durch die ihren Kommandateuren überreichten Geschenke und durch ihre Eidesleistung für Treue an seine Seite gezogen hatte. Viatalian vertraute deshalb seinen früheren Soldaten nicht mehr und stellte eine neue Armee auf, die diesmal aus Hunnen und Bulgaren (μεθ' ἑαυτοῦ πλῆθος Οὐννων καὶ Βουλγάρων Νο 2) bestand. Kyrillos wurde durch Verrat in seinem Hauptquartier von dem Verbündeten Vitalians, dem Hunnen Tarrach umgebracht. Dann sandte der Kaiser seinen eigenen Neffen Hypatios mit einem gewaltigen Heer von 80.000 Man gegen den Rebellen. Um die mit Vitalian verbündeten Hunnen zu neutralisieren bzw. abspenstig zu machen, ernannte er den Hunnen Alathar zu neuem magister militum per Thracias, der wohl um sich auch eine Schar Hunnen hatte, und gab ihm seinen Neffen bei. Die Kaiserarmee wurde jedoch geschlagen und grossenteils vernichtet. Da die Ernennung des Alathars zu Heermeister sein Ziel nicht erreichen konnte, versuchte der Kaiser die Hunnen Vitalians zu bestechen⁶. Der Versuch missglückte. Das Bestechungsgeld mit der Stadt Sozopolis fiel in die Hände Vitalians. Zu den bereits eroberten Städten Odessos und Anchialos kam noch diese Stadt hinzu. Der Kaiser sah sich endlich gezwungen Vitalian zu magister militum per Thracias zu ernennen um ihn zu beschwichtigen. Hiermit wurde der Ehrgeiz Vitalians befriedigt, aber wurden die religiösen Streitigkeiten nicht beigelegt, in deren Namen er den Aufstand erregte. Die Synode von Herakleia, die sie schlichten sollte, kam nicht zu Stande, obwohl auch Papst Hormisdas auf Geheiss des dem Vitalian wohlgesinnten Ostgotenkönigs Theoderich seine Legaten geschickt hatte. Darauf unternahm Vitalian seinen dritten Feldzug gegen Anastasios. Sein Heer bestand wiederum aus Hunnen und Bulgaren (3), die er den unsicheren regulären byzantinischen Soldaten vorzog. Zu seinen treuen Förderaten gesellten sich nun auch gotische Truppen, die ihm wohl Theoderich als Bundesgenossen geschickt hatte.

Zu der Zeit, als der Aufstand Vitalians ausbrach, gab es hunnische Siedlungen auf der Balkanhalbinsel in Dacia Ripensis, Moesia secunda und in Extrema Scythiae minoris d. h. jenseits der Donau in dem heuti-

6. Johann. Ant. fr. 103, Exc. de ins. 145.

gen Besarabien ⁷. Die Hunnen, die dieseits der Donau wohnten, hatten Sitze auf byzantinischen Boden nach der Auflösung des mächtigen Hunnenreich bekommen ⁸ und wurden Föderaten. Die Angabe des Johannes von Antiochia, dass Vitalian viel mit den Hunnen verkehrte, bezieht sich wohl auf diese Hunnen. Der Umstand, dass der Hunne Alathar zu Heermeister von Thrakien ernannt wurde und dass Vitalian freundschaftliche Beziehungen zu den Hunnen unterhielt, spricht auch für Hunnen, die sich im byzantinischen Reich befanden. Ob Vitalian auch in Verbindung mit den jenseits der Donau lebenden Hunnen stand, bleibt ungewiss.

Die Bulgaren, die ihre Siedlungen in Pannonien hatten, erscheinen seit Kaiser Zenon oft entweder als Verbündeten der Byzantiner oder als Angreifer in Illyricum. Sie wurden wohl auch von Vitalian als Söldner angeworben. Die Ersetzung ihres Namens durch Skythen (3) könnte vielleicht so gedeutet werden, dass diese Söldner sich in Scythia minor befanden.

Die Kürzungen und die Änderungen, die der Autor des überlieferten Malalastextes in dem Original machte, lassen sich gut in den unter 4 und 5 angeführten Stellen beobachten. In der ersten Stelle haben zunächst folgende drei Personennamen verschiedene Formen bei Malalas und Theophanes: Ἀσκούμ — Ἀκούμ, Βαδουάριος — Βαουδάριος und Κωνσταντίολος — Κωνσταντῖνος. Ferner beläuft sich das Lösegeld für Konstantiolus bzw. Konstantinos auf νομίσματα μύρια bei Malalas, auf χίλια νομίσματα dagegen bei Theophanes. Die verschiedenen Namensformen und die verschiedene Menge des Lösegeldes weisen auf zwei Fassungen des originalen Malalastextes. Malalas nennt die Anführer der Angreifer zuerst στρατηγοὶ und dann ῥῆγες. Bei Theophanes sind sie stets ῥῆγες. Diese Bezeichnung stand wahrscheinlich auch im Original des Malalas (vgl. Malalas 431, 17; 432, 5 und 11; 451, 14 usw). Die Worte ὄντος ἐκεῖ στρατηλάτου Ῥωμαίων Βαδουαρίου καὶ Ἰουστίνου bei Malalas lauten στρατηλάτου ὄντος τῆς Μυσίας Ἰουστίνου καὶ τῆς Σκυθίας Βαουδαρίου bei Theophanes, der wohl hier das Original unverkürzt wiedergibt.

Die Texte der beiden Chroniken gehen besonders weit in dem Wortlaut des Anfanges auseinander. Der Malalastext besteht vom Beginn bis ἐσφάγη nur aus Partizipien (Participium conjunctum und Partici-

7. V. Beševliev, *Extrema Minoris Scythiae*, In Memoriam C. Daicoviciu, Cluj 1974, 35-37.

8. *Jordanis Romana et Getica*, rec. Th. Mommsen, Berolini 1882, 17-18 und 127,1-6.

pia absoluta), was auf eine Kürzung des Originals hindeutet. Der entsprechende Text des Theophanes stellt ebenfalls eine Kürzung und zwar unbeholfen dar, der sich jedoch von dem heutigen Malalastext dadurch unterscheidet, dass er etwas mehr von dem Original wiedergibt. Gegenüber dem einfachen μετὰ πλήθους des Malalas lautet die Entsprechung bei Theophanes μετὰ πλήθους Βουλγάρων καὶ δρούγγου. Dass diese Worte nicht von Theophanes selbst hinzugefügt bzw. ersetzt worden sind, zeugt das jetzt unverständliche καὶ δρούγγου. Daraus ergibt sich, dass Theophanes wörtlich das Original ausgeschrieben hat ohne sich dabei um das undeutliche bzw. verdorbene καὶ δρούγγου zu kümmern. Der Bearbeiter des überlieferten Malalastextes machte sich die Sache leichter, indem er einfach den ganzen Zusatz fallen liess. Die Wörter καὶ δρούγγου lassen verschiedene Deutungen zu. Nach oder vor δρούγγου erwartet man ein Attribut, das diesen Begriff näher bestimmt, z.B. καὶ Οὐννικοῦ δρούγγου bzw. καὶ δρούγγου Οὐννων (vgl. Malalas 393, 16-17: μετὰ πλήθους Σκυθῶν καὶ Γοτθικῆς καὶ Βεσσικῆς χειρὸς) oder καὶ δρούγγου αὐτῶν d.h. "und mit den Männern der Anführer". Es könnte hier auch Βουλγάρων εἰς δρούγγους oder Βουλγάρων κατὰ δρούγγους (scil. τεταγμένων), gestanden haben, vgl. Mauricii Strategicon ed. H. Mihăescu 74, 15-17: οἱ ἀρχαῖοι τοῦτο παρατηρήσαντες εἰς δρούγγους ἤτοι μέρη καὶ μοίρας διαφόρους πρὸς τὴν χρεῖαν ἔτασσον, καθὼς νῦν Ἀβάρεις καὶ Τοῦρκοι τάσσονται und 344, 24 μὴ ὡς τοὺς σκουτάτους ἐπ' εὐθείας τάττεσθαι, ἀλλὰ κατὰ δρούγγους. Es wäre auch möglich, dass der Abschreiber die Abkürzung δρουγγ' (s. diese Lesart in den Handschriften *e* und *m* bei de Boor) nicht richtig aufzulösen verstand und im Original war δρουγγαρίων zu lesen. Wie dem auch sei, es steht jedoch fest, dass der fragliche Ausdruck weder von Theophanes hinzugefügt ist, noch eine Ersetzung eines anderen darstellt. Man muss also annehmen, dass die Erstzung des Namens der Bulgaren in der ganzen Stelle 4 durch diesen der Hunnen von dem Autor des überlieferten Malalastextes herrührt.

In der zweiten Stelle (5) berichtet Theophanes, dass die Bulgaren den neuen magister militum per Illyricum Mundo angriffen, als er seine Stellung anzutreten sich anschickte. Dasselbe erzählt auch der heutige Malalastext mit dem Unterschied, dass er die Angreifer Hunnen nennt. Zum Glück erwähnt Marcellinus Comes das gleiche Ereignis ad an. 530 und teilt ausdrücklich mit, dass Mundo gegen die Bulgaren kämpfte: «Mundo Illyricianae utriusque militiae ductor . . . audaciae suae secundus in Thraciam quoque advolans praedantes eam Bulgares felicius pugnans cecidit, quingentis eorum in proelio trucidatis (103, 6-10). Es kann also keinen Zweifel darüber bestehen, dass Bulgaren auch im

Original des Malalas und nicht Hunnen gestanden hatte und dass der Bearbeiter des überlieferten Malalastextes die Bulgaren durch die Hunnen ersetzte. Theophanes berichtet im Vergleich zu dem jetzigen Malalastext etwas mehr über das weitere Schicksal der gefangenen Bulgaren in Byzanz. Die Stelle 5 zeigt also ganz deutlich, dass die einzige Handschrift des Malalas in Oxford nicht das Original, sondern einen gekürzten Text wiedergibt.

Der Name der Bulgaren kommt in den oben angeführten Stellen siebenmal vor. Er lautet Βούλγαρες siebenmal in den sieben von C. de Boor verworfenen Handschriften des Theophanes (143, 26; 217, 26; 218, 2; 6; 10; 11; 219, 9) und Βούλγαροι dreimal in den drei Handschriften (nur *b* und *m* 143, 26; *d* 218, 10 und *d* und *m* 219, 9). In allen Stellen des Theophanes jedoch, die die Bulgaren nach der Gründung des bulgarischen Staates erwähnen, lautet ihr Namen in allen Handschriften mit Ausnahme von zwei Stellen in drei Handschriften (*g* und *h* 435, 15 und *e* 501, 28) nur Βούλγαροι. Es ist selbstverständlich ungewiss, ob die Form Βούλγαρες, die in den protobulgarischen Inschriften und bei den lateinischen Autoren (Vulgares, Bulgares) gebräuchlich ist, auch in dem Original des Malalas gestanden hat oder den Kcristen zu verdanken ist.

Die unter 1 angeführte Stelle des Theophanes scheint auch aus dem unverkürzten Text des Malalas zu stammen.

Zum Schluss wollen wir noch einmal hervorheben, dass der Name der Bulgaren in den angeführten Stellen des Theophanes nicht diesen der Hunnen ersetzt, sondern in dem Original des Malalas gestanden hatte, aus welchem Theophanes ihn unverändert übernommen hat.

ΕΝΑΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΑΡΓΥΡΟΒΟΥΛΛΟΣ ΟΡΙΣΜΟΣ
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ
ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ *

ΕΡΑ Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ/Ἀθήνα

(Με πλῆθος XXVIII)

* Πρόδρομη ανακοίνωση στο Α' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Σπάρτη, Σεπτ. 1975).

Τὸ ἔγγραφο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Μπενάκη. Εἶναι ἀνέκδοτο, ἀπ' ὅσο ξέρω, καὶ ὁ κ. Μαν. Χατζηδάκης, διευθυντὴς τοῦ Μουσείου τότε, εἶχε τὴν εὐγενικὴ καλοσύνη, ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια, νὰ μοῦ τὸ παραχωρήσῃ γιὰ ἔκδοση. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆ θέσῃ αὐτῇ σήμερα.

Εἶναι πρωτότιπο, ὅπως θὰ δοῦμε. Ἔχει γραφεῖ σ' ἓνα πλάγιο ὀρθογώνιου κομμάτι περγαμηνῆς, διαστάσεων 31 X 37 ἑκατοστά. Δὲν θὰ σᾶς κουράσω τώρα μὲ λεπτομέρειες τῆς περιγραφῆς του, ποὺ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἄμεσα.

Ἀρχικὰ εἶχε γραφεῖ μὲ μελάνι καστανόχρωμο, ποὺ σήμερα ἔχει ξεθωριάσει. Ἡ ὑπογραφή τοῦ δεσπότη εἶναι μὲ κιννάβαρη (*Δημήτριος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσπότης Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος*)¹. Πρέπει νὰ ἐπισημάνω ὥστόσο τὸ γεγονός ὅτι, γύρω στὰ τέλη τοῦ ΙΘ' ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ Κ' αἰῶνα, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ τότε κάτοχός του ξαναπέρασε σκόπιμα τοὺς πρώτους ὀκτὼ στίχους μὲ ζωηρότερο μελάνι (φαίνεται αὐτὸ καὶ στὴ φωτογραφία τοῦ ἐγγράφου), κάνοντας καὶ μερικὰ λάθη στὴν ἀπόδοση τῶν βυζαντινῶν βραχυγραφιῶν τοῦ κειμένου, ποὺ γι' αὐτὸν ἦταν ἀκατανόητες.

1. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ δεσπότες ὑπέγραφαν μὲ κιννάβαρη, προκαλοῦσε τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἐντύπωση στοὺς Βυζαντινοὺς, ὅπως παραδίδει ὁ Ἀκροπολίτης (ἔκδ. Heisenberg, Α', σ. 43). Μὲ βάση αὐτὴ τὴ μαρτυρία ὁ Ν. Οἰκονομίδης (*Actes de Dionysiou*, Παρίσι 1968, σ. 101 - 102) παρατήρησε ὅτι σὲ τέσσερις ὀρισμοὺς δεσποτῶν τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Διονυσίου, καθὼς καὶ σὲ ἀργυρόβουλλους ὀρισμοὺς ἀπὸ ἄλλὰ ἀρχεῖα, ἡ κιννάβαρη ἔχει χρῶμα βαθυκόκκινο, ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὸ ζωηρὸ κόκκινο χρῶμα τῶν αὐτοκρατορικῶν ὑπογραφῶν τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλων ἀρχείων. Ἐχῶ τὴν ἐντύπωση πὺς αὐτὸ εἶναι μᾶλλον συμπτωματικόν. Ἀντιπαραβάλλοντας τὰ ἐρυθρόγραφα μνηολόγια διαφόρων αὐτοκρατόρων σὲ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς Πάτμου, ἔχω διαπιστώσει ὅτι συχνὰ ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας, λ.χ. ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος, χρησιμοποιοῦσε κιννάβαρη διαφόρων ἀποχρώσεων, ἀπὸ τὸ πρὸ ὀνοχτὸ ὡς τὸ πρὸ βαθύ. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, σὲ συνδυασμὸ μὲ ὀρισμένες κλιματολογικὲς συνθηκὲς (ὕγρασις, ξηρασις, κλπ.), νὰ ἐπέφεραν κάποτε ἀλλοιώσεις στὴν κιννάβαρη πρὸς τὸ βαθυκόκκινο.

Ὅπως δὴποτε, σὶδ ἔγγραφο τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ἡ ὑπογραφή τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου εἶναι γραμμὴν μὲ ζωηρὸ ἀνοιχτόχρωμο κόκκινο μελάνι. Τὸ ἴδιο ζωηρὸ κόκκινο χρῶμα ἔχει καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου σὶδ γνωστὸ χρυσόβουλλο, ποὺ ἀπέλυσε (πρὶν φύγει γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἓνα μῶλις μῆνα μετὰ τὴ σίεψη του σὶδ Μυστρά) γιὰ τοὺς γιουὺς τοῦ Γεμιστοῦ (βλ. ἔκδοση Σ. Κονγέα, στὰ Ἑλληνικά 1, 1928, σ. 171 κέ.), χρυσόβουλλο ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Μπόρεσα ὅμως νὰ διαβάσω τὸ ἀρχικὸ κείμενο καὶ νὰ τὸ ἀποκαταστήσω μὲ τὴ βοήθεια συσκευῆς ὑπεριωδῶν ἀκτίνων.

Ὁ λόγος ποὺ ἔγινε αὐτὴ ἡ, κατὰ κάποιον τρόπο, παραχάραξη, εἶναι πολὺ σαφής: Στὸν πρῶτο στίχο τοῦ κειμένου, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις:

Ἐπειδὴ εἶχον ἐξ ἀρχῆς καὶ ἐνέμαντο καὶ ἐδέσποζον δι' ἀργυροβούλλων
δικαιωμάτων ὁ περιπόθητος ἀνηψιὸς τῆς βασιλείας μου κύρ
ἀκολουθοῦσε ἓνα ὄνομα, τὸ ὄνομα ἐκείνου ποὺ γιὰ χάρις τοῦ ἀπολύθηκε ὁ
ὀρισμός. Ὁ παραχαράκτης ἔχει ξύσει τὸ σημεῖο ἐκεῖνο μὲ ἐπιμέλεια (καὶ ἡ
ἀνάγνωση μὲ ὑπεριώδεις ἀκτίνες δὲν ἔφερε στὸ φῶς κανένα ἔχνος παλιῶν
γραμμμάτων) καὶ ἔχει γράψει (μὲ γράμματα τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' ἢ τῶν ἀρχῶν
τοῦ Κ' αἰῶνα) τὸ ὄνομα Ἰωάννης, Ξανθόπουλος. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα συνεχί-
ται, ξαναπερασμένο ἀπὸ πάνω, τὸ κανονικὸ παλὶ κείμενο ποὺ ἀρχίζει μὲ τὶς
λέξεις:

μετὰ καὶ τῶν αὐταδέλφων αὐτοῦ...

Ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε αὐτὴ ἡ παραχάραξη εἶναι ὀλοφάνερος:
ἔγινε ἢ γιὰ νὰ ἀποκτήσει ὁ Ξανθόπουλος αὐτὸς τίτλους ιδιοκτησίας ἢ ἀπὸ
ἀπλὴ ματαιοδοξία, γιὰ νὰ παρουσιάσει περγαμηνές εὐγενείας.

Ὡστόσο τὸ ἔγγραφο δὲν χάνει τὴν ἀξία του, γιατί τὸ κείμενο παρακάτω
μᾶς διαφωτίζει γενικὰ καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενό του καὶ γιὰ τὰ πρόσωπα στὰ
ὁποῖα ἀναφέρεται.

Ἄς σημειωθεῖ πάντως, ὅτι οἱ διαφορὲς τῆς «ἐπιζωγράφησης» ἀπὸ τὸ
ἀρχικὸ κείμενο, ποὺ θὰ τὶς δεῖτε στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ὅταν τὸ ἔγγραφο ἐκ-
δοθεῖ, δὲν εἶναι μεγάλες.

Συνοψίζω τὸ περιεχόμενον:

Τὸ ἔγγραφο μας εἶναι ἓνας ἀργυρόβουλλος ὀρισμός (ὅπως καθορίζεται τρεῖς
φορὲς μέσα στὸ κείμενο: στοὺς στίχους 7, 16 καὶ 17) καὶ ἀναφέρεται στὸν
ἀνηψιὸ τῆς βασιλείας μου, δηλ. στὸν ἀνηψιὸ² τοῦ δεσπότη Δημητρίου Παλαιο-
λόγου (ποὺ ἀγνοοῦμε τὸ ἀποξεσμένο ὄνομα καὶ ἐπώνυμό του) καὶ στὰ δύο
ἀδελφία του Μιχαὴλ καὶ Δημήτριο.

Ὁ δεσπότης ἐπικυρώνει τὴ δωρεὰ δύο χωρίων³, τοῦ Χελιδοβουνίου καὶ
τῶν Βρεσθένων, ποὺ εἶχαν περιέλθει σ' αὐτοὺς μὲ προγενέστερα ἔγγραφα ἀπὸ
τὴ μητέρα τους Φραγγοπουλῆνα (τὸ ὄνομα αὐτὸ τὸ διαβάζουμε στὸ στ. 13),

2. Γιὰ τὶς διαφορετικὲς κάποτε σημασίες ποὺ ἔχουν στὰ βυζαντινὰ χρόνια οἱ ὀροι *θεῖος*, *γαμβρός*, *ἐξάδελφος*, *ἀνηψιός*, κλπ. βλ. *L. Stiernon, Notes de titulature et prosopographie byzantines. - Sébaste et gambros, REB 23 (1965), σ. 223 κέ.*

3. Γιὰ τὴν εἰδικὴ σημασία τοῦ ὀροι *χωρίον*, ποὺ συχνὰ σημαίνει καὶ φορολογικὴ ἐνό-
τητα, βλ. *N. Svoronos, Recherches sur le Cadastre Byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe s., Ἀθήνα - Παρίσι 1959, σ. 56 κέ. - N. Oikonomidès, Actes de Dionysiou, σ. 146 - 147.*

μετὰ τὸ θάνατό της, ἀπὸ κληρονομίας. Μὲ τὸ ἔγγραφο τοῦτο ὁ δεσπότης τοὺς παρῶν ἐπίσης τὰς δύο μύζας καὶ τὸ φλωριατικὸν καὶ ἔλα τὰ εἰσοδήματα δύο χωρίων, σ' αὐτοὺς καὶ στὰ παιδιὰ τους, δηλ. ὀριστικῶς, ὅχι «προνοιαστικῶς». Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ αἰτιολογία τῆς δωρεᾶς: ὁ δεσπότης δέχτηκε εὐμενῶς τὴν αἴτησίν τους διὰ τὴν πίστιν καὶ προθυμίαν καὶ δουλοσύνην ἣν ἐνεδείξαντο καὶ ἐνδεικνύουν αἰεὶ πρὸς τὴν βασιλείαν μου προθύμως τε καὶ ἀόκνως ἐκδουλεύοντες αὐτῇ, ἅμα δὲ καὶ ἔτι χρείας ν ὦν καταπειγούσης δεδώκασιν πρὸς τὸ βεστιάριον τῆς βασιλείας μου φλωρίων ποσότητα ἱκανήν. Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς ἀνταμείβει μὲ τὴ δωρεὰ αὐτῇ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1456.

Λίγα λόγια γιὰ τὸν Δημήτριον Παλαιολόγον καὶ τὴ γενικότερη πολιτικὴ του νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητα, γιὰ νὰ μποῦμε στὰ ἱστορικὰ περιστατικὰ τῆς ἐποχῆς ποὺ προκάλεσαν τὴν ἀπόλυση τοῦ ἐγγράφου μας.

Ἡ ζωὴ καὶ ἡ δραστηριότης τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου, πρὶν καὶ μετὰ τὴν κάθοδόν του στὸ Μυστρά τὸ 1449, εἶναι λίγο - πολὺ γνωστῇ, ὅπως μᾶς τὴν παραδίδουν οἱ σύγχρονες πηγές καὶ ὀρισμένα ἔγγραφα τοῦ ποὺ διασώθηκαν⁴.

Πολλοὶ ἔριξαν τὸ ἀνάθεμα κατὰ τοῦ Δημητρίου, πὼς ἦταν καιροσκοπὸς καὶ πὼς ἐπέδιλξε γενικότερα τὴ συνεργασία μὲ τοὺς Τούρκους.

Τοποθετώντας τὰ γεγονότα στὸ εὐρύτερο ἱστορικὸ τους πλαίσιο, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Δημήτριος ἀκολούθησε μιὰ πολιτικὴ ποὺ εἶχε χαράξει τὸ Βυζάντιο ἕναν αἰῶνα περὶπου πρωτύτερα, ἀπὸ τότε ποὺ ἡ πίεσις τῶν Τούρκων πρὸς τὴν Πόλιν εἶχε γίνῃ ἀφόρητὴ καὶ ποὺ τὸ Βυζάντιο προσπαθοῦσε, ἔστω καὶ σπασμωδικά, νὰ βρεῖ ἕνα *modus vivendi* μὲ τὸν ἐπερχόμενο κατακτητῇ.

Ὑπενθυμίζω ἐνδεικτικὰ τὴν τραγικὴ περίπτωσις τοῦ Μανουῆλ τοῦ Β', ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τὸ 1391 εἶχε ὑποχρεωθεῖ, ὅχι μόνον νὰ γίνῃ φόρου ὑποτελὴς στὸν Βαγιαζήτ, ἀλλὰ καὶ νὰ ταπεινωθεῖ συνεκστρατεύοντας μαζί του—κατὰ τὴ συμφωνία τους—γιὰ νὰ καταλάβῃ μὲ τοὺς Τούρκους τὴ Φιλαδέλφεια⁵.

4. Γιὰ τὴν κατάστασις στὴν Πελοπόννησον τὸν ΙΕ' αἰῶνα καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸν Δημήτριον Παλαιολόγον βλ. τὸ θεμελιῶδες σύγγραμμα τοῦ καθηγ. Δ. Α. Ζακυθνοῦ, *Le Despotat Grec de Morée - Histoire politique*, ἔκδ. βελτιωμένη μὲ προσθήκας τῆς Χρύσας Μαλιτέζου, Λονδίνο 1975, κυρίως σ. 241 κέ. - *G. Ostrogorsky, Histoire de l'État Byzantin*³, Παρίσι 1969, σ. 574 κέ. - *B. Ferjančič, Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemeljama*, Βελιγράδι 1960, σ. 122 - 126. - *I. Medvedev, Mistra, Λένινγκραντ* 1973, σ. 10 κέ.

5. *J. Barker, Manuel II Palaeologus. A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick - New Jersey 1969, σ. 79.

Ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος κινήθηκε μέσα στὸ φανατικὸ ρεῦμα τῶν ἀνθენωτικῶν—γι' αὐτὸ καὶ τοῦ πλέκει τὸ ἐγκώμιο ὁ Σχολάριος ⁶—πού, πιστοὶ στὴν κοντόφθαλμη πολιτικὴ τους, ἀπέρριψαν τὴν προσέγγιση μὲ τὴ Δύση καὶ προσανατολίστηκαν στὴ συνεργασία καὶ στὴ συνύπαρξή μὲ τοὺς Τούρκους.

Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, φαίνεται πὼς στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ὁ Δημήτριος μετάνιωσε γιὰ τὴ συνεργασία αὐτή, παρὰ τίς ἀντίθετες ἐνδείξεις.

Ἄλλωστε καὶ ἡ συνεργασία μὲ τὴ Δύση, καί, κυρίως, μὲ τοὺς Βενετούς, ἦταν κι αὐτὴ ἀνέφικτη, ὅπως δείχνει ἡ ἀλλοπρόσβαλη πολιτικὴ τους στὴν Πελοπόννησο τὰ χρόνια αὐτά—γιὰ τὴν ὁποία μᾶς μίλησε ὁ καθηγητὴς Schirò ⁷—πολιτικὴ πού ὑπαγορευόταν πάντα ἀπὸ γενικότερα δικά τους συμφέροντα καὶ ἄφηνε τελικὰ ἀκάλυπτους τοὺς δυτικὸφίλους, ὅπως ἦταν ὁ ἀδελφὸς τοῦ Δημητρίου, δεσπότης τῆς Ἀχαΐας Θωμᾶς.

Ἄλλ' ἂς γυρίσουμε σὲ μιὰ συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσης τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου, μὲ βάση νεώτερα στοιχεῖα πού ἤρθαν πρόσφατα στὸ φῶς.

Ὁ Δημήτριος ἦταν ὁ πέμπτος γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Παλαιολόγου. Γεννήθηκε λίγο μετὰ τὸ 1402, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Ferjančić ⁸. Σύμφωνα μὲ τὰ τελευταῖα πορίσματα τοῦ Ν. Οἰκονομίδη ⁹, ὁ Δημήτριος πῆρε στὰ 1428-1429 τὴ διοίκηση τῆς Λήμνου καὶ τὸν τίτλο τοῦ δεσπότη, τίτλο πού κατέχει καὶ τὸ 1445.

Τὸ 1437 - 1440 μετέχει κι αὐτὸς στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας. Σὲ συνέχεια τὸν συναντᾶμε ἐπικεφαλῆς βυζαντινῶν πόλεων στὴ Μαύρη Θάλασσα μὲ κέντρο τὴν Μεσημβρία. Τὸ 1442, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ σουλτάνου Μουράτ τοῦ Β', ἐπιχείρησε μάταια νὰ καταλάβει τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ θρόνο. Σὲ συνέχεια τὸν ξαναβρίσκουμε νὰ κατέχει τὰ νησιὰ Λῆμνο, Ἰμβρο καὶ Σαμοθράκη ¹⁰.

Ὅταν πέθανε ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης ὁ Η', ὁ Δημήτριος προσπάθησε μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀνθενωτικῶν νὰ καταλάβει τὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου. Τελικὰ, μετὰ τὴν στέψη τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου, ὁ Δημήτριος ἀναχωρεῖ τὸ 1449 γιὰ τὸν Μυστρά. Ὅστερα ἀπὸ σχετικὴ συμφωνία, εἶχε μοιραστεῖ μὲ τὸν

6. Γενναδίου Σχολαρίου, Ἄπαντα τὰ εὕρισκόμενα, ἐκδ. L. Petit - X. Sideridès - M. Jugie, τόμ. Γ', Παρίσι 1930, σ. 121 - 122. - Πρβλ. καὶ I. Βογιατζίδη, σιδὸν Νέο Ἑλληνομνήμονα 18(1924), σ. 89 κέ.

7. Βλ. τὴ σχετικὴ ἀνακοίνωση τοῦ καθηγ. G. Schirò στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

8. Ferjančić, Despoti, σ. 122.

9. Oikonomidès, Actes de Dionysiou, σ. 157 - 158.

10. Βλ. Βογιατζίδη, ὅπ. παραπ., σ. 87 - 88. - Γεννάδιο Σχολάριον, σ. 121.

ἀδελφό του Θωμά τις κτήσεις τῆς Πελοποννήσου: δηλ. ὁ Δημήτριος γινόταν δεσπότης στὴν ΝΑ. Πελοπόννησο καὶ ὁ Θωμάς στὴν ΒΔ., μὲ κέντρο πιθανότατα τὴν Γλαρέντζα.

Ἀκολουθοῦν διαμάχες τῶν δύο ἀδελφῶν μὲ συνεχεῖς παρεμβάσεις τῶν Βενετῶν καὶ διενέξεις μαζί τους, ποὺ κορυφώνονται γύρω στὰ 1453 καὶ ποὺ ἀπέβαιναν ὅλες σὲ βάρος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Παράλληλα ἦταν καὶ ἀντίθετες πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶχε πιά χάσει τελείως τὸν ἔλεγχο, ἀκόμη καὶ στὴν Πελοπόννησο, καὶ πάνω στὰ δύο ἀδελφία του. Σὲ κάποιες ἀπὸ τίς διαμάχες αὐτὲς φτάνουν καὶ οἱ Τοῦρκοι στὴν Πελοπόννησο καὶ νικοῦν τὸν Θωμά.

Στὰ γεγονότα αὐτὰ παρεμβάλλεται καὶ ἡ ἐξέγερση τῶν Ἀλβανῶν, ποὺ ξεσηκώθηκαν τὸ 1453, μετὰ τὴν πτώση τῆς Πόλης, κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ¹¹, ποὺ διοικοῦσε τὴ Μάνη, καὶ τοῦ Ἰωάννη Ἀσάν, νόθου γιοῦ τοῦ Centurione Zaccaria.

Σὲ κάποια στιγμή ὅλοι οἱ δεσπότες τῆς Πελοποννήσου, νόμιμοι καὶ ἐπίδοξοι, ζητοῦν τὴ βοήθεια τοῦ Μωάμεθ, ὁ ὁποῖος τελικὰ ὑποστηρίζει τοὺς νόμιμους δεσπότες¹². Οἱ Ἀλβανοὶ νικοῦνται ἀπὸ τοὺς Τούρκους, γιὰ νὰ ἐξεγερθοῦν καὶ πάλι λίγο ἀργότερα.

Ὡστόσο, οἱ δεσπότες τῆς Πελοποννήσου ὑποχρεώνονται νὰ καταβάλλουν ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα στὸν Τούρκο τὸ δυσβάστακτο ποσὸ τῶν 12.000 χρυσῶν νομισμάτων τὸ χρόνο¹³.

Ἡ κατάσταση στὸ Μοριά εἶναι περισσότερι ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ κρίσιμη. Οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση τῶν πληθυσμῶν, διοικητικὴ ἐξάρθρωση μὲ τίς ἀλλεπάλληλες συγκρούσεις τῶν δεσποτῶν μεταξύ τους ἢ μὲ τοὺς ξένους κατακτητές. "Ὅλα ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ἀναπόφευκτη τελικὴ καταστροφή.

Οἱ κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου, καταπιεζόμενοι ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἀπὸ κάθε πλευρά, πολὺ συχνὰ ἀρνιοῦνται νὰ καταβάλουν ὅποιοδήποτε φόρο, κι ὅταν ἀκόμη ξέρουν ὅτι τὰ χρήματα αὐτὰ (ὅπως π.χ. τὸ «φλωριατικόν») προορίζονται γιὰ νὰ συντηρηθοῦν τὰ τεῖχη, - λ.χ. τοῦ Ἐξαμιλίου - φραγμοῦ - ἂν ὑπῆρξαν ποτὲ φραγμοὶ - σὲ νέα εἰσβολὴ τῶν Τούρκων.

Γύρω στὰ 1456, τότε ποὺ ἀπολύεται τὸ ἔγγραφό μας, ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος βρίσκεται σὲ πλήρη ἀδυναμία νὰ πληρώσει τὸ φόρο ποὺ εἶχε ὑποσχεθεῖ στὸ σουλτάνο¹⁴, φόρο ποὺ τοῦ χρωστáει ἐδῶ καὶ δυὸ χρόνια. Λίγο ἀργότερα, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1457, ὁ σουλτάνος, μὴ ἀνεχόμενος ἄλλο τὴ συνεχὴ ἀναβολὴ καταβολῆς τοῦ φόρου, θὰ ἀποφασίσει νὰ ἐκστρατεύσει ὁ ἴδιος στὸ

11. Γιὰ τὸν Μανουὴλ Καντακουζηνὸ βλ. τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προσκομίζει ὁ D. NikoI, *The Byzantine Family of Kantakuzenos*, Dumbarton Oaks 1968, ἀρ. 83.

12. *Χαλκοκονδύλης*, ἐκδ. Darkò, σ. 409.

13. *Χαλκοκονδύλης*, σ. 414.

14. "Ὅπως καὶ ὅλοι οἱ δεσπότες" πρβλ. *Χαλκοκονδύλης*, σ. 442.

Μοριά γὰ νὰ εἰσπράξει τὰ χρήματα ¹⁵.

Δὲ θὰ σᾶς κουράσω τώρα μὲ ἄλλες λεπτομέρειες. Συνοψίζοντας τὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, προσπάθησα νὰ δώσω τὶς ἱστορικὲς συνθήκας ποὺ προκάλεσαν τὴν ἀπόλυση τοῦ ἐγγράφου μας.

Ὅπωςδὴποτε, κάποιες ἀπ' αὐτὲς τὶς δύσκολες περιστάσεις πρέπει νὰ ὑπαινίσσεται ὁ Δημήτριος στὸ ἀργυρόβουλλο αὐτό, ὅταν ὑπογραμμίζει ὅτι οἱ Φραγγόπουλοι τὸν βοήθησαν πολλές φορές κατὰ διαφόρους τρόπους, ἐκδόμη καὶ συνεισφέροντας στὸ δεσποτικὸ θησαυροφυλάκιο (βεστιάριον τῆς βασιλείας μου) οὐμαντικὰ ποσά.

Ἔχω τὴν γνώμη—ποὺ τὴν ἐκφέρω μὲ κάποια ἐπιφύλαξη—ὅτι ἡ φράση: *ἔτι χοεῖας π ὕ ν κατεπειγούσης δεδώκασι πρὸς τὸ βεοτιάριον τῆς βασιλείας μου φλωρίων ποσότητα ἱκανήν*, πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναφέρεται στὴν προσπάθεια τοῦ Δημητρίου νὰ συγκεντρώσει τὸ τεράστιο ποσὸ γιὰ τὸν σουλτάνο.

Τελικὰ ὅμως αὐτὸ δὲν κατορθώθηκε, γι' αὐτὸ καὶ ἔφτασε ὁ Μωάμεθ στὸ Μοριά. Ὅπωςδὴποτε ἡ ὀριστικὴ κατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Τούρκους πραγματοποιήθηκε τὸ 1460 μὲ 1461 ¹⁶.

Ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης, ὁ Μωάμεθ (τὸν Δεκ. τοῦ 1454) μὲ εἰδικὸ ἐγγράφο, ἐπέτρεπε σὲ ὀρισμένους βυζαντινοὺς φεουδάρχες τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου—ἀνάμεσά τους καὶ οἱ Σφραντζῆδες καὶ Φραγγόπουλοι [τῆς Πελοποννήσου πιθανότατα]—νὰ κρατήσουν τὶς κτήσεις τους:

ὁ ἀγῶς Χασάμπεης ἀνάφερεν τῆς αὐθεντίας μου

... τὸ πῶς θέλετε ραθῆτε νὰ ἦστε ἐδικοὶ μου... νὰ μὴ οἶς ἐγκίσω ¹⁷.

Ὁ Δημήτριος, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Τούρκους, κατέληξε στὴν Ἀδριανούπολη, πιστὸς στὸν Μωάμεθ, ὁ ὁποῖος καὶ τοῦ παρεχώρησε νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὴ Θράκη καὶ τὴν Αἴνο. Πέθανε στὴν Ἀδριανούπολη τὸ 1470, ὡς μοναχὸς Δαβίδ ¹⁸, ἕως μετаноιωμένος γιὰ τὴ στάση του, ἕως καὶ ἀπὸ τὸν καημὸ του, ὅπως παραδίδεται, ἐπειδὴ ἡ μονάκριβη θυγατέρα του Ἐλένη, ποὺ τὴν εἶχε πάρει μαζί του ὁ Μωάμεθ ἀπὸ τὸ 1460, παρὰ τὶς διαβεβαιώσεις τοῦ σουλτάνου, δὲν ἔγινε ποτὲ ἐπίσημη σύζυγός του, ἀλλὰ παρέμεινε στὸ χαρέμι του σὰν παλλακίδα ¹⁹.

15. Κριτόβουλος, σ. 121 - 122. - Σφραντζῆς (ἐκδ. Grecu), σ. 108: *Ματω ιε' τοῦ αὐτοῦ ἔτους (=1458) ὁ ἀμνηρᾶς (=Μωάμεθ) εἰς τὸν Μορεάν ἦλθε...*

16. *Zakythinos*, *Despotat de Morée*, τόμ. Α', σ. 267 - 274 καὶ 357. - Ἀ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Α', β' ἐκδ., Θεσσαλονίκη 1974, σ. 337 - 350.

17. *Miklosich καὶ Müller*, *Acta et Diplomata*, τόμ. Γ', σ. 290.

18. *A. Papadopoulos*, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*, Μόναχο 1938, ἀρ. 96. - *Zakythinos*, *Despotat de Morée*, τόμ. Α', σ. 285 - 287.

19. *Papadopoulos*, *Versuch*, ἀρ. 96.

Προβλήματα τοῦ ἔγγράφου μας:

1. *Προβλήματα Διπλωματικῆς*: Ἡ ὑπογραφή τοῦ ἀργυροβούλλου. Παλαιότερα, ὡς τὸ 1417²⁰, ὅπως βλέπουμε λ.χ. σὲ ἔγγραφο τοῦ Ἀγίου Ὁρους, οἱ δεσπότες-γιοὶ τῶν αὐτοκρατόρων ὑπέγραφαν συνήθως: † ὁ δεσπότης†. Αὐτὸ ἦταν ἀρκετό, γιατί ὅλοι ἤξεραν, τουλάχιστον στὴν ἐποχή τους, ποιοὺς ἦταν ὁ δεσπότης. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ 1425 καὶ πέρα, ὁπότε πληθύνθηκαν οἱ δεσπότες—σημεῖο καὶ αὐτὸ τῶν καιρῶν—γιά νὰ ἀποφεύγονται παρεξηγήσεις καὶ παρανοήσεις, οἱ δεσπότες ὑπογράφουν πλέον μὲ ὀλόκληρο τὸ ὄνομα καὶ ἐπώνυμό τους²¹. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι σὲ κάποια στιγμή, γύρω στὰ 1429 μὲ 1430, ὑπάρχουν στὴν Πελοπόννησο ταυτόχρονα τρεῖς δεσπότες: ὁ Θεόδωρος ὁ Β' στὸν Μυστρά, ὁ Κωνσταντῖνος στὴν Γλαρέντζα καὶ ὁ Θωμᾶς στὰ Καλάβρυτα.

Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Δημήτριος ὑπογράφει μὲ τὸ ὄνομα, τὸ ἐπώνυμο καὶ τὰ ἀξιώματά του. Ὅπως εἶδαμε, στὸ ἔγγραφο μας ὑπογράφει ὡς: *Δημήτριος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσπότης Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος*, μιμνῶμενος τὸν συνηθισμένο τύπο τῆς αὐτοκρατορικῆς ὑπογραφῆς. Ἀλλοῦ, σὲ ἔγγραφο τοῦ 1429, ὑπογράφει ὡς *Δημήτριος Παλαιολόγος ὁ δεσπότης*²² ἢ (ἔγγραφο τοῦ 1462) ὡς *Δημήτριος δεσπότης ὁ Παλαιολόγος*²³, ἢ ἀκόμη: *Δημήτριος δεσπότης Παλαιολόγος ὁ πορφυρογέννητος*, σὲ ἔγγραφο του πρὸς τὸν αὐθέντη τῆς Φερράρας²⁴.

Ἐξάλλου παρατηροῦμε μιὰ μεγάλη ἐξέλιξη στὰ γράμματα τῆς ὑπογραφῆς του: δηλ. τὰ γράμματα τῆς ὑπογραφῆς τοῦ 1429 διαφέρουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ γράμματα τοῦ δικοῦ μας ἔγγράφου ἢ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ἔγγράφου τοῦ 1462. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη καὶ ἡ διαφερέα στὴ γραφή ἔκανε τὸν Dölger νὰ ὀνομάσει ἄστοχα τὴν ὑπογραφή τοῦ Δημητρίου στὸ ἔγγραφο τοῦ 1429 *Kinderschrift*²⁵—ὁ Δημήτριος ἦταν τότε πάνω ἀπὸ 25 χρόνων²⁶.

Ὡστόσο, ὅπως παρατήρησα καὶ ἀνακρίνωσα σὲ εἰδικὸ Colloque Διπλωματικῆς Παλαιογραφίας στὸ Παρίσι τὸ 1974, μιλώνοντας γιὰ ἔγγραφα ὑποπία ἢ,

20. Βλ. λ.χ. ὁρισμὸ τοῦ δεσπότη Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, γιοῦ τοῦ αὐτοκράτορα Μανουῆλ τοῦ Β', ὑπὲρ τῆς μονῆς Διονυσίου (*Actes de Dionysiou*, ἀρ. 16). Βέβαια αὐτὸ δὲν ἰσχύει γιὰ τοὺς ἄλλους δεσπότες, λ.χ. τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡλείου. Πρβλ. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, Μόναχο 1948, σ. 79 κς.

21. Βλ. *Oikonomidēs*, *Actes de Dionysiou*, σ. 153. — Πρβλ. καὶ Dölger, *Schatzkammer*, ἀρ. 32 (ἔγγραφο τοῦ 1429) καὶ *Actes de Dionysiou*, ἀρ. 26 (τοῦ ἔτους 1430).

22. Dölger, *Schatzkammer*, ἀρ. 32.

23. F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, Μόναχο 1931, ἀρ. 36.

24. MM, τόμ. Δ', σ. XIII.

25. Dölger, *Schatzkammer*, ἀρ. 32, σ. 87.

26. Βλ. παραπάνω, σ. 352.

πλαστά²⁷, ή ύπογραφή τοῦ Δημητρίου σέ ἀργυρόβουλλο τῆς Ραγούζας, πού δημοσιεύει ὁ Marković²⁸, εἶναι ὁλότελα διαφορετικὴ καὶ ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τοῦ δικοῦ μας ἐγγράφου, καὶ ἀπὸ τίς ὑπογραφές τῶν ἄλλων ἐγγράφων τοῦ Δημητρίου πού σώθηκαν στὸ πρωτότυπο. Αὐτὸ θέτει θέμα γνησιότητας ὅχι γιὰ τὸ δικό μας ἀργυρόβουλλο—πού θὰ ἀποτελοῦσε ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῆς ὑπογραφῆς τοῦ 1429—ἀλλὰ γιὰ τὸ ἀργυρόβουλλο ὑπὲρ τῶν Ραγουζαίων.

2. Οἱ ἀποδέκτες τοῦ ἐγγράφου μας. Ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο εἶδαμε ὅτι ἔχει ἀπαλειφθεῖ τὸ ὄνομά τους, γιὰ νὰ ἀποκτήσει, ὅπως φαίνεται, τίτλους ἢ δικαιώματα σὲ κτήσεις τῶν Βρεσθένων ἢ τοῦ Χελιδοβουίνου κάποιος Ἰωάννης Ξανθόπουλος στὰ τέλη τοῦ περασμένου ἢ στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας. Ὡστόσο στὸν στ. 13 διαβάζουμε ὅτι παραλήπτες τοῦ ἀργυροβούλλου ἦταν γιοὶ τῆς Φ ρ α γ γ ο π ο υ λ ῖ ν α ς, ἄρα Φραγγόπουλοι κι αὐτοὶ ἢ ἴσως Παλαιολόγοι, ὡς ἀνηψιοὶ τοῦ Δημητρίου. Ὅπως εἶναι γνωστό, στὸ Βυζάντιο οἱ γυναῖκες ἔφεραν ἢ μόνον τὸ ἐπώνυμο τοῦ πατέρα τους, ὅπως ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ, ἢ, μαζὶ μ' αὐτό, καὶ τὸ ἐπώνυμο τοῦ συζύγου τους ἢ ἀκόμη καὶ τοῦ προπάππου τους ἢ κάποιου μακρινοῦ συγγενῆ τους, ἂν εἶχαν τὴν τύχη νὰ συγγενεύουν μὲ μεγάλη τζάκια, τοὺς Κομνηνοὺς ἢ τοὺς Δούκες· λ.χ. ἡ σύζυγος τοῦ δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων Θωμᾶ Κομνηνοῦ τοῦ Πρελούμπου ὀνομάζεται Μαρία Ἀγγελῖνα Δούκαινα ἢ Παλαιολογίνα²⁹.

Τὸ ἐπώνυμο Φραγγόπουλος, πού συχνὰ σὲ ἐπιγραφές ἢ ἐπιγράμματα ἔχει τὴ μορφή Φραγγόπωλος, προέρχεται βέβαια ἀπὸ τὸ Φράγγος. Τὸ συναντᾶμε συχνά, σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἰδίως ἀπὸ τὸν ΙΑ' αἰῶνα καὶ πέρα³⁰. Δὲ θὰ σᾶς κουράσω τώρα ἀπαριθμώντας ὅλους τοὺς Φραγγόπουλους ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἐξάλλου ὁ χρόνος ἐνὶ μοῦ ἐπιτρέπει καὶ νὰ ἐπεκταθῶ στὴ δράση τῶν Φραγγόπουλων στὴν Πελοπόννησο, αὐτὰ τὰ χρόνια. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω ὅτι ὁ Ἰωάννης Φραγγόπουλος, πρωτοστράτωρ καὶ καθολικὸς μεσάζων, γενεράλις τῆς βασιλείας μου, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ σὲ ἀργυρόβουλλο τοῦ 1444 ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος³¹, εἶναι ὁ κτίτωρ τῆς μονῆς

27. *Era L. Vranoussi*, Note sur quelques actes suspects ou faux de l'époque Byzantine, Actes du premier colloque de paléographie diplomatique (Παρίσι 1974), σ. 509.

28. *N. Marković*, Vizantijske povelje dubrovačkog archiva, Zbornik Radova 1 (1952), σ. 249 - 253.

29. *L. Vranoussis*, Deux historiens byzantins qui n'ont jamais existé: Comnénos et Proclos, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 12 (1962), σ. 28, σημ. 11. - Βλ. ἀφθονα παρόμοια παραδείγματα στὸ βιβλίο τοῦ *D. Polemis*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, Λονδίνο 1968, λ.χ. ἀρ. 144, 151, 154, 155, 162, 163, 169, κλπ.

30. Βλ. κυρίως *V. Laurent*, στὰ *Échos d'Orient* 30 (1931), σ. 467 κέ.

31. Βλ. ἐνδ. *Σ. Λάμπρου*, στὰ Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τόμ. Δ', Ἀθήνα 1930, σ. 18.

Παντάνασσας στὸ Μυστρά ³².

3. *Τοπογραφικὰ προβλήματα*. Τὰ ΒρέσθENA (τὰ ὁποῖα ἐτυμολογεῖ ὁ Vasmer, ὅχι ἄρκετὰ πειστικά, ἀπὸ τὸ σλαβικὸ brěst ³³, ποὺ σημαίνει φτελιά, ὅπως καὶ τὸ τοπωνύμιον Βρέστα), εἶναι γνωστὰ σὰν πολίχνη τῆς Λακωνίας ὡς σήμερα. Ἡ ἐπισκοπὴ Βρεσθαίνης, ποὺ ὑπαγόταν στὴ μητρόπολη Λακαϊδεμονίας, μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρον Μονεμβασίας στὴν πρώτη του ἀναφορὰ πρὸς τὸν πατριάρχη ³⁴.

Τὸ Χελιδροβούνιον δὲν ἔχω ἀκόμη κατορθώσει νὰ τὸ ταυτίσω.

4. *Φοροτεχνικοὶ ὄροι καὶ θεομοί*: τὸ φλωριατικὸν καὶ αἱ δύο μύζαι. Οἱ ὄροι αὐτοὶ ἀπαντοῦν, ἀπ' ὅσο ξέρω, μονάχα σὲ ἔγγραφα τῆς Πελοποννήσου τὸν ΙΕ' αἰῶνα ³⁵. Γιὰ τὸ φλωριατικὸν δὲν ὑπάρχουν προβλήματα. Μὲ βάση τις μαρτυρίες τῶν πηγῶν, ξέρουμε πὼς ἦταν ἀρχικὰ εἰσφορά γιὰ τὴ συντήρησιν τοῦ τείχους τοῦ Ἑξαμυλίου. Παραδίδεται καὶ ὡς δόσις ὑπὲρ τοῦ Ἑξαμυλίου ³⁶.

Σχετικὰ μὲ τις δύο μύζες (ἢ μεῖζες), ποὺ μνημονεύονται ἐλάχιστες φορές, δὲν ἔχει ἀκόμη καθοριστεῖ πειστικά ὁ χαρακτήρας τους. Συνήθως πιστεύεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπιβίωσιν ἄγνωστων θεσμῶν, δυτικῆς προέλευσης ³⁷. Καὶ βέβαια, ὅπως διαβάζουμε στὰ εἰδικὰ λεξικά, ἡ *misa* εἶναι στὴ Μεσαιωνικὴ Δύση καὶ κεφαλικὸς φόρος ³⁸. Ἀλλὰ ἐδῶ ἀναφέρονται ὅχι μία, ἀλλὰ π ἄ ν τ ο τ ε δύο μύζαι (ἢ μεῖζαι).

Νομίζω πὼς αἱ δύο μύζαι ἔχουν σχέση μὲ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο, καί, κατὰ κάποιον τρόπο, μὲ τὸ ἀβιωτίκιον ἢ καὶ μὲ τὸ φλωριατικόν.

32. Medvedev, Mistra, σ. 129 κέ., ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

33. M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Βερολίνο 1941, σ. 132.

34. Βλ. ἔκδοσιν τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Σ. Λάμπρο, Νέος Ἑλληνομνημῶν 12 (1915), σ. 266. - Πρβλ. καὶ Zakythinos, Despotat de Morée, τόμ. Β', σ. 283.

35. Zakythinos, Despotat de Morée, τόμ. Β', σ. 237 κέ. - G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Βρυξέλλες 1954, σ. 181 κέ. - L. Maksimović, Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa, Βελιγράδι 1972, σ. 98 - 99. Medvedev, Mistra σ. 54 κέ. Πρβλ. καὶ E. Vranoussi, Notes sur quelques institutions du Peloponnèse byzantin: l' ἀβιωτίκιον, le φλωριατικὸν et les δύο μεῖζαι ou μύζαι, Études Balkaniques 6 (1978), σ. 81-88.

36. Α.Χ. σὲ χρυσόβουλλο ὑπὲρ τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ, Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά, τόμ. Γ', σ. 332 καὶ 333. Νέες ἀπόψεις γιὰ τὴ σημασίαν τοῦ ὄρου βλ. Vranoussi, ὅπ. παραπ., σ. 83 κέ.

37. Zakythinos, Despotat de Morée, τόμ. Β', σ. 239 - 240. - Κατὰ τὸν Κουγέα. (Ἑλληνικά 1, 1928, σ. 382 - 383) αἱ δύο μεῖζαι ταυτίζονται μὲ τὰ βρώσιμα καὶ πόσιμα εἶδη τῶν «τοιχογραφημένων χρυσοβούλλων» τοῦ Μυστρά.

38. Α.Χ. στὸ λεξικὸν τοῦ J. Niermeyer, Mediae latinitatis lexicon minus, βλ. λ *misa*.

Πρόσφατη ἔρευνα εἰδικοῦ στο βυζαντινὸ δίκαιο, τοῦ κ. Μ. Τουρτόγλου, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἀβιωτικὸν δὲν ἦταν φόρος, ἀλλὰ κληρονομικὸ δικαίωμα τοῦ δημοσίου νὰ εἰσπράττει τὸ ἓνα τρίτο τῆς περιουσίας τοῦ θανόντος, κυρίως ὅταν αὐτὸς ἦταν ἄπαις καὶ ἀδιάθετος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἦταν ἢ ὄχι παροίκος³⁹.

Ὅπως παραδίδει ἓνα πρόσταγμα τοῦ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγου, τοῦ ἔτους 1399 ἢ 1414, ὑπὲρ τῆς μονῆς Βατοπεδίου⁴⁰, ἡ περιουσία, τὸ βίος (ὁ βίος) τοῦ Ἀνδρονίκου Φιλανθρωπηνοῦ, ποῦ πέθανε στὸ Βατοπέδι, προτοῦ προλάβει νὰ καρεῖ μοναχός, ἄπαις καὶ ἀδιάδοχος⁴¹, διαιρέθηκε, μετὰ τὸ θάνατό του, οὐκ ἐν τρία μέρη: τὸ ἓνα μέρος τὸ ἔλαβε ἡ Μονὴ γιὰ μνημόσυνα κλπ., τὸ δεύτερο οἱ συγγενεῖς (κληρονόμοι) του καὶ τὸ τρίτο μέρος πῆγε στὸ δημόσιον, ὡς ἀβιωτικὸν⁴².

Ἀργυρόβουλλος ὀρίσμενς τοῦ δεσπότη Θεοδώρου Α΄ ἢ Β΄ Παλαιολόγου, τοῦ ἔτους 1442⁴³ ἢ τοῦ 1397 κατὰ τὸν Dölger⁴⁴, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ ἔποικοι τοῦ κάστρου τῆς Μονεμβασίας ζήτησαν καὶ πέτυχαν, ὅταν πεθαίνει κάποιος, ἐνδιαθῆκως ἢ ἀδιαθέτως, ἵνα οἱ ἀπὸ μακρόθεν συγγενεῖς αὐτοῦ λάβωσι ἀπὸ τὸν βίον [=τὸ βίος] ἐκείνου τὸ δῖμοιον [...]. τὸ δὲ τρίτον μέρος τοῦ βίου ἐκείνου δίδωσιν ὑπὲρ τοῦ κάστρου [πιθανότατα τῆς Μονεμβασίας].

Καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἡ περιουσία τοῦ θανόντος διαιρεῖται σὲ τρία μέρη. Τὰ δύο μέρη (τὸ δῖμοιον) πῆγαιναν στοὺς συγγενεῖς-κληρονόμους καὶ τὸ τρίτο μέρος τοῦ βίου στὸ δημόσιον. Ἐδῶ, τὸ τρίτο μέρος δὲν ὀνομάζεται ἀβιωτικὸν, καθορίζεται ὅμως ὁ προορισμὸς του: «ὑπὲρ τοῦ κάστρου».

Στὸ ἔγγραφο τοῦ Μουσείου Μπενάκη οἱ γιοὶ τῆς Φραγκοπουλίνας ζήτησαν μετὰ τὸ θάνατό της καὶ πέτυχαν ἀπὸ τὸν δεσπότη Δημήτριο Παλαιολόγο, νὰ τοὺς δοθοῦν αἱ δύο μύζαι καὶ τὸ φλωριατικόν (ποῦ ἦταν εἰσφορὰ γιὰ τὴ συντήρησιν τῶν κάστρων).

Νομίζω ὅτι αἱ δύο μύζαι τοῦ ἐγγράφου μας ἀντιστοιχοῦν μὲ τὰ δύο μέρη (τὸ δῖμοιον) τοῦ ἐγγράφου τῆς Μονεμβασίας, καὶ τὸ φλωριστικόν μὲ τὸ τρίτο μέρος, δηλ. τὴν εἰσφορὰ «ὑπὲρ τοῦ κάστρου».

39. Μ. Τουρτόγλου, Τὸ ἀβιωτικὸν. Συμβολὴ εἰς τὸ βυζαντινὸν κληρονομικὸν δίκαιον, Xenion (= Festschrift für P. Zepos), τόμ. Α', Ἀθήνα - Φράνκμπουργκ - Κολωνία 1973, σ. 693 κέ.

40. Dölger, Schatzkammer, ἀρ. 22. - Πρβλ. Τουρτόγλου, Ἀβιωτικὸν, σ. 637.

41. Κατὰ τὸν Τουρτόγλου (Ἀβιωτικὸν, σ. 637, σημ. 20), "προφανῶς πρόκειται περὶ τῆς λ'ξεως «ἀδιάθετος»".

42. Τουρτόγλου, Ἀβιωτικὸν, σ. 637 - 638.

43. MM, τόμ. Ε', σ. 174 - 175.

44. Dölger (Schatzkammer, σ. 80, στ.μ. 3).

Μὲ βάση τὰ παραπάνω θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ στὰ Λεξικά τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἡ λ. *μίζα* (ἡ γραφὴ *μεῖζαι* ἢ *μύζαι* τῶν ἐγγράφων ὀφείλεται οὐ παρετυμολογικῶς ἀσφαλῶς συσχετίσει), ἡ ὁποία σὲ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ἀντικαθιστᾷ τοὺς ὅρους *μέρος*, *μοῖρα* ἢ *μερίς*, ἐνῶ ὁ ὅρος *δίμοιρον* ἀποδίδεται ὡς *δύο μίζαι* ⁴⁵.

Ἀνακεφαλαιώνοντας ὅσα εἶπα παραπάνω, ἃς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ὑπογραμμίσω τῇ σημασίᾳ τοῦ νέου αὐτοῦ εὐρήματος. Ἀρκοῦμαι σὲ τέσσερα σημεία:

α') Ἀργυρόβουλλοι ὀρισμοὶ στὸ π ρ ω τ ό τ υ π ο σώζονται γενικὰ πολὺ λίγοι. Σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ ἀναγραφὴ πού ἔδωσε ὁ *Dölger* (*Schatzkammer*, σ. 79 - 82), δὲν ξεπερνοῦν τοὺς τριάντα. Στὸ μεταξύ ἤρθαν, βέβαια, στὸ φῶς μερικοὶ ἀκόμη, πού δὲν ὀνεβάζουν ὅμως σημαντικὰ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τους.

Εἰδικότερα, ἀπὸ τοὺς ὀρισμοὺς πού ἀπέλυσε ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος, δὲν σώζονται στὸ πρωτότυπο, κατὰ τὸν *Dölger*, παρὰ μονάχα πέντε. Σ' αὐτοὺς πρέπει τώρα νὰ προστεθοῦν: δύο νέοι ὀρισμοὶ τῆς μονῆς Διονυσίου (*Actes de Dionysiou*, ἀρ. 26 τοῦ 1430 καὶ πιθανότατα ὁ ἀρ. 28 τῶν ἐτῶν 1430 - 1453 ἢ 1460 - 1464), καθὼς καὶ ὁ ὀρισμὸς τοῦ Μουσείου Μπενάκη τοῦ 1456.

β') Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀργυροβούλλου μας διαφωτίζει κάποιες ἄγνωστες ἱστορικὲς πτυχὲς τῆς ταραγμένης ἐκείνης ἐποχῆς στὸ ἑλληνικὸ δεσποτάτο τοῦ Μυστρᾶ.

γ') Σὲ συσχετισμὸ μὲ παράλληλες μαρτυρίες ἄλλων κειμένων, καθορίζεται τώρα ὁ χαρακτήρας τοῦ θεσμοῦ τῶν *δύο μιζῶν*.

δ') Ἡ ξένης προέλευσης λέξις *μίζα* θὰ πρέπει νὰ καταχωρισθεῖ στὰ λεξικά τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς.

45. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. στὸ ἄρθρο *Vranoussi*, ὅπ. παραπ., σ. 81 κέ.

DEUX PARTISANS DE LA FUSION RELIGIEUSE DES
CHRETIENS ET DES MUSULMANS AU XVe SIECLE:
LE TURC BEDREDDIN DE SAMAVNA ET LE CREC
GEORGES DE TREBIZONDE

MICHEL BALIVET/Thessalonique

Le XVe siècle fut une époque de profonde division pour la Chrétienté: orientaux et occidentaux, après plusieurs siècles de collaboration et de réconciliation manquées, se séparent définitivement, dans une atmosphère d'incompréhension et d'hostilité ouverte. De plus, l'unité catholique commence à s'effriter, et le concept médiéval de «Chrétienté» s'est affaibli sous les coups du Grand Schisme, des oppositions nationales et de l'Humanisme naissant, tandis qu'en Orient, l'orthodoxie se scinde en deux factions politico-religieuses irréductibles, dont l'opposition se cristallise autour du Concile de Ferrare-Florence: entre latinophiles et antiunionistes, la lutte s'exaspère et tous ont conscience que la disparition d'un des deux clans pourra seule rendre à la chrétienté byzantine son homogénéité.

À côté de cet esprit de discorde qui déchire les «frères ennemis», se fait jour un «phénomène compensatoire», si l'on peut dire: en relation directe avec le nouvel esprit humaniste, beaucoup en mondes latin et byzantin, cherchent à élargir leurs horizons intellectuels, à faire tomber des préjugés anciens, à satisfaire leur désir d'enrichissement culturel dans des directions nouvelles. Le monde musulman va bénéficier de ce nouvel état d'esprit. Humanistes byzantins et occidentaux se tournent avec intérêt vers l'univers étrange que représente pour eux l'Islam et un peu paradoxalement, la tolérance et la modération qu'ils refusent à leurs rivaux chrétiens, se manifeste souvent dans leur découverte du monde musulman.

Or, dans l'état ottoman, en pleine expansion politique, coexistent également des courants de pensée similaires. Le missionarisme guerrier que l'on peut appeler schématiquement «l'esprit *Gâzi*», subsiste comme un ressort psychologique fondamental pour comprendre la progression militaire des Turcs en Europe¹. Mais, parallèlement à cet esprit de guerre sainte, continue à se développer, par le soin des confréries religieuses entachées d'hétérodoxie, *Meclevî*, *Bektaşî*, *Hurufî*, la vieille tendance syn-

1. Sur le rôle de l'esprit *Gâzi* dans la conquête de l'Anatolie, cf. les sources épiques de la littérature turque médiévale: E. Rossi, *Il Kitab-i Dede Qorqut*, Vatican 1952; Irène Mélikoff-Sayar, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris 1954; P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londres 1938.

crétiste et tolérante de l' Anatolie Seldjoukide, dont le représentant le plus célèbre avait été au XIIIe siècle, Djelaleddin Rumi.

En outre l' accroissement considérable de l' élément chrétien dans les frontières du nouvel état ottoman, puis la prise de Constantinople poussent les Sultans à prendre en charge l' idéologie impériale romano-byzantine ².

La conjonction de ces divers courants idéologiques, musulmans et chrétiens, favorables au rapprochement des deux mondes, rendit possibles et même souhaitables aux yeux de certains théoriciens, différentes tentatives plus ou moins syncrétistes, en vue de la fusion des traditions religieuses en présence dans une nouvelle communauté.

Les deux artisans les plus audacieux de semblables tentatives furent deux personnalités issues de milieux géographiques assez voisins, le Cheikh Bedreddin, de Samavna près d' Andrinople (1358/59-1419) et le Crétois Georges de Trébizonde (1395-1484).

Bedreddin, selon le *Menâkib-i-Seyh Bedreddin*, dû à la plume de Hafiz Halil, petit-fils du Cheikh, a une double ascendance, seldjoukide par son père, chrétienne par sa mère. Il appartient à cette première génération de Turcs nés sur le sol d' Europe, à la suite de la toute récente implantation turque en Thrace, qui a entraîné un profond brassage ethnique ³.

«Issu de deux races», comme le Digénis de l' épopée byzantine, ayant vécu une partie de son existence dans des marches récemment conquises, mal stabilisées politiquement, Bedreddin, prédisposé par ses origines mixtes, tenta de concilier les deux héritages dont il était né.

Son grand-père, Abdül-Azîz, participa à la première conquête des Gâzi en Roumélie, pendant laquelle différents capitaines turcs, sur un pied d' égalité avec les Ottomans, se taillèrent des fiefs un peu partout en Thrace ⁴. Il semble même que plusieurs Beys non-ottomans aient

2. Cf. la titulature byzantine adoptée par Mehmed II et ses successeurs: *Hélène, Ahrweiler* Une lettre en Grec du Sultan Bayezid II, in *Turcica*, Paris 1969, I, pp. 150-160; ou franchement syncrétiste, *Ἀμύρως Τουρκορωμαίων*, in *Miklosich et Müller*, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, Vienne 1860-1890, II, p. 87.

3. Sur Bedreddin, voir notamment: Halil Bin Ismâil Bin Şeyh Bedrûddin Mahmud, Simavna Kadisioglu Şeyh Bedreddin Manâkibi, éd. Gölpınarlı et Sungurbey, Istanbul 1967; Şeyh Bedreddin, Vâridât, éd. Cemil Yener, Istanbul 1970; *A. Gölpınarlı*, Simavna Kadisioglu Şeyh Bedreddin, Istanbul 1966; *A. Cerrahoğlu*, Şeyh Bedreddin, Istanbul 1966; *M. Serefeddin*, Simavne Kadisioglu Şeyh Bedreddin dair bir Kitap, in *Türkiyat Mecmuası*, III, 1935, p. 233-256.

4. *Menâkib*, p. 6.

occupé quelques régions antérieurement aux Sultans ⁵, ce qui expliquerait certaines motivations de la révolte du Cheikh de Samavna, qui, en tant que descendant d' alliés et non de sujets des Ottomans et à cause de son illustre origine Seldjoukide, ne considérerait pas nécessairement la suprématie ottomane comme légitime.

Israil, le père de Bedreddin, après la prise de Didymoteichon s' empara de la localité de Samavna-²Αμμόβουον, à 25km d' Andrinople, et épousa la fille du gouverneur byzantin de la place. De cette union naquit Bedreddin en 760/1358-59, dans une église devenue la demeure de sa famille. Sa mère, sous le nom de Melek, s' était convertie à l' Islam, suivie, selon le *Menâkib*, de mille personnes de sa parenté ⁶. La tradition des mariages interconfessionnels se perpétua dans la famille d' Israil, puisque Bedreddin, lors de son séjour en Egypte, épousa une esclave chrétienne, dont est issu Ismail qui prit lui même pour femme la nièce d' un prêtre arménien d' Aenos ⁷.

Lors de la prise d' Andrinople, la famille du Cheikh, s' installe dans cette ville et le jeune Bedreddin y apprend les fondements de la religion musulmane sous la direction de son père. A l' âge de vingt ans, il se rend à Bursa et à Konya pour y continuer ses études. Il va ensuite à Jérusalem et au Caire où il est initié au *Taşawwuf* par le cheikh Huseyn-i Ahlâti, avant d' entreprendre le pèlerinage à la Mecque en 1383. De retour au Caire, il a pour élève quelques temps le fils du sultan mameluk, Melik-i-Zahir Berkuk. Après un voyage en Perse vers 1404, il quitte définitivement l' Egypte et rentre en Anatolie où il commence à répandre ses convictions parvenues désormais à maturité ⁸.

On le trouve à Konya, Aydin, Söke, Smyrne, prêchant de préférence parmi les Turcomans chiites (*Alevi*) et auprès des princes non-ottomans d' Anatolie (Karamanoğlu, Germiyan, Isfendiyaroğlu), donc dans un milieu réfractaire à l' expansionisme ottoman ⁹. L' essor de la dynastie d' Osman qui a subi justement un coup d' arrêt après la défaite du sultan Bayezid Ier à Ankara en 1402 devant Tamerlan, est suivi par

5. Sur cette question, cf. Irène Beldiceanu-Steinherr, La conquête d' Andrinople par les Turcs, in Travaux et Mémoires, Paris 1965, I, p. 431-461.

6. *Vâridât*, p. 8; *Menâkib*, p. 11-13.

7. *Vâridât*, p. 10; *Menâkib*, p. 96; S. Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Los Angeles - Londres 1971, p. 358, n. 16.

8. *Vâridât*, p. 10-11; *Menâkib*, p. 25 ss., p. 46, p. 57-84.

9. Ibid., p. 85-88.

une période de troubles dynastiques pendant laquelle les états turcomans d'Asie mineure vont rejeter toute dépendance vis à vis des successeurs de Bayezid. Bedreddin profita de l'affaiblissement ottoman pour affermir sa réputation dans toute l'Anatolie.

Sa renommée est telle que, selon le *Menâkib*, il est connu au delà des frontières de l'Asie-Mineure. C'est ici que l'auteur du *Menâkib* situe un curieux épisode où l'on voit le gouverneur génois de Chios qui a entenu parler du Cheikh, l'inviter à venir répandre son enseignement dans l'île: «Tout ce qui vient du Cheikh est miraculeux, aurait dit le gouverneur devant les notabilités ecclésiastiques de l'île. Invitez-le comme un grand personnage ture, mettez-y toutes les formes. Il pourrait nous dévoiler les Mystères du Messie (*Sırr-i Mesîh*). S'il vous plaît, accueillons-le, avec l'aide du Christ.» Devant le désir de leur maître, prêtres et moines de répondre: «Allons inviter ce grand homme, peut-être acceptera-t-il de nous écouter. Il pourrait nous révéler les Secrets de l'Envoyé (de Dieu), (*Sırr-i Rasûl*)... Le gouverneur (*Bey*) a dit à son fils: Allez-y vous aussi. Quant à nous, nous resterons dans la forteresse (*kal'ada*) jusqu'à ce qu'il vienne. Qu'il demeure avec nous plusieurs jours.» Bedreddin accepta cette invitation et demeura une dizaine de jours à Chios où il eut avec les autorités civiles et religieuses, d'intéressants contacts dont nous reparlerons en détail un peu plus loin ¹⁰.

Après ce bref séjour en milieu non-musulman, le Cheikh retourna à Andrinople où il adopta une existence de méditation pendant sept années. Au cours de cette période, sa renommée grandit et il forma de nombreux disciples ¹¹.

Grâce à son prestige de mystique et de savant, il est remarqué par Musa, l'un des épigènes ottomans qui se disputent l'héritage de Bayezid. Après s'être emparé d'Andrinople en 1411, Musa élève le Cheikh au poste important de Juge de l'Armée (*Kazasker*), contribuant ainsi à la propagation de l'enseignement du Cheikh et au renforcement de sa réputation ¹².

A la chute de Musa (1413), son vainqueur le sultan Mehmet I se contente d'exiler le savant à Nicée, avec une riche pension.

C'est à Nicée que Bedreddin fut en relation avec ses disciples les plus zélés, Torlak-Hu-Kemal et Börklüce Mustafa, qui n'allaient pas

10. Ibid., p. 89-93.

11. Ibid., p. 93-95.

12. Ibid., p. 97; I. H. *Uzunçarşılı*, *Osmanlı Tarihi*, I, *Kuruluşta İstanbul'un Fethine kadar*, Ankara 1947, p. 191.

tarder à entrer en révolte ouverte contre les Ottomans au nom des idées universalistes et collectivistes du Cheikh, tandis que celui-ci, sous prétexte de partir en pèlerinage, s' enfuyait à Kastamonu puis à Sincpe, où il se mit sous la protection des Isfendiyaroğlu, dynastie turcomane rivale des Ottomans ¹³.

Il s' embarqua ensuite pour la Crimée et de là pour la Valachie, où le prince Mircéa, avec qui il entretenait des relations étroites depuis le temps où il était Juge de l' Armée, lui accorda son appui.

Il fait dès lors une intense propagande anti-ottomane dans les provinces frontalières du Danube, avec l' accord du prince chrétien, invitant par lettre tous les mécontents, qu' ils soient chrétiens, musulmans chiites ou simplement défavorisés socialement et économiquement, à se rallier à lui pour lutter contre la domination ottomane ¹⁴.

Mais les troupes de Bedreddin sont écrasées par Bayezid Pacha, et le Cheikh, capturé, est transféré devant le Sultan à Serrès, où il est jugé solennellement devant les Oulémas, eu égard à sa qualité de savant et à son illustre ascendance. Les motifs légaux de sa condamnation sont controversés; la sentence fut dictée par des accusations d' ordre politique autant que religieux et moral. D' après le *Menâkib*, Bedreddin fut rendu responsable de la révolte de Torlak-Hu-Kemal et de Börklüce Mustafa, ainsi que des crimes d' un bandit nommé Aygıloğlu ¹⁵.

Les historiens ottomans retiennent du procès plusieurs griefs qui nous renseignent sur les principaux points de l' idéologie de Bedreddin: le Cheikh est accusé d' avoir troublé l' ordre public car il voulait supprimer la propriété privée et instaurer la communauté des biens. Il proclamait d' autre part qu' il n' y a pas de différence entre les différentes religions et les prophètes. Il lui fut aussi imputé d' avoir voulu se faire passer pour un prophète et d' avoir transgressé les interdits de la religion musulmane.

Le Cheikh se défendit point par point contre ses accusateurs, mais, selon certaines traditions, il finit par signer lui-même sa condamnation. Il fut pendu en 1419 ou 1420, sur la place du bazar de Serrès et ses biens furent restitués à ses héritiers. Le lendemain de son exécution, ses disciples enterrèrent son corps dans un *türbe* de la ville, d' où ses restes furent transférés à Istanbul en 1924 ¹⁶.

13. *Menâkib*, p. 102.

14. *Ibid.*, p. 103-106.

15. *Ibid.* p. 117.

16. *Ibid.*, p. 118 ss.; *Vâridât*, p. 13-18; *Uzunçarşılı*, op. cit. p. 193.

L' impact politique et religieux du mouvement de Bedreddin marqua profondément les contemporains. Son influence est la cause directe des graves insurrections fomentées contre le pouvoir ottoman en Anatolie, au temps où lui-même organisait ses partisans dans les provinces balkaniques selon un plan directeur certainement établi de longue date. Disciples du Cheikh, le juif converti Torlak-Hu-Kemal et Börklüce Mustafa, probablement originaire de Samos, répandirent les doctrines de leur maître, dans les milieux chiites, juifs et chrétiens d' Anatolie, l' un autour de Manisa (Magnésie du Sipyle), l' autre dans la région de Smyrne.

Le mouvement de Torlak recruta dans l' importante colonie juive de Manisa aussi bien que dans les confréries de derviches et chez les Turcomans de la province. A la tête de 3000 hommes, l' apostat finit par être battu et pendu en 1417 ¹⁷.

La révolte de Börklüce fut encore plus importante. Ce personnage réunit sous sa bannière jusqu' à 10.000 soldats qui, embusqués dans les montagnes de Karaburun à l' ouest de Smyrne, vainquirent par deux fois les troupes ottomanes; Alexandre Sişman, Bey d' Aydin, fut tué et son successeur, Timurtaş Paşa Zade Ali, écrasé à son tour, sauva sa vie de justesse. Alarmé par l' ampleur de l' insurrection, Mehmet Ier envoya contre Mustafa des forces très importantes sous le commandement du prince héritier Murad et du Grand Vizir Bayezid Pacha. Elles réussirent à vaincre les révoltés et leur chef fut exécuté à Ephèse ¹⁸. Doukas nous a laissé un récit circonstancié de la révolte, qui est un témoignage précieux sur la doctrine socio-religieuse prônée par le disciple de Bedreddin ¹⁹.

Le récit de ces trois révoltes simultanées, issues de l' idéologie du Cheikh de Samavna, permet de faire plusieurs remarques.

Né en pays récemment conquis, de mère chrétienne, fils et petit fils de conquérants *Gâzi* qui se considéraient comme les égaux des Ottomans et non comme leurs vassaux, tôt initié à la doctrine du *Taşawwuf*, le Cheikh résume en sa personne, les principales forces qui pouvaient s' opposer au pouvoir centralisateur des Sultans. Il sut unir pour une courte période contre l' autorité ottomane tous les particularismes, so-

17. Il y avait un fort élément juif à Manisa et dans sa région au XVe siècle; on a retrouvé à Turgutlu (Kassaba) des pierres tombales hébraïques datant de 1415-1421, cf. A. Galante, Histoire des Juifs d' Anatolie, Istanbul 1939, p. 100.

18. *Vâridât*, p. 12-13; H. Akin, Aydın Oğulları Tarihi hakkında bir araştırma, Ankara 1968, p. 81; *Uzunçarşılı*, op. cit., p. 192.

19. Doukas, Historia turco-byzantina, éd. Grecu, Bucarest 1958, XXI, p. 149-153.

ciaux, ethniques, religieux ou économiques: paysannerie pauvre, derviches hétérodoxes, chrétiens, juifs, chiites, et nomades turcomans furent attirés pour des raisons diverses, par l'universalisme religieux ou par le collectivisme économique prônés par Bedreddin.

Son origine seldjoukide selon le *Menâkib*, le lie par une sorte de solidarité tribale aux dynastes turcomans d'Anatolie avec lesquels il entretient d'étroites relations tout au long de sa carrière, à Alep, Karaman, Konya, Aydin, Sinope. Tous rejettent la domination que prétendent imposer les descendants d'Osman à l'ensemble du monde turc d'Asie-Mineure, au nom de leur particularisme social (nomadisme), religieux (chiisme), ou même au nom de généalogies mythiques d'origine centrasiatiques qui déniaient toute légitimité à la suprématie des souverains d'Andrinople. Dans l'esprit turcoman, certaines légendes tribales pouvaient en effet représenter des réalités psychologiques qui encourageaient la résistance contre les ottomans.

La légende d'Oğuz en est un bon exemple. L'ancêtre du Clan Oğuz avait eu six fils. Il les envoya un jour à la chasse, espérant qu'ils en rapporteraient quelques présages de leur sort; les trois aînés rapportèrent un arc et les autres trois flèches, ce qui fut interprété comme une primauté des premiers (*Bozok*) sur les seconds (*Üçok*). Les *Bozok* seraient Emirs, les *Üçok*, Vizirs. Plusieurs dynastes turcomans d'Anatolie, ainsi que les Seldjoukides et leurs descendants, se considéraient comme *bozok* et n'admettaient pas l'avènement des *üçok*, en la personne des Ottomans ²⁰.

Les idées du Cheikh trouvèrent un terrain de prédilection dans un milieu rural mis en difficulté par les guerres incessantes et les pressurations des grands propriétaires fonciers souvent peu surveillés par le pouvoir central. L'historien Doukas nous présente Börklüce Mustafa comme un paysan (ἄγροικος), et c'est dans un milieu campagnard qu'il recrute ses partisans (πλανήσας δὲ τοὺς πάντας ἀγροίκους ἐν αὐτῷ τῷ δόγματι...); la lutte armée entreprise contre les troupes régulières de la province ressemble fort à une jacquerie contre les grands feudataires ottomans, nantis de charges de gouverneurs de provinces (Οἱ δὲ Στυλάρημι πάλιν φυλάξαντες τὰς ἐμβολὰς τῶν στενόδων καί, τὸ πλεῖστον τῶν ὑπεναντίων εἰσελθόν, πάντας οἱ ἄγροικοι ἐφόνευσαν, ὡς μόλις σὺν ὀλίγοις ὁ Ἀλὶ-περγίς διασωθεὶς εἰς Μαγνησίαν ἦκε) ²¹.

20. C. Bardakçı, *Alevilik-Ahilik-Bektaşilik*, Ankara 1950.

21. Doukas, p. 149/11; 151/11; 153/13.

La popularité des idées du Cheikh de Samavna et de ses disciples en milieu rural s'explique par les projets de collectivisation qu'ils prônaient; Doukas rapporte que Börklüce «... ἐδίδαξε τοῖς Τούρκοις ἀκτημοσύνην καὶ πλὴν τῶν γυναικῶν τὰ λοιπὰ πάντα κοινὰ ἐδογματίσεν· καὶ τροφὰς καὶ ἐνδύματα καὶ ζεύγη καὶ ἀρούρας. - Ἐγὼ εἰς τὸν σὸν οἶκον ὡς ἐμὸν, σὺ δὲ εἰς τὸν ἐμὸν ὡς σὸν, πλὴν τοῦ θήλεος μέρους» ²². Il est curieux de constater qu'à la même époque dans une aire géographique voisine, Gémiste Pléthon préconisait aussi le partage des terres entre tous, pour mettre un frein à l'accroissement de la grosse propriété ²³.

Quant à la pénétration des idées de Bedreddin en milieu non-musulman, elle est attestée par les sources byzantines et turques; nous avons vu que Torlak-Hu-Kemal, de son premier nom Samuel, est un juif converti; Börklüce Mustafa vraisemblablement natif de Samos (Ἐν τῇ νήσῳ Σάμῳ σχολάζων... περάσας ἐν τῇ νήσῳ Σάμῳ ἐκεῖ καὶ ὡς πρώην αὐλίζε-ται ...) ²⁴.

Continuant la vieille tradition inaugurée au XIIIe siècle dans l'Anatolie seldjoukide par Celaledin Rumi et par Hacı Bektaş, fondateurs de deux grands ordres de derviches, Bedreddin et ses disciples entretenaient d'étroites relations avec les milieux chrétiens civils et religieux, dans les îles égéennes voisines de l'Asie-Mineure. Malgré les exagérations dûes au genre hagiographique des sources que nous possédons, il semble bien que des échanges interconfessionnels se soient produits et aient donné lieu à des pratiques parfois ouvertement syncrétistes.

Le *Vilayetname*, oeuvre du XVe siècle, fait de fréquentes allusions aux contacts entretenus par les disciples d'Hacı Bektaş avec les chrétiens d'Anatolie et des îles de l'Egée: Bektaş lui-même, personnage semi-légendaire, est sans cesse mis en relation avec des chrétiens; de passage à Sinassos, village grec de Cappadoce, il accomplit un miracle et dès lors, les chrétiens de l'endroit firent chaque année un pèlerinage en l'honneur du saint ²⁵. Il entretient des rapports amicaux avec un moine d'une île du «*Frenkistan*» à qui il rend visite régulièrement ²⁶. C'est un constructeur chrétien qui érige son tombeau ²⁷; son disciple Hay-

22. Id.

23. F. Masai, Pléthon et le Platonisme de Mistra, Paris 1956, p. 92.

24. Doukas, p. 153/14.

25. E. Gross, Das Vilayetname des Hadji Bektash, in Türkische Bibliothek, XXV, p. 43, 1927.

26. Ibid., p. 119-120.

27. Ibid., p. 151-152.

dar épouse une chrétienne ²⁸; un autre disciple Sarı İsmail s'installe dans l'église de Tavas et convertit les habitants de la ville en leur apparaissant sous la forme de Jésus ²⁹.

C'est dans la même perspective hagiographique que le *Menâkib-name* nous décrit les rencontres de Bedreddin et des représentants civils et religieux de l'île de Chios; on peut comparer ce récit avec celui, purement historique de Doukas, concernant les pérégrinations des disciples de Börklüce dans cette même île de Chios, et constater certaines similitudes entre les deux témoignages, qui laissent penser que le chroniqueur du *Menâkib*, au-delà de l'hyperbole et de l'intention missionariste se fait l'écho de rencontres qui ont réellement eu lieu.

Dans le *Menâkib*, ce sont les habitants de Chios, des moines principalement, qui prennent l'initiative d'aller trouver le Cheikh à Smyrne, sur l'ordre du gouverneur de l'île: «Ils ont préparé des cadeaux et, prenant la mer, ils ont levé l'ancre pour Izmir. En arrivant, ils se sont présentés devant le Cheikh et ont tout de suite sorti leurs cadeaux; ils ont posé le front par terre, ont embrassé le sol...» ³⁰. Chez Doukas, Börklüce ne cesse d'envoyer des émissaires aux autorités civiles et religieuses de l'île, pour leur faire connaître ses idées: «Αὐτὸς δὲ καθεκάστην ἐν Χίῳ οὐ διέλειπε στέλλων ἐν τοῖς ἡγεμόσι καὶ τοῖς τοῦ κλήρου τῆς ἐκκλησίας κατεπιλεγμένοις ἀποστόλους, μηνύων αὐτοῖς τὸ αὐτοῦ φρόνημα...» ³¹.

Dans le texte turc, les envoyés de Chios auprès de Bedreddin, proclament d'entrée leur croyance en l'unité profonde des trois religions monothéistes: «Ils se sont adressés au Cheikh en disant: Au nom du véritable Dieu, au nom de la communauté de Mahomet dont tu fais partie, au nom de Jésus, l'Esprit de Dieu (*İsâ-yı Rûhullah*), et du Verbe de Dieu, Moïse (*Mûsâ Kelimullah*), accepte notre invitation avec bienveillance ... La religion de Mahomet a été donnée à votre communauté et aussi aux détenteurs des Écritures (juifs et chrétiens: *ehli kitap*). Nous sommes venus à toi, ne nous déçois pas...»; suit une profession de foi unitariste, où les envoyés de Chios affirment que ce qui unit les trois religions est plus important que ce qui les sépare, affirmation acceptée avec joie par le Cheikh qui se décide alors à répondre à l'invitation du

28. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the sultans*, Oxford, 1929, II, p. 403.

29. Gross, op. cit., p. 163-168.

30. *Menâkib*, p. 90/1366-1371.

31. Doukas, loc. cit.

gouverneur de l'île: «Si nous sommes séparés par la religion, qu'est-ce que cela peut faire, ô Mystère de Dieu, nous avons un seul Dieu et nous sommes tous les serviteurs de Dieu (*Dinde ayrıysak nola iy sırr-ı Hak, Rabbimüz birdür kamumuz abd-i Hak*). Ils ont supplié d'une voix douce, le Cheikh leur a donné son accord... Ils étaient sept moines et ils lui parlaient en arabe. C'était une très bonne nouvelle pour le Cheikh. Il est monté sur le bateau et il est parti vers l'île... il a vu qu'ils n'avaient pas de mauvaises intentions, il leur a imposé les mains»³².

Chez le chroniqueur byzantin, c'est Mustafa qui par l'intermédiaire de ses messagers, affirme l'identité profonde du Christianisme et de l'Islam, en disant que le salut réside dans la convergence avec la foi des chrétiens (ἐν τῇ ὁμονίᾳ τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν). Les deux disciples de Mustafa envoyés à Chios par leur maître se rendent chez un ermite d'origine crétoise au monastère de Troullote, et proclament devant lui l'unité de pratiques et de croyance des deux religions: «ἀγώ, fait dire Mustafa à l'ermite chrétien, συνασκητῆς σου εἰμι καὶ τῷ Θεῷ, ὃ λατρεῖς, ἐκείνῳ ἀγῶ τὴν προσκύνησιν φέρω»³³.

Séduit par cet universalisme religieux, l'ermite devint le «frère en religion» de Mustafa (συνασκητῆς). Cette formulation ne veut pas nécessairement dire que le moine se convertit à l'Islam. Cela peut s'entendre comme une communion purement spirituelle. Les échanges de cet ordre ne sont pas un fait tout à fait nouveau au XVe siècle. Ibrahim Ibn Adham célèbre mystique de la fin du XIIIe siècle eut pour maître spirituel pendant un certain temps, le moine Syméon³⁴. Le *Menâkib-ül-Arifin* d'Eflâki donne plusieurs exemples de contacts spirituels entre des moines chrétiens et Celaleddin Rumi au XIIIe siècle. Celui-ci recommande un marchand musulman qui doit se rendre à Constantinople, à un moine de cette ville avec qui il entretient d'étroites relations. Un autre moine vient exprès de la capitale byzantine pour rencontrer Rumi. Le maître se rend souvent au monastère de St. Chariton près de Konya pour y prier et l'Higoumène du monastère vénère Celaleddin et la considère comme un grand saint: Selon Eflâki, «le moine jurait que ce qu'il avait lu au sujet du Messie, ce qu'il avait appris en parcourant les Livres d'Abraham et de Moïse, ce qu'il avait vu dans les anciens traités

32. *Menâkib*, p. 90-91/1372-1379.

33. *Doukas*, loc. cit.

34. *F. Schuon*, Nature et fonction du Maître spirituel, in *Hermès*, 4, Paris 1966-1967, p. 286.

d'histoire relativement à la grandeur et à l'action des prophètes, se retrouvait chez notre maître». Un autre moine du même monastère se proclame disciple de Rumi: «J' ai vu, dit-il, des miracles innombrables et des choses étonnantes sans limites; je suis devenu son serviteur sincère... J' ai cru en sa vérité» ³⁵.

Si le terme de *συνάσκησις* n' implique donc pas forcément la conversion, il peut par contre être pris littéralement comme une pratique de prières ou de rites selon deux modalités différentes dont nous possédons des témoignages: Dans le premier cas, chacun prie selon ses rites propres dans un même local ou à l' intérieur d' une même assemblée. Il y a des exemples de prières en commun depuis l' Egypte du VIIe siècle ³⁶ jusqu' à une période aussi récente que la fin du XIXe et le début du XXe siècle: A Mamasun, en Cappadoce, musulmans et chrétiens priaient St. Mamas dans le même sanctuaire; à l' est se trouvaient un autel et neuf icônes que rien ne séparait du Mihrab sur la face méridionale. Le gardien des reliques du Saint était un derviche ³⁷.

Dans le deuxième cas, la *συνάσκησις* peut s' entendre comme l' accomplissement des rites musulmans par le moine ou des rites chrétiens par le derviche, ce qui n' exclue pas la pratique parallèle de leur religion d' origine, dans une intention franchement syncrétiste. Une vingtaine d' années après la mort de Bedreddin, par exemple, Georges de Hongrie rencontre à Chios un derviche *Hurufi* «...qui entrait dans l' église des chrétiens, se signait, et s' aspergeait d' eau bénite, en disant clairement: votre loi est aussi bonne que la nôtre» ³⁸.

Un épisode du *Vilayetname* fournit un autre témoignage de la pratique simultanée de plusieurs rituels par un même individu: un moine d' une province byzantine, disciple secret d' Hacı Bektaş reçoit un envoyé du Maître. Après avoir dit la messe, il emmène l' envoyé dans une pièce secrète où il s' habille en derviche, fait ses prières puis remet ses habits de prêtre chrétien ³⁹.

35. C. Huart, Les saints des derviches tourneurs, Paris 1918-1922; I, p. 105-106, p. 184, p. 261; II, p. 67-68.

36. Euty chius, in Migne Patrologiae Graecae Cursus Completus, CXI, col. 1142 et 1145.

37. Hasluck, op. cit. II, p. 575-576.

38. Georges de Hongrie, Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum, Rome 1481 (?), chap. 20.

39. Gross, op. cit. p. 95-97.

Au XVIIe siècle, l'illuminé juif Sabbataï Zévi n'hésitera pas à utiliser de semblables pratiques. Converti à l'islam, affilié à l'ordre des derviches *Bektaşî*, il continuera à pratiquer parallèlement le rituel judaïque ⁴⁰.

D'après le *Menâkib*, le séjour de Bedreddin à Chios fut l'occasion de semblables pratiques. Accueilli avec déférence par le gouverneur, le Cheikh organise une cérémonie basée sur le *dîkr*, ou invocation du nom de Dieu qui n'est pas sans rappeler les pratiques des Hésychastes orthodoxes, et sur la danse (*sema*). Des moines et des prêtres participent à cette cérémonie: «Tout ce qu'il y avait de moines est arrivé dans l'instant... ils ont fait le *zikr* toute la journée, ils ont été éblouis par le *zikr*. La Lumière de l'Unité (*Tevhidün nûre*) a touché le cœur de certains... beaucoup de moines ont pleuré et ceux qui tournaient ont été remplis d'allégresse (*safâ*)... Tous ceux qui sont rentrés dans le cercle (de la danse) ont dit *Hû*, et quand ils disaient *Hû*, leurs pieds ne touchaient pas terre. Tous les infidèles ont vu cela de leurs yeux... Ils étaient remplis d'admiration à ce spectacle...». Devant ce prodige, continue le *Menâkib*, plusieurs personnes de l'assistance se convertissent à l'islam. «Deux prêtres sont arrivés, ils étaient d'Aenos et ils venaient là tous les ans. La révélation du Cheikh les a touchés et, en se cachant, ils sont venus à l'islam... Cinq personnes parmi les spectateurs sont venus à la Foi... (le Cheikh) leur a dit de venir à Edirne...» ⁴¹.

Pendant son séjour dans l'île, le Cheikh a l'accord entier des autorités comme il obtiendra en Valachie le soutien constant du prince Mircea. Le gouverneur de Chios «... a amené le Cheikh dans son jardin et lui a montré beaucoup d'égard». La population l'accueille avec ferveur. «Ceux qui écoutaient le Cheikh ont dit qu'il était un second Messie, qu'à son souffle, les morts ressuscitaient.» «il... est resté là-bas dix jours et on l'a reçu d'une manière respectueuse...» ⁴². Eflâki attribue aux non-musulmans qui ont approché Celaleddin Rumi, la même sorte de propos: «Si vous autres, Musulmans, vous dites que notre Maître (Rumi)

40. R. Mantran, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, Paris 1962, p. 62; J. Nehama, Histoire des Israélites de Thessalonique, V, Thessalonique 1959, p. 139-140.

41. *Menâkib*, p. 92/1394-1411; sur le problème des ressemblances entre le *dîkr* et les méthodes hésychastes, cf. L. Gardet, Un problème de mystique comparée..., in Revue Thomiste 1952, p. 642 ss.

42. *Menâkib*, p. 92/1392-1393; 1389-1390; p. 93/1412-1413.

est le Mahomet de son époque, nous le reconnaissons de même pour le Moïse et le Jésus de notre temps» ⁴³.

Si l'accueil des chrétiens, tel que le décrit le *Menâkib*, est si chaleureux, c'est que Bedreddin et ses disciples semblent avoir adopté une attitude particulièrement ouverte à l'égard du christianisme. Les disciples de Mustafa «...συναντῶντες τινὰ τῶν χριστιανῶν ἐφιλοξένουν καὶ ὡς ἄγγελον τοῦ Διὸς ἐτίμων». Doukas précise qu'ils se rapprochaient plus volontiers des Chrétiens que des Turcs, refusant de porter le couvre-chef des derviches (*zerküllah*), pourtant essentiel en Islam. Il est significatif que l'on infligea à Mustafa une parodie du supplice du Christ ⁴⁴.

La répression organisée par Bayezid Pacha en Anatolie occidentale montre le succès obtenu par les doctrines du disciple de Bedreddin. A Karaburun l'armée du sultan se livre à un massacre général des populations qui sans avoir pris les armes devaient être toutes acquises aux combattants retranchés dans la montagne, puis, une fois la révolte écrasée, tous les derviches des provinces égéennes furent soumis à des mesures de rétorsion, comme de probables alliés des révoltés, ce qui montre que Mustafa et Torlak avaient sans doute l'appui de la plupart des «moines turcs (τουρκοκαλογήρους) d'Asie et de Lydie» ⁴⁵.

C'est que les idées de Bedreddin, puisées certes dans les traditions du *Taşawwuf*, mais, et c'est là un fait nouveau, systématiquement popularisées et répandues largement en monde égéen et balkanique, mettaient en péril l'ordre social et religieux d'un état ottoman, affaibli par les luttes intestines postérieures à la défaite d'Ankara.

Par sa formation première, Bedreddin se rattachait à la tradition mystique du *Taşawwuf* à laquelle il emprunta une grande partie de ses idées. Il vécut près de dix ans au Caire, qui était le grand centre contemporain des études islamiques et où affluaient des étudiants de toutes les parties du monde musulman ⁴⁶. Dès l'âge de 25 ans, il commença

43. Huart, op. cit. II, p. 96-97, p. 410.

44. Doukas, loc. cit.; on pourrait faire des rapprochements intéressants entre certains miracles ou symboles utilisés par la geste de Bedreddin et quelques passages de l'Evangile: les partisans de Mustafa sont appelés *Μονοχίτωνες* du nom de la tunique sans couture qu'ils portent; ce symbole de l'Unité utilisé fréquemment par les auteurs chrétiens, n'aurait-il pas été intentionnellement repris par les Mustafites pour affirmer leur unitarisme religieux? La tempête essuyée par Bedreddin lors de sa traversée vers Chios et son brusque apaisement par l'effet des prières du Cheikh n'est pas sans rappeler la tempête apaisée des Evangiles, *Menâkib*, p. 91/1384-1389.

45. Doukas, p. 153/15.

46. Vâridât, p. 39.

à écrire, et le *Menâkib* nous parle de plusieurs ouvrages composés de la main du Maître. A côté de travaux sur la grammaire arabe, nous connaissons les titres de trois oeuvres perdues, dont une en langue turque, sur le *Taşawwuf*. Des quatre traités qui ont survécu, les uns traitent du droit coranique (*Fikih*); mais c' est surtout son commentaire des *Fusus-Ūl-Hikem* (Les châtons de la sagesse) de Muhyiddin Ibn-i Arabî, le grand métaphysicien espagnol, et le *Vâridât* qui nous éclairent sur les conceptions du Cheikh ⁴⁷.

L' influence d' Ibn Arabî (1165-1240), «le vivificateur de la religion», «Les plus grand Maître», comme le nomment les adeptes du *Taşawwuf*, fut déterminante dans l' orientation de Bedreddin, selon ses propres dires. Le soufi espagnol marqua d' ailleurs de son empreinte l' ensemble des mouvements mystiques d' Anatolie, région où il vécut de nombreuses années ⁴⁸.

C' est par l' idée d' Unicité qui est au centre même des commentaires mystiques d' Ibn Arabî, que commença la démarche intérieure du Cheikh Bedreddin. Celui-ci nous raconte dans le *Vâridât*, qu' Ibn Arabî lui apparut en rêve et lui annonça qu' il avait expulsé le diable du monde et qu' il en restait peu de chose, le Diable symbolisant le Mal qui est la même chose que la désunion qui coupe les hommes de Dieu et divise les hommes entre eux. L' un des buts du mystique, dans sa quête de l' unité primordiale, est donc, selon le *Vâridât*, de lutter contre les antagonismes du monde tels que «richesse-pauvreté», «Islam-Judaïsme Christianisme». Ces oppositions sociales, économiques, religieuses empêchent toute ascension vers l' Unité ⁴⁹.

Dans cette perspective, le mystique se doit d' intervenir dans le monde car toute société étant d' essence religieuse, il faut des sages et des saints à leur tête. «Si ceux qui se trouvent à la tête d' une communauté, prédicateurs, imams, quittent les voies divines, cela signifie que cette société est devenue mauvaise, et il convient de s' en éloigner. Seuls ceux qui désirent redresser la direction, doivent demeurer dans cette société», affirme Bedreddin dans le *Vâridât*. Or les Sages dont la connaissance s' élève au dessus du commun des hommes ont une mission de dirigeants.

47. Idid., p. 18.

48. *Muhyi-din Ibn Arabi*, La Sagesse des Prophètes, trad. Burckhardt, Paris 1955 p. 7; A. Ateş Ibn Al-Arabi, in Encyclopédie de l' Islam.

49. *Vâridât*, p. 52-53.

De plus, les temps ont changé. Les révélations divines adressées à Mahomet avaient une signification secrète et il n' était pas permis au Prophète de les rendre publiques. Mais depuis lors, 800 ans ont passé, et il est temps de révéler les idées jusque là réservées à une élite. Le *Vâridât* ne cache pas les difficultés auxquelles se heurteront ceux qui entreprendront un tel bouleversement idéologique, mais ces obstacles sont ceux qu' ont rencontré les prophètes et les saints des temps anciens.

Il faut que le commun des mortels fasse confiance aux sages et qu' il leur confie son sort comme un malade obéit aux prescriptions de son médecin, car le Sage (*ermiş*) est un guide sûr, il a une mission semblable à celle du Prophète dont il est un délégué. Le sage dans sa proximité de Dieu sait ce qui est opportun et le *Vâridât* le compare à un pédagogue qui mène les enfants dans la bonne direction, sans leur révéler les buts lointains de ses méthodes éducatives.

«Tu dois savoir, dit Bedreddin, que les mots paradis, ange, kiosque, arbre, fruit, rivière, feu, torture, ne sont pas explicites et ne représentent pas toute la réalité. Tous ces concepts ont d' autres sens que seuls les sages et les saints peuvent comprendre». L' unitarisme supra-formel du Cheikh, apparaît dans des formules comme celle-ci: «Les diverses formes d' un Tout sont dans ce même Tout... ne trouvez-vous pas tout arbre dans la graine et la graine partout sur l' arbre?»

Au nom de cette exigence mystique du retour à l' Unité en Dieu, il faut dépasser toutes les forces séparatives, aussi bien dans le domaine intérieur que dans les activités extérieures qui leur sont complémentaires. Si donc une société périlite, la faute n' en est pas au peuple mais à l' incurie spirituelle des dirigeants: «Si ceux qui gouvernent les sociétés ne visent pas à atteindre Dieu, c' est une cause suffisante pour qu' ils abandonnent le pouvoir, car le fondement de tout culte consiste à prendre Dieu pour but. Si ce fondement n' existe pas, le culte n' existe pas non plus. Or une société qui ignore le culte divin est mauvaise et nous devons nous en défendre»⁵⁰.

C' est au nom d' une cité mystique idéale et d' un unitarisme théocentrique que Bedreddin prit les armes contre le formalisme religieux, le pouvoir temporel des sultans et les discriminations économiques. Ce genre de tentative théocratique n' est d' ailleurs pas unique dans l' his-

50. Ibid., p. 49, p.46-47, p.53, p.48, p.61, p.63-64, p.67; «Le despotisme absolu des Sultans ne vient pas de Dieu, car le pouvoir suprême réside dans le peuple», aurait dit le Cheikh selon Galante, op. cit., p. 71.

toire du monde musulman. A la fin du IXe siècle, l'état religieux des Carmathes avait adopté un programme sensiblement analogue. On retrouve chez eux des idées telles que l'universalisme religieux, la collectivisation des biens, la révélation des sens cachés de l'Ecriture Coranique⁵¹.

Les idées de Bedreddin survécurent à leur auteur et la personnalité du Cheikh exerça dans les périodes ultérieures une influence importante quoique difficile à préciser. Après sa mort ses disciples continuèrent à répandre l'enseignement de leur maître, ainsi que le moine de Chios en témoigne, à travers le récit de Doukas.

Certains rejoignirent les rangs des *Séfévi*, d'autres furent absorbés par l'ordre *Bektaşî*⁵², tandis que une troisième fraction, sous le patronnage spirituel de Börklüce Mustafa, continuait à répandre un idéal de pauvreté et entretenait une sourde opposition au pouvoir ottoman, dans les milieux *alevi* en particulier.

L'héritage idéologique de Bedreddin ne fut probablement pas étranger à la propagande universaliste des *Hurufî*, ni aux insurrections des *Kızılbaş* ou des *Kalenderoğlu* au XVIe siècle⁵³. La confrérie issue de Mustafa survécut jusqu'au XIXe siècle, selon le témoignage de G. B. Rampoldi⁵⁴, et Théodore Spandouyn Cantacassin, en décrivant les sectes turques du XVIe siècle, affirme que la branche née de Torlak-Hu-Kemal, était de son temps une des quatre principales congrégations de derviches:

«Les Torlacques, dit-il, sont en beaucoup plus grand nombre que les autres et c'est une religion nouvelle. Il n'y a pas cent ans qu'elle a commencé. Et eut commencement la dicte religion d'un qui s'appeloit Missini, lequel fut escorché pour ce qu'il parloit de Jhésucrist no-

51. *Vâridât*, p. 37.

52. Les liens qui unissent Bedreddin et les disciples d'Hacı Bektaş, sont étroits quoiqu'historiquement difficiles à préciser; quelques faits cependant apparaissent: le Cheikh de Samavna semble avoir recruté bon nombre de ses fidèles parmi les Turcs de Dobroudja que l'on disait descendants des partisans de Baba Ishak, et qui seraient arrivés dans les Balkans à la suite de Sarı Saltık dont on connaît la place dans la geste Bektaşî; cf. O. Barkan, Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire Ottoman, in *Revue de la Faculté des Sciences Economiques d'Istanbul* 1949-1950, p. 74, n. 5.

53. H. J. Kissling, Badr Al-Dīn B. Kādī Samāwna, in *Encyclopédie de l'Islam*.

54. G. B. Rampoldi, *Annali Musulmani*, XI, 115, 1825.

tre rédempteur; et cestuy Missini disoit que Jhésucrist est Dieu, quant je devrois être escorché. Il mourut ainsi que dit est»⁵⁵.

L'impact des idées universalistes dont Bedreddin avait été le représentant le plus audacieux au début du XVe siècle, marqua la société ottomane à tous les niveaux, depuis les hauts dignitaires jusqu'aux couches populaires. Les idées du Cheikh semblent avoir été véhiculées en particulier par l'ordre d'origine persane des derviches *Hurufî* qui fut particulièrement actif dans la vulgarisation de semblables doctrines: Selon Georges de Hongrie, ils affirmaient ouvertement «...quod unusquisque salvatur in lege sua et unicuique genti seu nationi lex data est a Deo in qua salvari debet, et equaliter omnes leges bone sunt eas observantibus, nec aliqua est proferenda quasi melior allis»⁵⁶. En 1444, dans cette ville d'Andrinople, où Bedreddin avait répandu ses conceptions pendant de nombreuses années, un *Hurufî* prêche l'identité des religions avec l'appui du prince héritier, le futur Mehmed II. Inquiets de l'enthousiasme populaire et de la fascination exercée par le prédicateur sur le prince, les autorités religieuses éliminèrent l'indésirable et exterminèrent ses adeptes. Mais «... jusqu'en plein XVIIe siècle comme le signale F. Babinger, on entend régulièrement parler de l'apparition de prédicateurs religieux qui, toujours, faisaient miroiter aux yeux du peuple une réconciliation de l'Islam avec la Chrétienté, et, par là même, trouvaient un concours considérable parmi le peuple»⁵⁷. Ce n'est pas seulement le peuple mais les milieux dirigeants qui parfois accueillent avec faveur ces idées: ainsi au XVIe siècle, le Grand Vizir déclare à Ghiselin de Busbecq, ambassadeur impérial à Constantinople: «... Je ne puis croire que ceux qui ont mené une vie sainte et pure en ce monde, seraient livrés aux tourments éternels quelle que soit la religion qu'ils aient pratiquée». Et Busbecq de préciser que cette opinion hérétique est soutenue par beaucoup de Turcs de son temps⁵⁸.

Il y a apparemment peu de relation entre la mystique insurrectionnelle farouchement anti-ottomane du Cheikh de Samavna et le système philosophico-religieux de Georges de Trébizonde, véritable panégy-

55. T. Cantacassin, *Petit traité de l'origine des Turcqs*, Paris 1896, p. 222-224.

56. Georges de Hongrie, *Ibid.*, loc. cit.

57. F. Babinger, *Mahomet II le Conquérant et son temps*, Paris 1954 p. 50-51.

58. O. Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters*, Oxford 1968, p. 120.

riste de la dynastie d' Osman, et rien ne permet de supposer que l' humaniste crétois ait entendu parler des agissements de Bedreddin ⁵⁹.

Mais la proximité chronologique des deux tentatives, séparées par une trentaine d' années, le fait que les deux hommes soient issus de milieux géographiques voisins, et surtout leur commun idéal de fusion religieuse entre Islam et Christianisme, sont des éléments qui permettent d' envisager leurs doctrines respectives comme deux expressions d' une même tendance profonde de la mentalité du monde balkano-égéen au XVe siècle.

Un telle perspective comparatiste permet dès l' abord de relever certaines analogies dans la démarche intellectuelle des deux penseurs: savants renommés, très appréciés par leurs contemporains, ils s' engagent pourtant au nom de leurs convictions universalistes dans une action politique, risquant ainsi leur réputation et leur vie même; si Bedreddin fut jugé et exécuté pour hérésie et activité anti-ottomane, Georges de Trébizonde fut emprisonné pour ses menées pro-turques et il ne dut son salut qu' à la modération du pape qui était son ancien disciple.

Georges, comme Bedreddin, dut assumer deux héritages culturels apparemment en conflit. L' origine islamo-chrétienne du Cheikh, nous l' avons vu, peut expliquer sa tentative de conciliation interconfessionnelle. Le philosophe crétois né sous domination vénitienne a une double culture, latine et grecque. Ayant fait une partie de sa carrière en Italie, protégé de plusieurs papes, ami de Filelfo et des lettrés italiens, unioniste, il reste cependant un Byzantin fier de ses origines et qui garde des relations amicales avec ses compatriotes restés sous domination turque, tels que Scholarios ou Amiroutzès.

Dans son approche de l' Islam, il doit autant à ses prédécesseurs byzantins qu' au milieu humaniste d' Italie; sa tentative d' accord inter-religieux est à mettre en relation avec celle de Nicolas de Cues, qui écrit son oeuvre *«Paix de la Foi»* l' année même où Georges compose son traité *Sur la Vérité de la Foi des Chrétiens* (1453), avec celle de Juan de Ségovie, de Filelfo et du Pape Pie II.

59. Bibliographie sur Georges de Trébizonde: A. Mercati, Le due lettere di Giorgio da Trebizonda a Maometto II, in *Orientalia Christiana Periodica*, Rome 1943, IX, p. 65-68; voir aussi, P. Gothein, Francesco Barbaro, Frühhumanismus und Staatskunst in Venedig, Berlin 1932, p. 147 ss.; D. J. Geanakoplos, Greeks scholars in Venice, Cambridge Mass. 1962, pp. 30-32, 39, 48, 91, 165, 296, 299; G. Zoras, Πόντοι και έλπίδες των υποδοούλων, in *Έλληνική Δημιουργία*, 1949; D. Zakythinos, Έδεολογικαί συγκρούσεις εις την πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν, in *Νέα Έστία* 1950.

Mais en même temps, par ses procédés apologétiques, par le ton i-rénique qu' il emploie, Georges continue une vieille tradition byzantine faite de modération de ton et d' insistance sur les quelques points de dogme qui unissent Christianisme et Islam. Depuis Nicolas le Mystique au Xe siècle, cette apologétique modérée avait toujours existé parallèlement au courant rigoriste, utilisant cette modération même comme moyen d' établir des contacts confiants, éventuellement en vue d' une conversion de l' interlocuteur: Grégoire Palamas et Manuel II Paléologue avaient représenté cette tendance au XIVe siècle⁶⁰.

Quant à la propension marquée de Georges pour un syncrétisme religieux, on ne peut s' empêcher d' y déceler l' influence de certaines personnalités du dernier Humanisme byzantin, telles que celle de Gémiste Pléthon; violemment opposé philosophiquement au platonisme de Pléthon, Georges n' en a pas moins connu directement les idées syncrétistes du philosophe de Mistra et il relate la curieuse profession de foi que lui fit ce dernier à Florence, lors du concile d' union: «*Audivi ego ispum Florentiae, venit enim ad concilium cum Graecis, asserentem unam eandemque religionem, uno animo, una mente, una praedicatione, universum orbem, paucis post annis esse sussepturum. Cum rogassem, christine an machumeti? Neutram, inquit, sed non a gentilitate differentem*»⁶¹.

Si Georges n' a pas souscrit à la solution prônée par Pléthon pour permettre le redressement de la Grécité, c' est-à-dire la création d' une nouvelle religion inspirée de l' Hellénisme antique, il a pu retenir néanmoins des théories pléthoniennes l' orientation syncrétiste, tout en en corrigeant la direction par un contre projet basé non plus sur le paganisme antique, mais sur une fusion des dogmes chrétiens et musulmans.

Il ne peut être question de rappeler ici la vie de Georges de Trébizonde bien connue par ailleurs. Nous retiendrons seulement que, professeur réputé, philosophe, philologue, traducteur, très apprécié à la cour pontificale sous Eugène IV et Nicolas IV, il fut profondément affecté par l' annonce de la prise de Constantinople, ce qui le poussa à é-

60. *Nicolas le Mystique*, Lettre I à l' Emir de Crète, in Migne CXI, col. 28; *Grégoire Palamas*, Lettre à son Eglise, in *Νέος Ἑλληνομνήμων*, Athènes 1922, XVI, p. 7-21; *Manuel Paléologue*, Entretien avec un musulman, Septième Controverse, Paris 1966.

61. In *E. Legrand*, *Bibliographie hellénique aux XVe et XVIe siècles*, III, p. 287.

crire dès Juillet 1453, son traité *Sur la Vérité de la Foi des Chrétiens* ⁶², à partir duquel, abandonnant la latinophilie inconditionnelle qui avait été sienne jusque là, il se consacra avec passion à la recherche d'une entente avec les Turcs sur la base d'un compromis religieux. Ses convictions universalistes en politique et en religion, l'entraînèrent, une dizaine d'années plus tard, à sortir du domaine de la théorie pour s'engager activement dans des menées d'espionnage au profit des Turcs, lors d'un voyage à Constantinople en 1464, agissements qui provoquèrent son emprisonnement dès son retour à Rome ⁶³.

Le brusque revirement de ce Byzantin d'Italie en faveur des Turcs semble manifester chez lui une prise de conscience tardive du fossé psychologique, qui, depuis plusieurs siècles, s'élargissait entre Grecs et Latins.

En donnant par l'imagination l'empire universel au Sultan, Georges, malgré son éducation italienne, réagissait comme beaucoup de ses compatriotes, qui préféraient une entente, aussi relative fût-elle, avec les Turcs que toute domination de la part des Latins.

On connaît la célèbre phrase attribuée à Loukas Notaras par Doukas, selon laquelle il vaut mieux voir régner à Constantinople «...le Turban des Turcs que la Mitre latine» ⁶⁴. Or, l'idée n'est pas absolument nouvelle au XVe siècle; dès avant la prise de Constantinople par les croisés, dans la deuxième moitié du XIIe siècle, Michel d'Anchialos, affirmait qu'il préférerait de beaucoup la domination musulmane à celle des catholiques, laquelle représentait selon lui un péril bien plus grand pour le particularisme orthodoxe: «καὶ δεσποζόντων μὲν ἡμῶν ἄσεβων, ἐκρίνετο τὸν αὐτὸν ἡμῶν ἡγεμόνα, οὐδὲν παρεβλάβημεν εἰ δὲ κατὰ τι κοινωνοῦμεν τοῖς Ἰταλοῖς, τὰ μέγιστα ζημιούμεθα, εἰς αὐτὸ τὸ δόγμα λαβόντες τὸν κίνδυνον ἀνατρέχοντα. Κυριεύουσι δὲ μου τις Ἀγαρηνὸς τὸ φαινόμενον, καὶ μὴ μοι συντρέχοι τὸ νοούμενον Ἰταλός· τῷ μὲν γὰρ οὐχ ὁμογνωμονῶ ἢ ὑπόκειται· τοῦ δὲ τὴν συμφωνίαν ἐπὶ τῇ πίστει δεξάμενος, τοῦ ἐμοῦ Θεοῦ ἐμαυτὸν ἀπεχώρησα» ⁶⁵.

Au XIIIe siècle, les Byzantines horrifiés par le pillage brutal de Constantinople par les Latins, se remémoraient la prise de Jérusalem

62. Zoras, Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς Ἑλληνοτουρκικὴ συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ ('Η «περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως» ἀνέκδοτος πραγματεία), pp. 75-165, Athènes 1954, (cité ci-après sous la référence «Traité»).

63. Mercati, op. cit. p. 67-69.

64. Doukas, p. 329.

65. Cité par S. Zambelios, Βυζαντινὰ Μελέται, Athènes 1857, p. 102, n. 413.

par Saladin et constataient: «Ce n' est pas ainsi mais avec une grande humanité et une grande douceur que les enfants d' Ismaël se sont comportés envers les gens de la race (des Latins), quand ils s' emparèrent de Si-on» ⁶⁶. Au XIVe siècle, Sabbas de Vatopédi, constate que les conditions des Grecs sous domination musulmane sont meilleures que celles qui leur sont imposées par les Latins à Chypre ou en Crète ⁶⁷.

Au début du XVe siècle, Joseph Bryennos qui a longtemps côtoyé les Latins en Crète écrit: «Ne croyez pas les peuples occidentaux nous aident tôt ou tard. Si un jour ils se lèvent et disent qu' ils viennent à notre secours, ils s' armeront pour anéantir notre race, notre Ville et notre nom» ⁶⁸. Jean Eugénikos va encore plus loin et affirme que la domination latine est «...plus amère que toute conquête et toute captivité de la part des Barbares» ⁶⁹.

C' est dans cette lignée qu' il faut situer Georges de Trébizonde qui, déçu pour diverses raisons dans sa longue fréquentation des milieux italiens (πάσχω πολλά διὰ τὸν φθόνον τῶν Ἰταλῶν) ⁷⁰, se tourna par rancune personnelle et par idéalisme politico-religieux vers les nouveaux maîtres de Constantinople.

Son évolution personnelle symbolise l' échec de la collaboration latino-grecque et ses écrits manifestent les espérances universalistes que quelques uns, en Orient et en Occident, fondèrent sur l' avènement d' un pouvoir fort dans la vieille capitale impériale.

C' est à ce titre qu' il est intéressant d' analyser brièvement quelques extraits de son œuvre.

Si dans son effort pour ressusciter l' idéologie impériale romano-byzantine au profit du Sultan, Georges est en partie redevable aux démarches contemporaines de son ami Filelfo ou du pape Pie II, son essai de conciliation dogmatique entre l' Islam et le Christianisme, dépasse en audace toutes les tentatives de son temps.

Pour Pie II par exemple, la supériorité du Christianisme sur l' Islam n' est pas à discuter et les prétentions du Sultan à la domination du monde ne peuvent passer que par sa conversion au Christianisme:

66. *Choniates*, éd. Bonn, p. 672.

67. *Philothée Kokkinos*, Vie de Sabbas, éd. Papadopoulos-Kerameus, in 'Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης, V, p. 220-243.

68. Cité par *Vasiliev*, Histoire de l' Empire byzantin, Paris 1932, II, p. 371.

69. *S. Pétridès*, Oeuvres de Jean Eugénikos, in *Echos d' Orient*, XIII, p. 277-278.

70. *Traité*, p. 94/18.

«Quand tu l' auras fait, écrit le Pape au Sultan en 1460, il n' y aura plus aucun prince sur toute la surface de la terre capable de dépasser ta renommée ou de t' égaler en puissance. Nous t' appellerons Empereur des Grecs et de l' Orient et, ce que tu détiens maintenant par la force et que tu défends dans l' iniquité, tout cela sera alors ta propriété de plein droit» ⁷¹.

Pour le cardinal espagnol Juan de Ségovie, il faut réformer radicalement les méthodes traditionnelles d' approche de l' Islam, renoncer à une attaque stérile des dogmes musulmans et insister sur les croyances communes aux deux religions. Il faudrait réunir une «conférence» avec des représentants autorisés de l' Islam, qui même si elle n' aboutit pas à une conversion des infidèles, serait un progrès sur la simple polémique ⁷².

Nicolas de Cues enfin, dans sa «*Paix de la Foi*» (1453) affirme que le problème de la conversion n' est pas le plus important: «Il ne s' agit pas de changer de foi. Vous verrez que c' est partout la même foi qui est présupposée...» car «... il ne peut y avoir qu' une seule sagesse. S' il était possible en effet qu' il en eût plusieurs, il faudrait qu' elle vienne d' une seule, car avant toute se trouve l' Unité». Le Cusain imagine un dialogue entre les représentants des différentes religions humaines et les participants finissent par admettre «qu' à travers la variété des rites, il n' est au vrai qu' une religion».

Dans son «*Examen Critique du Coran*» (1461), le cardinal allemand prétend «...montrer la vérité de l' Evangile à travers le témoignage même du Coran».

Mais même dans l' interprétation bienveillante (*pia interpretatio*), et profondément tolérante du Cusain, l' Islam n' apparaît que comme une simplification du Christianisme à l' usage des anciens arabes idolâtres, solution provisoire et stade préparatoire à une découverte ultérieure de la vraie nature du message Christique. «Mahomet leur cachait les mystères de l' Evangile, pensant que dans l' avenir, ils pourraient apparaître aux plus sages» ⁷³.

71. G. Toffanin, Lettera a Maometto II... di Pio II, Naples 1953.

72. R. Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance image of the Turk*, New York, 1967, p. 223 ss; R. W. Southern, *Western views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge Mass. 1962, p. 85-93.

73. M. De Gandillac, *Oeuvres choisies de Nicolas de Cues*, Paris 1942, pp. 421-422, 418, 505, 514.

Georges de Trébizonde seul devait aller plus loin et affirmer l'égalité des deux religions et leur identité profonde. En milieu chrétien un système aussi franchement syncrétiste est un phénomène rare que la grande mutation psychologique du XVe siècle rendit un moment possible, et qui n' a comme équivalent que les doctrines universalistes d' un Bedreddin ou des ordres *Bektaşî* ou *Hurufî*, en monde musulman.

La première perspective originale que l' on peut souligner chez le philosophe crétois est la suivante: A l' analyse de l' histoire des relations islamo-chrétiennes, Georges discerne et tente de mettre en évidence une économie interne commune aux deux religions que la prise de Constantinople par le Sultan, a brusquement révélée. L' Islam dans cette optique a un rôle providentiel à jouer envers le Christianisme.

Pour beaucoup de Byzantins, l' irruption turque était un châtiement divin destiné à punir les fautes de la Chrétienté. Dans une lettre pastorale par exemple, Grégoire Palamas écrit: «*ἡμεῖς παρεδόθημεν ταῖς τούτων (βαρβάρων) χερσὶν ἅμα καὶ πρὸς μικρὰν ἔκτισιν τῶν πολλῶν εἰς Θεὸν ἡμετέρων ἀμαρτημάτων*»⁷⁴. Châtiment divin aussi, chez Bryennos et chez de nombreux écrivains de cette époque⁷⁵.

Georges de Trébizonde reprend la même perspective providentialiste mais lui donne une toute autre signification: Dieu a suscité l' Islam, non pour écraser et anéantir le Christianisme mais pour le protéger contre ses propres excès, pour le purifier et pour faire comprendre aux chrétiens leurs errements; à chaque crise du Christianisme oriental, depuis les conquêtes arabes, correspond un progrès politique des musulmans: «*Cum ex superbia ecclesiam scindere Graeci cogitassent, arabicum regem Deus in orientalem ecclesiam, quae Constantinopolitana sequebatur, suscitavit...*». Le schisme entre Rome et Constantinople entraîne l' élévation progressive des Turcs, choisis par Dieu pour réaliser «*...unionem et fidei et ecclesiae et imperii...*».

La Providence, dans ce dessein, livre d' abord l' Asie-Mineure à la maison d' Osman, puis l' Europe à la suite de la crise palamite au XIVe siècle, ainsi que Georges l' écrit au Sultan: «*...cum a tempore Catacusini, hominis imperio indignissimi Palamitas haereticos secuti longius ab ecclesia recesserint, illico majoribus tuis datus in Europam transitus fuit*». Enfin, les Grecs faisant échouer, par mauvaise volonté, la dernière chance d' union à Florence, Dieu se décide à donner Constan-

74. Palamas, op. cit., p. 8.

75. Vryonis, op. cit., p. 418-419.

tinople au Sultan afin de réorganiser et de réunifier «...tria omnium rerum summa, fidem, ecclesiam, imperium...» ⁷⁶.

Dès lors que le règne du Sultan n'apparaît plus comme celui de l'Antéchrist mais comme celui d'un unificateur bénéfique mandaté par Dieu tous les malheurs de l'Eglise deviennent intelligibles. Ce ne sont plus une suite de calamités sans autre signification que le courroux divin mais l'enfantement, douloureux certes, mais plein d'espoir, d'un monde nouveau.

Par la finalité historique qu'il propose, Georges prétend exorciser le désespoir qui saisissait beaucoup de Byzantins au spectacle des revers de l'Empire du Christ sur Terre. La plupart des Chrétiens que rencontra Palamas en Bythinie au milieu du XIVE, lui posaient toujours l'invariable et angoissante question: Pourquoi Dieu avait-il abandonné si cruellement les chrétiens ⁷⁷?

Georges désamorce aussi un argument fréquemment utilisé par les musulmans et qui entraînait la conversion de beaucoup de chrétiens: si les musulmans sont victorieux militairement, c'est que leur religion est la meilleure. Ainsi, les Turcs que Palamas rencontra à Lampsaque proclamaient que la captivité des Chrétiens était signe de l'insuffisance de leur religion ⁷⁸. Et bien des Grecs finissaient par être convaincus de la véracité de ce raisonnement, ce qui provoquait leur islamisation à plus ou moins longue échéance, tel ce jeune Grec d'Amaseia qui disait que puisque les Turcs ont chassé les Chrétiens de leurs terres, il y a de fortes chances pour qu'ils les chassent également du Paradis pour occuper leur place ⁷⁹.

Mais, si la fonction du Sultan est d'unifier finalement Christianisme et Islam, les victoires musulmanes apparaîtront comme aussi bénéfiques aux Chrétiens qu'aux Turcs. Dès lors les invasions n'apparaîtront plus comme des fléaux inexplicables mais comme les étapes préparatoires à un monde unifié sous la suprématie providentielle du souverain turc. L'Ecriture d'ailleurs, continue Georges à l'adresse de Mehmet II, annonce cette suprématie: «Hoc enim, hoc profecto illud est quod rex et propheta David in LXXI cecinit psalmo: *et vivet*,

76. Lettre écrite de Rome en 1466, à l'adresse du Sultan, éd. Mercati, op. cit., p. 94.

77. *Palamas*, op. cit., p. 11.

78. *Ibid.*, p. 10.

79. Cf. un épisode du *Saltıktname* cité par O. Turan, *L'Islamisation dans la Turquie du Moyen-Age*, in *Studia Islamica*, 1959, X, p. 145.

dicens de Christo, et dabitur ei de auro Arabiae. Aurum enim hic te ipsum, te inquam ipsum appellavit» ⁸⁰.

Là se trouve la signification providentielle de la prise de Constantinople; si Dieu a donné la ville impériale à Mehmet II, c' est pour unir Chrétiens et Musulmans.

Dès lors, la voie du Sultan est toute tracée et son intérêt terrestre coïncide avec les vues célestes: Mehmet, maître de la Métropole impériale doit réaliser l' union des deux religions et cette union entraînera celle de l' empire universel car c' est par la réunification religieuse que passe la réunification politique du monde.

Il reste à convaincre le Sultan de l' identité des deux religions et à trouver les moyens pratiques de cette union. Le rôle de Georges se cantonne au premier point. Une fois convaincu, le prince fera ce qu' il faut pour mettre en application ce projet.

Pour emporter l' adhésion du Sultan, l' humaniste crétois puise dans le passé un certain nombre d' exemples pour appuyer son argumentation théologique sur un canevas historique. Ces exemples sont de deux sortes, ceux à imiter et ceux à éviter.

Le souverain qui doit servir de modèle au Sultan est le fondateur même de la Ville impériale, Constantin qui, de persécuteur, devint le protecteur du Christianisme et son chef ⁸¹.

Il faut par contre se garder de bien des erreurs que firent jadis souverains chrétiens et musulmans, et tout d' abord proscrire l' usage de la violence, de la guerre sainte, djihad ou croisade, cause fondamentale du vieil antagonisme christiano-musulman: «οἱ μὲν ἀθῆντες, εἴτε χριστιανοὶ εἴτε μουσουλμάνοι, μαχαίρᾳ μόνον καὶ δυνάμεσιν ἐχρήσαντο, καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲν ποτὲ ἐποίησαν» ⁸².

Il est nécessaire également d' éviter la polémique verbale, les anathèmes, les insultes: «Οἱ γὰρ χριστιανοὶ τοὺς μουσουλμάνους ὑβρίζουσι ὡς ἄφρονες καὶ ἀμαθεῖς, οἱ δὲ μουσουλμάνοι τοὺς χριστιανούς ὡς εἰδωλολάτραις, καὶ ἀμφοτέρω ἀμφοτέρους ὡς ἄσεβεις».

Or, les insultes attisent la haine, allument la colère et divisent profondément les hommes; elles cachent de plus une ignorance fondamentale des vraies positions de l' autre parti ⁸³.

80. *Mercati* op. cit., loc. cit.

81. *Traité*, p. 163/2031-2060.

82. *Ibid.*, p. 97/122-123.

83. *Ibid.*, p. 98/135-140.

L' ignorance de la langue de l' adversaire aggrave encore les malentendus: «ἀλλὰ μόνον διὰ τὸ ἀγνοεῖν ἡμᾶς τοὺς χριστιανοὺς τὴν γλῶτταν τῶν μουσουλμάνων καὶ ὑμᾶς τοὺς μουσουλμάνους μὴ εἰδέναι πῶς λέγομεν ἡμεῖς οἱ χριστιανοί, ὑποπτεύομεν ἀλλήλους καὶ μισοῦμεν...» ⁸⁴.

On doit aussi se méfier du désir bien humain d' être les seuls à posséder la vérité exclusive: «Ἡμεῖς δέ, ὦ τῆς ἀτοπίας!, ἀπατώμεθα διὰ τὴν πρόληψιν, καὶ κρεῖττω νομίζοντες τὰ ἡμέτερα...», et ce qui est plus grave encore, ou bien nous ne voulons rien connaître de la vérité des autres par étroitesse d' esprit et par fanatisme, ou bien nous avons la présomption de comprendre les catégories d' autrui sans un minimum indispensable d' informations et, par une comparaison hâtive et partielle, nous sous-estimons et déformons la doctrine étrangère: «... μικρὸν ἀκούσαντες καὶ ὑπὸ κενοδοξίας φυσιοῦμενοι, νοεῖν νομίζομεν οὐχ ἥττον τὰ ἀλλότρια τῶν ἐν ἐκείνοις τραφέντων...».

Donc, se méfier d' un passif psychologique hérité de comportements simplistes et d' idées préconçues (πρόληψις), adoptés par la plupart des monarques du passé, musulmans et chrétiens, et par la majorité des controversistes mal informés qui menèrent une apologétique aussi maladroite qu' animée «d' esprit de querelle» (φιλονεικία)

Une fois les écueils délimités, les moyens à adopter pour mener à bien l' union religieuse, sont simples: ils s' identifient avec les méthodes d' investigation philosophique. La Vérité ne peut être trouvée qu' à travers un dialogue et l' étude des positions de chaque parti: «Ἡ γὰρ ἀλήθεια οὐχ εὐρίσκεται εἰ μὴ διὰ δαλέξεως καὶ ἐξετάσεως τῶν ἐκατέρου μέρους λόγων» ⁸⁵.

On doit donc utiliser des informations puisées dans les documents mêmes des sujets étudiés, ou recueillies auprès des personnes compétentes, à savoir les intéressés eux-mêmes.

Et Georges de montrer que ce sont là ses propres méthodes: Il ne s' est pas contenté de renseignements de seconde main, mais il a utilisé directement le Coran, chaque fois que la nécessité s' en faisait sentir: «Ἡθελον δὲ εἰδέναι τὰ τῶν μουσουλμάνων γράμματα, ἵνα ἀναγνοὺς αὐτὸς καὶ τοῖς προηγούμενοις καὶ ἐπομένοις ἐφαρμόσας, καταλάβω τὸν νοῦν τοῦ ρητοῦ, ὅσον δυνατὸν ἐμοί» ⁸⁶.

84. Ibid., p. 132/1122-1124.

85. Ibid. p. 97/100-114.

86. Ibid., p. 138/1320-1322.

Il a pris des contacts directs avec les milieux concernés, susceptibles de lui fournir des renseignements sûrs, les Juifs par exemple: «Ἦκουσα δ' ἐγὼ πολλῶν Ἑβραίων-μετὰ πολλῶν γὰρ περὶ τῶν τοιούτων διηλέχθην ὥς...» ⁸⁷.

Il souhaite que ces contacts interconfessionnels se multiplient pour le plus grand profit de la concorde islamo-chrétienne et lui-même, précise-t-il au sultan, est toujours prêt à participer à ce genre de dialogues iréniques: «...ἐλπίζω διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ ὅτι μέγα γενήσεται ὄφελος, καὶ μάλιστα γινομένης, διὰ ὀρισμοῦ σου, διαλέξεως συχνάκις μουσουλμάνων τε καὶ χριστιανῶν σοφῶν καὶ μὴ ζητούντων τὸ ἴδιον στῆσαι, ἀλλὰ τὴν ἀλήθειαν εὑρεῖν ἐξ ἀγάπης. Ἦθελον δὲ παρεῖναι καὶ αὐτός, εἰ γὰρ καὶ μακρὰν εἰμι σοφίας τε καὶ φρονήσεως...» ⁸⁸.

L' état d' esprit et les méthodes de travail à adopter, ainsi définis, il reste à circonscrire l' objet proprement dit de la séparation des chrétiens et des musulmans. On se rend alors compte qu' il se résume à peu de choses; trois affirmations seulement du Credo Chrétien sont rejetées par les musulmans: la Trinité, la Divinité du Christ et sa mort.

Tout le reste, mode de vie, coutumes, sont des choses relatives qui varient nécessairement selon les civilisations, et qui donc ne représentent qu' une différence superficielle et légitime qu' il serait insensé de vouloir uniformiser: «Εἰ γὰρ οἶκος εἷς ἐξ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς καὶ υἱῶν καὶ θυγατέρων καὶ γαμβρῶν καὶ νυμφῶν πολλῶν συνιστάμενος, οὐκ ἂν ὁμοφρονήσιέ ποτε πρὸς ἓνα τοῦ ζῆν τρόπον, μωρία μοι δοκεῖ τὸ πᾶσαν νομίζειν τὴν οἰκουμένην ἐνὶ τοῦ ζῆν τρόπον, ποτε κανόνι στοιχῆσαι» ⁸⁹.

Or, les trois points théologiques de différence ne sont que le résultat d' un malentendu multiséculaire.

La démarche de l' auteur consistera non à remplacer un article de foi imparfait par un, plus parfait, mais à faire tomber de faux problèmes, à faire comprendre aux deux partis en présence que les questions ont été mal posées et qu' il n' y a pas en réalité opposition mais identité profonde entre les deux religions, sous une formulation différente.

Georges va utiliser systématiquement les arguments de l' apologetique traditionnelle mais, et c' est là son originalité, à la lumière non seulement de la Bible, mais aussi du Coran.

S' il reprend point par point les accusations musulmanes contre le dogme chrétien, c' est pour en montrer non seulement l' inanité par rap-

87. Ibid., p. 144/1500-1501.

88. Ibid., p. 113/558-563.

89. Ibid., p. 99/168-172.

port à leur objet mais aussi leur infidélité par rapport au témoignage de leur propre livre saint qui, interprété en dehors de tout esprit partisan, corrobore le Crédo Chrétien.

Il n'est pas possible d'analyser ici en détail l'argumentation théologique du philosophe crétois ni la valeur de ses arguments, notre propos se bornant à enregistrer les éléments syncrétistes et universalistes dans la démarche de notre auteur, et à rechercher les raisons de l'apparition d'une telle démarche en un moment historique donné.

Retenons-en cependant quelques idées-forces qui rappellent, mutatis mutandis, certains thèmes dogmatiques du Cheikh Bedreddin.

Georges insiste sans cesse sur l'unité organique et la complémentarité des trois Ecritures révélées issues d'Abraham : l'Ancien Testament, l'Evangile et le Coran ; ce qui est proche des croyances musulmanes sur la même question : « Nous avons fait descendre le Pentateuque, dit le Coran dans la Sourate de la Table, il contient la lumière et la direction... après les autres prophètes, nous avons envoyé Jésus, Fils de Marie pour confirmer le Pentateuque. Nous lui avons donné l'Evangile qui contient la lumière et la direction et qui confirme le Pentateuque... nous t'avons envoyé le livre contenant la Vérité (le Coran), qui confirme les Ecritures qui l'ont précédé »⁹⁰.

Fréquemment, l'auteur complète et appuie les citations bibliques par des références coraniques et montre les concordances des Ecritures révélées. Georges a bien compris par exemple, l'importance du problème de l'Unité divine (*at-tawhid*) et la sensibilité des musulmans à ce sujet, d'où son soin méticuleux à montrer l'Unité d'Essence de la Trinité chrétienne, rejetant ainsi l'accusation d'« associateurs » appliquée aux disciples du Christ⁹¹.

Il base une partie importante de son raisonnement sur la concordance de la triple Ecriture : hébraïque, chrétienne et musulmane.

Si l'on doit croire qu'il n'y a qu'un seul Dieu et non pas trois c'est que «... τοῦτο γὰρ πᾶσα ἡ παλαιὰ κηρύττει γραφή, τοῦτο καὶ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον σαφῶς γράφει, τοῦτο καὶ τὸ κοράν ματρυρεῖ »⁹².

De même en ce qui concerne le Verbe et l'Esprit de Dieu, il en faut reconnaître l'existence car les trois livres saints sont d'accord sur ce point⁹³.

90. Coran, V, 48, 50, 52.

91. Ibid., V, 76.

92. Traité, p. 114/594-596.

93. Ibid., p. 108/411-413.

Lorsque les oppositions sont vraiment trop flagrantes, Georges résoud la difficulté en nuancant des formulations scripturaires trop concises, pour montrer que l' accord existe quand même, si l' on veut bien se donner la peine de préciser la signification de certaines affirmations ex-abrupto: Dieu n' a pas de fils, puisqu' il n' a pas de femme, disent les Musulmans. D' accord, répond Georges, , Il n' a pas de fils selon la chair puisque la Verbe fut engendré sans corruption; donc nous sommes d' accord ⁹⁴.

La plupart du temps, l' auteur réduit les divergences à de simples querelles de mots, que les esprits intelligents sauront surmonter car c' est le contenu qu' il faut considérer, non l' expression formelle: «Τίς οὖν ἐστὶν ἡ διαφορά ἡμῶν τε τῶν χριστιανῶν καὶ ὑμῶν τῶν μουσουλμάνων ἐν τούτοις; Οὐδεμία, ὡς ἐγὼ νομίζω, εἰ μὴ μόνον ῥημάτων, ἥπερ οὐδὲ διαφορά λέγεται παρὰ τῶν φρονίμων. Πολλὰ γάρ εἰσι γλῶτται, πολλὰ ἰδιώματα καὶ τρόποι τοῦ λαλεῖν, καὶ ἐν ἑκάστῳ ἔθνος λαλεῖ κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἑαυτοῦ διαλέκτου. Διὰ τοῦτο τὰ πράγματα δεῖ σκοπεῖν, οὐ τὰ ῥήματα» ⁹⁵.

Georges fait sans cesse référence non seulement au témoignage du Coran qu' il affecte de considérer comme indiscutable et révélé mais à l' exemple même du Prophète, qu' il cite plusieurs fois comme modèle à imiter: certains, dit-il, par vantardise et orgueilleusement pensent comprendre l' entière signification des Ecritures; or ce n' est pas là l' attitude de Mahomet qui nous donna une leçon d' humilité, en reconnaissant qu' il ne comprenait pas lui-même la totalité du Coran «...ἵνα καὶ ἡμᾶς τοὺς ἀθλίους τῷ παραδείγματι αὐτοῦ παιδεύσῃ μὴ ὑπερφρονεῖν παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν...» ⁹⁶.

S' il reste quelques points de désaccord que le philosophe ne peut nier, comme la question de la mort du Christ, il les minimise du mieux qu' il peut ⁹⁷, et conclut que sur les principes les plus importants, Musulmans et Chrétiens sont d' accord ⁹⁸; par conséquent, puisque il n' y a pas de difficultés majeures s' opposant à la fusion des deux religions, le Sultan se doit de la réaliser, ce qui est la condition essentielle à la réunification politique du monde sous l' autorité du souverain turc, et le voeu le plus cher du philosophe crétois: «'Ο τοῦ σοῦ ὕψους ἐλάχιστος δοῦλος Γεώργιος Τραπεζούντιος τῇ θαυμαστῇ σου θαρρήσας ἀγαθό-

94. Ibid., p. 111/520-523.

95. Ibid., p. 112/524-529.

96. Ibid., p. 114/584-587.

97. Ibid., p. 160/1933-1941.

98. Ibid., p. 162/163 2011-2030.

τητι ἔγραψα, εὐχόμενός σε ἰδεῖν πάσης τῆς οἰκουμένης καὶ τῶν οὐρανῶν βασιλέα» dit-il à Mehmet II dans les dernières lignes du Traité ⁹⁹.

L'existence même, au XVe siècle, de tentatives d'accord religieux telles que celles de Bedreddin et de Georges de Trébizonde, deux auteurs appartenant à des mondes réputés ennemis et réfractaires, conduit à formuler plusieurs questions:

Etudier uniquement en termes d'opposition les relations islamo-chrétiennes et plus particulièrement turco-byzantines, à la fin du Moyen-Age, n'est-ce pas laisser de côté une part importante de l'histoire des mentalités de cette période fort complexe?

À la lumière des tentatives de nos deux personnages, peut-on envisager qu'il y ait eu, à côté des affrontements armés et des antagonismes religieux et culturels, une tendance à la conciliation et à l'entente qui, sans jamais atteindre à l'unité idéologique, se manifesta sous diverses formes et avec une intensité particulière au XVe siècle?

Ou bien, Bedreddin et Georges de Trébizonde ne représentent-ils que des cas isolés d'illuminés ou de théoriciens utopistes sans rapport avec les aspirations de leurs contemporains?

Un rapide survol des XIVe et XVe siècles, en matière de conclusion, peut nous apporter quelques éléments de réponse.

Certaines conjonctions géographiques et chronologiques sont à souligner: deux adeptes du syncrétisme religieux, l'un basé sur l'Hellénisme antique, l'autre sur une fusion des trois religions issues d'Abraham, furent formés presque au même moment dans la même ville; Pléthon étudia à Andrinople sous la direction du savant juif Elisée qui, selon Georges Scholarios, «...était parmi les personnages les plus puissants à la cour des Barbares» ¹⁰⁰, à peu près à l'époque où Bedreddin y achève sa première formation.

Non loin de là, vers 1360, le Concile de Trnovo signale la présence de nombreux chrétiens judaïsants en Thrace et en Bulgarie ¹⁰¹. C'est également à Andrinople qu'une vingtaine d'années après la mort de Bedreddin, un derviche *Hurufî*, très écouté par le futur Mehmed II nous l'avons vu, prêche l'équivalence des religions.

99. Ibid., p. 165/2073-2075.

100. Scholarios, Oeuvres complètes. éd. Petit, Paris 1930, IV, 162, 8-12; S. Lampros, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, Athènes 1912-1930, II, p. 19-23.

101. J. Meyendorff, Grecs, Turcs et Juifs en Asie-Mineure au XIVe siècle, in Byzantinische Forschungen 1966.

En Bythinie, Bedreddin forma ses disciples les plus zélés, le juif Torlak et Börklüce Mustafa.

Soixante ans plus tôt, Grégoire Palamas, prisonnier des Turcs, y avait rencontré les mystérieux Χίονες, probablement Juifs convertis à l' Islam et prônant le syncrétisme des trois religions monothéistes ¹⁰². A Bursa, l' archevêque de Thessalonique eut des conversations empreintes de tolérance et d' ouverture d' esprit avec un Imam turc, qu' il avait conclues en disant à l' adresse des ses interlocuteurs musulmans: «Εἴ γε κατὰ τοὺς λόγους συνεφωνοῦμεν, ἐνδὸς ἂν ᾤμεν καὶ δόγματος...» à quoi un musulman avait répondu «...ὥς ἐστὶ ποτε συμφωνήσομεν ἀλλήλοις» et l' archevêque d' acquiescer en disant «...καὶ ἐγὼ συνεθέμην καὶ ἐπευξάμην τάχιον ἥκειν τὸν καιρὸν ἐκεῖνον» ¹⁰³. Toujours à Bursa, quelques années après le passage de Palamas, un prêcheur musulman affirmait en public, aux applaudissements de la foule, l' égalité prophétique de Jésus et de Mahomet ¹⁰⁴.

Au XVIIe siècle, le prophète juif Sabbataï Zevi parcourra le littoral égéen, la Thrace et la Macédoine, de Smyrne aux Dardanelles et de Thessalonique à Andrinople et Constantinople, prétendant concilier conversion à l' Islam et mysticisme judaïque.

Les îles de l' Egée, ainsi que nous l' avons dit, servirent de cadre aux rapprochements interconfessionnels les plus audacieux: Hacı Bektaş, y serait venu, Bedreddin prêche à Chios, Börklüce à Chios et à Samos, Georges de Hongrie rencontre à Chios un derviche *Hurufî* qui proclamait l' égalité du Christianisme et de l' Islam.

C' est après un voyage à Constantinople que Nicolas de Cues, qui y a pris des contacts avec des notables musulmans, exprime ses rêves de concorde religieuse universelle dans un ouvrage paru la même année que le Traité de Georges de Trébizonde sur le même sujet, de même que le philosophe crétois s' engage dans des activités pro-turques après un séjour dans la capitale du Sultan.

Andrinople, Thrace, Bythinie, Ionie, îles de l' Egée, Constantinople, si le littoral de la mer Egée et de la Marmara semblent être la

102. Sur les Χίονες cf. *Taronites*, Τοῦ αὐτοῦ Γρηγορίου Θεσσαλονίκης πρὸς τοὺς ἀθέους Χίονας Διάλεξις, in *Revue Σωτήρ*, 1892, XV, p. 240-246; *G.G. Arnakis*, Gregory Palamas among the Turks, in *Speculum*, 1951, XXVI, p. 113-114; *P. Wittek*, in *Byzantion*, XXI, 2, p. 421-423; *Meyendorff*, Introduction à l' étude de Grégoire Palamas, Paris 1959, p. 160-162.

103. *Palamas*, op. cit., p. 19.

104. *Vryonis*, op. cit., p. 359, n. 17.

région la plus riche en rapprochements de toutes sortes, il n' en a pas cependant le monopole exclusif.

A Ankara en 1391, Manuel II Paléologue engage une discussion théologique empreinte de courtoisie et d' estime mutuelle avec des notables musulmans («...hommes doués de sens et de sagesse», selon les propres mots du Basileus ¹⁰⁵). L' Anatolie intérieure avait vu se nouer des contacts étroits entre Chrétiens et Musulmans depuis Celaled-din Rumi au XIIIe siècle. Dans cette région, avait longuement séjourné le grand inspirateur du Cheikh Bedreddin, Muhyiddin Ibn-i Arabî, qui avait proclamé ses convictions universalistes en ces termes: «Mon coeur est capable de toutes les formes, il est le cloître du Chrétien, le temple des Idoles, la prairie des Gazelles, la Ka' aba du Pèlerin, les Tables de la Loi mosaïque, le Coran des Fidèles»; de même, Rumi écrivait: «Je ne suis ni Chrétien, ni Juif, ni Parsi, ni Musulman, je ne suis ni d' Orient ni d' Occident; j' ai mis de côté la dualité, j' ai vu que les deux mondes ne font qu' un» ¹⁰⁶.

Profondément influencée par l' idéologie syncrétiste d' un Rumi ou d' un Hacı Bektaş, la société d' Anatolie intérieure n' hésita pas, dès le XIIIe siècle, à s' engager dans la voie d' un brassage culturel et religieux: le prince de Ramazan, rapporte Bertrandon de la Brocquière au XVe siècle «...est filz d' une femme crestienne laquelle l' avoit fait baptiser à la loy gregiesque», de même le Bey de Karaman à la même époque ou le sultan seldjoukide Izzeddin au XIIIe siècle ¹⁰⁷. Le culte des icônes, selon Grégoras au XIVe siècle, est pratiqué par de nombreux Turcs ¹⁰⁸. Schiltberger au XIVe siècle, parle d' un pèlerinage des chrétiens de Konya au tombeau de Şems-eddin, le maître de Rumi, et d' une manifestation religieuse islamo-chrétienne à Ankara ¹⁰⁹. Au XIIIe siècle, un émir de Sivas accomplit un pèlerinage sur la tombe de Saint Athanase à Trébizonde ¹¹⁰.

Plus à l' est encore en Syrie, Sabbas de Vatopédi au XIVe siècle, entretient des rapports cordiaux avec les notables musulmans qu' il

105. Manuel II Paléologue, op. cit., p. 47.

106. Cité par L. Benoist, L' Esotérisme, Paris 1953, p. 92; cité par Schuon, Remarques sur la Soufna, in Etudes Traditionnelles, n° 439, p. 199.

107. Bertrandon de la Brocquière, Le Voyage d' Outre-mer. éd. Schefer, Paris, 1892 p. 90, p. 115; Pachymères, éd. Bonn, I, 131, 263-268.

108. Grégoras, éd. Bonn, I, 95.

109. Cité par Hasluck, op. cit., II, p. 376.

110. Vryonis, op. cit., p. 486.

rencontre ¹¹¹. A Alep, le poète Nessimi, pour avoir affirmé la divinité du Christ est mis à mort à l'époque de la révolte de Bedreddin ¹¹².

Du côté de l'Occident, les exemples d'un esprit d'ouverture inter-religieux ne manquent pas non plus: A Oxford, vers 1360, un moine de l'ordre pourtant conservateur des Bénédictins, Uthred of Boldon, enseignait que «...at the moment of death all human beings whether christian or moslem or whatever faith, enjoyed the direct vision of God and received their everlasting judgement in the light of their response to this experience» ¹¹³.

Egalement en Angleterre au XIVe siècle, John Wycliffe, dans son opposition à l'Eglise catholique, écrit: «Just as some who are in the church are damned, so others outside are saved. If you object that, if this is so, we cannot call the Jews unbelievers, the Saracens heretics; the Greek schismatics, and so on, I reply: Man can be saved from any sect, even from the Saracens, if he places no obstacle in the way of salvation» ¹¹⁴.

En France au XVIe siècle, la tentative oecuménique de Guillaume Postel qui voulait réunir Chrétiens et Musulmans sous une même foi, n'est pas sans rappeler l'option de Georges de Trébizonde.

L'Italie enfin semble le terrain de prédilection des tentatives de rapprochement islamo-chrétien: Georges de Trébizonde y a vécu une partie de son existence: nous avons parlé des initiatives de Nicolas de Cues, de Filelfo, de Pie II, de Juan de Ségovie. Dès le XIVe siècle, dans son *Décameron*, Boccace comparait les trois religions monothéistes issues d'Abraham, à trois jeunes gens «...beaux, vertueux et pleins de déférence pour leur père qui les aimait donc tous les trois d'une égale tendresse»; l'auteur italien écrit à propos des «...trois lois que Dieu le Père a données aux trois peuples (Juif, Chrétien, et Musulman)». «...chacun des trois pense détenir la Vérité, mais lequel a raison? Le débat reste ouvert» ¹¹⁵.

Ainsi, les tentatives du Cheikh Bedreddin, et de Georges de Trébizonde, pour radicales qu'elles soient, ne s'en inscrivent pas moins

111. *Philothée*, op. cit., pp. 264, 285-286.

112. *Cantacassin*, supra.

113. *M. D. Knowles*, The censured opinions of Uthred of Boldon, in *Proceedings of British Academy*, XXXVIII, 1953.

114. Cité par *Southern*, op. cit., p. 82.

115. *Boccace*, *Décameron*, Première Journée, Troisième nouvelle.

dans un vaste mouvement d' idées et de préoccupations qui affectèrent les mondes chrétien et musulman à la fin Moyen-Age. Leurs témoignages nous apportent un utile complément pour comprendre plus justement les relations complexes entre Turcs d' une part, Byzantins et Occidentaux d' autre part, que l' on a parfois tendance à réduire à des rapports exclusifs d' opposition politique et d' antagonisme religieux.

Ἑλληνική περιληπτική ἀπόδοση τῆς προηγούμενης μελέτης τοῦ Μ. Balivet ἀπὸ τὸν Ι. Α. Σκούρτη.

Ὁ ΙΕ' αἰώνας ἦταν ἐποχὴ βαθιᾶς διαίρεσης γιὰ τὴ Χριστιανοσύνη. Ἀνατολικοὶ καὶ Δυτικοὶ ἀποχωρίστηκαν ὀριστικὰ μεσὰ σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα ἀσυνεννοησίας καὶ ἀνοιχτῆς ἔχθρας. Αὐτὴ ἡ ἀτμόσφαιρα μεσουρανοῦσε στὴ σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας.

Ὡστόσο ἔχνη ἀντιστάθμισης διαφάνηκαν μες στὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς διχόνοιας, πὺλ χωρίζε τὴ Χριστιανοσύνη: τὸ πλησίασμα μὲ τὸ Ἰσλάμ. Σύμφωνα μὲ τὸ νέο οὐμανιστικὸ πνεῦμα πολλοὶ Λατίνοι καὶ Βυζαντινοὶ ἐπιθυμοῦσαν νὰ διευρύνουν τοὺς πνευματικούς τους ὀρίζοντες, νὰ παραμερίσουν τὶς παλιὲς προλήψεις, νὰ ἐκανοποιήσουν τὴν περιέργειά τους καὶ τὴν ὄρεξιν τοῦ πνευματικοῦ τους ἐμπλουτισμοῦ προσανατολιζόμενοι σὲ νέες κατευθύνσεις. Οἱ Μουσουλμάνοι θὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὴ νέα πνευματικὴ κατάσταση, γιὰτὶ οἱ βυζαντινοὶ καὶ οἱ δυτικοὶ οὐμανιστὲς στρέφονταν μὲ ἐνδιαφέρον στὸν περιέργο γι' αὐτοὺς κόσμον τοῦ Ἰσλάμ. Καὶ τὸ παράδοξο εἶναι πὼς, ἐνῶ οἱ Χριστιανοὶ ἀρνιοῦνταν κάθε ἐπιείκεια καὶ μετριοπάθεια στοὺς ἀντιπάλους τους Χριστιανούς, τὶς χάρεις αὐτὲς τὶς παραχωροῦσαν στὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἰσλαμικοῦ πολιτισμοῦ.

Στὸ ὀθωμανικὸ λοιπὸν κράτος, πὺλ ἐξαπλώθηκε πλήρως πολιτικὰ, συνυπάρχουν ρεύματα σχέψης ὁμοιογενή: ὁ πολεμικὸς θρησκευτικὸς ζῆλος πὺλ μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ σχηματικὰ «νοοτροπία Γαζή» διατηρεῖται σὰν ἓνα βασικὸ ἐλατήριο πὺλ δικαιολογεῖ τὴν τουρκικὴ στρατιωτικὴ ἀνδο στὴν Εὐρώπη. Παράλληλα μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἱεροῦ πολέμου ἔχουμε καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παλιᾶς συγκριτιστικῆς καὶ ἀνεξίθρησκης τάσης τῆς Ἀνατολῆς τῆς ἐποχῆς τῶν Σελτζούκων. Ἡ τάση αὐτὴ ἀναπτύσσεται μὲ τὴ φροντίδα τῶν θρησκευτικῶν ἀδελφάτων τῶν Mevlevi, τῶν Bektachi καὶ τῶν Hurufi πὺλ εἶναι ἐμποτισμένα μὲ ἑτεροδοξία. Ὁ κύριος ἀντιπρόσωπος αὐτῆς τῆς τάσης τὸν ΙΓ' αἰώνα ἦταν ὁ Djelal eddin Roumi.

Ἡ συνάφεια τῶν διαφορῶν αὐτῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων, μουσουλμανικῶν καὶ χριστιανικῶν, πὺλ εὐνοοῦσαν τὴν προσέγγισιν τῶν δύο πολιτισμῶν, κατέστησε στοὺς θεωρητικούς δυνατὲς, καὶ μάλιστα ἐπιθυμητὲς, διάφορες προσπάθειες, πολὺ ἢ λίγες συγκριτιστικὲς, γιὰ τὴ συγχώνευσιν τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων πὺλ ὑπῆρχαν σὲ μιὰ νέα κοινότητα.

Οἱ δύο πὺλ τολμηροὶ γιὰ παρόμοιες ἀπόπειρες πὺλ προῆλθαν ἀπὸ γειτονικὰ γεωγραφικὰ μέρη ἦταν ὁ Bedreddin (1358/59-1419) ἀπὸ τὸ χωριὸ

Samavna κοντά στην 'Ανδριανούπολη, και ὁ Κρητικός Τραπεζούντιος (1345-1484).

Ὁ Bedreddin κατάγεται ἀπὸ τὴ μίξη δυὸ φυλῶν καὶ αὐτὸ γιὰτὶ εἶχε πατέρα Τοῦρκο καὶ μητέρα Ἑλληνίδα. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ διπλὴ καταγωγὴ τοῦ τὸν προδιάθεσε νὰ προσπαθῇ νὰ συμφιλιώσει τὶς δύο παραδόσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες καὶ κατάγεται.

Ὁ Bedreddin γεννήθηκε κοντὰ στὸ Διδυμότειχο. Ἡ οἰκογενειακὴ παράδοση στοὺς μικτοὺς γάμους θὰ συνεχιστεῖ, γιὰτὶ ὁ Bedreddin θὰ παντρευτεῖ μιὰ χριστιανὴ σκλάβα καί, ἀκόμη, ὁ γιὸς τοῦ Ἰσμαῆλ θὰ παντρευτεῖ μιὰ ἄρμενοπούλα. Ὁ Bedreddin σπούδασε στὴν Ἀνδριανούπολη, στὸ Ἰκόνιο καὶ στὴν Αἴγυπτο, ὅπου μὴθῆκε στὴ μυστικὴ θεωρία τῶν μουσουλμάνων, Tasawwuf. Μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ στὴν Ἀνατολὴ προπαγάνδισε τὶς ἰδέες τοῦ στοὺς ἐτερόδοξους Τοῦρκους νομάδες, τοὺς Σιίτες, στοὺς πρίγκηπες τῆς Ἀνατολῆς πρὸ δὲν ἦσαν Ὀθωμανοὶ καὶ στοὺς Χριστιανοὺς. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρουμε τὸ ταξίδι τοῦ στὴ Χίο, ὅπου συναντήθηκε μὲ τὸν Γενουάτῃ διοικητὴ καὶ μὲ ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς Χριστιανοὺς.

Ἐσσηκώθηκε ἐνάντια στὸ Σουλτάνο Μεχμέτ Ι. καὶ ὀργάνωσε μάχη ἐνάντια στοὺς Ὀθωμανοὺς στὰ Βαλκάνια μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ πρίγκηπα τῆς Βλαχίας. Οἱ κύριοι μαθητὲς τοῦ Torlak-Hu-Kemal καὶ Börklüce Mustafa ὀργάνωσαν παράλληλα τὴ μάχη ἐνάντια στὸ Σουλτάνο στὴ Μικρὰ Ἀσία. Νικήθηκαν ὅμως ὅλοι καὶ ἐκτελέστηκαν, γιὰτὶ πίστευαν πρῶτον ὅτι ὅλες οἱ θρησκείες εἶναι ἴσες καὶ δεύτερον γιὰτὶ ἤθελαν νὰ καταργήσουν τὴν ἰδιοκτησίαν. Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν ἰδεῶν τοὺς οἱ φτωχοὶ χωρικοὶ τοὺς ὑποστήριξαν, καθὼς καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Χριστιανοὶ (Ὁ Κεμάλ ἦταν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς, ἐνῶ ὁ Μουσταφὰ πιθανὸν σαρμῳιτικῆς).

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Bedreddin ἦταν μεγάλη ὅχι μόνον στὴν ἐποχὴ τοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ. Τὸ ἀδελφάτο τοῦ μαθητῆ τοῦ Börklüce Mustafa ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει μέχρι τὸν ΙΘ' αἰῶνα καὶ τοῦ Torlak-Hu-Kemal, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία ἑνὸς συγχρόνου, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ δυνατὲς τάξεις τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα.

Οἱ Μπεκτασῆδες καὶ οἱ Οὐρϋφί πῆραν τὶς ἰδέες τοῦ Bedreddin πρὸς καταγοήτεψαν ἀρκετοὺς ἡγέτες Ὀθωμανοὺς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποῖους βλέπουμε ἰὼν Μεχμέτ τὸν Κατακτητὴ ἢ τὸν Ρουστέμ πασά, λαμπρὸ ἡγέτῃ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα.

Φαινομενικὰ ὑπάρχουν λίγες σχέσεις ἀνάμεσα στὸν ἐπαναστατικὸ μυστικισμό, πέρα γιὰ πέρα ἀντιοθωμανικὸ, τοῦ Bedreddin καὶ στὸ θρησκευτοφιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Τραπεζούντιου, πρὸς ἡλθινὸς λάτρης τῆς δυναστείας τοῦ Ὀσμάν. Τίποτε δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ οὐμανιστῆς κρητικὸς ἄκουσε νὰ μιλοῦν γιὰ τὶς ἐνέργειες τοῦ Bedreddin.

Ὡστόσο ὑπάρχουν στοιχεῖα πρὸς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε τὶς σχετικὰς θεωρίες τοὺς ὁὲν δυὸ τρόπους ἔκφρασης τῆς ἴδιας βαθιᾶς τάσης τῆς

νοοτροπίας τοῦ βαλκανοαιγαιωτικοῦ κόσμου τοῦ ΙΕ' αἰώνα. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι: α) τὸ χρονολογικὸ πλησίασμα τῶν δυὸ ἀποπειρῶν, τὶς χωρίζουν σχεδὸν τριάντα χρόνια, β) τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δυὸ ἄνδρες προῆλθαν ἀπὸ γειτονικοὺς γεωγραφικοὺς τόπους γ) πάνω ἀπ' ὅλα, τὸ κοινὸ ἰδανικὸ τους γιὰ τὴ θρησκευτικὴ συγχώνευση τοῦ Ἰσλάμ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Στὴν προσπάθειά του νὰ προσεγγίσει τὸ Ἰσλάμ ὁ Τραπεζούντιος ὀφείλει τόσα στοὺς προκατόχους του Βυζαντινοὺς, ὅσα καὶ στοὺς οὐμανιστὲς τῆς Ἱταλίας, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἔζησε γιὰ πολὺ καιρὸ.

Μὲ τὰ ἀπολογητικὰ του σχέδια ὁ Τραπεζούντιος συνέχισε μιὰ παλιὰ βυζαντινὴ παράδοση ποὺ ἦταν κάπως μετριοπαθὴς καὶ ποὺ ἐπέμενε νὰ διαβλέπει κοινὰ σημεῖα ἀνάμεσα στὸ Χριστιανισμὸ καὶ τὸν Ἰσλαμισμό. Ὁ Νικόλαος ὁ Μυστικὸς, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὁ Ἐμμανουὴλ ὁ Β' ὁ Παλαιολόγος ἀνήκουν σ' αὐτὸ τὸ ρεῦμα.

Ὅπως ὁ Bedreddin ἔτσι καὶ ὁ Τραπεζούντιος διακινδύνευσε τὴν καλὴ φήμην τοῦ σοφοῦ ποὺ ἀπόκτησε καὶ ἀκόμη διακινδύνευσε καὶ τὴ ζωὴ του γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὰ ἰδανικὰ τοῦ «συγκριτιστικοῦ» καὶ τοῦ «οἰκουμενικοῦ» ἀνθρώπου. Ἐνωτικὸς καὶ λατινόφιλος, ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἔγινε ἔνθερος ὁπαδὸς τῆς πολιτικοθρησκευτικῆς προσέγγισης μὲ τοὺς Τούρκους, πράγμα ποὺ τὸν ὀδήγησε στὴ φυλακὴ στὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Τὸν κατηγορήσαν ὅτι διενεργοῦσε κατασκοπεῖα γιὰ ὄφελος τῶν Τούρκων.

Παρὰ τὴν ἰταλικὴ του ἐκπαίδευση ὁ Τραπεζούντιος προτιμοῦσε νὰ κάνει μιὰ σχετικὴ συμφωνία μὲ τοὺς Τούρκους παρὰ μὲ τὴν Λατινικὴ ἐξουσία. Καὶ σ' αὐτὸ ἔμοιαζε μὲ πολλοὺς συμπατριῶτες του ποὺ στρέφονταν πρὸς τοὺς Τούρκους παρὰ πρὸς τοὺς Λατίνους.

Δανειζόμενος μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς προσπάθειες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τοὺς οὐμανιστὲς Ἱταλοὺς γιὰ νὰ ἀντιῆξουν τὸν διάλογο μὲ τοὺς Τούρκους [οἱ οὐμανιστὲς αὐτοὶ εἶναι οἱ: Filelfo, Πίος Β', Juan de Ségovie, Nicolas de Cues (Cusa)] ὁ Τραπεζούντιος προχώρησε πιὸ τολμηρὰ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του καὶ δὲν δίστασε νὰ διαβεβαιώσῃ τὴν ἰσότητά καὶ τὴν βαθιὰ ταυτότητα τῶν θρησκειῶν. Στὸν χριστιανικὸ κόσμον ἓνα τέτοιο «συγκριτιστικόν» σύστημα εἶναι σπάνιο φαινόμενο, ποὺ ἔγινε δυνατὸ χάριν τῆς μεγάλῃ ἀλλαγῇ τοῦ ΙΕ' αἰώνα, καὶ αὐτὸ γιὰ λίγα μόνο καιροῦ. Αὕτῃ ἡ θεωρία δὲν ἔχει ἰσοδύναμη παρὰ μόνο μὲς στὸν μουσουλμανικὸν κόσμον, στὶς οἰκουμενικὲς θεωρίες τοῦ Bedreddin, τῶν Οὐρουφι καὶ τῶν Μπεκτασήδων.

Ἡ πρωτότυπη γνώμη τοῦ Τραπεζουντίου εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ὑπάρχει ἐσωτερικὴ οἰκονομία ἀνάμεσα στὶς δυὸ θρησκείες, δηλαδὴ μιὰ ἐσωτερικὴ τάξη ποὺ κάνει τὴ μιὰ θρησκεία νὰ συμπληρῶναι τὴν ἄλλη ἀρμονικά. Ἀπ' αὕτῃ τὴν ἀποψη ἡ νίκη τῶν Τούρκων δὲν εἶναι δυστυχία γιὰ τοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ δίνει τὴν δυνατότητα εἰρηνικῆς ἐνώσεως τῶν δυὸ θρησκειῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν· ὁ ρόλος τοῦ Σουλτάνου εἶναι ὁ ρόλος τοῦ εἰρηνοποιοῦ, ποὺ ἀφοῦ συ-

νένωσε τὸν Ἰσλαμισμό καὶ τὸν Χριστιανισμό σὲ μιὰ θρησκεία, θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ νόμιμα Οἰκουμενικὸς Αὐτοκράτορας στὴν ρωμανο-βυζαντινὴ παράδοση. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὁ Τραπεζούντιος ἔγραψε στὸ Σουλτάνο Μεχμέτ Β' τὴν πραγματεία «Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως» (1453) καὶ τὶς δυὸ ἐπιστολὲς στὰ λατινικὰ (1446). Στὰ γραπτὰ του ἐκθέτει στὸ Σουλτάνο τὰ πολιτικὰ καὶ θεολογικὰ ἐπιχειρήματα, πού θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ γίνεῖ «πάσης τῆς οἰκουμένης καὶ τῶν οὐρανῶν βασιλεὺς».

Ἔτσι, εἰ ἀπόπειρες τοῦ Bedreddin καὶ τοῦ Τραπεζούντιου, ὅσο ριζοσπαστικὲς καὶ νὰ εἶναι, δὲν καταγράφονται λιγότερο ἀπὸ ἄλλες σὲ μιὰ πλατιὰ κίνηση ἰδεῶν καὶ φροντίδων, πού ἐπηρέασαν στὸ τέλος τοῦ μεσαίωνα τὸν χριστιανικὸ καὶ μουσουλμανικὸ κόσμος. Οἱ μαρτυρίες τους εἶναι ἓνα χρήσιμο συμπλήρωμα γιὰ νὰ καταλάβουμε ἀκριβέστερα τὶς μπλεγμένες σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ Δυτικούς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὶς σχέσεις αὐτὲς πότε-πότε ἔχουμε τὴν τάση νὰ τὶς μειώνουμε ἀποκλειστικὰ σὲ σχέσεις πολιτικῆς ἀντίθεσης καὶ θρησκευτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ.

PAPST LEO III., KARL DER GROSSE UND DER FILIOQUE-STREIT VON JERUSALEM

MICHAEL BORGOLTE/Freiburg

Die ideengeschichtlichen Studien zum karolingischen Königtum, die sich auf die Salbung Pippins und die Kaisererhebung Karls des Großen als den Wendepunkten in der *histoire événementielle* beziehen, haben immer wieder auf die Bedeutung des alttestamentlichen Vorbildes und zumal auf David als Typus Karls abgehoben¹. Dabei wird heute weithin anerkannt, daß Alkuin als derjenige *magister* des Aachener Hofes, der das davidische Königtum intensiv durchdacht und, nach der Überlieferung zu urteilen, am häufigsten formuliert hat, Karl als Herrn eines

1. Vgl. insbesondere: *Eugen Ewig*, Zum christlichen Königsgedanken im Frühmittelalter (Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen. Mainauvorträge 1954 [Vorträge und Forschungen III] Sigmaringen 1956, 4. ND ebd. 1973, S. 7 - 73) S. 41 - 73; *Ernst Rieber*, Die Bedeutung alttestamentlicher Vorstellungen für das Herrscherbild Karls des Großen und seines Hofkreises, Diss. masch. Tübingen 1949; *Heinrich Fichtenau*, Byzanz und die Pfalz zu Aachen (Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 59, 1951, S. 1 - 54) bes. S. 25 - 33; *Raymund Kottje*, Studien zum Einfluß des Alten Testaments auf Recht und Liturgie des Frühen Mittelalters (6. - 8. Jahrhundert) (Bonner Historische Forschungen 23) Bonn 1964, bes. S. 36; *Robert Folz*, Le Couronnement impérial de Charlemagne. 25 Décembre 800, Paris 1964, S. 105 - 156; *Hugo Steger*, David. Rex et Propheta. König David als vorbildliche Verkörperung des Herrschers und Dichters im Mittelalter, nach Bilddarstellungen des achten bis zwölften Jahrhunderts (Erlanger Beiträge zur Sprach- und Kunstwissenschaft VI) Nürnberg 1961, bes. S. 125ff.; *Ernst H. Kantorowicz*, *Laudes Regiae. A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship*, Berkeley - Los Angeles 2. Aufl. 1958, S. 56 - 64; *Percy Ernst Schramm*, Karl der Große als König (768 - 800) im Lichte der Staatssymbolik (Karolingische und ottonische Kunst. Werden - Wesen - Wirkung [Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie III] Wiesbaden 1957, S. 16ff.), dann in: Ders., *Kaiser Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*, Bd. I, Stuttgart 1968, S. 193-214; *Walter Mohr*, Die karolingische Reichsidee (Aevum Christianum. Salzburger Beiträge zur Religions- und Geistesgeschichte des Abendlandes) Münster 1962; Ders., *Christlich - alttestamentliches Gedankengut in der Entwicklung des karolingischen Königtums* (Judentum im Mittelalter. Beiträge zum christlich - jüdischen Gespräch [Miscellanea Mediaevalia, Veröffentlichungen des Thomas - Instituts an der Universität Köln, hg. von Paul Wilpert] Berlin 1966, S. 382 - 409); *Peter Bloch*, Das Apsismosaik von Germigny-des-Prés. Karl der Große und der Alte Bund (Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben, Bd. III: Karolingische Kunst, hg. von *Wolfgang Braunsfels* und *Hermann Schnitzler*, Düsseldorf 3. Aufl. 1966, S. 234 - 261).

unpolitisch gemeinten *imperium christianum* sehen wollte². Führt demnach «von Alkuins Sprachgebrauch (...) kein gerader Weg zum Kaisertum Karls des Großen»³, so ist doch auffällig, in welcher räumlichen und geistigen Distanz der Tourser Abt Vorbereitung und Vollzug der Anerkennung seines Herrn als Kaiser erlebte⁴. In diesem Zusammenhang ist der Brief an Gisela, Alkuins erste Äußerung nach dem Akt vom Weihnachtstage des Jahres 800, zu zitieren, und auf die Beiläufigkeit hinzuweisen, mit der jenes epochale Ereignis behandelt wird: *Litteras vero, quas direxisti mihi, benigne suscepi: gratias Deo agens de exaltatione excellentissimi domini mei David; et de prosperitate apostolici viri; et de legatione honesta sanctae civitatis, in qua salvator noster mundum suo sanguine redemere dignatus est, et gloria resurrectionis ascensionisque coronari et exaltari*⁵. Auf Krönung und Akklamation spielt der Absender ebenso wortkarg an, wie auf den Reinigungseid Leos III., mit dem der Papst zwei Tage zuvor unter dem Schutz Karls seine apostolische Autorität wiederhergestellt hatte. Dagegen widmet Alkuin dem anscheinend ganz untergeordneten Vorgang des Empfangs einer Mission aus Jerusalem bemerkenswertes Interesse. Die Gesandtschaft aus dem Heiligen Land, die aus zwei Mönchen bestand und Karl am Tage der päpstlichen Rehabilitation *benedictionis causa claves sepulchri Dominici ac loci calvariae, claves etiam civitatis et montis cum vexillo* überbrachte⁶, führt Alkuin zur Betrachtung der Erlösungstat Christi. Dabei ist es wohl kein Zufall, daß er in deutlicher Analogie zur *exaltatio* seines Herrn David von der Krönung und Himmelfahrt des Auferstandenen spricht:

2. *Peter Classen*, Karl der Große, das Papsttum und Byzanz (Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben, Bd. I: Persönlichkeit und Geschichte, hg. von *Helmut Beumann*, Düsseldorf 3. Aufl. 1967, S. 537 - 608, erw. Sonderausgabe Düsseldorf 1968) S. 571f. bzw. 35f. und S. 591 - 595 bzw. 55 - 59; *Heinz Löwe*, Deutschland im fränkischen Reich (Gebhardt. Handbuch der Deutschen Geschichte, Bd. 1, 9. Aufl. hg. von *Herbert Grundmann*, Stuttgart 1970, S. 92 - 215) S. 180f. (beide mit weiterführender Literatur).

3. So *Classen* (wie Anm. 2) S. 572 bzw. 36. - Zu anderen Auffassungen vgl. die Literaturhinweise ebd. Anm. 163 und *Luitpold Wallach*, Alcuin and Charlemagne: Studies in Carolingian History and Literature (Cornell Studies in Classical Philology, Vol. XXXII) Ithaca/New York 1959, verbess. ND 1968, S. 14f.

4. Bekanntlich war Alkuin weder bei dem päpstlichen Besuch in Paderborn 799 noch in Rom am Ende des Jahres 800 zugegen.

5. *Alcuvini sive Albini epistolae*, ed. *Ernst Dümmler* (MGH. Epistolae Karolini Aevi, T. II = Epp. IV, Berlin 1895, ND 1974, S. 1 - 481) S. 358 Nr. 214.

6. *Annales Regni Francorum*, ed. *Friedrich Kurze* (MGH, SS rer. Germ., Hannover 1895, ND ebd. 1950) ad A. 800, S. 112.

Die römische Epoche ist mit der Jerusalemer Heilstat aber nicht so in Parallele gesetzt, daß diese jener zusätzlichen Glanz verleihe; vielmehr hat es den Anschein, Alkuin habe über die Ereignisse der Ewigen Stadt hinausgeblickt, um die überzeitliche Bedeutung der *civitas sancta* hervorzuheben. Es hieße die Interpretation aber zu weit treiben, wollte man behaupten, hier sei - jedenfalls in der Gedankenwelt des Tourser Gelehrten - zu Rom als auszeichnendem Platz karlischer Herrschaft eine konkrete Alternative angedeutet, obwohl doch David, der Vorläufer Christi, nach der Einigung Israels und Judas, dem Sieg über die Philister und der Einnahme des kanaanäischen Stadtstaates Jerusalem auf der Burg Sion seinen Palast errichtet hatte, wo 'Jahwe selbst seinen Wohnsitz beehrte' ⁷. Trotzdem gilt es, jetzt deutlicher zu sehen, daß in der Zeit der ersten Karolingerkönige Beziehungen nach der Heiligen Stadt unterhalten wurden. Alkuin selbst war daran beteiligt, als er in einem Schreiben den Patriarchen Georg zu dessen Wahl beglückwünschte und ihn beschwor, zusammen mit den Getreuen *varias infidelium persecutiones* auszuhalten und so die Krone des ewigen Lebens zu erlangen ⁸. Er bot Georg zugleich einen Gebetsbund an, in den auch Erzbischof Eanbald II. von York, die Priester Onia und Martin und der Erzdiakon Fridugis eingeschlossen sein sollten. Darüber hinaus wurde unlängst in personengeschichtlichen und chronologischen Untersuchungen gezeigt, daß zwischen dem Karolingerreich und Jerusalem Händler, Pilger und Gesandte verkehrten ⁹ und sich diese Kontakte zwischen

7. Psalm CXXXII 13; vgl. *Josef Schreiner*, Sion - Jerusalem, Jahwes Königs-sitz. Theologie der Heiligen Stadt im Alten Testament (Studien zum Alten und Neuen Testament, hg. von V. Hamp und J. Schmid, Bd. VII) München 1963, S. 51 - 56. Zur Herrschaft Davids: *Siegfried Herrmann*, Geschichte Israels in alttestamentlicher Zeit, München 1973, S. 185 - 217 und 225ff.; *Martin Noth*, Geschichte Israels, Göttingen 7. Aufl. 1969, S. 165 - 205. Zum Davidbund: *Gerhard von Rad*, Theologie des Alten Testaments, Bd. I, München 5. Aufl. 1966, S. 318ff. Zu den topographischen und baulichen Verhältnissen jetzt *Kathleen M. Kenyon*, Jerusalem. Die Heilige Stadt von David bis zu den Kreuzzügen. Ausgrabungen 1961 - 67, Bergisch - Gladbach 1968, S. 31ff., bes. S. 49.

8. Alevini sive Albini epistolae (wie Anm. 5) S. 350f. Nr. 210. Zu dem Brief bereits *Schmid* (wie Anm. 9) S. 134 f.; *Karl Schmid - Joachim Wollasch*, Die Gemeinschaft der Lebenden und Verstorbenen in Zeugnissen des Mittelalters (Frühmittelalterliche Studien 1, 1967, S. 365 - 405) S. 371 mit Anm. 30; *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 63f. mit Anm. 313.

9. *Karl Schmid*, Aachen und Jerusalem. Ein Beitrag zur historischen Personenforschung der Karolingerzeit (Das Einhardkreuz. Vorträge und Studien der Mün-

Ost und West in der Zeit Karls des Großen, besonders in dem Jahrzehnt von 797 bis 807, verdichteten¹⁰. Der Gesandtenaustausch, an dessen Existenz und Zielsetzungen kaum noch gezweifelt werden kann¹¹, schloß auch den Kalifen von Bagdad als den weltlichen Herrn des Heiligen Landes ein und führte durch eingehende Verhandlungen zu einer wohlwollenden Behandlung des Patriarchats durch Harūn ar-Rašīd. Der Scheitelpunkt dieser Entwicklung war 807 erreicht¹². Vor dem fränkischen König und Kaiser präsentierten sich zusammen mit 'Abdallāh, dem Gesandten des Kalifen, die Mönche Georg und Felix vom Ölbergkloster, die der Patriarch Thomas mit der Reise in den Westen beauftragt hatte. Dieses gemeinsame Auftreten leitete die früher je bilateralen Verhandlungen zwischen Karl und Harūn beziehungsweise Karl und dem Patriarchat in dreiseitige Gespräche über und bedeutete somit ein Zeichen muslimischer Achtung gegenüber dem Bischof der Heiligen Stadt. Bei dem Besuch im Frankenreich ließen Georg, der tatsächlich Abt des Ölbergklosters war, und der Mönch Felix ins Salzburger Verbrüderungsbuch den Namen des Patriarchen Thomas und ihre eigenen *cum omni congregatione eorum* eintragen. Damit war die von Alkuin angestrebte, wahrhaft universelle und alle Verschiedenheiten römischer und orientalischer Theologie übersteigende Gebetsverbrüderung Wirklichkeit geworden¹³.

steraner Diskussion zum arcus Einhardi, hg. von Karl Hauck [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch - Historische Klasse, Dritte Folge, Bd. 87] Göttingen - Zürich 1974, S. 122 - 142; Michael Borgolte, Der Gesandtenaustausch der Karolinger mit den Abbasiden und mit den Patriarchen von Jerusalem (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance - Forschung 25) München 1976. - Nur wenige oder keine Hinweise auf die Beziehungen zwischen Okzident und Orient in karolingischer Zeit finden sich dagegen in zahlreichen anderen Arbeiten neuerer Zeit, so in: Relations between East and West in the Middle Ages, ed. by Derek Baker (Edinburgh University Press) 1973; Josua Prawer, The Latin Kingdom of Jerusalem. European Colonisation in the Middle Ages, London 1972; Wilhelm de Vries, Rom und die Patriarchate des Ostens (Orbis Academicus: Problemgeschichten der Wissenschaft in Dokumenten und Darstellungen 3, 4) Freiburg - München 1963. - Thematisch einschlägig, aber unergiebig ist Gustave Neyron, Charlemagne, les Papes et l'Orient (Orientalia Christiana Periodica XIII [Miscellanea Guillaume de Jerphanion I] 1947, S. 251 - 263).

10. Borgolte (wie Anm. 9) S. 46 - 101 und S. 119f.

11. Zur Forschungsdiskussion ebd. S. 3 - 15, hier bes. S. 3f.

12. Hierzu und zum folgenden Schmid (wie Anm. 9) S. 131f. und Borgolte (wie Anm. 9) S. 86 - 92, 97 - 101.

13. Zu einer weiteren Gebetsverbrüderung, die zu einem Eintrag zweier orien-

Es kann keinen Zweifel geben, daß Karl der Große im Heiligen Land durch seine vermittelnde Politik und wiederholte Spendenleistungen beträchtliches Ansehen gewonnen hat. Das heißt nicht, daß er - wie frühere Forscher glaubten - im staatsrechtlichen Sinne ein Protektorat ausgeübt hat oder als Vasall des Kalifen in Jerusalem zu betrachten wäre¹⁴. Aber wie ihn Harūn durch das Geschenk des Heiligen Grabes und die einem Kaiser würdige Gabe eines Elefanten ehrte, räumte der Patriarch Frauen *de imperio domni Karoli* das Recht ein, an der Stätte der Erlösung Dienst zu tun¹⁵. Die lateinischen Mönche vom Ölberg, unter denen mit Georg ein Reichsfranke von Geburt den Abbatat erlangt hatte, wurden von dem Patriarchen zuerst neben den Griechen des Sabasklosters für die Missionen in den Westen in Anspruch genommen, bis sie die Gesandtschaft von 807 ausschließlich mit Mitgliedern ihrer Gemeinschaft besetzen durften.

In diesem Zusammenhang wird nun auch jenes Ereignis verständlich, das einen Umschlag der bislang frankenfreundlichen Stimmung im Patriarchat indiziert: der Ausbruch des Filioque-Streites von Jerusalem. Die Quellen, die von ihm Zeugnis ablegen, sind ein Brief der Ölbergmönche an Papst Leo III. und die griechische Vita des Michael Synkellos. Daneben müssen jedoch noch andere Dokumente beachtet werden, in denen sich die innerwestlichen Differenzen über das dogmatische Problem spiegeln, insbesondere ein Schreiben Leos III. an Karl den Großen.

Der Beginn der Jerusalemer Auseinandersetzungen läßt sich nach dem Brief der *congregatio montis Oliveti* gut überblicken¹⁶. Der Sabasmönch Johannes hatte zunächst den Haeresievorwurf gegen die 'Franken vom Ölberg' erhoben und damit begründet, daß alle Franken wegen ihres Glaubensbekenntnisses Haeretiker seien. Die Ölbergmönche, die das Ketzerverdikt unter Hinweis auf ihre Übereinstimmung mit der

talischer Patriarchen, anderer kirchlicher Würdenträger und mehrerer Mönche aus Jerusalem im Reichenauer Verbrüderungsbuch führte und die um 836/37 zu datieren ist, *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 114 - 119.

14. Ebd., S. 4 - 13.

15. Dazu *Schmid* (wie Anm. 9) S. 138f. und *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 97 - 101.

16. *Epistolae Selectae Pontificum Romanorum Carolo Magno et Ludowico Pio Regnantibus Scriptae*, ed. *Karl Hampe* (MGH, *Epistolae Karolini Aevi*, T. III = Epp. V, Berlin 1898/99, ND 1974, S. 1 - 84) S. 64 - 66 Nr. 7; zu dem Brief bereits *Schmid* (wie Anm. 9) S. 132 - 134 und ausführlich *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 98f. und S. 101 - 105.

römischen Kirche umkehrten, mußten sich darauf am Weihnachtstag in der Kirche von Bethlehem gegen Handgreiflichkeiten der Griechen wehren; diese versuchten, sie von der heiligen Stätte zu vertreiben, und gaben abermals durch Johannes als Begründung an: *'Quod haeretici estis; et libri, quos habetis, haeretici sunt'*. Die Lateiner baten nun die Geistlichkeit der Heiligen Stadt um Vermittlung. Am Sonntag nach Weihnachten legten sie vor dem Jerusalemer Klerus ihr Glaubensbekenntnis ab und gaben vor, es stimme mit dem römischen, aber auch mit dem der *sancta resurrectio Domini* überein. Allerdings machten sie zugleich auf Unterschiede in der lateinischen und griechischen Liturgie aufmerksam; insbesondere stellten sie fest: *Et in symbolo nos dicimus plus quam vos: 'qui ex Patre Filioque procedit'*. Diese Aussage veranlaßte Johannes, seinen Haeresievorwurf zu erneuern, während die Priester Jerusalems die Erklärung der Ölbergmönche kommentarlos entgegennahmen. Zum Abschluß des Verfahrens wurde deren Bekenntnis in der Konstantinsbasilika vom Erzdiakon verlesen.

Damit war der Streit jedoch nicht erledigt. Unnachgiebig suchte der griechische Mönch die theologische Auseinandersetzung; sobald die Ölbergkongregation diese akzeptierte, mußte sie ihre Unterlegenheit erkennen. Zwar konnte sie in verschiedenen Büchern, die sie als Geschenk Karls des Großen oder des Papstes Leo selbst besaß, in den Homilien und Dialogen Gregors, in der Regel des hl. Benedikt¹⁷ und in einem, dem Athanasius zugeschriebenen Symbolum, auf den Glauben der Väter an den Ausgang des Heiligen Geistes auch vom Sohne hinweisen, doch ließ Johannes die Schriften des heiligen Gregor nicht gelten. Die Unversöhnlichkeit der Griechen führte zu Ratlosigkeit unter den lateinischen Mönchen und Gläubigen in Jerusalem. Ihre Lage wird dem Papst folgendermaßen geschildert: *Itaque per ipsum Iohannem facta est nobis grandis confusio in sancta civitate, quoniam dicit, quod Spiritus sanctus non procedit de Patre et Filio. Et de hoc misit grandem errorem per omnia monasteria*. Indem sich die Ölbergmönche zum Sprecher aller lateinischen Christen der Heiligen Stadt machen, bitten sie Leo, aus griechi-

17. Zu dieser Josef Semmler, Karl der Große und das fränkische Mönchtum (Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben, Bd. II: Das geistige Leben, Düsseldorf 3. Aufl. 1967, S. 255 - 289) S. 265; Schmid (wie Anm. 9) S. 132 Anm. 36; Josef Hergenröther, Photius, Patriarch von Konstantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma. Nach handschriftlichen und gedruckten Quellen, I. Bd., Regensburg 1867, ND Darmstadt 1966, S. 698.

schen und lateinischen Vaterschriften Belege für die *processio Spiritus sancti* auch vom Sohne zusammenzustellen. Außerdem wünschten sie eine Unterrichtung Kaiser Karls, 'Eures Dieners', durch den Papst. Das Schreiben endet mit einem Ausdruck leidenschaftlicher Sehnsucht nach Klarheit im Glauben: *Et nos hic servos vestros certos facere digneris; quia nulla species huius sacramenti tam nobis amabilis videatur, quam sanctus vester vultus et sancta oratio et deprecatio seu memoria vestra.*

Dieses Zitat und zahlreiche weitere Bekenntnisse der Absender, Schafe des römischen Oberhirten zu sein, deuten die tiefe seelische Erschütterung der Öbergmönche an. Das eine um das andere Mal hatten sie vor den Griechen bekräftigt, mit dem Glauben des hl. Petrus übereinzustimmen, und nun riefen sie doch, von Zweifeln getrieben, Leo III. um Hilfe an. Sie wußten, daß ihr Meßsymbolum mit dem Satz vom Ausgang des Heiligen Geistes vom Vater und vom Sohn über das Glaubensbekenntnis der Griechen hinausging und verlangten ein theologisches Gutachten, mit dem sie die Zufügung des Filioque zu rechtfertigen hofften. Es fällt auf, daß sie dem Papst wohl gewissenhaft die eigenen Argumente und zitierten Schriften nennen, aber die Gegengründe des Johannes übergehen. Man konnte schon früher vermuten, hat aber durch die jüngst mehr ins Blickfeld getretene Vita des Jerusalemer Synkellos Michael nun Gewißheit, daß sich Johannes und seine Genossen auf das Symbolum des zweiten Konzils von Konstantinopel (381) beriefen¹⁸. Dieses war das allgemeingültige Glaubensbekenntnis, enthielt aber nur den Satz vom Ausgang des Heiligen Geistes durch den Vater¹⁹.

Die Haltung der Kontrahenten von Jerusalem entsprach dem Stand der theologischen Diskussion in ihren jeweiligen Herkunftsräumen²⁰.

18. Nach der Edition des hier einschlägigen Quellenstücks bei Vittorio Peri, Leone III e il «Filioque». Echi del caso nell'agiografia greca (Rivista di storia della Chiesa in Italia 25, 1971, S. 3 - 58) S. 57.

19. Enchiridion Symbolorum, Definitionum et Declarationum de Rebus Fidei et Morum, quod primum edidit Henricus Denzinger, hg. von Adolfus Schönmetzer, Freiburg - Barcelona - Rom - Neu-Ebrach 34. Aufl. 1967 S. 67: *Credimus (...) Et in Spiritum Sanctum, Dominum et vivificantem, qui ex Patre procedit, qui cum Patre et Filio coadoratur et conglorificatur (...).*

20. Zum Filioque - Problem: R. G. Heath, The Western Schism of the Franks and the 'Filioque' (Journal of Ecclesiastical History XXIII, 1972, S. 97 - 113); Hans-Georg Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich (Handbuch der Altertumswissenschaft XII.2.1) München 1959, S. 306 - 318 (mit Hinweisen auf weitere Literatur); Gert Haendler, Epochen karolingischer Theologie. Eine Untersuchung über die karolingischen Gutachten zum byzantinischen Bilderstreit (Theo-

Johannes folgte mit seiner Ablehnung des Filioque - Zusatzes der dogmatischen Lehre, die sich nach anfänglichem Schwanken seit Maximus Homologites und Joannes Damaskenos unter den byzantinischen Gelehrten durchgesetzt hatte²¹. Dagegen spiegelte die Anfrage der verunsicherten Ölberrgmönche wegen ihrer Übereinstimmung mit dem Papst genau die ungeklärten Divergenzen wider, die sich zwischen der westeuropäischen und römischen Liturgie entwickelt hatten und nun durch ernsthafte Auseinandersetzungen erst richtig bewußt wurden. In Spanien, Irland, England und im Frankenreich hatte man sich während der letzten zwei Jahrhunderte angewöhnt, das Glaubensbekenntnis nach dem Vorbild der östlichen Liturgie in der Messe zu rezitieren²²; anders als bei den Griechen war dabei jedoch der Filioque - Zusatz eingefügt worden. Die Päpste hatten diese Neuerungen ohne Widerspruch hingenommen, sie aber selbst in Rom nicht durchgeführt. Die Uneinigkeit über den Ausgang des Heiligen Geistes zwischen den Franken und dem Papst war dann aufgebrochen²³, als Karls Theologen Streitschriften gegen die Beschlüsse des zweiten Konzils von Nicaea verfaßten, nachdem dieses 787 ohne Beteiligung des Karolingers stattgefunden hatte. In den von Theodulf von Orléans formulierten Libri Carolini wurde der griechische Patriarch Tarasius angegriffen, weil er während des Konzils

logische Arbeiten, Bd. X) Berlin 1958, S. 99 - 101; Ders., Geschichte des Frühmittelalters und der Germanenmission (Die Kirche in ihrer Geschichte Bd. 2, Lief. E, Göttingen 1961, S. 1 - 73) S. 57; *Émile Amann*, L'Époque Carolingienne (Histoire de l'Église VI, Paris 1937) S. 173ff.; *Albert Hauck*, Kirchengeschichte Deutschlands, Bd. II, Berlin 9. Aufl. 1958 S. 345ff.; *A. Palmieri*, Filioque (Dictionnaire de Théologie Catholique V. 2, Sp. 2309 - 2343); Ders., La procession du Saint-Esprit du Père et du Fils (ebd., V. 1, Sp. 762 - 829); *Bernard Capelle*, Le pape Léon III et le «Filioque» (1054 - 1954. L'Église et les églises. Neuf siècles de douloureuse séparation entre l'Orient et l'Occident. Festschrift Dom L. Beauduin, Bd. I, Chevetogne 1958, S. 309-322); *Erich Caspar*, Das Papsttum unter fränkischer Herrschaft (Zeitschrift für Kirchengeschichte 54, 1935, S. 132-264, SA Darmstadt 1965) S. 152 - 158; *Peri* (wie Anm. 18).

21. So *Beck* (wie Anm. 20) S. 309.

22. Dazu *Bernard Capelle*, L'introduction du symbole à la messe (Mélanges Joseph de Ghellinck, T. II [Museum Lessianum - Section Historique No. 14] Gemb-loux 1951, S. 1003 - 1027); *Heath* (wie Anm. 20) S. 97 - 100; *Josef Andreas Jungmann*, Missarum Sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe, Bd. I, Wien - Freiburg - Basel 5. verbess. Aufl. 1962, S. 598 - 606.

23. Zur Frage, ob schon auf der Synode von Gentilly im Jahr 767 die Filioque - Frage debattiert wurde, vgl. die kontroversen Ansichten von *Heath* (wie Anm. 20) S. 99 und *Haendler*, Geschichte (wie Anm. 20) S. 57 bzw. *Classen* (wie Anm. 2) S. 606 bzw. 70 Anm. 352.

den Ausgang des Heiligen Geistes *ex Patre per Filium* bekannt hatte²⁴. Theodulf bemühte sich um den Nachweis, daß die Kirche schon immer an Vater und Sohn als gleichgeordnete Quellen des Heiligen Geistes geglaubt hätte, und zitierte zahlreiche Nachweise aus dem Alten und Neuen Testament. Papst Hadrian I., dem die Streitschrift in einem frühen Redaktionsstadium durch Angilbert von S. Riquier zugestellt wurde, verteidigte die Formulierung des Tarasius mit Hinweisen auf gleichlautende Belege bei den Kirchenvätern²⁵. In den von den Franken und dem Papst damals eingenommenen Haltungen waren schon die Stellungnahmen für die offene Auseinandersetzung um das Filioque angelegt, die nach dem Schreiben aus Jerusalem, rund zwanzig Jahre später, ausgetragen werden sollte: Karl wollte das Filioque, der liturgischen Praxis seines Reiches entsprechend, offiziell in das Symbolum der Kirche einfügen, Hadrian aber fühlte sich verpflichtet, die ökumenische Einheit der Christen zu bewahren und am Nicaeno - Constantinopolitanum festzuhalten²⁶.

Der Vorstoß des Sabasmönches in Jerusalem veranlaßte also erst den fälligen Klärungsprozeß um das Filioque im Westen. Damit wird deutlich, daß Johannes die 'Franken vom Ölberg' an einer ungeschützten Stelle traf. Wie sich leicht zeigen läßt, war die Bedrängnis des Ölberg-

24. *Libri Carolini sive Caroli Magni Capitulare De Imaginibus*, ed. *Hubert Bastgen* (MGH, Conc. T. II Supplementum) Hannover - Leipzig 1924, cap. III. 3, S. 110 - 113; dazu: *Wolfram von den Steinen*, Karl der Große und die Libri Carolini. Die Tironischen Randnoten zum Codex Authenticus (Neues Archiv 49, 1930, S. 207 - 280) S. 227 - 237; *Wallach* (wie Anm. 3) S. 172f.; *Ann Freeman*, Further Studies in the Libri Carolini (Speculum 40, 1965, S. 203 - 289) S. 284f. Zu den Libri Carolini im übrigen *Bloch* (wie Anm. 1); *Walther Schmandt*, Studien zu den Libri Carolini, Mainz 1966; *Wolfram von den Steinen*, Entstehungsgeschichte der Libri Carolini (Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken XXI, 1929/30, S. 1 - 93).

25. *Epistolae Selectae* (wie Anm. 16, Nr. 2, S. 5 - 57) S. 7.

26. *Caspar* (wie Anm. 20) S. 153ff.; *Classen* (wie Anm. 2) S. 605f. bzw. S. 69f. - Zwischenzeitliche Zeugnisse für das Filioque bei den Franken sind ein Brief Karls an den Bischof Elipand von Toledo und den Episkopat von Spanien, der von der Synode von Frankfurt im Juni 794 datiert (Concilium Francofurtense, F. Epistola Karoli Magni ad Elipandum et Episcopos Hispaniae [MGH, Conc. II. 1 ed. *Albert Werminghoff*, Hannover - Leipzig 1906] S. 163) und die Akten der Synode von Cividale von 796, auf der Paulinus von Aquileia das Filioque für das Glaubensbekenntnis in seinem Sprengel einführte (Concilium Foroiuliense, ebd., bes. S. 187); vgl. auch das Schreiben des Paulinus an Karl (Epistolae Variorum Caroli Magno Regnante Scriptae, ed. *Ernst Dümmler* [MGH, Epistolae Karolini Aevi, T. II = Epp. IV, Berlin 1895, ND 1974, S. 494 - 567] S. 516 - 520 Nr. 15.

konvents durchaus beabsichtigt und durch die Gewichtsverschiebung zugunsten der Lateiner im Patriarchat motiviert. In der Reihe der Unterschriften im Brief an Leo III. vermißt man die Namen Abt Georgs und des Mönches Felix, der beiden Sendboten des Patriarchen Thomas von 807. Offenbar waren sie noch nicht nach Jerusalem zurückgekehrt, als Johannes gegen die Lateiner vorging²⁷. Karl Schmid hat daraus gefolgert, daß der Konflikt wohl nicht - wie zuvor meist angenommen worden war - im Jahr 808, sondern schon vor dem Weihnachtsfest 807 ausgebrochen ist, zumal man sonst in chronologische Schwierigkeiten mit Folgeereignissen gerät²⁸. Wenn nun der Sabasmönch die Ölbergkongregation während der Abwesenheit ihres Abtes angriff, mochte er gehofft haben, die lateinischen Mönche führungslos zu finden.

Der Zeitpunkt des griechischen Angriffes, der einerseits durch die Aufgipfelung fränkischen Einflusses in Jerusalem, andererseits aber durch eine vorübergehende Schwächung der personellen Repräsentanz der lateinischen Christenheit charakterisiert werden kann, läßt sich aber noch in anderer Weise als wohl kalkuliert erweisen²⁹. Im Schreiben der Ölbergmönche beruft sich nämlich ein Mönch Leo auf jenes Symbolum, das 'wir' in der Kapelle Karls des Großen gehört hatten und das das Filioque enthielt; dieses Zeugnis beruht auf einem Besuch *ad sancta vestigia vestra et ad pia vestigia domni Karoli piissimi imperatoris*. Da die Ölbergmönche wissen, daß ein Abt Theodulus aus der Umgebung des Papstes den Sabasmönch Johannes kennt, läßt sich die Aussage Leos wohl nur so deuten, daß er mit eben diesem Johannes die hierosolymitanische Mission des Jahres 800 gebildet hatte, die den künftigen Kaiser in Rom traf. Mit diesem Rückschluß würde auch verständlich, daß Johannes nicht nur die Ölbergmönche, sondern schlechtin alle Franken als Haeretiker bezeichnet. Wenn aber die Griechen mindestens seit der Rückkehr jener Gesandtschaft von der umstrittenen liturgischen Praxis der Franken wußten und die Ölbergmönche kaum seit kürzerer Zeit das Filioque im Symbolum der Messe sangen, kann der Beginn der Streitigkeiten erst etwa sieben Jahre später kein Zufall sein³⁰.

27. Vgl. schon *Hergenröther* (wie Anm. 17) I, S. 696 mit Anm. 86.

28. *Schmid* (wie Anm. 9) S. 133; *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 104f.

29. Zum folgenden *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 103f.

30. *Chrysostomos Papadopoulos*, *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Alexandria 1910, S. 258, weist darauf hin, daß ein Ölbergkloster seit dem 7. Jahrhundert Vermittlungszentrum zwischen dem Patriarchen und dem Kalifen gewesen ist. Wenn es sich um dasselbe Kloster handelt, von dem oben die Rede ist, dürften griechische

Die Ereignisse in Jerusalem müssen auch die Patriarchen in eine schwierige Lage gebracht haben. Die Sabasmönche hatten den fränkischen Namen, der durch Almosensendungen und das Hervortreten geistlicher Gemeinschaften lateinischen Glaubens im Heiligen Land zu Ansehen gekommen war, durch schwerwiegende Beschuldigungen entehrt. Vom Geschick des Patriarchen Thomas, der früher selbst Mönch der Sabas - Laura gewesen war ³¹, hing es ab, ob nachteilige Folgen für Jerusalem abgewendet werden konnten. Im Brief der Ölbergmönche wird der Bischof der Heiligen Stadt nicht erwähnt. Aus der Schilderung der Vorgänge für Leo III. deutet sich aber an, daß er das Verfahren bei der Anhörung der lateinischen Mönche durch den Klerus Jerusalems gesteuert hat. Die Versammlung fand am Sonntag nach Weihnachten ³² *contra sanctum sepulchrum Domini et inter sanctum Calvariae locum*, also wohl in der Grabeskirche statt ³³. Die Darstellung der Ölbergmönche zeigt, daß es zu einem Konflikt mit der Jerusalemer Geistlichkeit nicht gekommen ist, denn diese tolerierte ohne Widerspruch die Feststellung der Lateiner, sie glaubten wie Rom und die Heilige Stadt. Möglicherweise wurde das Bekenntnis nur in freier Form vorgetragen, so daß es länger als das nicaeno-constantinopolitanische Symbolum sein konnte. Jedenfalls scheint man von offizieller Seite danach gestrebt zu haben, den eigentlichen Streitpunkt, ob im Symbolum der Meßliturgie der Filioque - Zusatz verwendet werden durfte, zu verdrängen. So ließe sich auch leicht verstehen, weshalb die unbefriedigten Sabasmönche die Lateiner schon wenig später erneut angriffen. Hatte Thomas die Lage der Ölbergmönche durch die einseitige Annahme ihrer Glaubenserklärung zuerst erleichtert, so konnte er sie vor der jetzt einsetzenden versachlichten dogmatischen Auseinandersetzung nicht mehr bewahren.

Durch das Schreiben der Ölbergkongregation wurde die Jerusalemer Kontroverse im Westen bekannt. Die erste Reaktion des Papstes wird in einem Brief an Karl den Großen faßbar, der sich auf das 'im gegenwärtigen Jahr' angelangte Jerusalemer Bittgesuch bezieht; er ent-

Mönche durch lateinische verdrängt worden sein; damit wäre ein weiteres Motiv für den Vorstoß der gereizten Griechen gegeben.

31. *Venance Grumel*, *La chronologie* (Traité d'études Byzantines I) Paris 1958, S. 452; *Michael le Quien*, *Oriens Christianus in quattuor patriarchatus digestus*, Bd. III, Paris 1740, ND Graz 1958, S. 342f.; *Papadopoulos* (wie Anm. 30) S. 311f.

32. Da dieser Tag im Jahr 807 auf den 26.12. fiel und die Ölbergmönche nach dem Zwischenfall in Bethlehem erst den Jerusalemer Klerus unterrichten mußten, ist vielleicht eher an den 2. Januar 808 zu denken.

33. Die Grabeskirche umfaßte die Kreuzigungsstätte und das Grab Christi, vgl. *Kenyon* (wie Anm. 7) S. 185.

hält die Mitteilung, Leo habe den Mönchen vom Ölberg bereits mit dem 'Symbolum des rechten Glaubens' geantwortet³⁴. Außerdem erfährt man aus der Zuschrift, 'inzwischen' sei eine Gesandtschaft des Patriarchen Thomas in Rom eingetroffen; sie sollte ins Frankenreich weiterreisen, zuvor aber durch einen Brief des Patriarchen bei Leo ein Empfehlungs-

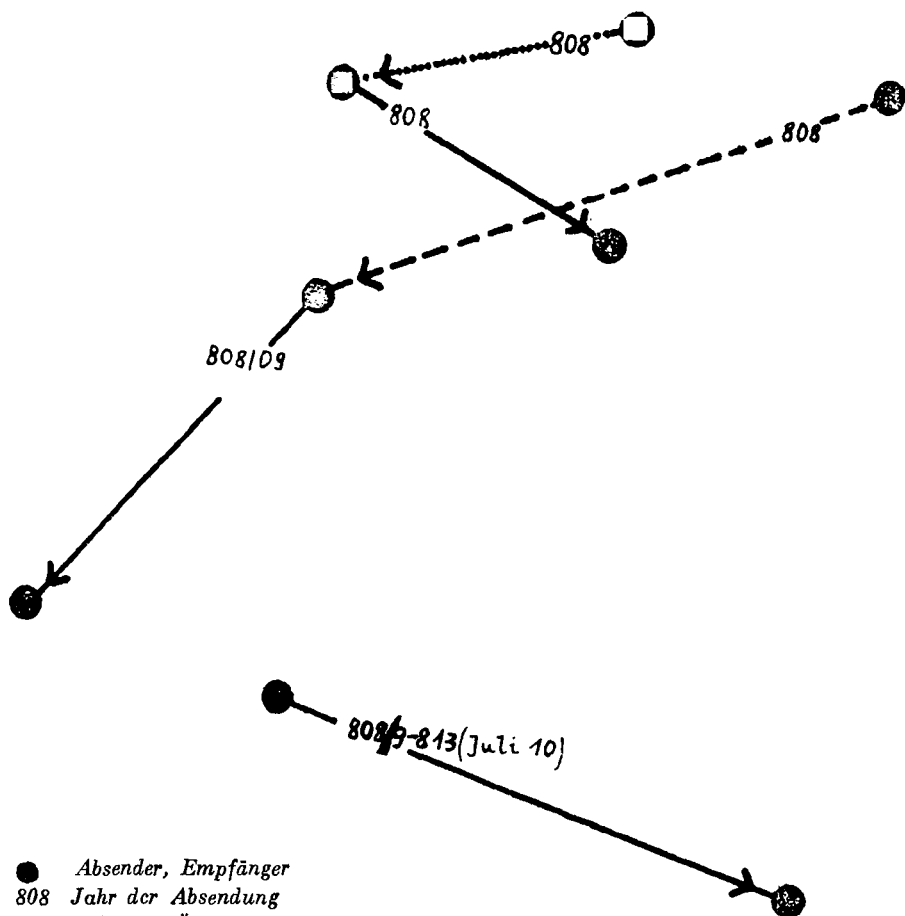
Briefsendungen der Ölbergkongregation, des Patriarchen Thomas und des Papstes Leo III. zum Filioque - Streit in Jerusalem

Karl d. Gr.

Leo III.

Congreg. Mt. Oliv.

Thomas

- Absender, Empfänger
- 808 Jahr der Absendung
- Brief der Ölbergkongregation
- Brief des Patriarchen
- Brief des Papstes

34. Epistolae Selectae (wie Anm. 16) S. 66f., Nr. 8. - Der Brief Leos ist - ebenso wie der der Ölbergmönche - undatiert. Zu der Quelle *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 101 und S. 105 - 107.

schreiben für die Begegnung mit dem Kaiser erbitten. Die Formulierung des Papstes, aber auch die chronologischen Verhältnisse schließen aus, daß die Mission des Thomas bereits auf die Zusendung des Glaubensbekenntnisses geantwortet haben kann. Bei dem Jahr, in dem das Schreiben des Ölbergkonvents und die Sendboten des Patriarchen in Rom ankamen, und in dem Leo seinen Brief an Karl schrieb, kann es sich nur um 808 oder 809 gehandelt haben; da die Nachrichten des Papstes theologische Gutachten am Karlshof veranlaßten, die einem Konzil am Ende des Jahres 809 vorlagen, ist eher an 808 zu denken ³⁵.

Der Papst schickte den bedrängten Mönchen von Jerusalem 'das Symbolum des Glaubens, damit alle dieser unserer heiligen katholischen und apostolischen Kirche den rechten und uneingeschränkten Glauben halten können'. Lange Zeit hat man es mit einem Leo III. zugeschriebenen Glaubensbekenntnis identifiziert, das nach der Überschrift an alle orientalischen Kirchen gerichtet war ³⁶. Diese undatierte Quelle war durch einen Codex des 11. Jahrhunderts aus St. Martial in Limoges überliefert, der unmittelbar voranstehend auch die Briefe des Ölbergkonvents und des Papstes an Karl enthielt ³⁷. Etienne Baluze hat alle drei Schriftstücke zuerst ediert und dabei den Zusammenhang der Überlieferung bewahrt ³⁸. In diesem Symbolum heißt es: *Credimus (...) spiritum sanctum à patre & à filio aequaliter procedentem, consubstantialem, coaeternum patri & filio. Pater plenus Deus in se, filius plenus Deus à Patre genitus, spiritus sanctus plenus Deus à Patre & filio procedens* ³⁹. Der Überlieferungszusammenhang mit den beiden Briefen legte nahe, in dem Bekenntnis das von Leo nach Jerusalem übersandte zu sehen. Neuerdings hat aber Bernard Capelle nachgewiesen, daß es sich dabei um die nahezu wörtliche Abschrift eines von Alkuin formulierten Symbolums handelt ⁴⁰; in diesem ist lediglich die Verdammungsformel des angeblich päpstlichen Glaubensbekenntnisses durch einen Segenswunsch

35. Insofern ist die Angabe *Karl Hampes*, der den Brief in seiner Edition (wie Anm. 34) ins Jahr 809 datiert, zu modifizieren.

36. So *Hergenröther* (wie Anm. 17) I, S. 698 und zahlreiche Nachfolger, u.a. *Hauck* (wie Anm. 20) II, S. 346 mit Anm. 3; *Amann* (wie Anm. 20) S. 180.

37. Vgl. *Epistolae Selectae* (wie Anm. 16) S. 67 Anm. 1.

38. *Stephani Baluzii Miscellanorum Liber Septimus, Hoc est, Collectio Veterum monumentorum quae hactenus habuerant in variis codicibus ac bibliothecis*, Paris 1715, S. 14 - 21. Das Blatt mit den drei Texten ist heute verloren, vgl. *Capelle* (wie Anm. 20) S. 310 Anm. 2.

39. *Stephani Baluzii Miscellanorum Liber Septimus* (wie Anm. 38) S. 19; *Mansi* XIII Sp. 978f.

40. *Capelle* (wie Anm. 20) passim.

ersetzt. Wann das Machwerk entstanden ist, läßt sich nicht mehr sagen.

Ist auf diese Weise der Zugang zum Symbolum Leos verstellt, so bietet abermals die Vita des Michael Synkellos aufklärende Nachrichten. Hier wird nämlich berichtet, in Jerusalem hätten sich einige Priester und Mönche fränkischer Herkunft erhoben, um im heiligen Symbolum von Konstantinopel die Formel vom Ausgang des Heiligen Geistes vom Vater und Sohn einzufügen. 'Sie erschütterten', so heißt es weiter, 'nicht wenig die Stadt Rom'. Der Papst hätte ihnen aber widerstanden und die Einführung des Filioque - Zusatzes abgelehnt⁴¹. Diese Darstellung ist umso glaubwürdiger, als auch Karl der Große aus den Mitteilungen des Papstes gefolgert zu haben scheint, daß dieser die Erwartungen des Ölbergkonvents nicht erfüllt hatte; sonst hätte der Kaiser wohl kaum theologische Abhandlungen verfassen und eine Kirchenversammlung einberufen lassen, die gerade darauf abzielten, die Rechtmäßigkeit des Filioque zu erweisen oder zu unterstreichen⁴².

Leo schreibt dem Kaiser zu den an ihn selbst gerichteten Briefen der Ölbergmönche und des Patriarchen Thomas jeweils: *epistolam vestrae imperiali potentiae (... vestrae serenitati) misiimus*⁴³. Im Hinblick auf das Schreiben des Patriarchen kann diese Formulierung keine in der Vergangenheit liegende Maßnahme bezeichnen; die Jerusalemer Sendboten nahmen doch ohne Frage den Brief des Thomas an Leo zusammen mit dem päpstlichen Brief an Karl, der die gewünschte Empfehlung für sie selbst enthielt, mit sich an den fränkischen Hof. Damit wird aber wahrscheinlich, daß auch die Botschaft der Ölbergmönche keineswegs bereits an Karl den Großen übermittelt war. Der Papst scheint vielmehr die Bitte der Jerusalemer Mönche, er möge auch den Kaiser auf die Vorgänge in der Heiligen Stadt hinweisen, erst jetzt zu erfüllen und den Brief als weitere Anlage seines eigenen Schreibens mitzusenden. Dafür spricht die Darstellung der päpstlichen Zuschrift an Karl selbst, die nie eine Kenntnis des Briefes der Ölbergmönche bei dem Adressaten voraussetzt. Keinesfalls aber war Karl bereits über die Antwort des Papstes nach Jerusalem informiert⁴⁴. Leo hat also die

41. Nach der Teiledition der Quelle bei *Peri* (wie Anm. 18) S. 57.

42. So auch *Capelle* (wie Anm. 20) S. 320.

43. *Epistolae Selectae* (wie Anm. 16) S. 67; Hervorhebung vom Verf.

44. Man könnte auf die Formulierung des Papstes (*n)os vero symbolum orthodoxae fidei illis* (sc. monachis in sancto monte Oliveti) *misiimus* hinweisen und geltend machen, hier sei ebenfalls nicht von einer vergangenen Briefsendung auszugehen, da es in den beiden oben besprochenen Fällen auch nicht vorgeschlagen werde. Indessen änderte dies wenig an der intendierten Deutung der Vorgänge. Selbst wenn

durch die Bitte der Ölbergkongregation gegebene Möglichkeit, ohne Konsultation mit dem Kaiser Stellung zum Filioque-Problem zu nehmen, genutzt. Dieses Vorgehen wird verständlich, wenn man sich an die Auseinandersetzungen seines Vorgängers mit dem Franken um das Bekenntnis des Patriarchen Tarasius erinnert. Eine schnelle Antwort sicherte ihm für den zu erwartenden Konflikt mit Karl eine vorteilhafte Ausgangsposition. Vielleicht kennzeichnet der Einleitungssatz des Papstbriefes geradezu, wie sehr sich Leo seines Versäumnisses bewußt war. Es heißt da: *Omnia, quae de singulis partibus nobis accidunt, necesse est, ut vestrae intinemus imperiali potestati.*

Bevor das Symbolum Leos in Jerusalem anlangte, entsandte Thomas eine Mission ins Frankenreich. Gewisse Eigentümlichkeiten dieser Gesandtschaft geben Hinweise auf die damalige Situation im Heiligen Land⁴⁵. Ungewöhnlich ist zunächst die Auswahl der beiden Sendboten. Zum ersten Mal beauftragte ein Jerusalemer Patriarch dabei keine Mönche seiner Stadt. Die Gesandten, die *Agamus* und *Roculphus* hießen, scheinen Angehörige des fränkischen Reiches gewesen zu sein und - einer Andeutung im Schreiben Leos an Karl zufolge - sogar im Dienst des Kaisers gestanden zu haben. Aus der weiteren Mitteilung des Papstes, *Agamus* und *Roculphus* seien aus dem Heiligen Land heimgekehrt, läßt sich zwar nicht folgern, daß sie schon die Hinreise im Auftrag des Frankenherrschers unternommen hatten⁴⁶; doch waren sie vielleicht auf eine *peregrinatio religiosa* nach Palästina aufgebrochen⁴⁷. Die Entsendung dieser beiden bedeutet jedenfalls, daß Thomas die Spannungen

Leo das Symbolum für Jerusalem zur selben Zeit abschickte, zu der die Gesandten mit den drei anderen Briefen ins Frankenreich aufbrachen, ist gesichert, daß er sich zum Filioque - Konflikt vor Karl äußerte. Dies ist hier entscheidend. - Da wir sicher wissen, daß der Brief der Ölbergmönche an Leo und der des Papstes an Karl auf einem heute verlorenen Blatt des Codex aus St. Martialis in abschriftlicher Überlieferung stand, könnten beide Schreiben auch ursprünglich eine Einheit gebildet haben. So wäre der Schluß auf eine gemeinsame Ankunft der Schriftstücke am Frankenhof nahegelegt. Der Beweisgang läßt sich aber nicht bündig führen, da das betreffende Blatt auch das Leo zugeschriebene Symbolum enthielt, das nach den Forschungen *Capelles* nicht ist, was es zu sein vorgibt.

45. *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 105f.

46. Anders *François - Louis Ganshof*, *Les relations extérieures de la monarchie franque sous les premiers souverains Carolingiens* (*Annali di Storia del Diritto* V/VI, 1961/2, S. 1 - 53) S. 29 Anm. 117 und S. 44 Anm. 182.

47. Wegen ihrer weiträumigen Reisen waren Pilger als Briefboten durchaus begehrt, vgl. *Viktor Menzel*, *Deutsches Gesandtschaftswesen im Mittelalter*, Hannover 1892, S. 180. - Zur Pilgerschaft nach dem Heiligen Land im Mittelalter: *Bern-*

der rivalisierenden Mönchsgruppen nicht verschärfen wollte. Sodann ist die Unterbrechung der Gesandtschaftsreise in Rom und besonders die Bitte um päpstliche Fürsprache beim Kaiser von Bedeutung. Wir wissen zwar nicht, welchen Auftrag Agamus und Roculphus bei Karl zu erfüllen hatten und wozu der Papst sein Wort einlegen sollte, denn das nachgewiesene Schreiben des Patriarchen an Leo wie die zu vermutende Jerusalemer Botschaft an Karl sind verloren; aber die sonst nie überlieferte Bitte um eine Empfehlung aus Rom zeigt doch, daß Thomas trotz der innerhierosolymitanischen Konflikte die Gunst Karls für die Heilige Stadt erhalten wollte. An der Unterstützung des Kaisers im Westen mochte ihm umso mehr gelegen sein, als Hilfe aus Byzanz nicht zu erwarten war; erst im Jahr 806 hatte Harūn ar-Rašid gegenüber Nikephoros I. die militärische Überlegenheit der abbasidischen Landstreitkräfte erneut bewiesen und den Basileus zu nie dagewesenen Tributzahlungen gezwungen⁴⁸. So darf man davon ausgehen, daß der Patriarch weiterhin bestrebt war, eine neutrale Haltung einzunehmen.

Für die Lage in Jerusalem mußte eine Ablehnung des Filioque-Zusatzes durch Leo III. Folgen für das Verhältnis von Griechen und Lateinern und dadurch auch für den Einfluß Karls des Großen nach sich ziehen. Von diesen Rückwirkungen erfahren wir durch die schon mehrfach erwähnte Lebensbeschreibung des Michael Synkellos. Diese griechische Vita ist von den Ereignissen nicht allzu weit entfernt, da sie um die Mitte des 9. Jahrhunderts in der Heiligen Stadt, wahrscheinlich von einem gutinformierten Mönch, niedergeschrieben worden ist⁴⁹. Obwohl sie in einer Teiledition erstmals seit 1896 zugänglich war⁵⁰ und S. Vailhé

hard Kötting, *Peregrinatio Religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der Alten Kirche* (Forschungen zur Volkskunde, Heft 33 - 35) Münster 1950, S. 80 - 111, 414 - 420; *Pierre Riché, La vie quotidienne dans l'empire Carolingien*, Paris 1973, S. 336f.; zum Pilgerwesen allgemein neuerdings: *Raymond Oursel, Les Pèlerins du Moyen Âge. Les hommes, les chemins, les sanctuaires*, o.O. 1963; *Edmund - René Labande, «Ad limina»: le pèlerin médiéval au terme de sa démarche* (Mélanges René Crozet, Poitiers 1966, T. I, S. 283 - 291); *Alan Kendall, Medieval Pilgrims*, London 1972.

48. *Georg Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates* (Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuches der Altertumswissenschaft I. 2, München 3. Aufl. 1963) S. 163; *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 18.

49. *Peri* (wie Anm. 18) S. 6.

50. *M. M. Gedeon, 'Ελλογαί ἀπὸ τῆς βιογραφίας Μιχαὴλ Συγκέλλου* ('Ελληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 24/25, 1895/96, S. 23 - 36). - Die Ausgabe beruhte auf einem Codex des 12. Jahrhunderts, den der Herausgeber in dem

1901 eindringlich auf den historischen Wert der Quelle hingewiesen hatte⁵¹, blieb sie bis in die letzte Zeit hinein weitgehend unbeachtet. Erst V. Peri hat sich unlängst in einer vielseitigen Analyse bemüht, die Aussagen der Quelle über den Filioque-Streit in übergreifende historische Zusammenhänge einzuordnen⁵². Da die bisherigen Editionen schwer zugänglich sind, veröffentlichte er auch die einschlägigen Passagen im griechischen Wortlaut⁵³.

Nachdem der Erzähler der Lebensbeschreibung Michaels auf die Haltung des Papstes zum Filioque eingegangen war⁵⁴, berichtet er von Briefen Leos III. an den Patriarchen Thomas. Der Papst hat Thomas demnach gebeten, gelehrte Männer aus Jerusalem zu schicken, damit er mit deren Hilfe gegen die Bestrebungen der Franken vorgehen könne, das Symbolum durch Einfügungen zu erweitern. Darauf habe sich der Patriarch mit der heiligen und orthodoxen Synode beraten und auch eine Versammlung der heiligen Väter einberufen, die in der Wüste bei der Heiligen Stadt lebten. Sie alle hätten übereingestimmt, daß der Synkellos Michael als Gesandter zum Papst gehen sollte, um die Kirche Gottes zu stärken und den zügellosen Reden der Franken, der Verneiner Gottes, ein Ende zu machen. Die Franken sollten gelehrt werden, wieder die richtige Wahrheit zu bekennen und nicht länger die unangreifbare Lehre der Väter des zweiten Konzils von Konstantinopel zu verachten⁵⁵.

Pantokrator - Kloster auf dem Berge Athos entdeckt hatte, vgl. *Peri* (wie Anm. 18) S. 6 und *Vailhé* (wie Anm. 51) S. 314 Anm. 1.

51. *Siméon Vailhé*, Saint Michel le Syncelle et les deux frères Grapti, Saint Théodore et Saint Théophane (*Revue de l'Orient chrétien* 6, 1901, S. 313 - 332, 610 - 642); vgl. auch *Papadopoulos* (wie Anm. 30) S. 312ff.

52. *Peri* (wie Anm. 18) passim.

53. Ebd., S. 57f., italienische Übersetzung S. 7 - 10.- Das Exzerpt Peris beruht auf einer Ausgabe von *Th. I. Schmitt*, Kachrié-Džami, Priloženie I (*Isvěstija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolê* 11, 1906, S. 277 - 259, nach *Peri* S. 6 Anm. 15), die aufgrund eines aus dem 10. Jahrhundert stammenden Codex aus Genua einen umfangreicheren Text als *Gedeon*, allerdings auch keinen vollständigen, bot.

54. S. oben S. 416.

55. *Peri* (wie Anm. 18) S. 57f.: ὁθεν ὁ προλεχθεὶς ἀγιώτατος «πατριάρχης» Θωμᾶς, συμβούλιον ποιήσας μετὰ τῆς αὐτοῦ ὀρθοδόξου καὶ ἀγίας συνόδου καὶ τῆς τῶν θείων πατέρων ὁμηγύρεως τῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ οἰκούντων τῆς ἀγίας Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν πόλεως, ἐψηφίσαντο πάντες ὁμοθυμαδόν, ὥστε ἀποσταλῆναι τὸν μέγαν καὶ ἅγιον Μιχαὴλ πρὸς τὸν προλεχθέντα πάναν ἐν τῇ μεγάλῃ τῶν πόλεων Ῥώμῃ, ἅτε δυναμένου αὐτοῦ συγκροτῆσαι τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν καὶ φιμῶσαι τὰ τῶν ἀθέων Φράγγων ἀπύλωτα στόματα καὶ διδάξαι τούτους ὀρθολεκεῖν τὴν ἀλήθειαν καὶ μὴ ὑπερφρονεῖν, παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν, καὶ ἐπε-

In jenen Tagen wurde aber auch eine schwere Geldstrafe 'von den sarazenischen Gottesleugnern' für die Anastasis und die anderen Kirchen Gottes in Jerusalem verhängt, die die Bewohner der Heiligen Stadt nicht tragen konnten. Damit war ein weiterer Grund für den Patriarchen und die Synode gegeben, den Synkellos Michael nach Rom zu entsenden. Man hoffte, der Papst werde der Heiligen Stadt, die sich in Gefahr befand, hilfreich zur Seite stehen. Beide Anliegen wurden in einem Brief niedergelegt, den Michael mit sich nehmen sollte. Bald darauf sei der Synkellos, der 'Zellengenosse des Patriarchen' ⁵⁶, zusammen mit seinen Schülern Theodoros und Theophanes und mit einem weiteren Mönch aus dem Spoudaei - Kloster namens Hiob zu seiner Reise aufgebrochen.

In der Vita wird auch behauptet, Thomas und die Synode hätten einen Brief an Kaiser Leo den Armenier und an Theodotos, den Patriarchen von Konstantinopel, verfaßt, um diese vom Ikonoklasmus abzubringen. Anlaß dafür habe ein Hilfsgesuch gegeben, das Theodor Studita, ein von Kaiser Nikephoros nach Anatolien verbannten Mönch, wegen des Bildersturms an den Patriarchen von Jerusalem geschickt hätte. Den Brief für Byzanz hätten Michael und seine Begleiter ebenfalls mit sich genommen; sie wollten demnach den Weg nach Rom von der Reichshauptstadt aus antreten.

Nach dem Hagiographen des Synkellos hatte die Synode 'am Anfang der Regierung Leos' (813-820) stattgefunden, während die Delegation aus Jerusalem im Mai 814 Byzanz erreicht haben soll ⁵⁷. S. Vailhé hat nachgewiesen, daß Michael und seine Gefährten noch in der Regierungszeit des bilderfreundlichen Kaisers Michael Rhangabe (bis 10. Juli 813) in Byzanz angekommen sein müssen ⁵⁸. Es sei deshalb unmöglich, daß sie dort im Auftrag der Synode gegen den Ikonoklasmus Stellung genommen hätten. Vielmehr seien die vier Mönche unter den zahlreichen Flüchtlingen gewesen, die nach dem Bericht des Theophanes vor dem Wüten der Muslime in Palästina und Syrien nach Byzanz ausgewichen waren ⁵⁹.

σθαι τῇ τῶν ἁγίων πατέρων ἀκρίνει διδασκαλίᾳ τῇ ἐκφωνηθείσῃ παρὰ τῆς τοῦ Ἀγίου ἐμπνεύσεως Πνεύματος. τὸ «ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον».

56. Vgl. Beck (wie Anm. 20) S. 68f. und S. 102 - 118.

57. Peri (wie Anm. 18) S. 13; Vailhé (wie Anm. 51) S. 326.

58. Vailhé (wie Anm. 51) S. 326 - 332; so auch Peri (wie Anm. 18) S. 10ff.

59. Theophanes, Chronographia, Vol. I, ed. Carolus de Boor, Leipzig 1883, ND Hildesheim 1963, ad A. M. 6305, S. 499; vgl. Borgolte (wie Anm. 9) S. 26 - 28.

Das weitere Schicksal der Jerusalemer Gesandten scheint diese Rekonstruktion zu bestätigen⁶⁰. Wie die übrigen Flüchtlinge werden sie zunächst durch Michael Rhangabe und den Patriarchen Nikephoros gut aufgenommen worden sein. Ihren Plan, nach Rom zu gehen, und den Papst um geistliche und wirtschaftliche Hilfe zu bitten, mußten die Beauftragten des Patriarchen Thomas und der Jerusalemer Synode aber bald aufgeben. Nach den Viten Michaels und der Brüder Theodoros und Theophanes gerieten sie in die neuaukommenden ikonoklastischen Wirren unter Leo dem Armenier und wurden mehrfach eingekerkert und wieder freigelassen⁶¹. Ihr Kampf gegen die Bilderstürmer mag zu der anachronistischen Behauptung des Hagiographen Michaels geführt haben, sie wären überhaupt erst zu diesem Zweck nach Konstantinopel gekommen. Später bekleideten Michaels Begleiter in Byzanz hohe kirchliche Ämter; der Jerusalemer Synkellos aber erhielt diese Würde auch in Konstantinopel und wurde zudem Abt des Choraklosters⁶².

Die Kontaktaufnahme Leos III. mit dem Patriarchen Thomas, von der die Vita des Michael Synkellos erzählt⁶³, läßt sich annähernd datieren. Nach den chronologischen Analysen Vailhés muß sie einige Zeit vor dem 10. Juli 813 erfolgt sein. Der Termin dürfte andererseits nach dem Brief des Papstes an Karl den Großen liegen, da in diesem nur sein Schreiben an die Ölbergmönche erwähnt wird. Dem Zeugnis der Vita zufolge hat sich Leo gegenüber dem Patriarchen gegen die Veränderung des Glaubensbekenntnisses ausgesprochen und so denselben Standpunkt wie in der Antwort an die Ölbergmönche vertreten. Ob es glaubwürdig ist, daß der Papst theologische Hilfe aus Jerusalem verlangt hat, sei dahingestellt⁶⁴. In der Heiligen Stadt aber wurde nach der päpstlichen Stellungnahme eine Synode abgehalten, in der sich der Patriarch offen auf die Seite der Sabasmönche stellte. Es besteht kaum ein Zweifel, daß

60. Unnötig und wenig überzeugend ist die Annahme Vailhés (wie Anm. 51) S. 331f., daß Michael und seine Genossen von vorn herein in Byzanz um finanzielle, in Rom um geistliche Hilfe nachsuchen sollten. In der Vita Michaels wird zweimal die doppelte Aufgabe in Rom betont, und es besteht kein Anlaß, diese Aussage anzuzweifeln.

61. Ebd., S. 610ff.

62. Ebd., S. 627ff.; vgl. Beck (wie Anm. 20) S. 503f.

63. Zu dem merkwürdigen Weg, auf dem der in Jerusalem schreibende Hagiograph Michaels zu seinen Kenntnissen über das Schreiben des Papstes gelangt war, vgl. die Ausführungen von Peri (wie Anm. 18) S. 13ff.

64. Vgl. die Zweifel bei Vailhé (wie Anm. 51) S. 324 f. und die Gegengründe Peri (wie Anm. 18) S. 13ff.

es die Botschaften Leos III. waren, die diesen Umschwung in der Politik des Thomas veranlaßt haben⁶⁵. Nachdem der von der Ölbergkongregation als oberste kirchliche Autorität angerufene Papst im Sinne ihrer Gegner entschieden hatte, konnte der Patriarch sicher nicht länger das zuvor mühsam bewahrte Gleichgewicht der rivalisierenden Parteien aufrecht erhalten. Die neue Lage gebot es, nun auch wirtschaftliche Hilfe von Rom zu erwarten, als die Christenheit Palästinas wieder einmal die Last der muslimischen Herrschaft zu spüren bekam⁶⁶.

Karl der Große allerdings war keineswegs bereit, die jüngsten Entwicklungen im Heiligen Land, wie sie ihm durch die Mitteilungen Leos und wohl auch durch die Gesandten Agamus und Roculphus bekannt wurden, ohne weiteres hinzunehmen. Das zeigt sich an der Behandlung der in dem Konflikt aufgeworfenen theologischen Probleme wie an Überlieferungen, die seine Vorstellungen über die künftige fränkische Rolle in Jerusalem aufscheinen lassen. Bekannt sind die Schritte, die Karl zur Durchsetzung des Filioque beim Papst getan hat. Theodulf von Orléans, Smaragd von S. Mihiel und ein Unbekannter verfaßten zunächst auf seine Veranlassung theologische Denkschriften⁶⁷; sie dienten zur

65. Vgl. die Darstellung *Peri's* (wie Anm. 18) S. 26f.

66. Ebd., S. 29.

67. Theodulfi Aurelianensis Episcopi De Spiritu Sancto Veterum Patrum Sententiae, Quod A Patre Filioque Procedat, Migne PL 105, Sp. 239 - 276, vgl. auch Theodulfs Widmungsgedicht: Theodulfi Carmina, ed. *Ernst Dümmler* (MGH, Poetae Latini Aevi Carolini, T. I, Berlin 1881, S. 437 - 569) S. 527f. Nr. 36; Concilium Aquisgranense - Collegium Romanum, A. Libellus Smaragdi Abbatis S. Michaelis Ad Mosam De Processione Sancti Spiritus (MGH, Conc. II. 1, ed. *Albert Werminghoff*, Hannover - Leipzig 1906, S. 235 - 244) S. 236 - 239; Libellus De Processione Spiritus Sancti Ad Carolum Magnum, Migne PL 101, Sp. 63 - 84; vgl. den Widmungsbrief des Anonymus: Appendix ad Alvinci Epistolas, ed. *Ernst Dümmler* (MGH, Epistolae Karolini Aevi, T. II = Epp. IV, Berlin 1895, ND 1974, S. 482 - 493) S. 490f. Nr. 3. - Zu den Gutachten liegt eine zusammenfassende theologische Abhandlung nicht vor; vgl. aber *Haendler*, Epochen (wie Anm. 20). Zum Werk des Smaragd jetzt *Fidel Rädle*, Studien zu Smaragd von Saint - Mihiel (Medium Aevum. Philologische Studien 29) München 1974, S. 60 - 62; vgl. künftig auch *Otto Eberhardt*, Via regia. Der Fürstenspiegel Smaragds von S. Mihiel und seine literarische Gattung, Diss. phil. Münster/Westf. 1974 (erscheint in der Reihe der Münsterschen Mittelalter - Schriften). - Nach *Heinrich Lausberg*, Der Hymnus «Veni Creator Spiritus» (Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften in Göttingen für das Jahr 1969, Göttingen 1970, S. 26 - 58) hat Hrabanus Maurus das im Titel angegebene Werk als «doktrinalen Kampfhymnus» für die Synode des Jahres 809 und für die mit der Romreise beauftragte Gesandtschaft verfaßt.

Vorbereitung des für den November 809 nach Aachen einberufenen Konzils *de processione Spiritus sancti, quam questionem Iohannes quidam monachus Hierosolimis primo commovit*⁶⁸. Über das Ergebnis der dortigen Beratungen sind wir nur indirekt unterrichtet. Nach ihrem Abschluß wurden Bischof Bernhard von Worms, Adalhard von Corbie und wohl auch Jesse von Amiens nach Rom gesandt, um die Angelegenheit einer Entscheidung zuzuführen⁶⁹; das Protokoll der im *Secretarium S. Petri* geführten Gespräche ist uns überliefert, so daß wir den Willen Karls und des Konzils erkennen können⁷⁰. Der Papst stimmte der Lehre vom Ausgange des Heiligen Geistes auch vom Sohne zu, verweigerte aber die Aufnahme dieses Satzes in das nicaeno-constantinopolitanische Symbolum. Außerdem mißbilligte er, daß das Bekenntnis mit dem Filioque im Frankenreich in der Messe gesungen wurde. Während Lec. III. das Symbolum von Konstantinopel als verknüpfendes Band der östlichen und westlichen Christenheit zu erhalten suchte, waren Karls Unterhändler zur Rücksicht auf Byzanz nicht bereit. Der abschließende Vorschlag des Papstes, die Franken sollten allmählich den Gesang des Glaubensbekenntnisses mit dem Filioque in der Pfalzkapelle abschaffen und so die Kirche des Reiches zur Nachahmung anregen, blieb folgenlos⁷¹. Leo III. aber unterstrich seine Auffassung durch ein unübersehbares Monument. In seiner Vita wird berichtet, er habe *pro amore et cautela orthodoxe fidei* rechts und links vom Eingang zur *Confessio S. Petri* Silbertafeln aufstellen lassen, denen in lateinischer und griechischer Sprache das Glaubensbekenntnis eingeprägt war⁷². Die zweisprachige Fassung des Sym-

68. *Annales Regni Francorum* (wie Anm. 6) ad A. 809, S. 129.

69. Ebd. - Die Teilnahme des Jesse von Amiens ist wahrscheinlich gemacht durch *Ludwig Traube*, Textgeschichte der *Regula S. Benedicti*, 2. Aufl. hg. von *Heribert Plenkers* (Abhandlungen der Bayerischen Akademie, Philosophisch-historische Classe 25, München 1910) S. 112f.

70. *Concilium Aquisgranense - Collegium Romanum* (wie Anm. 67) S. 239 - 244.

71. *Heath* (wie Anm. 20) S. 108ff.; *Classen* (wie Anm. 2) S. 606 bzw. S. 70; *Hergenröther* (wie Anm. 17) I, S. 703f.

72. *Le Liber Pontificalis. Texte, Introduction et Commentaire* par *Louis Duchesne* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 2 Série, T. 3, 1-3, 2), T. II, Paris 1892, Vita Leonis III, cap. 84, S. 26 und Anm. 110, S. 46; vgl. cap. 85, S. 26: *Hic vero a Deo protectus et praeclarus pontifex investivit altarem beati Pauli apostoli (...); fecit et super ingressu corporis scutum ex argento purissimo, in quo orthodoxe fidei symbolum scribi praecepit, qui pens. lib. XXXII (...)*. Zur Vita außer dem Kommentar des Herausgebers, S. III.: *Cristiano Huelsen*, Osservazioni sulla biografia di Leone III nel «Liber Pontificalis» (Atti della Pontificia Accademia Romana di

bolum läßt keinen Zweifel daran zu, daß es das Filioque nicht enthielt ⁷³.

Wir wissen nicht, ob Karl der Große nach den Verhandlungen in Rom der Kongregation vom Ölberg geistlichen Rat zukommen ließ. Allerdings erscheint dies wahrscheinlich, denn durch die Arbeiten seiner Theologen konnte er den Glauben an das Filioque bei den Autoritäten vielfach belegen, wie es die Jerusalemer Bittsteller schon von Papst Leo erhofft hatten. Vermutlich wollte der Kaiser auch dem Ölbergmönch Leo und allen lateinischen Christen der Heiligen Stadt den Gesang des Glaubensbekenntnisses mit der umstrittenen Ergänzung in der Messe am fränkischen Hof bestätigen ⁷⁴. Die letzte bezeugte Maßnahme des Frankenherrschers für die Christen Jerusalems datiert vom Jahresende 810; nach dem Capitulare Missorum Aquisgranense Primum, cap. 18, forderte der Kaiser Spenden, die der Heiligen Stadt *propter aecclesias Dei restaurandas* zufließen sollten ⁷⁵. Obwohl nicht überliefert ist, daß tatsächliche erneut Almosen nach Palästina gebracht wurden, zeigt sich daran deutlich, daß Karl seine vor allem durch caritative Motive bestimmte Politik gegenüber dem Heiligen Land keineswegs ändern wollte ⁷⁶.

Trotzdem hat der Filioque-Streit die fränkische Stellung in der Heiligen Stadt entscheidend geschwächt; dabei mag auch der besonders ungünstige Zeitpunkt ins Gewicht gefallen sein. Nur kurz nach dem Eintreffen des päpstlichen Bescheides, im März 809, starb Karls langjähriger Verhandlungspartner Harūn ar-Rašīd. Die Kämpfe der Kalifensöhne al-Amin und al-Ma'mūn um die Herrschaft, die erst 813 endeten, führten außerdem zu jenen Bedrängnissen für die Christen Syriens, Libyens und Ägyptens, von denen schon im Zusammenhang mit dem Schick-

Archeologia, Serie III, Rendiconti Vol. I, Rom 1923, S. 108 - 119); *Classen* (wie Anm. 2) S. 567 bzw. 31.

73. Nach der Analyse der Vita Leonis durch *Huelsen* (wie Anm. 72) S. 110f. ist die Aufstellung der Silbertafeln wohl schon zwischen 807 und 809 zu datieren; ähnlich *Classen* (wie Anm. 2) S. 606 bzw. 71 Anm. 353.

74. *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 107.

75. Capitularia Regvm Francorum, ed. *Alfred Boretius* (MGH, Capitularia T. I, Hannover 1883, ND Hannover 1960, S. 152-154 Nr. 64) S. 154; *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 94f.

76. Zum Urteil Einhards, Vita Karoli Magni Imperatoris, rec. *Oswald Holder-Egger* (MGH, SS rer. Germ., Hannover 1911, ND Hannover 1965) cap. 27, S. 31f. vgl. *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 93f.; über den betreffenden Abschnitt der Karlsvita jetzt *Heinz Löwe*, «Religio Christiana». Rom und das Kaisertum in Einhards Vita Karoli Magni (Storiografia e Storia. Studi in onore di Eugenio Duprè Theseider, [Università degli Studi di Roma] Bd. I, Rom 1974, S. 1 - 20).

sal des Michael Synkellos die Rede war ⁷⁷. Da auch Karls Herrschaft zu Ende ging, lag es in der Hand seines Nachfolgers, das Ansehen der Franken wiederherzustellen. Nun stand Ludwig der Fromme zwar mit dem Heiligen Land in Verbindung - eine Gesandtschaft unter Leitung des neuen Abtes vom Ölbergkloster, Dominicus, die 826 in Ingelheim bezeugt ist, zeigt sogar die beruhigte Lage in Jerusalem an -, aber der Sohn Karls vermochte es nicht, mit al-Ma'mūn intensive Gespräche aufzunehmen und die Position des Vaters für sich zurückzugewinnen. Eine Mission des Kalifen von 831 scheint jedenfalls von Ludwig nicht beantwortet worden zu sein ⁷⁸.

Die Betrachtung des Jerusalemer Konfliktes um die Einfügung des Filioque - Zusatzes in das Symbolum der Messe hat uns in die Lage versetzt, die Eigenart der fränkischen Politik im Heiligen Land zur Zeit Karls des Großen in Umrissen zu erfassen. Sicher würde man die historische Wirklichkeit verfehlen, nähme man ein von Anfang an zielstrebiges, möglicherweise sogar auf Herrschaftsgewinn gerichtetes Verhalten an ⁷⁹. Die Ölbergmönche selbst widerlegen eine solche Vermutung durch ihr Reden und Handeln. Ihr menschlich anrührender Brief an Leo III. verrät, daß sie theologisch, aber auch politisch in dem Streit überfordert waren. Offenkundig sind die lateinischen Mönche nicht in der Lage gewesen, den Zeitpunkt des griechischen Angriffes zu bedenken und - gestützt durch die ausgleichende Gunst des Patriarchen - jedenfalls bis zur Rückkehr ihres Abtes auf Zeitgewinn zu setzen. Sie versäumten es zudem - was folgenschwerer wurde - neben Leo III. auch Karl den Großen, den Fürsprecher des Patriarchats und Förderer der mit Rom verbundenen Christen, durch ein Schreiben über die Jerusalemer Vorfälle zu unterrichten ⁸⁰. Es kann deshalb keine Rede davon

77. Vgl. S. 420 mit Anm. 59.

78. Zum Gesandtschaftsverkehr z. Zt. Ludwigs *Borgolte* (wie Anm. 9) S. 107 - 119.

79. Gleichwohl betrieb Karl insgesamt die konsequenteste Politik eines westlichen Fürsten gegenüber dem Heiligen Land vor Beginn der Kreuzzüge, vgl. ebd. S. 142.

80. Der Gedanke, daß man mit dem Brief an den Papst einen bewußten Affront gegen Karl den Großen beabsichtigt hat, wäre wohl abwegig, wenn auch antiträn-kische Strömungen innerhalb der verwirrten lateinischen Gemeinde Jerusalems gewiß nicht ausgeschlossen sind. Daß die Ölbergmönche den Papst in Sachen des Glaubens als erste Autorität betrachten, geben sie mehrfach zu erkennen; gleichwohl stützten sie sich auf Bücher, die Leo und Karl ihnen zum Geschenk gemacht hatten, und auf die Beachtungen eines Mitgliedes ihrer Kongregation in der Prialzkapelle.

sein, daß sie von vorn herein im Dienste bestimmter politischer Absichten gestanden hätten. K. Schmid hat dementsprechend darauf aufmerksam gemacht, daß die Ölbbergmönche auf die Bezeichnung 'Franci' durch den Sabasmönch Johannes gar nicht eingehen, sondern ihr Selbstverständnis in der Geburtsgrötte von Bethlehem zu artikulieren scheinen⁸¹: Indem sie den attackierenden Griechen zurufen, hier sterben zu wollen und sich keineswegs vertreiben zu lassen, geben sie in der Weise der asketischen Exulanten ihre irdische Heimatlosigkeit zu erkennen, die nur an den Stätten göttlichen Wirkens ihre Vollendung finden kann. Solche Menschen freilich mochten dem Karlsreich ihren Dienst in spezifisch mittelalterlicher Weise: durch das fürbittende Gebet zu leisten. Wie sollte der Karolinger, den David als die Leitfigur seiner Herrschaftsauffassung und Christus als der Mittelpunkt der fränkischen Frömmigkeit seiner Zeit⁸² auf Sion - Jerusalem verwiesen, von dem Gebet fränkischer Mönche und Sanktimonialen an dieser Stätte nicht besonderes Heil für sein Reich erwarten?

Das zweite Ergebnis dieser Untersuchung liegt darin, daß die Rolle Leos III. in dem Konflikt nunmehr treffender charakterisiert werden kann und sich deshalb auch die Frage nach der Gesamtbeurteilung dieses Papstes neu stellt. Es gibt jetzt keinen Zweifel mehr an der konsequent ökumenischen Haltung Leos, die dem Widerstand Hadrians I. gegen die fränkischen Revisionswünsche zum Konzil von Nicaea gleicht⁸³. Sodann ließ die rasche Reaktion auf den Brief der Ölbbergmönche einiges taktisches Geschick erkennen. In ähnlichem Licht erschien Leo bereits durch jene Interpretationen der Kaisererhebung Karls des Großen, in denen der wohl allseits erwartete Akt mit der berühmten Überlieferung Einhards harmonisiert wird, Karl hätte nach eigener Aussage die Kirche am Weihnachtstage 800 nicht betreten, wenn ihm der Plan des Papstes im voraus bekannt gewesen wäre. Nach der am stärksten von Helmut Beumann akzentuierten Auffassung lag die Provokation

Außerdem hielten sie es sicher für selbstverständlich, daß Leo den Kaiser bald wunschgemäß über den Konflikt informieren würde.

81. Schmid (wie Anm. 9) S. 133f.; vgl. Borgolte (wie Anm. 9) S. 99.

82. Diese Erkenntnis ist das Hauptergebnis der Habilitationsschrift von Haendler, *Epochen* (wie Anm. 20) passim, vgl. bes. S. 136f.

83. Schon Caspar (wie Anm. 20) würdigt das Verhalten Leos im (römischen) Filioque-Konflikt als ein Zeichen «der kirchlichen Verbundenheit mit dem Osten» (S. 157), obwohl ihm die neueren Erkenntnisse über das angebliche Symbolum Leos natürlich noch verschlossen waren (s. S. 153).

für Karl in dem Versuch des Papstes, der einmal beschlossenen Erhebung noch im Vollzug seine - romkaiserliche - Deutung aufzuzwingen⁸⁴. Ein derartiges, zweimal erschlossenes Verhalten macht Leo zwar noch nicht zu einem überragenden Politiker, der mit Offenheit und Folgerichtigkeit seine Ziele zu erreichen sucht; aber es ist doch die Frage, ob er bei allen persönlichen Schwierigkeiten und in der Lage des «Papsttums unter fränkischer Herrschaft» so bis ins letzte abhängig von Karl dem Großen war, daß er sich - mit den Worten Erich Caspars - fürchtete, «durch den geringsten Schein politischer Selbständigkeit Mißfallen zu erregen»⁸⁵.

84. *Helmut Beumann*, Das Paderborner Epos und die Kaiseridee Karls des Großen (Karolus Magnus et Leo Papa. Ein Paderborner Epos vom Jahre 799 [Studien und Quellen zur westfälischen Geschichte, hg. von Klemens Honselmann, Bd. 8] Paderborn 1966, S. 1-54; dann in: Zum Kaisertum Karls des Großen. Beiträge und Aufsätze, hg. von *Gunther Wolf* [Wege der Forschung XXXVIII] Darmstadt 1972, S. 309-383 und *Helmut Beumann*, Wissenschaft vom Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze, Köln - Wien 1972, S. 290-345) S. 30-33 bzw. 348-1353 bzw. 318-321; vgl. Dens. schon in: Romkaiser und fränkisches Reichsvolk (Festschrift Edmund E. Stengel zum 70. Geburtstag am 24. Dezember 1949 dargebracht, Münster-Köln 1952, S. 157-180) und Dens., *Nomen imperatoris*. Studien zur Kaiseridee Karls des Großen (Historische Zeitschrift 185, 1958, S. 515-549), dann in: Zum Kaisertum Karls des Großen S. 174-215 und in: Dens., *Wissenschaft vom Mittelalter*, S. 255-289) S. 521-525 bzw. 182-187 und 261-265; *Classen* (wie Anm. 2) S. 589-591 bzw. 54-56, vgl. früher Dens., *Romanum gubernans Imperium*. Zur Vorgeschichte der Kaisertitulatur Karls des Großen (Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 9, 1952, S. 103-124; jetzt mit Nachtrag 1971 in: Zum Kaisertum Karls des Großen, S. 4-29). - Die neuerdings von *Karl Josef Benz*, «Cum ab oratione surgeret». Überlegungen zur Kaiserkrönung Karls des Großen (Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 31, 1975, S. 337-369) aufgestellten Thesen, «die Kaiserkrönung Karls d. Gr» sei «in Analogie zur römischen Bischofsweihe, näherhin zur Weihe des Bischofs von Rom» vollzogen worden und könne als solche «keine nicht voraussehbare Überraschung für Karl, sondern ein notwendigerweise im voraus bis ins einzelne geplanter Ritus» (S. 362) gewesen sein, lassen die Einhardstelle völlig außer Betracht. Benz' Ausführungen bedeuten deshalb, trotz der partiellen Berechtigung seines Interpretationsansatzes, einen Rückschritt in dem Bemühen der Forschung, die Ereignisse von Weihnachten 800 aus der Gesamtüberlieferung zu deuten.

85. *Caspar* (wie Anm. 20) S. 151.

(Ms. abgeschlossen 1976)

DIE CHRONIK DES PRIESTERS VON DIOKLEIA ALS QUELLE FÜR DIE BYZANTINISCHE GESCHICHTE *

JADRAN FERLUGA/Münster

* Am 20.3.1976 in abgekürzter Form am «Tenth Spring Symposium of Byzantine Studies» in Birmingham vorgetragen.

Die Chronik des Priesters von Diokleia ist eine seit langem in der südslavischen Geschichtsforschung bekannte Quelle. Die erste Ausgabe erschien in italienischer Übersetzung von Mavro Orbini im Jahre 1601¹. Erhalten ist sie uns heute nur in einer lateinischen Bearbeitung im *Libellus Gothorum* bzw. *Regnum Selavorum* des Priesters von Diokleia, bekannt unter dem Namen «*Letopis Popa Dukljanina*» oder nach N. Radojčić «*Barski Rodoslov*». Kurz nach der italienischen Übersetzung wurde von Johannes Lucius aus Trogir (it. Traù) der lateinische Originaltext veröffentlicht² und im Jahre 1928 durch den kroatischen Historiker Ferdinand Šišić kritisch ediert³. Literaturhistoriker und Historiker haben sich mit dieser Quelle auseinandergesetzt, die ersten, um sich über ihren Charakter Klarheit zu verschaffen, die letzteren, um ihren historischen Wert auszuloten. Die längst begonnene, in letzter Zeit an Bedeutung gewinnende Diskussion⁴ ist noch nicht beendet. Es ist kaum

1. *Mavro Orbini*, *Il Regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601, 205-239.

2. *Joannis Lucii Dalmatini*, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami (apud Joannem Blaev) 1656. Der Originaltext, eigentlich die einzige Handschrift in lateinischer Sprache, um die Mitte des XVII. Jh. für J. Lucius kopiert und heute in der vatikanischen Bibliothek aufbewahrt (Vat. Lat. 6958) ist jetzt in Fotokopie zugänglich in: *Ljetopis Popa Dukljanina*. Uvod, prevod i komentar Dr. Slavka Mijuškovića, Titograd 1976, 123-169. Für den etwas abweichenden Titel «*Barski Rodoslov*» cf. N. Radojčić, *Slavia* 8 (1929/30) 168-178. Cf. M. Kurelac in *Historijski Zbornik* 21-22 (1968/69) 651-653 mit unbedeutenden Textveränderungen.

3. F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb 1928 (Srpska Kraljevska Akademija, Posebna izdanja 67) (weiter: LPD). Diese Ausgabe enthält neben dem lateinischen Text und der italienischen Übersetzung von M. Orbini auch eine kroatische Übersetzung der ersten 23 Kapitel der Chronik vom anonymen Autor aus dem XV. Jh. mit einem Zusatz über den legendären Tod des kroatischen Königs Zvonimir wie auch eine Übersetzung des kroatischen Teiles ins Lateinische aus dem Jahre 1510 durch den bekannten dalmatinischen Humanisten Marko Marulić. Die Chronik ist zugänglich auch in der Ausgabe von Vl. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1950, mit serbo-kroatischer Übersetzung und ergänzender Literatur (weiter: *Mošin*, *Ljetopis*); cf. N. Banašević, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd 1971 (weiter: *Banašević*, *Letopis*).

4. Die älteste Literatur, z. B. die Werke von F. Rački, V. Jagić, St. Novaković, K. Jireček, usw. wie auch die bis 1950 sind bei Šišić, *Letopis*, 30 sqq. und Mošin, *Ljetopis*, 11 sqq. nachzuschlagen. Von der neueren sollen wenigstens die folgenden ange-

notwendig zu unterstreichen, daß die Chronik im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit der Historiker stand, die sich mit der Frühgeschichte der Südslaven beschäftigten. Durch die große Armut der Quellen ist sie als die früheste Chronik und die älteste einheimische Schilderung der Geschichte der Südslaven von der Landnahme bis zur Mitte des XII. Jh. in den Mittelpunkt der historischen Forschung geraten. Mavro Orbini scheint ihren historischen Wert völlig anzuerkennen, er nahm sie nämlich als das zweite Kapitel seines Werkes auf, das die Zeit vom VII. bis zum XII. Jh. umfaßte. Aber schon Lucius, der mehr kritischen Geist besaß, äußerte sich mehr als zurückhaltend ⁵.

In der modernen Geschichtsschreibung hat sich seit F. Rački eine grundsätzliche Bewertung der Chronik eingebürgert, die mit wenigen Ausnahmen in verschiedenen Varianten und mit unterschiedlichen Reserven bis heute besteht. Seinerzeit hatte sich Rački zum historischen Wert in dem Sinne geäußert, daß die Chronik für die ältere Epoche der südslavischen Geschichte keine Bedeutung hätte und daß der Chronist seine Kenntnisse aus der Volkstradition geschöpft hätte ⁶. Nach ihm haben Jagić, Jireček, Šišić, N. Radojčić, um nur die bedeutendsten unter den Forschern zu erwähnen, die Auffassung geäußert, daß die mündliche historische Überlieferung und die epischen Volkslieder die Hauptquelle des anonymen Priesters aus Diokleia gewesen seien ⁷.

führt werden: *N. Radojčić*, O najtamnijem odeljku Barskog rodoslova, Cetinje 1951 (vom selben Autor ist aber schon früher ein bedeutender, wenn auch umstrittener Artikel erschienen: Društveno i drža vno uredjenje kod Srba u ranom Srednjem veku prema Barkom rodoslovu, Glasnik Skopskog naučnog društva XV - XVI (1936); *V. Latković*, in der Enciklopedija Jugoslavije, VI (1965) 205; *G. Sp. Radojčić*, Un poème épique yougoslave du XIème siècle: les «gesta» ou exploits de Vladimir, prince de Dioclée, Byz. XXXV (1965) 528-535; mehrere Aufsätze von *J. Kovačević* deren Resultate zusammengefaßt sind in Istorija Crne Gore I, Titograd 1967, 422-429, und das eben zitierte Werk von *N. Banašević*, Letopis Popa Dukljanina, Beograd 1971. Repertorium fontium historiae medii aevi primum a A. Potthast digestum..., Romae 1976², s.v.: Diocleas presbyter.

5. *Joannis Lucii*, op. cit., 93: «Qui (sc. Presbyter Diocleas) quamvis in regno statuendo regumque recensione regiones, stirpes et tempora confundat, ut potius fabulas, quam historiam scripsisse deprehendatur...»

6. *F. Rački*, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest Srednjega Veka, Književnik 1 (1864) 199 sqq.

7. *V. Jagić*, Historija književnosti naroda hrvatskog i sprskoga, Knjiga prva: Staro doba, Zagreb 1867, 113-117; *K. Jireček*, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, III, Wien 1914, 60: «Es unterliegt wohl keinem Zweifel, daß ein großer Teil der Geschichte des Presbyters Diocleas aus epischen Volksliedern zusammengestellt ist»; LPD, Šišićs Kommentar, 182-184; *N. Radojčić*, Društve-

Es ist unmöglich, in diesem Bericht auf die verschiedenen, sich oft nur durch Nuancen unterscheidenden Meinungen einzugehen. Soviel sei aber noch gesagt: In der neuesten Literatur wurde die Chronik von S. Mijušković als historische Quelle vollkommen abgelehnt⁸, während N. Banašević ihr den Charakter eines Volksepos aberkannte⁹. Dinić hat vor etwas mehr als zwei Jahrzehnten folgendermaßen das fast allgemein heute akzeptierte Urteil über die Chronik des Priesters von Diokleia zusammengefaßt: «Es wird in ihr auf völlig legendäre Weise die älteste Vergangenheit der Südslaven geschildert. Seit dem X. Jh. beschränkt sich der Schriftsteller nur noch auf die Geschichte der Zeta (wie ab dem XI. Jh. Diokleia öfter genannt wurde) und auf ihre Beziehungen zu den benachbarten Gebieten, Rascien, Terbunien, Zachlumi und Bosnien. Das Werk reicht bis zur Mitte des XII. Jh., zu der Zeit also, in der es höchstwahrscheinlich verfaßt wurde. Die Glaubwürdigkeit der Chronik ist in diesem Teil größer und sie steigert sich, je näher man an die Lebenszeit des Autors rückt»¹⁰.

Vor mehr als einem Jahrhundert hat der Vater der kroatischen kritischen historischen Schule, F. Rački, den Wert dieser Quelle für die byzantinische Geschichte unterstrichen¹¹, und von diesem Standpunkt soll, ausgehend von dem eben erwähnten allgemeinen Urteil, die Chronik einer relativ eingehenden Analyse unterworfen werden. Sehr früh kam dieser Aspekt der Chronik zum Ausdruck. Schon Du Cange hatte sie für die südslavischen Dynastien ganz ausgeschöpft und dabei die Verwirrung des Originals in sein Werk übertragen¹². Es wäre unin-

no i državno uredjenje kod Srba u ranom Srednjem veku prema Barskom rodoslovu, Glasnik Skopskog naučnog društva XV - XVI (1936) 25.

8. *Mijušković*, op. cit., 114-115: Ljetopis popa Dukljanina treba potpuno odbaciti kao istorijski izvor (kursiv vom Autor), die Chronik des Priesters von Diokleia wäre nämlich als historische Quelle völlig abzulehnen.

9. *Banašević*, op. cit., 74, 92, 111, 185, 224, 226, 228, 235-239, 243, 254, 257-261, 268, letztlich hat noch *J. Kovačević* in *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967, 427, mehrere Stellen als zweifelsohne «episch» bezeichnet.

10. *Istorija naroda Jugoslavije*, Zagreb 1953, 274.

11. *F. Rački*, op. cit., 199 sqq.: «Po našem mnijenju taj ljetopis može se dobro upotrebiti...za popunjenje bizantiskih pisaca osobito u povijesti dukljanskoj i raškoj XI i XII vijeka».

12. *Du Cange*, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*, I, Familiae Byzantinae, Paris 1680, 269 sqq. Für die historiographische Bedeutung cf. *N. Rađođić*, *Hrvatska istorija za narodne dinastije u modernoj srpskoj historiografiji*, *Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva*, Zagreb 1925, 346.

teressant und langweilig, alle jene Autoren aufzuführen, die in einer oder der anderen Weise für eines oder mehrere Ereignisse von der Chronik Gebrauch gemacht haben. Sie werden an den entsprechenden Stellen, wenn erforderlich, erwähnt. Da aber doch die meisten nur für einige Abschnitte (Kämpfe zwischen Basileios II. und Samuel, Aufstände in Diokleia gegen Byzanz im XI. Jh.) diese Quelle benutzt haben, halte ich es für erforderlich, alle Stellen, wenn auch kurz, auf ihre Bedeutung für die byzantinische Geschichte nachzuprüfen.

Der erste Teil der Chronik hat für unser Thema kaum eine Bedeutung, während er für die Frühgeschichte der Südslaven einen zentralen Platz in der Geschichtsschreibung eingenommen hat. Die meisten Urteile aber über die ersten 35 Kapitel sind, von wenigen Ausnahmen abgesehen, gänzlich negativ¹³. Wir wollen in einem flüchtigen Überblick festzustellen versuchen, ob überhaupt und inwieweit einige Nachrichten dieses ersten Teils der Chronik einen eigenen Wert für die byzantinisch-südslavischen Beziehungen besitzen.

Stichwortartig zusammengefaßt berichtet der Priester von Diokleia in kurzer, verallgemeinerter und gewöhnlich ziemlich verwirrter Fassung über die folgenden Ereignisse: Kämpfe von Barbaren um Pannonien und Goten in Dalmatien¹⁴, Ansiedlung der Goten in der Praevalitana und die byzantinische Gegenoffensive¹⁵, Unterscheidung der dalmatinischen Küstenstädte als separater Einheiten¹⁶, Landnahme der Bulgaren¹⁷; die Christen (i.e. Romanen) ziehen sich vor den heidnischen Goten (i. e. Slaven) in die Berge und Festungen zurück¹⁸; aus Thessalonika besucht der Philosoph Constantin die Chazaren und nach-

13. Cf. in letzter Linie LPD, Šišićs Kommentar, 182 und *Banašević*, *Letopis*, 48 sqq.

14. LPD, 293-294.

15. LPD, 295-296; es wäre nicht auszuschließen, daß ein weites und etwas konfuses Echo der Justinianischen Reconquista zu erkennen wäre.

16. LPD, 296: «...iniquitates et persecutiones faciendo christianis, qui in civitatibus maritimis habitabant...»

17. LPD, 298; interessant ist die Schilderung der Ereignisse: «Imperator (Graecorum) etiam plurima cum eis faciens bella, sedens in solio suo, nec valens in aliquo (bello) superare (eos), misit et fecit pace cum eis; et sic demisit eos».

18. LPD, 299- 300.

her die Bulgaren ¹⁹; die Südslaven organisieren ihren Staat mit Hilfe des Papstes und des byzantinischen Kaisers ²⁰; die byzantinische Belagerung von Skadar (alb. Shkodër) ²¹; arabische Angriffe auf die dalmatini-

19. LPD, 300 (Rechts der lateinische Text, links Orbinis Übersetzung):

«Temporibus huius floruit, ut rosa, ex civitate Thessalonica quidam philosophus Constantinus nomine, filius cuiusdam Leonis patricii, vir per omnia sanctissimus atque in divinis scripturis profundissime a pueritia edoctus. Hic vir sanctus, a spiritu sancto admonitus, exiens de civitate sua Thessalonica, venit in Casariam¹⁸) provinciam ibique cum pluribus philosophis disputans diebus plurimis, convicit eos suae doctrina et praedicatione convertit totam Casariam provinciam ad fidem Jesu Christi et baptizati sunt omnes in nomine patris et filii et spiritus sancti. Post haec convertit totam gentem Bulgarinorum et similiter baptizati sunt in fide sanctae trinitatis».

und nachher, ibidem, 301-302, wird das Werk Konstantins' und Methodios' beschrieben, als ob es sich unter den Südslaven weiter entwickelt hätte. Zu der Anm. 16 des lateinischen Textes ist zu bemerken, daß es so im Ms. steht, im gedruckten Text falsch «Caesaream».

20. LPD, 303-304; es könnte sich hier der byzantinische Einfluß auf die südslavischen Staaten, der sich nach der Mitte des IX. Jh. steigerte, widerspiegeln (cf. *J. Ferluga*, Das byzantinische Reich und die südslavischen Staaten von der Mitte des IX. bis zur Mitte des X. Jahrhunderts, in *J. Ferluga*, Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976).

21. LPD, 310:

«Eo tempore venerunt Graeci et obsederunt civitatem Scodarim. Audiens autem [haec] Sebeslavus rex, congregavit gentem multam et venit et irruit in castra eorum. Et ceciderunt Graeci
Es handelt sich vielleicht um einem von den vielen Angriffen aus dem Thema Dyr-rhachion gegen Diokleia.

«Nel cui tempo fiori in Tessalonica Constantino Filosofo, figliuolo di Leone patricio, il quale sendo huomo dottissimo nella Sacra scrittura et appresso huomo di vita esemplare, uscì della sua patria, e guidato dal spirito santo venne nella provincia di Cossaria. Là dove disputando con primi filosofi di quel luogo, superò tutti, e predicando ogni dì, convertì tutta quella provincia alla fede di Cristo; il che dopo, fra breve, fece etiandio nella gente Bulgara».

et multi gladio perierunt et plurimi capti sunt, alii vero in fugam conversi sunt».

sehen Städte ²²; Gründung von Dubrovnik (it. Ragusa) ²³. Zusammen-

22. LPD, 318-319:

Eo tempore exivit stolum a Sicilia, multitudo copiosa navium Saracenorum, quod stolum vocatur «miria armeni» graece, id est latine «decem millia vella». Omnes civitates maritimas destruxerunt. Latini autem fugientes montana petebant, quo Sclavi habitabant; revertentes autem Saraceni in terram suam, Latini volebant revertere in suas civitates, sed Sclavi comprehendentes illos pro servis tenuerunt. Post haec plurimi Latinos dimiserunt tali pacto, ut omni tempore tributa eis redderent et servitia exercerent. Sicque caeperunt reaedificare civitates maritimas a Saracenis destructas.

In questo tempo uscì da Sicilia, gran moltitudine de' vascelli saracini, i quali destrussero tutta la Dalmatia. Questa armata si chiamò in lingua greca miriarmeno, cioè dieci mila vele, et ruinarono tutte le città maritime. Ma i Latini fuggendo andavano ritirandosi ne' monti. E tornati che furono i Saracini al loro paese, i Latini volevano alteresi ritornare alle loro città. Ma dagli Slavi furono presi et ritenuti per servi, et con successo di tempo molti di quelli lasciarono, con patto però, che fossero obligati dar loro un tanto di tributo et far servitii necessarii. Et così cominciarono rifare le città destrutte da' Saracini.

Nach LPD, Šišićs Kommentar, 443-444, handelt es sich um eine später eingeschobene Glosse, was aber neulich *Banašević*, *Letopis*, 97, zurückgewiesen hat. Interessant ist es aber, diesen Passus mit parallelen Texten in *Konstantins*, *De adm. imp.*, c. 29, 88-94 zu vergleichen:

Μετὰ δὲ χρόνον τινὰ ἐπὶ τῆς βυσιλείας Βυσιλείου τοῦ αἰιδίμου καὶ ἀειμνήστου βασιλέως, ἐλθόντων Σαρακηνῶν ἀπὸ Ἀφρικῆς, τοῦ τε Σολδανοῦ καὶ τοῦ Σάββα καὶ τοῦ Καλφοῦς, μετὰ καταβίων λς', κατέλαβον ἐν Δελματία, καὶ ἐπόρθησαν τὸ κάστρον τὰ Βούτοβα καὶ τὸ κάστρον τὴν Ῥώσσαν καὶ τὸ κάστρον τὰ Δεκάτερα, τὸ κάτω. Καὶ ἦλθον καὶ εἰς τὸ κάστρον Ῥαουσίου, καὶ παρεκάθισαν αὐτῷ μῆνας δεκαπέντε. ib., c. 29, 96-98: 'Ο δὲ βασιλεὺς σπλαγχνισθεὶς ἀπέστειλεν τὸν πατρίκιον Νικήτα, δρουγγάριον τοῦ πλωτῆμου, οὗ τὸ ἐπικλῆν Ὀρόρυκας, μετὰ χελανδίων ἐκκτόν, und ib., c. 30, 119-129: 'Αφ' οὗ δὲ κατεσκήνωσαν οἱ εἰρημένοι Σκλάβοι, κατεκράτησαν πᾶσαν τὴν περίχωρον Δελματίας' ἡργάζοντο δὲ τὰ κάστρα τῶν Ῥωμάνων τὰς νήσους, καὶ ἔζουν ἐξ αὐτῶν ὑπὸ δὲ τῶν Πιχυνῶν κατ' ἐκάστην ἐπαιχμωλιζόμενοι καὶ ἀφανιζόμενοι κατέλιπον τὰς τοιαύτας νήσους, βουλόμενοι εἰς τὴν ἡπειρον ἐργάζεσθαι. Ἐκωλύοντο δὲ παρὰ τῶν Χρωβάτων' οὕτω γὰρ ἐτέλουν αὐτοὺς φόρους, ἀλλὰ πάντα, ἅπερ ἀρτίως παρέχουσι τοῖς Σκλάβοις, τῷ στρατηγῷ ταῦτα παρεῖχον. Ἀδυνάτως δὲ ἔχοντες τοῦ ζῆν προσῆλθον Βυσιλείῳ, τῷ αἰιδίμῳ βυσιλεῖ, ἀνιδιδόντες τὰ εἰρημένα πάντα. 'Ο οὖν αἰιδίμος ἐκείνος βυσιλεὺς Βυσιλείος προετρέψατο πάντα τὰ διδόμενα τῷ στρατηγῷ διδοσθαι παρ' αὐτῶν τοῖς Σκλάβοις καὶ εἰρημικῶς ζῆν μετ' αὐτῶν.

23. LPD, 319-320:

fassend kann man für diesen ersten Teil der Chronik feststellen, daß trotz der Verallgemeinerung, der Kürze der Schilderung und der viel zu großen Verwirrung fast alle angeführten Belege im Grunde einen historischen Kern besitzen. Genauso ist aber festzustellen, daß dieser Teil keine oder kaum eine minimale Bedeutung für die Entwicklung byzantinisch-südslavischer Beziehungen hat.

Der nächste Teil der Chronik, von Kap. 30-36 einschl., besitzt schon einen etwas größeren historischen Wert. Mit gutem Recht wurde bisher immer das Kap. 36 separat als eine Einheit für sich analysiert, und wir werden noch zu dem großen Komplex der damit verbundenen Probleme als bald zurückkommen. Wir möchten aber doch beim Kap. 30 anfangen, um die historische Entwicklung im Herzen der Balkanhalbinsel, nämlich die Geschichte des Reiches von Samuel, von den Anfängen an zu verfolgen.

Der Tod des bulgarischen Kaisers Peter im Jahre 969 löste die große Krise in den bulgarisch-byzantinischen Beziehungen aus, und von daher gesehen bringt unsere Chronik fast nichts Neues; sie schweigt vielmehr von der russischen Intervention und dem ganzen russisch-byzantinischen Krieg. Zwei Aspekte sind aber in der Schilderung des Priesters von Diokleia bemerkenswert: Erstens blieben byzantinische Einheiten in Bulgarien - *relinquit (i. e. imperator) suum exercitum*; zweitens besetzte von Bulgarien aus diese Armee Rascien im Herzen der Balkan-

Audientes homines Epidauriae civitatis, qui per silvas et montana manebant, quod Bellus cum Romanis venisset et castellum fecissent, congregantes se venerunt et una cum ipsis aedificaverunt civitatem supra mare in ripis marinis, quas Epidaurii lingua sua «laus» dicunt. Unde ea civitas «Lausium» vocata est, quae postea r pro l posita, Ragusium appellata est. Sclavi vero (eam) Dubrovnich appellaverunt, id est «silvester» sive «silvestris», quoniam, quando eam aedificaverunt de silva venerunt.

Delche sendo venuta la nova a gli huomini, che dalle ruine d' Epidauro s' erano salvati et habitavano nelle selve ed altri luoghi forti per natura, vi corsero et l' aiutarono nella fabrica di detto castello, il quale dai sassi in lingua lor chiamati lavi, lo nominarono Lausio. Ma poi mutata la L in R, fu detto Rausa, tuttochè altre volte questa rocca o castello sia stato chiamato etianodio Dubrovnich imponendol' il nome dalle selve, onde à fabricarlo erano venuti. Imperochè dubrava nella lingua slava significa selva.

Besonders interessant sind die Etymologien; vgl. dazu den folgenden Passus aus De adm. imp..., 29, 217-223:

halbinsel²⁴. Ob auf Grund dieser späteren Quelle eine echte Besetzung des bulgarischen Territoriums Schritt für Schritt anzunehmen ist oder ob es sich um eine Verallgemeinerung des Autors handelt, ist schwer zu sagen. Der zweite Teil der Nachricht, die Eroberung Rasciens, nämlich Serbiens, wurde von vielen Historikern zurückgewiesen²⁵, von einigen aber akzeptiert²⁶. Wie es nun auch gewesen sein mag und es ist nicht so ohne weiteres ein byzantinischer Einmarsch in Serbien im Jahre 971 auszuschließen nach dem Tode des Kaisers [es kann nur Johannes Tzimiskes (969-976) sein] kam es in Rascien zu einem Aufstand gegen die Griechen²⁷. Bemerkenswert ist, daß dieser Aufstand genau zu der-

Ὅτι τὸ κάστρον τοῦ Ῥαουσίου οὐ καλεῖται Ῥαούσι τῇ Ῥωμαίων διαλέκτῳ, ἀλλ' ἐπεὶ ἐπ' αὐτῷ τῶν κρημνῶν ἴσταται, λέγεται Ῥωμαίστι ὁ κρημνὸς λαοῦ· ἐκλήθησαν δὲ ἐκ τούτου Λαυσαῖοι, ἔχουσι οἱ καθεζόμενοι εἰς τὸν κρημνόν· Ἡ δὲ κοινὴ συνήθεια, ἣ πολλάκις μεταφθεῖρυσεν τὰ ὀνόματα τῇ ἐναλλαγῇ τῶν γραμμῶν, μεταβαλοῦσα τὴν κλῆσιν Ῥαουσαίους τούτους ἐκάλεσεν. Οἱ δὲ αὐτοὶ Ῥαυσαῖοι τὸ παλαιὸν ἐκράτουν τὸ κάστρον τὸ ἐπιλεγόμενον Πίταυρα.

24. LPD, 324: c. XXX. Eo tempore defunctus est Bulgarorum imperator Petrus nomine, qui sedebat in civitate Magna Preslava et Graecorum imperator, congregans validam fortitudinem gentis suae, obtinuit totam Bulgariam suoque subiugavit imperio; deinde reversus ad polatiam suam, reliquit suum exercitum. Hi autem qui praeerant exercitui, venientes cum exercitu, ceperunt totam Rassam provinciam.

25. G. Schlumberger, *L' épopée byzantine à la fin du Xe siècle*, I, Paris 1896, 180; Ostrogorsky, *Geschichte*³, 250 u. Anm. 2; J. Ferluga, in *Viz. izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, III, Beograd 1966 (weiter: *Izvori*) 63.

26. LPD, Šišićs Kommentar, 450: D. Anastasijević, *L' hypothèse de la Bulgarie Occidentale*, *Recueil Uspenski*, I, 1930, 20 sqq.

27. LPD 325-326:

Post haec non multo tempore transacto, defunctus est imperator Graecorum et rex Predimirus cum suo socero miserunt Rassanis, suis amicis, ut nil timendo interficerent Graecos, qui praeerant eis. Ita et factum est. Oc, cisis ergo una die omnibus Graecis perrexit rex cum socero et suis cognatis, et obtinuit totam Rassam constituitque socerum suum, sicut prius fuerat, iupanum maiorem et cognatos suos sub potestate patris iupanos constituit, ut dominarentur eam provinciam et possiderent, salvo tamen iure regio.

Man muß aber zugeben, daß die Terminologie des ganzen Textes kaum ins X. Jh. paßt.

selben Zeit ausbrach, wie der der vier Brüder David, Moses, Aron und Samuel ²⁸. Der Aufstand der vier Brüder, der Kometopuli, wird von dem diokleischen Priester weder chronologisch näher präzisiert noch etwas ausführlicher geschildert ²⁹. Bemerkenswert sind aber noch drei Momente: Einmal wird die Legitimität von Samuels kaiserlichem Titel, so wie sie von Konstantinopel aus gesehen wurde, durch den Zusatz: «...qui se imperatorem vocari iussit...» in Zweifel gestellt; zum zweiten unterscheidet die Chronik mit Klarheit die Ereignisse aus dem Jahre 969 von denen aus dem Jahre 976 und spricht nicht von zwei Aufständen der Kometopuli ³⁰; drittens kennt der Priester von Diokleia nur Samuel und nicht die anderen drei Brüder.

Für die wenigen Belege zu den byzantinisch-bulgarischen Beziehungen wäre zusammenfassend folgendes zu sagen: an sich bringt der Priester von Diokleia keine neuen Informationen, außer der in der Geschichtsforschung umstrittenen byzantinischen Besetzung von Serbien. Seine Nachrichten aber, wie dürftig sie auch sind; entsprechen den Ereignissen, wie sie von anderen Quellen her bekannt sind, besonderen Wert aber hat der Umstand, daß nur von einem Aufstand der Kometopuli (976) die Rede ist. Eine ganz besondere Stelle nimmt das Kapitel XXXVI ein, das das Leben des Fürsten Vladimir von Diokleia, der als Heiliger Johannes Vladimir am 22. Mai in der orthodoxen Kirche gefeiert wird, und die Beziehungen Vladimirs zu Samuel und seinen Nachfolgern wie auch zu Basileios II. schildert.

Dieses Kapitel wurde in der modernen Geschichtsschreibung wegen seiner Bedeutung ziemlich ausführlich analysiert, und die Resultate

28. *Joannis Scylitzae*, *Synopsis historiarum*, rec. I. Thurn, Berlin 1973 (Weiter: Scylitza), 328, 57-60: «τῶν δὲ Βουλγάρων ἄμα τῇ τελευτῇ τοῦ βασιλέως Ἰωάννου ἀποστατησάντων, ἄρχειν αὐτῶν προχειρίζονται τέσσαρες ἀδελφοί, Δαβίδ, Μωϋσῆς, Ἀαρὼν καὶ Σαμουήλ...»

29. LPD, 330:

Et tempore surrexit in gente Bulgarinorum quidam Samuel, qui se imperatorem vocari iussit et commisit praelia multa cum Graecis proiecitque eos ex tota Bulgaria, ita ut in diebus eius Graeci non auderent propinquare illuc.

Für den Anfang des Aufstandes der Comitopulen cf. *Fertuga*, Izvori, III, 60 u. 10; 64;

30. Cf. in letzter Linie *J. Fertuga*, Le soulèvement des Comitopoules, ZRVI IX (1966), 75-84 und *Fertuga*, Izvori, III, 58, 246. Cf. auch *A. Leroy-Molinghen*, Les fils de Pierre de Bulgarie et les Cométopoules, Byzantion 42 (1972) 405-419.

tate, wie unterschiedlich sie auch in den Einzelheiten sein mögen, ergeben einiges Gemeinsame. Nach der Meinung der meisten Forscher handelt es sich um eine Vita, ein Heiligenleben oder eine Legende, die eine selbständige Schrift war und in die Chronik eingebaut wurde, die auf mündlicher oder geschriebener heimischer Überlieferung beruhte und die einen ziemlich großen Wert als historische Quelle besitzt ³¹.

Etwas abweichend ist die Meinung von G. Sp. Radojičić, nach dem gegen Ende des XI. Jh. die «Gesta» des Fürsten Vladimirs geschrieben wurden, angeregt durch den Kontakt mit den französischen Kreuzfahrern, die im Winter 1096/97 durch Diokleia reisten. Bei dieser Gelegenheit hätten die einheimischen Jongleure aus der Begleitung Raimonds von Toulouse westliche «chansons de gestes» hören können und selber aus der Tradition schöpfend ihre eigenen verfaßt ³². Diese Auffassung, so wie auch die von vielen anderen, beruhte auf dem letzten Pausus des Kap. XXXVI, der verschieden interpretiert wurde: «Quantas et quales virtutes et prodigia deus operare dignatus est per beatum Vladimirim, famulum suum, qui scire desiderat, *librum gestorum eius*» (kursiv von J.F.) relegat, quo acta eius per ordinem scripta sunt et

31. St. Novaković, Prvi osnovi slovenske književnosti medju balkanskim Slovenima. Legenda o Vladimiru i Kosari, Beograd 1893, 198, 203, nimmt an, es sei eine Legende des Hl. Vladimir die slavisch verfaßt wurde, mit großem historischem Wert; K. Jireček, Istorija Srba, I, Beograd 1952, 118: war der Meinung, es hätte eine lateinische Vita, ein selbständiges historisches Werk, gegeben; M. Medini, Starine dubrovačke, Dubrovnik 1935, 271-272: schloß sich völlig Jirečeks Meinung an; N. Radojčić, Društveno i državno uređenje kod Srda u Srednjem veku prema Barskom rodoslovu, Glasnik Skopskog naučnog društva XV-XVI (1936) 13: eine alte Vita des Heiligen; Mošin, Ljetopis, 34: der Text des XXXVI Kap. ist eine Überarbeitung einer Vita, deren historische Nüchternheit für ihr Alter spricht; St. Hafner, Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie, München 1964, 40-41: diese Legende bildet den mittleren Teil (der Chronik), dem eine für die mittelalterliche Historiographie typische Volksgeschichte ...vorausgeht ...; Banašević, Letopis, 171, 200, 224: ist wie Jireček der Meinung, es handle sich um eine lateinische Legende, die ein selbständiges Werk war und die einen hagiographischen Charakter besaß, sich aber auf eine solide historische Basis stützte. LPD, Šišićs Kommentar, 123-126: ausgehend von der Auffassung, daß die ganze Chronik von einem Autor verfaßt wurde, meinte er, daß keine Legende bestand, das Kap. hat aber eher einen historischen als legendären Wert, besonders weil es aus der im XII. Jh. noch sehr lebendigen diokleischen Überlieferung schöpfte.

32. G. Sp. Radojičić, Un poème épique yougoslave au XIe siècle: Les «Gesta» ou exploits de Vladimir, prince de Dioclée, Byzantion XXXV 2 (1965) 528-535, et J. Kovačević in Istorija Crne Gore, I, Titograd 1967, 427.

agnosceat profecto, quod ipse vir sanctus unus spiritus cum domino fuit et deus habitavit cum eo, cui honor etc.»³³.

Nach dieser Zusammenfassung der Bewertungen dieses Kapitels, dessen historische Glaubwürdigkeit allgemein hoch eingeschätzt ist, folgt eine Analyse nur der Nachrichten, die für die byzantinische Geschichte in der zweiten Hälfte des X. und in den ersten zwei Jahrzehnten des XI. Jh. auf der Balkanhalbinsel, besonders in ihrem westlichen Teil, von Bedeutung sind. Als Vladimir noch jung war und kaum die Regierung in Diokleia übernommen hatte, griff Samuel ihn an³⁴. Der Priester von Diokleia gibt keinen Grund dafür an, aber es ist anzunehmen, daß Vladimir zu dieser Zeit, nämlich nach 996, Verbündeter des byzantinischen Reiches war³⁵. Samuels Offensive gegen Diokleia wurde zu einem Erfolg, das Land besetzt und der Fürst nach Prespa verbannt³⁶. Zur selben Zeit aber hatte Samuel mit einem Teil der Truppen seine Angriffe gegen die byzantinischen Besitzungen im Küstengebiet weitergeführt³⁷. Sein erstes Ziel war Ulcinj (it. Dolcigno), eine wichtige Festung an der Küste, die im nordwestlichen Teil des Themas von Dyrrhachion lag. Trotz langer Belagerung konnte er die Stadt nicht einnehmen und wandte sich gegen Dalmatien, das er plünderte und verwüstete: er verbrannte die dalmatinischen Städte von Kotor (it. Cattaro) und Dubrovnik (it. Ragusa, hier Lausium) bis Zadar (it. Zara) und kam

33. LPD, 341-342; cf. LPD, Šišićs Kommentar, 126: es handelt sich um eine Glosse; in Orbini's italienischer Übersetzung fehlt nämlich der ganze Passus.

34. LPD, 331.

35. Basileios II. suchte auf der Balkanhalbinsel Verbündete gegen Samuel und da eine serbische Gesandtschaft auf Umwegen in Constantinopel im Jahre 992 eingetroffen war, nimmt *Osrogorsky*, Geschichte³, 255-256 und derselbe, Une ambassade serbe auprès de l'empereur Basile II, Byzantion XIX (1949), 187 sqq. an, daß es sich um eine handelte, die aus Diokleia kam, cf. auch *Ferluga*, Izvori, III 92, Anm. 61.

36. LPD, 333: «Quem (i. e. Vladimirum) imperator statim relegavit in exilium in partibus Achridae, in loco qui Prespa dicitur, ubi et curia eiusdem imperatoris erat». Dank des LPD, 338 und 339 erfahren wir, daß hier eine der «curia» Samuels war und auch eine Kirche, cf. *Ferluga*, Izvori III, 83, Anm. 28; *A. Grabar*, Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ochrid, ZRVI VIII/2 (1964) 163-165 und *J. Ferluga*, La date de la construction de l'église de saint Achillée de Prespa, in *J. Ferluga*, Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976.

37. LPD, 331; Einen Teil seines Heeres ließ Samuel weiter Vladimir belagern, während «...partemque secum ducens ad expugnandam civitatem Dulcinium perrexit».

dann über Bosnien und Rascien in sein Land zurück ³⁸.

Inzwischen hatte sich Kosara (Cossara), die Tochter Samuels, in den Fürsten Vladimir verliebt und vom Vater verlangt, diesen zu heiraten. Samuel gab froh nach - laetus effectus est - und nach der Hochzeit «...constituit imperator Vladimirus in regem et dedit ei terram et regnum patrum suorum *totamque terram Duracenorum*» ³⁹ (kursiv von J. Ferluga). Der Priester von Diokleia sagt nicht ausdrücklich, daß Dyrrhachion von Samuel eingenommen wurde, aber unter «tota terra Duracenorum» ist wohl auch die Stadt selber zu verstehen. Auch die bedeutendste byzantinische Quelle für diese Ereignisse, Skylitzes, schweigt in dieser Hinsicht, aber er erzählt, wie sich Miroslava, die Tochter Samuels, in den Kriegsgefangenen ihres Vaters Aschot Taronites, einen hohen byzantinischen Offizier armenischer Herkunft, verliebt hatte. Die Tochter verlangte vom Vater die Heirat, Samuel befreite den kriegsgefangenen Armenier und nach der Hochzeit schickte er beide nach Dyrrhachion. Aschot wurde von Samuel auferlegt, Dyrrhachion sorgfältig zu hüten - ἐκπέμπει μετ' αὐτῆς τοῦτον εἰς τὸ Δυρράχιον, ἐπὶ φυλακῇ τᾶχα τῆς χώρας ⁴⁰. Die zwei Liebesgeschichten, nämlich die von Vladimir und Kosara und die von Aschot und Miroslava, eine in der Chronik des Priesters von Diokleia, die andere in der Chronik von Skylitzes geschildert, ähneln sich im Kern so sehr, daß es fraglich ist, ob es sich um zwei Ereignisse oder doch nur um eines handelt ⁴¹. Die Ehe zwischen Vladi-

38. LPD, 333: «..congregato exercitu, debellavit Dulcinium longo tempore, sed eum capere nullatenus valuit. Inde ascendit iratus, caepit destruere, incendere ac depraedare totam Dalmatiam, Decatarum autem atque Lausium civitates incendit nec non et vicos et totam provinciam devastavit, ita ut terra videreturesse sine habitatore. Pertransivit imperator sic devastans tam maritimas quam et montanas regiones usque Jadram; postea per Bosnam et Rassam reversus est in locum suum». Cf. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, S. 326, ist jetzt derselben Auffassung.

39. LPD, 335.

40. *Scylitza*, 342, 52-57. Dyrrhachion fiel in den letzten Jahren des X. Jh. nach der Schlacht am Spercheios (996) in die Hände von Samuel, cf. J. Ferluga, *Izvori*, III, 92, Anm. 61. Auf Grund des Priesters von Diokleia ist auch außer Zweifel, daß die Kämpfe um Diokleia und Dyrrhachion zur selben Zeit stattgefunden haben. J. Ferluga, *Durazzo e la sua regione nella seconda metà del secolo Xe nella prima del secolo XI*, in J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans*, Amsterdam 1976; Dyrrhachion wurde 1005 von Aschot den Byzantinern übergeben.

41. Zweifel an zwei ähnlichen Ehen hatte schon Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV, München 1906, 44 und derselbe, Jovan Skilica kao izvor za najstariju istoriju Ma-

mir und Kosara hat ihren historischen Hintergrund in den Feindseligkeiten zwischen Samuel und Vladimir und ist in der Chronik von Diokleia auf Grund der einheimischen Überlieferung so wiedergegeben, daß der lokale Held in allen Ereignissen die Hauptrolle spielt⁴². An einer anderen Stelle berichtet Skylitzes, daß, solange in Diokleia und den benachbarten Ländern Vladimir regierte, der Tochter nach Schwiegersohn von Samuel-Βλαδιμερός ὁ ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ Σαμουὴλ κηδεστής-, ein gerechter, friedliebender und tugendhafter Mensch, im Gebiet von Dyrrhachion Ruhe herrschte⁴³.

In der Handschrift U (Vindobonensis Hist. Gr. 74) steht nach θυγατρὶ der Name Θεοδώριτου, das der erste Herausgeber B. Prokić in Θεόδωρα korrigiert hat und so den christlichen Namen der Gemahlin Vladimirs, sonst aus der Chronik nur als Kosara bekannt, schuf⁴⁴. Da aber Samuel mit Agatha, der Tochter des Proteuons von Dyrrhachion Johannes Chrysilios verheiratet war und um das Jahr 1005 ein Theodor (oder Theodorit), der höchstwahrscheinlich ein Sohn des Chrysilios war, bekannt ist, wäre es möglich, daß Vladimir nicht Samuels Schwiegersohn, sondern durch Samuels Frau sein Verwandter war, was dem Terminus κηδεστής = «angeheirateter Verwandter» auch entsprechen würde⁴⁵. Diese Schlußfolgerung wird durch eine andere Stelle in Skylitzes Chronik etwas abgeschwächt. Gegen Ende des Krieges ergaben sich Basileios II. Johannes Vladislavs Frau mit Kindern, darunter ein unehelicher Sohn Samuels, zwei Töchter und fünf Söhne Radomirs, Samuels Sohn, von denen der älteste geblendet gewesen war von seiten Vladislavs, als

ćedonskih Slovena, Glas SAN 84 (1910) 108-109. N. Adontz, Samuel I' Arménien, roi des Bulgares, Mémoires de l' Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres 38 (1938) 51 sqq., glaubt auch nicht an zwei Ehen in der Familie Samuels, aber seine Argumentation, die auf nicht sehr überzeugenden Etymologien beruht, ist nicht annehmbar, cf. *Ferluga*, Durazzo e la sua regione, 231; *Banašević* Letopis, 167. Daß die Übergabe von Dyrrhachion an Vladimir bzw. Aschot nicht in Widerspruch zueinander stehen behauptet *Kovačević* in *Istorijske Gore*, I, 383-384, nachdem Vladimir von Samuel nur das Land (terram Duracenorum), Aschot aber die Stadt erhalten hätte.

42. Cf. *Ferluga*, Izvori, III, 91 Anm. 60.

43. *Scylitzas*, 353, 64-354, 67. Cf. LPD, 331: «Rex (i. e. Vladimirus) ...qui vir sanctus erat et nolebat aliquem de suis perire in bello...»

44. B. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, 44-45.

45. Cf. in letzter Linie *Ferluga*, Izvori, III, p. 108 Anm. 99 für Agatha, p. 94 Anm. 64 für Theodorit und p. 117 Anm. 133 für den Verwandtschaftsgrad. Daß es sich um Theodorit und nicht um Theodora handelt, hatte auch schon Adontz, Samuel I' Arménien, 45-55, angenommen.

dieser)... τὸν Ῥαδομηρόν τὸν υἱὸν Σαμουήλ σὺν τῇ αὐτοῦ γυναικὶ καὶ Βλαδιμηρόν τὸν τοῦτου γαμβρόν ἀνεῖλεν⁴⁶. Gabriel Radomir war zweimal verheiratet, die erste Frau war die Tochter des ungarischen Königs und die zweite eine schöne Sklavin aus Larissa⁴⁷. Wir haben also eine dritte Ehe aus Liebe unter Samuels Kindern. Vladimir konnte «γαμβρός» von Radomir gewesen sein, indem er seine Schwester, Samuels Tochter, geheiratet hatte. Daß Vladimir Radomirs «γαμβρός» nämlich Verwandter durch Heirat seines Vaters sein könnte, scheint mir in diesem Fall eine etwas überspannte Interpretation der Quelle zu sein⁴⁸.

Dadurch wäre der Verdacht bekräftigt, daß die ganze Erzählung der Ehe zwischen Vladimir und Kosara nur eine Überarbeitung der Geschichte der Ehe Aschots und Miroslavas ist. In diesem Zusammenhang möchte ich noch auf eine Ehe hinweisen: Während des Aufstandes der Slaven im Jahre 1072 im Thema Bulgarien wurde unter anderem Longibardopulos, ein hoher byzantinischer Offizier, nach einer verlorenen Schlacht gefangengenommen, aber nach kurzer Zeit von Michael, Fürst von Diokleia, befreit, mit seiner Tochter verheiratet und an der Spitze eines Heeres Bodin zu Hilfe geschickt, der die Aufständischen anführte. Auch er, so wie Aschot in Dyrrhachion, ging wieder zu den Rhomäern zurück⁴⁹. So viele ähnliche Ehen liegen vor, daß man fast glauben könnte, daß sie zu einem Topos der Chronisten geworden sind.

Nach dem Tode Samuels übernahm sein Sohn Gabriel Radomir die Macht. Die diokleische Chronik erzählt, daß er viele Kriege gegen die Griechen geführt habe und sogar bis Konstantinopel gekommen sei. Darüber besorgt hätte der byzantinische Kaiser Verbindung mit Johannes Vladislav, einem Neffen Samuels, aufgenommen und ihn überredet, Radomir zu beseitigen. Und «...quadam die, dum Radomirus iret venatum, ipse (i. e. Vladislavus) cum eo equitans percussit eum atque interfecit»⁵⁰. Da es sich um eine Heiligenvita oder Legende handelt ist einiges offensichtlich übertrieben, z. B. die Ausbreitung des Krieges bis Konstantinopel oder die Verhandlungen zwischen Basileios II. und Vladislav, in dem ganzen Passus aber gibt es doch einen geschichtlichen Kern. So wie der Priester von Diokleia beschreibt auch Skylitzes den

46. *Scylitza*, 359, 24-26.

47. *Scylitza*, 349, 46-50. Cf. *Ferluga*, Izvori, III, 108, Anm. 99.

48. Cf. *Banašević*, *Letopis*, 145-146, 163-168, 180, 188.

49. *Georgius Cedrenus*, *Joannis Scylitzae* ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus, II, Bonnæ 1839 (*Scylitza cont.*), 716, 718.

50. LPD, 336.

Tod Radomirs während einer Jagd, und beide Quellen stimmen darin überein, daß der Mörder Vladislav war⁵¹. Johannes Vladislav beseitigte auch Vladimir, nachdem er die Macht übernommen hatte, und die Chronik des Priesters schildert ganz ausführlich dieses ganze Vorgehen⁵². Nachdem aber Vladimir getötet war, «...imperator Vladislavus, congregato exercitu, venit possidere terram beati Vladimiri et civitatem Durachium, ut promissum ei fuerat ab imperatore Basilio, propter homicidia quae perpetraverat»⁵³. Es folgt eine etwas legendäre Beschreibung des Todes Vladislavs⁵⁴, die dem hagiographischen Charakter des Kapitels entspricht, obwohl in Wirklichkeit die Dinge anders verliefen⁵⁵. Es stimmt aber auch in diesem Fall, daß der letzte Kaiser von Samuels Reich vor Dyrrhachion kämpfend fiel.

Hier endet das Kapitel XXXVI, dessen Einheitlichkeit durch die Erzählung über Leben und Taten des heiligen Vladimirs gewährleistet ist. Zusammenfassend ist festzustellen, daß der Kern der historischen Schilderung glaubwürdig ist, obwohl nicht nur die Form, sondern auch der Inhalt oft hagiographischen Ambitionen des Autors (oder eber seiner Vorlage) zum Opfer fallen. Vom Standpunkt der byzantinischen Geschichte des ausgehenden X. und dem Anfang des XI. Jh. ist erstens im allgemeinen festzuhalten, daß die Chronik des Priesters von Diokleia eine relativ bedeutende Ergänzung der anderen Quellen für diese Zeit ist, besonders für das byzantinische Thema Dyrrhachion und zum Teil für das Thema Dalmatien. Die Chronik hebt die Bedeutung der Stützpunkte im Thema Dyrrhachion mit großer Klarheit hervor,

51. Cf. *Ferluga.*, Izvori, III, 109, Anm. 101; Gabriel Radomir wurde Ende August oder Anfang September 1015 ermordet. *Banašević*, Letopis, 188-196, nimmt an, daß es sich um eine einheimische mündliche Überlieferung handelt, die noch nicht eine poetische Form bekommen hatte und daß weder der Priester von Diokleia noch Skylitzes eine historische glaubwürdige Schilderung Radomirs Todes gegeben haben.

52. LPD, 337-341; cf. *Banašević*, Letopis, 196-198.

53. LPD, 341.

54. Ibidem.

55. Nach der schon o.e. Handschrift U (*Scylitza*, 357, 54 sqq.) ist Johannes Vladislav vor Dyrrhachion in einem Zusammenstoß mit dem Strategen und Patrikios Nikitas Pigonites zu Pferde kämpfend plötzlich gefallen, von zwei Fußsoldaten, die vorbeigelaufen waren, tödlich im Unterleib verletzt. *H. Grégoire*, Du nouveau sur l'histoire bulgare-byzantine. Nicétas Pégonitès, vainquer du roi bulgare Jean Vladislav, Byzantion XII (1937), 285, 289-290, kam auf Grund einer Stelle bei Psellos zum selben Ergebnis. Cf. *Ferluga*, Izvori, III, 123 Anm. 156.

sowohl der Stadt und der Festung von Dyrrhachion, dem Haupttor von Byzanz im Westen, wie auch von anderen Festungen, wie z. B. Ulcinj. Es zeigt sich weiter, welches die Rolle dieses Themas im westlichen Teil der Balkanhalbinsel war, wie weit mehr sich die byzantinische Politik hier auf dieses Thema und nicht auf das dalmatinische stützte und wie eng das Schicksal von Dyrrhachion und Diokleia zusammenhingen. Interessant ist aber auch, daß während dieser ganzen Zeit die byzantinische Regierung nur eine Verteidigungspolitik führte, daß nämlich kein einziger Feldzug gegen die benachbarten slavischen Gebiete von hier aus unternommen wurde. Noch klarer treten diese Momente in der diokleischen Chronik während der folgenden Epoche in den Vordergrund.

Nach der Unterwerfung des Reiches Samuels⁵⁶ griff Basileios II. zu Militär- und Verwaltungsmaßnahmen, um in dieser Gegend Ordnung zu schaffen. Der Priester von Diokleia ergänzt den sonst ziemlich spärlichen Bericht von Skylitzes⁵⁷ wodurch man erfährt, daß nach 1018/19 Diokleia nicht ein Thema, sondern ein Lehnsstaat des byzantinischen Kaiserreiches wurde. Der neue Fürst von Diokleia, Stephan Vojislav (in der Chronik Dobroslav) stand mit den byzantinischen Behörden in den besten Beziehungen: «... Voislavus praeterea, quod sapiens et ingeniosus esset⁵⁸, - so beschreibt der Priester von Diokleia die Lage - caepit se subdere Graecis et esse quasi adiutor et socius eorum equitabatque cum eis per provincias»⁵⁹. Vojislav spielte ein doppeltes

56. LPD 344: «Igitur post mortem Vladislavi imperatoris Bulgariae, Basilius imperator, congregato magno exercitu et navium multitudine, caepit debellare terram obtinuitque totam Bulgariam, Rassam et Bosnam totamque Dalmatiam omnesque maritimas regiones usque in finibus inferioris Dalmatiae». Interessant ist, daß Diokleia in dieser Aufzählung nicht erwähnt wird.

57. *Scylitza*, 363, 49-52: Städte und Festungen wurden mit Besatzungen belegt, Strategen wurden ernannt, und befreiten byzantinischen Kriegsgefangenen wurde die Erlaubnis erteilt, sich in den Themen anzusiedeln. Diese letzte Maßnahme galt nicht nur für das Thema Dyrrhachion, sondern auch für die Themen von Coloneia und Drinopolis.

58. Interessant ist der Vergleich zwischen dieser Beschreibung des Vojislav und der von Kekaumenos, *Strategikon*, ed. Litavrin, 172, 1-2: «ὁ δὲ εἰ καὶ ἐθνικὸς ἦν, ἀλλὰ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ἀπὸ πείρας σοφίαν εἶχε...».

Daß der Priester von Diokleia Dobroslav anstatt Vojislav schreibt cf. LPD, Šišićs Kommentar, 457-458. Vojislav stammte aus der Ehe des diokleischen Fürsten Dragomir mit der Tochter des Großžupanen von Rascien, Ljutomir. Aufgewachsen in Bosnien und Dubrovnik, heiratete er eine Nichte des Kaisers Samuel mit der er fünf Söhne hatte; cf. *Ferluga*, *Izvori*, III, 157 Anm. 249; *Kovačević* in *Istorija Crne Gore*, 385-386.

59. LPD, 344.

Spiel, da er auf einer Seite die Byzantiner unterstützte und sie sogar zu Grausamkeiten anhielt, auf der anderen aber die Einwohner gegen sie aufhetzte, bis es soweit war, daß «... surrexerunt et uno die interfece-
runt omnes magnates Graecorum, qui sunt inventi per totam Dalma-
tiam» ⁶⁰. Als dann Vojislav anfang, Krieg zu führen und angeblich einen
Teil Serbiens einnahm ⁶¹, schickte der Kaiser gegen ihn ein Heer
unter einem seiner Feldherren namens «Armenopulos». Dieses konnte
bis zur Ebene, «Zenta» genannt, gelangen, wurde aber völlig zerschlagen,
so daß sich nur wenige retten konnten, unter ihnen wahrscheinlich auch
der byzantinische General ⁶². Nach dieser Expedition schickte der by-
zantinische Kaiser eine zweite, die viel besser vorbereitet wurde und an
welcher die byzantinischen Vasallen, nämlich der Župan von Rascien,
der Ban von Bosnien und der Fürst von Zachlumien teilnahmen. Von
byzantinischer Seite nahm neben der Armee, die im Thema von Dyrrha-
chion zusammengestellt wurde, auch ein vom Kaiser geschicktes Heer an
dieser Expedition teil-«Imperator vero ex alia parte, congregans mag-
num valde quam fuerat ante, exercitum, misit Durachium, mandans
quidam Cursilio toparchae ... ut congregaret omnem populum terrae
Durachenorum et praeesset omni exercitui...» ⁶³. Das Oberkommando
der vereinigten Truppen sollte auf kaiserlichen Befehl Cursilius, To-
parch von Dyrrhachion und dem ganzen Gebiet, übernehmen. Dieses
Herr wurde aber durch die kluge Taktik Vojislavs, der die Byzantiner
in einen Hinterhalt lockte, auch geschlagen und Cursilius, der während
des Rückzuges verwundet wurde, starb an seinen Verletzungen in
der Ebene von Skadar (alb. Shkodër) ⁶⁴.

Die Beschreibung dieser Kriege zwischen Byzanz und Diokleia ist
auch bei Skylitzes zu finden. Stephan Vojislav hatte nach dem Tode des
Kaisers Romanos III. Argyros (gest. 11. April 1034) einen ersten Auf-
stand gegen Byzanz gewagt ⁶⁵, aber sein Land wurde wieder besetzt und

60. LPD, 344-345.

61. LPD, Šišićs Kommentar, 463.

62. LPD, 345-346.

63. LPD, 347.

64. Die Beschreibung der großen zweiten Expedition in LPD, 346-351.

65. Der Aufstand in Diokleia unter Stephan Vojislav wäre nach *Ostrogorsky*,
Geschichte⁸, 269, Anm. 1, der sich auf *Jireček*, Geschichte, I, 231 ff. beruft, schon
um 1035 ausgebrochen, und dadurch könnte er im Zusammenhang mit den rück-
sichtslosen Regierungsmethoden besonders der Finanzpolitik von Johannes Orpha-
notrophos, dem Minister Michaels IV., des Paphlagoniers (1034-1041), stehen. Der

er selbst als Gefangener nach Konstantinopel geführt. Von da konnte er bald fliehen und aus seinem Land die Byzantiner verjagen. Der Kaiser Michael IV. der Paphlagonier (1034-1041), beunruhigt wegen der Lage in Diokleia und besonders, weil Vojislav 10 Kentenarien Gold von einem byzantinischen Schiff, das an den Küsten Illyriens zerschlug, an sich genommen hatte, entsandte eine Strafexpedition gegen Vojislav ⁶⁶. Nach Skylitzes kommandierte das Heer während dieses Kriegszuges der Eunuch Georgios Probatos, sehr wahrscheinlich Statthalter von Dyrrhachion, der eine Niederlage erlitt, aber sich noch retten konnte ⁶⁷. Die zweite Expedition (1042) hatte einen größeren Umfang und war besser vorbereitet: Der Kaiser Konstantin IX. Monomachos (1042-1055) hatte dem Statthalter von Dyrrhachion Michael befohlen, die ihm unterstellte Armee zusammenzubringen, sowohl die aus Dyrrhachion als die Einheiten aus den benachbarten Themen-τὸν ὑπ' αὐτὸν ἀ-θοροῖσαι τοῦ Δυρραχίου στρατόν, ἔτι δὲ καὶ τὰς στρατιάς τῶν ἐγγιζόντων τούτῳ θεμάτων καὶ αὐτῷ ὑποκειμένων- die ihm also ebenso unterstellt waren ⁶⁸. Mit diesem großen Heer sollte er Stephan Vojislav angreifen. Trotz dieser umfangreichen Vorbereitungen und der großen Zahl der Truppen erlitten die Byzantiner eine verheerende Niederlage. Die Serben hatten sie tief in ihr Land gelockt, und auf dem Rückzug in den Bergschluchten umzingelt und niedergemetzelt. Die Byzantiner verloren während dieser Expedition etwa 40.000 Mann und 7 «Strategen», aber auch dieses Mal gelang es dem Befehlshaber Michael, wenn

Priester von Diokleia (LPD, 344-345) gibt nämlich als Argumente von Stephan Vojislav gegen die Byzantiner an, daß diese: «Iniuste vos iudicant, bona vero tollunt, uxores adulterant, filias vestras virgines corrumpunt et polluant». Cf. *Ferluga*, Izvori, III, 156 Anm. 244.

66. *Scylitza*, 399, 15-16; 408, 70-76: Stephan Vojislav hatte 1034 oder 1035 Theophilos Erotikos aus Diokleia vertrieben. Die Frage, welche Verwaltungsmaßnahmen in Diokleia von den Byzantinern nach 1018/1019 und nach 1034 oder 1035 getroffen wurden, ist offen. Hier sei kurz an einige Momente erinnert: nach LPD, 344, hatte Basileios Diokleia nicht besetzt (cf. oben Anm. 56); vor dem Aufstand 1034 oder 1035 war Stephan Vojislav, wenigstens äußerlich «adiutor et socius» der Byzantiner, und als der Aufstand ausbrach, wurden im Lande «omnes magnates Graecorum» getötet. Für das ganze noch offene Problem cf. *Ostrogorsky*, Geschichte³, 259 Anm. 2 und *Ferluga*, Izvori, III, 156, Anm. 244.

67. *Scylitza*, 409, 80-86. Cf. *Ferluga*, Izvori, III, 158 Anm. 253: Das Schlachtfeld lag in den montenegrinischen Bergen auf dem Wege vom Skadarsee in die Herzegovina.

68. *Scylitza*, 424, 68-69; für die Bedeutung vom Standpunkt der byzantinischen Verwaltung cf. *Ferluga*, Izvori, III, 159, Anm. 258.

auch mit größter Mühe, mit dem Leben davonzukommen ⁶⁹. Es besteht eine auffallende Ähnlichkeit zwischen der Länge der Schilderung der zwei byzantinischen Strafexpeditionen gegen Stephan Vojislav in der Chronik des Priesters von Diokleia und in der Chronik von Skylitzes. In beiden Quellen ist nämlich der erste Kriegszug ganz kurz beschrieben, während dem zweiten nicht nur viel mehr Platz gegeben ist, sondern er auch weit reicher an Einzelheiten ist, so daß die lebhaftere Beschreibung die Realität des historischen Geschehens wiedergibt. Es ist im allgemeinen anzunehmen, daß Skylitzes als historische Quelle wertvoller als der Priester von Diokleia ist; man muß aber genauso feststellen, daß in der diokleischen Chronik der historische Kern der hier geschilderten Ereignisse glaubwürdig ist. In der Chronik von Diokleia werden die Vorbereitungen für die zweite Expedition wie folgt dargestellt: Der Kaiser hatte ein Heer sammeln lassen, das er nach Dyrrhachion entsandte, er hatte nachher dem Cursilius befohlen (mandans), die Armee (populum) des Gebietes von Dyrrhachion zu mobilisieren ⁷⁰. Ganz ähnlich drückt sich Skylitzes aus: der Kaiser ἐγκαλεύεται (in der lateinischen Übersetzung des Bonner Corpus heißt es eben «mandans» und sonst auch ἐγκαλεύω entspricht ganz dem lateinischen «mandare») Michael, den στρατός («populus» in der diokleischen Chronik) zu versammeln. Der Expedition sollen sich nach Skylitzes Einheiten «aus den benachbarten Themen, die ihm (nämlich Michael) unterstellt waren» anschließen. In beiden Quellen ist die Rede von zwei Heeresgruppen, von einer aus dem Thema und einer, die von außerhalb kommt. In beiden Beschreibungen hatte der Statthalter von Dyrrhachion bzw. jene Persönlichkeit, die an der Spitze des Gebietes von Dyrrhachion stand, auf kaiserlichen Befehl die Expedition vorzubereiten und zu führen ⁷¹. Es ist unmöglich, die beiden Quellen gänzlich in Einklang zu bringen. Sie unterscheiden sich am meisten - wenn man das Wesentliche und nicht die Einzelheiten betrachtet - in der Beschreibung der Ämter, die Cursilius bzw. Michael beklei-

69. *Scylitza*, 424, 62-425, 97. Die zweite Expedition ist auch kurz in Kekaumenos, *Strategikon*, 168, 10-15, beschrieben; cf. dazu *Ferluga*, Izvori, III, 210, Anm. 53-54.

70. LPD, 347.

71. LPD, 347; *Scylitza*, 409, 83-84. Es ist nicht auszuschließen, daß Georgios Probatos armenischer Herkunft gewesen ist und daß dadurch in der Chronik des Priesters von Diokleia «Armenopulos» erscheint. Für einen Vergleich der beiden Strafexpeditionen in der Chronik des Priesters von Diokleia und von Skylitzes cf. *Ferluga*, Izvori, III, 161, Anm. 265.

deten. Michael war zweifelsohne byzantinischer Beamter, es wird sogar hervorgehoben, daß er der Sohn des Logotheten Anastasios war, und wenn Skylitzes für ihn sagt, daß er Archon gewesen sei, dann ist nur gemeint, wie das oft vorkommt, daß er einen hohen Posten im Thema innehatte ⁷².

Wie sind dann die Unterschiede zwischen den zwei Chroniken zu erklären? Skylitzes benutzte eine Vorlage, die den beschriebenen Ereignissen zeitlich nahelag, während sich der Priester von Diokleia auf die Überlieferung stützte, in welcher der geschichtliche Kern erhalten blieb, in der aber manches durch einheimische Elemente verschönert dargestellt wurde in der Zeit von einem und einem halben Jahrhundert, die von den Ereignissen bis zur Verfassung der Chronik vergangen waren. Daß es sich um eine einheimische Überlieferung handelt, ist durch die Rolle des lokalen Magnaten Cursilius bezeugt, da er im Mittelpunkt des Geschehens steht und nicht der byzantinische Beamte Michael. Die Familie der Chrysilien oder Cursilien ⁷³ war so berühmt, bekannt und viel zu lange an der Macht in Dyrrhachion und dessen Gebiet, als daß die Erinnerung an sie hätte verschwinden können, ohne Spuren in der lokalen Tradition zu hinterlassen.

Außerdem ist dieser Teil der Chronik des Priesters von Diokleia eine wichtige, wenn auch ergänzende Quelle für die sonst kaum bekann-

72. Daß Michael Katepan von Dyrrhachion war, bestätigt *Kekaumenos*, Strategikon, 168, 11-12. Für Archon cf. *Ferluga*, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja, ZRVI 2 (1953) 88-89.

73. Die Familie der Chrysilien war eine der mächtigsten in Dyrrhachion. Oben wurde schon Johannes Chrysilios erwähnt, Proteuon von Dyrrhachion am Ende des X. und am Anfang des XI. Jh., dessen Tochter Agatha Samuel geheiratet hatte und dessen Söhne, von denen einer wahrscheinlich Theodor hieß, die Stadt von Dyrrhachion im Jahre 1005 wieder in die Macht der Byzantiner brachten. Um die dreißiger Jahre des XI. Jh. stand Nikolaos - Νικόλαος ὁ Βούλγαρος, ὃ Χρυσήλιος τὸ ἐπώνυμον (*Scylitza*, 388, 38), der Bruder von Theodor sein könnte, im Dienst des Kaisers im byzantinischen Armenien. Der Cursilius der vierziger Jahre scheint derselben Familie angehört zu haben und die Funktion des Toparchen von Dyrrhachion, die er nach dem LPD innehatte, würde es bestätigen. In den letzten Jahren der Regierung Michaels VI. (1056-1057) gehörte ein Patrikier Θεόδωρος ὁ Χρυσήλιος zu den einflußreichsten Persönlichkeiten der Hauptstadt. In der Korrespondenz von Theophilakt von Ochrid erscheint am Anfang des XII Jh. ein Θεόδωρος ὁ Χρυσήλιος, der in Makedonien lebte. Über die Bedeutung der Rolle dieses Geschlechtes cf. *Ferluga*, Izvori, III, 288 wie auch *Ferluga*, Durazzo e la sua regione, in *J. Ferluga*, Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976.

te innere Geschichte der byzantinischen Provinz und der Stadt von Dyrrhachion.

In der diokleischen Chronik wird Cursilius als Toparch von Dyrrhachion und dessen Gebiet bezeichnet, der vom Kaiser den Befehl erhalten hatte, das ganze Volk des dyrrhachischen Gebietes kriegsbereit zu machen und das Kommando zu übernehmen. Ein Vergleich der Chronik des Priesters und Skylitzes zeigt, in welcher Beziehung Cursilius zum byzantinischen Kaiser stand. Der Kaiser schickt ihm Befehle-κελεύσεις- so wie allen seinen Beamten. Was bedeutet hier aber der Termin «toparcha»? Kekaumenos wendet den Termin auf Oberhäupter von kleinen Gebieten an, die an Byzanz angrenzen, eben durch diese Lage in ihren Entscheidungen beschränkt und zum Teil von Byzanz abhängig sind ⁷⁴. Ähnlich ist der Terminus auch von Skylitzes gebraucht ⁷⁵. Bei Kekaumenos hat Toparch auch eine andere Bedeutung: Dobronas ist Toparch und Archon von Zadar und Split in einer Zeit, in der er vom Kaiser abhängig ist, als er von ihm hohe Titel und wichtige Ämter bekommt und das kaiserliche Dalmatien noch ein byzantinisches Thema ist ⁷⁶. Von den zwei Bedeutungen ausgehend, ist es in diesem Fall wohl anzunehmen, daß der Toparch von Dyrrhachion in vielem dem dalmatinischen ähnelt. Der höchste Vertreter der einheimischen Bevölkerung im Thema war ein örtlicher Magnat, einflußreich durch seine soziale Stellung, seine ökonomische Macht, seine Beziehungen mit anderen wichtigen und angesehenen Persönlichkeiten in der Stadt und in anderen Zentren der Provinz. Als ihr Vertreter hatte er sein Gewicht in Entscheidungen, die den Krieg und andere wichtige Fragen betrafen, wie z. B. die Übergabe der Stadt und des Gebietes von Dyrrhachion an Basileios II. im Jahre 1005. Er trat damals nicht nur in seinem Namen auf, sondern vielmehr in dem jener sozialen Schicht, der er selber angehörte. Bei dieser Gelegenheit verlangte er vom byzantinischen Kaiser hohe Titel für sich und seine Söhne, aber nicht aus reinem Ehrgeiz oder aus Vorliebe für klangvolle Titel, sondern, weil dadurch von Seiten der byzantinischen Regierung seine

74. *Kekaumenos*, Strategikon, s.v.; cf. Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos, übersetzt, eingeleitet und erklärt von Hans-Georg Beck, Graz-Wien-Köln 1964, 54 sqq.

75. *Scylitza*, 339, 64-66.

76. *Kekaumenos*, Strategikon, 300, 22-301, 13; cf. Vademecum, 128 sqq., besonders 129-130 und *J. Ferluga*, L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978, 205 sqq.

Privilegien und die der Schicht, der er angehörte, sowie deren politische Rolle in der Stadt und im ganzen Gebiet anerkannt wurden. Welche seine Betugnisse auf militärischem Gebiet waren, ist schwer zu sagen. Auf Grund der Chronik des Priesters von Diokleia konnte er das Truppenkontingent in seinem Gebiet mobilisieren. Skylitzes widerspricht nicht der Chronik, da er nur sagt, daß der Strateg die Aufgabe hatte, die einheimischen Truppen einzuberufen ⁷⁷. Dieses Heer ist aber keine thematische Einheit, da es sich um eine lokale Miliz handelt, die sich aus der Autonomie und Selbstverwaltung der Stadt ergibt ⁷⁸. Abgesehen von dem Strategen, welcher der Oberbefehlshaber der thematischen Einheiten war, mußte die einheimische Miliz ihren eigenen Befehlshaber haben, eine hohe lokale Persönlichkeit und diese konnte eben Cursilius - Chrysilios gewesen sein. Man wußte auch, wo sich dieses Heer konzentrierte: Das geschah in der Ebene von Skadar ⁷⁹ und es ist kein Zufall, daß dieser Nachweis in der Chronik des Priesters von Diokleia vermerkt blieb, weil ihr eben die einheimische Überlieferung zu Grunde liegt.

Während des schweren und langwierigen Krieges, den Basileios II. gegen Samuel geführt hat, trat Dyrrhachion als militärische Basis im westlichen Teil der Balkanhalbinsel nur mit zweitrangiger Bedeutung gegenüber anderen Kriegsfronten auf; während der oben beschriebenen Kämpfe in Diokleia spielte das Dukat Dyrrhachion die Hauptrolle: von da gingen alle Strafexpeditionen gegen Stephan Vojislav aus. In derselben Zeit aber, im Jahre 1040, hatten die Statthalter des Dukates die Aufgabe, gegen den Aufstand der Slaven im Thema Bulgarien, das im Herzen der Balkanhalbinsel lag und Skopje als Hauptstadt hatte, militärisch vorzugehen ⁸⁰. Die Rolle von Dyrrhachion als strategisch wichtigster Stützpunkt des byzantinischen Reiches in diesem Gebiet

77. LPD, 347: der Kaiser «...mandans quidam Cursilio toparchae... ut congregaret omnem populum terrae Durachenorum» während *Skylitza*, 424, 66-68: «...ἐγγελεύεται τὸν ὑπ' αὐτὸν ἀθροῖσαι τοῦ Δυρραχίου στρατὸν...» (in der Bonner Ausgabe: λαὸν στρατιωτικόν anstatt στρατὸν aber das ändert nicht den Sinn des ganzen Passus).

78. So auch A. P. Každan, *Gorod i derevnja v Vizantii v XI-XII vv.*, XIIe Congrès international d' Études byzantines, Rapports I, Belgrade-Ochride 1963, 37.

79. LPD, 347: «...Igitur Cursilius cum omni exercitu venit et residit in planitie civitatis Scordinae, ut ibi congregarentur omnes».

80. Cf. *Ostrogorsky*, *Geschichte*², 268-269, Anm. 4; *Ferluga*, *Izvori*, III, 141-155, 206-210 mit Quellen - und Literaturangaben und ausführlichem Kommentar. Es ist nicht anzunehmen, daß Diokleia sich nach dem letzten Sieg über die Byzantiner 1042 um den größten Teil der Provinz Dyrrhachion erweitert hätte, wie es LPD

tritt klar hervor: von da wurde die Überwachung der benachbarten slavischen Länder ausgeführt und bei größeren Kriegsunternehmen auf der Halbinsel, besonders in ihrem Inneren, war es eine wichtige Hilfsbasis.

Die Geschichte Diokleias bleibt in den weiteren Kapiteln im Mittelpunkt der Schilderung des Priesters von Diokleia, und dadurch auch Dyrrhachion mit seinem Gebiet. Die letzten Jahre der Regierung Stephan Vojislavs sind nach der Chronik durch dauernde Kriege mit den Byzantinern gekennzeichnet ⁸¹. Unter dem Nachfolger Vojislavs, Michael (um 1052-1081), waren die byzantinisch-slavischen Beziehungen nach der Chronik des Priesters gespannt. Diokleia, das immer häufiger in den Quellen Zeta genannt wird, bemühte sich, die Gebiete, die unter seiner Oberhoheit zu Vojislavs Regierung gekommen waren, zu behalten. Die Byzantiner aber versuchten ihren Einfluß auf dieser Seite geltend zu machen, und so scheint es, daß sie in Terbunien einen Gegenfürsten unterstützten. Michael und seine Brüder «... timentes ne Graeci terram invaderent, eo quod Graeci praeparabant se venire...» besetzten militärisch Terbunien und Zachlumien ⁸². Nach einer gewissen Zeit traten bessere Beziehungen zwischen Michael und Byzanz ein, da «... Michala duxitque aliam uxorem Graecam, consobrinam imperatoris» was von Skylitzes indirekt bestätigt wird, nachdem er mit dem Kaiser einen Vertrag geschlossen hatte, unter den Verbündeten und Freunden-τοῖς συμμάχοις καὶ φίλοις τῶν Ῥωμαίων-eingetragen wurde und den Titel eines Protospathars erhalten hatte ⁸³. Zu Michaels Zeit brach im Thema Bulgarien 1072 ein zweites Mal ein Aufstand der Slaven aus. Die allgemeine

353, schildert: «...filii regis obtinuerunt totam terram Duracinorum usque ad flumen Vaiussium» (alb. Vijosë, im südlichen Albanien).

81. LPD, 353-354: Die Söhne Vojislavs, die angeblich eine Festung an der Vijosë (cf. Anm. 80) gebaut hatten «...exeuntes depraedabant Graecos et captivabant eos quotidie». Stephan Vojislav machte den Byzantinern auch nach 1042 Schwierigkeiten; dazu wäre die Geschichte zu rechnen, die Kekaumenos über den Strategen von Dubrovnik (it. Ragusa) erzählt, der von dem diokleischen Fürsten gefangen genommen wurde (*Kekaumenos*, Strategikon 170, 26-172, 52 und *Ferluga*, Izvori, III, 211-213). Nach Kovačević in *Istorija Crne Gore*, I, 390-392, wäre Stephan Vojislav spätestens 1043 gestorben und Michael 1046 auf den Thron gekommen; inzwischen hätte die Witwe Vojislavs mit ihren fünf Söhnen regiert.

82. LPD, 356.

83. LPD, 357; *Scylitza*, 475, 13-16, Cf. *Ferluga*, Izvori, III, 162 und Anm. 266. Bemerkenswert ist, daß zwei von den Söhnen aus der Ehe zwischen Michael und der byzantinischen Prinzessin griechische Namen trugen: Nikephoros und Theodor.

Lage des byzantinischen Reiches hatte sich in diesen Jahren wesentlich geändert: Nach der Niederlage bei Mantzikert 1071 war der größte Teil von Kleinasien den Seldschuken preisgegeben und im selben Jahre hatten die Normannen den letzten byzantinischen Stützpunkt in Süditalien eingenommen. Diese Niederlagen machten sich auf der Balkanhalbinsel stark bemerkbar und schwächten die Macht auch in diesem Gebiet. Die Aufständischen im Thema Bulgarien erhielten bald Hilfe aus Diokleia, dessen Stärke und Einfluß auf dem Balkan sehr gestiegen war. Der Priester von Diokleia fügt den Ereignissen, die aus anderen Quellen bekannt sind, kaum etwas Neues hinzu: Die Anfangserfolge werden registriert, so die Ankunft Bodins unter den Aufständischen und seine Ernennung zum Kaiser. Die Chronik schildert ganz kurz und allgemein die Kämpfe, welche mit der Gefangenschaft und dem Exil von Bodin in Antiochien endeten, kennt aber auch die Geschichte seiner Befreiung durch die Leute von Radoslav, dem Nachfolger Michaels ⁸⁴. In den ersten Jahren der Regierung Bodins, die sich mit den schwierigsten Jahren des byzantinischen Reiches und den Anfangsjahren der Regierung des neuen Kaisers Alexios I Komnenos (1081-1118) decken, vergrößerte sich Diokleia und es wurden nicht nur Rascien und Bosnien eingenommen, sondern nach dem Tode Robert Guiskards (17. Juli 1085) wurde auch Dyrrhachion von Bodin besetzt, aber anscheinend kurz nachher, nachdem Frieden geschlossen worden war, dem byzantinischen Kaiser zurückgegeben ⁸⁵. Daß es Auseinandersetzungen zwischen

84. LPD, 357-359; «...perrexerunt Bulgariam et commiserunt proelia multa cum Graecis et Bulgaris et obtinuerunt totam Bulgariam, quam provinciam dedit rex Michala Bodino filio ad regendum. Praeterea Bodinus imposuit diadema capiti suo et iussit se vocari imperatorem (kursiv von J. F.; interessant dieselbe Formulierung wie für Samuel, LPD 330). Imperator Graecorum hoc audiens iratus et congregans validam multitudinem, misit (eam) ad (de) bellandum Bodinum. Et Bodinus congregans multitudinem exiit obviam eis. Quadam die caeperunt utrinque populi valde laniare et vulnerare. Cecidit ibi Bodinus Bulgarinorum imperator et captus est a Graecis issueque imperatoris relegatus est in exilium in Antiochiam civitatem ...nunciatum est ei, quod Bodinus nepos eius viveret et imperator, qui eum relegaverat, defunctus est. Qui audiens (hoc) misit (aliquantos homines audaces et sagaces) Antiochiam et fecit eum rapere de custodia et ad se ducere». Bodin wurde aber von venetianischen Seeleuten befreit, nachdem sich die Lage der Byzantiner in Antiochien verschlechtert hatte. Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte², 285-286; *Scylitza cont.*, 718; *Kovačević* in *Istorija Crne Gore* I, 392-393, 395-396. Der Nachfolger von Michael wäre nach LPD, 359, Radoslav, er ist aber sonst völlig unbekannt.

85. LPD, 361: «Post haec de potestate Francorum, qui erant in Durachium et in tota terra Duracenorum, mortuo Roberto Guiscardo, tulit atque obtinuit rex

Kaiser Alexios und Bodin von Diokleia gab, ist bekannt ⁸⁶, unbekannt - und das ist auch schon von der Formulierung des Textes her anzunehmen - ist dagegen die Einnahme von Dyrrhachion, die weder in Anna Komnenes Werk noch in einer anderen Quelle erscheint ⁸⁷. Vielleicht spiegelt sich in der Schilderung des Priesters von Diokleia die Tatsache wider, daß in dieser Zeit die Stadt mehrere Male den Besitzer wechselte; daß sie endlich von Bodin eingenommen wurde, beruht auf der einheimischen Überlieferung, die den lokalen Fürsten zum Helden macht. Mit dem Erscheinen der Normannen und nach dem endgültigen Verlust Süditaliens (1071) fängt in der Geschichte von Dyrrhachion eine neue Epoche an, in der sich die Rolle dieses Stützpunktes grundsätzlich verändert, was sich in der Chronik zum Teil niederschlägt. In der nachfolgenden Zeit scheint das Interesse für diese Provinz und ihre Hauptstadt gewachsen zu sein, weil die byzantinische Regierung von da aus die benachbarten Länder erfolgreich kontrollieren und viel energischer und effektiver als bisher dort ihren Einfluß ausüben konnte. Die Chronik des Priesters von Diokleia schildert natürlich die Ereignisse von ihrem lokalen Standpunkt aus, aber erwähnt mehr und mehr die byzantinischen Kaiser und ihre Statthalter in Dyrrhachion auf einer Seite und serbische politische Flüchtlinge aus Diokleia oder den benachbarten Gebieten in Dyrrhachion, sogar in der Hauptstadt Konstantinopel, auf der anderen. Durch das neue Machtverhältnis im Westen hatte Dyrrhachion eine neue Rolle in der byzantinischen Politik erhalten.

Die passive Haltung von Bodin während des byzantinisch-normannischen Krieges um Dyrrhachion zeigt die ersten Auswirkungen der Verschiebung der Kräfte nach dem Verlust von Süditalien. Bodin heiratete selber eine normannische Prinzessin, Jaquinta, die in der Chronik eine große Rolle spielt und die wahrscheinlich dazu beitrug, daß er dem normannischen Lager nahe blieb ⁸⁸. Von Anna Komnene erfahren

Bodinus totam terram Duracinorum et ipsam civitatem Durachium. Post haec facta pace cum imperatore, reddidit illi civitatem». Fast dieselbe Formulierung hat Dandolo (R.I.S., ed. Muratori, SS XII, col. 252); cf. LPD, Šišićs Kommentar, 57 und Anm. 22a.

86. Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte ³, 296, Anm. 3 und dort angegebene Literatur.

87. *Anne Comnène*, *Alexiade*, texte établie et traduit par B. Leib, S. J., Paris 1943 (weiter: Anna), VI, VI, 4.

88. LPD, 360: «Jaquinta, filia Archiriz de civitate Barensi ...» Cf. *Annales Barenses*, MGH SS V, 60: «1081. Et in mense aprilis Archirichi perrexit ad Michalam regem Sclavorum deditque eius filio (sc. Bodino) suam filiam uxorem».

wir von den vielen Zusammenstößen an der byzantinisch-diokleischen Grenze im Gebiet von Skadar, die oft zugunsten der Byzantiner ausgingen. Am Ende des Jahrhunderts wurde Bodin sogar Kriegsgefangener, wenn auch nur für kurze Zeit ⁸⁹, und mit diesen Ereignissen fängt der Niedergang von Bodins Ansehen an und der Verfall Diokleias zugunsten von Rascien, das nach der Mitte des XII. Jh. eine über Jahrhunderte dauernde Führungsrolle unter den serbischen Ländern übernahm.

Die inneren Zwistigkeiten und Kämpfe, die, wie schon angedeutet, zwischen einer einheimisch und einer pro-byzantinisch orientierten politischen Gruppierung ausgetragen wurden, sind in der Chronik ausführlich geschildert. Bodin kam an die Macht, nachdem er seinen Onkel Radoslav verjagt hatte (erst nach der Machtübernahme nahm er, wie oben beschrieben, Dyrrhachion ein) ⁹⁰. Bodin verfolgte, angestiftet von seiner Frau Jaquinta, die Kinder Radoslavs, die sich nach Dubrovnik zurückgezogen hatten, und es gelang ihm einige festzunehmen. Nachdem er sie auf brutale Weise getötet hatte, flohen die anderen über Split und Apulien nach Konstantinopel ⁹¹. Kurz nachher starb Bodin. Unzufrieden mit der Regierung des Nachfolgers und wegen der Ungerechtigkeit der Mutter Jaquinta - *propter nequitiam matris* - wählte das Volk Dobroslav, der auch nicht besser gewesen zu sein scheint. Da mischte sich die byzantinische Regierung ein und schickte die Nachkommen von Branislav zurück nach Dyrrhachion, was die Chronik auch ganz offen ausspricht: «... audientes fratres et filii knesii Branislavi, quod rex Bodinus obiisset, *imperatoris iussu* (kursiv von J.F.) venerunt Durachium, ubi Goyslavus accepit uxorem et mansit ibi cum nepotibus suis». Byzanz hielt hier einen Prätendenten auf den Thron von Diokleia bereit, den es zu gegebener Zeit einsetzen konnte. Es wäre lang-

89. Anna, VII, VIII, 9. Kovačević in Istorija Crne Gore, 397, nimmt an, daß dieses Ereignis zwischen 1089 und 1091 stattgefunden hat.

90. Cf. Anm. 85-87.

91. LPD, 363-364: «Post haec fratres eorum et filii et caeteri, qui erant in civitate (sc. Ragusio), sentientes, quod quidam vellent tradere civitatem regi (sc. Bodino), praeparatis naviculis, intrantes omnes in eis, navigaverunt Spalatum; inde transfretaverunt Apuleam et inde Constantinopolim ad imperatorem. Praeterea rex caepit civitatem Ragusium...». Es ist interessant, daß die italienische Übersetzung Mavro Orbini's sich vom lateinischen Text unterscheidet: «Vedendo pertanto Bodino che non poteva espugnare la città di Rausa...». Spuren dieser Kämpfe Bodins um Dubrovnik sind in den lokalen Annalen der Stadt zu finden (cf. Kovačević in Istorija Crne Gore, I, 398-399), und so hat der Bericht des Priesters von Diokleia einen historischen Kern.

wierig, in alle Einzelheiten der inneren Wirren und Intrigen in Diokleia einzugehen; hier stehen die byzantinisch-südslavischen Beziehungen im Mittelpunkt. Nach vielen Umwälzungen kam die antilyzantinische Partei mit Georg (um 1114-1118), dem zweiten Sohn von Jaquinta und Bodin, an die Macht, der seine Gegner, nämlich Branislavs Kinder, festnehmen wollte. Das gelang ihm nicht, weil sie nach Dyrrhachion flohen «ad patrum suum Goyslavum»⁹², aber Grubessa, einer der Söhne Branislavs, wurde gefangen und in Skadar ins Gefängnis geworfen. Die byzantinische Regierung mischte sich stärker in die inneren Angelegenheiten der serbischen Länder ein, in Rascien wie auch in Diokleia. Zu dieser Zeit war Statthalter in Dyrrhachion «dux Caloioannes Cumanus», der höchstwahrscheinlich mit dem künftigen Kaiser Johannes II. Komnenos, dem Sohn des Kaisers Alexios I., identisch ist⁹³. Dieser versammelte ein ganzes Heer und griff mit Goyslav und seinen Verwandten Georg an, schlug ihn und nahm die Hauptstadt Skadar ein. Grubessa wurde aus dem Gefängnis befreit und nach der Schilderung der Chronik, die hier eine außerordentliche Nachricht über die byzantinisch-dio-kleischen Beziehungen bietet: «... iussu imperatoris constitutus est rex a populo, et dux relinquens ei exercitum, reversus est Durachium»⁹⁴.

92. LPD, 368.

93. LPD, 368. Cf. *F. Chalandon*, Les Comnènes II: Jean Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180), Paris 1912, 70, der sich auf *Du Cange*, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*, I, *Familiae Byzantinae*, Paris 1680, 146, stützt, und meint es handle sich nicht um Alexios's Sohn. LPD, Šišićs Kommentar, 87, Anm. 62, ist dagegen ganz und völlig der Meinung, daß Caloioannes mit Johannes II zu identifizieren ist; so auch *Mošin*, *Ljetopis*, 101, Anm. 250 und *Kovačević* in *Istorija Crne Gore*, I, 400. Interessant ist der italienische Text: «In quel tempo l' imperadore di Constantinopoli mandò in *Albania* (kursiv J. F.) un suo capitano Caloioanne Cumanus ...» wobei *Albania* ein Neologismus zu sein scheint.

94. LPD, 368-369: «Tempore illo dux Caloioannes Cumanus, congregans fortem exercitum, venit cum Goyslavo et nepotibus eius supra regem Georgium. Rex etiam congregans populum paravit eis bellum. Committentes itaque bellum, cecidit pars Georgii regis et multi interfecti sunt et plurimi capti sunt. Rex autem cum aliquantibus evasit et fugit in Obliquum. Post haec dux et caeteri debellantes civitatem Scodarim, coeperunt eam. Inde extrahentes Grubessam de custodia, iussu imperatoris constitutus est rex a populo, et dux relinquens ei exercitum, reversus est Durachium». *Kovačević* in *Istorija Crne Gore*, I, 400 nimmt an, daß Kaloioannes sich 1118 zurückgezogen und das Kommando an Grubessa abgegeben habe, weil er nach Konstantinopel eilte, wo sein Vater Alexios I auf dem Sterbebette lag und die Gefahr bestand, daß Anna Komnene den Thron für ihren Mann sicherte (cf. *Ostrogorsky*, *Geschichte* 3, 310-311).

Es gibt keine andere Quelle für die Geschichte Diokleias im ausgehenden XI. und bis zur Mitte des XII. Jh. Etwas besser steht es mit Dyrrhachion, da man über die Stadt und das Gebiet aus dem Werk Anna Komnenes etliche Nachrichten besonders für das Ende des XI. Jh. schöpfen kann, obwohl die Quellen des XII. Jh. für diesen Teil des byzantinischen Reiches weitaus nicht mehr so reich sind als früher. Die Rolle dieser byzantinischen Provinz aber als militärischer Stützpunkt und politisches Zentrum, von wo sich die byzantinische Macht ausdehnte, die die Chronik so offen schildert, wird von den anderen Quellen im allgemeinen bestätigt. Georg mußte nach Rascien fliehen, während seine Mutter Jaquinta in Kotor gefangen und nach Konstantinopel geschickt wurde, wo sie auch starb. Georg aber griff von Rascien aus Diokleia an und nachdem Grubessa geschlagen wurde, kam er zum zweiten Male an die Macht (1125-1131)⁹⁵. Die Kinder eines Bruders Grubessas mußten wegen der veränderten Lage fliehen und zogen sich, so wie es zu erwarten war, nach Dyrrhachion zurück. Kurz nachher kam auch ihr Vater dorthin. Es wiederholen sich fast dieselben Vorgänge: Der Statthalter von Dyrrhachion, Pyrrogeorgios, griff Georg an, nahm aber nur einen Küstenstreifen und einen Teil vom südlichen Diokleia ein-venerunt et ceperunt terram usque Vuraneam (Vranj)⁹⁶ et usque Antibarim (Bar)-und nach diesem oder wegen dieses Teilerfolges zog sich der byzantinische Statthalter zurück, da er angeblich nach Konstantinopel wollte oder eher dahin zurück berufen wurde. Gradichna, wahrscheinlich in nicht sehr sicherer Lage, begleitete ihn nach Dyrrhachion⁹⁷. Diese Ereignisse scheinen im allgemeinen der Entwicklung Diokleias in der ersten Hälfte des XII. Jh. zu entsprechen. Noch vor der Rückkehr Pyrrogeorgios in die Hauptstadt kam von da der neue Gouverneur «Kiri Alexius de Condistefano»⁹⁸. Der neue Statthalter setzte die Politik seiner

95. LPD, 371.

96. Erhöhung (99 Meter) im südlichen Montenegro zwischen Titograd und der nördlichen Küste des Skadarsees (cf. LPD, Šišićs Kommentar, 463).

97. LPD, 371-372. Nach LPD, Šišićs Kommentar, 94, ist Pirogordi identisch mit «Πυρρογεωργίος τε ἦρχεν ἀνὴρ δραστήριος μάλιστα, ὃς καὶ τῷ τοῦ πριμικηρίου τῆς αὐλῆς ἐσώστερον τετιμηται ἀξιώματι»; *Kinnamos*, 44 so auch *Mošin*, *Ljetopis*, 103, und *Kovačević* in *Istorija Crne Gore*, I, 401. Nach *Kovačević* bekam Pyrrogeorgios den Titel eines Primikerios für seine Erfolge in Diokleia.

98. LPD, 372: «Postquam autem Pirogordi ivit Constantinopolim, venit alius dux Durachium, Kiri Alexius de Condistefano» während die italienische Übersetzung, die auf einer anderen Vorlage beruht, folgenden Text bringt: «... Chiri Alessio di Condi Stefano, che per ordine dell' imperadore di Constantinopoli era ve-

Vorgänger fort: Er half jenen Serben, die auf der Seite Gradichnas gegen Georg waren. Als in Diokleia oder Zeta die Unzufriedenheit wuchs und ein sogar von Rascien aus unterstützter Aufstand gegen Georg ausbrach, sicher nicht ohne byzantinische Hilfe, mischte sich von Gradichna aufgerufen, wieder Alexios Kontostephanos ein und half Gradichna bei der Belagerung der Festung «Obolon»⁹⁹. Georgios wurde gefangen genommen, nach Dyrrhachion gebracht und nachher in Ketten und unter Bewachung nach Konstantinopel überführt, wo er im Gefängnis starb¹⁰⁰. Wiederum zeigt sich mit der größten Klarheit, welche Rolle Dyrrhachion in der byzantinischen Politik zugeschrieben wurde. Die Tätigkeit der kaiserlichen Gouverneure, ihre Einmischung in die inneren Angelegenheiten von Diokleia, die wir nur aus der Chronik kennen, ändern kaum etwas an dem Bild, das aus der vorhergehenden Zeit bekannt ist, sondern im Gegenteil, sie bestätigen es.

Müde und erschöpft nach so vielen Kriegen und Wirren genoß das Land unter Gradichna (um 1131-1142), dem Nachfolger von Georg, eine längere Zeit der Ruhe, einer Zeit für welche, ausgehend von der Sympathie mit welcher der Priester von Diokleia seine Regierung beschreibt, anzunehmen ist, daß der byzantinische Einfluß tiefgehend und weitreichend war. Das setzte sich so auch unter seinem Nachfolger Radoslav fort, der «perrexit ad imperatorem Hemanuelem et benigne ab eo susceptus est, deditque ei totam terram dominandam eamque regendam, sicut tenuit pater eius»¹⁰¹. Die Chronik des Priesters von Diokleia

nuto a Durazzo in luogo di Pirogordi...». Diese letzte Formulierung läßt vermuten, daß Pyrrogeorgios abberufen wurde, vielleicht wegen seiner Mißerfolge.

99. Obolon, wahrscheinlich die heutige Stadt Obod unweit von Crnojevića Rijeka, cf. LPD, Šišićs Kommentar, 466.

100. LPD, 372-373: «...dux Kiri Alexius, cum Gradichna et cum fratre congregantes exercitum, venerunt supra regem ...dux fugato eo (sc. Georgio), relinquit Gradichnam cum exercitu et ispe reversus est Durachium...videns rex undique persecutionem sibi accedere ...intravit in castellum, qui Obolon dicitur. Tunc Gradichna obtinuit (totam) terram usque Decatarum, praeter castellum quo rex tenebatur. Inter haec dux venit in Scodarim et Gradichna misit ad eum, ut quantocius veniret, quatenus caperent castellum et regem. Qui veniens cum exercitu obsederunt castellum ... et alii de foris alii de intus castellum tradiderunt et regem duci Kiri Alexio, quem dux comprehendens duxit secum Durachium; inde vinculatum et cum custodibus misit Constantinopolim, ubi mortus est in custodia».

101. LPD, 375. Gewöhnlich werden in der Chronik des Priesters von Diokleia alle Herrscher des Landes als «reges» bezeichnet; hier ist eine Ausnahme, nicht die einzige, denn Radoslav ist «knesius»; wahrscheinlich widerspiegelt die Veränderung die reale Situation in Diokleia.

endet mit der Schilderung des Verfalles des Landes: Angegriffen 1148-1149 von Rascien, schrumpfte das ehemals starke und bedeutende Diokleia auf einen engen Küstenstreifen zusammen - *remansit maritima regio et civitas Decaterum usque Scodarim* - ¹⁰² und das war sicher nur der byzantinischen Hilfe zu verdanken. Die allgemein vertretene Meinung - Šišić, Mošin, Dinić, Kovačević, Banašević usw. - des historischen Wertes der Chronik des Priesters von Diokleia scheint auch vom Standpunkt der byzantinisch-südslavischen Beziehungen bestätigt zu sein. Die Einzelheiten bleiben zum Teil fraglich, sind nicht immer durch Belege aus anderen Quellen bestätigt oder bekräftigt, aber der geschichtliche Kern ist glaubwürdig. Es ist der einheimischen Überlieferung zu verdanken - ob der mündlichen oder schriftlichen sei dahingestellt - daß so viele historische Ereignisse bewahrt blieben. Daß die lokalen Helden und nicht die aus der Ferne kommenden Offiziere und Beamten die Träger der manchmal aus lokalpatriotischen Gründen verschönert dargestellten Unternehmen sind, ist typisch für jede lokale Tradition. Ihr Wert ist auch nicht zu unterschätzen, da dieser manche Einzelheiten, die sonst verlorengegangen wären, zu verdanken sind. Hier liegt der Wert der Chronik: Die Darstellung von fast zweihundert Jahren historischer Entwicklung im westlichen Teil der Balkanhalbinsel, besonders der Geschichte des Themas und der Stadt Dyrrhachion, erweitern unsere Kenntnisse dieses Gebietes, und dadurch ist das allgemeine Bild der byzantinischen Provinz wesentlich ergänzt und bereichert.

102. LPD, 375.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

G. S. Marcou, Zaccaria (679 - 752): L' ultimo Papa greco nella storia di Roma altomedievale. Note storico - giuridiche, Studi in Onore di Pietro Agostino d' Avack, Vol. II (Giuffrè Editore), Roma 1976, pp. 1017 - 1045.

Leggendo le note storico - giuridiche di Giorgio Marcou sul papa Zaccaria, due aspetti di tale ricerca restano evidenziati.

Il primo è costituito dalla conoscenza profonda dell' argomento, intendendosi per tale non solo la vicenda biografica e religiosa del nominato Pontefice, ma anche la trama più sottile del contesto politico e psicologico nel quale visse.

Il secondo aspetto è costituito dalla velata ma specifica venerazione nei confronti di questo papa...laddove Egli è sentito anche come un padre spirituale, oltre che un personaggio storicamente cristallizzato.

Non v'è dubbio - a nostro avviso - che ci sia un certo transfert da parte dell' autore. Tuttavia questo non sminuisce la rigorosità scientifica nei confronti della figura esaminata, come si potrebbe pensare. Egli infatti non tace giudizi, riserve e critiche ogni qual volta le ritenga ineccepibili o utili per un ulteriore approfondimento.

La sua velata venerazione invece ha l' effetto di vitalizzare l' analisi documentaria; di indurre ad una interpretazione aperta dell' evento considerato; di stabilire un autentico contatto speculativo, non con una figura storica, ma con un uomo vissuto...e quindi con una dimensione concreta niente affatto esaurita, bensì sempre recepitibile mediante quella intelligenza che «salta» le apparenze dello spazio e del tempo.

Premesso ciò, vediamo succintamente alcuni elementi testuali dell' uno e dell' altro aspetto, onde poter adire infine ad una sollecitazione - più che ad una critica - nei confronti del nostro autore.

Per quanto riguarda la sua conoscenza dell' argomento, non vi sarebbe certo da dilungarsi

Conoscendone gli scritti e l' attività docetica, risultano costanti alcune sue caratteristiche di scrupolosità e costruttività. Egli va infatti da un minuzioso accertamento del singolo dato...ad una capacità di effettuare poi collegamenti sorprendenti - ma provati e probanti - fra vari dati, così che il testo risulta sempre approfonditissimo e stimolan-

te. Ed inoltre egli va da un distaccato reperimento «a tappeto» di tutto il materiale anche contrastante, purchè sia inerente l' argomento...ad una sintetica estrapolazione personale dell' intero materiale raccolto: la quale estrapolazione lo surclassa con una disinvoltura che ne dimostra la padronanza, ma spesso lascia perplessi, anche se è sempre giustificata dalla validità scientifica del giudizio. Marcou risulta praticamente il classico autore, il quale - leggendolo - ti dà l' impressione che «prima» sapevi poco o niente sull' argomento. . .

Tuttavia, anche avendo a disposizione il solo scritto su papa Zaccaria, queste considerazioni sorgono spontanee. Coerentemente a quanto sopra detto, vi troviamo tutti e quattro gli elementi caratteristici annotati.

Citando un solo esempio per ciascuno di essi, rinveniamo così un esame analitico dell' attività «giuridica» di papa Zaccaria. Ed un collegamento sorprendente - quanto provato - fra l' azione sia politica che economica di tal Pontefice... e l' uso - non appariscente o addirittura indiretto, ma sempre strettamente religioso e sociale - che Egli faceva dei risultati con quell' azione ottenuti. Così ancora troviamo ricche bibliografie ed ampie citazioni per ciascun argomento, naturalmente aperte a testi di opposte tendenze. Troviamo inoltre le sintetiche estrapolazioni personali, che superano alla fine ogni vasta e minuziosa documentazione contestuale.

Fra tali estrapolazioni ricorderemo solamente quella, come la più costruttiva, che individua in Zaccaria un pontefice «insospettatamente» sincretico e realizzato. Al di là delle preponderanti apparenze, infatti, risulta che Egli riuscì a comporre in sé l' antico e sempre risorgente dissidio fra azione storica ed esigenza spirituale, che metastorica è. A saperne ed a volerne rintracciare gli effetti esterni, ci si avvede che riuscì - nel segreto della propria interiorità - a non indulgere per l' una con detrimento dell' altra, o viceversa; a non essere coinvolto, o per converso rifuggire dalle cose del mondo; a superare «pontificalmente» la prova... che non si risolve con una conquista isolante od una resa solitaria, ma con una mediazione cosciente delle esigenze concrete e della dignificazione spirituale.

Tutto questo il Marcou percepisce nel magistero di papa Zaccaria, e lo prova, esaurendosi pertanto nella accettazione di uno Zaccaria «politico» sic et simpliciter. Così il nostro autore dimostra invece le motivazioni interiori e gli effetti inequivocabili di certe iniziative apparentemente solo politiche, economiche e giuridiche del Pontefice... quali - ad esempio - l' alleanza con Liutprando re longobardo, la proposizione

di XV Canoni severissimi in materia ecclesiastica e civile, l'organizzazione di speciali comunità agricole, l'assunzione di un atteggiamento sostanzialmente «latino» (al di là del fatto ch' Egli fosse greco, al di là del bizantinismo dilagante in Occidente ai Suoi tempi...), ed altre.

Per quanto riguarda quella certa venerazione particolare - sebbene appena trasparente nel testo - da parte dell' autore verso il detto Pontefice, va subito ribadita la precisazione cui già accennammo.

A parte il fatto che tale venerazione risulta più che giustificata dall' irradimento di questa figura inequivocabilmente fuor del comune, si consideri che nulla comunque viene sacrificato in tale rapporto, quanto a rigore scientifico.

Così - ad esempio - se viene citata l' unanimità della elezione a papa di Zaccaria... viene altresì citata l' assenza di autorizzazione, da parte dell' Esarca d' Italia, a procedere alla Sua consacrazione. Qualunque valore simbolico e non simbolico si voglia dare a tale autorizzazione, o al suo travalicamento, resta il fatto che una simile smagliatura procedurale viene dal Marcou esibita senza esitazioni.

Ed altrove egli - se giustifica l' azione principale - non esita a documentarne gli effetti collaterali, di dubbia valenza... laddove il papa - per allearsi giustificatamente con Liutprando - deve però rompere l' alleanza con Trasmondo II ° duca di Spoleto, determinando conseguenze ma discutibili circostanze, quali un abbandonare alla loro sorte i ducati di Spoleto e Benevento; mettere l' armata romana a disposizione di Liutprando contro Trasmondo (ora considerato come ribelle, da alleato che era); costringere Trasmondo ad assumere l' abito religioso per salvarsi. Non è poco...anche se fu necessario in un più ampio e delicato contesto, sia storico che pastorale.

Del resto, di scelte difficili papa Zaccaria dovette farne molte, come si può ricavare dallo studio in questione.

Comunque da tale studio senza dubbio, e forse anche dai nostri pochi e stringati esempi, il Marcou risulta sempre criticamente scrupoloso nei confronti dell' argomento trattato, anche se esso gli è caro a priori... vuoi per consapevole venerazione verso il protagonista, vuoi per un inconscio processo di identificazione.

Prima di respingere quest' ultima ipotesi, si considerino brevemente alcuni elementi.

Come è noto, il Pontefice in questione diede un enorme contributo al contatto culturale, psicologico e spirituale fra il mondo bizantino e quello romanico. Per non citare che i fatti più salienti al riguardo, si ricordi la Sua traduzione in greco dei Dialoghi di San Gregorio, la affet-

tuosa protezione a tutti i monaci greci che fuggivano dalle persecuzioni di Constantino Copronimo, ed altre iniziative sempre di vasto raggio: iniziative che portavano comunque ad una intensa interazione fra i due mondi.

A queste condizioni, il Marcou non può non riconoscere - anche per tale senso - un Maestro in papa Zaccaria, giacchè egli va svolgendo da anni una profonda e vasta opera di comunicazione, diffondendo patrimonio culturale europeo in Medio Oriente, e tradizione bizantina in Europa.

Con tutto questo, non intendiamo evidentemente fare un assurdo paragone fra due dimensioni culturali così diverse, quali sono quella altomedievale e la contemporanea. Vogliamo piuttosto suggerire una ipotesi di giustificazione più «interna» circa l' idoneità di questo moderno ricercatore a recepire quella particolare figura storica, con un numero di angolazioni maggiore di quanto possibile ad altri più generici analizzatori.

È notorio del resto che qualsiasi studioso sceglie inconsciamente, come contenuto della propria ricerca, ciò che trova maggiore corrispondenza con la sua congenialità più profonda e con le sue problematiche più radicali, talchè si verifichi quel lento processo identificativo per cui - con l' evolversi della ricerca esterna - aumenta la coscienza interiore e le possibilità di risolvere le problematiche attinenti.

Valida o no la nostra ipotesi, resta il fatto che l' opera focalizzata su tale Pontefice - greco di natura, latino per elezione - rientra evidentemente in quella espansione bivettoriale, tesa a contribuire coscientemente ad una comunione spirituale sempre più intensa... e sempre più «sovraformale», come è del resto nella sua natura. Ma non divaghiamo.

Concluderemo invece con un lieve rimprovero.

Ottemperando scrupolosamente ai canoni - già di per sè severi - della ricerca storico - giuridica, e disponendo personalmente di una preparazione notevole, ne consegue che il Marcou struttura le proprie opere dando priorità assoluta e pressochè totale al primato scientifico. Mentre si hanno estrapolazioni di dati, originali ma strettamente coerenti ai dati di partenza... solo raramente si hanno degli accenni alla sua intima reazione nei confronti dell' evento analizzato.

Fuor di dubbio che tutto questo sia scientificamente e professionalmente giustificato... ma non è giustificato per il lettore che si sente mancare di un dato «psichico», se volete, ma non per questo meno importante del dato «logico». In altre parole, il lettore avverte che gli vie-

ne partecipata l' analisi più severa e riflessa, ma gli viene negata l' opinione più intima e diretta proprio di chi a priori conosce bene l' argomento.

Al di là della trattazione esauriente, e della estrapolazione - vorremmo dire - matematica di ulteriori dati sia storici che giuridici, esiste una reazione di congenialità, che interessa il lettore specializzato in materia non meno di quello totalmente disponibile.

Talchè noi ripetiamo l' invito, già altre volte espresso, che il Marcou... o scriva delle opere strettamente scientifiche, ed altre in cui liberamente e dichiaratamente esprime le proprie reazioni interiori agli argomenti di quelle... oppure inserisca tali reazioni - sia pure a margine - direttamente negli scritti scientifici.

In tale senso, per quanto riguarda l' analisi di papa Zaccaria, non possiamo esimerci dall' auspicare che egli torni ancora sull' argomento producendo i risultati delle ricerche (ne siamo certi) ulteriormente effettuate, e producendo altresì la serie notevole (ne siamo ancora più certi) delle intime considerazioni maturate.

Tutto ciò anche in virtù del fatto che certi insegnamenti di papa Zaccaria sono molto più «attuali» di quanto non possa essere risultato da queste nostre inadeguate considerazioni.

Roma

ANDREA FORTE

Božidar Ferjančić, *Tesalija u XIII i XIV veku*, Belgrad 1974, 305 S. 1 Karte.

Thessalien nimmt in dreifacher Hinsicht eine Sonderstellung unter den Provinzen des byzantinischen Reiches ein: 1. gehört diese Provinz zu den landwirtschaftlich ertragreichsten Gebieten (nicht in Bezug auf Bodenschätze!); 2. ist sie eine Region mit relativ reicher Urkundenüberlieferung; 3. ist sie besonders gut erforscht, bis 1204 durch die Dissertation von *A. P. Abramea*, 'Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204, Athen 1974, die frühere Spezialliteratur zusammenfaßt. Für historisch - geographische Fragen, die F. etwas nebensächlich behandelt (siehe Einleitung und die nur skizzenhafte Karte im Anhang) greift der Forscher jetzt zur *Tabula I imperii Byzantini* hrsg. Koder - Hild (Aka-

demie Wien 1976), die der Rezensent noch verwerten konnte. Das hier zu besprechende Werk wird im TIB I ausgiebig verwertet und es dürfte zutreffen, daß das Werk von F. bereits zu einer Art «Handbuch» geworden ist gerade durch seine Klarheit und vorsichtigen Nüchternheit, mit der die oft dürftigen und problematischen Quellenzeugnisse verwertet werden. Diese Nüchternheit geht freilich soweit, daß F. keine Schlußzusammenfassung schreibt, aus der ersichtlich wird, welche Folgerungen und Ergebnisse F. selbst aus dem bunten Bild zieht, das er vor dem Leser aufrollt. Sehe ich recht, so geht es ihm in erster Linie um territoriale Herrschaftsgeschichte, eingebettet in den politischen Geschichtsablauf. Dabei wird ganz deutlich - und darin scheint mir das besondere Ergebnis des Werkes von F. zu liegen - wie wenig wir von dem vielzitierten und u. a. von Solovjev, Charanis, Kyrrhis, Sokolov, Ostrogorsky und Zakythinos untersuchten «Feudalismus» in Thessalien eigentlich wissen (alle diese Autoren kommen bei F. klar und ausführlich zu Wort): keine Meßzahlen und keine genaue Lokalisierung der Besitzungen stehen zur Verfügung, die Persönlichkeiten der «Feudalherren» bleiben ganz blaß; sind wichtige Urkunden vorhanden, dann ist die Deutung zweifelhaft. Nebenbei wird deutlich, daß die von Bees und bei Miklosich - Müller Bd. IV edierten Urkunden - Hauptquellen für F. - sämtlich mit ausführlichem Kommentar kritisch neu herausgegeben werden müßten. Unverkennbar ist bei F., aber auch bei Abramea und im TIB I, daß wirtschaftsgeschichtliche Fakten nur flüchtig erwähnt werden. Im folgenden habe ich hingewiesen, wo weitere Forschungen m. E. erfolgversprechend wären: vor allem der Vergleich zeitlich nacheinanderliegender Urkunden desselben Klosters ist fruchtbar; z. B. zeigt ein Vergleich von Dölger Reg. 2131 und 2780 (Lykusadakl.) einen beachtlichen Zuwachs an Mühlen. Bringen die Quellen über den griechischen Händler und Handwerker Thessaliens wirklich so wenig Informationen?

Die vorliegende ausführliche Besprechung legt gerade auf soziale und wirtschaftsgeschichtliche Faktoren besonderen Wert, denen ich auch durch Quellenstudien weiter nachgegangen bin. Die Besprechung will darüberhinaus die Benutzbarkeit dieses in serbischer Sprache geschriebenen Werkes erleichtern. Das recht dürftig ausgefallene französische Resümee (S. 283 - 291) dient leider diesem Zweck sehr wenig.

Einleitung (S. 1 - 10; Resümee S. 283): Thessalien als historisch-geographischer Begriff. In dieser Einleitung will F. keine neue historisch geographische Untersuchung über Thessalien im Spätmittelalter vorlegen (S. 10). Er referiert die Forschungsergebnisse vor allem des «magistralen historisch - geographischen Werkes» von Phillipson, der

bekanntlich drei Besonderheiten Thessaliens hervorhebt (S. 2): 1: es ist «Vorhof Griechenlands»; 2: seine Fruchtbarkeit; 3: seine «festungsartige Umwallung». Die Grenzen (S. 4) hätten freilich in der Karte am Schluß des Buches eingezeichnet werden müssen. Dann wären verschiedene spätere Bemerkungen klarer geworden z. B. S. 152, daß Lamia und Neopatras «strikt» geographisch nicht zu Thessalien gehört. Mit Lemerle und Soulis unterscheidet F. für die Bezeichnung μεγάλη Βλαχία zwei Perioden (S. 9): sie bezeichnet das nordwestliche Thessalien, im 15. Jh. aber ganz Thessalien.

1. Abschnitt (merkwürdigerweise numeriert F. die sechs Abschnitte des Buches nicht) (S. 11-38) (Resümee S. 283/4): die Lateinerherrschaft in Thessalien. 1. Kapitel: Der Besitz der Kreuzritter in Thess. (S. 11 - 20; Res. 283/4). Nach der Vertreibung des Leon Sgueros durch die Truppen des Bonifaz von Montferrat 1205 «war der größere Teil Thess. in die Herrschaft der lateinischen Barone übergegangen, die ihre Wohnsitze durch Burgen befestigten und schützten» (S. 15 unten). F. zählt S. 16/7 die wenigen Namen auf: der wohl aus Frankreich stammende Wilhelm, Herr von Larisa mit Besitzungen am Golf von Volos, vor allem von Halmyros; Bertold von Katzenellenbogen (bis 1210) mit Besitzungen bei der Stadt Belestinos; Albertin und Roland von Canossa mit Sitz im thess. Theben; Amadeos Bufo nur kurzzeitig Besitzungen bei Domokos; Maria, Witwe des Bonifaz von Montferrat u. a. in Besitz von Dimitrias. Meßzahlen dieser Besitzungen scheinen nicht erhalten zu sein. M. E. hätte die Frage wenigstens angeschnitten werden müssen, ob es nicht auch in Thess. wie in Morea *weiterhin* griechische weltliche Grundbesitzer (Archonten) gab. Dieser Besitz ist vielleicht der Grundstock gewesen für die Herrschaft der griechischen Archonten nach der Vertreibung der Lateiner. Die Lehenspyramide stellt sich nach F. so dar (S. 18), wobei die vorsichtige Formulierung bemerkenswert ist: «Zahlreiche lateinische Barone, die hier Besitzungen erworben hatten, waren Vasallen des Bonifaz von Montferrat, aber dieser wiederum war Vasall des lateinischen Kaisers von Konstantinopel». Nach dem unerwarteten Tod des Bonifaz von Montferrat 1207 ist es Heinrich von Flandern 1209 gelungen, die Barone Thess. zu zwingen, ihn als Lehensherren anzuerkennen (S. 18 - 20).

1. Abschnitt. 2. Kapitel (S. 20 - 29) (Res. S. 284): Die kirchliche Organisation in Thess. Zentrum der kirchlichen Organisation, die aus den Papstbriefen uns nur sehr bruchstückhaft entgegentritt, ist Neopatras mit Lamia als einzigem Suffragan und Larisa mit 6 Suffraganen (S. 21). Ein lateinischer Erzbischof hört in Larisa «wesentlich früher»

als 1222 auf zu residieren (S. 22). Streitigkeiten zwischen den Kirchenfürsten, die die Kurie zu schlichten sucht, politische Unsicherheit und finanzielle Notlage kennzeichnen die kurze Lebenszeit der lateinischen Kirche in Thess. (S. 25 - 27). Auch die Hospitaliter und Templer sind für kurze Zeit in Thess. erwähnt (S. 27 - 29).

1. Abschnitt. 3. Kapitel (S. 29 - 33; Res. S. 284): Das Verhältnis zwischen den Baronen und der Kirche. Aus den Briefen des Papstes Innozenz III. geht hervor, daß die lateinischen Barone systematisch den Besitz der Kirche zu mindern suchten. Einen gewissen Abschluß der Streitigkeiten bildet der Vertrag von Ravenica (2. 5. 1210): die Barone verpflichten sich, die weggenommenen Kirchengüter zurückzugeben, während die Geistlichkeit die vor 1204 bestehenden Abgaben zahlen will; bei weltlichen Gütern gelten die feudalen Gebräuche (S. 33).

1. Abschnitt. 4. Kapitel (S. 33 - 38; Res. S. 284): Lateinische Eroberer und griechische Bevölkerung. F. nimmt zwar gegen die «romantisch - patriotische» Auffassung (S. 34 und 35 Anm. 129) von Denzias Stellung, die griechische Geistlichkeit sei als Bewahrerin der Tradition vollständig gegen die römische Kirche eingenommen gewesen, Gegenbeweise freilich kann F. nur spärlich beibringen. Ist nicht «die relativ tolerante Haltung» (S. 35, cf. S. 38) des Papstes davon abhängig, daß die griechische Geistlichkeit die Suprematie des Papstes anerkannte? Eine echte «Symbiose» lag nicht in der Vorstellungswelt des Papsttums. Daß der hohe Klerus seine Posten verlassen hat, wie Evert - Kappesova vermutet (vgl. S. 35 Anm. 129), scheint auch für Thess. selbstverständlich; ob es freilich weiterhin einen frei tätigen orthodoxen Niederklerus und griechische Mönchsgemeinschaften etwa wie im Kloster Hosios Meletios gab, dafür scheinen in Thess. die Zeugnisse zu fehlen. Überhaupt sind Zeugnisse für Kontinuität von Klöstern in Thess. aus der Zeit vor 1204 äußerst spärlich. Meines Erachtens viel strenger von der religiösen Frage zu trennen, als F. interpretiert, ist die politische Haltung der weltlichen Herren. Hierher gehört die Nachricht, daß Bonifaz von Montferrat seinen Stiefsohn Manuel, Sohn des Kaisers Isaak Angelos, als Kaiser proklamierte, um die griechische Bevölkerung zu gewinnen (S. 35). Nochmals wäre die schon oben in Kapitel 1 angeschnittene Frage nach den griechischen Archonten zu stellen, die wohl wie in Morea neben den lateinischen Baronen ihr Dasein fristeten.

2. Abschnitt: Thessalien unter der Herrschaft des Reiches der Angeloi von Epiros (S. 39 - 94; Res. S. 284 - 286). 1. Kapitel: Die griechische Eroberung Thess.: Michael I. und Theodoros I. Angelos (1214 - 1230) (S. 39 - 54; Res. 284/5). F. behandelt zuerst die Frage, inwieweit

bereits Michael I. (1206 - 1215) die Herrschaft über Thess. ausgeübt hat. Er zieht S. 41 - 43 die chronologischen Präzisierung von Bees über die Erwähnung des griechischen Erzbischofs von Larisa in den Patriarchatsakten heran, kommt aber zu einer mit Nicol's Urteil (Despotate of Epiros, S. 42) sehr ähnlichen Schlußfolgerung (S. 43 oben): «Auf Grund aller obigen Ausführungen schließen wir, daß es Michael I. Angelos in den letzten Jahren seiner Herrschaft (1213 - 1214) gelungen ist, einige Gebiete von Thess. seiner Herrschaft einzuverleiben». Die Verwandtschaft der Maliasinoi, der durch die Akten des Makrinitissaklostors (ed. MM 4, 330 ff.) am besten bekannten thess. Grundbesitzerfamilie, mit den Angeloi ist Zeichen für die Annäherung der Oberschicht Thessaliens an die Angeloi (S. 43). Erst Theodoros I. Angelos (1214-1230) gelingt es, die Lateinerherrschaft in Thess. gänzlich zu liquidieren: vor 1220 die Festung Grebena südlich von Kastoria und Serbia (S. 44). Während Saloniki im Dez. 1225 Theodoros in die Hände fällt, können sich die Lateiner in Halmyros festsetzen, wo sie sich bis Mai 1246 behaupten können (S. 45 Anm. 30). Die Quellen der Geschichte von Thess. zur Zeit des Theodoros sind sehr dürftig. Die Briefe des Demetrios Chomatianos beziehen sich nicht auf Thess. (S. 46). Für eine Charakterisierung vieler, nicht nur eine Region betreffender Erscheinungen in dieser Zeit (z. B. Mischehen, Vertreibung und Flucht des griech. Klerus) hätte diese wichtige Quelle vielleicht doch grössere Beachtung verdient. Gegen Miliarakis betont F., daß «uns kein Zeugnis bekannt ist über seine Herrschaft (sc. des Despoten Konstantin, eines Bruders des Theodoros Angelos) über einen Teil von Thess.» (S. 47). Es folgen Zeugnisse für die innere Geschichte von Thess. unter Theodoros: eine Immunitätsurkunde des Despoten (Theodoros?) für den Metropolit von Larisa nach dem Tod des Bischofs von Domokos (S. 47), der Hinweis auf eine Zusammenkunft eines nicht näher bekannten Pronojars mit Georgios Choniates, Protovestiar des Despoten Manuel Dukas. Gegen Nicol (Despotate S. 114) hält es F. für wahrscheinlich, daß Manuel - Bruder des Theodoros Angelos - an der Spitze der Verwaltung von Thess. stand und nicht nur zeitweise die Stellung eines Kommandeurs innehatte (S. 48). Die kirchliche Organisation mußte unter den Angeloi wieder in den Zustand zurückgeführt werden, wie er vor der Lateinerherrschaft bestand. Die Kirche darf nicht ohne Hirten sein, betont Theodoros gegenüber dem Patriarchen von Nikaia (S. 49). Gleich nach der Eroberung von Neopatras wird ein gewisser Kostomyres dort zum Metropolitens eingesetzt. Die wenigen bekannten Bischöfe von Dimitrias, Domokos und Gardiki sind S. 49 - 50 aufgezählt. Aus dem Dokument vom Fe-

bruar 1215 des Bischofs von Dimitrias, in dem das Kloster Makrinitissa zu einem stauropegen Kloster erhoben wird, erschließt F. die theoretische, dem kanonischen Recht entsprechende direkte Unterstellung des Klosters unter den nizänischen Patriarchen (S. 50/1 f.; vgl. S. 70 f.). Einige Dokumente beweisen die Bereitschaft der Kirche Thessaliens, den Patriarchen von Nikaia als Oberhaupt anzuerkennen, nicht das autokephale Ochrid. «Allerdings umfaßte das Territorium des Erzbistums Ochrid niemals Thess.» (S. 51). Der Bischof von Ezeros, der offensichtlich von seinem Vorgesetzten, den Metropolit von Larisa, an einen uns unbekannten Ort versetzt wurde (der Sachverhalt hätte S. 51 klarer herausgearbeitet werden sollen), wendet sich an den Patriarchen von Nikaia, der seinerseits im Urteil seine Schiedsrichterfunktion herausstreicht (*Rhalles - Potles*, Syntagma V, S. 116 - 118). Der Metropolit von Larisa erscheint als Unterzeichner eines Patriarchatsaktes des Patriarchen Germanos vom Jahre 1229, Nikephoros Blemmydes sucht alte Bücher u.a. in Larisa (S. 51/2). An dieser Stelle kommt F. auf die schon S. 43 erwähnte «griechische Feudalfamilie» der Μαληασηνοὶ zu sprechen, die er S. 73 ff. nochmals ausführlich behandelt. Nach F. (S. 73) muß man die Maliasinoi deutlich unterscheiden von der alten byz. Aristokratenfamilie der Melissenoi. Der Februar 1215 erwähnte Konstantin Maliasinos (gest. zwischen 1252 und Oktober 1256: siehe S. 74 Anm. 146) ist erstes bekanntes Glied der Familie. Sein Sohn Nikolaos (ab Oktober/November 1274 als Mönch Joasaph) wird von Nikephoros Angelos 1266 ἐξάδελφος, aber von Joannes Palaiologos 1268 als γαμβρός von Michael VIII. Palaiologos mehrmals als οἰκεῖος bezeichnet. Ich bezweifle, ob man aus diesem Befund mit F. (S. 75) schließen kann, daß Nikolaos sich erst nach 1267 den Palaiologen politisch angeschlossen hat. Die schwierige, aber wohl nicht mehr lösbare Frage ist von F. nicht gestellt worden: woher und wann bekam die Familie ihren Grundbesitz? Blieb der Grundbesitz der Familie während der Lateinerherrschaft erhalten? F. referiert ohne Kritik S. 52 Anm. 55 die Meinung Nicols (Despotate S. 37), der übrigens immer von «Melissenos» spricht, die Familie stamme ursprünglich aus Thess. und Konstanin Maliasinos sei «local governor» unter Michael I. Angelos gewesen. Eine andere in Thess. grundbesitzende Familie, die Petraliphas, wird S. 53 vor allem auf Grund der Quellenzusammenstellung Nicols behandelt. Von den Besitzungen sind wieder keine Meßzahlen überliefert.

2. Abschnitt. 2. Kapitel: Die Zeit Manuels und Michaels II. Angelos (1230 - 1268) (S. 54 - 75; Res. S. 285/6). Nach dem Sieg bei Klokotniza (1230) über Theodoros I. Angelos «sind die Heere Joannes II. Asens

nur bis in einige Teile Thessaliens vorgedrungen, haben aber nicht das gesamte Gebiet besetzt» (S. 55). Manuel Angelos, der Bruder Theodors, regiert von 1230 - 1237 Thess. von Thessalonike aus, doch «haben wir darüber in den gleichzeitigen Quellen keine direkten Belege» (S. 55) und sind auf Schlußfolgerungen angewiesen. Manuel wird von dem blinden Theodoros I. Angelos, der inzwischen Schwiegervater des Joannes II. Asen geworden ist, aus Thessalonike vertrieben. Wie allein aus Akropolis hervorgeht, kann Manuel Pharsala, Larisa und Platamon mit Hilfe des nizänischen Kaisers einnehmen. Gegen Nicol stellt F. richtig, daß der Bruder Manuels, Konstantin Angelos, nach 1230 nicht an der Regierung von Thess. beteiligt war (S. 56). Gegen Miliarakis betont F., daß Manuel dem illegitimen Sohn Michaels I. Angelos, Michael II. Angelos, der seit 1230 Epiros besetzt hat, Thess. nicht aus freien Stücken überlassen hat, sondern daß dieser nach dem Tode Manuels 1241 Epiros gewaltsam besetzt hat (S. 57 mit Anm. 74), wo er von 1241 - 1268 regiert. Der Expansionsdrang des nizänischen Kaisers Joannes III. Vatatzes, der 1246 Thessalonike einnimmt, greift auch auf Thess. über (S. 59 f.). Den nizänischen Truppen gelingt es aber nicht, nach dem Sieg von Pelagonia (Juni 1259), ganz Thess. einzunehmen. Der Widerstand der Angeloi beginnt in den Städten Arta und Jannina (S. 61/2). Die Akten des Makrinitissaklosters am Volosgolf (MM IV, 330 f.) zeigen zusammen mit dem Argyrobull des Despoten Nikephoros (Sept. 1266) merkwürdige Unterbrechungen der Palaiologenherrschaft in diesem Gebiet, ohne daß F. eine Erklärung dafür anbieten kann (S. 63 - 66; vgl. S. 74/5 und S. 155). Die Urkunden der Palaiologen reichen bis mindestens 1277 für das Makrinitissakloster. Das erwähnte Argyrobull zeigt weiter, daß Nikephoros schon vor dem Tode seines Vaters 1268 die Herrschaft über Thess. innehatte (S. 66), vielleicht nur als Stellvertreter seines Halbbruders Joannes (S. 100). Die Makrinitissaakten erwähnen einige Verwaltungsfunktionäre dieser Zeit, vor allem den Logotheten des Dromos Basileios Metritopoulos, den Pinkernes Alexios Rhaul und den Großdomestikos Alexios Kabalarios (S. 66 - 70). Die Struktur der Administration erscheint mir typisch späthyzantinisch (vor allem die zentrale Rolle der *καρχαλή* als administrativer Einheit). Die Akten geben auch einige - wenn auch dürftige Einblicke in die Kirchenorganisation (S. 70 - 72) und verraten die Namen einiger wichtiger Kirchenfürsten, vor allem der Bischöfe von Dimitrias Neophyt und Panaret. Dimitrias ist deutlich Suffragan des Metropoliten von Larisa (gegen Nicol).

2. Abschnitt. 3. Kapitel: Grundbesitzverhältnisse in der zweiten

Hälfte des 13. Jh. (S. 75 - 94; kein Resümee). In diesem Kapitel werden fast ausschließlich die in der Forschung bereits eingehend behandelten (vor allem Pančenko, Ostrogorsky, Každan, Giannopoulos, Gorjanov) Makrinitissaakten (MM IV, 350 f.) nochmals analysiert. Trotz all dieser Vorarbeiten ist m. E. eine eingehende philologisch, historisch - kritische vergleichende Monographie über diesen Urkundenkomplex ein dringendes Desiderat. Es gibt - soviel ich sehe - keine Quelle, die das Eingreifen des Klosterstifters in die Klosterwaltung so deutlich zeigt wie diese Akten. Das Kloster ist im wahren Sinne des Wortes «Eigenkloster» der Stifterfamilie. Das Kloster wird als γονικόθεν διαφερούσης αὐτῷ (sc. des Nikolaos Maliasinos, des Sohnes des Klostergründers) bezeichnet. Bei Kaufverträgen bleibt vielfach undeutlich, ob das Kloster oder ein Maliasinos als Partei auftritt. Vielleicht erleichtert dieser Gesichtspunkt die Schwierigkeit der vielbehandelten, von F. auf S. 79 - 82 analysierten Urkunde (MM IV, 396 - 399), in der der Paröke Michael Archontitzes Grundbesitz veräußert, der ausdrücklich den Maliasinoi gehörte (ὡς γονικόθεν σοι διαφέρουσα τῷ πανευγενεστάτῳ Κομνηνῷ). F. schließt sich der Deutung von Ostrogorsky an, der Grundbesitzer könne das Land seiner Paröken kaufen und schließt daraus «eine neue Einsicht in die Entwicklung der feudalen Beziehungen in Thess.» (S. 82). F. betont mit Recht (S. 90), daß die Akten «einige Details aus der Geschichte von Thess.» bringen: durch die «Zeit der Anomalie» sind die Bauern gezwungen, um Schleuderpreise Eigenbesitz (darum handelt es sich offensichtlich) zu verkaufen (S. 83; 91). Das Kloster rundet so seinen Grundbesitz ab (S. 83/4).

3. Abschnitt: Thessalien als selbstständiges Reich (1268 - 1332).
 1. Kapitel: Die Herrschaft des Joannes I. Angelos (1268 - 1289) (S. 95-126; Res. S. 286/7). Nach dem Tode des Despoten Michael II. Angelos (1268) zerfällt das Reich von Epiros. Während dieses dem legitimen Nachfolger, dem Despoten Nikephoros (1268 - 1290) zufällt, herrscht der illegitime Sohn Michaels II. über Thess. (S. 95). Joannes, dessen erstes Auftreten in Thess. im Dunkeln bleibt, besaß schon von dem Tode Michaels großen Grundbesitz zwischen Olymp und Parnas (keine Meßzahlen!) und greift aktiv in das politische Leben ein, vor allem vor der Schlacht von Pelagonia 1259 (S. 96/7), so sehr die Darstellung der Quellen über diese Vorgänge auch voneinander abweichen (S. 98/9). Wann hat Joannes, der nach 1259 an der Seite der Palaiologen auftritt, neuerlich Einfluß und Besitz in Thess. erhalten? Jedenfalls beginnt nach 1268 eine der bedeutendsten politischen Epochen von Thess. im späten Mittelalter (S. 101; 125 f.). Es wird zu einer eigenständigen, politischen Grös-

se. Joannes erkennt die Suprematie des byz. Kaisers formal auch durch Eide an (S. 104), erhält den hohen Titel Sebastokrator, Eheverbindungen werden geknüpft (*Dölger*, Reg. 1976 datiert F. mit Recht schon ins Jahr 1268: S. 103). Joannes bleibt aber in Wirklichkeit der größte Gegner der Restaurationsbestrebungen der Palaiologen, wie die Versuche zwischen 1281 - 1285 beweisen, mit Bulgaren, Serben und Karl von Anjou zu paktieren (S. 101/2; vgl. 110 f.). Zum Schutze der Südgrenze verheiratet Joannes seine Tochter mit Wilhelm de la Roche, dem Herren von Athen (S. 102). Auf Aktionen des Joannes I. gegen Michael VIII. vor 1268 scheinen die Andeutungen in den Urkunden über Feindeinfälle sich zu beziehen (S. 104/5). Nach 1268 treten einige Jahre der Ruhe zwischen den Parteien ein. 1271 oder 1275 - F. schwankt zwischen der Datierung von Loenertz und Laurent (S. 106) - holt dann der Palaiologe zu einem wohlorganisierten Schlag aus, der freilich mißlingt, vereitelt durch die Kühnheit des Joannes. Dieser kann Neopatras zurückerobern und sein Ansehen stärken (S. 106 - 108; 115). Ein erneuter Angriff der Palaiologen 1277 scheitert in der Ebene von Pharsala (S. 108), ebenso ein nur vom Protonotar Ogier erwähnter Einfall nach Thess. (S. 109). Eine Flottenexpedition gegen Dimitrias wird durch eine Epidemie vereitelt (S. 110). Über die Beziehungen des Joannes mit Karl von Anjou sind wir vor allem durch die italienischen Urkundenregister unterrichtet: bedeutende Ausfuhr von Seide (roh?) (S. 111) und mehrere Gesandtschaften sind dort erwähnt. M. E. hätten die wichtigen Nachrichten zur Wirtschaftsgeschichte näher untersucht werden müssen. Die gegen die Union von Lyon 1274 gerichtete Kirchenpolitik des Joannes I. ist ein weiteres geschicktes Kampfmittel gegen die Palaiologen (S. 112/3). Die Bemühungen Michaels VIII., Joannes umzustimmen, haben keinen Erfolg (S. 114). Die Kurie wirbt für die Union (S. 115/6). Die Delegation des Georgios Metochites und des Megas Dioiketes Theodoros 1276 zu Papst Gregor X. hat u. a. auch das heikle Thema zu klären, wie Joannes zu Karl v. Anjou steht (S. 116). In die rege diplomatische Tätigkeit ist auch die Gesandtschaft der Papstlegaten Marchus und Marchetus einzuordnen. F. entscheidet sich für keine der Datierungsversuche zwischen 1278 und 1280 (S. 117). Joannes I. erscheint in diesen Verhandlungen als das Haupt der Unionsgegner (S. 117/8). Er beruft Dezember 1277 (F. entscheidet sich für die Chronologie Grumels S. 118) eine antiunionistische Synode in Neopatras ein. Der Episkopat stand nicht geschlossen hinter Joannes. Der Bischof von Trikala bleibt 18 Monate im Gefängnis. Seine Unterschrift erscheint November 1278 in einem Synodalakt der Hauptstadt (S. 119 - 120). Am Schluß des Kapitels wird das Verhält-

nis zu den westlichen und südlichen Nachbarn erörtert: einige Andeutungen in den Quellen lassen auf eine offensive Politik gegen Epiros schließen (vor 1285 ist ein Angriff auf Arta zu datieren: S. 122/3). Das Verhältnis zu Athen aber bleibt auch nach dem Tode des Joannes 1280 freundschaftlich (S. 124).

3. Abschnitt. 2. Kapitel: Die Nachfolger des Joannes I. Angelos (1289 - 1318) (S. 126 - 139; Res. S. 287). Die Stellung der Witwe des Joannes I. war schwierig: ihre zwei Söhne Theodor und Konstantin (oder gab es deren drei?) waren minderjährig, sie selbst war von Feinden umgeben (S. 126 - 128). Wie das Chrysobull des Andronikos II. für das Kloster Lykusada 1289 beweist (MM V, 253 - 256), suchte die Witwe politische Annäherung an Andronikos II. Theodoros und Konstantin erhalten vom Kaiser (wann?) den hohen Titel Sebastokrator (S. 129). Der Einfall der Brüder in Epiros nach dem Tod des dortigen Herrschers Nikephoros Angelos (neue Datierung: um 1289) war ohne bleibenden Erfolg (Friede 1296) (S. 130). Aus der Feder des Theodoros Metochites wissen wir, daß die thessalischen Herrscher den Serbenkral Milutin gegen den Kaiser aufstacheln wollten. Über den Erfolg dieser Bemühungen ist nichts bekannt (S. 131/2). Über einen erneuten Einfall der Brüder in Epiros, von denen Theodoros bereits um 1300, Konstantin um 1303 stribt, ist ebenfalls nichts Näheres überliefert (S. 133). F. sieht in den gegenseitigen Treueiden, die die Großen Thessaliens und der als Vormund des minderjährigen Sohnes Konstantins fungierenden Guy II. de la Roche in Lamia schwören, ein erneutes Zunehmen des «feudalen Elements» in der Geschichte Thessaliens (S. 134).

3. Abschnitt. 3. Kapitel: Die Katalanen in Thessalien (S. 139 - 153 Res. S. 288). Sich vor allem auf das grundlegende Quellenwerk von Rubió i Lluch und die gelehrten Forschungen von R. Loenertz stützend verfolgt F. die katalanische Herrschaft in Neopatras und Lamia in ihrer administrativen (S. 143 - 149) und kirchlichen Struktur (S. 149 - 152) von 1318 bis ungefähr 1390, obwohl diese Städte «strikt geographisch nicht zu Thess. gehören, aber doch im Spätmittelalter in den Bereich der Geschichte Thessaliens eingetreten sind» (S. 152/3). Einzelheiten über die Eroberung beider wichtiger Städte bleiben im Dunkeln, ja selbst der Zeitpunkt der Eroberung nach dem Tode des Joannes II. Angelos 1318 ist nur zu erschließen (S. 141/2). Die katalanische Herrschaft über, Gardiki, Domokos und Pharsala war nur von kurzer Dauer (S. 143), wie auch der Durchzug der Katalanen durch Thess. 1309 nur eine kurze, wenn auch grausame Episode in der Geschichte Thessaliens darstellt (S. 139 - 140).

3. Abschnitt. 4. Kapitel: Interessen und Besitzungen der Venezianer in Thessalien im 13. und 14. Jh. (S. 153 - 164; Res. 287/8).

Hauptstützpunkt der venezianischen Macht ist Dimitrias, das aber im 14. Jh. in die Herrschaft der Katalanen übergeht (S. 154 mit Anm. 267), und Halmyros, wo Michael VIII. 1265, aber nicht mehr 1268 den Venezianern ein Quartier zuweist, worin F. (S. 155) mit Recht eine Änderung der kaiserlichen Politik gegenüber Venedig sieht. Als Hauptquelle für den Handel in Thess. verwertet F. (S. 156 - 159) das von Tafel - Thomas edierte *iudicium Venetorum in causis piraticis contra Graecos* (1278). F. hat leider die Texte nicht daraufhin analysiert, inwieweit hier die thessalischen Häfen nur als Umschlaghäfen (Weg von Thessalonike oder Negroponte nach Italien) oder als Binnenhäfen auftreten. Merkwürdigerweise finde ich in Thiriets Regesten weder Dimitrias noch Volos erwähnt, doch vielleicht ein Zeichen für die relative Bedeutungslosigkeit dieser Städte im venezianischen Handelsnetz. Die wichtige Aufzählung von landwirtschaftlichen Gütern (Th. - T. 278) scheint doch teilweise auf Erzeugnisse des Innlandes hinzudeuten, obwohl das Schiff «de Salonicho» kommt. Zentrum des venezianischen Handels, für den gegen Ende des 13. Jh. die Quellen immer dürftiger werden, wird Phteleon (S. 158); es gibt auch einige weitere venezianische Stützpunkte z. B. Paioveo (S. 158), wobei F. hätte erwähnen müssen, daß dieser Platz in den Quellen nur einmal erwähnt ist. Eine so wichtige Nachricht, wie die des Erzbischofs Adam vom Jahre 1322, hätte eine genauere Analyse verdient, im Hafen und Castrum Bondonicie (=Muntonitza) würden «*blada omnis generis ex regione Blaquie*» gehandelt. Es ist eine der wenigen Andeutungen für stoffverarbeitende Industrie in Thess. Ab 1322 haben die Venezianer Phteleon fest in ihrer Hand, wo auch ein - sicher lateinischer - Presbyter erwähnt wird (S. 161 - 163). Bestimmt mit Recht nimmt F. (S. 163) gegen Hrochova Stellung, die Venezianer hätten auch Domokos und so wichtige Städte wie Trikala und Larisa in ihre Hand bekommen.

3. Abschnitt. 5. Kapitel: Thessalien unter der Macht einflußreicher Feudalherren (1318 - 1332) (S. 164 - 189; Res. S. 288). Vor allem in den Synodalakten wird der Herrschaftsanspruch Konstantinopels über Thess. deutlich (S. 165). In der Aufzählung der Diözesen (anno 1324), die dem Patriarchat tributpflichtig sind (MM I, 126 - 9), ist freilich der Metropolit von Larisa nicht aufgezählt, woraus F. wohl mit Recht schließt (S. 167), daß Larisa damals nicht unter der Kontrolle des Patriarchen stand. In einem Memorandum von 1325 nennt Marino Sanudo einen «*Missilino, qui tenet castrum del Castri et de Liconia*». F. entscheidet

sich nicht, ob es sich um Gabriel oder Joannes Melissenos handelt (S. 168); den zweiten, von Sanudo nur als Herren von Trikala und Kastoria ohne Namensnennung bezeichneten Mann identifiziert F. mit dem Sebastokrator (nicht Despotes: S. 170) Stephan Gabrielopoulos, (gest. 1332: S. 176/7: F. folgt Barišić), dessen ἐξουσία in einer Urkunde (S. 171) erwähnt wird. Die spärlichen Nachrichten, die F. über die Besitzungen dieser Familie S. 169 - 171 zusammenstellt, geben keine Meßzahlen. In dem wichtigen Satz *Kant.* I, 483 f. (S. 169 Anm. 349) (Στάγους δὲ καὶ Τρίκαλα καὶ Φανάριον καὶ Δαμάσιν καὶ Ἐλασσῶνα, ἃ ὑπὸ Γαβριηλόπουλον ἐτέλουν, καὶ ἕτερα φρούριά τινα) handelt es sich m. E. um politische Macht, nicht um Hausbesitz. Einen Stammbaum der Familie aufzustellen, ist offenbar nicht möglich. Unter Stephan arbeiten Beamte, wie der δοῦλος Joannes Magiaris (S. 173) und der οἰκεῖος und ὁ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Konstanin Spinges. Wohl mit Recht schließt F., daß Spinges zwar vom Kaiser sein Amt, aber seine Befehle vom Sebastokrator erhielt (S. 172). Spinges unterstehen wiederum andere Unterbeamte (Georgios Kourboules, Kalotas), ohne daß deren Aufgaben im Einzelnen bekannt sind (S. 179/180). Mehrere Namen offenbar einflußreicher Personen treten in einem Synodalakt des Metropoliten Antonios über Gebietsstreitigkeiten auf (S. 180), ohne daß diese sonst näher faßbar wären. Der spärlich bezeugte Stratopedarch Petros (?) Kouzales verläßt nach Herrschaftsantritt der Serben Thess. (S. 181/2). Einen breiten Raum (S. 183 - 189) nimmt bei F. mit Recht die Analyse der Urkunde des Michael Gabrielopoulos ein, dessen Verwandtschaftsverhältnis zu Stephanos ebensowenig feststeht wie die Datierung der Urkunde (1295 oder 1342) (S. 183). F. hält mit Barišić das Jahr 1342 für richtig und glaubt, daß die kurze Zeit zwischen der Abreise des Michael Monomachos und dem Amtsantritt des Pinkernes Angelos dem Michael Gabrielopoulos größere Machtfülle verschafft hat (S. 188). Nach 1342 hören wir nichts mehr von ihm. Den Archonten von Phanari, unter anderem auch den μικροὶ ἄρχοντες - nach F. mit Charanis den «small independent property owners (S. 184)» - wird zugesichert, zuerst drei Jahre ganz von jedem Dienst frei zu sein und dann «keinen anderen» Dienst leisten zu müssen (οὐχὶ ἑτέραν, ἡγουν τζακονικὴν) (S. 186). F. setzt diesen Terminus, falls ich ihn richtig verstehe, mit dem später auftauchenden Begriff φραγγικὴν φύλαξιν gleich (S. 186). Die Urkunde ist eines «der wenigen Beispiele» (oder wäre es nicht besser zu sagen: das einzige?), in dem ein lokaler Machthaber Immunität zusichert (S. 186). Ebenso ungewöhnlich ist nach F. das Element des Eides in der Urkunde (δρωματικὸν γράμμα) (S. 187). «Wenn die Urkunde des Michael Gabrielopoulos mit ihren

Bestandteilen betrachtet wird im Rahmen der allgemeinen Entwicklung der feudalen Verhältnisse Thessaliens im 13. und 14. Jh., kann sie auch als ein Resultat dieser Verhältnisse erklärt werden ohne Zuhilfenahme westlicher oder anderer feudaler Einflüsse, die allerdings in Thessalien bestanden. Aber wir sehen nicht ein, warum diese stärker waren als in anderen griechischen Gebieten, z. B. in Morea, wo die fränkische Herrschaft unvergleichlich lang dauerte (S. 188)». Die Urkunde ist «das letzte Zeugnis für einen Feudalismus, der gleichsam selbstständig im Gebiet von Thess. herrschte» (S. 189).

4. Abschnitt: Thessalien unter der Herrschaft Konstantinopels (1332 - 1348) (S. 190 - 226).

1. Kapitel: Die teilweise Wiederherstellung der Herrschaft der Palaiologen und die Herrschaft des Despoten Joannes II. Orsini in Westthessalien (1332 - 1335) (S. 190 - 198; Res. 288/9). F. stützt sich vor allem auf die von ihm chronologisch korrigierte (S. 193) Arbeit von *Barišić* über die Karriere des Eparchen Michael Palaiologos (ZRVI 11, 1968, 215 - 234) und die Untersuchung von *G. Ostrogorsky* über «Das Chrysobull des Despoten Joannes Orsini für das Kloster von Lykusada» (jetzt in: Kleine Schriften «Zur byzantinischen Geschichte», Darmstadt 1973, S. 183 f.). Nach dem Tod des Sebastokrators Stephanos Gabrielopoulos (1332) erobert der Gouverneur von Thessaloniki einige Städte im Nordosten Thessaliens (S. 191), während der Herrscher von Epiros, Joannes II. Orsini (1323 - 1335) den Westen Thessaliens in seine Hand bekommt (S. 191). Indizien, vor allem das erwähnte Chrysobull, sprechen nach F. dafür, daß Joannes einige Jahre lang im Westen herrschte (S. 193) und daß der byzantinische Kaiser Andronikos III. erst nach dem Tode des Orsini Thess. ganz in seine Hand bekam (S. 193 f.; 198).

4. Abschnitt. 2. Kapitel: Die Albaner in Thess. im 14. Jh. (S. 198 - 205; kein Res.). F. will «einen Überblick der Quellenzeugnisse über die Albaner in Thess. im 13. und 14. Jh. bieten» (S. 205). Auf Grund einiger Meteoraakten und der verstreuten Angaben des Joannes Kantakuzenos läßt sich folgendes Gesamtbild zeichnen: (S. 205 wörtlich) «Es ist ganz selbstverständlich, daß sich diese nomadische Bevölkerung schnell und leicht bewegte. Gruppen der Albaner setzten die Bewegung nach Süden fort, aber gleichwohl blieben einige ihrer Stammesgenossen in Thess. und traten in den Dienst lokaler Feudalherren. Die Quellenzeugnisse, die sich auf die Albaner beziehen, sprechen hauptsächlich über ihre bewaffneten Unternehmungen oder charakterisieren sie als Söldner im Dienst einzelner Feudalherren in Thess. Freilich geben diese Texte keine Antwort auf einige wichtige Fragen wie z. B. über die Lebensweise der

ankommenden albanischen Bevölkerung Thessaliens oder über ihre Beziehung zur übrigen Bevölkerung Thessaliens, vor allem bei den Griechen.»

4. Abschnitt. 3. Kapitel: Die erneuerte Herrschaft Konstantinopels über Thessalien (1332 - 1348) (S. 205 - 226; Res. 289). Seit 1332 ist Michael Monomachos Gouverneur (κεφαλὴ, ἐπιτροπεύων) von Thess., ohne den Titel seiner früheren Funktion als Eparch von Thessalinike abzulegen (S. 205 - 208). Die vier erhaltenen Klosterurkunden (Dölger, Reg. 2768; 2824; 2825; 2780) und verschiedene indirekte Zeugnisse über Regelungen von Streitigkeiten und Besitzübertragungen (vor allem MM V, 260) beweisen, daß sich die Macht des byzantinischen Kaisers Andronikos III. über Thess. so gefestigt hat, daß von dieser Position aus die Eroberung von Epiros seit 1328 in Angriff genommen werden kann (S. 209 - 213). F. deutet leider nur die Unsicherheiten über die Vorgänge in Thess. beim Ausbruch des Bürgerkrieges 1341 an. Er spricht mit Recht von «Abzug oder Flucht» des bisherigen Gouverneurs Michael Monomachos (S. 214). Welche offizielle Stellung nahm Michael Gabrielopoulos ein? Wie verhielt sich dieser offensichtlich äußerst einflußreiche Mann zu Joannes Angelos Pinkernes, der 1342 von Joannes Kantakuzenos zum Gouverneur Thessaliens eingesetzt wird und seinem Verwandten treu zur Seite steht (S. 216)? Das im Geschichtswerk des Joannes Kantakuzenos erhaltene Chrysobull an den Pinkernes (Kant. III. 53) enthält nach F. «Elemente, die den weit fortgeschrittenen Grad der feudalen Beziehungen charakterisieren» (S. 220). Außerdem zitiert F. zustimmend die Meinung von Zakynthinos (S. 220), der Kantakuzene habe einen Teil seiner Souveränitätsrechte aufgegeben. F. führt ebenso zustimmend die Ansicht von Maksimović an, hier sei «ein ziemlich großes Maß an Unabhängigkeit» zugestanden. Ich zweifle, ob in dem wichtigen Dokument wirklich so «fortgeschrittene Feudalbeziehungen» sichtbar werden. Auffallend und meines Wissens ohne Analogie ist die lebenslange Übertragung eines Verwaltungsamtes an einen Staatsbeamten - und dies ist der Pinkernes offiziell: er ist Provinzgouverneur. Die Grenzlinie zwischen Verwaltungsposten und der in dieser Zeit so beliebten «Apanage» verschwindet. Andererseits geht die Stellung des Angelos nicht auf seine Kinder über (S. 221). Den übrigen Archonten Thessaliens wird der Zutritt zum Kaiser zugestanden, ohne den Gouverneur fragen zu müssen (S. 221). F. sieht hier «spezifische Züge im byzantinischen Feudalismus» (S. 221). Mit meiner Vermutung (G. Weiß, Joannes Kantakuzenos, Wiesbaden 1969, S. 141) setzt sich F. nicht auseinander, der in dem Doku-

ment enthaltene Treueid könne als Amtseid aufgefaßt werden. Die sonst in den erzählenden Quellen sehr dürftig bezeugte Herrschaft des Pinkernes wird in mehreren Urkunden erwähnt (S. 222 - 225). Die wichtigste Beobachtung dabei ist, daß dem Pinkernes ein eigener Beamtenapparat zur Seite steht, von dem wir einige Namen wissen: der Dioiketes Manuel, der Dux Georgios Andritza und Joannes Archontitza, wohl ein «Feudalherr» ohne offizielles Amt und Titel (S. 225).

5. Abschnitt: Die Herrschaft der Nemaniden in Thessalien (1348 - circa 1373) (S. 227 - 264).

1. Kapitel: Die Herrschaft Stephan Dušans in Thess. (1348 - 1355) (S. 227 - 237; Res. 289 - 290). F. vermutet (S. 229), daß die Truppen des Serbenherrschers Stephan Dušan «ohne starken Widerstand zu begegnen» in Thess. vor November 1348 (*terminus ante quem*: S. 228) einmarschieren konnten, da die Magnaten mit der Person des 1348 an der Pest verstorbenen Gouverneurs Joannes Angelos Pinkernes unzufrieden waren. Wieder, wie so oft in der Geschichte Thessaliens schweigen die Quellen (hier vor allem die sog. Chronik von Jannina und Joannes Kantakuzenos) über die Hintergründe. Der serbische Kommandant Preljub (gest. 1355) hat Jannina nie erobert (S. 230 mit Soulis), aber Phteleon den Venezianern weggenommen (S. 234). Urkunden Dušans an weltliche Feudalherren existieren nicht (S. 234), so daß zwei erhaltene Klosterurkunden stellvertretend für viele, heute verlorene (S. 235) Urkunden stehen: 1. der ungewöhnliche *ὁρμωτικὸς χρυσόβουλλος* für das Kloster Lykusada (Nov. 1348) (S. 234-233) und 2. das zur gleichen Zeit ausgestellte Chrysobull für das Georgskloster in Zablantia (S. 234/5). Die Belagerung der Stadt Serbia durch Joannes Kantakuzenos scheitert und damit eine Gegenoffensive zur Wiedereroberung Thessaliens (S. 236/7).

5. Abschnitt. 2. Kapitel: Die Aktionen des Despoten Nikephoros II. Angelos in Thess. (1356 - 1359) (S. 237 - 241; Res. 290 ziemlich ausführlich). Im politischen Vakuum nach dem Tode Dušans gelingt es dem Sohn des früheren Herrschers von Epiros und Schwiegersohn des Joannes Kantakuzenos, Nikephoros II. Angelos, 1356, die griechischen «Feudalherren» für sich zu gewinnen und tief nach Thess. vorzustoßen. F. vermutet sicher zu Recht, daß diese Herren «trotz der Bemühungen Dušans, sie zu gewinnen, mit der serbischen Herrschaft unzufrieden waren» (S. 238/9). Weshalb zitiert hier F. nicht *Jo. Kant.* IV, 43, der das Gleiche behauptet? Nur bleibt die Frage: wer waren diese Herren? Sie sind nicht konkret faßbar. Warum waren sie jetzt mit der serbischen Herrschaft unzufrieden, nachdem sie es vorher mit der des Pinkernes Angelos ge-

wesen waren? Waren sie überhaupt mit irgend einer Herrschaft zufrieden? Dies alles sind wichtige Fragen für die Geschichte des «Feudalismus» in Thess., die unbeantwortet bleiben müssen. Nikephoros II. vermag die Albaner nicht zu gewinnen und fällt gegen sie im Kampf (1359).

5. Abschnitt. 3. Kapitel: Die Herrschaft Symeons Palaiologos und des Joannes Uroš in Thess. (1359 bis circa 1373) (S. 241 - 261; Res. 290): Die Pläne des Halbbruders Stephan Dušans, Symeons Palaiologos, von Kastoria aus die Nachfolge seines Bruders anzutreten, scheitern ebenso wie eine dauernde Besetzung von Epiros (1359/60) (S. 241 - 3). Es bleibt ihm Thess., das er als «Erbe» betrachtet (S. 243/4) und von Trikala aus regiert. In den Urkunden Symeons sieht F. bewußt erhaltene Tradition der byzantinischen und serbischen Herrscherkanzlei (S. 245). Die «Stärke der byzantinisch - staatsrechtl. Tradition in der Herrschaft Symeons über Thess.» (S. 252) zeigt die Ernennung des Metropolitens von Larisa Antonios zwischen 1356 und 1359 (oder Mai 1362) zum zeitweiligen (?) *καθολικός κριτής τῶν Ρωμαίων* (S. 251 - 3) und die Ernennung des Joannes Archontites zwischen August 1359 und Mai 1366 zum Megas Dux (S. 253). In den Klosterurkunden sind die Namen eines Koteanitzes, eines Theotokes, eines Lukas Komitopoulos und eines Konstantin (in einer ragusanischen Urkunde in Verbindung mit einem rätselhaften Theodoros Angelos) erwähnt (S. 253 - 5). In diesen Personen sieht F. wohl zu Recht lokale «Feudalherren», doch bleiben ihre Persönlichkeiten, ihre Familien, ihre Herkunft und die Größe ihres Besitzes sonst vollständig unbekannt. Die Quellen lassen eine Rekonstruktion der Kirchengeschichte Thessaliens nicht zu, doch kann man «einige wichtige Momente» (S. 257) hervorheben, vor allem Kontakte zwischen den Metropolitens von Larisa (von 1340 - 1363: Antonios; sein Nachfolger Nilos bis 1381: S. 256 - 8) und dem Patriarchen von Konstantinopel, der die Geistlichkeit von Thess. auffordert, die Jurisdiktion des Metropolitens anzuerkennen (S. 259). Über den Herrschaftswechsel um 1370 von Symeon auf seinen älteren Sohn Joannes Uroš geben die Quellen keine nähere Auskunft. Neben ihm übt sein jüngerer Bruder Stephan für unbekannte Dauer die Herrschaft aus mit Zentrum Pharsala (S. 261). Vor Juni 1373 geht Joannes in ein Kloster.

6. Abschnitt: Die letzten Jahre vor der türkischen Eroberung (circa 1373 - 1393) (S. 265 - 281; Res. 290/1). Aus einer von F. auf Juni 1373 datierten Urkunde des Metropolitens von Larisa Nilos (S. 267) läßt sich der Herrschaftsantritt des wohl mit dem Pinkernes Joannes Angelos verwandten (S. 265/6) Kaisar Alexios Angelos Philanthropenos in Thess. festlegen. «Wahrscheinlich, daß der neue Herr Thessaliens einer der mäch-

tigsten Feudalherren gewesen ist... Auf der anderen Seite ist unbekannt, wie er die Herrschaft über Thess. in seine Hand gebracht hat...» (S. 266). Wieder bleiben also wichtige Frangen der «Feudalisierung von Thess. im Dunkeln. Alexios steht unter der Souveränität des byz. Kaisers Joannes V. und Manuels II., wie verschiedene Urkunden (z. B. *Dölger*, Reg. 3175b) und der Titel Kaisar beweisen (S. 268/9). Mit dem neuen Herren von Jannina (nach 1384), Isail Buondelmonte, scheint Alexios engen Kontakt gesucht zu haben (S. 270/1). Die erzählenden Quellen geben sonst keine Nachricht über die zwei Jahrzehnte (1373 - 1389/90) während der Herrschaft des Alexios, auch zwei Klosterurkunden sind wenig erhellend (S. 271/2). Die «Synode» von November 1381, deren Akt Heuzey herausgegeben hat, ist Zeugnis für ein aus Laien und Geistlichen bestehenden Metropolitangerichts (S. 273/4), ohne daß F. für diese, gerade in der byz. Spätzeit nicht außergewöhnliche Zusammensetzung von Provinzialgerichten Parallelbeispiele anführt. Aus dem Synodalakt sind auch ein Archontitzes Maliasinos und ein Zachlivantes erwähnt, die F. zu den lokalen Baronen aus der Gegend um Phanari rechnet (S. 276). Viel sagen freilich diese Namen nicht aus, ebensowenig die Namen des Pinkernes Petros, des Pinkernes Theodoros Sebastopoulos und des κεφαλαιτικέων Stephanos Kores (S. 277/8). 1392 ist der Kaiser Manuel Angelos Philanthropenos, Sohn oder Bruder des Alexios, als Herr von Thess. erwähnt, ohne daß über die Vorgänge des Herrschaftswechsels etwas bekannt ist (S. 272/3). Bereits 1393 nehmen die Türken Larisa ein (S. 280/1). Von einem ernsten Widerstand in Thess. schweigen die Quellen.

München/Frankfurt

GÜNTER WEISS

J. W. Clark, *The Care of Books. An Essay on the Development of Libraries and their Fittings, from the earliest times to the end of the Eighteenth Century*, Cambridge 1902 (β' έκδ.), London 1975 (Variorum Reprints), σσ. I-XXVI + 352.

Ἡ ἀγάπη γιὰ τὸ βιβλίο καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου μέσα στοὺς αἰῶνες νὰ μεθοδεύσει τὴ χρήση του καὶ νὰ φροντίσει γιὰ τὴ συντήρηση καὶ δια-

φύλαξή του ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ βιβλίου τοῦ J.W. Clark ποὺ ἀνατυπώνεται στὴ σειρὰ τῶν Variorum Reprints.

Ὁ σ., ἀρχαιοφύλακας τοῦ Trinity College τοῦ Cambridge, χαρακτηρίζει τὴν ἐργασία του «δοκίμιο» γύρω ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν Βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν ἐξαρτημάτων τους ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. καὶ φαίνεται νὰ κατανεμεῖ τὴν εὐθύνη ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ διαπραγματεύση ἑνὸς θέματος ποὺ ἀπλώνεται τόσο πολὺ στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο. Κριτήρια τῆς ἐπιλογῆς τῶν Βιβλιοθηκῶν ποὺ παρουσιάζει, ὅπως σημειώνει στὸν πρόλογό του, δὲν ἀποτελοῦν ἡ φήμη ἢ ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων ποὺ περιέχουν, ἀλλὰ ἡ παρουσία σ' αὐτὰς στοιχείων ποὺ βοήθησαν στὴ βαθμιαία ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ τῆς βιβλιοθηκονομίας ¹.

Ὁ σ. μέσα στὰ 9 κεφάλαια ποὺ διαιρεῖ τὸ ὕλικο του παρακολουθεῖ διαχρονικὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν Βιβλιοθηκῶν.

Θεωρεῖ μιὰ πρώτη μορφή Βιβλιοθήκης τὰ ἀρχαιοφυλακεῖα τῶν ἀσσυριακῶν ἀνακτόρων γύρω στὰ 700 π. Χ. καὶ ἀμέσως μετὰ περιγράφει διεξοδικὰ τὶς περιφημὲς Βιβλιοθήκες τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὴν προσοχή του συγκεντρώνει κυρίως τὸ σχῆμα τοῦ κτιρίου, τὸ περιεχόμενο καὶ τὰ ἐξαρτήματα τῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Ἑλλάδας, Ἀλεξάνδρειας, Περγᾶμου καὶ Ρώμης (κεφ. I, σσ. 1-50).

Στὴ χριστιανικὴ περίοδο (κεφ. II, σσ. 51-94) οἱ κόγχες τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπου συνήθιζαν νὰ τοποθετοῦν βιβλία, φαίνεται νὰ εἶναι τὸ πρῶτο στάδιο οὗ τὴν ἐξέλιξη τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν, ποὺ γρήγορα ἀναπτύσσονται, ὅπως μᾶς μαρτυρεῖ τὸ «Τυπικὸν» τοῦ Ἀγ. Παχωμίου καὶ ὁ «Κανόνας» τοῦ Ἀγ. Βενεδίκτου (6ος αἰ.). Στους 10ο-12ο αἰ. οἱ μοναχοὶ τοῦ Cluny, οἱ Καρθουσιανοὶ καὶ οἱ Κιστερικανοὶ συνεχίζουν τὴν παράδοση τῆς διαφύλαξης καὶ συντήρησης τῶν βιβλίων, τὰ ὅποια συχνὰ δανείζουν στοὺς μελετητές. Τὰ βιβλία ἐξακολουθοῦν νὰ τοποθετοῦνται ἀκόμη στὶς στοὰς τῶν μοναστηριακῶν κτιρίων, ἀλλὰ καὶ σὲ «armaria communia» γιὰ τὴν χρῆση τῶν μοναχῶν. Τὰ μοναστήρια τῶν Κιστερικανῶν φαίνεται νὰ ἔχουν ἀπὸ τὸ 12ο αἰ. ξεχωριστὸ χῶρο γιὰ βιβλία καὶ ἰδιαίτερους μικροὺς χώρους μελέτης στὶς ἐσοχὰς τῶν παρθύρων. Καί, μόνο ὅταν τὰ βιβλία ἀυξάνονται πολὺ ἀπὸ δωρεὰς ἢ ἀγορὰς καὶ

1. Περιορίζομαι ν' ἀναφέρω νεώτερες ἐργασίες μὲ τὸ ἴδιο θέμα: τὴ μελέτη τοῦ K.M. Setton, *From Medieval to Modern Library* (Proceedings of the American Philosophical Society, CIV, Philadelphia 1960), ποὺ ἀνατυπώθηκε ἐπίσης στὰ Variorum Reprints (1974), καθὼς καὶ τὸ βιβλίο τοῦ R. Mummendy, *Von Büchern und Bibliotheken*, Darmstadt 1976 (β' ἐκδ.), ὅπου καὶ ἡ νεώτερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἀναγκαστικά διασκορπίζονται σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ μοναστηριοῦ, δημιουργεῖται ἀναπόφευκτα ἡ ἀνάγκη νὰ ὑπάρξει ἕνας αὐτοτελὴς καὶ ἀνεξάρτητος χώρος γιὰ τὴν τοποθέτησίν τους. Τὸ 15ο αἰ. στὰ μοναστήρια τοῦ Canterbury, τοῦ Durham καὶ τοῦ Gloucester τὸ πρόβλημα ἀντιμετωπίζεται μὲ τὴν προσθήκην ὁρόφου στὸ κτίσμα τῆς μονῆς. Μέσα στὸν ἴδιον αἰῶνα καὶ οἱ καθεδρικοὶ ναοὶ ἔχουν πιά ξεχωριστὲς Βιβλιοθήκες (κεφ. III, σσ. 95-124).

Οἱ κολλεγιακὲς Βιβλιοθήκες (κεφ. IV, σ. 125-164) ἔχουν ἄμεση σχέση καὶ ὁμοιότητες μὲ τὶς μοναστηριακὲς. Χαρακτηριστικὸ σ' αὐτὲς εἶναι τὸ σύστημα τῶν ἀναλογίων καὶ τῆς προσδέσεως τῶν βιβλίων πάνω σ' αὐτὰ μὲ ἀλυσίδες, σύστημα ποὺ διασώζεται ἀκόμη στὴ Βιβλιοθήκην τοῦ Zutphen τῆς Ὁλλανδίας. Ἀνάλογα συστήματα ὑπῆρχαν σὲ πολλὰς Βιβλιοθήκες τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ὁλλανδίας, Γερμανίας καὶ Ἰταλίας.

Ἐξέλιξη τοῦ συστήματος τῶν ἀναλογίων καὶ διαμόρφωση ἐνὸς νέου ποῦ εἶναι συνδυασμὸς βιβλιοθήκης καὶ καθίσματος ἐμφανίζεται τὸ 16ο αἰ. στὴν Ὁξφόρδην (κεφ. V, σσ. 165-192) καὶ γρήγορα διαδίδεται πλατιά (περιγράφονται ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Merton College στὴν Ὁξφόρδην, ἡ Βοδληϊανὴ καὶ τοῦ Clare College στὸ Cambridge). Ὁ σ. ὑποστηρίζει ὅτι τὸ σύστημα αὐτὸ εἶχε τὴν ἀρχὴν τοῦ στὰ μοναστήρια καί, γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴν ἄποψιν αὐτή, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναπαράσῃ τις μοναστηριακὲς Βιβλιοθήκες τοῦ Christ Church στὸ Canterbury, τοῦ κοινοβίου τῶν Βενεδικτίνων τοῦ Ἀγ. Μαρτίνου στὸ Dover καὶ τῶν Κιστερικιανῶν τοῦ Clairvaux.

Στὶς μεσαιωνικὲς Βιβλιοθήκες τῆς Ἰταλίας (κεφ. VI, σσ. 193-242) ἐφαρμόζεται ἕνας ἐπιτυχημένος συνδυασμὸς ἀπὸ κάθισμα, ἀναλόγιο καὶ ράφι, μὲ παλαιότερο ὑπόδειγμα τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Cesena (15ος αἰ.). Ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς διαρρυθμίσεως ἀλλὰ καὶ τῆς διακοσμῆσεώς της ἀπὸ τὶς ἰταλικὲς Βιβλιοθήκες εἶναι ἡ Βατικανὴ τοῦ πάπα Σίξτου Δ'. Τὸ inventarium μᾶς παραδίδει τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων, τὸν ἀριθμὸ τῶν τόμων, τὸ σύστημα δανεισμοῦ καὶ τὴν ὑπαρξὴ ὑπεύθυνου προσωπικοῦ στὴν ὑπηρεσίαν τῆς Βιβλιοθήκης.

Παρατηροῦμε ὅτι ἡ μεγάλη ἀκμὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν Βιβλιοθηκῶν στὴ Δ. Εὐρώπῃ (κεφ. VII, σσ. 243-264) συμπίπτει μὲ τὸ 15ο αἰ., ὁπότε μοναστήρια, ἐκκλησίαι καὶ πανεπιστήμια ιδρύουν Βιβλιοθήκες, τὶς ὁποῖες πλουτίζουν καὶ θεσπίζουν κανονισμοὺς γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατόν καλύτερη λειτουργία τους. Ἀπεναντίας ὁ 16ος αἰ. ἀποτελεῖ θλιβερὴ ἀντίθεση. Ἐκδηλώνεται τὸ κίνημα τῶν Οὐγενότων στὴ Γαλλία καὶ ὁ διωγμὸς τῶν μοναστικῶν ταγμάτων στὴν Ἀγγλία στὰ χρόνια τοῦ Ἐρρίκου Η'. Μοναστηριακὲς Βιβλιοθήκες καταδαφίζονται καὶ πολλὰ βιβλία καίγονται. Μόνο μετὰ τὴν ἐμφάνισιν καὶ κυρίως μετὰ τὴν πλατιά ἐξάπλωσιν τῆς τυπογραφίας καὶ εἰδικότερα στὶς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰ. ὁργανώνονται στὴν Ἀγγλίαν νέες Βιβλιοθήκες. Ἡ πρώτη Βιβλιοθή-

κη που κτίστηκε κάτω από τις νέες συνθήκες είναι του Κολλεγίου του 'Αγίου 'Ιωάννου στο Cambridge. Την ίδια εποχή δημιουργούνται ακόμη ένοριακές και σχολικές Βιβλιοθήκες, στις όποιες, όπως παρατηρεί ο σ., έξακολουθούν τα βιβλία να δένονται με άλυσίδες ως το 18ο αιώνα.

Στην ήπειρωτική Εύρώπη (κεφ. VIII, σσ. 265-290) από το δεύτερο μισό του 16ου αί. διαδίδεται ένα νέο σύστημα : τα βιβλία τοποθετούνται σε βιβλιοθήκες έπιπλα που τώρα στηρίζονται στους τοίχους. 'Η Βιβλιοθήκη του Escorial (1584) υιοθετεί πρώτη το νεωτερισμό και 25 χρόνια αργότερα ή 'Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη στο Μιλάνο. Πολύ αργότερα (1674) ιδρύεται από τον καρδινάλιο Mazarin στο Παρίσι ή πρώτη σύμφωνα με τους νέους τύπους δημόσια Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Με τροποποιήσεις ανάλογες με τις κατά τόπους απαιτήσεις το νέο σύστημα εφαρμόζεται στην πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Louvain, στην αυτοκρατορική του Hofburg στη Βιέννη, κ.ά.

Στην 'Αγγλία ο νεωτερισμός γίνεται δεκτός με έπιφυλάξεις. Με την έπιρροή όμως του αρχιτέκτονα Christopher Wren το νέο σύστημα προσαρμόζεται στις ανάγκες των αγγλικών Βιβλιοθηκών και εφαρμόζεται στις νέες Βιβλιοθήκες που ιδρύονται μετά την παλινόρθωση (Lincoln Cathedral, Trinity College, S. Paul's Cathedral) και πού φαίνεται να δανείζονται τις αρχιτεκτονικές και διακοσμητικές τους φόρμες από τις Βιβλιοθήκες της Γαλλίας και της 'Ιταλίας.

Για τις ιδιωτικές Βιβλιοθήκες (κεφ. IX, σσ. 291-320) οι πληροφορίες μας περιορίζονται στα χφφ. του 14ου αί. που μάς δίνουν άπεικονίσεις έπίπλων κυρίως. Παλιότερη μνεία άποτελεί ο κατάλογος των βιβλίων και έπίπλων του πύργου του Λούβρου (1367-68) που άνηκαν στον Κάρολο Ε' της Γαλλίας. Στα χφφ. άπεικονίζονται περιστρεφόμενα ανάλόγια σε συνδυασμό με κάθισμα και άλλου πάλι ράφια με βιβλία. Το 16ο αί. χαρακτηριστικό των ιδιωτικών Βιβλιοθηκών είναι τα περιστρεφόμενα τραπέζια διαφόρων τύπων. 'Από τα εικονογραφημένα πάντα χφφ. γνωρίζουμε ακόμη ότι στις ιδιωτικές Βιβλιοθήκες ύπήρχαν συνήθως καθίσματα προσαρμοσμένα σε θρανία, έντοιχισμένα έρμάρια για τοποθέτηση βιβλίων, καθώς και χῶροι μελέτης για τους λογίους. 'Από το 17ο αί. σώζεται ή ιδιωτική Βιβλιοθήκη του Palazzo Barberini στη Ρώμη, ένῶ στον ίδιο αιώνα άνήκουν και οι Βιβλιοθήκες Dean Boys στο Canterbury και Samuel Pepys στο Cambridge. 'Αξία ένδιαφέροντος είναι ακόμη ή διακόσμηση της Βατικανής Βιβλιοθήκης (σσ. 321-332). 'Ακολουθεί στο βιβλίο τοπογραφικός πίνακας και πίνακας κυρίων όνομάτων και πραγμάτων (σσ. 333-352).

'Ο J. W. Clark με έπιμονή στη λεπτομέρεια σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής του προσπάθησε να δώσει με το έργο του, όπως και ο ίδιος έπισημαίνει, την τεχνική πλευρά του θεσμού των Βιβλιοθηκών, μέσα στις όποιες μπο-

ρεῖ κανείς νὰ αἰσθανθεῖ πῶς ἡ ἀγάπη καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὸ βιβλίον συνδέει τὸ παρελθὸν μὲ τὸ παρὸν, τὸ χθὲς μὲ τὸ σήμερον. Παρουσιάζει τὶς ἀντιπροσωπευτικότερες κατὰ τὴν κρίση τοῦ Βιβλιοθηκῆς τῆς Δύσης σ' ὅλες τὶς φάσεις τῆς ἐξέλιξής τους, τῇ δομῇ, τῇ λειτουργίᾳ, τῇ διακόσμησίν τους. Οἱ περιγραφὰς καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ τεκμηριώνονται μὲ συχνὰς ἀναφορὰς στὶς σχετικὰς πηγές, ἐνῶ τὸ βιβλιογραφικὸ ὕλικὸ ἀπὸ παλαιότερα ἢ σύγχρονα μὲ τὸ συγγραφέα βοηθήματα εἶναι ἀξιόλογο (προτάσσεται στὸ βιβλίον, σσ. XXI-XXVI). Τὸ βιβλίον περιέχει ἀκόμη πλούσια εἰκονογράφηση ἀπὸ 164 ζωγραφικοὺς πίνακες, φωτογραφίες, σχεδιαγράμματα, κατόψεις τῶν Βιβλιοθηκῶν ἢ τμημάτων τους.

Γιὰ ὅλα αὐτὰ τὸ ἔργο τοῦ J.W. Clark παρ' ὅλη τὴν ἡλικία 'του ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀναντικατάστατο καὶ πολὺτιμος. Γιὰ τὸ βυζαντινολόγο βέβαια ἐνδιαφέρον θὰ εἶχε ἡ παρουσίαση καὶ Βιβλιοθηκῶν τοῦ ἐλληνικοῦ Μεσαίωνα, τῶν πλούσιων καὶ ἀνεκτίμητων θησαυρῶν τῶν βυζαντινῶν μοναστηριῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ σ. φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε πληροφωρίες γιὰ νὰ τὶς συμπεριλάβει σὲ ἕνα ἔστω κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του ². Πάντως τὸ ἔργο τοῦ J. W. Clark διαβάστηκε πολὺ καὶ θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ διαβάζεται ἀκόμη μὲ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς στὰ θέματα τῆς βιβλιοθηκονομίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς βιβλιόφιλους ὅλου τοῦ κόσμου.

Θεσσαλονίκη

ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ - ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

Hans Buchwald, Sardis Church E - A Preliminary Report, «Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik», Band 26 (1977), SS. 265 - 299, Taf. I - VIII (Fig. 26).

Θέμα τῆς κρινόμενης μελέτης τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Buchwald, γνωστοῦ καὶ ἀπὸ ἄλλες του μελέτες γύρω ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μικρᾶς

2. Πρβ. τὸ ἔργο τοῦ O. Volk, Die byzantinischen Klosterbibliotheken, München 1955, τῇ μελέτῃ τοῦ N. G. Wilson, The Libraries of the Byzantine World, Greek-Roman and Byzantine Studies 8 (1968) 53-80, τῇ συλλογῇ μελετῶν «Byzantine Books and Bookmen» ἀπὸ τὸ Dumbarton Oaks Colloquium τοῦ 1971, καθὼς καὶ τῇ νεώτερῃ φιλολογικῇ μελέτῃ τοῦ K. Μανάφη, Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι αὐτοκρατορικαὶ καὶ πατριαρχικαὶ καὶ περὶ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἀλώσεως (1453), Ἀθῆναι 1972.

Ἀσίας¹, εἶναι ὁ ναὸς Ε τῶν Σάρδεων, τοῦ τύπου τῶν πεντατρούλλων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, μέχρι σήμερα γνωστοῦ ἀτελέστατα ἀπὸ παλαιότερες μελέτες. Τὸ ἴδιο θέμα εἶχε καὶ ἡ ἀνακοίνωση τοῦ συγγραφέα στὸ ΙΣΤ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριον τῶν Ἀθηνῶν (Σεπτέμβριος 1976). Παρασυρόμενος ὁμοίως τότε ὁ κ. Buchwald ἀπ' τὸ γενικὸ θέμα τῶν πεντατρούλλων, παρέλειψε ἴσως τὸ βασικότερο: Ν' ἀποδείξει δηλαδὴ ὅτι ὁ ναὸς ποὺ μᾶς παρουσίασε, ἦταν πραγματικὰ πεντάτρουλλος. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποὺ κατὰ τὴ συζήτηση ποὺ ἀκολούθησε, ἡ κ. Λασκαρίνα Μπούρα, ἐκφράζοντας ἀπορίες ποὺ καὶ σ' ἄλλους γεννήθηκαν, ρώτησε τὸν ὁμιλητὴ βάσει ποίων στοιχείων πίστευε ὅτι ὁ ναὸς ἦταν πεντάτρουλλος. Ὁ κ. Buchwald αἰσθάνθηκε κάποια ἀμυχανία καὶ ἔδωσε μιὰ τόσο ἀόριστη ἀπάντηση, ποὺ τελικὰ τὸ ἐπιστημονικὸ του ἀκροατήριον ἔμεινε μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις.

Τώρα, βιαστικὰ - βιαστικὰ καὶ μὴ περιμένοντας τὴν ἐκτύπωση τῶν τόμων τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συνεδρίου, ὁ κ. Buchwald δημοσίευσε τὴν ἀνακοίνωσή του, ἀποδεικνύοντας - μὲ ἀδιάσειστα πιά στοιχεῖα - τὸ ἀπόλυτα ὀρθὸ τῶν ἀπόψεών του. Πραγματικὰ, οἱ φωτογραφίες μὲ τὰ λείψανα τῶν γωνιαίων τρουλλίσκων (εἰκ. 1, 2, 11, 12) καὶ οἱ δύο βασικὲς τομὲς τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 5, 6), ἀποδεικνύουν κατὰ τρόπο ἀναμυθιστὴτο ὅτι ὁ ναὸς Ε τῶν Σάρδεων, ποὺ δυστυχῶς μόνο τὰ θεμέλια του σώζονται, ἦταν τοῦ τύπου τῶν πεντατρούλλων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων. Θὰ μπορούσε βέβαια νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ μικροὶ τρουλλίσκοι, τῶν ὁποίων τὶς φωτογραφίες δημοσιεύει ὁ κ. Buchwald, μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν πάνω ἀπὸ τὰ τέσσερα γωνιαῖα διαμερίσματα, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ τὶς τέσσερις κεραῖες. Ἡ τέτοια ὁμοίως διάταξη τρουλλίσκων, ποὺ ἀνήκει σὲ μιὰ ἀμελέτητη ἀκόμα παραλλαγὴ τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, ἂν καὶ φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ παλιά², εἶναι τόσο σπάνια (Ναὸς τοῦ Ala Kilise Belisirama τῆς Καππαδοκίας³, ναὸς Σωτῆρος - Ἀγίου Νικολάου - Ἀγίου Δημητρίου στὸ Κουνάβι Πεδιάδος Κρήτης⁴), ὥστε τελικὰ μιὰ τέτοια πιθανότητα, μᾶλλον θὰ πρέπει ν' ἀποκλεισθεῖ. Θὰ μπορούσε ἐπίσης οἱ μικροὶ τρουλλίσκοι ποὺ βρέθηκαν στὸν Ναὸ Ε τῶν Σάρδεων, νὰ μὴν βρίσκονταν μόνο πάνω

1. The Church of the Archangels in Sige near Mudania, Vienna 1969, σχετικὴ ἡ βιβλιοκρισία τοῦ καθηγητοῦ Δ. Πάλλα στὰ «Ἑλληνικά», τόμ. 24 (1971), σ. 423 - 428.

2. Πρβλ. π.χ. τὴν νάοσχημη λειψανοθήκη τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας, ἀνατολικῆς προελεύσεως, πιθανότατα τοῦ Ι' ἢ ΙΑ' αἰώνα.

3. M. Restle, Byzantine Wall Paintings in Asia Minor, Recklinhausen 1967, vol. I, pp. 179 - 180, M. & N. Thierry, Nouvelles Églises Rupestres de Cappadoce, Paris 1963, pp. 193 - 200, pl. 90 - 92.

4. G. Gerola, Monumenti Veneti nell'Isola di Creta, vol. II, Venezia 1908, fig. 241.

ἀπ' τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα, ἀλλὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὶς πλάγιες κεραῖες, ὅπως π.χ. στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο, στὸ Güselim Tere, βορειοανατολικά τῆς Ἐφέσου⁵, ἀλλὰ κι' αὐτὴ ἡ τόσο σπάνια περίπτωση, πρέπει μᾶλλον ν' ἀποκλεισθεῖ, ἂν καὶ στὴν θεωρητικὴ διερεύνηση τοῦ θέματός του ὁ κ. Buchwald, ὅλες αὐτὲς τὶς δυνατὲς λύσεις θὰ ἔπρεπε νὰ τὶς ἀντιμετωπίσει.

Ὅπως δὴποτε ἡ παρουσίαση αὐτοῦ τούτου τοῦ μνημείου ἀπ' τὸν συγγραφέα εἶναι γενικὰ πολὺ καλὴ, ἂν καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει τὶς παρακάτω παρατηρήσεις: 1) Οἱ «ἀρχαιολογικὲς» τομὲς τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 5, 6), θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ καθαρὰ ἀρχιτεκτονικὲς τομὲς, στίς ὁποῖες ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθεῖ καὶ μιὰ τομὴ τῆς πιθανῆς μορφῆς τοῦ μνημείου, 2) Στὶς εἰκόνες 3 καὶ 7, δημοσιεύεται ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ (Restored Plan), ποὺ ὅμως δὲν συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ τὴν λεπτομερὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 4), μιὰ κι' ἐδῶ ὁ νάρθηκας παρουσιάζεται ἐλαφρὰ τραπεζοειδῆς, ἐνῶ στίς ἄλλες εἰκονίζεται ἀπόλυτα ὀρθογώνιος. Ἡ «διόρθωση» ἴσως ὀφείλεται στὴν προσπάθεια τοῦ κ. Buchwald, νὰ ἐφαρμόσει καὶ στὴν κάτοψη αὐτοῦ τοῦ ναοῦ τὸ διάγραμμα Quadratura.

Σημαντικὴ ἀρχιτεκτονικὴ λεπτομέρεια, ποὺ φαίνεται νὰ ξέφυγε τῆς προσοχῆς τοῦ μελετητοῦ, εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἡ κύρια ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ εἶναι πολυγωνικὴ, οἱ δύο πλάγιες εἶναι ἡμικυκλικές. Ἄν καὶ τὸν ἀσυνήθιστο αὐτὸ συνδυασμὸ τὸν συναντοῦμε καὶ σ' ἄλλους σταυροειδεῖς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Καραντζεντικ Κιλισέ⁶, Παναγία ἡ Παντοβασίλισσα Τριγλείας⁷, Seben Kilise Βιθυνίας⁸), ἀλλὰ σπανιότατα στὴν Ἑλλάδα (Καθολικὸ καὶ παραλαύρια Ἀγίων Θεοδώρων καὶ Σωτήρος Μονῆς Ὁσίου Μελετίου Κιθαιρώνας, Ναὸς Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάρχου Κερκύρας) ἢ ἄλλου (Ἁγία Σοφία Novgorod, Santa Maria dei Miracoli Πατέρμου), εἶναι γνωστὸ ὅτι, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸν κατεδαφισμένο σήμερα ναὸ Μοῦμ - Χανέ Τζαμί, ἀποτελεῖ τυπικὸ γνῶρισμα ὅλων τῶν βυζαντινῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων τῆς Τραπεζοῦντος (Ἁγία Σοφία, Χρυσόκεφαλος, Ἁγιος Εὐγένιος, Ἁγιος Βασίλειος στὴν πόλη καὶ τὴν ὑπαιθρο, ναὸς C, ναὸς τοῦ Ispir, ναὸς κάστρου Bayburt⁹). Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ λεπτομέ-

5. Γ. Δημητροκάλλη, Οἱ Σταυροειδεῖς Ἐγγεγραμμένοι Ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, «Μικρασιατικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΓ' (1967), σ. 178, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

6. Γ. Δημητροκάλλη, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 146 ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

7. Γ. Δημητροκάλλη, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 169 ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

8. S. Eyice, Tarihde Bolu, «Türkiye Turing ve Otomobil Burumu Belleten» (1975), σ. 9 (ἀνατύπου).

9. Γ. Δημητροκάλλη, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 108 - 124, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

ρεια μᾶς ὁδηγεῖ καὶ στὴ σκέψη μιᾶς πιθανῆς - τουλάχιστο στὴν κάτοψη - ἐπιδράσεως ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα.

Περὶσσότερες ἴσως παρατηρήσεις μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνουν σὲ ὅσα, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ναοῦ Ε τῶν Σάρδεων, γράφει ὁ συγγραφέας γύρω ἀπὸ τοὺς πεντάτρολλους ναοὺς, γιὰ τὴν ταξινομήση τῶν ὁποίων δέχεται τὶς ἀπόψεις τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου¹⁰. Στὴ σ. 277 (ὑποσ. 23), γράφεται: «churches which nominally be described as five domed inscribed churches continued to be built in Russia until this century». Τὸ ἴδιο ὅμως ἰσχύει γιὰ ὅλη τὴν χριστιανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ὁρθοδόξων, πάμπολλοι μάλιστα εἶναι οἱ μεταβυζαντινοὶ καὶ ἀκόμα πρὶ πρόσφατοι πεντάτρολλοι σταυροειδεῖς ναοὶ ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ στὸν σημερινὸ ἑλληνικὸ γεωγραφικὸ χῶρο («Ἁγιος Θεράπων Μυτιλήνης, Ἁγιος Στέφανος Χώρας Καλύμνου κ.ο.κ.». Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμα, πὼς συχνότατα, στὸ βαλκανικὸ ἰδίως χῶρο, ἔχουμε ἀρτοφόρια¹¹ ἢ καὶ κιβώρια¹² σὲ σχῆμα πεντατρούλων ναῶν.

Στὴ σ. 280 (ὑποσ. 38), ἀναφερόμενος ὁ συγγραφέας στὴ μελέτη μου *Il Problema della Datazione della Cattolica di Stilo*¹³, γράφει ὅτι προτείνω «A date in the second half of the 12th or early 13th century», ἐνῶ στὴ συνέχεια προσθέτει ὅτι ὁ Α. Η. Megaw, βασιζόμενος σὲ στοιχεῖα, ποὺ ὁ κ. Buchwald χαρακτηρίζει «reasonable», «suggests a 10th century date». Μὲ τὴ φραστικὴ ὅμως αὐτὴ διατύπωση, δημιουργεῖται ἡ ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι ἡ Καθολικὴ τοῦ Stilo ἔχει χρονολογηθεῖ μόνον ἀπὸ τὸν Megaw (10ος αἰ.) καὶ μὲνα (12ος - 13ος αἰ.). Ὅπως ὅμως σημείωσα σ' ἐκείνη μου τὴ μελέτη, ἡ Καθολικὴ τοῦ Stilo χρονολογεῖται στὸν IB' ἢ ΙΓ' αἰῶνα καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς, ὅπως π.χ. τοὺς Ἑλληνας ἀκαδημαϊκοὺς Ἀ. Ὁρλάνδο¹⁴ καὶ Γ. Σωτηρίου¹⁵. Ἀλλωστε καὶ ὁ καθηγητὴς Α. Venditti, ποὺ δέχτηκε γιὰ τὸ μνημεῖο σὰν χρονολογία ante quem τὸ 1071, σπεύδει νὰ προσθέσει: «L'Architettura dell'Italia Meridionale, ed in particolare quella della Calabria, per la

10. Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, «Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τόμ. Α' (1935), σ. 144 - 151.

11. B. Radojković, L'orfèvrerie Serbe du XIVe et XVIIe Siècle, Novi Sad 1966, pl. 52, 192.

12. Chr. Dahm - L. Bernhard, Athos. Berg der Verklärung, Offenburg/Baden 1959, S. 168.

13. «Archivio Storico per la Calabria e la Lucania», Vol. XXXV (1967), pp. 31 - 36 καὶ Contribution à l'Étude des Monuments Byzantins et Médiévaux d'Italie, Athènes 1971, pp. 27 - 36.

14. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 150.

15. Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σ. 448.

radicata Grecità dell'ambiente etnico e culturale, non subì una immediata evoluzione verso nuove forme, ma si mantenne fedele alla tematica bizantina»¹⁶. 'Εξαντλώντας τὸ θέμα τῆς χρονολογίας τῆς Καθολικῆς τοῦ Stilo, σημειώνω, πὼς μετὰ τὴν δημοσίευση τῆς σχετικῆς μελέτης μου, ὁ μὲν R. Krautheimer, ἀμφιβάλλοντας γιὰ τὴν γύρω στὸ 1000 χρονολόγηση τοῦ μνημείου¹⁷, προτείνει μὲ ἐπιφυλάξεις τὸν ΙΑ' αἰώνα¹⁸, ἐνῶ πρόσφατα ὁ καθηγητῆς Ν. Μουτσόπουλος προτείνει σὰν χρονολογία τοῦ μνημείου τὰ τέλη τοῦ Ι' αἰώνα¹⁹.

Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τώρα, αὐτοῦ τούτου τοῦ μικρασιατικοῦ μνημείου τῶν Σάρδεων, ὁ κ. Buchwald προτείνει - παρὰ τοὺς κάποιους του δισταγμούς (σ. 298, ὑποσ. 136), ποὺ ὁ ἴδιος σπεύδει νὰ ἀναιρέσει - τὸν ΙΓ' αἰώνα καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὴν περίοδο 1204 - 1261 (σσ. 277 - 297). 'Η ἄποψή του βασισμένη σὲ ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, εἶναι - κατὰ τὴ γνώμη μου - ἀπόλυτα σωστή. Ἄλλωστε ἡ ὅλη ἐργασία τοῦ συναδέλφου ἀρχιτέκτονα, παρὰ τὶς παρατηρήσεις ποὺ διατυπώθηκαν, εἶναι μιὰ μελέτη ἄρτια ἀπὸ κάθε ἄποψη, ποὺ διευρύνει τὶς γνώσεις μας ὅχι μόνο πάνω στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλὰ καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς πεντάτρουλλους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς.

Θεσσαλονίκη

Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

Lexikon des Mittelalters. Erster Band/1.u.2. Lieferung. Artemis Verlag - München und Zürich (1977).

It is not necessary to emphasize the importance of the contribution of the medieval period to European history and civilization. It has been recognized for many decades, since historians began their syste-

16. Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale. Campania - Calabria - Lucania, Napoli 1967, p. 873.

17. Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth Middlesex 1965, p. 354, note 61.

18. Op. cit., pl. 168.

19. Ἀνασκαφὴ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου. Τετάρτη περίοδος ἐργασιῶν, ἁ' Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. Ε' (1971 - 72), σ. 350.

matic study of the period which until then was called «the Dark Ages».

Gradually, the prejudice of the past has been pushed aside and now that we are beginning to know the period better than before, though not as well as we would like, we have started to realize the importance of the contribution that those one thousand years have made to the development and shaping of the civilization of our continent.

Many good studies and other more composite works have been written since then on the medieval period and its civilization. Until now, however, all that new knowledge was not available in a comprehensive form that would permit the reader to easily obtain the information concerning the section or the event of the medieval period in which he would be interested. This omission has now been corrected by the compilation of the «Lexikon des Mittelalters» (hereafter: LMA).

The goals of this new lexikon are many. Not only does it deal with political history, states and events, but institutions and the social structure and composition of the medieval world are also among the subjects it covers. Besides that, LMA also deals with each and every one of the social strata and their problems, the Church, the intellectual movements, the intellectual and cultural creations, philosophic thought, science and arts, everyday life in the medieval period, in short with every aspect of history and civilization of that era.

The fact that LMA intends to devote equal attention to Byzantium, Islam and the Judaic civilization, is both welcome and praiseworthy, because in this way it will give us a more complete picture of the life-style of that era that certainly was the end-result of many factors.

LMA presents its material in a very careful and well organized manner. It divides its articles into two general categories: into those that refer to specific institutions, facts or personalities, and those, lengthier and more extensive, that are meant to illuminate and present the more important and essential links of historical events. A bibliography completes the articles of both categories. Diagrams, maps and sketches should make LMA information more comprehensible and when, eventually, the work is completed with indices, it will become a useful instrument in the hands of the scholar.

In order to compile this monumental work international collaboration is necessary and the editors of LMA do in fact rely on a great number of scholars from many countries.

We, therefore, can only add our wish for success which will certainly be achieved if the high standards set at the beginning by LMA are

maintained, for only then LMA will become a positive contribution to the study of the Middle Ages, the base of our western civilization.

There are, however, a few additional remarks to be made. Article *Abagen VI. Byzanz*: there is no mention of the work «Das Finanzwesen...», that deals specifically with these problems in the early byzantine period¹. - Article *Adel D. Byzanz*: it is doubtful that we can speak of nobility in Byzantium in the western sense of the term. The connotation of Beamtenadel and Militäradel has not been yet fully elucidated. - "Landhunger", the compulsive drive for the acquisition of land, is already characteristic of the early byzantine period (we are talking only about Byzantium). - «Signs of feudalism in Byzantium» is an expression that can be disputed, since most historians do not accept the existence of feudalism in Byzantium². - Privileges of one type or another existed for the great landowners since the early byzantine period. We can recall the Appians and the measures of Justinian against the magnates. - Article *Adscriptio glebae*: is limited only to the early byzantine period. - Article *Ägäis*: that the islands of the Aegean were the object of the Slavic invasion [... die Inseln den Ägäis (wurden).. Ziele slavischer Plunderungen] is over simplified. - Article *Agrarkrise*: it omits Byzantium. - Article *Ägypten I. Byzantinische Epoche*: the bibliography is unevenly distributed and not very representative. For example, the works of *I. Karayannopulos*, *Finanzwesen*, and that of *A. Délage*, *Capitation*, chapt. II, are not mentioned³. - Article *Allelen-gyon*: the studies of *I. Karayannopulos*, *Die Kollektive...*⁴, and *id.* *Nomos Georgikos*⁵, are also not mentioned.

The above comments, however, do not lessen in any way the merit of the new lexicon whose usefulness to every medievalist will prove to be invaluable.

Thessaloniki

THEODORE KORRES

1. *I. Karayannopulos*, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*. München 1958.

2. Cf. *I. Karayannopulos*, *Hauptfragen der Byzantinistik der letzten Jahre*. In: *Frühmittelalterliche Forschungen* 1 (1967) 170-185.

3. *A. Délage*, *La capitation du Bas-empire*, Macon 1945.

4. *I. Karayannopulos*, *Die Kollektive Steuerverantwortung in der frühbyzantinischen Zeit*. In: *Vierteljahrschr. f. Sozial-u. Wirtschaftsgesch.* 43 (1956) 289-322.

5. *Id.* *Die Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos*. In: *BZ* 51(1958) 357-373.

D. M. Nicol, Meteora, The Rock Monasteries of Thessaly, London (Variorum Reprints) 1975. Pp. 224-revised reprint of 1963 ed.

Ἀντίθετα μὲ τὸ "Ἅγιο Ὄρος, πού ἀπὸ παλιὰ εἶχε γίνεи ἀντικείμενο πλατιᾶς μελέτης καὶ δημοσιότητος, ἐλάχιστα ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὰ Μετέωρα. Μεταξὺ αὐτῶν ξεχωρίζει ἡ μελέτη τοῦ P. Uspensky¹, ἡ ὁποία ὅμως, γραμμένη στὰ ρωσικά, ἔμεινε ἀπρόσιτη στοὺς περισσότερους μελετητές. Ἐλεῖπε λοιπὸν μιὰ εἰδικὴ μονογραφία σὲ μιὰ ἀπὸ τίς γνωστότερες εὐρωπαϊκὰς γλώσσες. Τὸ κενὸ αὐτὸ ἔρχεται νὰ συμπληρώσει, μερικῶς ὅμως μόνο, ἡ ἐργασία τοῦ D. M. Nicol, πράγμα ἄλλωστε πού καὶ ὁ ἴδιος παραδέχεται δηλώνοντας μετρίοφρονα ὅτι «the book on Meteora remains to be written».

Στὴν εἰσαγωγή (σσ. 1-17) ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ ἐξοικειώσει τὸν ἀναγνώστη μὲ τὰ Μετέωρα καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴ γεωγραφία καὶ τὸ τοπίο. Τὸ θαυμασμὸ πού ὁ ἴδιος αἰσθάνεται γιὰ τὸ «μοναδικό», ὅπως τὸ ὀνομάζει, φαινόμενο τῶν Μετεώρων περὶχαίνει νὰ τὸν μεταδώσει καὶ στὸν ἀναγνώστη, γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἀναφορὰς τοῦ στὰ ἀπομνημονεύματα ἄλλων ἐπισκεπτῶν, διηγεῖται καὶ προσωπικὰς τοῦ ἐντυπώσεις².

Ἐνημερωτικὸ τὸ δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 18-45) τὸ σχετικὸ μὲ τὸ βυζαντινὸ μοναχισμό. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει σὲ σύντομη, ἀλλὰ ἱστορικὰ συνεπὴ περίληψη, τὴν ἐξέλιξη τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ κινήματος πού τόσο στενὰ εἶναι δεμένο μὲ τὴ ζωὴ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Μορφές τοῦ μοναχισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως ὁ Ἀντώνιος, ὁ Παχώμιος, ὁ μέγας Βασίλειος, ὁ Πλάτων ὁ Σακκουδῖτης, ὁ Θεόδωρος Στουδῖτης καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, παρουσιάζονται μὲ τέτοιο τρόπο πού νὰ μπορεῖ νὰ κατατοπισθεῖ καὶ ὁ μὴ εἰδικός. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὁ συγγραφέας ἐπεξηγεῖ πολλοὺς ἄλλους πού ἔχουν σχέση μὲ τὴν μοναστικὴ παράδοση καὶ τὴν ὁρθόδοξη θεολογία, ὅπως π.χ. «λαύρα, κοινόβιον, μετόχια, ἀμέθεκτος, ἡσυχασμός», κτλ.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο (σσ. 46-69) ὁ D. M. Nicol κάνει μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στὴν μεσαιωνικὴ Θεσσαλία, τῆς ὁποίας τὴν τρικυμιώδη πολιτικὴ ἱστορία κατορθώνει νὰ παρουσιάσει σὲ μιὰ καταληπτὴ καὶ ἀφομοιώσιμη μορφή.

1. P. Uspensky, Ταξίδια στὶς μονὲς τῶν Μετεώρων, τῆς Ὀσσης καὶ τοῦ Ὀλύμπου τὸ ἔτος 1859, ἐκδ. Αὐτοκρατορικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, Περτρούπολις 1896, στὰ ρωσικά.

2. Τὶς ἐντυπώσεις τοὺς γιὰ τὰ Μετέωρα ἔγραψαν, μεταξὺ ἄλλων ὁ Robert Cruzon, ὁ D. Henry Holland, ὁ Jacob Bjornstahl, ὁ Leon Heuzey καὶ ὁ P. Uspensky.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 70-87) ἀναφέρεται στὶς πηγὲς τῆς πρώιμης ἱστορίας τῶν Μετεώρων. Μεταξὺ αὐτῶν ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τὸ «Χρονικὸ τῶν Μετεώρων», τὸ «Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων», γιὰ τοῦ ὁποῦ τὸν τόπο καὶ χρόνον ἐκδόσεως δέχεται τὶς διορθώσεις τοῦ Γ. Σούλη³, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ «Βίο τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου».

Ὁ βίος καὶ ἡ πολιτεία τῶν ἱδρυτῶν τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου ἀποτελεῖ τὸ θέμα τοῦ πέμπτου κεφαλαίου (σσ. 88-112).

Μὲ τὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ σταματᾷ ἡ γενικὴ θεώρηση τῶν Μετεώρων καὶ ἀρχίζει ἡ ἐξέταση τῆς κάθε μονῆς χωριστά. Ἔτσι τὰ τρία ἐπόμενα κεφάλαια εἶναι ἀφιερωμένα στὶς μονὲς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως) καὶ Ἀγίου Στεφάνου (σσ. 113-132), στὶς μονὲς τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ρουσάνου (σσ. 133-147) καὶ τέλος στὶς ἄλλες μικρότερες μονὲς τῶν Μετεώρων (σσ. 148-167).

Στὸ ἕνατο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του (σσ. 168-187) ὁ D. M. Nicol ἀνατρέχει σύντομα σὲ γεγονότα τῆς νεώτερης ἱστορίας τῶν Μετεώρων ποὺ καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα καὶ ἐξῆς. Ἰδιαιτέρως λόγος γίνεται γιὰ τὰ ἱερὰ κειμήλια τῶν μονῶν καὶ τὶς λεηλασίες ποὺ κατὰ καιροὺς ὑπέστησαν ἀπὸ ξένους καὶ Ἑλλήνες «προσκυνητές». Περιφημότερος ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ καθολικὸς Κύπριος μοναχὸς Ἀθανάσιος ὁ Ρήτωρ (1571-1663), ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴ μαρτυρία σύγχρονης πηγῆς, «... τοὺς ἐν τῇ μονῇ τῶν λεγομένων Μετεώρων πατέρας τοσοῦτον ἠπάτησεν ὥστε καὶ τρυτάνῃ ἡγόραζε τὰ τῆς μονῆς βιβλία, ἐν ἐκάστη τριλίτρῳ ἀναδιδούς αὐτοῖς τὴν συμφωνηθεῖσαν ποσότητα τῶν ἀργυρίων»⁴. Παρ' ὅλα ὁμοῦς αὐτὰ, ἦσαν τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1859 ἐπισκέφθηκε τὰ Μετέωρα ὁ P. Uspensky, βρῆκε ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων τὰ ὁποῖα μελέτησε, μὴ παραλείποντας κατὰ τὴν ἀναχώρησίν του νὰ ἀφαιρέσει καὶ ἐκεῖνος ὅσα χειρόγραφα μποροῦσε γιὰ νὰ πλουτίσει τὴν ἰδιωτικὴν του συλλογὴ⁵.

Στὸ ἴδιο κεφάλαιο γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὰ μέτρα ποὺ πάρθηκαν προκειμένου νὰ σταματήσει ἡ λεηλασία τῶν ἀρχαιολογικῶν αὐτῶν θησαυρῶν. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἀποφάσισε τὸ 1882 τὴν

3. G. C. Soulis, *Speculum* 40 (1965) 530-31.

4. Ἀθαν. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, *Τὰ Μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 166.

5. Ὁ Ν. Βέης, Συμβολή, σ. 198, γράφει: «κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1859 ἐπεσκέφθη τὰ Μετέωρα ὁ Ρῶσος P. Uspensky ... γνωστότατος θαμὼν καὶ ἐρευνητὴς τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Ἀνατολῆς, εἰς οὗ τὰς κακὰς καὶ ἀντιεπιστημονικὰς πολλάκις προθέσεις καὶ ἔξεις πολὺς στερήσεις καὶ καταστροφὰς ἀριθμοῦσιν αὐταί. Βλ. ἐπίσης ὅσα ὁ Α. Βρανούσης γράφει γιὰ τὸν P. Uspensky στὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων σ.38 (προλεγόμενα).

περισυλλογή και μεταφορά τῶν χειρογράφων στήν Ἀθήνα. Ἡ προσπάθεια ἐκείνη, πού ἄρχισε μέ τήν ἀποστολή στὰ Μετέωρα τοῦ Νικηφόρου Καλογερά, δέν ὀλοκληρώθηκε, γιατί, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἑκατοντάδες κώδικες μεταφέρθηκαν στήν Ἀθήνα, ἡ ἀντίδραση τῶν μοναχῶν ἦταν τέτοια πού ἀνάγκασε τοὺς ἀπεσταλμένους τῆς κυβερνήσεως νὰ ἐπιστρέψουν στήν πρωτεύουσα δίχως νὰ περατώσουν τὸ ἔργο τους ⁶.

Ἡ ἄρνηση τῶν μοναχῶν νὰ ἐπιτρέψουν τὴν μεταφορά ὅλων τῶν κωδίκων στήν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη εἶχε βέβαια σὰν ἀποτέλεσμα, ὅπως ἄλλωστε παρατηρεῖ στὸ ἴδιο κεφάλαιο ὁ D. M. Nicol, νὰ περιοριστεῖ ἡ διασπορά τῶν χειρογράφων, ἀνάγκασε ὅμως τοὺς ἐρευνητὲς νὰ σπεύσουν οἱ ἴδιοι στὰ Μετέωρα. Μνεῖα τῶν ἐπισκέψεων αὐτῶν κάνει καὶ ὁ συγγραφέας μέ ἰδιαίτερη ἀναφορά στὸν Ν. Βέη, ὁ ὁποῖος, νεαρὸς τότε βυζαντινολόγος, ἀνέβηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1908 στὰ Μετέωρα καὶ ἄρχισε τὴν ἐπίπονη ἐργασία τῆς συστηματικῆς ταξινομήσεως καὶ καταγραφῆς τῶν χειρογράφων. Παρόμοιες ἐπισκέψεις διαρκείας δύο ἢ τριῶν μηνῶν πραγματοποιοῖησε καὶ ἄλλες ὁ Ν. Βέης μέχρι τὸ 1911, ἥδη ὅμως ἀπὸ τὸ 1909 εἶχε συμπληρώσει τὴν ἔρεινά του, τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας δημοσίευσε μέ τὸν τίτλο «Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ νεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων κατὰ τὰ ἔτη 1908 καὶ 1909» ⁷. Σύμφωνα μέ τὴν «Ἐκθεσιν» ὁ Ν. Βέης ταξινόμησε καὶ κατέγραψε 1.124 κώδικες τῶν ἑξὶ μονῶν τῶν Μετεώρων, οἱ ὁποῖοι ἀναλυτικὰ ἀνῆκαν: στὴ μονὴ Βαρλαάμ 269, στὴ μονὴ Ἀγίου Στεφάνου 103, στὴ μονὴ Ἀγίας Τριάδος 47, στὴ μονὴ Ρουσάνου 52, στὴ μονὴ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ἀναπαυσᾶ 43 καὶ τέλος 610 στὸ Μεγάλο Μετέωρο.

Μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς «Ἐκθέσεως» ὅλοι πιά περίμεναν τὴν ἔκδοση καταλόγου τῶν Μετεωρικῶν χειρογράφων, πού ὅμως δέν πραγματοποιήθηκε οὔτε τὸ ἴδιο ἔτος, ὅπως εἶχε ἀρχικὰ ἐξαγγελθεῖ, οὔτε μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ν. Βέη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1958.

Τὴν αὐτοτελὴ ἔκδοση καταλόγου τῶν χειρογράφων τῶν μετεώρων ἀπὸ τὰ «κατάλοιπα» τοῦ Ν. Βέη ἀνέλαβε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ ὁ πρῶτος τόμος ἐκδόθηκε μέ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Βρανούση τὸ 1967. Ὁ τόμος αὐτὸς ἀρχίζει μέ τὰ προλεγόμενα τοῦ Α. Βρανούση καὶ στὴ συνέχεια περιλαμβάνει τὴν περιγραφή 661 κωδίκων τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως, τοὺς ὁποίους ταξινομεῖ κατὰ χρονολογικὴ σειρά. Περιλαμβάνει ἐπίσης προσθήκες καὶ διορθώσεις, κατάλογο τῶν κωδικογράφων, πίνακες ἀντιστοιχίας τῶν ἀριθμῶν τῶν

6. Α. Βρανούσης, Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, σ. 39 (προλεγόμενα).

7. Ν. Βέης, Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων κατὰ τὰ ἔτη 1908 καὶ 1909, Βυζαντινολογικὴ Ἑταιρεία, Ἀθῆναι 1910.

κωδίκων πρὸς ἐκείνους παλαιοτέρων ταξινομήσεων καὶ τέλος γενικὸ εὔρετή-
ριο.

Ἡ ἤδη πολύχρονη καθυστέρηση στὴ δημοσίευση τῶν χειρογράφων δεί-
χνει ὅτι ἡ «μονογραφία» γιὰ τὰ Μετέωρα θὰ ἀργήσῃ νὰ γραφεῖ. Αὐτὸ θὰ
καταστεῖ δυνατὸ μόνον ὅταν συμπληρωθεῖ ἡ ἔκδοση τῶν «καταλοίπων» τοῦ Ν.
Βέη καὶ ἀφοῦ δοθεῖ ὁ χρόνος στοὺς ἐρευνητὲς νὰ μελετήσουν τὰ χειρόγραφα
αὐτά, γιατί ἡ «μονογραφία» θὰ πρέπει, ὅπως εἶναι φυσικόν, νὰ στηρίζεται πά-
νω σ' ἄλλο τὸ ἀρχεϊκὸ ὑλικὸ ποὺ ὑπάρχει. Μέχρι τότε ἡ ἐργασία τοῦ D. M.
Nicol θὰ παραμένει τὸ πιὸ κατατοπιστικὸ βοήθημα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή
μας.

Σχετικὰ μὲ τὴ δεύτερη ἔκδοση τῶν «Μετεώρων» στὴ σειρὰ *Variorum*
Reprints ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ D. M. Nicol ἔλαβε ὑπόψιν τοῦ ὀρισμένες
ἀπὸ τίς ὑποδείξεις καὶ διορθώσεις ποὺ τοῦ ἔγιναν. Παραθέτει ἐπίσης ὁ συγ-
γραφέας καὶ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία, στὴν ὁποία ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλά-
χιστες περιπτώσεις, δὲν παραπέμπει. Ἔτσι ἡ δεύτερη ἔκδοση τῶν «Μετεώ-
ρων» τοῦ D. M. Nicol εἶναι ἀπλῶς ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως μὲ
ἐλάχιστες προσθήκες καὶ διορθώσεις. Μὲ τὴν ἐξάντληση ὅμως τῆς πρώτης
ἐκδόσεως ἡ ἀνατύπωση τοῦ ἔργου στὴ σειρὰ τῶν *Variorum* ἐπαναπληρώνει
κάπως τὸ κενὸ ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἔλλειψη μονογραφίας γιὰ τὰ Μετέωρα.

Θεσσαλονίκη

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ

Legislația urbană a Țării Românești (La législation urbaine de Valachie),
1765 - 1782. Des projets de code général de Michel Fotino de 1765 et
1766. - Le chrysobulle du 12 mai 1768. - Le projet de code urbain de
M. Fotino de 1777. - Actes normatifs du règne d'Alexandre Ypsilanti.
- La traduction roumaine de l'Hexabible (II, 4) par Thomas Carra (1804).
Édition critique par *Valentin Al. Georgescu* et *Emanuela Popescu*. Édi-
tions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie. Bucarest
1975, 316 pp. (Collection des Sources de l'ancien droit roumain écrit, X).

Le présent ouvrage offre un certain nombre d'informations inédites
qui profiteront tant aux études byzantines, qu'à une meilleure connais-
sance des rapports roumano-grecs au XVIIIe siècle. Par ailleurs, ces
données jettent un jour nouveau sur la personnalité de Michel Fotino
(Photeinopoulos), originaire de Chios, juriste en renom et haut dignitaire

à la cour de Valachie, tout en mettant également en lumière une étape de l'histoire de la ville roumaine. Elles nous apprennent, par exemple, quelles sphères de l'activité humaine et jusqu'à quel point étaient influencées, en Valachie, par le droit romano-byzantin, nous éclairant aussi sur les intentions et les possibilités des princes d'origine grecque. On y voit, en outre, comment s'est pris Michel Fotino (les auteurs préfèrent cette forme abrégée de nom de Photeinopoulos, adoptée, du reste, et utilisée par lui-même en Valachie) pour satisfaire à une partie au moins des aspirations populaires de sa patrie d'adoption.

L'impulsion des réformes était donnée par les réalités locales. C'était notamment une conséquence du fait que dans la seconde moitié du XVIIIe siècle commence à se dessiner un changement de structure déclenché par l'aube d'une économie capitaliste. Les tentatives, encore timides, d'industrialisation, la relative libéralisation du commerce, la propagande idéologique avancée du temps réclamaient, en tout premier lieu, un intérêt accru pour le développement des villes, les bastions d'une bourgeoisie en train d'éclore. Ceci imposait une certaine réglementation juridique; il était bien naturel d'en chercher le modèle dans le droit romano-byzantin, qui jouissait d'un si grand prestige. Michel Fotino s'est servi de la contribution de Julien d'Ascalon (VIe siècle), des lois agraires et militaires, des Nouvelles de Léon le Philosophe, des Basilicales ou «lois impériales», ainsi que de l'Hexabible d'Arménopoulos, afin de rédiger un code urbain, qui devait être rendu officiel et, ensuite, perfectionné avec le temps. Intéressant à noter que ces modèles juridiques étaient demandés à la culture byzantine et non à l'Europe occidentale, car le trait est typique pour les réformateurs de l'époque phanariote. Malheureusement, les princes d'origine grecque ne régnaient que de manière éphémère et ils étaient par trop dépendants de la Porte, de sorte que leurs projets ne prenaient corps que difficilement, sans grandes chances de durer. Une autre difficulté résidait dans l'absence d'uniformité linguistique; en effet, on opérait avec deux formes du grec (la langue savante et le parler populaire) et avec la langue roumaine. Pour les relations avec la masse des sujets, dans la capitale tout comme dans la province on utilisait le roumain. Le grec savant dominait l'enseignement, moyen et supérieur, ainsi que les milieux intellectuels, véhicule des idées avancées du temps, à l'instar du latin en Occident. Enfin, en ce qui concerne le grec populaire, c'était le moyen indispensable pour se faire entendre des Grecs appartenant aux diverses catégories sociales. Parfois, il apparaissait aussi dans la littérature scientifique, mais de telles manifestations

étaient plutôt modestes, dirions-nous, confinées à l'intimité d'un usage personnel. Le juriste Michel Fotino a rédigé quelques articles dans ce parler populaire, en usant parfois de termes d'origine roumaine ou turque, par exemple: ἄγα, γκαράζδον (roum. *grajd* «écurie»), ὀτζάκι (roum. *ogeac* «conduit de cheminée»), etc. On ne dispose pas encore d'une étude exhaustive des éléments roumains entrés dans la littérature grecque des Principautés, une telle étude compte pour le moment parmi les desiderata scientifiques.

Les sources utilisées par l'ouvrage en question, de même qu'une bonne partie de son introduction mettent en lumière ou arrivent à interpréter surtout les informations se rapportant à l'organisation administrative et au développement des villes. Bon nombre de ces textes ne se calquaient pas sur les réalités locales, d'où la question qui se pose: pourquoi étaient-ils diffusés? Leur examen montre toutefois que le juriste Michel Fotino ne s'adonnait pas à un simple exercice d'érudition sans contingences réelles; son but était d'aller au-devant de certaines aspirations locales, qu'il fallait résoudre partant d'une base scientifique. L'analyse pleine de discernement de ces sources, en fonction de leur contexte historique, est l'un des mérites de l'ouvrage. Grâce à elle, le lecteur dispose du texte grec de ce code urbain dû à Michel Fotino, accompagné de sa version roumaine et de l'appareil complet, philologique et historique nécessaire à son intelligence. À ceci s'ajoutent toute une série de documents grecs ou roumains de l'époque, ainsi que la traduction partielle de l'Hexabible d'Armenopoulos. Il s'agit là d'une oeuvre inédite jusqu'à présent, réalisée par Thomas Carras, Grec de Iași, en 1804. Les textes grecs et roumains de l'ouvrage sont reproduits d'après les manuscrits conservés à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine de Bucarest, mais l'un des manuscrits de Michel Fotino vient de la Bibliothèque Nationale de Paris, enregistré dans le fonds grec supplémentaire sous le numéro 1323.

On peut voir, par conséquent, dans le présent ouvrage une suite donnée au volume précédent des mêmes auteurs et publié en 1970 sous le titre *Legislația agrară a Țării Românești* (La législation agraire de la Valachie). Il s'agit, sans conteste, d'un essai méritoire de diffuser l'oeuvre de Michel Fotino et de la valoriser en vue d'une meilleure connaissance de la réception du droit romano-byzantin en Valachie. À retenir la très juste idée du prof. Valentin Al. Georgescu, qui écrit: «Pour nous limiter aux monuments que nous éditons et analysons ici, le fait

d'avoir décidé une codification, d'avoir choisi une méthode, de l'avoir mise en oeuvre avec le concours d'un nombre plus ou moins important de facteurs sociaux, d'avoir procédé à la sélection des textes byzantins, tout en conservant de nombreux anachronismes, tout cela représente des réalités sociales qui ne peuvent être effacées ou écartées par une simple opération méthodologique ou idéologique» (p. 58).

Bucarest

H. MIHAESCU

Fontes minores II, hrg. v. D. Simon (=Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte Bd. 3), Vittorio Klostermann, Frankfurt a. M. (1977) SS. I - XIII+312.

Πόσα μπορεί κανείς να ανεύρει έρευνώντας «έρευνημένες» ήδη πηγές δείχνει κατά τρόπο θεαματικό ο νέος τόμος τών Fontes minores που εκδίδονται από τον καθηγητή D. Simon τής Frankfurt. Είναι μια διαπίστωση που ισχύει για κάθε ιστορικό κλάδο, μα που προγραμματικά καθορίζει τον τρόπο έρευνας τών βυζαντινών νομικών πηγών.

Προτού ασχοληθούμε με το περιεχόμενο του νέου τόμου πρέπει να εκφράσουμε τον θαυμασμό μας για την επιστημονική και οργανωτική δραστηριότητα του εκδότη. Κατόρθωσε να οργανώσει έρευνητική ομάδα εργασίας σ' έναν από τους δυσκολότερους τομείς τών βυζαντινών πραγμάτων. Ίδρυσε έτσι κέντρο βυζαντινολογικών νομικών έρευνών που προσφέρει στους άρμόδιους βυζαντινολόγους όχι μόνο νέες ουσιαστικές συμβολές, μα και πολύτιμο υλικό για περαιτέρω έρευνα. Κι όλα αυτά σε καταπληκτικά σύντομο διάστημα. Έτσι η Frankfurt κατέκτησε ήδη επάξια τη θέση της κοντά στα άλλα βυζαντινολογικά κέντρα.

Όπως και ο πρώτος, έτσι και ο δεύτερος τόμος τών Fontes minores περιέχει έρευνητικές συμβολές πάνω σε βυζαντινά νομικά κείμενα. Τη φορά αυτή οι συμβολές αυτές εκτείνονται από την εποχή του Ίουστινιανού μέχρι το τέλος του Κράτους.

Πολλά από τα κείμενα αυτά ήταν μέχρι σήμερα ανέκδοτα. Άλλα ήταν ανεπαρκώς εκδομένα. Ήδη προσφέρονται σε καλές κριτικές εκδόσεις που, εκτός από το κείμενό τους, κατατοπίζουν στη βυζαντινή νομική φιλολογία καθώς και στην ιστορία τής παραδόσεως τών βυζαντινών νομικών κειμένων γενικότερα.

Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ὀκτὼ συμβολές ποὺ περιέχονται στὸ νέο τόμο ἀποτελεῖ συνεργασία τῶν D. Simon, Σ. Τρωϊάνου καὶ G. Weiss καὶ ἀναφέρεται στὸν πίνακα Νεαρῶν τοῦ νομοδιδασκάλου Ἰουλιανοῦ. Ὁ πίνακας αὐτὸς ποὺ ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν G. Weiss σὲ ἀνώνυμη συλλογὴ ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀθανασίου (Cod. Vind. iur. gr. 15) προέρχεται ἀπὸ σειρὰ μαθημάτων τοῦ Ἰουλιανοῦ πάνω στὶς Νεαρές κι ἐπιτρέπει τὴν ταύτιση καὶ ἄλλων νομικῶν ἀποσπασμάτων ποὺ ἔμεναν ὡς τώρα ἀνώνυμα.

Ἐξίσου σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Σ. Τρωϊάνου γιὰ τὴν Collectio Ambrosiana (σσ. 30 -44). Ὁ σ. ἀποδεικνύει ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι εἰδικὴ συλλογὴ Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ σχετικῶν πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικόν, κληρονομικόν, οἰκογενειακόν καὶ ἀγροτικόν δίκαιο, ποὺ παρασκευάστηκε ἤδη τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ διευρύνθηκε μὲ βάση τὴν ἐπιτομὴ τοῦ Ἀθανασίου, γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου τῆς ὁποίας εἶναι σπουδαῖος μάρτυς.

Τὸ Ἐκλογάδιον στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ τρίτη κατὰ σειρὰν ἐργασία (ὑπὸ D. Simon καὶ Σ. Τρωϊάνου σ. 45-86) ἀποτελεῖ, κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, αὐτόνομη καὶ σημαντικὴ ἐπεξεργασία τῆς Ἐκλογῆς. Τὸ κείμενο αὐτὸ παρελήφθη ἀπὸ τὴν *Ecloga privata aucta*, ποὺ στὸ ἐξῆς δέον νὰ θεωρεῖται ἀπλὸ σύνθεμα τῆς ἐπιλογῆς τοῦ Ἐκλογαδίου.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐρευνα τοῦ L. Burgmann σχετικὰ μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν βυζαντινῶν νομικῶν λεξικῶν, γνωστῶν συνήθως ὡς νομικῶν γλωσσῶν (σσ. 87-146). Ὁ σ. ἐξήτασεν ἄνω τῶν 100 διγλώσσων χειρογράφων καθὼς καὶ μερικὰ μονόγλωσσα χειρόγραφα νομικῶν γλωσσῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐκδίδει τὸν Cod. Sca. 173. Ἡ ἐργασία αὕτῃ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἀσφαλὴ βάση διὰ πάσαν μελλοντικὴν ἐκδοση νομικῶν βυζαντινῶν γλωσσῶν.

Ἡ ἐξέταση τῆς χειρογράφου παραδόσεως καὶ ἡ κριτικὴ ἐκδοση τῆς Συνόψεως νόμων τοῦ Μιχ. Ψελλοῦ ἀποτελεῖ θέμα τῆς πέμπτης συμβολῆς τῶν *Fontes minores II* (ὑπὸ G. Weiss σσ. 147-214). Ἡ ὅλη ἐργασία γίνεται κατὰ τρόπον ὑποδειγματικόν καὶ ἀποτελεῖ ἀναγκαίαν προϋπόθεση διὰ κάθε ἐξέταση τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ψελλὸς καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ διερeύνηση τῆς σημασίας τῆς Συνόψεως γιὰ τὴ βυζαντινὴ νομικὴ διδασκαλίαν τοῦ 11ου αἰ.

Οἱ ὑποθήκες τοῦ Παύλου γιὰ τὸ γάμο, ὅπως ἐκφράζονται στὴν Α' Κορ. 7, ἐπηρεάσαν ὡς γνωστὸ τὴν στάση τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας στὰ θέματα τῶν κωλυμάτων του. Ἡ στάση αὕτῃ μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων γινόταν ὅλο καὶ πιὸ αὐστηρὴ. Σταθμὸς στὴν ἐξέλιξιν αὕτῃ μεταξὺ τῶν ἄλλων εἶναι κυρίως ὁ Τόμος τοῦ πατριάρχου Σισινίου τοῦ 997, ἀλλὰ καὶ ἄλλες μεταγενέστερες ἀποφάσεις ποὺ ἐρμηνεύουν πολὺ στενὰ τὸν Τόμο, ὡς ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις τοῦ 1023, ἡ ρήσις τῆς Μείζονος Συνόψεως (*Synopsis maior*) τῶν μέσων τοῦ 13 αἰ. καὶ ἄλλα κείμενα τοῦ 14 αἰ. Παρόμοιο κείμενο, μίαν γνώμην τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Αὐτορειανοῦ (1208 - 1214) ἐκδίδει τώρα ὁ A. Schmints (σσ. 255-261).

“Οτι οἱ ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησίας σ’ ἓνα ζήτημα τόσο σημαντικὸ γιὰ τὸ κράτος, ὅπως ὁ γάμος, θὰ προσέκρουαν σ’ ἀντίδραση εἶναι αὐτονόητο. Δείγματα τέτοιων ἀντιδράσεων ἐκδίδει ἐπίσης ὁ A. Schmink (215-254) καὶ μ’ αὐτὸ τὸν τρόπο θέτει τὶς κύριες γραμμὲς γιὰ μιὰ ἐπανεξέταση τῶν νομικῶν σχέσεων Κράτους καὶ Ἐκκλησίας στὸ Βυζάντιο.

Στὴν τελευταία, ὁδο, συμβολὴ τῶν *Fontes Minores II* οἱ D. Simon καὶ Σ. Τρωϊάνος ἐκδίδουν σειρὰ ὑποδειγμάτων διαφόρων ιδιωτικῶν νομικῶν πράξεων, ὡς πωλήσεων, δωρεῶν, ἀνταλλαγῶν, κλπ. (σ.262-295).

Τελειώνοντας δὲν μένει παρὰ νὰ συγχαρῶ τὸν ἐκδότη καὶ νὰ εὐχθῶ γρήγορη ἐμφάνιση τοῦ τρίτου καὶ ἄλλων τόμων τῶν *Fontes Minores*.

Θεσσαλονίκη

I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

O. Kresten, Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitz des Kardinals Isidor von Kiev (Österr. Akad. d. Wiss., Philos. - hist. kl., Denkschriften Nr. 123), Wien 1976.

Ἀπὸ τὸ 1926, ἀπὸ τότε δηλ. ποὺ ὁ G. Mercati ἔγραψε τὴ διεξοδικὴ μονογραφία του γιὰ τὰ ἑλληνικὰ χφφ. τοῦ καρδινάλιου Ἰσιδώρου (περ. 1378 - 1463) ¹, ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος γνωρίζει καὶ ἐκτιμᾷ τὴ σπουδαία βιβλιοθήκη τοῦ ἀνθρωπιστοῦ καὶ διανοουμένου Ἰσιδώρου ποὺ μετὰ τὴ σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (1439) ἔγινε καρδινάλιος τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας ².

Μεταξὺ τῶν κωδικῶν τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἰσιδώρου ὑπάρχει καὶ κώδιξ περιλαμβάνων συλλογὴ ἀντιγράφων πρακτικῶν οἰκουμενικῶν καὶ ἄλλων συνόδων ³. Μέχρι τοῦδε γνωρίζαμε ὅτι ἡ συλλογὴ αὕτη παραδινόταν σὲ δύο βατικανοὺς κώδικες· σ’ αὐτοὺς προσθέτει τώρα ὁ O. Kresten καὶ τρίτο, τὸν ὑπ’ ἀριθμ. 186 κώδικα τῆς κρατικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου ⁴.

Ὁ O. Kresten ἀποδεικνύει πειστικὰ ὅτι τὸ χειρόγραφο τοῦ Μονάχου ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκογένεια στὴν ὁποία ἀνήκουν καὶ οἱ δύο Βατικανοὶ κώδι-

1. G. Mercati, *Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteneo e codici a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana* (Studi e Testi 46), Roma 1926.

2. Τὴν σχετικὴν μὲ τὸν Ἰσίδωρο βιβλιογραφία δίδει ὁ O. Kresten, σ. 27 σημ. 59.

3. Codd. Vatic. gr. 830 καὶ 831.

4. Τὴν πληροφορία γιὰ τὸν Cod. Monac. Gr. 186 χρεωστᾷ ὁ σ. σὲ ὑπόδειξη τοῦ Dr. B. Riedinger ποὺ κατ’ ἐντολὴν τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν ἐργάζεται εἰς τὴν συνέλιση τῆς ἐκδόσεώς του «Acta Conciliarum Oecumenicorum».

κες⁵. Ἡ παράθεση τῶν τριῶν αὐτῶν κωδίκων δείχνει καθαρά ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πλήρη σχεδὸν συλλογὴ τῶν πρακτικῶν παλαιότερων συνόδων, τουτέστι τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς ("Εφεσος 431), τῆς τετάρτης Οἰκουμενικῆς (Χελκιδῶν 451), τῆς πέμπτης (Κωνσταντινούπολη 533), τῆς ἑκτῆς (Κωνσταντινούπολη 680/1), τῆς ἑβδόμης (Νίκαια 787) καὶ ἀκόμη τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 869/70. Ἡ συλλογὴ αὕτη παρασκευάστηκε κατ' ἐντολὴ τοῦ Ἰσιδώρου κατὰ τὰ ἔτη 1445 - 46, ὅταν ὁ Ἰσίδωρος βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη⁶.

Τὸ ἔργο τοῦ Ο. Kresten ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν (σσ. 17 - 26) καὶ τρία κεφάλαια. Στὴν εἰσαγωγὴν ὁ σ. ἐξετάζει τὴν ὥθησιν τὴν ὁποίαν οἱ θεολογικὲς συζητήσεις ποὺ ἀναπτύσσονταν στὶς συνόδους, καὶ βεβαίως καὶ στὴ σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, ἔδωσαν γιὰ τὴν παραγωγὴ χφφ. Ἡ ἀνάγκη δογματικῶν καὶ θεολογικῶν γενικότερα ὅρων, τὴν ὁποίαν αἰσθάνονταν οἱ ἀντίθετες παρατάξεις γιὰ ν' ἀντικρούσουν τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιπάλων ἢ νὰ θεμελιώσουν τὰ δικά τους, ὁδήγησε στὴν ἀντιγραφὴ τῶν πρακτικῶν προηγούμενων συνόδων στὰ ὁποῖα θὰ εὑρισκαν τὶς ζητούμενες ἀποδείξεις. Μ' ἄλλους λόγους οἱ δογματικοὶ ἀνταγωνισμοὶ εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα ἄφθονη παραγωγὴ χειρογράφων μὲ ἰσχυρὸ τὸν προπαγανδιστικὸν τοὺς χαρακτήρα⁷. Ἡ ἀποδεικτικὴ καὶ ἐπιχειρηματολογικὴ διάθεση ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀνάμεσα στοὺς ὁρθοδόξους καὶ δυτικούς λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἦταν ποὺ ὁδήγησε στὴν ἀναζήτησιν παλαιότερων συνοδικῶν πρακτικῶν καὶ τὴν ἀντιγραφὴν τοὺς⁸. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὅμως καὶ προϋπόθεση γιὰ τὴν κατανόησιν κάθε προσπαθείας καὶ τάσεως γιὰ ἀνεύρεσιν καὶ ἀντιγραφὴ τέτοιου εἶδους κειμένων εἶναι ἡ ἀκριβὴς γνώσις τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων τοῦ καιροῦ.

Στὸ δεύτερον κεφάλαιον (Die Entstehung der Konzilsaktensammlung des Isidors von Kiev, σσ. 27 - 38), ὁ Ο. Kresten ἐξετάζει τοὺς συγκεκριμένους λόγους ποὺ ἀνάγκασαν τὸν Ἰσίδωρον νὰ παραγγεῖλῃ τὴ συλλογὴν πρακτικῶν τῶν παλαιότερων συνόδων· οἱ θεολογικὲς συζητήσεις ἀνάμεσα στοὺς ὁπαδοὺς καὶ τοὺς ἀντιπάλους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώσεως ἔδειξαν τὴν ἐπιχειρηματολογικὴ ὑπεροχὴ τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου, ἀρχιεποῦ τῶν ἀθηνωτικῶν ποὺ

5. Βλ. σ. 28 κ. ἐξ. μὲ σημ. 64 καὶ 65.

6. Σ. 29: «Diese Eintragungen (= ἰδιόχειρ τοῦ Ἰσιδώρου εἰς τὰ χφφ. τῆς συλλογῆς του) besagen eindeutig, dass die drei Codices...in den Monaten zwischen Oktober 1445 und Oktober 1446 in Konstantinopel entstanden sind».

7. Πολὺ σωστὰ ὁ σ. μνημονεύει ἔδω τοὺς λόγους τοῦ E. Schwartz: «man kann, man muss sogar, alle handschriftlichen Sammlungen von Konzilsakten als Publizistik auffassen» (= Ο. Kresten, σ. 18 σημ. 6 μὲ τὴν σχετικὴν παραπομπή).

8. Πρβ. Ο. Kresten, σ. 18. 28 and pass.

διέπρεπε στὶς συζητήσεις αὐτὲς κυρίως χάρις στὶς συλλογὲς πρακτικῶν συνόδων ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του. Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τὸν ἀντικρούσει ὁ Ἱσίδωρος ἀναγκάστηκε νὰ ζητήσει τὴ συλλογὴ καὶ ἀντιγραφὴ καιρίων χωρίων ἀπὸ τὰ πρακτικὰ προηγουμένων συνόδων, χωρίων ποὺ εἶχε ἀναζητήσει καὶ βρεῖ ὁ ἴδιος γιὰ νὰ ἐνισχύσει ἔτσι τὸ ἀποδεικτικὸ ὕλικὸ ποὺ διέθετε ἡ ἀθηνεωτικὴ παράταξις⁹. Ἡ ἀντιγραφὴ αὐτὴ τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Ο. Kresten, πολὺ ὀρθῶς, ὅπως εἴπαμε, στὸ διάστημα μεταξὺ Ὀκτωβρίου 1445 καὶ Ὀκτωβρίου 1446¹⁰.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο (Die Konzilsaktensammlung des Isidoros von Kiev, σσ. 39 - 108), εἶναι τὸ κύριον καὶ πιὸ σημαντικὸ μέρος τῆς ἐργασίας τοῦ Ο. Kresten. Στὴν ἀρχὴ ὁ σ. ἐκδίδει καὶ σχολιάζει τὶς αὐτόγραφες Subscriptiones μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Ἱσίδωρος ἐφοδίασε τὴ συλλογὴ του (σσ. 39 - 42)· στὴ συνέχεια ὁ σ. προχωρεῖ στὴν ταύτιση τῶν κειμένων τῆς συλλογῆς, ἡ ὁποία μὲ τὴ σχετικὴ τῆς πληρότητα ἀποτελεῖ ἀξιόλογο θεολογικὸ ἐπίτευγμα τοῦ 15ου αἰ. καὶ συγχρόνως ὠραῖο μνημεῖο τῆς εὐρύτητος τῶν θεολογικῶν ἐνδιαφερόντων καὶ γνώσεων, ἀλλὰ καὶ τῆς δραστηριότητος καὶ ἐπιμονῆς τοῦ Ἱσιδώρου¹¹.

Ἐξετάζοντας τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχουν οἱ Subscriptiones (σ. 49 κ.έ.), ὁ Ο. Kresten παρατηρεῖ ὅτι μᾶς διαφωτίζουν βέβαια σχετικὰ πρὸς τὶς βιβλιοθῆκες ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται τὰ πρότυπα τῶν ἀντιγράφων τοῦ Ἱσιδώρου¹², παρέχουν ὅμως κατὰ τὰ ἄλλα πολὺ λίγες κωδικολογικὲς πληροφορίες¹³.

Ὁ Ο. Kresten ταξινομεῖ τὰ κείμενά του σύμφωνα μὲ τὶς βιβλιοθῆκες προελεύσεώς τους, ἐξετάζει τὴ χειρόγραφη παράδοσή τους καὶ κατορθώνει ἔτσι νὰ συντάξει τὸ στέμμα τῶν τριῶν χειρογράφων (Vat. Gr. 830 καὶ 831 καὶ Monac. Gr. 186) ποὺ παραδίδουν τὴ συλλογὴ τοῦ Ἱσιδώρου (σσ. 90 - 94).

Μιὰ καὶ τὰ πλεῖστα ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ χειρόγραφα καταστράφηκαν κατὰ τὶς πυρκαγιὰς καὶ λεηλασίες ποὺ ἀκολούθησαν στὴν ἄλωση τῆς Πόλεως, τ' ἀντίγραφα τοῦ Ἱσιδώρου ἀποκτοῦν βασικὴ πλέον σπουδαιότητα καὶ σημασία γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου τῶν πρακτικῶν παλαιότερων οἰκουμένων συνόδων¹⁴.

Μὲ τὴν ἀναγνώριση καὶ ταύτιση τῶν ἀντιγραφῶν τῆς συλλογῆς ἀπασχολεῖται ὁ Kresten στὶς σελίδες 95 κ.έ. Σύμφωνα μὲ τὰ συμπεράσματά του ἡ συλλογὴ εἶναι ἔργο ἑπτὰ διαφορετικῶν χειρῶν συμπεριλαμβανομένης καὶ ἐκείνης

9. Ο. Kresten, σ. 27 κέ.

10. Ο. Kresten, σ. 28 - 29.

11. Ο. Kresten, σ. 48.

12. Π.χ. βιβλιοθῆκες τῆς ἁγ. Σοφίας· τῆς μονῆς Τιμίου Προδρόμου τῆς Πέτρας· τῆς μονῆς τῆς Χώρας, κλπ. Βλ. Ο. Kresten, σ. 39 - 40.

13. Ο. Kresten, σ. 49 - 50.

14. Ο. Kresten, σ. 93 - 94.

τοῦ 'Ισιδώρου¹⁵. 'Ο Ο. Kresten ὑποστηρίζει πολὺ ὀρθά, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι ἡ συλλογὴ τοῦ 'Ισιδώρου παρασκευάστηκε ἀπὸ ad hoc γραφεῖς παρμένους ἀπὸ τῆ γραμματεία τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Γ' ἢ ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τοῦ 'Ιδίου τοῦ 'Ισιδώρου¹⁶. 'Ανάμεσα στοὺς τελευταίους ὁ Ο. Kresten ἀναγνωρίζει τὸν 'Ανδρόνικο 'Αλγινὸ (χειρ C) καὶ τὸ μοναχὸ 'Αθανάσιο (χειρ E)¹⁷.

'Η χρονολογικὴ κατάρταξη τῶν Subscriptiones (σσ. 101 - 104) ἐπιτρέπει τὴ διευκρίνηση ὀρισμένων σημείων τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ 'Ισιδώρου κατὰ τὴν περίοδο 1444 - 1448. Εἰδικότερα διευκρινίζεται καὶ καθίσταται βέβαιο ὅτι μέχρι τώρα ἀποτελοῦσε ἀπλή ὑπόθεση, ὅτι δηλαδή ὁ 'Ισίδωρος ὑπηρετοῦσε ἀπὸ τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1445 μέχρι τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1446 ὡς παπικὸς λεγάτος στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁸.

Τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ τρίτου κεφαλαίου εἶναι ἀφιερωμένο στὶς μεταγενέστερες τύχες τῶν τριῶν κωδίκων τῆς συλλογῆς τοῦ 'Ισιδώρου: ἀναπλάθεται ὁ δρόμος ποὺ ἀκολούθησαν προτοῦ καταλήξουν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ καὶ τοῦ Μονάχου (σσ. 105 - 108).

'Η ἐργασία τοῦ Ο. Kresten κλείνει μὲ λεπτομερὴ περιγραφὴ τοῦ Cod. Monac. Gr. 186 (σσ. 111 - 113). 'Ιδιαιτέρη προσοχὴ δίδεται στὸ κωδικολογικὸ μέρος τῆς περιγραφῆς. Δώδεκα φωτογραφίες πολὺ σημαντικῶν χωρίων τῆς συλλογῆς βαθρῶνουν ἱκανοποιητικὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ σ. Πίνακες τῶν χφφ. ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν παρασκευὴ τῆς ἐργασίας (σσ. 115 - 117)¹⁹, προσώπων καὶ πραγμάτων (σσ. 118 - 123) καὶ συγχρόνων συγγραφέων (σσ. 124 - 126) ὁλοκληρῶνουν τὸ βιβλίον, ποὺ ἀποτελεῖ πρότυπο κωδικολογικῆς ἔρευνας.

Γιὰ νὰ συνοψίσουμε ὅσα ἐκθέσαμε προηγουμένως: 'Η ἐργασία τοῦ Ο. Kresten εἶναι κωδικολογικὴ ἐργασία μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὅρου παρ' ὅλο ποὺ ἀφετηρία της εἶναι ὁ κώδικας, δὲν περιορίζεται σὲ μόνη τὴν ἐξέτασή του, ἀλλὰ προχωρεῖ καὶ στὴν ἐξέταση τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου καθὼς καὶ στὴ γενικότερη πνευματικὴ ἱστορία τῆς ἐποχῆς. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Ο. Kresten δείχνει ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὴν κωδικολογικὴ ἔρευνα ὅπως πράγματι μιὰ τέτοια ἔρευνα πρέπει νὰ εἶναι: σὰν συμβολὴ στὴν καλύτερη καὶ βαθύτερη κατανόηση

15. Στὸν Cod. Vat. gr. 830 ff 90 - 105^r.

16. Ο. Kresten, σ. 98.

17. Ο. Kresten, σ. 99 - 100 (Addendum). 'Ο σ. βασιίζεται στὴν ἐργασία τοῦ D. Harfinger, Specimina griechischer Kopisten der Renaissance I: Griechen des 15th, Berlin 1974 καὶ σὲ ὑπόδειξη τοῦ E. Gamillscheg. Βλ. Ο. Kresten, σ. 100.

18. Βλ. Ο. Kresten, σ. 104. Πρβ. ἀν. σημ. 8.

19. Καὶ μόνον ἀπὸ τὸν πίνακα αὐτόν, ὅπου ἀναγράφεται ἑκατοντὰς περίπου χφφ. ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὴν βαθιὰ κωδικολογικὴ καὶ χειρογραφικὴ γνώση τοῦ συγγραφέως.

γεγονότων τοῦ παρελθόντος—καί στήν περίπτωσή μας τῶν γεγονότων πού πλαισιώνουν τή σύνοδο τῆς Φλωρεντίας.

Ὁ H. Gerstinger κρίνοντας τὸ βιβλίο τοῦ G. Mercati, πού ἀναφέραμε προηγουμένως ²⁰, κατέληγε: «Mercatis schönes Buch zeigt wieder einmal eindringlich, was auf byzantinischen Gebiete noch zu tun ist, es zeigt uns aber zugleich auch, wie es zu machen ist» ²¹. Δὲν θὰ ἦταν ἴσως ὑπερβολὴ ἂν ἔλεγα ὅτι τὰ ἀνωτέρω λόγια *mutatis mutandis* ἰσχύουν καί διὰ τὴν ἐργασία τοῦ O. Kresten.

Θεσσαλονίκη

I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Gerhard Rösch, "Όνομα βασιλείας. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit (Byzantina Vindobonensia, 10), Wien 1978.

Οἱ τίτλοι τῶν αὐτοκρατόρων ἔχουν ξεχωριστὴ σημασία γιὰ τὴ διερεῦνση τῆς κρατικῆς καὶ πολιτικῆς θεωρίας, ὅπως καὶ τῆς θέσεως τῆς αὐτοκρατορίας στὸ ἐξωτερικόν: ἡ σωστὴ προσφώνηση τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι ἡ ἐπίσημη ἀναγνώριση τῆς δυνάμεώς του καὶ τῶν δικαιωμάτων του ἀπέναντι στοὺς ὑπάρχουσους του καὶ τῆς ὑπεροχῆς του ἀπέναντι στοὺς ἄλλους ἡγεμόνες μέσα στὴ μεσαιωνικὴ ἱεραρχία τῶν κρατῶν. Τὸ *bellum diplomaticum* πού ἄρχισε τὸν 9ο αἰ. ἀνάμεσα στὴ βυζαντινὴ καὶ γερμανικὴ αὐτοκρατορία γύρω ἀπὸ τὴν προσωπομῖα τῶν δύο αὐτοκρατόρων εἶναι πολὺ διδακτικὸ γιὰ τὴ σημασία τῶν τίτλων. Πολλοὶ εἶναι οἱ ἐρευνητές—καὶ ἀνάμεσά τους τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα τῆς βυζαντινολογίας—πού ἐπесήμαναν τὴ σημασία καὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ μελέτη τῆς προβληματικῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν τίτλων.

Ὁ Rösch στὸ βιβλίο του «Όνομα βασιλείας» ἐπιχειρεῖ μιὰ συνθετικὴ μελέτη πού νὰ ἐπιτρέπει μιὰ εὐρύτερη θεώρηση τῆς ἐξέλιξης τῶν αὐτοκρατορικῶν τίτλων, ὅπως ἐμφανίζονται στὴν ἐπίσημη ἢ ἡμιεπίσημη γλώσσα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τὴ μονοκρατορία τῆς Εἰρήνης. Ἐξετάζονται ὄχι μόνο οἱ τίτλοι πού χαρακτηρίζουν αὐστηρὰ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ καὶ ὅτι τίτλος καὶ καθε ἐπίθετο πού μπορεῖ ἐπίσημα νὰ χαρακτηρίσει ἢ νὰ συνοδεύσει τὸν αὐτοκράτορα.

20. Βλ. ἂν σημ. 1.

21. B.Z. 27 (1927) 374.

Τὸ βιβλίον χωρίζεται σὲ τρία μέρη:

I. Στὸ πρῶτο μέρος (σσ. 27 - 66) τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου κατατάσσονται σὲ κατηγορίες καὶ κάθε στοιχεῖο ἐξετάζεται χωριστὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς προέλευσης, τῆς χρήσης καὶ τῆς σημασίας του μέσα στὴν ἐκάστοτε πολιτικὴν κατάστασιν. Ὁ σ. διακρίνει τέσσερις κατηγορίες στὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ καταταγοῦν οἱ λέξεις ποὺ ἀποτελοῦν τὸν γενικὸ τίτλον τοῦ αὐτοκράτορα:

1) Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν οἱ λειτουργικοὶ τίτλοι, τοὺς ὁποίους ὑποδιαιρεῖ α) σὲ τίτλους ποὺ ὑποδηλώνουν κρατικὰ ἀξιώματα τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας (*pontifex maximus* / ἀρχιερεὺς, *consul* / ἑπατος, *pro-consul*, *tribunicia potestas*) καὶ β) στοὺς τίτλους ποὺ προσδιορίζουν τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα (*augustus* / αὐγουστος, σεβαστός, *imperator* / αὐτοκράτωρ, *caesar* / καῖσαρ, βασιλεὺς, *princeps*, *dominus noster* / δεσπότης, ἡμῶν, κύριος) (σσ. 33 - 39).

2) Στὴ δεύτερη κατηγορία ἀνήκουν τὰ ἐπίθετα ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτοκρατορικές ἀρετές, ὅπως π.χ. *pius* / εὐσεβής, *felix* / εὐτυχής, *inclitus* / ἐνδοξος, κλπ. (σσ. 41 - 53).

3) Ἡ τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τοὺς θριαμβευτικοὺς τίτλους, τίτλους δηλ. ποὺ οἱ αὐτοκράτορες ἔπαιρναν, τουλάχιστον στὴν ἀρχή, μὲ τὴν εὐκαιρίαν μιᾶς νίκης, καὶ οἱ ὁποῖοι ἀργότερα ἐξελίχτηκαν σὲ κληρονομικοὺς τίτλους π.χ. *Africanus*, *Britannicus*, *Germanicus*, κ.ἄ. (σσ. 53 - 61).

4) Ἡ τέταρτη κατηγορία περιλαμβάνει τύπους τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου ποὺ συνδέονται μὲ τὸ χριστιανισμό, ὅπως *fidelis in Christo* / πιστός ἐν Χριστῷ, *ἐκ Θεοῦ, φιλόχριστος*, κ.ἄ. (σ. 62 - 66).

II. Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου, ποὺ εἶναι καὶ τὸ κεντρικὸ τῆς μελέτης—κεντρικὸ τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς διάρθρωσης ὅσο καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος—καὶ φέρει τὸν τίτλον «Οἱ τιτλώσεις τῶν αὐτοκρατορικῶν γραφῶν», ἐξετάζονται σὲ πέντε κεφάλαια καὶ μὲ χρονολογικὴ σειρὰ οἱ τίτλοι κάθε αὐτοκράτορα ὅπως ἐμφανίζονται στὶς τιτλώσεις τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων (σσ. 69 - 123).

Καθὼς οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τίτλους προέρχονται ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ἡ ἐξέτασις ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου· ἡ προϊστορία τῶν τίτλων ὅμως ἐξετάζεται σύντομα (σσ. 72 - 75) καὶ τὸ βάρος πέφτει στὴν ἐξέλιξίν τους ἀπὸ τὸν 4ο - 9ο αἰ.

Μὲ μιὰ συνεχή ἐξέλιξιν, ποὺ σημαντικὴ τομὴ τῆς εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ, φτάνουμε ἐπὶ Κομμόδου στὴ διαμόρφωσιν τοῦ βασικοῦ τύπου τοῦ ρωμαϊκοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου: *imperator*, *Caesar*, ὄνομα αὐτοκράτορα, *pius*, *felix*, *invictus*, καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἀρίθμηση τῶν ὑπόλοιπων τιμητικῶν καὶ θριαμβευτικῶν τίτλων, ἡ ὁποία κλείνει μὲ τὸ *Augustus*. Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι μακρὺς καὶ λεπτομερής· περιλαμβάνει ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ καλύπτουν τὰ δύο

ἐπίπεδα, τῆς αὐτοκρατορικῆς ιδέας καὶ τῆς πολιτικῆς προπαγάνδας, καὶ διακρίνεται γιὰ τὴν πανηγυρικότητα καὶ μεγαλοπρέπειά του.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐμφανίζονται τὰ δύο νέα στοιχεῖα ποὺ θὰ κατευθύνουν τὴν ἐξέλιξη τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου: α) ἡ τάση γιὰ συντόμηση καὶ ἀπλούστευση τῆς τιτλοφορίας, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν τίτλων ποὺ δὲν ἔχουν πραγματικὸ ἀντίκρουσμα, καὶ β) ἡ σύνδεση μὲ τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη.

Ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου εἰσάγεται μιὰ νέα *intitulatio* στὴ γραμματεία, ποὺ ἦταν συντομότερη ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Μιὰ πρώτη ἐπίδραση τοῦ χριστιανισμοῦ στοὺς τίτλους τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀποτελεῖ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ *invictus* ποὺ συνδέεται μὲ τὴ λατρεία τοῦ *sol invictus* ἀπὸ τὸν πιὸ οὐδέτερο τίτλο *victor*. Ἐπὶ Κωνσταντίου τονίζεται ἡ ιδέα τῆς αἰωνιότητος σὲ συνδυασμὸ τώρα πιά μὲ τὸν αὐτοκράτορα καὶ ὄχι, ὅπως παλιότερα, μὲ τὸ *imperium*. Αὐτὲς ὅμως εἶναι καὶ οἱ μοναδικὲς ἀλλαγές ποὺ ἔχει νὰ παρουσιάσει ἡ κωνσταντίνεια δυναστεία· ὁ παλιὸς τύπος συνεχίζεται, γι' αὐτὸ καὶ ὁ σ. θεωρεῖ τὴν περιόδο αὐτὴ μεταβατικὴ (σσ. 76 - 83).

Μιὰ σημαντικὴ ἀλλαγὴ εἶναι ἡ διαγραφὴ τοῦ τίτλου *pontifex maximus* ἐπὶ Γρατιανοῦ. Στὰ χρόνια τῆς δυναστείας τοῦ Βαλεντινιανοῦ Α' διαμορφώνονται διάφοροι τύποι αὐτοκρατορικῶν τίτλων, ἀνάλογα μὲ τὴν πανηγυρικότητα τῶν ἐγγράφων, ποὺ ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὸν σ. ὡς δεῖγμα - σύμπτωμα τῆς ἰσχυρῆς γραφειοκρατικοποίησης τῆς αὐτοκρατορίας (σσ. 84 - 100).

Ἀπὸ τὸ 533 ἐπιστρέφουμε πάλι στὸν ἕνα τύπο. Ἐπὶ Τιβερίου προστίθεται τὸ ἐπίθετο *pacificus* / *εἰρηνικός*, ἐνῶ ἐπὶ Ἡρακλείου σπάζει ἡ ρωμαϊκὴ παράδοση ποὺ διατηρήθηκε ἐπὶ αἰῶνες· μὲ τὴ Νεαρά τοῦ 629 ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν τίτλωση τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων ὁ τίτλος *βασιλεὺς*¹, ποὺ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα μέχρι τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας θὰ παραμείνει ὁ ἐπίσημος χαρακτηρισμὸς τοῦ αὐτοκράτορα (σσ. 101 - 107). Ἐπὶ Ἰουστίνου Β' μὲ τὸ *fidelis in Christo* ἔχουμε γιὰ πρώτη φορὰ ἕναν καθαρὰ χριστιανικὸν τύπον στὶς τιτλώσεις τῶν ἐγγράφων.

Γιὰ τὸν 7ο αἰ. μᾶς παραδίδονται μόνο οἱ τιτλώσεις τοῦ Κωνσταντίνου Δ' καὶ Ἰουστινιανοῦ Β', καὶ γιὰ τὸν 8ο αἰ. μόνο τοῦ Λέοντα Γ', τοῦ Κωνσταντίνου Στ' καὶ τῆς μητέρας του Εἰρήνης. Ἐξαιτίας τῶν συνθηκῶν αὐτῶν ὁ σ. ἀναγκάζεται νὰ στραφεῖ καὶ πρὸς τὶς μαρτυρίες ποὺ μᾶς δίνουν ἄλλες πηγές, κυρίως νομίσματα καὶ σφραγίδες, νὰ ἐγκαταλείψει τὴ χρονολογικὴ διάρθρωση ποὺ ἀκολούθησε στὰ προηγούμενα κεφάλαια, καὶ νὰ συνεχίσει τὴν ἐπισκόπησή του ἐξετάζοντας τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει ἡ περίοδος τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰ.:

1. Βλ. σχετικὰ καὶ τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ *E.K. Chrysos*, *The title βασιλεὺς in early byzantine international relations*, *DOP* 32 (1978) 29 - 75.

α) τὴν ἐπιβίωση παλιῶν στοιχείων τοῦ ρωμαϊκοῦ τύπου κατὰ τὸν 7ο αἰ. (σ. 108 - 109), β) τὴν ἐμφάνιση καὶ καθιέρωση τοῦ τίτλου *πιστὸς βασιλεὺς* τὸν 8ο αἰ., ὅταν ὅλα τὰ ρωμαϊκὰ ὑπόλοιπα ἔχουν πιά ἐξαφανιστεῖ καὶ τὸ ἐπίθετο *πιστὸς* εἶναι τὸ μοναδικὸ ποὺ φέρουν οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες (σ. 110), γ) τὴν τιτλοφορία τῆς Εἰρήνης στὴ διάρκεια τῆς μονοκρατορίας της (σ. 110) καὶ δ) τὴν ἐμφάνιση τοῦ τίτλου *βασιλεὺς Ρωμαίων*, ὅπου ὁ σ. τάσσεται μὲ τὴν ἀποψη τῶν E. Stein καὶ F. Dölger.

Σὲ ξεχωριστὸ κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ τίτλωση τοῦ *Constitutum Constantini* σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου. Ὁ σ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι πρότυπά της στάθηκαν αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 565 - 582 καὶ κατὰ πάσα πιθανότητα ἡ *Collectio Avellana* (σσ. 117 - 122). Καὶ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου κλείνει μὲ τὴν ἐκθεση τῶν συμπερισμάτων τοῦ σ. (σσ. 123 - 124).

III. Τὸ τρίτο μέρος διαιρεῖται σὲ τρία κεφάλαια: Στὸ πρῶτο ἐξετάζεται ἡ ἐξέλιξη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου μέσα ἀπὸ τὰ νομίσματα καὶ τὶς σφραγίδες. Νομίσματα καὶ σφραγίδες ἀποτελοῦν μιὰ ξεχωριστὴ κατηγορία· ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους τους δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ τίτλου· ἀναγράφονται μόνο τὰ βασικότερα στοιχεῖα ἐπιτρέποντας ἔτσι μιὰ ἀξιολόγηση τῆς σημασίας τῶν διαφόρων στοιχείων. Χριστιανικὸ τύπο στὰ νομίσματα ἔχουμε γιὰ πρώτη φορὰ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Β' μὲ τὸ *SERVUS CHRISTI* ἐνῶ ἑλληνικὴ μορφή τοῦ τίτλου ἐμφανίζεται μόλις τὸ 720 σὲ μιλιάρεσιο τοῦ Λέοντα Γ' μὲ τὸ ἐκ θεοῦ βασιλεὺς (σσ. 125 - 134).

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο ἐξετάζονται οἱ τίτλοι μέσα ἀπὸ τὶς χρονολογίες τῶν ἐγγράφων καὶ πρακτικῶν. Ἡ ἐξέταση αὕτη εἶναι δυνατὴ ἀπὸ τὸ 537, ὅποτε ὁ Ἰουστινιανὸς Α' μὲ τὴ Νεαρά 47 (31 Αὐγούστου 537) καθόρισε ὅτι ἡ χρονολόγηση τῶν ἐγγράφων θὰ γίνεται μὲ βάση τὰ ἔτη βασιλείας τοῦ κάθε αὐτοκράτορα. Στὰ παπικὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὸν πάπα Ἀδριανὸ Α' (772 - 795) καὶ μετὰ ἡ χρονολόγηση γίνεται μὲ βάση τὰ ἔτη παποσύνης τοῦ ἐκάστοτε πάπα (σσ. 135 - 141).

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ἐξετάζονται οἱ ἐπιγραφές (*inscriptiones*) ἐπιστολῶν ποὺ ἀπευθύνονται πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, καὶ οἱ ὁποῖες διακρίνονται σὲ ἐπιστολές ὑπηκόων καὶ ἐπιστολές ξένων ἡγεμόνων.

Οἱ *inscriptiones* τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἀπευθύνουν οἱ ὑπήκοοι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα παρουσιάζουν μιὰ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν τύπο τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας: οἱ χριστιανικοὶ τύποι ἀπαντοῦν ἐδῶ ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ, 4ο αἰ., στὶς ἑλληνικὲς ἐπιστολὲς χρησιμοποιεῖται σχεδὸν πάντα ὁ τίτλος βασιλεὺς. Ἐπίσης παρατηρεῖται μιὰ ποικιλία ποὺ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι προέρχονται ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς. Ἀνάμεσα στὶς ἐπιστολὲς τῶν

ύπηκόων, τὰ παπικά γράμματα ἀπὸ τὸ 619 ἀποτελοῦν μιὰ ξεχωριστὴ κατηγορία (σσ. 142 - 144).

Γιὰ καλύτερη ἐποπτεία τῆς ἐξέλιξης τῶν τίτλων στὶς ἐπιστολὲς τῶν ὑπηκόων ὁ σ. δίνει ἕναν κατάλογο τῶν τίτλων κατὰ αὐτοκράτορα ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο μέχρι τὸν Κωνσταντῖνο Στ' καὶ τὴν Εἰρήνη (σσ. 144 - 154).

Οἱ ἐπιστολὲς ξένων ἡγεμόνων μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ κυρίως μέσω τῶν ἱστορικῶν καὶ σὲ μικρὸ βαθμὸ. Οἱ πληροφορίες μας ἀναφέρονται κυρίως στὴν ἀλληλογραφία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα μὲ Φράγκους ἡγεμόνες, οἱ ὁποῖοι ἀναγνωρίζουν τὴν ὑπεροχὴ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἀντίθετα βυζαντινοὶ καὶ πέρσες βασιλεῖς ἐμφανίζονται ἰσότιμοι (σσ. 154 - 156).

Σ' ἓνα συμπερασματικὸ κεφάλαιο ὁ σ. συνοψίζει σὲ δύο σελίδες τὰ ὅσα ἀνέλυσε προηγουμένως (σσ. 156 - 57), καὶ ἀκολουθοῦν παραρτήματα ποὺ περιέχουν α) κατάλογο τῶν τιτλώσεων τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων (σσ. 159 - 171), β) γενικὸν κατάλογο τῶν διαφόρων τίτλων ποὺ φέρει κάθε αὐτοκράτορας στὶς τιτλώσεις τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων (σ. 172). Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ τρεῖς πίνακες: πίνακα τῶν αὐτοκρατόρων, τῶν λατινικῶν καὶ τῶν ἐλληνικῶν τίτλων.

Μερικὲς παρατηρήσεις:

1) Οἱ πηγὲς μὲ τὴν ἔκφραση *ὄνομα βασιλείας*² καὶ τὶς παράλληλες *βασίλειος*³ ἢ *βασιλικὴ κλήσις*,⁴ ἢ *εὐημία*⁵ καὶ *προσηγορία βασιλέως*⁶ ἐννοοῦν τοὺς τίτλους τοὺς προσδιοριστικούς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος. Τὸ ὄνομα βασιλείας μπορεῖ νὰ ἀποδίδεται τόσο στὸν αὐτοκράτορα, ὅσο καὶ στοὺς συμβασιτεῖς του καὶ τὶς ἀγχοῦστες⁷. Ὁ Rösch χρησιμοποιεῖ τὸ ὄνομα βασιλείας ἀπὸ μιὰ ἄποψη μὲ πιδ εὐρεία ἔννοια, μιὰ καὶ περιλαμβάνει σ' αὐτὸ κάθε τίτλο καὶ

2. *Προκόπιος*, Πόλεμοι VI 30, 27 - 28 (II 293. 4 - 9 ἔκδ. J. Haury, Λειψία 1905): «Οἱ μὲν πρέσβεις ταῦτα ἔλεγον, οἰόμενοι τὸν ἄνδρα τὸ τῆς βασιλείας ὄνομα οὐδὲν μελλήσαντα ἐπισπᾶσθαι αὐτίκα δὴ μάλα. Ὁ δὲ οὐ προσδεχομένους αὐτοῖς ἀντικρυς ἀπεῖπεν, ὡς οὐκ ἂν ποτε ζῶντος Ἰουστινιανοῦ βασιλέως Βελισάριος ἐπιβατεύει τοῦ τῆς βασιλείας ὀνόματος». - *Ζωναρᾶς* XV I,I (III 248.10 CB) καὶ XV 8,2 (III 278.9 CB).

3. *Ζωναρᾶς* XV 2,2 (III 254.1 CB).

4. *Ζωναρᾶς* XV 17,9 (III 314.2 CB), XVI 20,10 (III 480.2 - 3 CB) καὶ XVI 23,4 (III 490.12).

5. *Ζωναρᾶς* XV 18,16 (III 318.14 CB).

6. *Εὐάγγελος* II 1 (37.12 - 13 ἔκδ. J. Bidez, Amsterdam 1964) καὶ II 16 (67.3).

7. Βλ. π.χ. ἐπιγραφή σφραγίδας Κωνσταντίνου Δ': CONSTANTINOS CONSTANTINOS KE ANASTASIA BASILEIS ROMAION στὸ V. Laurent, Notes de titulature byzantine, Ech. d'Orient 38 (1939) 359. - Πρβλ. *Ζωναρᾶς* XIV 25,7 (III 239.6 - 9 CB): «Στεῖλας (Ἰουστινιανὸς Β') δ' εἰς Χαζαρίαν ἤγαγε τὴν γυναῖκα αὐτοῦ Θεοδώραν, ἥδη αὐτῷ τεκοῦσα υἱόν, ὃν Τιβερίον κατωνόμασε, κάκεινην δὲ καὶ τὸ παιδίον τοῦ τῆς βασιλείας ἀξιώσας ὀνόματος καὶ ἄμφω ἔστειλε».

ἐπίθετο πού θά μπορούσε νά συνοδεύσει τόν αὐτοκράτορα· ἀπό μιὰ ἄλλη ἄποψη ὅμως τὸ χρησιμοποιεῖ μὲ πιὸ στενὴ ἔννοια, μιὰ καὶ ἐξετάζει μόνο τοὺς τίτλους τοῦ πρώτου αὐτοκράτορα, ὅχι ὅμως καὶ τῶν συμβασιλέων καὶ αὐγουστῶν (μὲ ἐξάιρεση τοὺς τίτλους τῆς Εἰρήνης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μοναρχίας της). Ἔτσι ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου του εἶναι λίγο ἀτυχής, ὅπως ἀτυχεῖς εἶναι ὁ ὑπότιτλος τοῦ βιβλίου του καὶ οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων του: ὁ σ. στὸν ὑπότιτλο τοῦ βιβλίου του ἀποκαλεῖ τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν Μ. Κωνσταντῖνο μέχρι τὴ μοναρχία τῆς Εἰρήνης «πρωτοβυζαντινὴ περίοδο» (frühbyzantinische Zeit). Σύμφωνα ὅμως μὲ τὴ νεώτερη ἔρευνα τὸ τέλος τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὰ 565 καὶ 641 ⁸.

Στὸν τίτλο τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ βιβλίου του (σ. 69) χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο *kaiserliche Schreiben* (αὐτοκρατορικὲς γραφεῖς) ἀντικαθιστώντας τὸν δόκιμο ὅρο τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς *Kaiserurkunden* (αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα) ⁹. Τὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου φέρει τὸν τίτλο «Offizielle Bezeichnungen des Herrschers ausserhalb der Kaiserurkunden» (σ. 125), ἐνῶ στὸ δεῦτερο κεφάλαιο τῆς ἴδιας ἐνότητος ἐξετάζονται οἱ χρονολογίες τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων «Die Datierungen nach Kaiserjahren in der Kaiserurkunden» (σσ. 136 - 138). Τέλος ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ὅρων *Kaiserjahre* καὶ *Herrscherjahre* οὗτος ὑπότιτλος τῶν δύο ἐνοτήτων τοῦ δευτέρου κεφαλαίου τοῦ τρίτου μέρους (σ. 136 καὶ 138) εἶναι χωρὶς ἐννοιολογικὴ διαφοροποίηση καὶ προκαλεῖ σύγχυση στὴν ἀναγνώστη - μελετητή.

2) Ὅπως ἀναφέρει ὁ σ. στὴν εἰσαγωγή του (σ. 20 κέ.), οἱ διάφοροι τίτλοι τοῦ αὐτοκράτορα δὲν βρίσκονται σὲ ἰσότιμη σχέση μεταξύ τους, ἀλλὰ διακρίνονται α) σὲ τίτλους μὲ τοὺς ὁποίους ὁ αὐτοκράτωρ αὐτοχαρακτηρίζεται (*Selbstbezeichnung*) καὶ β) σὲ τίτλους πού ἀποδίδονται στὸν αὐτοκράτορα ἀπὸ τρίτους (*Fremdbezeichnung*). Ὡς τίτλους τῆς *Selbstbezeichnung* δέχεται μόνο τοὺς τίτλους πού συναντᾶμε στὶς τιτλώσεις τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων, ἐνῶ τοὺς τίτλους πού μᾶς δίνουν ἄλλες μαρτυρίες τοὺς κατατάσσει στὴν *Fremdbezeichnung*. Νομίζω ὅτι ὀρθότερο θά ἦταν στὴν *Selbstbezeichnung* νὰ συμπεριλάβουμε ὅλους τοὺς τίτλους πού ἐλέγχονται ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ γραμματεία, καὶ ὅχι μόνο τῶν τιτλώσεων τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων. Σὲ μιὰ αὐστηρὴ διαίρεση, ὅπως τὴ θέλει ὁ Rösch, μόνο στὶς αὐτοκρατορικὲς ὑπογραφὲς θά βροῦμε τίτλους μὲ τοὺς ὁποίους ὁ αὐτοκράτορας αὐτοχαρακτηρίζε-

8. Βλ. Δ. Ζακωθηνός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324 - 1071*, Ἀθήναι 1972, σ. 24 - 27 καὶ *I.E. Καραγιαννῶπουλος*, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους Α. Ἱστορία πρώιμου βυζαντινῆς περιόδου (324 - 465)*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 29 - 31.

9. Βλ. *F. Dölger - J. Karayannopoulos*, *Byzantinische Urkundenlehre. Erster Abschnitt. Die Kaiserurkunden*, München 1968, 23 - 24.

ται στήν κυριολεξία ¹⁰.

3) Ἐπισημάνθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Rösch ἡ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στοὺς τύπους τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας καὶ τοὺς τύπους τῶν inscriptiones στὶς ἐπιστολές πού ἀπευθύνονται στὸν αὐτοκράτορα. Θὰ προσθέσουμε ὅτι οἱ inscriptiones διακρίνονται ἀπὸ μιὰ μεγαλοπρέπεια καὶ ὑπερβολὴ πού γίνεται ἐμφανῆς μὲ τὴ χρῆση τῶν ἐπιθέτων στὸν ὑπερθετικὸ βαθμό. Μέσα στὸ ἴδιο κλίμα θὰ πρέπει νὰ ἐντάξουμε ἐκφράσεις πού παρουσιάζουν τὸν αὐτοκράτορα κύριο τοῦ κόσμου καὶ οἱ ὁποῖες συνδέονται μὲ τὴν ἰδέα τῆς οἰκουμενικότητος ¹¹.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ἀποκλειστικὰ τῆς Fremdbezeichnung εἶναι τὸ ἐπιθετὸ *dignus* / ἄξιος ¹², τὸ συναντᾶμε καὶ στὶς ἐπευφημίες τῶν καθεστωτικῶν παραγόντων κατὰ τὴ στέψη (στέψιμου) τοῦ αὐτοκράτορα ¹³.

4) Γιὰ τὶς διπλωματικὲς ἐπιστολές περσῶν καὶ βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ὁ σ. συμπεραίνει (σ. 155) ὅτι μέχρι καὶ τὸν Ἰουστινιανὸ Α' οἱ Πέρσες χαρακτηρίζαν τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα καίσαρα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μαυρικίου χρησιμοποιοῦν τὸν τίτλο βασιλεὺς καὶ ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου τὸν τίτλο βασιλεὺς Ρωμαίων. Θὰ παρατηρήσουμε ὅμως ὅτι ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἐπιστολῶν πού μᾶς ἔχει σωθεῖ—καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ πρωτότυπα ἔγγραφα, ἀλλὰ γιὰ κείμενα πού μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ μέσω τῶν βυζαντινῶν ἱστοριογράφων—δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλήξουμε σὲ συμπεράσματα ¹⁴.

10. Ἡ παλαιότερη σωζόμενη αὐτοκρατορικὴ ὑπογραφή περιέχεται στὸ Τυπικὸ τοῦ Ἰωάννη Τσιμισκῆ γιὰ τὸν Ἀθῶ τοῦ ἔτους 972· βλ. F. Dölger - J. Karayiannopoulos, *Urkundenlehre* 123. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τίτλου στὴν ὑπογραφή βλ. F. Dölger, *Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst*, *Studies presented to D.M. Robinson* 2 (1953) 1000.

11. Βλ. G. Rösch, "Ὄνομα βασιλείας, σ. 148 ἀριθμ. 28, σ. 149. 39, 150. 51, 151.56, 151.57, 151.58 καὶ 152.72. Βλ. καὶ ἐπιστολικὸ rescriptum τοῦ αὐτοκράτορα Θεοδοσίου Β' (425 - 450). - P. Leiden Z. - F. Dölger, *Facsimiles* 1). Γιὰ ἀνάλογες ἐκφράσεις στὶς ἐπευφημίες βλ. F. Dölger, *Kaisertitulatur* σελ. 35. Πβλ. καὶ A. Grabar, *Un médaillon en or provenant de Mersine en Cilicie*, *DOP* 6 (1951) 26-49, ὁ ὁποῖος συνδέει ἐκφράσεις γιὰ τὴ μεγαλειότητα τοῦ βυζ. αὐτοκράτορα μὲ ἀνάλογες παραστάσεις στὴν τέχνη.

12. Βλ. G. Rösch, "Ὄνομα βασιλείας, σ. 147 ἀριθμ. 21, σ. 147.27, σ. 148.27 καὶ 150.49.

13. *Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος*, Περὶ βασιλείου τάξεως I. 38 (194.15 CB) = II. 47 (3.15 ἐκδ. A. Vogt, Paris 1939). Πβλ. *Ψευδοκωδινός* 259.14 (ἐκδ. Jean Verpeaux *Pseudo-Kodinos*, *Traité des offices*, Paris 1966).

14. Βλ. *Νικηφόρος*, Ἱστορία σύντομος 17.8 - 9 (ἐκδ. C. de Boor, Λειψία 1880), ὅπου, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Χοσρόη πρὸς τὸν Σάρβαρο ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας Ἡράκλειος χαρακτηρίζεται «Καῖσαρ Ρωμαίων».

5) Ἐνδιαφέρουσες οἱ παρατηρήσεις γιὰ τοὺς συγγενικοὺς τίτλους τῆς θεοδοσιανῆς δυναστείας (σσ. 94-98), ἐνῶ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ *Constitutum Constantini* ἀποτελεῖ παράδειγμα ἐφαρμογῆς τῶν συμπερασμάτων τοῦ σ.

6) Ἡ γενικὴ παρατήρηση ποὺ θὰ εἶχε νὰ κάνει κανεὶς γιὰ τὸ «Ὄνομα βασιλείας» εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας πέτυχε τὸ στόχο του: νὰ παρουσιάσει στὸν ἀναγνώστη του μιὰ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς αὐτοκρατορικῆς τιτλοφορίας καὶ νὰ ἐπιτρέψει τὴν παρακαλούθιση τῆς ἐξέλιξής της ἀπὸ τὸν 5ο μέχρι τὸν 9ο μ.Χ. αἰ. Ἡ ἐπιτυχημένη διαπραγμάτευση ἑνὸς τόσο σημαντικοῦ θέματος καὶ ἡ πλούσια βιβλιογραφία, τὰ παραρτήματα καὶ οἱ πίνακες ποὺ τὸ πλαισιώνουν, καθιστοῦν τὸ «Ὄνομα βασιλείας» τοῦ G. Rösch ἀπαραίτητο βοήθημα γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ ἰδιαίτερα γι' αὐτὸν τοῦ ἀσχολεῖται μὲ τὴν πολιτικὴ θεωρία.

Θεσσαλονίκη

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ

CORPUS FONTIUM HISTORIAE BYZANTINAE

Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ / Θεσσαλονίκη

Ὑπὸ τῆς Association Internationale des Études Byzantines ἀνελή-
φθη τελευταίως μεγάλη προσπάθεια πρὸς ἔκδοσιν ὅλων τῶν βυζαντινῶν πηγῶν,
αἱ ὁποῖαι παραμένουν ἀνέκδοτοι ἢ τῶν ὁποίων αἱ ἐκδόσεις εἶναι ἀνεπαρκεῖς.

Χαρακτηριστικὸν τῆς νέας προσπάθειας εἶναι ὅτι αὕτη στερεῖται προκα-
θορισμένης ἐκδοτικῆς γραμμῆς. Ἡ Association δὲν καθορίζει τοὺς ἐκδότας
καὶ τὴν σειρὰν τῶν πρὸς ἔκδοσιν συγγραφέων, ἀλλὰ περιορίζεται εἰς τὴν υἱο-
θέτησιν τῶν ὑπὸ μεμονωμένων ἐρευνητῶν παρασκευαζομένων ἐκδόσεων. Διε-
θνῆς ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ κ. H. Hunger ἐποπτεύει
καὶ συντονίζει τὴν ὅλην προσπάθειαν. Εἰς τὰ πλαίσια τοῦ νέου Corpus ἔχουν
μέχρι στιγμῆς:

A. Ἐκδοθεῖ οἱ κάτωθι βυζαντινοὶ συγγραφεῖς:

- 1 : Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, edd.
Gy. Moravcsik - R.J.H. Jenkins. Washington, Dumbarton Oaks²
1967 (DOT 1).
- 2 : Agathiae Myrinaei *historiarum libri quinque*, ed. R. Keydell. Ber-
lin, de Gruyter 1967 (Series Berolinensis).
- 2A : Agathias, *The Histories*, transl. by J.D. Frendo. Berlin, de Gruy-
ter 1975 (Series Berolinensis).
- 3 : Nicetae Choniatae *Orationes et epistulae*, ed. J.A. van Dieten.
Berlin, de Gruyter 1972 (Series Berolinensis).
- 4 : Ioannis Caminatae *De expugnatione Thessalonicae*, ed. G. Böh-
lig. Berlin, de Gruyter 1973 (Series Berolinensis).
- 5 : Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn. Berlin, de
Gruyter 1973 (Series Berolinensis).
- 6 : Nicolai I Constantinopolitani Patriarchae *epistolae*, edd. R.J.H.
Jenkins - L.G. Westerink. Washington, Dumbarton Oaks 1973
(DOT 2).
- 7 : Athanasii I Patriarchae Constantinopolitani *epistulae CXV*, ed.,
anglice vertit et commentario instruxit Alice - Mary Maffry Tal-
bot. Washington, Dumbarton Oaks 1975 (Series Washingtonen-
sis - DOT 3).
- 8 : Manuelis II Palaeologi *epistulae*, ed., anglice vertit et adnotavit
G.T. Dennis. Washington, Dumbarton Oaks 1977 (Series Washingtonen-
sis - DOT 4).

- 9 : Nikephoros Bryennios, ed. P. Gautier (Series Bruxellensis).
- 10 : Ignoti auctoris Chronica Toccozum Cephallenensium, recensuit et italice vertit J. Schiró. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei 1975 (Series Italica).
- 11, 1 - 2 : Nicetae Choniatae Historia, ed. J.A. van Dieten. Berlin, de Gruyter 1975 (Series Berolinensis).
- 12, 1 - 3 : Chronica Byzantina Breviora, ed. P. Schreiner, 1, Einleitung und Text. 2. Historischer Kommentar. 3. Teilübersetzung, Indices. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie, der Wissenschaften 1975. 1977. 1979 (Series Vindobonensis).
- 14 : Iosephi Genesisii regum libri quattuor. rec. A. Lesmüller - Werner et J. Thurn. Berlin, de Gruyter 1978 (Series Berolinensis).

B. Εὐρίσκονται ὑπὸ ἐκτύπωσιν:

- 13 : Nikephoros Patriarches, ed. C. Mango (Series Washingtonensis).
- 15 : Synodicon Vetus, ed. J. Duffy (Series Washingtonensis).
- 16 : Theophylactos von Ohrid, Reden und Gedichte, ed. P. Gautier (Series Thessalonicensis).
- 17 : Maurikios, Strategikon. edd. G.T. Dennis - Gamillscheg (Series Vindobonensis).
- 18 : Kekaumenos, Strategikon, ed. Charlotte Wrinch - Roueché (Series Washingtonensis).
- 19 : Registrum Patriarchatus Constantinopolitani (Series Vindobonensis).
- 20 : Nikolaos Mystikos, Miscellanea, ed. L.G. Westerink (Series Washingtonensis).

Γ. Εὐρίσκονται ὑπὸ παρασκευήν:

- Chronicon Paschale, ed. O. Mazal (Series Vindobonensis).
 Demetrios Chomatenos, ed. G. Prinzing (Series Berolinensis).
 Dorotheos von Monembasia, ed. J. Wortley.
 Dukas, ed. P. Năsturel.
 Eparchikon Biblion, ed. J. Koder (Series Vindobonensis).
 Ephraim, ed. O. Lampsidis.
 Eustathios von Thessalonike, ed. P. Wirth (Series Berolinensis).
 Georgios Kedrenos, ed. R. Maisano (Series Italica).
 Georgios Pachymeres, edd. V. Laurent† - A. Failler.
 Gregorios Akindynos, Briefe, ed. Angela Hero.
 Gregorios Nazianzenos, Carmen de vita sua, ed. J. Th. Cummings (Series Washingtonensis).

- Ignatios Diakonos, Briefe, ed. C. Mango.
- Ioannes Anagnostes, ed. J. Tsaras (Series Berolinensis).
- Ioannes Kantakuzenos, ed. T. Miller.
- Ioannes Kinnamos, ed. P. Wirth.
- Ioannes Malalas, edd. K. Weierholt† - I. Thurn (Series Berolinensis).
- Ioannes Mauropus, Briefe, ed. Wanda Wolska - Conus.
- Ioannes Zonaras, ed. P. Leone (Series Italica).
- Konstantinos Manasses, ed. O. Lampsidis.
- Laonikos Chalkokondyles, ed. A. Lolos (Series Vindobonensis).
- Leon Diakonos, ed. N.M. Panagiotakis (Series Berolinensis).
- Leon Grammatikos, ed. Ch. Hannick (Series Vindobonensis).
- Manuel II., Epitaph auf Theodoros, ed. Juliana Chrysostomides (Series Thessalonicensis).
- Michael Attaleiates, ed. E. Tsolakis (Series Thessalonicensis).
- Michael Glykas, ed. Soultana Mauromati - Katsouyiannopoulou (Series Thessalonicensis).
- Michael Kritobulos, ed. D. Reinsch (Series Berolinensis).
- Michael Psellos, Briefe, ed. P. Gautier.
- Michael Psellos, Chronographia, et Historia Syntomos, ed. K. Snipes.
- Miracula S. Demetrii, ed. P. Lemerle.
- Nikephoros Gregoras, ed. J.A. van Dieten (Series Berolinensis).
- Ps. - Symeon Logothetes, ed. A. Markopoulos (Series Berolinensis).
- Stephanos Byzantios, ed. Keydell (Series Berolinensis).
- Scriptor incertus de Leone Armenio, ed. A. Markopoulos.
- Theodoros Metochites, Basilikoi Logoi, ed. I. Ševčenko (Series Vindobonensis).
- Theodoros Skutariotes, ed. A. Hohlweg (Series Berolinensis).
- Theodoros Studites, Briefe, ed. G. Fatouros (Series Berolinensis).
- Theophanes Continuatus, edd. C. de Boor - I. Ševčenko (Series Berolinensis).
- Theophylaktos von Ohrid, Briefe, ed. P. Gautier.
- Nomos Georgikos, edd. E. Lipšic - I. Medvedev - M. Poljakovskaja (Series Russica).
- Κείμενα επιθυμητὰ εἰς τὸ Corpus εἶναι τὰ κάτωθι:
- α) Ἐξαιρετικῶς ἐπέχοντα:
- Georgius Continuatus.
- Konstantinos Porphyrogennetos, De cerimoniis.
- Leon VI., Taktika.
- Nikephoros Kallistos Xanthopoulos.

β) Λοιπά:

Ekthesis Chronike und *Chronicon Athen*

Georgios Amirutzes.

Georgios Monachos.

Georgios Sphranzes.

Ioannes Antiocheus.

Ioannes Kanabutzes.

Ioel.

Ps. - Stephanos von Alexandreia.

† AGOSTINO PERTUSI

Les études byzantines ont à déplorer la disparition prématurée du savant italien Agostino Pertusi, mort le 25 janvier 1979 à Milan. Il était né le 9 avril 1918 à Piacenza, ayant étudié à Milan avec R. Cantarella et fonctionnant comme professeur de philologie byzantine à l' Université «Sacro Cuore» de cette ville, à partir de 1958. Dans l' intervalle, il avait aussi assumé la direction de la fondation vénitienne Giorgio Cini (Centro di cultura e civiltà), et, en tant que secrétaire général de l' Association internationale des études byzantines il s' est occupé de l' organisation des congrès byzantinistes de Bucarest (1971) et d' Athènes (1976); il a été, également, jusqu' à sa disparition, l' un des vice-présidents de l' Association internationale d' études du Sud-Est européen.

Avec une bonne formation philologique, Agostino Pertusi devait s' imposer rapidement dans le monde de la science, tout d' abord grâce à deux éditions critiques magistrales. Il s' agit de: Constantin Porphyrogénète, *De thematibus* (Rome, 1952) et de Giorgios Pisides, *Poesie epiche* (Ettal 1960). L' ample commentaire de ces deux éditions témoigne de l' intérêt tout patriculier porté par son auteur à l' histoire politique de l' Empire byzantin. Cet intérêt, il allait l' illustrer encore par la suite avec ses études: *Tra storia e leggenda: akritai e ghâzi sulla frontiera di Bizanzio*, «Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines » (Bucarest 1974), vol. I, p. 237-283, et *Il «thema» di Calabria: sua formazione, lotte per la sopravvivenza. Società e clero di fronte al Bizanzio e a Roma*, «Byzantino-Sicula», II, Miscellanea di scritti in memoria di G. Rossi Taibbi (Palerme 1975), p. 425-443. Un large exposé des principes de la stratégie byzantine avant le Xe siècle fait l' objet de son étude: *Ordinamenti militari, guerre in Occidente e teorie di guerra dei bizantini (secoli VI - X)*, publiée dans «Ordinamenti militari in Occidente nell' Alto Medioevo» (Spoleto 1968), vol. II, p. 63-700 (Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull' Alto Medioevo, XV). Il a également traité des rapports ecclésiastiques italo-grecs et notamment des liens avec le Mont Athos, comme suit: *Monasteri e monaci italiani all' Athos nell' Alto Medioevo*, dans «Le Millénaire du Mont Athos. Etudes et Mélanges, I (Chevetogue 1963), p. 217-251 et *Rapporti tra il monachesimo italo-greco ed il monachesimo bizantino nell' Alto Medioevo* dans

«La chiesa greca in Italia dall' VIII al XVI secolo. Atti del Convegno storico interclericale» (Bari, 30 aprile - 4 maggio 1969) Padoue 1972, p. 473-520.

Dans le cadre de la Fondation Giorgio Cini, il a organisé et contribué à la promotion d' une vaste activité relative aux relations de Venise avec Byzance. Ce fut grâce à cette activité que parut en 1966 le volume *Venezia e l' Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, a cura di Agostino Pertusi, (Sansoni, Firenze, XV, 600 pp.), avec la collaboration de A. Pertusi, P. Lemerle, N. Politis, G. Schirò et quelques autres encore, volume comportant les sections suivantes: 1) il tardo Medioevo; 2) il Rinascimento; 3) Venezia e gli scambi con il Medio ed Estremo Oriente e con l' Europa orientale. Un autre volume imprimé par la même Fondation Giorgio Cini sous le titre *Venezia dalla prima crociata alla conquista di Constantinopoli*, Sansoni, Firenze, 1965), contient l' article d' Agostino Pertusi, *Maistre Martino da Caval interprete cortese delle crociate e dell' ambiente Veneziano del secolo XIII* (p. 103-135). Le volume *Studi Veneziani*, troisième ouvrage paru la même année, a cura dell' Istituto di storia della Società e dello Stato Veneziano e dell' Istituto «Venezia e l' Oriente», offre lui aussi une contribution d' Agostino Pertusi et l' étude des insignes vénitiennes: *Quaedam regalia insignia. Ricerche sulle insigne del potere ducale a Venezia durante il Medioevo* (p. 3-123). Notre savant donne un exposé méthodique des rapports de Venise avec Byzance dans le volume *La storiografia Veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* (Firenze, 1970, 375 pp.).

Un autre côté de ses recherches regarde les relations littéraires de la Renaissance italienne avec le monde byzantin, illustrées notamment par l' imposant volume intitulé *Lorenzo Pilato fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca nel primo Umanismo* (Istituto di collaborazione culturale Venezia-Roma 1964, XXV, 600 pp.). La synthèse plus systématique de ces relations trouve place dans l' ouvrage *Storiografia umanistica e mondo bizantino* (Palermo, 1967, 129 pp.), Istituto Siciliano di Studi Bizantini, Quaderni 5).

Le dernier ouvrage d' envergure que nous a laissé Agostino Pertusi, *La caduta di Constantinopoli. L' ecco nel mondo*, vol. I-II (Fondazione Lorenzo Valla, Rome — Mondadori, Milan, 1976), est un ample recueil de textes commentés et traduits en italien.

Crâce à sa parfaite formation en vue de la lecture et de l'interprétation des documents d'archives, Agostino Pertusi a pu valoriser brillamment les renseignements ainsi récoltés, qu'il a exposé en de vastes synthèses, d'une grande clarté. Son érudition et son amour de la vérité se combinent avec une bonne connaissance du monde contemporain, avec un large éventail d'activités et la totale compréhension de l'impératif des liens entre hommes de culture à travers le monde. Aussi, à maints égards, sa personnalité rappelle-t-elle l'idéal de l'Umanisme italien.

Bucarest

H. MIHAESCU

† VIKTOR NIKITIC LAZAREV (1897 - 1977)

Τὴν πρώτη Φεβρουαρίου 1976 πέθανε ἀπὸ καρδιακὴ προσβολή ὁ διαπρεπὴς Ρῶσος ἱστορικὸς τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης Viktor Nicitič Lazarev. Γεννήθηκε στὴ Μόσχα στὶς 3 Σεπτεμβρίου (22 Αὐγούστου) 1897. Ἐκεῖ περάτωσε καὶ τὶς ἐγκύκλιες σπουδές. Στὰ 1916 γράφηκε στὴν Ἱστοριοφιλολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας. Στὰ 1920 τελείωσε μὲ ἐπιτυχία τὶς πανεπιστημιακές του σπουδές, παρόλο ποὺ στρατεύθηκε δυὸ φορὲς καὶ πῆρε μέρος στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Καυκάσου (1917) ὡς ἀνθυπολοχαγὸς καὶ στὸν ἐμφύλιο πόλεμο (1918 - 1919) ὡς διοικητὴς διμοιρίας στὸ βαρὺ πυροβολικό. Ἀμέσως μετὰ ἄρχισε νὰ ἐργάζεται ὡς ὑπότροφος τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης «RANION». Διδάκτωρ ἀνακηρύχθηκε στὰ 1924 μὲ θέμα διατριβῆς: *Proishozhdenie portreta v ital'anskom iskusstve* (Ἡ γένεση τῆς προσωπογραφίας στὴν ἰταλικὴ τέχνη).

Τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Lazarev στράφηκαν στὴ μελέτῃ τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς καὶ μεσαιωνικῆς ρωσικῆς μικρογραφίας καὶ παλαιογραφίας χάρις στοὺς καθηγητὲς του Ν. Ι. Romanov καὶ V. N. Ščepkin. Σημαντικὸ ρόλο στὴ στρόφῃ του πρὸς τὴ βυζαντινολογία ἔπαιξε ἡ γνωριμία μὲ τὸν καθηγητὴ D. V. Ajnalov, τὸν ὁποῖο ἐπισκεπτόταν συχνὰ στὴν Πετρούπολη. Οἱ βυζαντινολογικὲς σπουδές παρουσίαζαν ἐξαιρετικὴ ἀνθηση στὴν προεπαναστατικὴ Ρωσία καὶ ἡ παράδοση αὐτὴ συνεχίστηκε στὰ μεταεπαναστατικὰ χρόνια. Μιὰ ὁλόκληρη γενιὰ νεαρῶν σοβιετικῶν ἐπιστημόνων ἄρχισε τότε νὰ μελετᾷ τὴ βυζαντινὴ καὶ ρωσικὴ μεσαιωνικὴ τέχνη σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ δυτικοευρωπαϊκὴ. Ὁ Lazarev κατάφερε νὰ γίνῃ ὄχι μόνον σὲ ἓνα τομέα αὐθεντία, ἀλλὰ ἰθύνουσα μορφή καὶ στοὺς τρεῖς.

Ἡ μουσειακὴ ἐργασία τοῦ Lazarev ἄρχισε πολὺ νωρὶς, στὰ 1918, ὅταν διορίσθηκε συνεργάτης τοῦ Τμήματος Μουσείων καὶ συντηρήσεως μνημείων τέχνης καὶ ἀρχαιοτήτων. Στὸ 1924 τὸ Μουσεῖο εἰκαστικῶν τεχνῶν τῆς Μόσχας πλουτίσθηκε μὲ τοὺς πίνakes τοῦ Μουσείου Rumjancev καὶ τῆς Πινακοθήκης Tretjakov. Στὶς ἐργασίες τῆς ἀποδόσεως τῶν πινάκων, τῆς συστηματοποιήσεως καὶ συντηρήσεως ὁ Lazarev ὡς ἐπιμελητὴς τοῦ Τμήματος τῆς ἰταλικῆς ζωγραφικῆς, διευθυντὴς τῆς Πινακοθήκης καὶ ἐπιστημονικὸς ὑποδιευθυντὴς ἀναδείχθηκε στυλοβάτης τοῦ μοσχοβίτικου Μουσείου σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἀνθηρὲς περιόδους τῆς ἱστορίας του. Στὸ Μουσεῖο ἐργάσθηκε μέχρι τὸ 1936.

Ἡ πρώτη ἀμεση γνωριμία τοῦ Lazarev μὲ τὰ μνημεῖα, μουσεῖα καὶ καλλιτεχνικὰ κέντρα τῆς βυζαντινῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς τέχνης ἔγινε στὰ 1925,

όταν επισκέφθηκε τήν Ἰταλία, Γαλλία, Γερμανία, Αὐστρία, Βέλγιο, Ὀλλανδία, Ἑλλάδα καί Τουρκία. Ἀπό τὰ 1926 ἕως τὸ 1930 γνωρίζει ὅλα σχεδὸν τὰ ρωσικὰ μεσαιωνικὰ μνημεῖα. Στὸ 1955 βρίσκεται πάλι στὴν Ἰταλία.

Ἡ ζωὴ τοῦ Lazarev ὡς δασκάλου συνδέεται μὲ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας. Στὴν Ἱστοριοφιλολογικὴ Σχολή του ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του στὰ 1924 ὡς λέκτωρ-ὕφηγης καὶ τὴ συνέχισε ἀργότερα ὡς καθηγητής. Ἀπὸ τὸ 1960 ἦταν διευθυντὴς τῆς ἑδρας τῆς ἱστορίας τῆς ξένης τέχνης. Ἀπὸ τὰ 1937 ὡς τὸ 1949 ἦταν καθηγητὴς καὶ διευθυντὴς τῆς ἑδρας τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης στὸ μοσχοβίτικο Ἰνστιτούτο V. I. Surikov. Στὰ πλαίσια τῶν πανεπιστημιακῶν μαθημάτων ὀργάνωσε εἰδικὰ σεμινάρια γιὰ τὴν Ἀναγέννηση, τὸ Τζιότο καὶ τὸ Μιχαὴλ Ἀγγελο. Στὰ 1972 ἄρχισε τὸν εἰδικὸ κύκλο μαθημάτων «Metodika atribucii kartin (Μεθοδολογία ἀποδόσεως ζωγραφικῶν πινάκων). Οἱ πανεπιστημιακές του παραδόσεις διακρίνονταν γιὰ τὴ βαθύτητά τους, τὴ σαφήνεια καὶ τὴν εὐρύτητά τους. Στούς φοιτητὲς ἐπιβαλλόταν μὲ τὸ κύρος καὶ τὴν εὐγένειά του, ὄντας αὐστηρὸς ἀλλὰ καὶ εὐαίσθητος συνάμα παιδαγωγός. Ἡ συμβολὴ στὴν ἐκπαίδευση μιᾶς ὁλόκληρης γενιᾶς σοβιετικῶν ἱστορικῶν τῆς τέχνης εἶναι ἀνεκτίμητη.

Στὰ 1943 ὁ Lazarev ἐξελέγη ἀντεπιστέλλον μέλλος τῆς Σοβιετικῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκλογὴ του ἐπιδόθηκε μαζὶ μὲ τὸν ἀκαδημαϊκὸ I. Grabar στὴν ὀργάνωση τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης τῆς Ἀκαδημίας. Στὸ Ἰνστιτούτο αὐτὸ ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ Τμήματος ζωγραφικῆς καὶ γλυπτικῆς ἀπὸ τὰ 1945 ἕως τὸ 1960. Χάρης στὴν ἐνεργὸν συμβολὴ του πραγματοποιήθηκε ἡ ἐκδοσὴ τῆς δωδεκάτομης «Istorija russkogo iskusstva, Moskva 1953 (τὸ ἴδιο στὰ γερμανικά: Geschichte der russischen Kunst, Dresden 1957), στὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἔγραψε ὅλα τὰ κεφάλαια γιὰ τὶς εἰκαστικὰς τέχνες στὴ μεσαιωνικὴ Ρωσία. Ἀκόμη ἐξαιρετικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ του στὴν ὀργάνωση τῶν περιοδικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἰνστιτούτου «Ežegodnik» καὶ «Soobščenij». Γιὰ πολλὰ χρόνια ἦταν πρόεδρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς Ἀγίας Σοφίας Κιέβου καὶ ἀπὸ τὸ 1927 ἐργαζόταν στὸ Τμήμα τεχνῶν τῆς Μεγάλης Σοβιετικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Πάνω ἀπὸ 28 χρόνια ἦταν μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ γνωστοῦ περιοδικοῦ «Vizantijskij Vremennik».

Τὸ ἔργο τοῦ Lazarev ἔχει διεθνῶς ἀναγνωρισθεῖ. Ἦταν μέλος τῆς Βρετανικῆς, Ἰταλικῆς, Αὐστριακῆς καὶ Σερβικῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν, τοῦ Βενετικοῦ Ἰνστιτούτου ἐπιστημῶν, λογοτεχνίας καὶ τεχνῶν καὶ τῆς Φλωρεντινῆς καὶ Σιμελικῆς Ἀκαδημίας τεχνῶν. Ἦταν ἐπίσης ἐπίτιμος πρόεδρος τῆς Διεθνοῦς Ἑταιρείας Βυζαντινολόγων. Στὰ 1973 ἐκδόθηκε πρὸς τιμὴν τοῦ ὁ τίμος «Vizantija. Južnye Slavjane i drevnjaja Rus. Zapadnaja Evropa» (Βυζάντιο. Νότιοι Σλάβοι καὶ μεσαιωνικοὶ Ρῶσοι. Δυτικὴ Εὐρώπη).

Ὁ Lazarev ὡς ἱστορικὸς τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης εἶναι ἀναμφισβήτητα μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἐπιστημονικὲς μορφές. Ἡ σπουδαιότητα τῶν ὑπερρεσιῶν πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἔγκειται στὴ θετικὴ ἀνάπτυξη τῶν παλαιότερων μεθόδων μελέτης τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης καὶ τὴν ὀρθὴ ἀξιοποίηση τῶν ἐπιτευγμάτων τῶν προγενεστέρων του. Ἡ εἰκονογραφικὴ μέθοδος πῆρε στὰ χέρια του νέο πρυσανατολισμό. Ἡ ἐξέλιξη τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων δὲ στηρίζεται πλέον στὴ διαδικασίαν πορογωγῆς τοῦ ἐνὸς τύπου ἀπὸ τὸν ἄλλο, ἀλλὰ ὑπαγορεύεται πάντοτε ἀπὸ τοὺς καινωνικοὺς ποράγοντες. Ποτὲ φυσικὰ δὲν ἀπέκλεισε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς εἰκονογραφικῆς μεθόδου, ἀλλὰ πάντοτε τὴν ὑπόταξε στὴ μορφολογικὴ ἀνάλυση, ποὺ γιὰ καίνον ἀποτελεῖσε τὴ βασικὴ μέθοδο μελέτης τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἀνέπτυξε ἔτσι μιὰ δική του προσωπικὴ μέθοδο ποὺ, βασισμένη στὴ μετρημένη χρῆση ὅλων τῶν μεθόδων καὶ τῇ σοφῇ ἐπιλογῇ τῶν ἱστορικῶν, φιλολογικῶν, ἀρχαιολογικῶν καὶ τεχνικῶν στοιχείων, τοῦ ἐπιτρέπει τὴν ἄριστη σύνθεση τῶν ἔργων του. Ἡ εὐρυμάθεια καὶ πολυμάθειά του ἦταν πάντοτε χαλινάγωγες ἀπὸ τὸ συνεπὲς ἱστοριομὸς τῆς σκέψεώς του.

Χάρης στὸ εὐλύγιστο καὶ γλαφυρὸ προσωπικὸ του ὕφος τὰ ἔργα του, αὐτὰ καθ' ἑαυτά, ἔχουν ἀξία καὶ ὡς μνημεῖα λόγου.

Ὁ Lazarev ἔνα μόνον τρόπο προσεγγίσεως τῶν ἐργασιῶν τῶν ἄλλων γνώριζε, τὸ σεβασμό. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ κριτικὲς του διακρίνονταν πάντοτε γιὰ τὴν εὐθύτητά τους, ἀλλὰ καὶ τὴν αὐστηρότητά τους.

Τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Lazarev εἶναι πολὺ μεγάλο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ περιορισθοῦμε στὶς κυριότερες ἐργασίες του, ἀξιολογώντας τὸ περιεχόμενό τους καὶ τονίζοντας τὴ συμβολή τους στὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς καὶ γενικότερα τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης.

Στὴ δίτομη ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (*Istoriija vizantijskoj živopisi, Moskva 1947 - 1948* - πρὸ γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀναθεωρημένη ἰταλικὴ ἔκδοσιν: *Storia della pittura bizantina, Torino 1967*) καθιερίζονται μὲ σαφήνεια τὰ χρονολογικὰ καὶ ἐδαφικὰ ὅρια τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Τὸ ἴδιο σαφὲς εἶναι καὶ ὁ χωρισμὸς τῆς σὲ περιόδους καὶ φάσεις. Τὰ ἔργα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἐξετάζονται στὴν ἱστορία αὐτὴ πρὶν ἀπ' ὅλα, κατὰ τὰ λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, ὡς ἔργα τέχνης, καὶ ἡ κατάταξή τους γίνεται μὲ βάση τὰ τεχνολογικὰ τους γνωρίσματα. Στὴν ἱστορία αὐτὴ εἰσάγονται διαίρεσεις γιὰ τὶς κοινωνικοπολιτιστικὲς βάσεις τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς καὶ αἰσθητικῆς καὶ κατόπιν ἀναλύεται μεθοδικότατα ἡ ἐξέλιξίς της ἀπὸ τὴ γένεσίν της μέχρι τὴν Ἀναγέννηση τῶν Παλαιολόγων. Βάση αὐτῆς τῆς ἐξελιξέως ἦταν ἡ ἱστορικὴ ἀνάπτυξη τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της,

τοῦ πολιτισμοῦ τῆς πρωτεύουσάς της, ἡ καλλιτεχνικὴ δηλαδὴ σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ταυτόχρονα ἐξετάζεται ὁ τρόπος διαμορφώσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς τέχνης τῆς Ἀνατολῆς μὲ τὰ κέντρα της καὶ τὶς καλλιτεχνικὰ κατευθύνσεις τους, ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σὰν συμπλήρωμα τῆς ἱστορίας του δημοσιεύθηκε πρόσφατα καὶ συλλογὴ ὄλων σχεδῶν τῶν μελετῶν του γιὰ τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «Vizantijskaja živopis» (Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ), Moskva 1971.

Ἄλλο βασικὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχόλησε τὸ Lazarev εἶναι ἡ σταθεροποίηση τῆς τεχνοτροπίας τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν 5ο ἕως τὸν 7ο αἰώνα. Ἀποκατάσταση τῶν βασικῶν ἰάσεων καὶ τεχνοτροπικῶν κατευθύνσεων τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῆς σχολῆς αὐτῆς δίνεται σὴ μελέτῃ του «Gli affreschi di Castelseprio (Kritica alla teoria di Weitzmann sulla «Rinascenza Macedone»», *Sibrium* 3 (1956 - 1957) 87 - 102 - πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ ρωσικὰ στὸ VV 7 (1953) 359 - 378. Οἱ θέσεις του σχετικὰ μὲ τὴν πρώιμη χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν περιέχονται καὶ στὴν ἰταλικὴ ἐκδοση τῆς ἱστορίας του.

Τὸ πρόβλημα ὅμως ποὺ πολὺ συχνὰ ἀπασχόλησε τὸ Lazarev — εἰ θέσεις του πάνω σ' αὐτὰ ἔχουν γίνει ἀποδεκτὲς στὴ σοβιετικὴ βυζαντινολογία, ἀλλὰ ἔχουν προκαλέσει καὶ ἀρκετὰ ἀντιδράσεις — εἶναι ἡ καλλιτεχνικὴ ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου στὴν τέχνη τῶν χριστιανικῶν λαῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἡ διάκριση ἐθνικῶν σχολῶν παρουσιάζεται σὲ πρώιμες μελέτες του ὅπως γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Cefalù [*The Mosaics of Cefalù, The Art Bulletin* 27 (1935) 184 - 232] καὶ γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῶν ἰταλικῶν εἰκόνων τοῦ 13ου αἰώνα [*Two Newly Discovered Pictures of the Lucca School, The Burlington Magazine* 51 (1927) 56 - 67· *Some Florentine Pictures of the Trecento in Russia, Art in America* 16 (1927) 25 - 40· *Über eine neue Gruppe byzantinisch-veneziannischer Trecento-Bilder, Art Studies* 8 (1931) 3 - 31· *Duccio and Thirteenth-Century Greek Icons, The Burlington Magazine* 59 (1931) 154 - 169· *New Light on the problem of the Pisan School, The Burlington Magazine* 68 (1936) 61 - 73· *Studies in the Iconography of the Virgin, The Art Bulletin* 20 (1938) 26 - 65· *Maestro Paolo e la pittura veneziana del suo tempo, Arte veneta* 8 (1954) 77 - 89· *Un nuovo capolavoro della pittura fiorentina duecentesca, Rivista d'arte* 30 (1955) 3 - 63· *Saggi sulla pittura veneziana dei sec. XIII - XIV. La maniera greca e il problema della scuola cretese, I - II, Arte veneta* 19 (1965) 1 - 15· 20 (1966) 43 - 61]. Οἱ μελέτες αὐτὲς ἀφοροῦν τὰ προβλήματα τῆς ἰταλικῆς τέχνης τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰώνα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σύγχρονή τους βυζαντινὴ τέχνη. Οἱ ιδέες

τοῦ Lazarev πάνω σ' αὐτὸ τὸ βασικό, ἀλλὰ καὶ πολὺ περίπλοκο, πρόβλημα παίρνουν τὴν τέλεια ἔκφρασή τους στὶς μελέτες του «Constantinopoli e le scuole nazionali alla luce di nuove scoperte, Arte veneta 13 - 14 (1959-1960) 7 - 24 - τὸ ἴδιο ρωσικά στὸ VV 17 (1961) 93 - 104· Živopis XI-XII vekov v Makedonii (Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 11ου - 12ου αἰ. στὴ Μακεδονία), XIIe Congrès international des études byzantines, Ohrid 1961, Beograd-Ohrid 1964, 105 - 134.

Κατηγορηματικὸς ὑπῆρξε ὁ Lazarev στὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως καὶ καταγωγῆς τῆς Παλαιολογεῖου ζωγραφικῆς, τὴν ὁποία καὶ παρουσίασε ὡς γέννημα τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ κοινωνικοπολιτιστικῆς ἐξελίξεως τοῦ Βυζαντίου στὴ μελέτη του γιὰ τὸν Duccio καὶ τὶς ἑλληνικὲς εἰκόνες τοῦ 13ου αἰώνα.

Ἡ μόνη περίοδος γιὰ τὴν ὁποία ὁ Lazarev ἐκφράστηκε ἀρνητικὰ εἶναι ἡ ἰταλοκρατικὴ σχολή, ποὺ ἡ ζωγραφικὴ της στερεῖται, ὅπως λέγει, κοινωνικῶν ριζῶν, γονιμότητος καὶ καλλιτεχνικῆς δυνάμεως. Ἡ τέχνη της εἶναι ἐκφυλισμένη μορφή τῆς κάποτε μεγάλης βυζαντινῆς τέχνης [K voprosu o «grečeskoj manere», italo grečeskoj i itaiokritskoj školah živopisi (protiv falsifikaciji istorii pozdnej vizantijskoj živopisi), Ežegodnik (1952) 152 - 200. Τὸ πρόβλημα «τῆς ἑλληνικῆς τεχνοτροπίας», τῆς ἰταλοελληνικῆς καὶ ἰταλοκρατικῆς σχολῆς ζωγραφικῆς (κατὰ τῆς πλαστογραφίας τῆς ἱστορίας τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ζωγραφικῆς)].

Τὸν Lazarev ἀπασχόλησε ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τοῦ τέμπλου στὴ βυζαντινὴ τέχνη [Trois fragments d'épistyles peintes et le temple byzantin, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Δ', Τιμητικὸς Γ. Σωτηρίου, Ἀθῆναι 1964, 117 - 143 - τὸ ἴδιο ρωσικά στὸ VV 27 (1967) 162-196].

Οὐσιαστικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Lazarev στὴ σύνθεση τῆς ἱστορίας τῶν μεσαιωνικῶν ρωσικῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν. Ἐνῶ πουθενὰ δὲν ἐκφράζει ἀμβιβολία γιὰ τὴ σημασία τῆς βυζαντινῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως στὴν ἀνάπτυξη τῆς μεσαιωνικῆς ρωσικῆς τέχνης, ὥστόσο, βασιζόμενος στὴ μελέτη τῶν συγκεκριμένων καλλιτεχνικῶν σχέσεων μὲ τὸ Βυζάντιο, διακρίνει τὸ βυζαντινὸ ἀπὸ τὸ ρωσικὸ στοιχεῖο καὶ καθορίζει τὰ ἔργα στὰ ὁποῖα συνεργάσθηκαν βυζαντινοὶ καὶ ντόπιοι καλλιτέχνες. Οἱ διαφορὲς ὀφείλονται στὸ γεγονός ὅτι οἱ κοινωνικοῖστορικοὶ ὅροι ἀναπτύξεως τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεσαιωνικοῦ ρωσικοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι πάντοτε οἱ αὐτοί. Ἰδιοὶ εἶναι στὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα, διαφορετικοὶ στὸ τέλος τοῦ 14ου: ἄλλοι στὸ Κίεβο, ἄλλοι στὸ Νοβγκορόντ καὶ ἄλλοι στὴ Μόσχα τῶν μεγάλων κνέζων. Τὸ πρόβλημα τῆς αὐτονομίας τῆς ρωσικῆς τέχνης ἀπασχολοῦσε τὸν Lazarev σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς μελέτες του ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες σὲ μνημεῖα ἢ σχολὰς τῆς μεσαιωνικῆς ρωσικῆς τέχνης.

Στὴν τέχνη τοῦ Κιέβου ἀφιέρωσε δυὸ βιβλία-μονογραφίες: ἓνα γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ καὶ τὶς τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ ἓνα γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (Mozaiki Sofii Kievskoj, Moskva 1960 καὶ Mihajlovskie mozaiki, Moskva 1966). Ἰδιαιτέρη μελέτη ἀφιέρωσε στὴν προσωπογραφία τῆς οἰκογενείας τοῦ Jaroslav [Novye dannye o mozaikah i freskah Sofii Kievskoj, VV 15 (1959) 148 - 169 = Νέα δεδομένα γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ καὶ τὶς τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Σοφίας Κιέβου]. Στὴ μονογραφία του γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀσχολήθηκε μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ὀριστικῆς διαμορφώσεως τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμαμάτων τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὶς ψηφιδωτὲς διακοσμῆσεις τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ 9ου, 10ου καὶ 11ου αἰώνα.

Ἡ γένεση τῆς μνημειακῆς ρωσικῆς ζωγραφικῆς πραγματοποιήθηκε κατὰ τὸν Lazarev στὰ μνημεῖα τοῦ Κιέβου. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ συνεχίσθηκε στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τοῦ Vladimir (τέλος 12ου αἰ.), ὅπου διακρίνεται ἓναν κωνσταντινοπολίτη ζωγράφο, τὸ βοηθὸ του καὶ τρεῖς Ρώσους τεχνίτες. Μὲ βάση τὴν παράλληλη μελέτη τῶν εἰκόνων τοῦ Vladimir-Suzdalj, τῆς πλαστικῆς καὶ μικροτεχνίας (θύρες τοῦ Suzdalj) καταλήγει στὴ διαπίστωση ὅτι στὰ τέλη τοῦ 12ου καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα στὴν περιοχή τοῦ Vladimir-Suzdalj ὁ αὐτόνομος τρόπος ζωῆς συντελεῖ στὴ σταθεροποίηση τῆς ρωσικῆς εἰκονογραφίας, μιὰ διαδικασία ποὺ ἄρχισε στὴ Ρωσία τοῦ Κιέβου. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ αὐτόνομη σχολὴ τοῦ Vladimir-Suzdalj, ποὺ βασίζεται στὴ ζωγραφικὴ τῶν εἰκόνων τῆς σχολῆς τοῦ Jaroslav καὶ τὴν πρῶτη σχολὴ τῆς Μόσχας (Živopis Vladimiro-Suzdal'skoj Rusi, Istorija russkogo iskusstva I, Moskva 1953, 442-504 = Ἡ ζωγραφικὴ στὴ Ρωσία τοῦ Vladimir-Suzdalj).

Δύο μονογραφίες ἀφιέρωσε ὁ Lazarev στὴν τέχνη τοῦ Novgorod, τῆς πόλεως ποὺ ὁ ἴδιος νομίζει ὅτι ἔχει γιὰ τὴ Ρωσία τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ Φλωρεντία γιὰ τὴν Ἰταλία. Τὸ πρῶτο του βιβλίο «Iskusstvo Novgoroda, Moskva-Leningrad 1947 (Ἡ τέχνη τοῦ Νοβγορόντ), ἀποτελεῖ πλατιά καὶ ἐμπεριστατωμένη ἐκθεση τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης τοῦ Novgorod. Στὸ δεῦτερο βιβλίο του «Freski Staroj Lagodi, Moskva 1960 (Οἱ τοιχογραφίες τῆς Stara Lagoda) καθιερύεται ἡ θέση τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν στὴν ἐξέλιξη τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Novgorod στὸ 12ο αἰώνα σὲ σχέση μὲ ὀρισμένες καλλιτεχνικὲς κατευθύνσεις καὶ ὀρισμένους κοινωνικοὺς κύκλους. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς θεωροῦνται ἔργο Ρώσων ζωγράφων σὲ βυζαντινίζουσα τεχνολογία, τὴν ὁποία ὑποστήριζαν οἱ ἀριστοκρατικοὶ κύκλοι. Ταυτόχρονα ὁμως διακρίνεται στὶς ἴδιες τοιχογραφίες μιὰ κατεύθυνση ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν πρωιμότερη ντόπια παράδοση, πρὸ δημοκρατικῆ καὶ τελείως ἀποκομμένη ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ πνεῦμα.

Ἡ μονογραφία τοῦ Lazarev γιά τὸ Θεοφάνη τὸν Ἑλληνα εἶναι ἀπὸ τίς καλύτερες μελέτες τοῦ (Feofan Grek i ego škola, Moskva 1961 - καὶ στὰ γερμανικά: Theophanes des Grieche und seine Schule, Wien und München 1968). Στὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν ἐξετάζεται μόνο ἡ τέχνη τοῦ Θεοφάνη, ἀλλὰ καὶ οἱ σχέσεις τοῦ μὲ τὸ μαθητὴ τοῦ Andrej Rubljov, τὸ μεγαλύτερο Ρώσο ζωγράφου τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, ὅπως καὶ οἱ σχέσεις τοῦ μὲ τὰ ἄλλα καλλιτεχνικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ.

Στὴ μονογραφία γιά τὸν Rubljov (Andrej Rublën, Moskva 1960) ἀνασυνθέτει τὴ δημιουργικὴ πορεία τοῦ καλλιτέχνη, ἐρμηνεύει τίς πηγές τῆς τεχντροπίας τοῦ, ἀναλύει ὅλα τὰ ἔργα τοῦ καὶ δίνει σαφὴ εἰκόνα τῆς ρωσικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τοῦ. Ὁ Rubljov εἶναι ὁ πρῶτος ζωγράφος ποὺ ἀρνεῖται ὀριστικὰ τὴ βυζαντινὴ αὐστηρότητα. Τὰ ἔργα τοῦ ἀποπνέουν μόνο τὴν ἑλληνιστικὴ χάρι τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἀργότερα ὁ Lazarev ἔγραψε τὸ βιβλίο τοῦ γὰ τὴν καλλιτεχνικὴ σχολὴ τοῦ Rubljov, ἐξετάζοντας τίς ἐπιδράσεις τοῦ μεγάλου ζωγράφου στοὺς συγχρόνους τοῦ καὶ τοὺς μεταγενέστερους (Andrej Rublën i ego škola, Moskva 1966 - τὸ ἴδιο στὰ ἰταλικά: Andrej Rublev, Milano 1966).

Ὁ Lazarev ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῆς ρωσικῆς ζωγραφικῆς τοῦ 14ου αἰῶνα μὲ τὴ ζωγραφικὴ τῶν νοτιοσλαβικῶν χωρῶν, τὸν τρόπο ἐργασίας τῶν μεσαιωνικῶν Ρώσων ζωγράφων, τὴ μέθοδο κοινῆς ἐργασίας Βυζαντινῶν καὶ Ρώσων ζωγράφων, τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως καὶ ἐξελιξέως τοῦ εἰκονοστασίου στὴ μεσαιωνικὴ ρωσικὴ τέχνη, τὸ πρόβλημα τῶν καλλιτεχνικῶν σχέσεων μεσαιωνικῆς Ρωσίας καὶ Δύσεως ἀπὸ τὸν 11ο μέχρι τὸ 15ο αἰῶνα καὶ τὴ μελέτῃ τῆς κωνσταντινοπολίτικης μικρογραφίας στὸ 13ο αἰῶνα [Kovalevskaja rospis i problema južnoslavjanskih svjazej v russkoj živopisi XIV veka, Ežegodnik 1957 (1958) 233 - 278· Drevnerusskie hudožniki i metody ih raboty, Drevnerusskoe iskusstvo XI - načala XVI vekov, Moskva 1963, 7 - 21· La méthode de collaboration des maîtres byzantines et russes, Classica et Mediaevalia. Revue danoise de philologie et d'histoire 17 (1956) 75 - 90· O metode raboty v Rublëvskoj masterskoj, Doklady i soobščeniya Filologičeskogo Fakulteta Moskovskogo Gosudarstvennogo Univerziteta, Vyp. 1 Moskva 1946, 60 - 64· Iskusstvo srednevekovoj Rusi i Zapad (XI - XV vv.), ἀνακοίνωση στὸ 13ο Διεθνὲς συνέδριο ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, Μόσχα 1970· Novyj pamjatnik konstantinopol'skoj minjatjuri XIII v., VV 5 (1952) 178 - 190].

Οἱ παραδόσεις τοῦ στὸ σοβιετικὸ πανεπιστήμιο Lomonosov τῆς Μόσχας γιά τὸ ἔτος 1967 τυπώθηκαν μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «Russkaja srednevekovaja

žinovis, Moskva 1970 (Ρωσική μεσαιωνική ζωγραφική). Στο βιβλίο αυτό περιέχονται μελέτες αφιερωμένες σε σημαντικά ιστορικά και μεθοδολογικά προβλήματα και ειδικότερα στις σχέσεις της μεσαιωνικής ρωσικής τέχνης με το Βυζάντιο, τὰ Βαλκάνια και τὴ δυτικὴ ρωμανικὴ τέχνη, στὸν καθορισμὸ τῶν τοπικῶν σχολῶν ζωγραφικῆς εἰκόνων, στὸ ρόλο καὶ τὴ σημασία τῆς εἰκονογραφικῆς μεθόδου, στὴ θέση τῶν «ἀνθιβόλων» στὴ δημιουργία τῶν μεσαιωνικῶν καλλιτεχνῶν καὶ στὴ μέθοδο τοῦ συγχρόνου ιστορικοῦ τῆς τέχνης.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὴν ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς ρωσικῆς ζωγραφικῆς «Old Russian Murals and Mosaics from the XIth to the XVIth Century, London 1966.

Ἡ σκιαγραφία ὅμως τῆς προσωπικότητος τοῦ Lazarev δὲν θὰ ὁλοκληρωνόταν χωρὶς, ἔστω καὶ σύντομη, ἀναφορὰ σὲ ὁλόκληρο κύκλι μελετῶν του, ποὺ ἀφοροῦν προβλήματα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Μιλώντας πιὸ πάνω γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ἐθνικῶν σχολῶν ἀναφερθήκαμε σὲ σειρὰ μελετῶν του σχετικῶν μὲ τὶς καλλιτεχνικὲς σχέσεις Βυζαντίου καὶ Δύσεως σὲ διάφορες ἱστορικὲς περιόδους καὶ σὲ διαφορετικὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα. Ἕνας δεῦτερος κύκλος ἐργασιῶν του εἶναι ἀφιερωμένος οὕτῳ Ἀναγέννηση, σὲ πολλοὺς μεγάλους δημιουργοὺς της καὶ τὴν εἰκονιστικὴν προσωπογραφία τῆς εὐρωπαϊκῆς τέχνης τοῦ 17ου αἰῶνα (Proishozhdenie ital'anskogo Vozrozhdenia, I. Iskusstvo Protorenessansa· Proishozhdenie ital'skogo Vozrozhdenia, II. Iskusstvo Tiecenta, Moskva, 1956, 1959· Starye ital'anskije mastera, Moskva 1972· Portret v evropejskom iskusstve XVII veka, Moskva-Leningrad 1937· Ἡ γένεση τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, τ. Α', Ἡ τέχνη τῆς Πρωτοαναγεννήσεως καὶ τ. Β', Ἡ τέχνη τοῦ Trecento· Παλαιοὶ ἰταλοὶ ζωγράφοι· Ἡ προσωπογραφία στὴν εὐρωπαϊκὴ τέχνη τοῦ 17ου αἰῶνα).

Ἡ οἰμασία τοῦ ἔργου τοῦ Viktor Nikitič Lazarev εἶναι ἀνεκτίμητη, ὅχι μόνο γιὰτὶ ἀποτελεῖ σοφὴ κωδικοποίηση ὅλων σχεδὸν τῶν πορισμάτων τῆς ἱστορίας τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ὀρίζεται τὴ γραμμὴ πάνω στὴν ὁποία πρέπει νὰ κινηθεῖ ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα. Ἐργὸ κλασικόν, ἀλλὰ καὶ συνάμα πρωτοπορικόν. Ἐργὸ ποὺ ἄφησε τὴ σφραγίδα του σὲ ὁλόκληρη γενιά ἐπιστημόνων καὶ ποὺ θὰ φωτίζει καὶ τὶς ἐρχόμενες γενιές. Τὸ οἰμῶμα αὐτὸ ἂς ἀποτελέσει ταπεινὸ μνημόσυνο γιὰ τὸ μεγάλο δάσκαλο.

Βελιγράδι

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Κ. ΚΙΣΣΑΣ

† ΣΤΕΛΙΟΣ ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ (1907-1978)*

*Ἡ Νεκρολογία αὐτὴ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Νέα Ἑστία (15 Ἰουνίου 1978).

Τὸν Καψωμένο τὸν γνώρισα στὰ Χανιά στὶς ἀρχὲς τοῦ 1915 ὡς συμμαθητὴ μου στὴν τρίτη τάξη τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ δὲν ἄργησα νὰ συνδεθῶ μαζί του μὲ στενότερο δεσμὸ ἀδιατάρακτης φιλίας. Ἀπὸ παιδί ἦταν ἀπέριττος καὶ σεμνός, ἀγαπητὸς σὲ ὅλους τοὺς συμμαθητές του. Ἀπὸ τίς πρῶτες τάξεις τοῦ γυμνασίου φανέρωσε τὸ ἄλγαντα ἐκεῖνο ποὺ ἀναδεικνύει ἀργότερα τοὺς λαμπροὺς φιλολόγους. Τελειώσαμε μαζί καὶ τὸ δημοτικὸ καὶ τὸ γυμνάσιο. Ὁ Καψωμένος καταλέγονταν σ' ἐκείνους ποὺ ἰδιαίτερα ξεχώριζαν στὰ φιλολογικά, τὰ γλωσσικά μαθήματα. Ἡ ἱκανότητά του στὸ καλαίσθητο καὶ σωστὸ γράψιμο, στὴν καθαρεύουσα τότε (ὅπως καὶ στὴ δημοτικὴ ἀργότερα), προκαλοῦσε τῶν δασκάλων του τὸ δίκαιο ἔπαινο. Ὁ Καψωμένος, καθαρευουσιάνος κι' αὐτὸς ὡς τὰ τελευταῖα σχεδὸν γυμνασιακὰ χρόνια, ὁραματιζόταν, ὅπως κ' ἐγὼ τότε, τὴν ἀνάσταση τῆς γλώσσας τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τοῦ Πλάτωνα. Παιδικὰ ὄνειρα, ποὺ τὰ ἔτρεφαν παλιότερα, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα, καὶ μερικοὶ μεγάλοι στὴ σοφία καὶ τὴ γνώση. Ὅμως τὴν «ἐξυπνημένην» νεότητα στὸ περιβάλλον μας εἶχε ἀρχίσει νὰ τὴ συγκινεῖ ἡ λογοτεχνία τοῦ τόπου μας, τὸ κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ, τὰ κοινωνικά ζητήματα. Βιβλία τοῦ Ψυχάρη καὶ ἄλλων δημοτικιστῶν κυκλοφοροῦσαν στὰ χέρια μας. Εἶχαμε ἓναν λαμπρὸ γυμνασιάρχη, τὸν ἀείμνηστο Ἑμμανουὴλ Γενεράλι (1860 - 1942). Ὁ γυμνασιάρχης μας ἦταν «συνειδητὸς» καθαρευουσιάνος, ὅπως ὅλοι—ὅλοι σχεδὸν τῆς γενεᾶς του. Ὅμως ἡ δική μας ἀντίδραση δὲν ἄργησε νὰ φανεῖ, ἐνισχυμένη καὶ ἀπὸ τὴ διδασκαλία ἄλλου λαμπροῦ μας δασκάλου (ποὺ πρόσφατα εἶχε φτάσει στὴν Κρήτη ἀπὸ τὰ χῶματα τῆς Ἰωνίας), τοῦ Ἰωάννη Μοσχόπουλου, λιγότερο συντηρητικοῦ ἀπὸ τὸ Γενεράλι καὶ στὶς γλωσσικὲς καὶ τίς ἄλλες του ιδέες. Διαβάζαμε τότε—συντροφιά καὶ οἱ δύο—τοὺς καλύτερους τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας, τὸν Παλαμᾶ καὶ τοὺς ἄλλους τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ κύκλου του. Παρακολουθοῦσαμε μὲ ἐνδιαφέρον τὰ σύγχρονα περιοδικά. Κι' ἀνάμεσά τους τὴ «Μοῦσα» τοῦ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Μέσα στὸ περιοδικὸ τοῦτο συγκινηθῆκαμε ἀπὸ τὸ «Τραγούδι τῶν προσφύγων» τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ μᾶς τὸ εἶχε διαβάσει στὴν τάξη—ὄχι ὡς τὸ τέλος, γιατί τὸν ἐπνιγαν τὰ δάκρυα—ὁ πρόσφυγας δάσκαλός μας Μοσχόπουλος. Γνωρίσαμε τὸ περίφημο ποίημα τοῦ Παλαμᾶ «Οἱ λύκοι», ποὺ βρῆκε τὸν ἀντίλογο σὲ ποίημα τοῦ Βάρναλη, γιὰ νὰ βρεῖ κι' αὐτὸ μιὰν ἀπάντηση σὲ ποίημα τοῦ Μαλακάση. Δοκιμάζαμε κ' ἐμεῖς τίς λογοτεχνικὲς μας δυνάμεις στὸ πεζὸ (ὁ Καψωμένος καὶ στὴν ποίηση). Μάλιστα καὶ περιοδικὸ ξεκινήσαμε, μὲ ἐπιμελητὴ τὸν Καψωμένο, μὲ τίτλο «Λογοτεχνικὲς Σελίδες», ποὺ ὅμως δὲ γνώρισε παρὰ ζωὴ σύντομη. Εὐτύχησε πάντως νὰ φιλοξενήσει ἄρθρο τοῦ

Ψυχάρη, ὅπου, ἂν θυμᾶμαι καλά, μᾶς μιλοῦσε γιὰ τὴν κρητικὴ ποίησι τῶν χρόνων τῆς βενετοκρατίας κι' ἀποφαινόταν πῶς «μοιάζει τόντις ποιητικὸ νὰ ζεῖ κανεὶς μονάχα μὲ τὴν ποίησιν», ποῦ ἦταν ὑπαινιγμὸς σ' αὐτὸ ποῦ γινότανε μὲ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία στὰ χρόνια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας. Τὸν Ψυχάρη πάλι στὸν ἐρχομὸ του στὰ Χανιά τὸ καλοκαίρι τοῦ 1925 ἐμεῖς, ὁ Καψωμένος, ὁ Μανόλης Σκουλοῦδης, ἐγὼ καὶ μερικοὶ ἄλλοι φίλοι, τὸν ὑποδεχθήκαμε παραλαμβάνοντάς τον μὲ τρικυμισμένη θάλασσα μὲ μιὰ βάρκα ἀπὸ τὸ βαπόρι ποῦ τὸν ἔφερνε. Εἴμαστε ἐμεῖς, νομίζω, ἀπὸ τοὺς λίγους ποῦ ἔνιωσαν τὰ λόγια τοῦ δασκάλου στὶς ὁμιλίες ποῦ ἔκαμε στὰ Χανιά. Δὲν ξεχνούσαμε νὰ διαβάζομε τότε καὶ ὀρισμένους ριζοσπαστικοὺς δημοτικιστὲς σὰν τὸ Βγλαρᾶ καὶ ἄλλους. Κάποτε μάλιστα προκάλεσε τὴν ὀργὴν τοῦ γυμνασιάρχου μας ὁ τίτλος «Ρομέηκη γλῶσσα» (τίτλος τοῦ γνωστοῦ βιβλίου τοῦ Βγλαρᾶ), γραμμένος στὸν πίνακα ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Καψωμένου σὲ ὥρα διαλείμματος.

Τελειώσαμε τὸ γυμνάσιο καὶ ἦρθε ἡ ὥρα τῆς ἐγγραφῆς μας στὸ Πανεπιστήμιο. Ὅμως τὰ πράγματα γιὰ μᾶς δὲν ἦταν καὶ τόσο εὐκόλα. Ἦρθε νὰ μᾶς διευκολύνει νὰ πραγματώσουμε τὸν πόθο μας μιὰ σωτήρια γιὰ μᾶς τότε κυβερνητικὴ ἀπόφασι (1924, κυβέρνησι Παπαναστασίου). Ἐπρόκειτο νὰ ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ τὸ ἱδρυμένο ἀπὸ τὴν προηγούμενον χρόνον «Ἀκαδημαϊκὸν Οἰκοτροφεῖον», ποῦ θὰ σίτιζε καὶ θὰ στέγαζε φοιτητὲς τῆς φιλολογίας, τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν ὑποτρόφων, σύμφωνα μὲ ὑπουργικὴ ἀπόφασι, ἔγινε ἀπὸ τοὺς σχολικοὺς συλλόγους. Ὑποδειχθήκαμε τότε ἀπὸ τὸ γυμνάσιό μας, τὸ β' γυμνάσιο ἀρρένων τῶν Χανιῶν, τρεῖς νέοι: ὁ Καψωμένος, ὁ Τωμαδάκης καὶ ἐκεῖνος ποῦ χαράζει τίς γραμμὲς τοῦτες. Ἔτσι μπορέσαμε τὸ Νοέμβριον τοῦ 1924 νὰ ξεκινήσουμε γιὰ τὴν Ἀθῆνα καὶ νὰ πραγματοποιήσουμε τὴν ἐγγραφὴν μας στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ πανεπιστημίου. Προσθέτω μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὕτῃ ὅτι μὲ τὸν ἄλλο συμμαθητὴν μας καὶ κατόπιν καὶ αὐτὸν συνάδελφον, τὸ Νίκο Τωμαδάκη, καθὼς καὶ μὲ ἄλλους νέους τοῦ περιβάλλοντός μας, συγκροτήσαμε τότε τὸν «Κρητικὸ Φιλολογικὸ Σύλλογον», ποῦ ἔβγαλε μάλιστα καὶ περιοδικό, τὸν «Αὐγερινό», ποῦ ἀνάδοχος καὶ ἐπιμελητὴς τῆς ὕλης του χρημάτισε τὸν πρῶτον χρόνον ὁ ὑποφαινόμενος.

Ὁ Καψωμένος δὲν ἔμεινε πολὺ στὸ Ἀκαδημαϊκὸ Οἰκοτροφεῖον. Βρῆκε ἄλλη λύσι τῶν οἰκονομικῶν του προβλημάτων. Στὸ οἰκοτροφεῖον αὐτὸ—στεγασμένο σὲ αἵθουσες τῶν ἐγκαταλελειμμένων τότε «Παλαιῶν Ἀνακτόρων»—γνωρίσαμε καὶ ἄλλους ἀξιόλογους νέους. Ἀνάμεσά τους ἦταν ὁ λαμπρὸς μας φίλος, ξεχωριστὸς ἀργότερον γλωσσολόγος καὶ συνάδελφος Νίκος Ἀνδριώτης, ποῦ τὸν χάσαμε πρὶν ἀπὸ δυὸ χρόνια. Παρακολουθοῦσαμε τότε τὰ μαθήματα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθῆνα σὲ μιὰ περίοδον κάποιαν ἀνανεωτικῆς ροπῆς μέσα στοὺς κόλπους της, γιὰτὶ ὀρισμένες ἑδρες τῆς Σχολῆς εἶχαν συμπληρωθεῖ μὲ φωτισμένους δασκάλους ποῦ δὲν εἶχαν τὴν ἄκρα συντηρητικὴν

νοοτροπία ὀρισμένων σοφῶν προκατόχων τους· προκατόχων ποὺ ὑμνοῦσαν συχνὰ τὴ συμβολὴ τοῦ μεταγενέστερου μεσαιωνικοῦ καὶ νεώτερου ἑλληνισμοῦ σὲ ὀρισμένους τομεῖς πνευματικῆς δραστηριότητος. Δάσκαλοι ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Ἀμαντός, ὁ Παναγῆς Λορεντζάτος, ὁ Νίκος Βέης, ὁ Γεώργιος Ἀναγνωστόπουλος, ἀκόμη καὶ μερικοὶ ἀπὸ παλαιότερα καθηγητές, ὅπως ὁ Σίμος Μενάρδος καὶ ὁ Σωκράτης Κουγέας, μᾶς μετέδιδαν κάτι ἀπὸ τὴ σωστὴ τους φιλολογικὴ νοοτροπία καὶ μποροῦσαν ἔτσι νὰ βοηθήσουν σὲ κάποια πραγματικὴ ἀνανέωση ποὺ ἀρχίζε νὰ προβάλλει σὲ περιορισμένους φιλολογικοὺς κύκλους. Καὶ δὲν εἶναι ἔτσι περίεργο ποὺ, μὲ τὴ βοήθεια βέβαια καὶ πολλῶν ἄλλων παραγόντων, ἡ πνευματικὴ καὶ λογοτεχνικὴ μας ζωὴ ὀδηγεῖται στὴν κίνησιν τῆς γενιᾶς τοῦ 30, ποὺ δὲν ἔχει μόνο τὴ λογοτεχνικὴ τῆς ἔκφραση, ἀλλὰ ἐκδηλώνεται καὶ γενικότερα, ἀκόμη καὶ στοὺς φιλολογικοὺς - ἐπιστημονικοὺς κύκλους. Τῆς κίνησιν αὐτῆς στὸν ἐπιστημονικὸ τομέα φορεῖς ὑπῆρξαν ὀρισμένοι ποὺ σήμερα δροῦν ὡς «ἀπόστρατοι» ἰδίως τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ—χαρακτηριστικὸ εἶναι—κι' αὐτὴ στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν τοῦ Καψωμένου ἰδρύεται καὶ ἀρχίζει τὴ λειτουργίαν της.

Ὁ Καψωμένος γεννίθηνε στὰ Χανιά τὸν Νοέμβριον τοῦ 1907. Στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του (1924 - 1928) ἐνδιαφέρθηκε κυρίως γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἀρχαίαν κυρίως λογοτεχνίαν. Γι' αὐτὸ καὶ προκαλοῦσε τὴν ἐκτίμησιν τῶν δασκάλων μας—καὶ ἰδίως τοῦ Ἀμαντοῦ καὶ τοῦ Γεωργίου Ἀναγνωστόπουλου. Ὁ τελευταῖος μάλιστα τὸν εἶχε προτείνει συνεργάτη τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, ποὺ ἔδρευε τότε (1930) ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Γιὰ λόγους οἰκογενειακοὺς ὁ Καψωμένος δὲν μπόρεσε νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν πρόσκλησιν ἐκείνη. Μετὰ τίς πτυχιακὰς ἐξετάσεις του (Ἰανουάριος 1929) διορίσθηκε (Μάρτιος τοῦ ἴδιου χρόνου) καθηγητῆς στὴ μέση ἐκπαίδευση καὶ ἐδίδαξε στὰ γυμνάσια τοῦ Σιδηροκάστρου πρῶτα καὶ ἔπειτα στὰ Χανιά. Τὸ 1932 ἔλαβε μέρος σὲ διαγωνισμό γιὰ περαιτέρω σπουδὰς στὴν ἀλλοδαπὴ καὶ ἔτσι πραγματοποιήσε σύντομην διαμονὴν γιὰ σπουδὰς στὴν Παβία τῆς Ἰταλίας καὶ ἀργότερα (1934 - 1937) στὸ Μόναχο τῆς Γερμανίας, ὅπου εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀκούσῃ μαθήματα ἰδίως βυζαντινολογίας ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Franz Dölger, κλασικῆς φιλολογίας καὶ παπυρολογίας ἀπὸ τὸν καθηγητὴ R. Pfeiffer. Τὸν τελευταῖον χρόνον τῶν μετεκπαιδευτικῶν σπουδῶν του τὸν πέρασε στὸ Βερολίνο, ὅπου κυρίως ἐργάστηκε στὴν παπυρολογία μὲ τὴν καθοδήγησιν τοῦ καθηγητῆ W. Schubart. Καρπὸς τῶν σπουδῶν στὸ ἐξωτερικὸ ἦταν ἡ διδακτορικὴ του διατριβὴ «Voruntersuchungen zu einer Grammatik der nachchristlichen Zeit», τυπωμένη στὸ Μόναχο τὸ 1938. Πρόκειται γιὰ δημοσίευμα χρησιμότατον στοὺς μελετητὰς τῶν πατέρων, ποὺ δὲν εἶναι πάντα καλοὶ γινῶστες τῆς νέας ἑλληνικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ παραπομπὲς στὸ δημοσίευμα αὐτὸ εἶναι συχνὰς ἀκόμη καὶ σήμερα.

Μετὰ τὶς σπουδές του στὴ Γερμανία ὁ Καψωμένος προσλαμβάνεται στὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὴν ἀρχὴ (1937) ὡς ἀποσπασμένος ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση καὶ ἀργότερα (1942) ὡς κανονικὸς συντάκτης τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσας. Τὸ 1944 ἐκλέγεται ἔκτακτος καθηγητῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ τὸ 1948 τακτικὸς στὴν ἴδια ἔδρα.

Ἀπὸ τὸ 1937 ἕως τελευταῖα πού τὸν χάσαμε τὸν ἔζησα πάλι ἀπὸ κοντὰ μὲ (μόνες διακοπὲς τὰ δικά μου ταξίδια καὶ τὴν παραμονή μου στὸ ἐξωτερικὸ κατὰ τὰ χρόνια 1938 - 39, 1945 - 48). Εἶχα πάντα τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσω τὰ βαθιὰ ἀνθρώπινά του αἰσθήματα, τὴ μετριοφροσύνη, τὴ νηφαλιότητα τῆς σκέψης του, τὴν ἀφοσίωση στὴ δουλειά του καὶ τὸ καθήκον του. Στὰ τελευταῖα μάλιστα δίσεχτα χρόνια ἔζησα κοντὰ του μερικὲς τουλάχιστο ἀπὸ τὶς στενοχώριες πού δοκίμαζε ὑποχρεωμένος καθὼς ἦταν ἀπὸ τὴ θέση του νὰ συμβιβάζει τὰ ἀσυμβίβαστα». Καὶ τέτοια συχνὰ παρουσιάζονταν σ' ἐκεῖνον πού ἡ μοῖρα τὸν εἶχε φέρεи πρῶτα τὴν δεύτερη χρονιά τῆς δικτατορίας (1968 - 1969). Ὁ Καψωμένος ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τὸ 1972 ἔχοντας διατελέσει κοσμήτορας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς στὰ χρόνια 1951 - 1952 καὶ 1960 - 1961. Ἐπρυτάνευσε τὸ 1968 - 1969. Ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε ὀρίσθεῖ πρόεδρος τοῦ τμήματός της τῶν Ἰωαννίνων πού τὸ ὀργάνωσε ἔως τὴ στιγμή πού ἔγινε ἀνεξάρτητη πανεπιστημιακὴ σχολή.

Δὲν εἶναι ἐδῶ πρόθεσή μου νὰ δώσω κατάλογο—ἔστω μὲ ἐπιλογή—ἀπὸ δημοσιεύματα τοῦ Καψωμένου, οὔτε ἀκόμη νὰ μνημονεύσω τὰ σημαντικότερα. Κατάλογό τους ἕως τὸ 1972 μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στὸν Α' τόμο τῆς «Δωδώνης» πού τοῦ ἀφιέρωσε ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων, τῆς ὁποίας ὀργανωτῆς ὑπῆρξε καὶ πρῶτος πρόεδρος. Περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω ὅτι ἡ συμβολὴ τοῦ Καψωμένου στάθηκε σημαντικὴ ὅχι μόνο στὸν τομέα τῆς κλασικῆς (κυρίως ἀρχαίας ἐλληνικῆς) φιλολογίας, ἀλλὰ καὶ στὴ μελέτη τῶν παπύρων ἀπὸ γλωσσικὴ κυρίως ἀποψη. Λαμπρὸς γνώστης τῆς νέας ἐλληνικῆς καὶ τῶν διαλεκτικῶν ἰδιομορφιῶν της—εἶχε μελετήσει καὶ τὰ κατωιταλικά γλωσσικά ἰδιώματα—ἦταν σὲ θέση ἀπειρα ἐφθαρμένα ἢ ἀκατανόητα γιὰ τοὺς ἄλλους χωρία τῶν παπύρων νὰ διαλευκαίνει καὶ νὰ ἐρμηνεύει. Ὁ κατατοπισμὸς του αὐτὸς στὴ γλώσσα τῶν παπύρων τὸν βοήθοῦσε μὲ πρωτότυπο συχνὰ τρόπο νὰ ἐρμηνεύει φαινόμενα τῆς κοινῆς νέας ἐλληνικῆς καὶ τῶν ἰδιωμάτων της καὶ νὰ συμβάλλει οὐσιαστικὰ σὲ μιὰ καλύτερη ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορίας της, ὅπως καὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καθολικότερα. Ἀξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ θεωρία του ὅτι ἡ Κοινὴ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχαία ἀττικὴ, ἀλλὰ ὅτι ἀποτελεῖ ἀνάμειξη ἐτερογενῶν γλωσσικῶν στοιχείων ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ζωντανότερα μπόρεσαν νὰ ἐπικρατήσουν. Πίστευε δηλ. ὅτι ἡ ἀττικίζουσα γραφειοκρατικὴ γλώσσα τῶν μετα-

γενέστερων χρόνων ανάμειγμένη με παλαιά διαλεκτικά στοιχεία διαμόρφωσε την Κοινή, από την οποία ξεκίνησε η δική μας νέα ελληνική.

Ἐπέμεινα περισσότερο στὸν ἄνθρωπο Καψωμένο καὶ λιγότερο στὸν ἐπιστήμονα. Ἀσφαλῶς θὰ δοθεῖ σὲ ἄλλους ἢ εὐκαιρία νὰ μιλήσουν ἀναλυτικότερα γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ τοῦ ἔργου, νὰ τὸ ἀξιολογήσουν ἀκριβέστερα καὶ νὰ τὸ τοποθετήσουν στὴν ἱστορικὴ του θέση. Ἐγὼ ἐδῶ ἀφοῦ ἐτόνισα καὶ ὑπογράμμισα τὴν παρουσία στὸν Καψωμένο τῶν πρώτων ἐκείνων σπινθήρων ποὺ προαγγέλλουν μιὰ φωτεινὴ μελλοντικὴ πορεία στὸν τομέα τῶν γραμμάτων, ὑποδῆλωσα ἀπλῶς τὴ συμβολὴ του στὴ μελέτη θεμάτων ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ποὺ ἀπὸ νέος εἶχε μάθει στοργικὰ νὰ τὴν ἀντιμετωπίζει καὶ νὰ ἀναζητεῖ τὰ μυστικὰ της.

Πρέπει ἀκόμη νὰ προσθέσω ὅτι ὁ Καψωμένος ἀνῆκε στοὺς ἀθόρυβους ἐπιστήμονες τοῦ ἐργαστηρίου· ἐκείνους ποὺ λίγο τοὺς ἐνδιαφέρει ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ εὐρύτερο πνευματικὸ καὶ ἄλλο κοινό. Τοὺς ἱκανοποιεῖ μόνο ἡ οὐσιαστικὴ προσφορά τοὺς στὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴν ἔρευνα. Σὲ ἄλλους ἀφήνουν τὴ φροντίδα τῆς ἐκκλίτευσης καὶ τῆς διαφώτισης. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ σπάνια ὁ Καψωμένος στάθηκε δημόσιος ὁμιλητὴς σὲ εὐρύτερο κοινὸ ἢ πῆρε πρόθυμα θέση σὲ πνευματικὰ θέματα τῆς ἡμέρας. Μὲ κάποιαν ἴσως ὑπερβολὴ ὑποτιμοῦσε τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ μιὰ τέτοια δραστηριότητα. "Ὅμως δὲν ἀπέφευγε νὰ μετέχει στὴν πανεπιστημιακὴ ζωὴ ἀναλαμβάνοντας καθήκοντα καὶ προσφέροντας ἀξιολογες ὑπηρεσίες στὰ διάφορα πανεπιστημιακὰ σώματα. Μέσα στὸ ἐνδι. φέρον τοῦ αὐτοῦ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὴ συμβολὴ του, ποὺ γι' αὐτὴν μίλησα προηγουμένως καὶ ποὺ ὀδήγησε στὴν πρώτη ὁργάνωση, μὲ ἐντολὴ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ τμήματος ποὺ κατόπι ἐξελίχθηκε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἰωαννίνων.

Ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια ὁ Καψωμένος εἶχε, ὅπως εἶπα, δεχτεῖ τὸ δημοτικισμό καὶ μὲ τὴ συγγραφικὴ του πράξη τὸν ὑποστήριζε. Εἶχε πιστέψει ἀπὸ παλιότερα στὴ νίκη τῆς δημοτικῆς, ἀκόμη καὶ χωρὶς τοὺς ἀγῶνες γιὰ τοὺς ὁποίους ἄλλοι ἦταν περισσότερο ἀπ' αὐτὸν ψυχικὰ παρασκευασμένοι.

Μὲ τὸ θάνατο τοῦ Καψωμένου ἡ μελέτῃ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας χάνει ἓνα λαμπρὸ μελετητὴ της, ποὺ θὰ μπορούσε πολλὰ ἀκόμη νὰ προσφέρει στὸ ξεκαθάρισμα τῶν ἱστορικῶν πεπρωμένων της. Οἱ συνάδελφοί του θρηνοῦν τὸ μειλίχιό σύντροφο, ποὺ γιὰ ὅλους εἰδειχνε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀκόμη τὸν ξεχωριστὸ συνερευνητὴ, ποὺ ἤξερε ἀθόρυβα νὰ προσφέρει τὴν ἐπιστημονικὴ συμβολὴ του. Παλαιοὶ του φίλοι καὶ συνάδελφοι, καθὼς καὶ μαθητὲς του πολλοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὀρισμένοι πανεπιστημιακοὶ σήμερα διδάσκαλοι, τοῦ ἀφιέρωσαν τελευταῖα τιμητικὸ τόμο (Φίλτρα. Τιμητικὸς τόμος Σ.Γ. Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 1975, σελίδες 432), ὅπου γίνεται διαπραγμάτευση πολλῶν θε-

μάτων προσφιλῶν στὸν Καψωμένο ἀπὸ τὴν κλασικὴ φιλολογία, τὴ μεσαιωνικὴ φιλολογία καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Οἱ μαθητές του—παλιοὶ καὶ νεώτεροι—θὰ θυμοῦνται πάντα τὸ στοργικὸ καὶ καλομίλητο δάσκαλο μὲ τὸ ἀπέραντο γιὰ τὰ ζητήματά τους ἐνδιαφέρον. Οἱ στενοὶ τοῦ φίλοι τὸν ἀφοσιωμένο αὐτάδελφο. Ἀνάμεσά τους ἐκεῖνος ποὺ χαράσσει τὶς γραμμὲς αὐτὲς τὸν ἀδελφικὸ συμπαραστάτη καὶ τὸν ἄξιον συνασκητὴ στὸν τομέα τῆς ἔρευνας τῶν ἱστορικῶν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας στοὺς μακροὺς αἰῶνες τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀκτινοβολίας της.

Θεσσαλονίκη

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ